

Роксолана

Павло Загребельний

Книга перша
ВОЗНЕСІННЯ
МОРЕ

О біле каміння серце посіту...

П. Тичина

Назвали його Чорним, бо чорна доля, і чорні душі на ньому, і діла теж чорні. Кара Деніз — Чорне море.

На Чорному морі на білому камені Ясненький сокіл жалібно квилить-проквиляє. Смутно себе має, на Чорне море спільна поглядає. Що на Чорному морю недобре ся починає. Що на небі усі звізди потьмарило, Половину місяця в хмари вступило, А із низу буйний вітер повіває, А по Чорному морю супротивна хвиля вставає...

Не вставала злоспротивна хвиля проти турецької кадриги [1], море було тихе, вітер починався щодня по заході сонця, дув цілу ніч з берега, але вода лиш злегка брижилася від нього, на ранок залягала мертвота на водах і в повітрі, лиш по обіді війне свіжий вітерець, повертає за сонцем, мовби женеться за ним, і вмирає надвечір разом із сонцем.

Кадрига скрадалася уздовж берега, не відважуючись пускатися на широкий простір цього переповненого водою великих слов'янських рік моря, непроглядного у глибинах, таємничо-непрístupного, чорного, як шайтан. Кара Деніз...

Три вітрила — одне червоне, два зелені — ледь напиналися. Кадригу гнали вперед своїми веслами галерники. На двадцяти шести лавках по чотири гребці, голі до пояса, бритоголові, забиті в кайдани, прикуті до товстезного ланцюга, що лежав змійовим валом уздовж дна кадриги. Ні випростатися, ні змінити місце. Спали і їли позмінне на своїх лавицях, хвилі били в них, сонце пекло, вітер рвав тіло, піт заливав очі, уздовж помосту, прокладеного над галерниками, бігав з канчуком євнух-дотурнак — ключник, схожий на старого вола, євнух, наділений силою теж ледве не волячою, у високій чалмі, в розхристаному шовковому халаті, тряс жирними грудьми, кричав, аж пінівся, підганяв гребців, а вони й самі за кожним помахом весел, мовби кидаючи в прокляту воду не лише весла, а й усю свою силу, видихали з себе дико, ненависно: "Г-гик! Р-рик! Г-гик! Р-рик!"

Хоча й би синее море розіграло, Хоча й би турецький корабель розірвало...

На демені-кормі напнуто від сонця й негоди прихисток із смугасто-білого з синім єгипетського полотна. Старий Сінам-ага, страждаючи від хворощів, втомлено споглядає шістьох вродливих чорнооких молодих жінок, скованих докупи за шиї. Всіх їх заповнено, викрадено, у двох одібрано цицькових дитяток, усіх продано на невільничому торзі в Кафі, майже нагих кинуто на кадригу (хай свіжий вітер Кара Денізу золотить їхні молоді вабливі тіла), скуто залізом, щоб порятувати од відчаю і від

нечестивих спроб заподіяти собі смерть у хвилях. Кадрига скрадається понад берегами, береться далі й далі на південь — до благословенних земель Анатолії, до Богазічі-Босфору, до священного Стамбула, де цих молодих чужинок уже ждуть у солодких гаремах. Сказано в поета:

"Бери частіше нову жону, щоб для тебе завжди тривала весна. Старий календар не годиться для нового року". Спочивають втомлені метушнею і недосконалістю світу старі очі Сінам-аги на гнучких білих тілах бранок. І хоч негоже правовірному споглядати жіночу гріховну наготу, та хай втішаться бодай очі старого Сінам-аги подорожнім видовищем слов'янських рабинь, коли вже тіло немічне. Сказано-бо: "Аллах хоче полегшити вам; адже сотворений чоловік слабим".

Були чи й не були шість бранок для старого Сінам-аги, може, й узяв їх на кадригу хіба що для спочинку очей своїх. Віз же до Стамбула, на славетний Бедестан, де продаються найдорожчі раби під місяцем, молоде білотіле дівча з волоссям у золоті червонім, ніби у вогні тогосвітнім, п'ятнадцятилітнє, зухвале, непокорене і — о всемогутність аллаха єдиного й милосердного — розсміяне та безжурне!

Дівча не скуте залізом, не прикуте ні до кадриги, ні до нещасних своїх подруг, не світить воно нагим тілом, а завинуте дбайливо в шовки, щоб тіло його не втратило ніжності, жилавий євнух-суданець, втаємничений у незбагненне мистецтво давнього Мисру [2], натирає дівча якимись пахощами, намащує, розчісує його золоті коси, а воно то пустотливо підставляється під те чужинське пещення, то випручується і летить до облавка кадриги, так ніби мірється втонути, і Сінам-ага, мінячись од люті, тупотить ногами, тонко верещить на євнуха, насилаючи на нього найстрашніші кари земні й небесні за недогляд, а дівча вистрибує-витанцьовує понад облавком, ще більше драгуючи старого агу, ще й приспівує про свій ніби намір утопитися:

Нехай шуки їдять руки,
А плотиці — біле лице,
Нехай нелюб не любить,
Біле лице не цілує.
Нехай пісок очі точить,
Нехай нелюб не волочить...

— Настасю, не ятри душу! — стогнуть бранки.

Тоді золотокосе дівча заводить тужливої, такої, що й Сінам-ага, навіть не розуміючи мови, схиляє голову на тонкій зморшкуватій шиї і задумується тяжко про свою спровиненість перед аллахом.

Ой повій, вітроньку, да з-під ночі,
Да розкуй мої да руки-ніженьки,
Ой повій, вітроньку, з-під темної ночі

Да на мої ж да на карії очі Гори підступають до самого моря, насторожено височать над водою. Море зазирає у темні ущелини, в широкі гирла річок і струмочків, у хащі й ліси на схилах. Тоді довго тягнеться уздовж берега пласка рівнина, утворена тисячолітніми виносками каламутних рік, на яких давні греки шукали колись золоте

руно. Тяжка путь кадриги впирається у суворі гори Анатолії, що здіймаються високо під небесами за смугою круглих горбів, піщаних кіс і пасовиськ. На вузьких смужках землі пасуться коні, росте якийсь хліб, тоді гори підходять до самого моря, гострі, скелясті, мертві, за ними — безмежний сніговий хребет, холодний, як безнадія, холодом смерті віє від тих снігів, крижані вихори зароджуються у піднебесях, падають на тепле море, чорний дим хмар клубочиться між горами й водами, пожадливі тягнуться до сонця, сонце злякано втікає від нього далі й далі, і на морі починає діятися щось несамовите.

Ніби змії з моторошної дитячої казки зродився десь над гірським обрієм, зітканий з примарливого жовтого світла, припав до поверхні моря, тоді круто вдарився в небо, полетів вище, вище, закрив своєю кулястою головешкою півнеба, став хлебтати з моря світло, жадібно й хапливо гнав світло по своєму довжезному тілу в оту кулясту головешку. Безмежне зміїне тіло судомилося від напливу світла, головешка криваво кипіла вогнем, а море темніло, темніло, чорнота насувалася на нього звідусіль тяжка й щільна, тепер тільки іноді пробивалася неспіливим зблиском блакитно-зелена хвиля і вмирала посеред суцільної чорноти, і море ставало, як чорна кров.

У той короткий проміжок, що запанував між настанням тривожного мороку й неминучої бурі, переляк охопив Сінам-агу і його прислужників, затрепетали скуті залізом бранки, тільки галерники викрикували за кожним змахом весел ще дикіше й мовби аж зраділо та п'ятнадцятирічна Настася, оте золотокосе дівча, зухвало роззирнулася довкола і вперше, мабуть, за час плавби подумала, що, може, й справді б оце кинутися з кадриги і втопитися навіки! Бо, мабуть, людині іноді ліпше втонутися, ніж мучитися. Якби ж то вона знала! А ще якби знала, що води приймуть її тіло і успокояться. Чи ж успокояться? І чи ж вихлюпнуть бодай краплю туги, якою виповнене це море по найвищі береги?

А вже падала буря така тяжка, що здригнулося море до його найглибших глибин, підняло дибки свої води, заревло й заgrimіло.

"І ти побачиш,— бурмотів Сінам-ага,— що гори, які ти вважав нерухомими,— ось вони йдуть, як іде хмара".

Вітрила на кадризі вже давно було зірвано, тепер невільники рубали всі три щогли, які, падаючи, роздушили тих, хто, прикутий залізним ланцем, не міг порятуватися.

Щезло все, умерло навіки, вбите кам'яною силою донебесних водяних гір, чортячим вітром, ошалінням усього світу, лиш якесь ніби жалібне квиління, перемагаючи рев, свист і громи стихій, тонкою ниткою несподівано провисло над нещасними душами, може, й народжуване лиш тими душами, квиління, почуте спершу самою тільки п'ятнадцятилітньою Настасею, тоді її згорьованими товаришками, тоді галерниками, потурнаками-євнухами і навіть самим Сінам-агою, бо ж усі, зрештою, були людьми, хоч і не однаково вартісними й милосердними, і вже коли мали загинути всі, коли кадриги не могли порятувати ні залізнорукі веслярі, ні молитви Сінам-ага, ні телесування потурнака-ключника, пі сльози бранок, ні роззухваленість золотокосого дівчати, ні сам аллах, злинуло звідкись оте тонке квиління, народившись у душі Настасиній, стало чутне всім людям і стихіям, підхопило кадригу, повело за собою, повело й провело крізь

стихію, крізь смерть і нищення, і вивело туди, де ще світило сонце, зависаючи на вечірнім прюзі, де море, хоч і билося ще відчаєно, але вже не трощило всього на собі, де було життя, хоч і гірке для бранок, але ж життя, ох, життя, і вже не квіління було в душі золотокого дівчати, а спів тонкий і високий, розсяяний, наче золота нитка, і світився той спів, як молода дівоча душа, і хотілося кричати, сміятися і плакати, заламувати руки від нестримної радості й розпуки за щойно перенесене: "Жити, хочу жити!"

Сінам-ага бурмотів з корану: "Схід і захід належать аллаху". Кадрига пливла цілу ніч понад темними берегами, ранкове сонце висвітило глибокі зморшки в старезному тілі гір, за скелястими острівцями море мовби провалювалося, кам'яні гори простелили до води заокруглені зелені горби, судно опинилося між тими горбами, Сінам-ага і його прислужники радісно закричали: "Богазичі! Богазичі!" — "Босфор! Босфор!" — аз широкого моря, ніби радіючи порятованим людям, весело погнався за галерою цілий табун добрих дивних створінь, вони охоплювали кадригу півколом, вистрибували з хвиль, темноспинні, білочеревні, потужні й красиві, зграбно прошивали глибину, мов живі веретена, наближалися до кадриги в радісних сплесках, у веселій грі, і щось, ніби спів, линуло від них, аж ніби людське чи від глибинних вищих сил живих. Дівча золотоволосе кинулося до облавків, до правого та лівого,

Заплескало в долоні, закричало до тих дивних добрих створінь, заспівало до них. Суданець-євнух, для якого дельфіни не були ніякою дивиною, трохи збентежено поглянув на Сінам-агу, а той, якимось зболено зітхнувши, простягнув руку, показуючи, щоб євнух подав йому довгу бронзову рушницю.

Постріл прогримів такий, що мав би самим своїм гуком скинути білотіле дівча в море, але дівча, в чужих шовках, загрозово чипіло над самим облавком, падаючи й не падаючи в босфорську хвилю, натомість у табуні добрих дельфінів один, вражений, може, й у саме серце, щезнув у глибині, його товариші кинулися за ним, щоб порятувати, але, безсилі, знов виринули і віддалилися від кадриги так само швидко, як допіру наближалися до неї, а той, поцілений, вражений, вбитий і ще не добитий, зненацька виринув майже коло самої корми, зблиснув у прозорій воді білим, темний хребет тяжко перевалився через буруни, конаюча тварина аж припадала до дерев'яного тіла кадриги, і гребці занесли весла, тримали їх, не вмочаючи в воду, щоб не зачепити дельфіна, за яким, ніби червоне руно, тягнулася багряна смуга крові. Дельфін не встигав за хвилястим рухом води, висував спину, піднімав у муці голову, і тоді ставало видно, що має у собі щось ніби людське. Конав, як людина. Безпомічно, болісно, тяжко. Ще раз зблиснув черевом, перевернувся і навіки зник у темній глибині і ніби кликав за собою й до себе всіх, кому на поверхні, під сонцем і небом, було тяжко, нестерпно і безнадійно, кликав і отих вічних галерників з голеними головами й зчорнілими, як кора на старих деревах, тілами, і жінок-бранок, і оте п'ятнадцятилітнє золотокосе дівча, яке Сінам-ага, у сподіванні високого зиску, готував для життя солодкого й розкішного — для кого ж, для кого? "Не хочу! Не хочу!" — кричало в ній, а вона давила той крик, заганяла його в глиб душі, переповненими слізьми очима

дивилася вже й не на глибини, в яких навіки зникла добра морська істота, а на високі зелені береги, на птахів, що вільно ширяли над кадригою, на біле каміння суворої фортеці, що переперізувала тонку протоку, на товсті залізні ланцюги, якими замикалися турецькі води, відгороджувалися від вільного світу моря. Веслярі неохоче й спроквола вмочали довжезні, важкі, як каменюки, весла у воду, але кадрига пливла і без весел, вільно й охоче, щодалі прискорюючи плав так, ніби зраділа своєму віднайденому вмінню відчувати рідний берег, прибувати до рідного міста, до свого дому. А вона? Навіщо вона тут, так далеко від рідної домівки, нащо, нащо, Настасю? Питала сама себе, питало чуже небо, питали чужі дерева, питали чужі птахи, питали чужі води, увесь простір гучав коротким і безнадійним:

"Нащо, нащо, Настасю?"

Востаннє чула своє ім'я тут над морем, бо мало воно втонути в морі назавжди, навіки.

...І назване було море Чорним.

ІБРАГІМ

Дзеркала були як вода. Полиск глибинний і загадковий. Він любив дзеркала і своє відбиття в них. Як і в дитинстві. Тоді дивився у воду. Вода оточувала острів Паргу. Малий Георгіс щодня бігав до берега виглядати батька-рибалку з моря. Дивився па воду, бачив своє відбиття. Малий, зграбний, гостроокий. Занадто блідолиций, як на острів'ян, споконвіку смаглявих. Перейняв від них жвавість і прогонистість. Блідість, мабуть, зродилася від отого задивляння на воду. Не переймався тим занадто. Підсвистував собі й підспівував, стрибаючи то на тій, то на тій нозі. Залюбки свистів на пишалках, грав на саморобних дудочках. У сусідових дочок була старенька цитра, незабаром Георгіс уже бренькав і на цитрі. Батько пропадав у морі або ж був по самі очі залитий вином. Син? Окрім старшого, ростуть ще два. Виростуть помічники. Здібності? Не знав такого слова. Мати придбала в торговця, який скуповував по всьому побережжю губки, невеличку віолу. Припливаючи до Парги, той показував малому Георгісові се або те. Не для засвоєння — аби посміятися з рибальського сина. Коли припливав за місяць — малий уже грав почуте лиш раз. Так ніби тут у нього сидів на острові навчитель. Ходив на берег, виглядав батька, грав і грав. Для морських хвиль, для німого каміння, для високого неба. Часто засинав з віолою у руках, спав проти сонця на гарячому камінні, але обличчя йому лишалося білим. Життя легке і привабливе. Навіть коли пробував іноді помагати батькові, думав так само. Бо помагав тільки носити губки для того мандрівного доброго торговця. Не було тоді видно ні батька, ні сина. Рухаються дві округлі купи губок, а під ними дибуляють дві пари ніг. Брунатні, жилаві, потріскані, всі у виразках і шрамах — батькові. І смагляві, стрункі й тонкі, як у цапка, — синові. Грек великий і грек малий. Той великий так і лишився греком. Десь ловить рибу, дістає губки з морського дна, висушує, продає мандрівним торговцям і пропиває все зароблена. П'є нерозбавлене кисле вино, як дикий фракієць. А малий виріс і вже давно не грек, а Ібрагім-ефенді. Він вродливий, розумний, багатий і майже всемогутній, як і султан Сулейман. Говорити про це зайве. У Стамбулі

розбазікують лише дурні. Справжні люди мають мовчати. Робити своє без галасу. Людину взагалі не чують і не знають. Надто в такому місті, де промовляє лише історія. Єдиний спосіб, щоб тебе помітили,— бити по очах. Уміти жити, одягатися й надягатися, показувати, хто ти є. Ібрагім не був ні нашою, ні санд-жакбегом, ні бейлербегом, ні візиром, але можуть його не мало меж. "Душа султанова, його серце і дух" — так звано Ібрагіма. З Сулейманом прожив десять років у Манісі, де султан Селім тримав свого єдиного сина, спадкоємця трону, лише зрідка дозволяючи тому посидіти своїм намісником у Стамбулі, коли сам вирушав у далекі й тяжкі походи, як то було шість років тому в час підкорення Єгипту. Султан Селім не любив сина, не любив і жони своєї Хафси, доньки хана кримського, тримав їх оддала від себе, байдужий був до звичних утіх, до гарему зазиравав зрідка, та й то лише для того, щоб військо не мало сумніву в його мужських гідностях, любив тільки війну, лови, вірних своїх яничарів. Про Ібрагіма Селім знав, як знав про все в своїй безмежній імперії. Зненавидів вертлявого грека. Зненавидів і сина за те, що той зробив своїм улюбленцем не воїна, а якогось фірчика. Надто не терпів пишноти в одязі, до якої Ібрагім приохотив шах-заде Сулеймана. Було дивно, що султан прислав Сулейманові з Едірне, куди вирушив на великі лови на початку рамадана, коштовну сорочку з тонкого шовку. Валіде Хафса не дала синові надягти сорочку. Покликала одного з балтаджіїв, який колись повівся з нею нечемно, сказала, що прощав йому і дарує на знак прощення коштовну сорочку. Така сорочка личила б і самому султанові. Балтаджі надягнув сорочку й того самого дня сконав у тяжких муках. Селім прислав своєму синові отруєну сорочку. Навіщо? Чи думав жити вічно, усуваючи єдиного спадкоємця? Чи не дбав про гідне продовження роду Османів, могутньої парості Османів? Шах-заде не спав тоді цілу ніч, усе допитувався в Ібрагіма. Ібрагім перебирав приклади з історії. Там можна було знайти ще й не таке. Але хто ж може заспокоїтися минулим?

У кінці рамадана помер султан Селім. Помер від хвороби нирок на шляху зі Стамбула до Едірне, у тих самих місцях, звідки вісім років тому виступив проти рідного батька султана Баязида Справедливого. Може, носив невиліковну хворобу в собі вже давно і, не маючи ні часу, ні сподівань на здобуття престолу, розчистив собі шлях до влади вбивствами своїх братів, їхніх дітей, укороченням віку самому султанові Баязиду. Носив у собі дикий біль, марно намагався затамувати його опієм. Може, власним болем міг би виправдати й свою нелюдську жорстокість? Жорстокість до ворогів уже й не дивувала нікого: усі Османи були жорстокі. Але до рідного і єдиного сина?

Звістку про смерть приніс у Манісу Ферхад-паша, колишній раб родом з Шибеника, грабіжник і вбивця, улюбленець Селіма, і... Сулейманів. Одного зачаровував своєю звіролютістю, другого— бистрим розумом, піснями, бесідами. За нього видали Сулейманову сестру Сельджук-султанію, принцесу, горду своєю красою, але й вона, так само, як і валіде, була в захопленні від колишнього раба.

Для Османів походження ніколи не важило. Тільки заслуги, вірність, відданість і особисті гідності. Хто вмів крикнути найголосніше в час штурму ворожої кріпості, замахнутися найдужче шаблею, потоптати найбільше ворогів, розштовхати ліктями

всіх довкола, лізти наосліп, без сорому й совісті, аби лиш во славу аллаха і на користь та служіння султанові. Кожен жебрак міг стати великим візиром, вчорашній раб — стати царським зятем. Адже сказано: "Чи ж у них драбина до неба?"

Паша, заганяючи до смерті коней, мчав з Едірне, щоб принести в Манісу вість про султанову смерть, перш ніж про це довідаються у Стамбулі. Він наглив Сулеймана: швидше, швидше, мерщій! До столиці, до султанського палацу, поки не довідалися яничари, поки стамбульський мотлох не вилився на вулиці. Сулейман не вірив. Султан міг підмовити Ферхада-пашу. Заманити Сулеймана в пастку і розправитися.

Ферхад-паша падав на коліна, цілував сліди Сулейманові:

"Сяйво очей моїх! Чи ж насмілюся б раб твій?.." Сулейман кривив тонкі уста в посмішці. Надто багато чорних тіней смугувало сяйво самого Ферхада-паші. В царській родині хотів панувати неподільно, суперників не терпів. Коли перед шах-заде запобігав, то Ібрагіма ненавидів одверто. Називав його іржею на блискучому мечі Османів.

Тоді прибув новий гонець. Тепер уже від великого візира Пірі Мехмеда-паші з Стамбула. Мудрий Пірі Мехмед прислав Сулейманові шовковий згорток: "До мого високославного повелителя. Дня двадцять сьомого рамадана почив у аллаху всесвітлий султан Селім. Смерть його прихована від війська. Залишаюся для повелінь мого високославного володаря".

Сулейман поцілував згорток. Узяв із собою Ібрагіма і Ферхада-пашу. Ібрагіма — для себе. Пашу — для яничарів. Коней міняли через кожні три години. Ферхад-паша насміхався з Ібрагіма: "Розсиплешся!" — "До твого похорону доживу!" — "Подумай, кому це кажеш?" — "А вже подумав". Сулейман не розбороняв двох улюбленців. Один — його власний, другий — цілої султанської родини. Може, ждав, хто кого?

На верху п'ятого з семи стамбульських пагорбів Сулейман поклонився покійному султанові і перше, що звелів: поставити на тім місці тюрбе-гробницю, джамію [3] і медресе на честь великого небіжчика. Тільки тоді вступив у палац Топкапи.

Яничари завили, почувши про Селімову смерть. Султана звали Явуз — Грізний, з ним і вони були грізні, як ніколи досі. Позривали свої гострі шапки на знак скорботи, позгортали похідні намети, позв'язували, кинули на землю, відмовляючись служити новому султанові. Бо той служив тільки своїм книгам, шукаючи в них мудрості. А мудрість — на кінці ятагана. Хай собі втішається книгами.

Сулейман терпляче перечікував колотнечу придворного війська. Сподівався на Ферхада-пашу? Чи на старого мудрого Пірі Мехмеда? Тоді звелів одкрити скарбницю і став щедро роздавати золото й срібло. Яничари втихли. Відпустив додому шість сотень убогих єгиптян, узятих у рабство Селімом. Перським купцям, у яких Селім перед своїм походом проти шаха Ісмаїла забрав майно і товари, повернув усе і виплатив мільйон аспр [4] відшкодування. Для прикладу іншим і для остраху повісив командуючого флотом капудан-пашу Джафер-бега, прозваного Кровопивцем. Ніхто не знав, що то перша Ібрагімова помста. Та й сам повішений капудан-паша не здогадувався про справжню причину своєї смерті. Бо вже забув, як п'ятнадцять років тому привезено йому на баштарду худорляве грецьке джавуреня з скрипочкою і як, насміхаючись,

почухуючи волохаті жирні груди, ховаючись у затінку шовкового намету на демені, поставив він під сонцем на хисткій палубі дитинча і звелів грати. І воно грало. Може, думало, що й ухопили його на березі лиш для того, аби втішило грою капудан-пашу? І, мабуть, сподівалося, що його відпустять до тата й мами? "Гарно граєш, малий,— сказав Джафер-бег,— і як же шкода буде тебе продавати! Але що я, бідний раб всемогутнього й милосердного аллаха, можу вдіяти?" І він аж заплакав од розчуленості і безнадії. Сказано ж: кого вовк ухопить, того вже в ліс не пустить.

Малого Георгіса Джафер-бег продав за п'ятдесят дукатів багатій вдові Феррох-хатун із Маніси. Добра жінка не тільки заплатила шалені гроші за нікчемне грецьке хлоп'я. Вона не шкодувала грошей для найдорожчих учителів, і за п'ять років Ібрагім (бо тепер він так звався) мовби заново народився на світ. Не впізнав би його вже ніхто з маленького острова Парги. Пощастило навіть у нещасті. Йому пощастило й ще раз. Шах-заде Сулейман почув на маніській вулиці, як Ібрагім грав на віолі. Небесна гра. Феррох-хатун плакала щирими слізьми, розлучаючись із своїм вихованцем. Воля шах-заде для неї була вища за любов до Ібрагіма. Шістнадцятилітній шах-заде купив собі сімнадцятилітнього раба рідкісних здібностей, знань і властивостей. Не міг жити без Ібрагіма. Назвав його силахтаром — зброєносцем. Ібрагім платив Сулейманові відданістю, любов'ю і обожнюванням. Не вдовольнився словами, поглядами, готовністю служити в усьому. Доходив уже й до неймовірного. Обтинав Сулейманові нігті над срібною мисочкою і беріг те у трояндовій воді, ніби найдорожчу реліквію. Сулейман складав вірші про Ібрагіма. Називав його макбул — милий, мергуб — бажаний, махбуб — улюблений. Часто й спав з ним у тій самій кімнаті, забуваючи про небагатьох красунь із свого маленького гарему. Примусив Ібрагіма завести власний гарем з рабинь. Жінки теж любили Ібрагіма. Він був коханець палкий і вишуканий, як усі греки. Греком залишався попри все. З Сулейманом читали Арістотеля по-грецьки. Сперечалися про Платона й Сократа теж по-грецьки. Коли в Стамбулі Ібрагім познайомився з багатим венеціанським купцем Луїджі Гріті, то перша їхня розмова велася теж по-грецьки. Нешлюбний син венеціанського сенатора Андреа Гріті, на десять років старший за Ібрагіма, чоловік неймовірного багатства, Луїджі повівся з Ібрагімом, як з братом. За кіпрським вином повільно розмовляли про поезію, про Александра Македонського й Ганнібала, про ісламське мудрослів'я. Гріті вчився в університетах Відня і Падуї. Ібрагім — тільки в безіменних улемів [5]. Один народився у розкоші, другий походив із споконвічних голодранців. Але хто б побачив між ними різницю? Та ще й до того ж старший, багатший, могутніший, освіченіший господар дому поступився молодшому, незнатному рабові, зрештою, навіть мовою! Не дивувався тільки Ібрагім. Бо знав те, що знав і Гріті. Про смертельні хворощі султана Селіма. І про те, що Сулейман — єдиний спадкоємець престолу. А також про те, що Ібрагім — душа й серце Сулейманові. Все-таки життя прекрасне і легке. На третій день після проголошення Сулеймана султаном Ібрагім одержав звання наглядча султанових покоїв і великого сокольничого. Йому було визначено двір на Ат-Мейдані, коло античної цистерни Бінбірдірек. Від Ат-Мейдану через Іподром до Айя-Софії і сераю

Топкапи зовсім близько. Султан хотів мати свого улюбленця поряд. На Ат-Мейдані відбувалися огляди султанського війська. Там муштрувалися яничарські орти. Через нього пролягав шлях урочистих султанових виїздів — селямликів. Ат-Мейдан був мовби дзеркалом султанського Стамбула. А Ібрагім любив дзеркала. Венеціанця не здивуєш таким подарунком, але Ібрагім, поселившись на Ат-Мейдані, часто посилав Луїджі Гріті на Перу дзеркала то бронзові, то срібні, а то й золоті. У османців немає предметів без значення. Ведучи походження від темних сельджуків, вони не покладали великих сподівань на письменність, обходилися за звичаєм своїх неосвічених предків мовою речей. Навіть цілком неписьменний османець міг скласти будь-яке послання. Дзеркало означало: "Я всім готовий жертвувати для вас". Гріті приставав на пропоновану Ібрагімом гру. Прислав йому виноград, сувої синього й голубого шовку, солодощі, гілки алое. Це означало:

"Серце моє, я люблю вас! Страждання, яких я зазнаю від своєї любові, мало не зводять мене з розуму. Душа моя лине до вас з усією силою пристрасті. Пролийте благодотворний бальзам на мої рани!" Ібрагім відсилав золоту монету. Себто: "Я любитиму вас ще дужче".

Минув другий місяць з дня проголошення Сулеймана султаном. Переконавшись у щедрості й суворості нового падишаха, Стамбул втихомирився. І хоч велетенська імперія вибухала бунтами то тут, то там, у столиці життя налагоджувалося. Найпершою ознакою було те, що купці повезли на Бедестан коштовні товари і найдорожчих рабів. Луїджі Гріті через посланця запросив Ібрагіма відвідати разом з ним Бедестан, де мають бути рідкісні молоді рабині. Навіть черкешенки, які ціняться найвище. Гріті натякав Ібрагімові, що вже забув про його рабство. Власне, у цій землі всі раби. Народ — раб султанів, султан — раб аллаха. Щоб справити приємність Луїджі, Ібрагім вирішив зодягнутися венеціанським купцем. Кольорові мережива, чорний оксамит, золотий ланцюг на шиї, персні з великими самоцвітами, крилатий капелюх з коштовним плюмажем. Одягали його два грецькі хлопчики. Вродливі й вишукані, як сам Ібрагім. Він оточував себе тільки гарним. Хотів бачити себе в дзеркалах чужих життів. Не любив євнухів. Ненавидів наругу над людською природою. Людину ліпше вбити, ніж калічити. Смерть слід теж розглядати як один із способів полегшити людське життя. І не тому, хто вбивав, а кого вбивають. Поки живий, можна було втішатися такими розміркованнями. А він був живий і не мав наміру вмирати. Може, й ніколи. Дивився на себе у венеціанське дзеркало, подароване Луїджі Гріті. Подобався собі, як завжди. Тонкий, нервовий, вишуканий. На блідому обличчі виразно окреслені губи, з-під тонких чорних вусів поблискують рівні гострі зуби, так щільно поставлені, що здається: їх удвічі більше, ніж треба. Одні розвивають тіло, він розвивав свій дух. Тіло пристосовувалося до духу, залежало від нього, а дух був вільний, розкований, мільйонноликий. Тому й любив себе. Ібрагім подвоєного, потроєного в дзеркалах. Там відбивався уже й не він з його зовнішністю, а його неповторний дух.

Луїджі Гріті застав Ібрагіма коло дзеркал. Мовби на угоду Ібрагімові, купець зодягнувся османцем. Багатий халат із золотистої парчі, гаптовані золотом зелені

шаровари, білосніжний шовковий тюрбан, під товстезними смоляними бровами виблискують вогнем булькаті очі. Накривлений, як у султана Мехмеда Фатіха, ніс, товстезні пишні вуса, чорнюща борода. Чистісінький тобі паша! Вони довго сміялися, розглядаючи один одного. Обнялися і поцілували один одного в напахчені вуса. Навіть пахоші кожен підібрав відповідно до одягу. У Луїджі — східні, в Ібрагіма — італійські, трохи зжіночені, мало не від самої Катерини Сфорци, до порад якої прислухалися усі найшляхетніші й найвельможніші особи Європі.

— В ношах чи на конях? — спитав Ібрагім.

— Тільки верхи! — зареготав Гріті, показуючи на криву шаблю в коштовних піхвах.

Супроводжувало їх з десяток бостанджіїв, зготовлених на все лихе. їх не подивував Ібрагімів вигляд. Бачили й не таке. Головами відповідали за його цілість і недоторканність перед самим султаном — ось і все. Гріті про охорону, здавалося, не дбав зовсім. Його охороняли гроші. Міг купити пів-Стамбула. Ще й не знати, де більше скарбів: у Семибаштовому замку чи в нього?

— Ми забули взяти євнухів, — спохопився Гріті. Ібрагім пересмикнув нервовими устами.

— Навіщо? Я не вважаю, що таке видовище прикрашав справжнього мужчину.

— Не прикрашає, але слугує першою прикметою мужчини. Інакше кожному праворітному довелось б возити за собою цілий гарем. Клопітливо занадто, чи не так?

— Невеличкий гарем ліпший за найпишніших євнухів. Я б згодився возити навіть гарем, тільки не цих обрубків". Але мій гарем із самих рабинь. Це нагадувало б мені щоразу про моє власне становище.

— Чи не вважаєте ви, мій дорогий, що вже час вам змінити своє становище бодай у гаремі? — прискалив око Луїджі.

— Я ще надто мало живу в Стамбулі. Всі, кого знав, лишилися у Манісі.

— Зате вас знає весь Стамбул.

Ібрагім засміявся:

— Згодьтеся, дорогий Луїджі, що я не можу взяти собі кадунами одразу всіх красунь Стамбула! Рабинь — скільки завгодно, законних жон — тільки чотири! Так повелів пророк.

— Не треба всіх. Починати слід завжди з одної. Мій друг Скендер-челебія має юну доньку.

— Скендер-челебія? Головний дефтердар? Він міг би породичатися з рабом?

— Не згадуйте зайвий раз про те, що для вас уже, власне, й не існує. Що ж до Скендер-челебеї, то він хотів би догодити новому султанові так само, як умів догоджати його покійному батькові. Одного слова султана Сулеймана досить, щоб Кісайя стала вашою кадуною. А вона — справжня квітка з садів аллаха.

— Як можна судити про красу, не переконавшись у цьому на власні очі?

— А хіба вас не переконує майнове становище Скендер-челебеї?

— Досі я намагався наповнювати не кішені, а голову й серце.

— Те, що не існує, не може бути наповненим.

Що ви маєте на увазі?

—Чоловік наймудрійший може вмерти з голоду,коли в нього вітер у кишенях,- прокричав Гріті так голосно,ніби кидав ці слова голодранцям,що крутилися у вузьких вуличках,мало не підлазючи коням під ноги.-Я особисто надаю перевагу наповненню усього без винятку.Може,дефтердару якраз не вистачає вашої голови.

—Досі він обходився влосною головою,і не без успіху.

—Є межа,перед якою безсилі такі уми,як Скендер-челебея. Торгівля нагадує стамбульський Бедестан; тобі здається,ніби ти охопив її всю,а тим часом ти нагадуєш рибалку:що більше ловить він риби в морі, то більше бачить невловленої.Одні впадають у розпач від такого відкриття,інші шукають способів упіймати ще більше. Може,Скендер— челебії бракує саме вашого розуму і вашого впливу так само, як вам не вистачає вільної жони для гарему.

—Я нічого не говорив про гарем.Не переймався цим ніколи.Коли хочете,то про мій гарем,хоч казати про це смішно й не годилося б, дбав Сулейман.

—Хай подбає ще.Тому,хто проводить із султаном іноді й ночі голова до голови в безсонних бесідах, неважко випросити таку дрібницю. Одне слово султанове — і Скендер-челебія сам приведе свою прекрасну Кісайю па Ат-Мейдан...

Ібрагім мовчки всміхався під своїми тонкими вусами. Ці два вовки, Луїджі Гріті й Скендер-челебія, видно, уже неспроможні проковтнути здобич, яку хапають по всій імперії, їм потрібен ще й третій. Вибрали його, від нього не вимагається ніяких зусиль. Усе вони зроблять самі. А Сулейманове слово він випросить легко. Тільки натякне — і султан сам благатиме його, щоб узяв у жони доньку дефтердара.

— Я пришлю вам рідкісне дзеркало перської роботи,— сказав Ібрагім.

— А в мене для вас є ще рідкісніша золота монета, карбована найславетнішим італійським майстром,— тим самим відповів Луїджі. Ніби купці, що з пропозиції-іджабу й згоди-кабуля укладають договір-акд, вони згоджувалися діяти спільно в справі вельми важливій, хоч і зродилася вона, як могло видатися, з випадкової й несуттєвої балачки.

Саме під'їздили до Бедестану — головного стамбульського базару, так само старого, як і це місто, знищеного й відродженого теж так само, як і це місто, і, як Царгород, незнищеного, вічного, безсмертного. За вузькими вуличками, за купами сміття, бруду, потоками нечистот, харчевнями, де дим, сморід, пахощі, лайка, насичення і спорожнення; за гамором і тіснявою, сонцем і вітром — ціле місто, сховане від світу під високими кам'яними склепіннями, з десятками вуличок і переходів, зі своїми майданами, водограями, струмками, навіть із власною мечеттю. Тут ніколи не подме вітер, і повітря зворухнеться хіба що від людських голосів, брязкоту збруї, ревіння віслюків і рикання диких звірів, котрих продають так само, як і живих людей та мертві товари.

Гул стоїть, ніби ти всередині велетенської мушлі, звуки не мають куди вирватися, вони живуть тут вічно, у безчасі, для них, як і для всього Бедестану, немає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні місяця, ні роси, ні спеки, ні зими, ні літа, тільки блиск, чари, сон, марення, запахи. Мускус від шкір козячих, баранячих, волячих, солодкавий дух килимів, п'янливі пахощі цинамону, ладану, перцю, гвоздики, імбиру, смоли, мускату,

сандалового дерева, сірки, амбри.

Головний прохід, по якому можна їхати верхи, навіть кінськими запрягами і куди заходять цілі верблюдячі каравани, з високим синім зоряним склепінням. У напівтемряві бічні крамнички, набиті товарами, які лежать там, може, і тисячу років. Снопи світла падають крізь вузькі вікна згори. Тут височіють гори лілових і чорних фіг, висять баранячі туші, розрубані начетверо, кавалки бринзи, посипаної чорними зернятками, тверда, мов кістка, продимлена бастурма [6], тут же арабський клей у "сльозах", мастика, желатин, басма, хна, ароматні мазі для брів, гашиш, опій, фарби для вовни, східні коштовності; непорушне сидять товсті купці у високих чалмах перед крамницями із срібними, мідними й золотими виробами. Ремісники крають і шиють одяг, роблять мішки, плетуть кошики, їдять кебаби й солодощі, варять плов і шурпу, ріжуть баранів, смажать м'ясо (Бедестан з'їдає за день самих тільки верблюдів до півтисячі, а баранів без ліку), жують, плямкають, відригують, спорожняються, моляться, кричать і плачуть, клянуть і присягаються. Старі вірмени співають тисячолітніх дивних пісень, торговці зброєю, підібгавши ноги, сидять на звірячих шкурах, п'ють шербетти, погладжують бороди, вибурмочують вірші корану, а довкола них купи ятаганів, рушниць, пістолів, дамаські шаблі, курдські кинджали, кий і палиці з кавказького залізного дерева, барабани; ще далі — золоті ланцюги, намисто, перли, персні, рубіни, смарагди, діаманти, купи бірюзи, кінська зброя, чотки, курильниці, світильники, пласке начиння, сандалі з розмальованого дерева, що їх жінки взувають, ідучи в хамам [7], коробки з черепах, з чорного дерева, інкрустовані перламутром, старі дзеркала, підставки для корану, солома, сіно, дрова, ячмінь, тканини — усе змішане, перемішане, звалене й навалене без пуття, без потреби, без видимого сенсу, ніби знущання над довколишнім світом, де споконвіку три сили намагаються дати всьому існуючому сякий-такий лад,— природа, чоловік, боги, щоб згодом, ставши перед хаосом Бедестану, переконатися у безплідності всіх своїх намагань.

Над стихією Бедестану невладна була ніяка сила, окрім хіба що стихії ще більшої. І такою стихією у Царгороді завжди була пожежа. Бедестан горів за імператорів, горів за султанів, починаючи від першого з них Мехмеда Фатіха. Панування кожного султана знаменувалося не тільки завойованими землями, яничарськими бунтами, спорудженням нових мечетей, тюрбе й медресе на майданах і узвишсях Стамбула, а й диким вигуком, од якого здригалася уся столиця, котрий міг пролунати вдень і вночі, в найбільше свято і в час найстрашнішої пошесті, у літню спеку і в сльотавий зимовий день: "Янгуйн вар Бедестан!" — "Пожежа в Бедестані!"

І тоді в цьому замкненому, загадковому світі починалося пекло. До вогню незмога було досягнути, він панував неподільно під вічними склепіннями базару, все, що було там живе, гинуло безслідно і безіменне. Горіло все, що могло згоріти, розтоплювалися метали, тріскалося каміння, висихали водограї, чорне полум'я било з Бедестану, мов з пекла, випалюючи все дощенту і в довколишніх вуличках, тому ці вулички завжди лишалися найнужденнішими, найбруднішими і найупослідженішими при всіх султанах.

Сулейман ще не пережив своєї пожежі в Бедестані. Надто мало владарював як для

цього. Ібрагім і Гріті без страху занурилися у глибини Бедестану, проникли в найдальші його нетрі, поминувши гори товарів, людську клетотняву, ревіння тварин, сяйво коштовностей, мерву покидьків, добралися до майдану, на якому стояв золотий дим від потужних ударів сонця крізь скісні вікна у високих сіро-чорних склепіннях. Широкі промені вдарялися об кам'яні плити, курилися золотим димом, від чого здавалося, ніби все тут пливе, рухається, злітає у просторі, зависає над древніми плитами, над великим біломармуровим водограєм посередині майдану, над дерев'яними помостами, то голими, вичовганими, то застеленими старими яскравими килимами, залежно від того, кому належали помости і якої цінності товар виставлено на них і коло них.

Товаром тим на майдані, освітленому найяскравіше в усьому Бедестані, були люди. Раби.

Приведені з воєнних походів, захоплені корсарами, впіймані, як дикі звірі, вкрадені, куплені, продані й перепродані. Юнаки рідкісних обдарувань, хлопчики, позбавлені чоловічої статі, дівчатка й молодіці для чорної роботи, красуні для втіхи синам ісламу, гаремне м'ясо, дивні витвори природи, з тілами прекрасними й чистими, яких не наважився ще торкнутися навіть сонячний промінь.

Рабів виводили поодинці або й цілими низками з бічних темних переходів, дорожчий товар показували на помостах, дешевший продавався цілими гуртами внизу, продавці-байї викрикували ціну, вихваляли своїх рабів, їхню силу, молодість, незіпсованість, красу, вченість, умілість. Поблизу в Бедестані на таких самих торговельних майданах, з таким самим галасом, штовханиною і колотнечею продавано коней, птицю, віслюків, овець, кіз, собак, не продавали тільки кішок, бо це була улюблена тварина пророка. Кішки, вигинаючи спину, терлися об ноги купців, муркотіли й благоденствували, не відаючи, що ці люди продавали й купували людей, мов тварин безсловесних, щоразу посилаючись на аллаха і його пророка, який звелів усім правовірним: "Їжте ж те, що ви взяли в здобич дозволеним і благим..."

Коран забороняв жінкам оголюватися перед чоловічими поглядами. Тут жінки були нагі. Бо рабині на продаж. Одні стояли з виглядом покірливих тварин, другі, ті, що не змирилися з долею, мали печать шаленства на лицах; одні плакали, інші сухими очима гостро кололи своїх мучителів — мали б силу, то вбивали б поглядами.

— В Манісі ви не могли мати такого вибору,— сказав Гріті Ібрагіму, коли вони наблизилися до Майдану рабів.

— Я ніколи без здригання не можу спостерігати цієї торгівлі,— нервово посіпуючи лицем, промовив Ібрагім.— Завжди пам'ятатиму, як продавав мене Джафер-бег, як тримали голого на отакому помості... Тепер я сам прийняв іслам і якимось можу виправдати людей моєї віри. їм судилося воювати з усім світом і тому мимоволі довелося стати жорстокими навіть у вірі й звичаях. Але ви християни, хіба ваш бог дозволяє рабство?

— У бога точно визначено тільки заборони,— хмикнув Луїджі,— дозволене ж завжди невизначене і непевне. Чоловікові доводиться самому визначати як саму суть

дозволеного, так і його міру.

Віддавши повіддя коней слугам, вони зішли на землю, змішалися з натовпом багатих муштері — покупців живого товару. Йшли неквапом, здається, єдині тут, хто міг поглянути на все, що діялося на майдані, оком неупередженим, незацікавленим, майже байдужим. Ніби приїхали сюди для розваги, не маючи наміру купувати, а тільки придивитися ближче до ганебного торгу й по-розмірковувати з висот своєї незалежності.

— Не забувайте,— нагадав Ібрагімові Гріті,— що я наполовину теж мусульманин, і, коли мені треба, охоче повторюю слова Мухаммеда: "Бийте їх по шиях, бийте їх по всіх пальцях".

— Але ж ви навчалися у кращих університетах Європи, виховувалися на книгах найбільших мудреців Греції і Риму, де говориться про людську свободу і гідність.

— Не забувайте, що я купець,— засміявся Гріті.— Коли ми з вами, попиваючи кандійське вино, обговорюємо діалог Платона "Республіка" або "Бенкет", я виступаю перед вами як носій високих людських помислів, коли ж я опиняюся на Бедестані, я вимушений згадувати й те, що навіть в улюбленого вами Арістотеля у його "Братах" в авабі вісімнадцятому наводяться поради, як треба купувати рабів і рабинь. Філософ радить неодмінно переглядати рабів навпроти сонця або в місці, добре освітленому, оглядати не тільки їхні видимі члени й усе тіло, а й потайні частини тіла аж до найсоромніших.

— Я про це знаю.

— То коли навіть Арістотель не соромився таких речей, чому ж маємо ми з вами соромитися? Чи не ліпше звіритися у всьому аллахові? Сказано ж: "Аллах потужен над усякою річчю".

— Ви знаєте коран, як справжній хафіз [8],— похвалив його Ібрагім.

— Мені до вподоби восьма сура, яка зветься "Здобич". Згодьтеся, що таке слово для купецького серця — наймиліше. Купець не повелитель, який посилає своїх воїнів на завоювання земель, людей і багатств, але він може посилати гроші, які часто перевищують своєю силою зброю і найжорстокіше насильство. Скажімо, тут повинен бути мій уртак [9] Сінам-ага, якому я замовив привезти мені партію полонянок із слов'янських земель. Я навіть поставив умову: товар повинен бути добірний і, сказати б, нещоденний, особливий.

— Ви що, заплатили цьому Сінам-азі? — навіть зупинився від здивування Ібрагім.

— Я дав йому завдаток. Інакше кажучи, послав свої гроші за море по здобич.

— Це суперечить праву шаріату. Іслам дозволяє воювати з невірними, захоплювати здобич, мати рабів, але купці наші суворо обмежені законами шаріату. Коли хочете, мусульманські купці, завдяки шаріату, найпорядніші в сучасному світі. Щоб річ могла бути проданою, нею треба заволодіти. Тільки тоді вона стає "мутекавім, себто надається до продажу на ринку. Дозволеності може бути законною і звичайною. Наприклад, оцет, вживання якого дозволено, є "мутекавім", але вино, вживання якого заборонене пророком, не може бути "мутекавім" для мусульманина, а тільки для

християнина. А щоб продавати навіть дозволені речі, треба неодмінно ними заволодіти, тобто стати їхнім власником можна й тоді, коли ти заволодієш речами, які нікому не належать,— дикими травами, рослинами, звірами, рибою, птаством, коштовним камінням. Продаж таких речей ще до того, як заволодієш ними, згідно з шаріатом не вважається дійсним.

— Але ж багаті люди можуть замовляти рибу рибалкам або дичину мисливцям,— нагадав Гріті.

— Такий звичай існує, але він суперечить правилам. Ні рибалка, ні мисливець не можуть дати запевнень, що вони впіймають саме те, що вам хочеться, бо це від них не залежить.

— Ловити рибу або дичину — заняття справді непевне,— підтримуючи Ібрагіма під руку, нахилився до нього Гріті,— але ж з людьми — річ набагато простіша. Я плачу Сінам-азі, Сінам-ага знаходить свого знайомого кримського бея, платить йому і просить привезти з королівської або з московської землі таких і таких рабів або рабинь. Ось і все. Тут міг би вдовольнитися навіть ваш суворий шаріат. Селям! — гукнув він зненацька старому туркові, який сидів на килимі, знесилено хлячи голову під важким тюрбаном,— випадковий спостерігач серед цього неправедного торгу, як і Гріті з Ібрагімом. Але так могло видатися тільки оку недосвідченому. Бо старий, мовби покуюючи, насправді пильно приглядався до всього, що відбувалося довкола, його вухо ловило кожне слово, його прикриті важкими зів'ялими повіками очі вихоплювали з людського вировиння все потрібне їхньому господареві. Гріті він помітив уже давно і тільки вдав, ніби купцеве привітання вирвало його з дрімоти. Луїджі, здається, і не зауважив хитрощів старого, від Ібрагіма ж те не приховалося, бо мав око вигострене, надто на людську підступність.

— Сінам-ага? — спитав він неголосно у Луїджі.

— Хай твоїм втечищем буде рай,— не даючи Гріті часу на відповідь, мерщій прохопився старий.

— Тебе давно не було на Бедестані, шановний Сінам-ага,— напівзапитливо, напівосудливо зауважив Гріті.

— Хіба насмілився б я, нікчемний раб, занести ногу на килими торгівлі в час смутку по смерті великого султана Селіма, хай насолоджується його душа в садах аллаха, і поки мине належний час після початку царствування великого султана Сулеймана, якому хай воздасться найнижче поклоніння? — заскімлив Сінам-ага.

— Маєш товар для мене? — припиняючи його розбалакування, майже суворо спитав Гріті.

Сінам-ага ляснув у долоні, і чорний євнух, який крутився поблизу, вмить кинувся кудись убік, щоб за хвилину виступити разом ще з кількома такими самими безбородими на чолі вервечки закованих за шиї гарних чорнооких дівчат, зодягнених, попри осінню холоднечу, досить скупенько.

— Та ти смієшся? — вигукнув розгнівано Луїджі.— Смієш пропонувати мені те, до чого дотикалося залізо?

— "Ми вмістили на шиї в них кайдани, і вони вимушені піднести голови". Я, недостойний, хотів щось показати для твого друга ефенді,— пробурмотів злякано Сінам-ага.

— Якби ти знав, хто мій друг, під тобою б задрижала навіть земля,— вдоволено промовив Гріті.— Маєш щось путяще — то показуй, а не видзвонюй залізом. Хіба так дзвенить моє золото?

Сінам-ага, крекчучи, підвівся з килима, підібрав поли товстого халата, вклоняючись тепер уже не так перед Гріті, як перед Ібрагімом, повів їх у бічні переходи, в темряву й плісняву.

— Старий ошуканець,— бурмотів гидливо Гріті, спотикаючись у темряві, трапляючи в смердючі калюжі своїми тонкими сап'янцями, з обуренням вдихаючи запах плісняви на стінах.

З темряви їм назустріч виступили якісь дві постаті, ще чорніші за саму пітьму, впізнали Сінам-агу, щезли, тоді попереду заблїмало кілька вогників.

— Валлахі, я виконував твоє повеління з покірною головою, бейефенді [10],— крєктав Сінам-ага.

— Ти навмисне завів нас у таку темряву, де не побачиш навіть кінчика власного носа, старий пройдисвіте,— вилаявся Гріті.

— О достойний,— сплеснув руками Сінам-ага,— те, що вже продане і зветься "сахіх", належить тому, хто купив, і зветься "мюльк", і ніхто без згоди господаря не сміє поглянути на його власність. Так говорить право шаріату. Чи ж міг я не сховати те, що треба було сховати від усіх очей, щоб соловей розуму не втратив спокою від свіжості цієї рідкісної квітки північних степів. Вона виросла там, де панує жорстока зима і над замерзлими ріками віють крижані вітри. Там люди ховають своє тіло під м'якими хутрами, воно в них так само м'яке...

Вони вже були коло світильників, але не бачили нічого.

— Де ж твоя квітка? — знєтерпелївився Гріті.

— Вона перед тобою, о достойний.

Ібрагім, який мав очі зіркіші, уже побачив дівчину. Вона сиділа по той бік двох світильників. Здається, під нею теж був килимок, а може, товста циновка; уся загорнута в чорне, з чорним покривалом на голові і з непроглядним чарчафом [11] на обличчі, дівчина сприймалася як частина цього темного, затхлого простору, якась закам'янілість дивна, химерний темний предмет без тепла, без руху, без щонайменшої прикмети життя.

Сінам-ага ступнув до темної постаті і рвонув покривало. Буйно потекло з-під чорного шовку сліпуче золото, вдарило таким несамовитим сяйвом, що навіть досвідчений Луїджі, якого важко було чимось здивувати, охнув і відступив од дівчини, натомість Ібрагіма незбагненна сила мовби кинула до того дивного волосся, він аж похилився на дівчину, вловив тонкі пахощі, які струменіли від неї (дбання досвідченого Сінам-аги), йому передалася тривога чужинки, її пригніченість і — дивно, але справді так — її знєнавість і до нього, і до Гріті, і до Сінам-аги, і до всього довкола тут у

затхлому мороці Бедестану й за його стінами, у всьому Стамбулі.

— Як ти звешся? — спитав він по-грецьки, забувши, що дівчина не може знати його мови.

— Вона зветься по-грецьки, ефенді,— мерщій кинувся до нього Сінам-ага.— Зветься Анастасія.

— Але ж у ній немає нічого, що б приваблювало погляди,— розчаровано промовив Гріті, погамувавши свій перший відрух.— Ти, старий ошуканцю, навіть ступаючи одною ногою у пекло, не відмовишся від паскудної звички обдурювати своїх замовників.

— О достойний,— заскімлив Сінам-ага,— не треба дивитися на лице цієї гяурки. Бо й що в тім лиці? Коли вона роздягнеться, то видасться тобі, ніби зовсім не має обличчя через красу того, що сховано одягом.

— То показуй те, що сховане у цієї доньки диких роксоланів! Ти ж роксолана? — звернувся він тепер уже до дівчини і простягнув руку, щоб узяти її за підборіддя.

Дівчина схопилася на ноги, відхилилася від Гріті, але не злякалася його, не скрикнула від несподіванки, а засміялася. Може, смішний був їй оцей окатий турок з товстими вусами й густою бородою.

— Не треба її роздягати,— несподівано сказав Ібрагім.

— Але ж ми повинні глянути на цю роксоланку, щоб знати її справжню ціну! — промурмотів Луїджі. Він ухопив один з світильників і підніс його до обличчя бранки.

— Не треба. Я куплю її так. Я хочу її купити. Скільки за неї? Непомітно він заговорив по-італійськи, і чи то це дивне дівча збагнуло, про що йдеться, чи хотіло якось виказати своє обурення отим нахабним присвічуванням, до якого вдався Гріті, воно голосно, з викликом засміялося просто в обличчя Луїджі й дзвінким, глибоким голосом кинуло йому фразу мовою, яка видалася Ібрагімові знайомою, але якої він не розумів.

— Що вона каже? — спитав він Гріті.

— Квод тобі, муліер? — не відповідаючи, звернувся Луїджі до дівчати тою самою мовою, заточуючи із своїм світильником півколо віддаля од полонянки, приглядаючись до неї тепер уже не тільки з цікавості, а й з сумішшю подиву. Але дівча, випаливши свою дивну фразу, знов засміялося і вже не говорило більше, з деякою навіть зневагою поморщило свій гарненький носик і наставило білу руку навпроти світильника, який Гріті знов наблизив на відстань занадто неприємну.

— Уявіть собі, вона говорить по-латині! — вигукнув Гріті, звертаючись до Ібрагіма.

— Що ж тут дивного? Вона, мабуть, училася в себе вдома. Ми нічого не знаємо про неї. Може, вона з багатії родини.

— Ви не знаєте, що саме вона сказала!

— Що ж саме?

— Це одне з канонічних запитань католицьких священиків, які сповідають жінок. Доволі грубе і непристойне, як на такі ніжні уста.

— А в устах ваших священиків воно не видається занадто непристойним?

— Вони виконують свій обов'язок. І вони — грубі чоловіки. А це ніжна істота. Ти,

смердючий баришнику,— гукнув він до Сінам-аги,— який товар маєш нахабство нам підсовувати? Де купив цю ледащицю? З-під якого просмерділого розпусника її витяг?

— Валлахі! — приклав руки до грудей Сінам-ага.— Ця дівчина чиста, як ранкова квітка, скупана в росі. Вона так само ціла, як...

— Я купую її,— урвав його розбалакування Ібрагім.

— Бейефенді вірить старому, Сінам-азі?

— Я купую цю дівчину,— повторив Ібрагім, уже нетерпеливлячись.— Скільки за неї?

— П'ятсот дукатів, бейефенді,— швидко промовив Сінам-ага.

— Даю тисячу,— недбало кинув Ібрагім.

— Бейефенді хоче назвати подвійну ціну? Але це належить робити мені. Купець повинен називати подвійну ціну, щоб дійти до справжньої неквапом, поторгувавшись усмак і досхочу. Інакше як можна зберегти себе для служіння справі, що нею тримається світ?

— Справді,— втрутився трохи подивований таким перебігом їхньої пригоди Гріті,— вона обійшлася мені, як свідчить Сінам-ага,— всього лиш п'ятсот дукатів. Ясна річ, старий негідник обдурює нас, як це він завжди робить, бо за такі гроші можна б купити цілих трьох черкешенок із князівського роду, але хай уже буде так.

— Я хочу, щоб Сінам-ага заробив, тому даю тисячу.— Ібрагім затулив собою дівчину від Гріті й турка, ступнув до неї, вона засміялася до нього ще зухваліше і з ще більшим викликом, ніж перед тим до Луїджі. Сміялася йому в обличчя нестримно, відчаєно, безнадійно, струшувала на нього хвилі свого буйного волосся, що палало золотом не знати й яким — райським чи пекельним, не відступала, не лякалася, випросталася, невисока, зграбна, відкинула голову на довгій ніжній шиї, розсипала між холодними кам'яними стінами Бедестану дзвінке срібло прекрасного голосу: "Ха-ха-ха!"

Ібрагім здригнувся від темного передчуття, але поборов той відрух душі, примусив себе усміхнутися у відповідь на сміх загадкової чужинки, котра не плакала, як усі рабині, не стогнала, не ламала відчаєно рук, а сміялася, ніби знущаючись не тільки з нього самого, а з усього цього жорстокого світу, який хотів скорити її, зламати й понищити. Ібрагім заговорив до неї незграбною мішаниною слов'янських слів, яких навчився від султана Сулеймана. Чи хотіла б вона до нього, саме до нього, а не до когось іншого? Дівчина вмовкла на мить. Ніби аж придивилася до Ібрагіма пильніше. Чи хотіла б? Ще хтось може питати в цій землі, чи вона хотіла б? Ха-ха-ха.

Ібрагім сухо звелів Сінам-азі привести рабину до нього на Ат-Мейдан, ще раз повторив, що заплатить за неї тисячу дукатів, попередив, щоб ще сьогодні до вечора вона була в його домі і щоб не було завдано їй щонайменшої шкоди. Тоді подякував Гріті:

— Я ніколи не забуду цієї вашої послуги.

— Можу тільки позаздрити вашому витонченому смаку! — вигукнув венеціанець.— Ця Роксолана, як я її називаю, мабуть, справді щось таке... Як досвідчений купець, можу сказати вам, що товар набуває вартості також від ціни, яку за нього заплачено.

Ібрагім мовчав. Швидко видобувався з темного переходу. Почувався так само зганьбленим, як тоді, коли його, малого хлопчика, продано на рабському торзі в Ізмірі. Щоправда, тепер купував уже він, але хіба не однаково? Є раби, які купують, і раби, яких купують. А всі раби. І порятунку немає ніякого. Він пробував порятуватися вбранням, розкішшю, якою оточував себе завдяки Сулеймановій щедрості, вважав, що цим полегшує собі життя, уперто вмовляв себе, що життя, зрештою, й не може бути тяжким, раз воно зветься життям. А навіщо? Хай той старий ошуканець Сінам-ага обдурює людей, бо таке його покликання на цій землі, хай купує і продає усе на світі Луджі Гріті, бо ж він купець, але навіщо ж тоді переконувати себе в тому, в що ніколи не повіриш?

РОГАТИН

Дощем, як слізьми, заливало весь видимий і невидимий світ, і душа її вся плавала в сльозах. Вона йшла, бездомна сирота, нещасна бранка, продана і проклята, під чужим небом, прочищеним вітрами, безжальним і блідим, як холодні очі стрільців-лучників. Тут не було дощу, він лив, як сльози, в її душі та ще там, куди не було вороття: у такому далекому, що серце рвалося з грудей од розпачу, недосяжному, навіки втраченому Рогатині.

Щось темне, велике й жахне — звір піднебесний, мара, паморока — налетіло на неї, насунулося, і голос дощу лунав у її серці як невідшкодована болісна втрата. Нічого й ніколи в житті не бачитимеш кращого й милішого, не зазнаєш уже того, що зазнала колись.

Примари були тут, а позаду все тільки справжнє — лиш простягни руку, а тут омана й несправжність падали під ноги, літали в повітрі, виступали з стін, юрмилися у засмерділих од нечистот вуличках, шастали нечутно, як вовняні клубки, а то проривалися диким нявчанням — чи то кошачим, чи й диявольським. Але дияволами мали бути люди, а нявчали кішки, тисячі кішок по всіх усю-дах, кішок розпечених і розбещених, безкарних і неторканих, бо кішка була улюбленою твариною їхнього пророка.

А може, це неминуча кара за те, що лишилося там, за морем, за степом, за ріками й лісами? Може, й не за гріхи її власні, яких ще не встигла й назбирати, а за гріхи давно вмерлих, нещасних, проклятих, заблуканих? Безглуздя, безглуздя! Чи ж ще й тепер має лякати сама себе, як робив це батько її у Рогатині. Отець Лісовський лякав гріхами й грозив карами всім без винятку, він чіпляв гріхи до всього суцього, навіть до дерев і каміння, не визнаючи їх лише за собою самим, бо не міг розрізнити у своїх вчинках грішного й праведного, приречений на постійне сп'яніння коли й не від молитов у церкві Святого духа, то від пива й горілки рогатинських броварників Квасниці, Якубовича й Роздольського.

Мала в своїй крові батькову несамовитість і материн легкий норів. Кублилося усе те в її душі в такому безладі, що навіть суворий її учитель Єронім Скарбський, до якого посилав дочку Гаврило Лісовський у сподіванні чудес од своєї єдиної доньки, не зміг навести в тій душі бодай найменшого ладу, а, навпаки,— ще більше розбурхав усе те,

що до часу було приспане, жило тільки в зародку, ще й не прокльовуючись до життя. Жертва темних сил, дочасна мучениця (так ніби для мук людині неодмінно має бути визначений якийсь час!), позбавлена волі, пограбована й обдерта з волі, яку коли ще й зберегла, то хіба що глибоко в серці та в неприборканості своїй. Щедро обдарована волею до життя, не мала тепер навіть тої безпритульної волі, що мала найпаршивіша кішка на вулицях Стамбула.

Пережила втрату матері, яку чотири роки тому схопила орда так само, як заповонила тепер її саму, безслідно зник для неї нещасний батько в палаючому Рогатині, пережила власну смерть чи якусь подобу смерті, щоб тепер воскреснути, як на старенькій іконі в батьковій церкві Святого духа, але не в таємничому сьайві святощів, не для поклонінь розкритих од захвату, одурілих од чуда натовпів, а для існування понурого, майже тваринного. Єдине, що могла,— це в думках повертатися без кінця до рідного Рогатина, до крутих стежок із лоскітливим споришем обабіч, до густого малинника за розлогою грушею, яка взимку сумно чорніла серед снігів, а влітку накривала зеленим шатром мало не все обійстя Лісовських. І дім свій бачила з крутих вулиць Стамбула, так ніби стояла перед ним, дім з товстих соснових колод, просторий, з вікнами на високий вільшаник, за яким унизу біжить Львівська дорога, впираючись коло валу під горою у Львівську браму з старим перекидним містком через рів, а в рові буйнощі лопухів, жаби розкошують у вічних дощових калюжах, гаддя намножується така сила, що ось-ось поповзе на Рогатин.

Отець Гаврило Лісовський передрікав для Рогатина кару іншу, так само тяжку, як для біблійних Содома й Гоморри, бо ж після тих двох третім містом, яке бог хотів прибрати з лиця землі, був, на його думку, саме Рогатин, врятований випадково, але карі не позбавлений. Хоч як лякав своїх прихожан п'янений попик, приношень і пожертвувань на церкву було занадто мало, щоб триматися панотцеві Лісовському серед перших громадян Рогатина, тож на обійсті вічно хрюкали величезні свині, хижі, як лісові вепри, ненажерливі, верескливі. Мама Олександра з ранку до ночі пекла ячні малаї, ламала ще гарячі, колотила в дерев'яних цебрах замішки, носила, надриваючись, до свинюшні тим ненажерливим тварюкам, вони проковтували принесене вмить, гризли цебра, прогризли дошки загорож, простромлювали хижі рила, висолоплювали довгі тонкі рожеві язички, заходилися у несамовитому вискові. Пекла, яким батько лякав усіх довкола, Настася не боялася, щойно стала розуміти слова дорослих людей, бо ж бачила те пекло щодня, жила в ньому разом із своєю нещасною матір'ю.

Свиней Лісовський продавав на славетному Рогатинському ярмарку, куди зганяли тисячі худоби, овець, свиней, кіз, а купувати з'їздився люд з Галича, Львова, Сандомира, з самої Литви і мало не з Києва. Отця Лісовського жартома звав той торговий люд "отцем свинопаствением". Та хіба міг він лякатися якихось там слів, коли сам умів лякати людей словами урочистими, загадковими, темними! Задирав борідку, роздував ніздрі, грозився сухеньким пальчиком, схожим на криву галузку: "Но своемннено паче же рещи не зная сущаго положеннаго разума". Мати не вельми й переймалася своєю каторжною працею. Тоненька й маленька, тягала з печі чорні

казани, місила колючі ячники, обпарювала руки по лікті в окропі, та все те з сміхом, у незбагненній радості, з приспівуванням то веселим, то й трохи сумним, як оте: "Ой кувала зозуленька, тепер не чувати; ой де я ся не родила, мушу привикати..." А отець Лісовський усе грозився неминучістю кари для Рогатина й рогатинців, хоч його маленька Лександра й не була рогатинкою, походила з-над Пруту, з села Княж-Двір, де росли незнані рогатинцям тисячолітні тиси, дерева вічні і від того якісь мовби похмурі й нелюдські в своїй міці й красі. А всі діти, мовляв, народжувалися там завжди від заїжджих князів, які, творячи лови в довколишніх пущах, закохувалися у княж-двірських дівчат і полишали по собі солодкі спогади тих короткочасних любовців. Князів уже давно й не було, а спогад зостався, і Лександра, щоб дошкуляти своєму безрідному попикові, звала себе князівною, та й ще дратувала його тим, буцім і Настася не його донька, бо ж за дев'ять місяців до її народження по зимовій пороші наскочив на рогатинські ліси з ловецькою громадою сам король польський Зигмунт і трапилася йому перед очі тоді вона, Лександра княж-двірська, і вподобав її король, і... "Королівна! — радо галасував панотець Лісовський, притискаючи до себе маленьку доньку.— Моя донечка — королівна, прошу я вас! Вона вигойдувалася у мене в срібній колисці, а їздитиме в срібному повозі!" Срібна колиска, по якій пущено трави й квіти, існувала лише в п'яній уяві Гаврила Лісовського, старенька дерев'яна колисочка, що в ній чеберяла колись ніжками Настася, валялася серед мотлоху в темній комірчині, але ж набагато веселіше й легше жити з легендою, надто в такому місті, як Рогатин, що й сам постав з легенди. Розповідалося, ніби колись ще Галицький князь Ярослав Осмомисл полював тут у старезних пущах із дружиною воїнів своїх і коханкою Пасткою Чагровою, жінкою вродливою і дико свавільною. Настка, погнавшись за якоюсь звіриною, заблукала в лісі і, вже не маючи сподівань порятуватися, зненацька помітила велетенського оленя-рогача небаченої вогнистої масті. Олень струснув рогами, тупнув ногою, мовби припрошуючи за собою жінку, поволі побіг лісом у найбільші гущавини, тільки високі роги значили його путь,— і Настка й собі погнала за ним свого коня. Так і вивів той олень її до стійбища Ярославового. Впала вона, заплакана й змучена, в обійми князеві, а олень щез, мов дух святий. На тому місці Ярослав звелів закласти церкву Святого духа, а згодом довкола церкви виникло й місто, яке названо Рогатином на честь того рогатого рятівника-оленя. Може, й доньку свою Лісовський назвав Настусею на спогад про ту далеку Настку, князівську улюбленицю, хоч та Настка мала щастя лише в легенді, а смерть прийняла мученицьку — на вогнищі, в яке кинули її жорстокі галицькі бояри. Ох, який безладний був отець Гаврило! Безтямно любив свою маленьку дружиноньку і прирік її на вічну каторгу з ненажерливими свиньми. Пишався донькою, мріяв навчити її найвищих наук, хоч сам ледве вмів напам'ять прочитати дві молитви і не вмів відрізнити псалтиря від требника; і ладен був навіть відмовитися від батьківства на користь чи не самого короля польського — аби знали, хто виростає у домі панотця Лісовського і в цьому благословенному й проклятому Рогатині! Та й сам Рогатин, як і його безпутний син Гаврило Лісовський, теж стояв над століттями свого походження й існування якиїсь ніби розполовинений: з одного боку, розкішна князівська легенда про

чудове врятування заблуканої душі, а з другого — майже содомська легенда про Чортову гору, яка височіє на схід від Рогатина, ніби похмура купа землі, висипана нелюдською силою на рівнині. Бо рогатинці хоч і утворили своє місто довкола церкви Святого духа, але, видно, пам'ятаючи про гріховний зв'язок князя Осмомисла з Насткою розпусною, самі вдалися у ті давні часи до розпусти такої тяжкої, що бог розгнівався, покликав до себе чорта і звелів тому засипати грішне місто землею, щоб і сліду ніякого не залишилося. Чорт набрав повну свою чортячу торбу чорної-пречорної землі й поніс до Рогатина. Чи то він заблукав, чи, може, ледаченький був, але не доніс тої землі до Рогатина, бо саме запіяв когут, нечистий злякався, кинув землю, де був, і щез, а на тім місці виросла Чортова гора. І тепер щовесни дітлашня бігала туди рвати горицвіт весняний, рутницю й синяк червоний, і хоч як уперто переорював стежки Кузь Смикайло, що мав поле під Чортовою горою, але вони протоптувалися знов і знов у тих самих місцях, де були споконвіку, і зрозпачений Кузь, кленучи всю бісівську силу, щоосені пробував виставляти свій ґрунт на ліцитацію, але ніхто не хотів купувати, бо як же ти купиш, коли воно під самою Чортовою горою!

Гаврило Лісовський був переконаний, що Рогатина не мине його доля. "Чорт не доніс тої гори—бог донесе!—вибукував він на рогатинському ринку.— Кара! Кара!"

У нього були вогнисті коси, вуса й борідка палали полум'ям, шкіра на обличчі й на руках була теж мовби червона, ніби він щойно вискочив з пекла. Настася успадкувала від батька вогнисте волосся, а від матері — сліпучо-білу шкіру, ніжну й шовковисту не тільки на дотик, а й на самий вигляд. Врода матері не перейшла до Настусі, та дівчина тим і не переймалася, бо вже побачила, який клопіт з тою вродою в її маленької матусі. Хоч як виснажувалася Лександра з панотцевими свиньми на продаж, а виходила в ярмаркові дні або на свята на рогатинський ринок, надягнувши білий, розквітчаний гаптуванням сардак, взувши червоні сап'янці, виклавши на високі, аж сорочку рвали, груди кілька низок коралів, то так і липли до неї чоловічі погляди, а хто нахабніший та самовпевненіший, то й відверто залицявся, пропонуючи вшетенство. Надто набридали писар рогатинський Шосткевич, багатий саф'яник Захаріалович та ще голодраний шляхтич з Підвисокого Бжуховський, драб здоровенний, маслакуватий, із сторч поставленими пусами, з товстезними руками, що висовувалися з обтріпаних рукавів кунтуша, в рудих од старості чоботях, затісних для його гунодзистих лапищ. Лісовський кинувся якомсь захищати свою жону од настирного шляхтича, але той зневажливо відгорнув нікчемного попака своєю ручицею, кинувши крізь зуби: "Ти, попе, не крутись мені під ногами, бо потопчу!" — "Такий вигляд має бути в диявола,— показуючи на Бжуховського, закричав отець Гаврило до своєї маленької донечки.— Достеменно такий, Настасю! Знай і пам'ятай, моя дитино!"

Аби ж то. Тепер переконалася, що дияволи — тисячоликі. Часто й не знаєш; де вони і які. Бжуховський був занадто простацький чорт. Не вмів ні приховати свого забіяцтва, ні бодай притлумити. Згодом прибув до сандомирського воеводи, старости земель руських, шляхтич Бобовський з жовнірами й став збирати в селах довкола Рогатина податки й довги від хлопів. Наскочили й на Бжуховського, який мав у

Підвисокому містечку дім, а ґрунт уже давно пропив і жив то з полювання, то з грабунку, до якого вдавався не криючись ще з двома чи трьома такими самими відчайдухами, як і сам. Бобовський став домагатися від Бжуховського, щоб той сплатив податок, якого не платив, здається, ніколи й нікому, але то ще й не біда, при цьому шляхтич назвав Бжуховського Бруховським, себто прирівняв його до звичайного хлопа-русина. Цього вже стерпіти Бжуховський не зміг би навіть панові богові. На нічліг Бобовський зупинився у господі на Підвисокому, і, коли вже заснув, туди приїхало ще якихось троє. Челядник Бобовською сказав, що тут ночує сам пан шляхтич. Один з тих, що приїхали, забрав шаблю й канчук Бобовського, вскочив до кімнати, де тон спав, і став бити сонного. "Вставай, скурвин сину!" Вбігли ще двоє, виволокли за чуприну пана шляхтича до передпокою, били обухами, мушкетом його ж власним, відливали водою, знову били. Бжуховський, який теж прибув на розправу, кричав з сіней: "Бийте добре, тільки не рабуйте! Хай знає, який його холоп з Бжуховського!" Тоді один повернувся і вистрілив у голову Бобовському. Обмазали мертвому лице його ж власним лайном, передали господарю майно, нічого не забрали. "Скажи, пане-господарю, що вбили його за те, що пана Бжуховського мав за холопа, а не за шляхтича. Аби всі знали і пам'ятали! "

— Міг би й тебе, неню, отак вбити цей Бжуховський,— перелякано казала Настася своєму батькові,— за мамцю отак і вбив би!

— Мене бог боронить! — випинав груди панотець.— Божа ласка спочиває на праведних, а всіх грішників жде геєна вогненна! Бжуховського ж найперше!

Кара була видно-таки зготована для всього Рогатина, бо не минало й трьох-чотирьох років, як на місто нападали чорні сили, палили його, грабували, вбивали й полонили всіх, хто не встиг порятуватися в лісах. Панотець Лісовський, попри своє вічне сп'яніння й безладне життя, якось щоразу уникав разом із своїми домашніми розгромів, переховувалися у дальньому лісі аж над Гнилою Липою, куди виривалися крізь Львівську браму, бо напасники чомусь завжди вдиралися у місто тільки через брами Бабинецьку або Галицьку. Мама Лександра, мовби застерігаючи свою доньку, наспівувала їй уже й не веселих та безтурботних, а пісень так само страшних, як чужинські напади на їхнє поставлене на розпуттях нещасне місто: "За синім морем, над новим двором, Настася сорочку шиє. Шиє, вишиває і на двір поглядає. Миколайку, братику, що там так синіє? Ци ратаєньки орють, ой ци волики пасуть?" — "Ой Настасю, сестро, не ратаєньки ідуть і не волики пасуть, оно по тебе, Настасю, туроньки ідуть".— "Ой Миколайку, братику, найми же ти кухароньку, а я сховаюся під дев'ятеро дверей, під десятій замок". Наїхали туроньки, стали Настасю шукати... Настасина хустонька, но не Настасина головка; Настасині пацьори, но не Настасина шия; Настасина суконька, но не Настася сама; Настасині панчошки, но не Настасині ножки; Настасині черевички, но не Настасин хід. Стали двері ламати, Настасю добувати; дев'ятеро дверей зламали і Настасю достали..." І плакала мама з цією піснею, мовби передчуваючи долю і свою, і своєї дитини.

Десь у далеких світах жили страхи, мор падав на людей, потрясалася земля. Сам

султан турецький Баязид, лякаючись землетрусу, вийшов за мури Царгорода, мешкав у наметі на полі, а в Царгороді три вежі впали, завалився палац Константина Великого, трясло землю у Тракії, Боснії, Далмації і навіть у поблиській Молдові. Кара на людей, а за що?

Ще зовсім малою була Настася, коли напали на Рогатин волохи. Палили й грабували, як татари і турки, вивезли з Рогатина всі коштовності, аж сам польський король розгнівався і примусив волоського воєводу Стефана повернути награбоване. З-поміж іншого було привезено також усе срібло і всі книги цінні з церкви Святого духа, бо отець Лісовський пам'ятав усе так, що з його слів було споряджено папір, за яким волохи мали повернути вкрадене. А було там три келихи позолочені, три білі, всього келихів вісім, а в них срібла шістнадцять гривень і п'ять і півлута [12], а ще хрести, кадильниці, лампи, офіри різні — на сорок три гривні й тринадцять лутів срібла. Окрім того, євангелій оправних три, служебників оправних три, псалтир і часослов, тріодь цвітна, октоїх та ще чотири книги, назв яких запам'ятати він неспроможен, бо великої мудрості книги. Мав надію, що донька навчиться грамоти, осягне всі відомі й приступні в Рогатині науки і тоді прочитає ті рідкісні книги, які зібралися в його церкві за багато віків.

У священника Івана Теребушка вчилася Настася читати. Теребушкова наука обійшлася Лісовському в цілу свиню. "Свиню цілу поклав на свою Настасю, прошу я вас!" — гукав отець Гаврило. Він плакав від розчулення, дивлячись на свою тепер уже вчену дитину. "Малжонка моя вірно-милая уродила мені зі мною сплоджену дочку панну Настасю першу в городі моїм, котра во всім гилі своїм, тако в лиці, яко і в знаках, котрі в мене є, притрафила й уродила". Але ж у п'яних хвастошах, топчучи власну гідність, уперто величав доньку королівною, а чи ж досить для "королівни" тої мізерної науки, почерпнутої у Теребушка? Ще б мала набратися і добрих звичаїв та наук високих, а дати все це в Рогатині міг єдино тільки вікарій Єронім Скарбський. Коли ж отець Гаврило поткнувся до вікарія, той заломив ціну вже не в одну свиню, а в цілих шість. "Шість свинок за науку його латинську,— потрясав маленькими кулачками отець Лісовський.— За язик слов'янський свиню одну, а за латину аж шість? А язик же слов'янський правдою божою оснований, збудован і огорожен єсть, у латинським же тільки лжа, поганська хитрість і фарисейство сидить, почиває і обпадає!" Але хто ж ще в Рогатині міг похвалитися тим, що поклав на всю науку для своєї дитини одну, а тоді аж шість свиней вгодованих? І чи вберігся б од спокуси вихвалитися згодом, протягом цілого свого життя, отець Гаврило Лісовський? Та й виправдання було під рукою. Бо хіба ж проживеш із самим часословцем? Без латини плати вини — не збагнеш ні судді, ні стряпчого, ні ума, ні посла. І Настася стала ходити до садиби вікарія Скарбського. Він приголомшив малу дівчину огромом своїх знань, суворістю розуму. Його небуденність вражала. Зодягався, як ніхто, високий, тонкошій, з сумними темними очима, з приглухлим голосом, байдужий до втіх, далекий від дріб'язку й метушнями, він вразив Настасю у саме серце, і вона закохалася не так, як досі закохувалася у шмаркатих хлопців, з якими босоніж гасала то на Чортову гору, то до батькової церкви

розглядати химерні старезні ікони з бородатими святими. Мидзата Урсуля, донька снісаря Блазея Зебриновича, довідавшись про її закоханість, безжально висміяла подругу:

- Таж той Скарбський ні до чого не вдатен!
- Як то? — обурилася Настася.
- Ще й голомордий!
- Сама голоморда.
- А бачиш, як він ходить? Чи міг би хоч од татар утекти?
- Чому б мав утікати? Він ні від кого не втікати!
- То де ж він буде?
- А тут і буде!
- То б я подивилася!
- Подивишся, копи хоч.

І немов накликали своїми нерозважливими розмовами тяжке лихо. Писав літописець про той рік: "Татар сорок тисяч з чотирма цариками до Русі вторгнули і положилися недалеко Бузьська кошом, а загони по всіх сторонах розпустили, палячи, в'яжучи, стинаючи, в неволю беручи, і більш ніж шістдесят тисяч люду тогди забрали в неволю, крім дітей, а старих окрутне стинали і, на миль сорок волості вздолж і вшир огнем і мечем завоювавши, додому вернулися в цілості".

Вхопили татари і Настасину маму, згинула вона навіки, а вікарій Скарбський утік найперший і найпрудкіше, бо мав завжди пару коней, готових до запрягу, і людей вірних, які казали, звідки налітає орда. Отець Лісовський виїздив із Рогатина хрестити дітей на селах. Там і порятувався. А Настасю з мамою наліт застав на обійсті. Мама лиш встигла штовхнути малу до сажі із свиньми. "Дитино моя, рятуйся!" А тоді темний тупіт, гелготнява, свист стріл, свині металися, гинучи, спливаючи в крові, валилися тяжко на дівчину — і темний тупіт, потемніло все, лиш мамин крик, і знов тупіт, і їдкий сморід кінського поту, а вона задихалася серед калюж крові — своєї власної чи побитих тварин? Батько прибіг аж уночі. Упав на коліна. Плакав, і молився, і проклинав. Зосталася без мами, порятована мамою. Темнощі поселилися у Настасиній душі від того дня, і хоч сміх знову пробивався назовні згодом, але вже був не такий безжурний і безтурботний.

Прокрадалися до костюлу святого Миколая, коли ксьондз Станіслав Добровлянський сповідував міщанок рогатинських. Урсуля, Янечка й Настася тулили вуха до дерев'яної загородки, дослухалися до бубоніння пана Станіслава: "Фецісті квод кведам муліерес фацере солент квандо лібідінем се вексантем екстінгере волюнт..." [13] Чи думалось, чи гадалось у час тих зухвалих забав, що доведеться приголомшити тим брудним запитанням з католицького пенітенціалія пихатого Луїджі Гріті на стамбульському Бедестані?

Розруха настала в місті, ляк і непевність, мало не щоночі втікали до лісів, хапаючи що доведеться з майна. Мошка Гаїв, що мав кам'яницю зі склепом на ринку, сховав у добрі під каменем гроші від татар, а Василь Чуйчишин бачив і вкрав. Сказала про це

Марунька Голод, що жила в халупі коло гостинця Галицького. Однак на суді Марунька відмовилася від свідчення, через що Шаїва примусили перепросити Василя Чуйчишина такими словами:

"Жаль мені, що то вчинив, такі слова з гнівом сказав, коли про вас нічого злого не знав. Прошу вас, на пана бога, щоб це мені відпустили". І однаково Шаїва посаджено на тиждень до вежі, де мав сидіти казнь за наклеп.

Розпач від втрати матері минав, світ довкола — великий, зелений, прекрасний. Зло відступало до найдальших обріїв уяви, треба було жити й кохати, щоб не загинути, сміятися й приспівувати до хлопців, збирати квіти коло Липи й Свіржу, прислухатися до лісових шелестів, мов до власного дихання, жити серед неприступних велетенських буків, ласкавих ліщин, причаєних під листочками грибів, яскравих твердих ягід. Часто йшли дощі в ті роки. Вона втікала тоді з дому, блукала самотою у лісах. Там був живий віддих буйного зела та відчуття нестримної сили проростань, безмежності й летючості духу і тіла. А може, то вона росла і їй хотілося туди, де це відчувалося найгостріше?

Колись була їжачком під кленовим листочком, мама звала її сонечком, батько — королівною, приспівувала собі співаночки, пострибуючи на одній нозі, висовувала від насолоди язичок, показувала білому світу: "Ось!" Кортіло їй швидше вирости, рвалася з дитинства, як з тенет. Куди й чого?

Тепер відчувала себе дорослою, кров струмувала в її дужому, гнучкому тілі, груди рвали сорочку, незбагненні млості нападали зненацька майже так само, як настирливі брати Баб'яки, потайні й лихі, як маленькі собачки: то сплять штани на кравцеві Янові Студеняку, то смикають за бороду самого райцю Голосовського, то вкрадуть казана в лудильників-циган, то накірчать котрусь з дівчат, ледве й порятується. Від Баб'яків Настася втікала так, що й не вловили жодного разу, та хіба знала, від кого втікає? Певне, настав такий для неї час, пора наспіла, коли штовхав тебе якась сила до людей, а ти вибираєш самотність.

Мабуть, і врятувалася завдяки своїй дивній звичці втікати з дому поночі. Бо татари налетіли на Рогатин уночі, прокралися тихцем одразу крізь усі брами, забили всі вулиці, оточили всі доми, кам'яниці й церкви, а тоді підпалили весь Рогатин, виганяючи людей з помешкань, бо звикли вбивати й хапати на просторі. Дзвони в церквах Богородиці й Святого духа вдарили й захлинулися, Рогатин запалав червоно і безнадійно, Настася побігла спершу додому, тоді вниз, до батькової церкви, побачила кінний запряг, але вже не судилося отцю Лісовському вивести запрягом тим коштовності церковні, бо, коли біг до повоза з важкою скринькою у руках, став йому на путі чорний вершник, а перед Настасею — Другий, полум'я вдарило звідусюди, уже й не бачила вона, чи живий упав там нещасний і самотній батько її, чи мертвий, чи спалили стару церкву з іконами й ризами. Нічого не бачила й не чула, спам'яталася на тому самому возі, але вже котився він не палаючими вулицями Рогатина, а Бабинцями, а тоді далі й далі на Волоський шлях, прозваний татарами Золотим за незліченну здобич, яку мали на ньому. Тумани Дністра й Пруту лишалися збоку, потоки й розтоки зеленого краю, води білі й чорні, дощі й пташиний щебет лісовий — усе лишалося

позаду, назавжди, навіки. Тільки тупіт копит і посвист стріл у степу, трави шорсткі й земля тверда, як розпука. Білим тілом земля зволочена, кров'ю столочена, копитами пінськими зорана. "Із-за гори-гори, темненького лісу татари ідуть, русиночку ведуть. У русиночки коса з золотого волоса — щирий бір освітила, зелену діброву і битую дорогу. А за нею біжить у погоню батенько її. Кивнула-махнула білою рукою: "Вернися, батеньку, вернися, рідненький, уже ж мене не однімеш і сам, старенький, загинеш. Занесеш голову на чужую сторону, занесеш очиці на турецькі грониці!" її везли в батьковому возі, тоді в чорній мажі татарській, одслонену від сонця, у дивному дбанні й уважливості, хоч поряд гнали закутих у залізо таких, як і вона, та й ліпших набагато за неї. Тоді було море — гори ворожої води, тьма таємничих чужих просторів, наповнених загадковістю, грізно й вороже притулених до звичного світу землі. Був страшний невольничий ринок у Кафі, де її продано Сінам-азі, і знов Чорне море, де б вона мала втонути, але не втонула — виринула, щоб жити далі.

Жити? Навіщо? Надії умерли в ній уже давно, молитви, які знала змалку, порозгублювала всі до єдиної, існувала тепер у суцільному приниженні, в напівмаренні, у підсвідомості, але десь у найдальших глибинах душі відчуваючи, що живе далі, що не вмере, що жити треба, треба, треба! Тому сміялася і співала на невольничім ринку в Кафі, і на кадризі Сінам-аги, і навіть у темних нетрях Бедестану, коли її продавали вдруге і, може, назавжди.

ОТАРА

Мала вона в собі щось вабливе — чи то в неземному сяєві золото-червоних кіс, чи то в зграбному, зміїстому тілі, коли той дикий татарський вершник навіть уночі, лиш при маревному світлі пожежі, полонився нею аж так, що виокремив її з-поміж усіх інших бранок і до самої Кафи віз як найкоштовніший скарб. Та й суворий вікарій Скарбський, ніби відчуваючи клекотняву вогнів у її серці, часто заводив бесіди не про саме лиш спасіння душі, а й про тіло, і вона з подивом відзначила, що й сам бог визнає плоть — цей одяг душі — і що вона ліпша й досконаліша, то вдоволенішим має бути Всевишній такою людиною. "Плоть — значна частина нашого ества,— казав Скарбський.— Слід звеліти нашому духові, щоб він не замикався у собі самому, не зневажав і не лишав самотньою нашу плоть, а зливався з нею в тісних обіймах". Від таких слів Настася мимоволі червоніла, а суворий вікарій, мовби не помічаючи дівчачого збентеження, дивлячись їй поверх голови, вів далі: "Правосуддя господне передбачає це єднання й сплетіння тіла й душі таким тісним, що й тіло разом з душею прирікає на вічні муки або вічне блаженство".

Якби їй дано було вибирати, вона вибрала б тільки вічне блаженство, інакше навіщо жити!

"Ті, хто хоче відректися від свого тіла, намагаються вийти за межі свого ества і втекти від своєї людської природи,— це безумці. Замість обернутися в ангелів, вони перетворюються на звірів, замість возвиситися — вони принижують себе..."

"Я не відречусь, не відречусь ніколи! — присягалася собі в душі Настася.— Не відречусь і не принижусь!"

Коли ж ступила на стамбульський берег, забула про все. Йшла за вервечкою своїх закованих у залізо нещасних подруг, йшла вільно, мовби туркенья, у шовкових широких шароварах, у довгій сорочці барвистого шовку, в зеленому дівочому чарчафі, який закривав їй обличчя і коси, у штудерних, із задертими носками ступаннях з позолоченого сап'яну. Місток гойдався на зв'язаних бочках, кинутих у брудну воду, світ гойдався в Настасі перед очима, велетенське місто здіймалося перед нею округло, опукло, било червінню сонця з безлічі шибок, сумно зеленіло свічками кипарисів, наставляло на неї похмурі вежі старезних мурів, мечеті з гостряками мінаретів. Вона йшла вистрибцем по тому непевному містку, вигиналася спиною, усією постаттю, молода, витка, жадібна до життя, ступала на край цієї чужої, страшної, ворожої землі, тоскне квиління знов, як недавно на морі, народилося в її душі, од розпачу, здавалося, навіть втрачає зір, але стріпувала вперто головою, стрибала вперед, мовби рятуючись од шаркання старечих ніг Сінам-аги позаду: шарк, шарк! У воді затоки — цілі покидища, смітники, затонулі гнілі дошки, зужитість, собаче стерво, шматки дерева, обсіпані черепашками, сморід. Край води розкопана земля, багниська, баюри, болото, гній, затоплені згнилі човни. А затока звалася Золотий Ріг. Де ж те золото і що тут золоте? Хіба що сонце на небі, але як же воно високо!

До Золотого Рогу біжать спадисті вулички, переплетені між собою у мертвих обіймах, як утопленики. Старі дерев'яні доми, оздоблені густою різьбою, криво нахилені один до одного, ось-ось попадають. Вуличка розітнута навпіл сонцем — затінок і спека аж шкварчать. Сінам-ага звелів вести бранок затінком. Може, шкодував, що не дочекався вечора на кадризі, щоб не виставляти своєї здобичі перед очі вулицям? А вулиці були повні самих чоловіків. На маленьких площах, коло водограїв, у затінку платанів, навіть да спеці, на кожному вільнім місці чоловіки сиділи густо, як мухи, непорушні й чорні. Тільки вуличні продавці води, мигдалю, солодощів, смаженого м'яса вешталися поміж тими чорними постатями, щось вигукували клекітливе, ніби аж задихаючись, годували й поїли оті дивно непорушні, зовні спокійні — ні ланки, ні бійки, ні колотнечі, ні голосу, ні вітру — натовпи чоловіків. Та й не могли ні говорити, ні сперечатися, бо мали пильну роботу: всі їли, жували, ковтали, пили холодну воду, знов їли. Варені в казанах кишки, вим'я, тельбухи, серця баранячі й волячі, жирні кебаби, якісь овочі, і що з них стікав жир, видно було по шиях, як жадібно ковтають величезні шматки. Хоч би котрийсь подавився! Спорожнялися, недалеко й відходячи, у повітрі висів сморід сечі, покидьків, смоли, диму, часнику, риби. Торговці розносили ще й якісь їстівні квіти, але де там пахощі квітів серед цієї запаскудженості, серед цього жування, ковтання й спорожнення! їли ненаситно, навстоячки, на ходу, як коні або верблюди, і всі невідривне дивилися на білих жінок, яких гнали вулицями наглядачі Сінам-аги. Погляди бігли за жінками, ковзали по ногах, липучі, брудні, тяжкі. Чоловіки мурчали, як коти, хтивість біла з їхніх розледащених постатей — о прокляті самці, тварюки, пси! Ось де жінка відчувала, яке прокляття — її тіло, ось де хотіла коли й не злетіти пташкою у небо, то бодай провалитися в землю, хоч, мабуть, і в цій землі не порятуєшся від отих поглядів, від отих страшних очей.

Очі були — мов образ і дух цього велетенського міста. Відверто-нахабні й сховані, невидимі, але відчувальні погляди. Враження таке, ніби очі невідступне стежать за тобою і незмога від них сховатися ні під водою, ні під землею. Очі на вулицях, у дерев'яних домах, за дерев'яними решітками, в листі дерев, у водограях, у написах на білих і сірих плитах, на високих мінаретах і розлеглих пощерблених мурах, у повітрі, як тіні птахів, хмар або летючого листя. Погляди холодні, як дотики змії, шорсткі, мов будьга, вічна мука нагляду, недовір'я, підозріливості, місто, мов суцільна страшна в'язниця для жінок. Настася намагалася не помічати ні тих поглядів, ні тих очей. Аби тільки не піддатися розпачу, забути про ті очі. "Смійся, дитино моя!" — казала колись їй мама. Де ж ви, мамо?

Віяв задушливий вітер лодос — вітер умерлих. Несамовитіло сонце, бліде й страшне, як око сліпого. А вдома сонце завжди світило крізь листя, крізь густе гілля, лягало на землю мереживними блискітками, кропило зеленим сьйвом їхній дім, стежку від воріт, траву обабіч стежки, криницю з замшілим зрубом, березові й дубові дрова під високим піддашшям. Кому тут про це розкажеш?

Покинута всім світом, ніби вчинила якісь великі злочини. А вона ж невинна й праведна, мов щойно народжене пташеня. Кому про це розкажеш? Іов теж був справедливий, а зазнав найтяжчих нещасть. Чи вже воно так судилося всім невинним і справедливим? А оті, що зирять невідступно й невідчепно за кожним її кроком? Спитати б їх, скільки злочинів, грабувань, убивств на їхньому сумлінні? Гріються на сонці, сміються, жують, ковтають... Круглоголові дітлахи-чоджуки шастають під ногами, щось кричать до бранок, жбурляють камінці, сиплють порохом. Євнухи ліниво відмахуються від їхньої настирливості, дорослі спостерігачі підохочують і під'юджують хлопчаків, бо тут тільки хлопчакі, жодної дівчинки, так само, як і жодної дорослої жінки на вулицях, окрім цих нещасних, серед яких найнещасніша вона — Настася. Бо липучих, хтивих поглядів на її долю припадає найбільше. Скуті ланцюгом, у залізних нашійниках для чоловічої юрби вже мовби й не жінки, погляди лиш ковзають по них і летять далі, пожадливо шукаючи собі ласішої поживи, і нею неминуче має стати Настася, зодягнена туркенею, маленька, зграбна, витка, мов зелений плющ на старезних мурах Стамбула, для турків вона теж туркенья, може, дружина старого Сінамаги, може, донька, це не важить, головне — жінка, молода, правовірна, від чого розкіш для поглядів ще побільшується, і тому вони летять на неї, забивають їй віддих так само, як задушливий вітер лодос.

Пробувала рятуватися, відвертаючи очі на мури Стамбула. Починалися від Золотого Рогу. Темне каміння, циклопічні скелі, могутні брили, зубчаті корони веж то чотирикутних, то круглих, тесане каміння й червона плінфа мурів, руїни притулених до мурів стародавніх палаців, глибочезні рови, наповнені вже й не водою, а уламками колишніх святинь і жител, травою, зіллям, стовбурами звалених дерев, хащами; десь за ровами широка дорога, викладена білими плитами, мабуть, ще за грецьких імператорів, на схилах ровів — латки городів, тоді знов дикі зарості, плющ, юдине дерево з квітами неприродної барви, вигоріла на сонці трава, віслюки з червоними в'юками на спинах,

круглоголові чоджуки.

Той мур сприймався мов величезне тіло цього загадкового міста, а тут — на вулицях — його нутроці, тельбухи, бруд і покидища. Все життя зосередилося в отих лабіринтах поглядів, у пастках вогнистих очей фанатиків, у шаленстві хтивості. І коли уявлялося колись життя, мов євхаристія, мов нестримний біг затятих апостолів до таємниці, то тепер могла переконатися, що таємниць не існує, що й на тих апостольських вершинах, мабуть, можна знайти прокляття або й кінець.

Щоб хоч трохи успокоїтися, Настася пробувала шукати схожість між стамбульцями і навіки втраченими людьми з Рогатина, які стояли їй перед очима невідступне й уперто, а може, то вона сама виставляла їх рядами в своїй зболеній уяві, чіпляючись за них мов за останні рештки життя. Не було нічого спільного. Хіба що караїм-пекар був трохи подібний до цих чоловіків. Бо хіба ж такі були рогатинці, добрі, лагідні, якісь світлолиці, наївні, мов діти? А ці всі осхлі, шорсткі, вив'ялені й висушені на сонці і, видно, ледачі, як той Василь з Потока, що вперто ставив свою халупу занадто близько від синагоги, і хоч правовірні євреї щоразу розвалювали її, не даючи Василеві поставити покрівлю, він знов і знов уперто ліпив її, бо ліньки було відсунутися далі.

Згадавши того дурнуватога, упертого в лінощах Василя, Настася трохи розвеселилася і спромоглася навіть затіяти з собою химерну гру. Ніяка вона не бранка, не продана, не куплена, не донька попа з Рогатина, а молода туркеня, належить цьому мальовничому незвичайному світові, а світ належить їй. Вона безтурботне дівчисько, вільне, владне, маєтне. Може, й донька Сінам-аги. А то її вище. Це не важить, головне — молода, приваблива, правовірна, від чого, бач, розкіш для поглядів ще побільшується, і тому вони летять на неї, минаючи бідних її подруг, забивають їй віддих так само, як задушливий вітер сирого.

Йшла, ще більше вигинаючись усією поstattю, грали в ній усі суглоби, витанцьовував кожен м'яз, і тонкий шовк слухняно передавав усе те, повторював і відтворював, аж ніби зітхання захвату супроводжувало й переслідувало цю таємничу незвичайну дівчину, котилося за нею, наростаючи, побільшуючись, множуючись, змагаючись у могутті з невпинним вітром: "Бак, бак, бак!" [14] '

Та гра урвалася несподівано й жорстоко.

Вже й до того Настася зауважила, як багато тварин на стамбульських вулицях. Ніби в Рогатині в ярмаркові дні. Коні з вершниками і розсідлані, віслюки з поклажею у сонному кунянні або в моторошному крикові, що нагадував скрипіння сухого колеса:

"І-ах, і-ахі", собаки гризуться за голі баранячі кістки або клацають зубами, виловлюючи бліх у забейканих хвостах, розманіжені, гнучкоспинні кішечки насолоджуються своєю неторканістю і безкарністю, туркочуть голуби коло мечетей і водограїв, цвірінькають дрібні пташки, виспівують у гіллі, вицвіркочують у густому листі — світ барвистий, лагідний, зовсім чужий отому нелюдському лабіринту, вибудованому із слизьких, пожадливих поглядів і з ненависного дихання, що огортає тебе смердючою хмарою, крізь яку несила продертися.

Все живе здавалося для бранок недосяжним на цих вулицях, і вони ніби забули про

його існування так само, як поволі забували свого бога, що покинув їх на самоті, відцурався, лишився за морем, пославши їх на чужину, безпомічних і слабих.

Та ось попереду сумної валки бранок, не знати звідки взявшись, мов зродившись з пороку стамбульського, з'явилася отара сірих, закудланих овець. Вівці юрмилися тісно й щільно, налякано налітали одна на одну, штовхалися й турлялися, тицялися зосліпу то в той, то в той бік. Чабани у високих гостроверхих кучмастих шапках, у колись білому, а тепер безнадійно запацьореному одязі гійкали на одурілих тварин, збивали їх герлигами ще тісніше, гнали далі на продаж чи на заріз, а попереду отари, поважний, мов Сінам-ага, виступав велетенський чорний цап з повішеним на шиї дзвінком-боталом із позеленілої міді, і та мідь з кожним похитуванням цапової шиї дзвеніла глухо, глибоко болісно, як Настасине серце.

Отара була мов їхня доля. Овець гнали, як людей, а людей — як овець. Духом загибелі повіяло на нещасних жінок од того видовиська, бив їм у ніздрі сморід ненависті, чувся голос смерті.

— Гій! Гій! — кричали чабани-болгари голосами втомлено-тьмавими, а Настасі вчувалося, ніби то глибоко в її грудях лунає чиясь пересторога: "Стій! Стій!"—і тіло їй мовби здерев'яніло, втратило гнучкість і зграбність, не могла ступнути ногою, не могла зворухнутися — отак би впала, вдарилася об землю і вмерла тут, щоб не бачити цього чужого міста, не відчувати на собі повзання липучих, мов гусінь, поглядів, не знати приниження і страху, зрівнятися з отими вівцями на заріз.

Та й знову змилювалася над нею доля. Євнухи звернули в провулок до двоповерхового дерев'яного будинку, старого й розлізлого, як і його хазяїн Сінам-ага. Настася краєм свідомості зауважила густе різьблення, маленькі віконця з химерним плетивом дерев'яних решіток нагорі, міцні двері з товстим мідним кільцем, старе дерево перед домом, що хилилося на стіну,— ось-ось упаде.

З безмежного Стамбула, з його ненависті й муки безкінечної кинуті тепер були в тишу цього притулку, в тісняву дерев'яної клітки-в'язниці, де волю замінено решітками на вікнах, старими килимами на підлогах, подушками-міндерами, безладно розкиданими між мідним начинням, курильницями, речами незнайомими, химерними, безглуздими й ворожими.

З жінок знято залізні нашійники. Нарешті, нарешті! Показано, де вода, де все, чого вимагають природні потреби. Хоч і навіки, може, поховані в цих чотирьох стінах, але врятовані від пожадливих очей і живі, живі!

Сінам-ага, приглядаючись, як спроваджувано бранок на жіночу половину й міцно замикано для певності, бурмотів молитву вдячності: "Во ім'я аллаха милостивого, милосердного. Від зла тих, що дмуть на вузли, від зла заздрісника, коли він заздрив! "

Поволі почовгав на чоловічу частину дому — селямлик. Тепер міг терпляче вичікувати з своєю здобиччю, поки настане час вигідно продати її на Бедестані. Ту червонокоосу продасть венеціанцеві, який дав завдаток, тим часом буде разом з усіма. Квапитися з нею не слід, хоч вона й не його наполовину. Віддавати чуже ніколи не треба поспішати. Бо коли дасте аллаху гарну позичку, він подвоїть вам і простить вас.

Той, хто знає сокровенне, великий і мудрий.

ВАЛІДЕ

Про свою нову рабиню Ібрагім забув. Принаймні хотів, щоб так думали. Хто? Його евнухи, яких вимушений був тримати для догляду над гаремом? Чи сама рабиня, занадто зухвала й неприборкана, як на її становище? Зухвалості він не прощав нікому. Навіть султан Сулейман ніколи б не дозволив собі бути зухвалим з Ібрагімом. Між ними ось уже десять років взаємини були ледь не братські. Старшим братом, хоч як це дивно, був Ібрагім. Сулейман підкорявся Ібрагімові в усьому: у вигадництві, в примхах, у настроях, в суперечках, у кінних змаганнях, в ловах. Ішов за ним охоче, мовби аж радісно, Ібрагім випереджав Сулеймана в усьому, але дотримувався розумної міри, не давав тому відчутти нижчості, меншої обдарованості, меншої вправності. Все це було, але все належало минулому. Смерть султана Селіма змінила все в один день. Ібрагім був занадто розумний чоловік, щоб не знати, яка загрозлива річ влада. Людина з владою у руках відрізняється від звичайної так само, як збройний від беззбройного. Над султаном — лише небо і аллах на ньому. Аллах у всьому присутній, але всі веління належать султанові. Тепер Ібрагім мав стерегти Сулеймана, пильнувати його вдень і вночі, втримати його в тому стані й настроях, що він був протягом десяти років у Манісі, ясна річ, стосовно себе, бо чому б мав дбати ще про когось у цьому жорстокому й невдячному світі. Напруження майже нелюдське. Бути відчутним навіть тоді, коли ти не присутній. З'являтися, щойно султан подумає про тебе, і зуміти так вплинути на султана, щоб він не забував про тебе ні на мить. У Манісі Ібрагімовими суперниками були тільки дві жінки: Сулейманова мати валіде Хафса і улюблена жона Махідеван. Власне, остерігатися мав тільки валіде, бо вона мала владу над сином таємничу й необмежену. В Стамбулі валіде набувала сили ще більшої, але тут з'явилася суперниця найстрашніша: держава, імперія. Вона затягувала в себе Сулеймана, погрожувала проковтнути, змагатися з імперією було безглуздо, тому Ібрагім мав тепер дбати лише про одне: не відстати від Сулеймана, бути з ним спільно в добрі й злі, ясна річ, для виду поступаючись першим місцем, хоч насправді щосили утримуючись на становищі, яке займав у Манісі. Його звали хитрим греком, не любив Ібрагіма при дворі ніхто, крім Сулеймана та валіде, якій до вподоби було все, що миле синовому серцю, але Ібрагім не переймався чиймись почуттями, відаючи вельми добре, що кожен впливає з моря самотою, покладаючись лиш на власний сприт. Недарма ж народився й ріс на острові з твердого білого каменю. Знав ще змалку: життя тверде, як камінь, і оточене глибоким безжальним морем. Дух острів'янина жив в Ібрагімові завжди, хоч і затаєний. Коли казати правду, то Ібрагім глибоко зневажав людей з суходолу, але зневагу свою уміло приховував, бо чисельна перевага була не за островами, а за материком. Чисельна, та й тільки. Силою душі переважав усіх. Також султана. Знав це давно, нікому іншому знати не належало. Тому мав удавати запобігливість і навіть принижуватися перед султаном. Дух його, нездатен до принижень, страждав при цьому безмірно, але вдіяти Ібрагім нічого не міг, хіба що караючи тим чи іншим способом своє тіло. Міг відмовити собі в смачній їжі, коли Сулейман не хотів нічого їсти, місяцями не навідувався у свій гарем,

супроводжуючи Сулеймана в його мандрах, ловах, у роздумах і нудьгуванні, забував про прибутки, вдовольняючись найпростішими милостями свого високого покровителя: усмішкою, захопленим словом, прихильним поглядом чи простим кивком голови. Часто Сулейман замикався з Ібрагімом для вечери вдвох, без прислужників і без свідків, ночі цілі збували вони в бесідах, у взаємному захопленні, пили густі кандійські вина, які добував для Ібрагіма вірний йому Гріті. Знеможений Сулейман засинав, але його співбесідник не склепляв повік. Ібрагім боявся постелі. Заснеш, то, може, й навіки. В цій землі таке части трапляється. А може, десь глибоко в пам'яті жив страшний спогад про те, як заснув малим на теплому камінні й став рабом Джафер-бега. Тепер приречений був жити, як сова. І коли випадало йому провести ніч з жінкою, то вимучував її, не даючи заснути бодай на хвилину, жорстоко й невтомно підганяв її у любощах і пестошах: не сплю я, то й ти не смієш спати.

Десь лякливо ждала першої ночі з ним нова рабиня, за яку заплатив шалені гроші, піддавшись нез'ясовному порухові душі,— він не квапився. Суть взяття жінки не в здійсненні задуманого — суть у самому задумі, в злій насолоді влади над очікуванням своїм і тої жінки, над якою ти нависаєш, як меч караючий, як доля, як час нищення. І це ти вибираєш належну мить і береш жінку не просто нагу, а оголену від усього суцього, і немає тоді з нею ні бога, ні людей, тільки її володар. З набагато більшою охотою Ібрагім кинув би собі до ніг щось більше, ніж жінку, але тим часом не мав того більшого, боявся навіть подумати про те, бо не приваблювало його ніщо, крім влади. Владу мав султан, Ібрагімові судилася покора, особливо нестерпна через те, що ходив коло влади на відстані небезпечній і загрозливій. Але вдовольнитися доводилося малим. Тому нарешті згадав про свою золотоволосу рабину і звелів старшому євнухові привести її вночі до ложниці.

Коло узголів'я поблимував сірійський мідний світильник, з мідної курильниці посеред великого червоного килима вився тонкий димок ледь вловимих пахощів, Ібрагім лежав на зелених, як у султана, покривалах, тримав перед очима стару арабську книгу. Вона була товста й тяжка, тримати без дерев'яної підставки та ще в постелі таку вагу було майже неможливо, але йому чомусь хотілося показатися перед тим дівчиськом саме так: поважним, ученим мужем, вразити її так само, як хотів, мабуть, вразити на Бедестані, не торгуючись, призначивши за неї ціну, вдвічі більшу, ніж просив той старий пройдисвіт Сінам-ага. Як її звати? Роксолана. Ім'я дав їй Луїджі Гріті. Недбало, не думаючи, мимохідь. Але хай буде. Можна б ще назвати Рушен. Це теж нагадуватиме про її походження, водночас відповідатиме османському духові. Підштовхувана євнухом, дівчина увійшла до просторої ложниці і не без подиву зауважила на зеленому ложі того, котрий купив її на Бедестані. Була вся в рожевому шовку, тонкому й прозорому. Ібрагім повернув до неї голову, стягнув до перенісся брови.

— Ти будеш однині Рушен,— сказав своєю дивною слов'янщиною, од якої Настасі захотілося сміятися.

— Хіба ти турок? — забувши, навіщо її сюди привели, простодушню спитала вона.

— Рушен і Роксолана — так зватимешся,— не відповідаючи, суворо пояснив Ібрагім.— Підійди ближче і скинь свій одяг, він заважав мені роздивитися твоє тіло,— звелів Ібрагім.— Ти рабиня і маєш робити все те, що я тобі скажу.

— Рабиня? Раби мають працювати, а я сплю та їм.

— Ти рабиня для втіхи й насолод.

— Для насолод? Яких же?

— Моїх.

— Твоїх? — Вона засміялася.— Чи не занадто ти кволий для насолод?

Він образився. Блиснули гнівно йому очі, сіпнулася щока. Пожбурив книгу на килим, гукнув:

— Підійди сюди!

Вона ступнула мовби й до ложа і ніби вбік.

— Ще ближче.

— А коли не хочу?

— Маєш слухатися моїх велінь.

— Ти ж християнин? Бо не схожий на турка. Християнин? Це було так несподівано, що він розгубився.

— Хто тобі сказав, що я був християнином?

— А й так видно. Хіба неправда?

— Тепер це не має значення. Підійди.

— Не підійду, поки не знатиму.

— Що тобі ще?

— Повинен відповісти мені.

— Ти нахабне дівчисько! Підійди!

— Ні, ти скажи мені. Чув про тих сімох отроків, що заснули в Ефесі?

— В Ефесі? Ну то що?

— Вони досі сплять?

Ібрагімові починала вже подобатися ця дивна пригода у власній ложниці.

— Принаймні я не чув, щоб вони прокидалися,— сказав він звеселено.— Тепер ти вдоволена?

— А той священик? — не відступалася вона.

— Який священик?

— У святій Софії. Коли турки з їхнім султаном вдерлися до Софії, там правилася свята служба, всі стояли на колінах і молилися. На амвоні стояв священик, який вів відправу. Тоді яничар з шаблею кинувся на священика і вже замірився, щоб розрубати його, але той затулився хрестом, позадкував до стіни храму, і стіна розступилася і сховала священика. Він вийде з неї, коли буде кінець невірним. Ти мав би чути про це.

— Не чув, і ніхто тут не чув про таке. Це якась дика вигадка.

— Чому ж дика? Це знають усі поштиві люди. Настася зграбно ступнула ближче до ложа, нахилилася над кинutoю книгою, перегорнула сторінки.

— Не знаюся на цьому письмі. Якесь дивне.

- Вмієш письма?
- Чому б не вміла? Всього вмію.
- То йди до мене.
- Не піду. Цього не вмію й не хочу. З тобою не хочу.
- Примушу.
- Хіба що мертву.
- Ти дівчина?
- Мав би побачити вже.

— Але ж ти не хочеш, щоб я на тебе подивився.— На Ібрагіма насувалася незрозуміла нехіть. Думав уже не про втіху, а про те, як знайти почесний для себе відступ і як поводитися з цим дивним дівчам надалі. Казати правду, Рушен як жінка нічим не приваблювала Ібрагіма. Жінка має бути безмовним знаряддям втіхи, а не вдарятися у високі розбалакування, щойно ступивши до ложниці.

— Ти чия донька? — спитав він, щоб виграти час.

— Королівська! — засміялася Настася, зухвало стріпнувши пишними своїми червонястими косами. Ібрагім не зрозумів. Або не повірив.

- Чия, чия?
- Сказала ж: королівська!
- Де тебе взято?
- У королівстві.
- Де саме, питаю.
- Вже там нема, де була.

Він поглянув на неї уважніше, прискіпливо, недовірливо, навіть зневажливо. Нікчемна самозванка? Просто дурне дівча? Але ж справді дивне на вигляд і вдачею. І поводитья вкрай химерно. Ніколи ще не чув він про рабинь, які б сміялися, щойно попавши в рабство.

Йому захотілося подумати на самоті. Не знав самотності, не мав часу на неї, але іноді гостро відчував у собі якусь нез'ясовну тугу. і лише згодом відкривалося: то туга за самотністю. Прагнемо того, чого позбавлені.

— Гаразд,— махнув він утомлено.— Іди сьогодні. Покличу тебе згодом.

— Куди ж мені? — дивуючи його ще більше, спитало дівча.— Знов туди — їсти й спати?

В ній таки справді було щось не таке, як в інших людях.

- А чого б ти хотіла?
- Науки.
- Може, ти забула, хто ти?
- Рабиня. Але дорога.
- Ти все знаєш?
- Якби все, не хотіла б учитися.
- Тебе ж учать співати й танцювати?
- Вмію без того. Можу заспівати тобі, як мене куповано, Послухай-но.

Вона присіла на килим, згорнулася клубочком, ледь доторкуючись пальчиками до грубої арабської книги, глибоким, тужливим голосом завела: "За саму Настасю дев'ять тисяч. За стан гнучкий десять тисяч. За біле лице одинадцять. За білу шию аж дванадцять. За сині очі та й довгі вії тринадцять. За тонкі брови чотирнадцять. За косу злоту аж п'ятнадцять..."

Скочила на ноги, відбігла до дверей.

— Маєш пісню. Досить з тебе?

— Іди. Дай мені час для думання. Вона ще не вірила.

— Отак і йти? Я ж рабиня.

— Іди, йди. Ще тебе покличу.

— Мала втіха!

Вона вийшла від нього, сміючись, але він не хотів чути того сміху, хотів думати.

А що думати — не знав. Порадитись? Про жінку не радяться. Проти них хіба що беруть свідків, коли жінка здійснить паскудство. "А ті з ваших жінок, котрі здійснюють паскудство,— візьміть у свідки проти них чотирьох з вас. І коли вони засвідчать, то тримайте їх у домах, поки впокоїть їх смерть або аллах влаштує для них шлях". Був Гріті, який стояв осторонь ісламу. Але з Гріті не хотілося б розмовляти про цю дівчину, бо ж при зустрічі він і так неодмінно підморгне і спитає з брудною чоловічою відвертістю: "Ну як засмакувала вам роксоланочка?"

Ібрагім лежав і перебирав у пам'яті вірші четвертої сури корану "Жінки". Завжди знаходив у цій книзі втіху, надто там, де згадувалося його ім'я. Знав, що то пророк Ібрагім, якого християни звать Авраамом, але однаково мав втіху, читаючи: "Адже ми дарували роду Ібрагіма писання й мудрість". Може, й Феррох-хатун, підбираючи для малого свого раба мусульманське ім'я, зупинилася на Ібрагімі, щоб сповнити гордістю його дух? Бо про його дух вона дбала затято й запекло, тіло віддаючи природі, яка без нічиєї помочі вже чотирнадцятилітнім зробила Ібрагіма палким і відданим коханцем його доброї господині. Тепер вона десь спливає у невітшних сльозах, а він має знайти розумний вихід із безвиході, в яку потрапив, купивши на Бедестані дивну рабиню. "І ніколи ви не в стані бути справедливими між жінками, хоча б і хотіли цього. Не ухиляйтеся ж усім ухилянням, щоб лишити її ніби висячою. А коли ви владнаєте і будете богобоязливі, то воістину аллах прощаючий, милосердний".

До ранку майже не заснув. Євнуха, який поткнувся був, щоб спитати, чи не привести улюбленицю Ібрагімову Хюму, вигнав утришия. Євнухи — найнестерпніші. Завжди знають те, чого не слід знати нікому. Розпитати Рушен не могли, бо вона нікому не стане відповідати (навіть йому, на жаль), але здогадалися й так, раз відправив він рабиню дочасно й передчасно. А може, саме вчасно?

І тут він злякався: а чи не виявив він слабості, чи не піддався затаєним чарам цієї чужинки? Принаймні мав би напоїти її міцним вином і хай би тоді спробувала виказати свою варварську суміш гострого, як бритва, розуму і мало не дитячої наївності. Але ж він не зробив цього. Відпустив Рушен, не доторкнувшись до її тіла, і відпустив передчасно й дочасно. Не інакше — чари. Його ошукано. Він піддався наївній баєцці

про високе походження і про чистоту мало не ангельську. Ібрагіме, Ібрагіме!..

Над Стамбулом нависала холодна зимова імла, але султан виявив бажання їхати па Ок-Мейдан стріляти з лука по гарбузові. Бажання падишаха священне. Ібрагім супроводжував Сулеймана, тримаючись коло почесного правого стремена. Він був сама поштивість і запобігливість на цьому почесному місці правої сторони, що зміцнює небосхил, і потішав султана, описуючи їхні вправи стилем придворних пишномовців-лакиз: "Коли високий султан, сівши верхи, з августійшим кортежем поспішив у путь досконалості, поштивості й служіння і за звичаєм халіфів у вільний від державних турбот день прибув на поле стріляння по гарбузу, який уже чекав на місці проходження його величності, чухраї й аджеми [15] вмить стали ганяти гарбуз, піднятий на двісті гезів над землею, і великий падишах, ніби лев, створивши собі пазурі з стріл і лука, став метати в гарбуз стріли випробування, заохочування і налякування згідно з словами: "І приготуйте для них, скільки можете, сили і загонів кінних; або ви налякаєте". Щаслива права сторона прикрасилася стоянням головного наглядача царських покоїв і великого сокольничого Ібрагіма, який також метав стріли в свій гарбуз, і високогідні вельможі султанські, заохочуючи один одного, метали стріли щастя в гарбузи, підставлявані їм аджемами, та не могли зрівнятися всі ті гарбузи з гарбузом високого султана, жовтим, в червоних і чорних смугах, ніби кров од стріл і синці од могутніх ударів його величності. Що то був за гарбуз! Глиба, ніби дерево без стовбура, або голова богатирського воїна, що взірцево підставив її під кам'яні удари стріл. Вона схожа на товстий сук самшитового дерева, що виставило себе на стрільбище. Це гніздо голубів, яких каміння стріл змушує злякано злітати, або райська фінікова пальма, яка підставляє себе його величності, намісникові нашого часу".

Султан уперто вганяв стрілу за стрілою у величезний гарбуз, який бігцем проносили перед ним на високій дерев'яній тичці сховані за земляним насипом чухраї. Слідом за султанським гарбузом пересувалися гарбузи, призначені для Ібрагіма, для великого візира старого Пірі Мехмеда-паші, для візирів, яничарських аг, для вельмож, підлабузників і придурків. Султанський гарбуз був найбільший і найяскравіший, його стріли теж мали золоте оперення і сяяли навіть в імлистому повітрі, гарбузи для Ібрагіма й візирів були набагато менші і всі білі, решта мала вдовольнитися кількома сіруватими круглими гарбузиками, в які вбивано одразу по кільканадцять злих стріл. Сулейман оволодів високим умінням лучника в час свого намісництва в Криму, куди, ще малим, відсилав його дід султан Баязид. І хоч османські султани вважали лук зброєю боягузів, надаючи завжди перевагу мечу, Сулейман після Криму вже ніколи не міг позбутися великої спокуси метати стріли чи то в дикого звіра, чи в перелітного птаха, чи й у такий ось гарбуз.

Султан, за своїм звичаєм, мовчав, знаками показуючи своїм "без'язиким" — дільсізам, щоб подавали стріли або напої — промочити горло їм з Ібрагімом. Ібрагім намагався не відставати від Сулеймана, ретельно вганяючи в свого гарбуза стрілу за стрілою, посміювався з старого Пірі Мехмеда, який влучав рідко, неспроможний як слід напинати тятиву, через що його стріли не долітали і безсило падали вниз.

Несподівано чиясь чужа стріла з хижим посвистом вп'ялася в султанський гарбуз, мало не пробивши його наскрізь. Навіть Ібрагім, змертвівши лицем, поглянув на свій сагайдак і на ту злочинну прибуду, так ніби хотів упевнитись, що то не його стріла з синьо-білим оперенням, а справді чужа, не знати чия і звідки. Стриміла в яскравому гарбузі чорна, з брудними пацьорками, поначіплюваними на ній. Чухраї й аджеми, вражені небаченим святотатством, завмерли в своєму сховку, гарбузи похитувалися на високих тичках, так ніби їм теж передався дроз перестрашу, який опанував усіх придворних.

Учитель і вихователь султанів сивоголовий візир Касим-паша, який знав Сулеймана змалку, їздив з ним повсюди, жив усі роки в Манісі, терпляче передавав йому всі таємниці двірських звичаїв, тепер з деякою стривоженістю стежив за Сулейманом. Сам аллах послав це випробування для молодого султана. Ось нагода показати і свою владу, і норів свій, і свій спокій, якого вчив Сулеймана незворушний Касим-паша. "Без'язиких" Сулейман привіз до Стамбула теж з Маніси. Мав своїх власних, не потребував дільсізів, які служили султанові Селіму, Касим-паша підготував для свого повелителя і цих мовчазних виконавців найнесподіваніших повелінь, повелінь таємних, безмовних, передаваних жестом, порухом, доторком і поглядом, а то, може, самим диханням султановим. Моргаючи почервонілими від вітру старими своїми очима, Касим-паша вдоволено спостерігав, як уміло й непомітно віддає Сулейман накази, як метаються дільсізи, мовчки і негайно сповнюючи його волю. Як же поведеться султан тепер, коли невідома рука злочинно замахнулася на його високу честь? Чужа стріла в султановій цілі однаково, що чоловік у Баб-ус-сааде [16]. Кара мав бути негайна і безжальна, але гідність треба зберігати також і в покаранні. Касим-паша не брав участі в змаганнях, його не примушувано, з нього не насміхався навіть Ібрагім, та коли старий візир не метав стріл, то стурбовані погляди на свого вихованця він метав ще частіше, ніж той стріли, і тепер напружився своїм старим жилавим тілом, мов туго напнута тятива.

Султан не зрадив свого вірного вихователя. Не вирвався йому з грудей крик обурення, нічого не спитав, тільки гнівно показав рукою на ту нахабну стрілу, і дільсізи миттю кинулися шукати винного і негайно поставили перед султаном якогось старого бея, замотаного в товсті сувої тканини і хутер, у величезній круглій чалмі, розгубленого й одурілого від вчиненого його нетвердою рукою. Дільсізи, показавши султанові обличчя злочинця, накинули тому на голову чорне запинало, зготовляючись вчинити неминучу кару, але Сулейман порухом вказівного пальця лівої руки затримав їх.

— Де кадій [17] Стамбула? — спитав спокійно. Хотів бути справедливим, керуватися не гнівом, а законами. Не цікавився, як зветь злочинця і хто він. Бо злочинець через свій злочин став твариною, тварина ж не має імені, так само й становища. Тільки смерть може знов зробити злочинця, який замахнувся на султанську честь і завдав найвищої образи падишахові, людиною, і тоді йому буде повернуто його ім'я, і родина може забрати його тіло, щоб віддати землі згідно зі звичаєм.

Кадій прибув і вклонився султанові.

— Воістину Всевишній аллах любить людей високих помислів і не любить низьких,— тонко проспівав він, погладжуючи віхті сивої бороди і надимаючи побузковілі від холоду щоки.— Адже господь твій у засаді.

Після цього кадій змалював усю підступність і тяжкість злочину спровиненого і на потвердження навів висловлювання Абу Ханіфа, Малікі й Несая [18]. Не могло бути злочину тяжчого, ніж посягання на честь володаря, ті ж, хто вганяв свої стріли в гарбуз щастя його величності, втрачають право жити, бо пролив на них господь свій бич кари. Воістину ми належимо богу і повертаємось до нього.

Султан і всі його візири визнали винятковість знань кадія, красу його мови і гарну побудову доказів. Сулейман показав "без'язиким" пальцем, що вони мають робити, ті вмиль накинули нещасному на шию чорний шнурок, вхопилися за кінці — і ось уже чоловіка нема, лежить труп з виряченими очима, з прокушеним посинілим язиком, і сам султан, Ібрагім, візири, вельможі пересвідчуються в його смерті, проходячи повз задушеного і пильно придивляючись до нього. Сулейман подарував кадєві султанський халат і, здобрілий, сказав Ібрагімові, що хотів би сьогодні з ним вечеряти.

— Я звелю приготувати румелійську дичину,— вклонився Ібрагім.— Солодкого вистачить чотирьох перемін.

— Сьогодні холодно,— пересмикнув плечима Сулейман.— Не завадить анатолійський кебаб.

— Не завадить,— охоче згодився Ібрагім.

— І чогось зеленого. Без солодощів обійдемося. Ми не жінки.

— Справді, ваша величність, ми не жінки. Вперше за день султан усміхнувся. Помітити цю усмішку під вусами вмів тільки Ібрагім.

— Ми сьогодні гарно постріляли.

— Ваша величність, ви воістину метали сьогодні стріли щастя.

— Але ти не відставав од мене!

— Випереджати вас було б злочинне, відставати — ганебно.

— Сподіваюся, що наш великий візир складе газель про це свято стрільби.

— Чи не занадто старий Піді Мехмед, ваша величність?

— Старий для стріляння чи для газелей? Як сказано: і голова запалала сивизною...

— Мехмед-паша суфій [19], а суфії засуджують усі втіхи. Я міг би скласти бейт [20] для великого візира.

— Навіщо ж відмовлятися від такого бажання? — Султан забрав повіддя свого коня у чаушів [21], рушив ступою з Ок-Мейдану. Ібрагім, тримаючись біля його правого стремена, ледь нахилився до Сулеймана, щоб тому було ліпше чути, проскандував:

Маєш звичай, о суфію, засуджувати вино, заперечувати флейту Пий вино, будь людиною, облиш цей дурний звичай, о суфію!

— Це треба записати,— схвально мовив султан і пустив коня вскач. Ібрагім скакав поряд, мов його тїнь.

Вони вечеряли в покоях Мехмеда Фатіха, розписаних венеціанським майстром Джентіле Белліні: білокосі жінки, зелені дерева, гяурські будівлі, звірі й птахи — все те, що заборонено кораном. Але пили вино так само заборонене кораном, хоч і сказано: "Поять їх вином із чаші запечатаної", зате з султана поволі сходила його звична похмурість, він ставав ледве не тим шістнадцятилітнім шах-заде з Маніси, який клявся колись Ібрагімові в любові й повазі на все життя. Хмільний верблюд легше несе свій в'юк. Пили і їли багато, але ще більше відкидали, бо челяді сюди вступ був заборонений, прибирати не було кому.

— Що не з'їдається — викидається! — недбало казав султан.— Сьогодні вечеря мені особливо смакує. А тобі?

— Мені так само.

Ібрагім підливав Сулейманові густого мускату, а самому не йшло з голови: "Що не з'їдається — викидається". А він не викидав би ніколи й нічого, бо ж був сином бідних батьків. Але тут, коло султана, вже не з'їдав усього, попри всю свою невиситимість. От і Рушен не з'їв. То що ж тепер — викинути? А куди?

Дивився на Сулеймана, на його сумно схилену на довгій тонкій шиї голову, обтяжену височезним тюрбаном, пробував визначити справжні свої почуття до цього чоловіка — і не міг. Не хотів. Кривити душею перед самим собою не звик, а визнавати правду?.. Хай буде, як було досі. Він живе не для себе, а для темнолицього можновладця. І Рушен купив, платячи дурні гроші, дивуючи Грії, а тоді не зачепив і пальцем, коли євнух заштовхав дівчину до ложниці,— не для себе, а для султана, для його царственного гарему, для Баб-ус-сааде в четвертому дворі палацу Топкапи за Золотою брамою насолод. Що ним керувало? Любов, жалість, вдячність за все, що Сулейман зробив для нього? Хіба знав? Діяв несвідомо, сам до часу не відаючи, що творить, лиш тепер збагнув і зрадів невимовне, і закортіло розповісти султанові, який дивний дарунок приготував для нього, але вчасно стримався. Мав звичку: зупиняти свої захвати, мов коня на скаку. Зупинись і подумай ще. Подумав, і сяйнуло йому: валіде! Треба порадитися з матір'ю султана валіде Хафсою, всемогутньою повелителькою падишахового гарему.

Після вечері Сулейман попросив почитати йому "Тасаввурат" [22], слухав, куняючи, не перебивав і не перепитував, а Ібрагім, незважаючи на читане, забувши й про самого султана, крутив у голові тільки одне слово: "Валіде, валіде, валіде!" "Я знайшов жінку, яка ними править, і даровано їй усе, і в неї великий трон".

А тоді здригнувся, не знати чому пригадавши похмуру легенду, пов'язану з венеціанцем Джентіле Белліні, який розписував ці покої для Мехмеда Фатіха. Художник вельми подивував султана, привізши йому в дарунок кілька своїх робіт, де були зображені прекрасні жінки, які видалися Мехмеду живішими навіть за його одалісок з гарему. Він не вірив, що людська рука здатна творити такі речі. Тоді художник намалював портрет самого Фатіха. Кривий, наче ятаган, ніс, розбійницьке обличчя у широкій бороді, звіруватий погляд з-під круглого тюрбана, у всьому панівна барва — стемніла загусла кров. Султан був у захваті від уміння венеціанця. Але коли

той показав Мехмедові картину усікновення глави Іоанна-Хрестителя, султан засміявся з художницької недосвідченості.

— Ця голова занадто жива! — вигукнув він.— Не видно, що вона мертва. На відрубаній голові шкіра стягується! Вона стягується, щойно голову відділено від тіла! Ви, невірні, не знаєтесь па цьому!

І щоб не полишити ніяких сумнівів щодо свого знання, тут же звелів відтяти голову одному з чаушів і примусив художника подивитися на ту вмираючу голову, поки венеціанцеві стало видаватися, ніби він і сам умирає.

Не було нічого неможливого для Османів. Надто в жорстокості. Чи не накличе він на себе жорстокості своїм дарунком? Вчинкові має передувати розмова. А розмова — це ще не дарунок.

Хоч Ібрагім вважався головним наглядачем султанських покоїв і хоч Баб-ус-сааде теж належала до його відання, але переступити за четверту браму, пильновану білими євнухами, не ризикуючи втратити голови, він не міг так само, як будь-який інший чоловік, окрім самого султана. Євнухи не бралися до уваги, бо ж євнух не може скористатися одалісками, так само, як неписьменний книгами. Але з висоти своєї посади Ібрагім бачив, що діється у гаремі, він мав задовольняти всі потреби цього маленького, але всемогутнього світу; щоранку до нього приходив головний євнух, який передавав веління валіде — великої правительки Хафси, дорогоцінний час якої не міг витрачатися на речі низькі й підлі, для яких поставлений тут був він, Ібрагім, бо той час ощадливо розділювано на устремління наблизитися до аллаха, на возвеличення улемів, бідних чалмоносців. Ібрагім терпляче слухав розбазікування чорного кизляр-аги, відаючи вельми добре, що її величність валіде, окрім готування дарів для мечетей і священних тюрбе, шиття коштовних запон, гаптування та плетіння мережив, свій час здебільшого витрачає на пліткарство, на вислухування доносів євнухів і своїх вірних одалісок, на притлумлення чвар, а то й справжніх заколотів, якими аж кипить гарем, і, ясна річ, на вивідування й стеження кожного кроку султанового, його візирів, усіх наближених, передовсім Ібрагіма ж, хоч до нього валіде й мала особливу прихильність, про що не раз казала відверто. І не просто прихильність, а й любов, як до сина. Про це він теж відверто чув з уст самої валіде. З царствених уст, що красою своєю затьмарювали будь-що бачене. Не соковиті, не буйно-червоні, не ніжні тою тонкою ніжністю, від якої шаліють чоловіки, а скоріше суворі, темні, мовби вкриті смагою, якісь ніби затверділі, але вирізьблені з такою високою досконалістю, що ждав з них уже й не просто слів, а самої краси, чи що. Лише небагатьом з чоловіків випало щастя бачити ті уста. Ібрагім належав до небагатьох.

— Передай валіде,— сказав він уранці кизляр-азі,— що я просив би її вислухати мене.

Кизляр-ага мовчки вклонився.

— Іди,— знов сказав Ібрагім. Євнух, вклоняючись, позадкував до дверей. Був могутніший за Ібрагіма, бо мав у своїх чорних страшної сили руках і весь гарем, і самого султана, але ніколи не виказував відверто своєї могутності, бо позад нього

стояли цілі покоління, таких самих євнухів, які творили свою справу тайкома, накидали зашморг, підкрадаючись ззаду, а перед очі запобігливо вклонялися, принижувалися і підлабузнювалися.

Людина, ставши на ноги і возвисившись над світом тварин, одразу мовби поділилася на дві частини: верхню, де дух і думка, і нижню, яку тілесність тягне до землі, до тваринності, до первісного бруду. Верхній слугують мудреці і боги, нижній — підлабузники. Вони з людських покидьків — найдревніші. Покінчити з ними — незмога. Єдиний спосіб: знову стати рачки!

Ібрагім ніколи не вважав себе підлабузником. Може, й уподобав його Сулейман за те, що не прилучився він до юрмища лакиз, яке оточувало шах-заде в Манісі, а тепер, коли Сулейман став султаном, він, Ібрагім, теж не зламався, утримався на своїй людській висоті, піднявся ще вище над лакизами Високої Порти, яким тут не було й ліку. Валіде Хафса попервах насторожено придивлялася до жвавого грека, остерігаючись, щоб він не зашкодив її синові. Але, володіючи необхідним терпінням, яке б з цілковитим правом можна було назвати зцілюючим, вона незабаром переконалася, що між юнаками розпочалося щось ніби змагання гідностей, і це їй сподобалося. Тепер тільки мала пильнувати, щоб Ібрагім, лишаючись напарником Сулеймана, не намірився стати його суперником. Щонайменші натяки на суперництво валіде помічала коли й не сама, то завдяки своїм очам і вухам, передбачливо порозставляваним повсюди, і вчасно усувала їх непомітно для Сулеймана, часто й для Ібрагіма.

Тепер в Ібрагімовому проханні валіде запідозрила якийсь підступ, мабуть, через те кілька днів не відповідала, чи то хапливо збираючи про нього все можливе, чи то належно готуючись до наступної розмови. Готуватися до розмови, не знаючи, про що та розмова? Дивно для всіх інших людей, але не для валіде. Бо коли чоловік задумав щось лихе або й підле, то він не витримає, викаже себе бодай натяком, якоюсь незначною дрібницею, хоча б у сонному маренні або в сп'янінні, коли вони із Сулейманом замикаються у джавурських покоях Фатіха, — і тоді вона негайно знатиме, здогадається про все і відповідно підготується до відсічі. Коли ж Ібрагім не має на гадці нічого лихого, навпаки, хоче справити їй приємність, то й тоді не слід поспішати, бо поквалітивість личить тільки людям підлим, нікчемним і безвартісним. Велич людини — у спокої, а спокій — у терпеливості й повільності. Без прогайки треба розправлятися тільки з ворогами. Занесена шабля має падати, як вітер.

Валіде Хафса походила з роду кримських Гіреїв. У її жилах не було крові Османів. Але вознесена нині на становище храни-тельки чеснот і гідностей цього царського роду, вона щосили намагалася увібрати в себе його багатівіковий дух. Велетенські простори дихали в її серці, повільні, як хода караванів; ритми пісків і пустель пульсували в крові, прогнані з небес великими вітрами хмари стояли в її сірих, розіскрених очах, її різьблені губи зволожувалися дощами, які падали і ніяк не могли впасти на землю. Імперія була безмежним простором, простір був нею, Хафсою, а сама вона поволі ставала простором, мандруючи за велінням султанів Баязида

Справедливого і Селіма Грізного (її мужа) зі своїм сином то в Амасію, то в батьківський Крим, схований за високими хвилями суворого моря, то в Едірне, то в Стамбул, то в Манісу, а тепер, з'єднавши і об'єднавши всі простори тут, у царственному Стамбулі, в палаці Топкапи, де в спокоєно сіла вона на подушку по честі й поваги, ставши тогрою [23] на султанській грамоті гідностей найцнотливіших людей усього світу.

Валіде покликкала Ібрагіма тоді, коли в нього стало зникати бажання поділитися з нею своїм наміром. Намір цінний тоді, коли ще не потьмянів, коли йде від горіння душі і не має на собі відбиття холодного розуму. Та звідки ж було знати валіде про дивний намір Ібрагімів?

Вона прийняла його у просторому покої коло Тронного залу вночі, коли султан або вже спав, або втішався зі своєю улюбленою жоною Махідеван. Лише неширокий перехід і круті сходи відокремлювали їх від того місця, де був нині Сулейман, і це мимоволі накладало на їхню розмову печать недозволеності, ледь не гріховності.

Валіде сиділа на подушках, уся в білих хутрах, обличчя її закривав білий яшмак, над яким горіли її величезні, чорні в напівморочу очі. Лише один світильник палав далеко в кутку, осяваючи обличчя валіде несміливими жовтуватими променями, але й від нього вона, мабуть, хотіла затулитися, бо, щойно з'явився у покої Ібрагім, піднесла свою легку руку, так що тінь упала їй на лице, але тільки на мить, бо валіде вже прибрала руку, а в руці мала яшмак. Ібрагім належав до чоловіків, які вже бачили обличчя валіде, тому вона не хотіла ховати його й сьогодні, надто що між ними мала відбутися розмова, а для розмови не досить самих очей, тут потрібні також уста, та ще коли уста такі, як у неї.

— Сідайте,— запросила вона, показуючи Ібрагімові на подушки, які міг підкласти собі під боки. Він привітався і сів на віддалі, поштиво напівсхилившись туди, де потопала в білій ніжності хутер маленька постать, яка навіть сидяча, в спокоєна, непорушна, була вся мовби зіткана з рухливості, меткості, бентежності. Гостро зблискували чорно-сірі чи то вміло підсурмлені, чи то в таких примхливих прорізах очі, маленький рівний носик, здавалося, трепетав не самими тонкими ніздрями, а всім своїм чітким обрисом, губи темно різьбилися на блідому нервовому обличчі, і здавалося, промовляють до тебе навіть міцно стулені. Подих часу ще не діткнув цього обличчя. Воно жило, дихало й надихало кожного, хто мав щастя на нього глянути. Дивний був султан Селім, який відіслав од себе таку жінку і до самої своєї смерті не хотів більше бачити її. Може, правду переказують пошепки один одному гаремні стражі, ніби Сулейман народжений не Хафсою, а улюбленою рабинею Селімовою сербкинею родом зі Зворника в Боснії. А Хафса, мовляв, тої самої ночі народила дівчинку. Хіба могла вона стерпіти, що спадкоємець трону буде від рабині? Сербкиню задушили євнухи ще до ранку, а Сулейман став сином Хафси. Чи так воно було насправді, і чи довідався про це Селім, і чи знає хтось напевне? Гарем навіки хоронить усі свої таємниці, його брами зачинені так само міцно, як міцно стулені оці прекрасні уста, які не хочуть промовити до Ібрагіма бодай слово, він же перший говорити не сміє.

Нарешті валіде вирішила, що мовчанка затяглася.

— Ви хотіли зі мною поговорити. Про що? Я слухаю. Її спосіб мовлення пасував до її зовнішності: рвучкість, недбалість, слова налітають одне на одне, так ніби уста прагнуть якомога швидше виштовхнути їх на волю, щоб знову замкнутися у мовчанні довгому і впертому.

В запитанні валіде Ібрагім міг вичути будь-що: невдоволення тим, що її потривожено, гнів на чоловіка такого низького, порівнюючи з її власним, становища, звичайну байдужість. Не було там тільки цікавості, справжнього бажання довідатися, що ж він їй скаже.

Ібрагім намагався вловити бодай віддалену схожість між валіде і Сулейїманом. Не знаходив нічого. Навіть зовсім чужі люди, тривалий час живучи разом, переймають одне від одного то якийсь порух, то усмішку, то скинення бровою, то слово якесь або простий вигук. Тут не було нічого. Або двоє геть чужих і ворожих людей, або вже такі сильні особистості, що не можуть приймати ні від кого ні гідності, ні вад. Він відчув настороженість валіде і зрозумів, що вона зготовилася на випадок чого і до відсічі, і до помсти. Хоч зовні була суцільна доброзичливість. "Вони замишляли хитрість, і ми замишляли хитрість, а вони й не знали". Жінки не читають корану. Але для жінок можна читати коран, наводячи висловлювання з нього. Ібрагім саме вчасно, щоб його мовчання не перейшло в непоштивість, знайшов потрібні слова:

— "Хто приходить з добрим, тому краще". А що валіде мовчала, чи то не бажаючи відповідати на слова корану, чи то вичікуючи, що Ібрагім скаже далі, то він додав:

— "А хто приходить з лихим — лики тих повернуті у вогонь". Вона знов мовчала, ще впертіше стискувала свої темні уста, кидала на Ібрагіма погляди гострі, як стріли, обстрілювала його зусібч швидко, вміло, влучно.

— "Тільки ви своїм дарам радуєтесь", — знову вдався він до спасенних слів з книги книг ісламу.

— Так, — нарешті порушила вона нестерпну свою мовчанку. — Дарунок? Ти хочеш мати якийсь дарунок? Який же?

— Не я, ваша величність. Не для мене дарунок. Відчував незвичну скутість. Простіше набагато було б тоді вночі сказати по-чоловічому Сулейманові: "Придбав рідкісну рабиню. Хочу тобі подарувати. Не відмовишся?" Як сам Сулейман ще в Манісі подарував йому одну за одною двох своїх одалісок, досить відверто вихваляючи їхні жіночі гідності.

— Для кого ж? — спитала валіде, і тепер уже не було ніякого відступу.

— Я хотів порадитися з вами, ваша величність. Чи міг би я подарувати для гарему найяснішого султана, де ви володарюєте, як левиця, удостоєна служіння леву влади й повелінь, подарувати для цього втечища насолод рідкісну рабиню, яку я придбав для цього в шановного челебії, що прибув з-за моря.

— Рідкісну чим — вродою?

— Норовом своїм, усім еством.

— Такі дарунки — тільки від довірених.

— Я прийшов порадитися з вами, ваша величність.

Вона не слухала його.

— Довіреними в справах гарему можуть бути тільки євнухи. Він пробурмотів: "А коли ви ще не ввійшли до них, то немає гріха на вас". Вона й далі не слухала його. А може, вдавала, що не слухає.

Зненацька впало запитання:

— Чому ти захотів подарувати її султанові?

— Вже сказав про її рідкісну вдачу.

— Цього замало.

— Є чутки, що вона королівська донька.

— Хто це сказав? Вона сама?

— Люди, яким я вірю. І її поведінка.

— Яка може бути поведінка в рабині?

— Ваша величність, це рабиня незвичайна! Вона була вперта в своїй затятості:

— Коли куплена рабиня? Ібрагім знітився.

— Недавно.

— Однаково ж я довідаюсь.

— Негоже з Бедесгану вести рабиню у Баб-ус-сааде. Вона мав бути належно зготовлена, щоб переступити цей високий поріг.

Вапіде довго мовчала. Не мав чого додати й Ібрагім. Нарешті різьблені губи темно зворухнулися, щоб випустити два коротких слова:

— Вона ціла?

— Інакше як би я посмів, ваша величність! "ї вклади руку свою за пазуху, вона вийде білою без будь-якої шкоди".

Вона знов поринула в мовчання, тепер особливо довге й тяжке для Ібрагіма. Нарешті стрепенулася і вперше за весь час глянула на Ібрагіма лукаво, справді пожіночому.

— Ти не справився з нею? В Ібрагіма засіпалася щока.

— Вже купуючи, я купував її для його величності! Заплатив подвійну ціну проти тої, яку просив челебія. Шалену ціну! Ніхто б не повірив, коли назвати.

Вона його не слухала і вже сміялася з нього.

— Тобі треба для гарему стару досвідчену жінку. Інакше там ніколи не буде ладу. Помочі від євнухів ти не хотів, бо ненавидиш євнухів. Я знаю.

Помовчала і несподівано:

— Я пошлю перевірити її цілість. Ти візьмеш із собою євнухів.

— Зараз?

— Відкладати не можна.

— Я міг би попросити вас, ваша величність?

— Ти вже попросив — я дала згоду.

— Поза тим. Щоб про це знали тільки ми.

— А рабиня?

— Вона ще зовсім дівча.

Валіде норовисте смикнула головою. Пошкодувала за нестриманість, але вже сталося. Може, згадала, що її привезено в гарем шах-заде Селіма теж дівчиськом. Досі ще не схожа була на матір султана Сулеймана. Скоріше, старша сестра. Всього лиш шістнадцять років між матір'ю і сином. У сорок два роки вона вже валіде.

— Пам'ять починається у людині набагато раніше за всі радощі й нещастя, яких вона зазнав.

Вона підвелася. Була така заввишки і так само тонка й зграбна, як Рушен. Ібрагім чомусь подумав, що вони мають сподобатися одна одній. Вклонився валіде, супроводжував її до переходу у святая святих.

Волікти за собою євнухів було гидко, але довірити цю справу нікому не смів. Мовчки проїхав із своїм почтом крізь Брамун яничарів, повз темне громаддя Айя-Софії, біля обелісків Іподрому. Вдома прогнав слуг, звів євнухів валіде зі своїми, пішов од них на чоловічу половину, ждав пронизливого дівочого крику, зойків, ридання, але нагорі панувала тиша, тоді не витерпів, пішов туди сам. Чорні євнухи з одягом Рушен у руках одуріло ганялися за нею по тісній напівтемній кімнаті, а дівчина, стріплюючи довгими своїми розпущеними недбало косами, втікала від них, вигинаючись спиною й стегнами, з грудей їй рвався чи то сміх, чи то схлип, очі зелено палали, мовби хотіли спалити нечестивців пекельним вогнем, ніздрі тріпотіли в знесиленні й відчаї. Побачивши Ібрагіма, Рушен вказала на нього пальцем, затряслася у нервовому сміху:

— І цей прийшов! Чого прийшов?

— Подивитися на тебе востаннє,— спокійно сказав Ібрагім.

— Уперше!

— Так. Але й востаннє.

— То дивись. Ті вже дивилися! Шукали в мені. Чого вони шукали? Звели тепер задушити мене, як це у вас ведеться.

— Не вгадала. Прийшли взяти тебе в дарунок.

— Дарунок? Хіба я нежива?

— Май терпіння дослухати. Хочу тобі великого щастя.

— Щастя? Тут?

— Не тут. Тому й дарую тебе самому султанові. В гарем падишаха.

— В гарем султана? Ха-ха-ха! Тоді навіщо ж роздягав?

— Поглянути на твоє тіло.

— А що скаже султан?

— Маєш мовчати про це. А тепер прощай. І одягнися. Він одвернувся і попрямував до сходів. "І порядні жінки — благоговійні, зберігають тайне в тім, що хранить аллах".

КНИГА

Людині заповідано (і не наяву, а вві сні, щоб мало вигляд пророкування): читай!

Не відаючи що, не знаючи як і де і яким способом,— читай!

Призначення твоє на землі й у світі: читай!

Читай на землі сліди живі й мертві, камінь і пісок, у листі дерев і в травах, у сонячнім мареві й у дощовій імлі, в течії рік, в очах дітей і жінок, у бігові оленя, в

пострибі лева, у співі птахів, у горінні вогню, в мерехтінні зірок, у безконечних просторах неба — читай!

Вогненні літери випечені в твоїм серці й у мозку, вийдуть з серця і мозку, засяють яскравіше за всі самоцвіти землі, запалають яскравіше всіх вогнів небесних — читай!

У книзі буде про жінку й трапезу, про тварин, серед яких житимеш, про здобич і каяття, про громи небесні й темні ночі, про світло й бджолу, про перепони й віру, про мурашку й покоління, про ангелів і поетів, про сади й дим над багаттям, про вічні піски й перемоги на болотах, про гори й зорю над наметом, про місяць, і залізо, і охоту до намноження, і вознесіння, й падіння, і страсті, й смерть неминучу, і "знайте, що життя найближче — забава, й гра, і красування, й похвальба серед вас, і змагання у множестві майна й дітей, подібно до дощу, парості від якого викликають захват у невірних; згодом вони в'януть, і ти бачиш їх зжовтілими, тоді бувають вони соломою, а в останній — дужча кара — і прощення від аллаха, і благословення, а життя ближнє — тільки користування оманливе".

Вчені ходжі читали коран коло султанських гробниць, поставлених на пагорбах Стамбула, де колись стояли візантійські храми.

Венеціанські баїли-посли збирали по місту плітки, щоб згодом переповідати їх для усієї Європи.

Мудрий Кемаль-паша-заде вів щоденник нового султана Су-пеймана.

Кемаль-паша-заде переказав для покійного султана "Гулістан" великого Сааді. Написав поему про кохання Юсуфа і Зулейки, зробив безліч тлумачень корану і шаріатського права-меджелле. Приставлений до Сулеймана ще в Манісі, він поїхав за новим султаном до Стамбула і супроводив його в усіх походах, старанно нотуючи все добре й лихе, аж султан не стерпів і спитав свого найближчого словоскладача, чи заносить він у щоденник також про султанських жон і дітей.

— Ваша величність,— відповів Кемаль-паша-заде,— треба, щоб у вашій історії було хоч щось людське, інакше в неї ніхто не повірить.

Перший запис про те, як Сулейман довідався, що став султаном:

"Вираз сумніву й підозри за хвилину згас від гострого сьйва царевичевого погляду. Його випукле чоло наморщилося й нависло над орлиним носом; уста, тонкі й немилостиві, самі собою розтягнулися під довгими вусами, мовби прикриваючи передчуття зла; по обличчю, що мало барву потемнілої бронзи, пролинула каламутна хмарка; принц, який своєю чесністю і вмінням дотримувати слова заперечував розповсюджену думку про турецьке віроломство, ніяк не міг повірити в принесену Ферхадом-пашою вість, що вмер султан, названий Незламним".

СУЛЕЙМАН

В той день, коли став султаном, він відчув, що віднині час належить йому. В певних межах, звичайно, поки час існує для нього, тобто поки він сам живий. Але в цих межах належить йому неподільно.

При народженні час не сприяв Сулейманові. Народився у цілковитій безнадії. Його батько Селім був наймолодшим серед синів султана Баязида, а через свій забіяцький

норов — ще й нелюбимий. По смерті Баязида влада мала перейти коли не до старшого сина Коркуда, то до його брата Ахмеда, наймилішого серцю султана... А при переході влади в руки спадкоємця усе чоловіче покоління Османів, окрім родини нового султана, безжально знищувалося. Так заповідав завойовник Царгорода Мехмед Фатіх, Сулейманів прадід: "Для загального добра кожний із моїх славних сиїв або онуків може винищити всіх своїх братів". Першим мав виконати цей нелюдський заповіт Мехмедів син Баязид. Але його брат Джем, якого він хотів задушити, виступив проти нього війною, домагаючись султанського трону для себе, коли ж йому не вдалося, попросив притулку в рицарів на Родосі, які переправили Джема до Франції, звідки він потрапив до римського папи і вже лиш там помер таємничою смертю, може, й отруений за домаганнями Баязида, який багато років виплачував усім, хто тримав у себе в почесному полоні Джема, неймовірні гроші.

Отож приречений був наймолодший Баязидів син Селім, приреченим так само мав почуватися уже від народження і Сулейман. Може, це наклало на нього відбиток на все життя: був похмурий, задумливий, дивився на людей недовірливо, не любив базік, задавак, схилявся тільки перед мудрістю і вже змалку поринув у вивчення законів, так ніби хотів цим порятуватися від видимої несправедливості й жорстокості життя, бо ж у людства немає іншої справедливості, окрім тієї, що записана в законах.

Його батько Селім, навпаки, покладав сподівання не на безлику справедливість, а на силу. Він усвідомлював, яка загроза нависає над ним, але не впадав у відчай, бо переконаний був, що справжнім спадкоємцем султанського трону має бути саме він, а не його брати. Найстарший Коркуд не міг розлучитися з їхнім родинним гніздом, далекою Амасією, оточив там себе поетами, мудрецами, марними книгоїдами, сам складав вірші, його рука вміла тримати тільки перо, а не меч — чоловік для влади пропавший навіки. Середній брат Ахмед, хоч і сидів під боком у старого султана і вважався надією Туреччини, теж більше дбав про книги, мудрість і справедливість, аніж про меч, його любив простий люд, але що таке простий люд там, де йдеться про владу! Зате Селім зумів стати улюбленцем яничарських орт, і, коли яничарські аги, занепокоєні тим, що султан Баязид, виснаживши здоров'я різними нездоровими надужиттями, вирішив шукати заспокоєння в одурманюванні опієм, стали домагатися, аби Селіма було повернуто до Стамбула, Ахмед підказав султанові, щоб той відіслав брата в далекий Трабзон. Але згодом виявилось, що через недогляд поряд з батьком намісником у санджаку [24] Болі, сусідньому з Трабзоном був Селімов син Сулейман. Щоб не допустити їхнього об'єднання проти Стамбула, султан послав онука намісником у Крим до Кафи. Там, сидячи за холодними хвилями моря, шістнадцятилітній Сулейман мав би сповнитися ще більшої безнадії за свою будучину. Але з ним була його мати Хафса, донька кримського хана Менглі-Гірея. Вона випросила у свого батька підмогу для Селіма. Татарські вершники, переправлені через море, вдарили з Селімом на Стамбул, підтримані там яничарами, змусили до втечі Ахмеда, а султан Баязид, старий, зруйнований і нікчемний, мав поступитися владою своєму наймолодшому синові. За місяць він помер, отруений за наказом сина на шляху із Стамбула до Едірне, у містечку

Чорлу (через вісім років на тому самому місці помре Селім). Селім звелів привести п'ятьох синів своїх раніше померлих братів і задушити в сераї перед своїми очима. Так само задушений був брат Коркуд, який пробував утікати, але був упійманий і відданий до рук катів. Брат Ахмед зібрав війська і виступив проти Селіма, але в битві коло Єнішехер був розбитий, захоплений у полон, приведений разом із своїми синами в намет до султана і там, перед очима в Селіма, задушений.

Астролог, покликаний сказати про султанове майбуття, передрік, що, коли Селім умре, на його тілі буде стільки кривавих знаків, скільки вбив він своїх братів і племінників. "Зате найприємніше володарювати, не лякаючись зазіхань своїх близьких",— відповів Селім і звелів задушити астролога. За перші три роки свого володарювання Селім подвоїв імперію. Жив у походах, у битвах, серед жорстокостей, крові й страждань, їв і спав разом із своїми вояками. Тішили його погляд криваві пожежі, насолоджувався слух зойками вмираючих, мав високу втіху від споглядання того, як його яничари розграбовують перські й вірменські міста, Дамаск, Апександрію і Каїр, хоч сам був байдужий до багатства й розкошів, їв простою дерев'яною ложкою, не терпів вишуканих страв, ніжного м'яса, був байдужий і до жінок. Єдине, що любив, окрім війни та кровопролиття,— це хіба що грубі вояцькі пісні та темні ісламські мудрування. Хоч як дивно, любив поетів, сам складав вірші, написав під псевдонімом Бахші, себто Милосердний, цілий диван [25] — коли і як? Його звали Грізним, Жорстоким, Страшним, Незламним. Усе це поєднувалося коротким, замашним словом — Явуз. Не сплотив більше жодного сина, не лишив по собі жодної улюбленої жони, яка б стала суперницею Хафси, за вісім років убив сім своїх великих візирів, перед смертю силоміць поставивши на цей найнебезпечніший при ньому пост старого мудреця і поета Пірі Мехмеда-пашу, нездатного до чвар і боротьби за владу, цілком відданого тихій мудрості й високій поезії. В народі навіть народилася приказка: "А бодай тобі бути візиром у султана Селіма!"

Такий спадок отримав Сулейман. Не було суперників, кордони імперії розсунуто до меж неосяжних, усе залякане й упокорене, повсюди панує сила, про справедливість забуто.

Чи лишив Селім якийсь заповіт своєму синові? Не тримав його коло себе, не наближав, уперто відсилав то в Румелію, то в Анатолію, щоразу відсилаючи разом із ним матір його Хафсу, цілих два десятки років до самої своєї смерті не підпускав її до себе, чужий їй приваби й красі. Бо що таке для нього була краса поряд з великими державними справами!

Жив між небом і пеклом, освоїв владу й смерть, поріднив їх у своїй злочинній величі. Бо коли посполитість штовхає людину до підлостей мізерних, то велич — до зла великого. Адже сказано:

"Тримайся ж того, що тобі даровано!"

Чого міг очікувати світ од сина такого чоловіка?

Вже при вступі на престол Сулейман запобігливими мудрецами, які завжди змагаються в отриманні почесностей від нової влади, був названий Сахіб Кіран — Володар

Віку, той, хто має найліпше і з найбільшим успіхом сповнити число десять. Число ж десять вважається найдосконалішим у мусульманському світі, бо цим числом завершуються цикли лічби, десять пальців на руках і на ногах у чоловіка, людина має десять відчуттів: п'ять зовнішніх і п'ять внутрішніх, коран ділиться на десять книг, у кожній з яких по десять сур. Мухаммед мав десять учнів. Військо ділиться за принципом десятків, сотень і тисяч. Налічується десять астрономічних циклів, і десять геніїв розуму, згідно з прадавніми східними символами, володіють цими циклами. "Боже провидіння визначило, що Сулейман буде народжений у перший рік десятого віку за хиджрою (901 рік) і вступить на престол як десятий володар з династії Османів",— писав учений рабин з Солуня Мойсей Алмозино.

Венеціанський баїло. доносив своєму сенатові про нового султана: "Він справжній турок, в найвищій мірі поважає закон, поблажливий до християн, погано ставиться до євреїв, намножує знання і все робить свідомо, упертий у своїх намірах. Йому двадцять шість років, від природи жвавий, дратівливий, обличчям смаглявий, тюрбан носить насунутий на очі, що надає йому похмурого вигляду".

Тюрбан було помічено чи не найперше. У Селіма тюрбан був круглий, як великий м'яч, з-над нього високо вистромлювався гостряк шапки, пишне павине перо підтримувалося величезним смарагдом, улюбленим каменем султана. Селім носив свій тюрбан ледь не на маківці голови, намотаний абияк, трохи аж зсунутий набакир, оголюючи чоло, ніби яничар-забіяка.

У Сулеймана тюрбан був намотаний до самого верха шапки, білосніжна тканина лягала рівно, дбайливо, творячи вишукану споруду, величну й тяжку, що аж наповзала на самі брови. Казали, що султан цим прикриває свою вічну роздвоєність, невпевненість, вагання перед прийняттям рішень, внутрішню муку, що не дає йому ні підбадьорити будь-кого як слід, ні налякати, як годилося б у його становищі можновладця. Але ж був, мабуть, і рішучий по-своєму, коли вже з перших своїх кроків у Стамбулі дав зрозуміти, що не стане змішувати силу з справедливістю, а розокремить їх без щонайменших вагань і очікувань. Два павині пера па своєму тюрбані прикрасив великими рубінами, знову ж таки підкреслюючи, що не поділяє уподобань свого батька. Селімові смарагд покладено було в скарбницю султанського сераю. Тримався Сулейман холодно, був мовчазний, якийсь ніби чи то байдужий, чи сонний. Вагався чи чогось очікував? Провінції безмежної його імперії вклонилися новому султанові. Лише сірійський намісник Джамберді Газалі підняв бунт і проголосив себе султаном. Газалі, прозваний Слов'янином, прислужився покійному Селімові під час походу на Єгипет. Тоді він переметнувся від мамелюків до Османів, тепер підняв повстання проти нового султана з наміром скинути з Сирії османське ярмо. Почав з того, що перебив у Дамаску п'ять тисяч яничарів, тоді з п'ятнадцятьма тисячами вершників і тисячею аркебузників пішов на Стамбул. Недосвідчений у військовій справі Сулейман розгубився і навіть злякався. Вимушений був послати проти Газалі свого зятя Ферхада-пашу, хоч мав би за звичаєм своїх предків сам повести військо, щоб скарати зрадника. Ферхад-паша наприкінці січня 1521 року розбив Газалі під Дамаском. Бунтівник, переодягнений

дервішем, спробував утікати, але був упійманий його людьми, приведений до султанського сераскера [26], де вже його ждав меч. Ферхад-паша привіз Сулейманові голову Джамберді Газалі, і радість нового султана була така велика, що він одразу хотів був послати ту голову, як підтвердження свого несхитного могуття, у дарунок венеціанському дожеві Лоредано. Баїло Пресвітлої Республіки в Царгороді Марко Міні насилу відраяв молодого султана від такого варварського вчинку. Сулейман схаменувся і після того замкнувся в собі ще дужче. Знав: світ допильнує кожного його поруху, прислухається до кожного слова, яке злітає з уст. У цьому радість, але й жах влади.

Все ж поволі звикав до влади. Не дозволяв тим часом собі ніяких надмірностей, ніякої пишноти. Радився з візирами, ходив до мечеті, час від часу вправлявся у стрілянні з лука, майже щодня бував у султанських стайнях, бо ту звичку мав ще замолоду. В Криму ще навчився вправно підковувати коней і любив зайти до стайні й заробити аспру, котра, як казав сам, "не забруднена була потом і кров'ю райї [27]". З придворних найближче до себе допускав тільки Ібрагіма, поважав великого візира Пірі Мехмеда-пашу, свого вихователя Касима-пашу і дієписця мудрого Кемаль-пашу-заде. Його характеру до кінця, мабуть, не знав ніхто, навіть найближчий до нього Ібрагім, бо на розпитування Гріті, як ставиться султан до жінок, той тільки знизав плечима:

— Не можу сказати. Здається, він байдужий до цього. Він не минає гарему, але й не піддається чарам своїх рабинь. Здається, валіде Хафса була цим вельми занепокоєна, побоюючись, щоб син не вдався у свого батька і не порвав із жіночим світом зовсім. По матері вона черкешенка, тому намірилася розбудити в синові мужчину, знайшовши для нього гідну жону з свого племені. Жінці майже завжди вдається зробити задумане. Останні три роки Сулейман поволі ставав рабом гарему. Бо там з'явилася Махідеван.

— Я чув це ім'я,— погладжуючи бороду, мовив Гріті з виглядом людини, для якої не існує таємниць.— Чув ще тоді, коли вона була в Манісі. Я купець, а купець повинен купувати також вісті про все, що діється довкола. Надто вісті високі. Про цю Махідеван можуть заговорити повсюди ще більше, ніж про самого Сулеймана. Чи не здається вам, Ібрагіме?

Ібрагім мовчки всміхнувся. У глибині душі вважаючи себе найрозумнішим з усіх людей, з якими стикався, не любив провидців, а ще знав напевне: купити можна справді все, навіть найбільші таємниці, але купити знання про майбутнє ще нікому не вдавалося і не вдасться ніколи.

— Побачимо,— ухильно відповів він.— Сулейман щойно сів на престол Османів.

— Але ж ви знаєте султана, як ніхто! — вигукнув Гріті.

— Я не знаю навіть власних снів,— шорстко мовив грек і повторив: — Навіть власних снів.

МАХІДЕВРАН

Мабуть, знала до кінця свого сина лише валіде Хафса. Знання те добула гірко. Віддала Сулейманові все життя, стемніла устами від багатолітньої зневаги, якої зазнавала від султана Селіма, що за прикладом діда свого Мехмеда Фатіха завів собі цілий гарем з гарненьких юнаків, кинула всі сили своєї душі на служіння єдиному

синові, вибудовувала споруду його життя вперто й дбайливо. Не було звичайної любові між матір'ю й сином, з'єднала їх неминучість, може, страх або навіть і ненависть, але роз'єднатися уже не могли: надто боялися одне одного, надто багато таємниць лежало між ними, яких не повинен був знати світ.

Жінки не належали до таємниць. Недоступними теж не були для султанського онука, а згодом — сина. Щойно почали висіватися у Сулеймана вуса, як він уже мав свій гарем, не кивнувши для того й пальцем. Сказано ж: "Женіться з тими, що приемні вам, жінками,— і з двома, і трьома, і чотирма. А коли боїтеся, що не будете справедливі, то — з однією або з тією, якими оволоділи ваші десниці".

Замолоду привчений до розпусти, Сулейман не кинувся у неї жадібно і безтямно, але й не зогидив жінок, як його батько. Нуртували в ньому марення й туга за переживаннями чистими, вишуканішими і благороднішими, набридливих тупих жінок-дівчаток, розкішних дурних одалісок мав задосить, хотів тепер мати коло себе жінку гарну й горду, повабну й мудру не самим тілом, а й серцем, жінку, що могла б зрозуміти його і дорівнятися йому всюди і всюди зробити щасливим: за учтою і в бесіді, у постелі й у державних справах, які судилися йому в майбутті неминуче. Шукати такої жінки не міг і не вмів. Султани і їхні сини не шукають жінок. Це роблять за них інші. Часто все вирішує простий випадок. Валіде Хафса не могла покладатися на випадок. Поміг їй, хоч як це неймовірно, султан Селім. У нестримній жадобі завойовництва він замахнувся на землю, що величиною своєю дорівнювалася його імперії, а багатством і могуттям набагато перевищувала,— на Єгипет. В Єгипті ось уже ледве не цілих сто років панували мамелюки з рідного Хафсі племені черкесів. Колишні бідні найманці-воїни з далекого Кавказу захопили владу в цій великій державі й поширили її на всі довколишні землі, із святинями мусульманськими й християнськими включно — Меккою і Єрусалимом. Селім, роззухвалений легкою перемогою над перським шахом, повів своїх яничарів на мамелюцького султана Кансуха ал-Гурія. Перед боєм під Халебом султан сказав своїм воїнам: "Коли нам судилося погинути — наше царство небесне; коли ж переможемо ворога — наше буде царство земне". Зраджений намісником Ха-леба Хаїр-бегом, вісімдесятилітній султан Кансух ал-Гурія був розгромлений під Халебом, а нового мамелюцького султана Туман-бея зрадив його воевода Джамберді Газалі. Селім щедро нагородив зрадників: Хаїр-бега посадовив намісником у Єгипті, а Джамберді Газалі — в Дамаску, віддавши йому всю Сірію. Селімов великий візир Юнус-паша сказав султанові: "Половина ісламського війська загинула в боях і лишилася в піщаних пустелях, і єдина користь від цього та, що Єгипет перейшов у владу своїх зрадників". Селім велів задушити візира за ці слова. Скористалася ж з розгрому мамелюцьких султанів Єгипту цілком неждано валіде Хафса. Щойно довідавшись про першу перемогу Селіма під Халебом і про смерть Кансуха ал-Гурія, вона негайно спорядила своїх довірених гонців на далекий Кавказ до свого племені і звеліла передати старшинам: "Чого ви ще ждете в своїх горах? Всемогутній султан побив черкеських мамелюків, незабаром прийде зі своїм ісламським військом і на Кавказ. Шліть його синові найкращу з своїх дівчат, так само

неперевершену вродою і гідностями, як неперевершена сила султанського війська!"

Гонці їздили довго, бо дорога від Маніси далека, тяжка й сповнена небезпек: пустелі, гірські пасма, бурхливе море й ще гори, чужі, суворі, дико-непрístupні. Як знайти там маленьке плем'я черкесів, як до нього доступитися і приступитися? Коли ж повернулися, були з ними три брати-черкеси, які привезли загорнений у безмежну волохату бурку живий пакунок. Духом далеких вітрів, нічних вогнищ било від братів і від того схованого в чорній бурці дарунка, і валіде, хоч ніколи не знала духу черкеського племені, хижо роздула ніздрі, бо ж голос крові лунає у жінці й через відстані поколінь.

Де та Маніса і що та Маніса — а от же долинув з неї голос султанської жони до непрístupного кам'яного Кавказу, почули його благородні черкеси і хоч ніколи нікому не впокорялися, століттями вели життя дике й криваве, але вчули в цьому голосі щось, може, й близьке, вмиль відгукнулися й послали для невідомого шах-заде, який сидів у ще невідомішій Манісі, найдорожчу перлину свого племені.

Тільки одне велике чорне око побачила валіде Хафса в покошланості бурки, зиркнуло на неї з холодною байдужістю, а її вдарило в саме серце тим поглядом, відчула, як прокинулася в ній кров диких предків, закипіла й заграла, мов у танку кафенір, під час якого черкеси освідчуються в коханні єдино дозволеним у них способом — стрілянням перед обраницею.

Брати, клекітливе перегукуючись, вправно розмотали бурку, витрусили на землю одягнену у вузький шовковий бешмет окату тоненьку черкешенку, таку ніжну, як пелюсток троянди, що зацвітає повесні, коли ще не в'ялить і не обпалює спека, і валіде, хоч привчена до жорстокої стриманості османської, не стерпіла, вигукнула:

— Гюльбахар!

Гюльбахар означало: весняна троянда. Може, жінок завжди слід було б називати іменами квітів, але цю дівчину інакше ніхто б і не назвав. Так і стала вона з тої першої хвилини Весняною Трояндою — Гюльбахар.

Не чекаючи, поки дівчину виміють і натруть пахощами, щоб прогнати з неї дух просторів, принесений із довгої мандрівки, одягнуть у гаремні шовки і навчать бодай привітання турецького, валіде показала Гюльбахар Сулейманові. Побоювалася, що дівчина збентежиться й розгубиться і видасться ученому синові занадто дикого, але збентежився і розгубився Сулейман — так гордо повелася з ним юна черкешенка, так холодно поглянула на нього своїми розумними великими очима, на дні яких залягла нескала-мучена, але вже несамовита хтивість.

У Гюльбахар не було вибору, її привезено для втіхи цьому високому понурому султанському синові, нею горде її плем'я вклонялося майбутньому султанові, її кинуту в бурхливу гірську річку в сподіванні, що вибереться на берег без нічиєї помочі, послано в пащу левчукові з вірою в те, що не дасть вона себе проковтнути, а стане левицею так само хижою. Мала вона повестися тут гідно, не почуваячись жертвою, вразити свого повелителя не самою красою і незайманістю, а й природним розумом, багатством душі, що його, коли й не мала достатньо, повинна була здобути швидко, вміло й непомітно.

Знала на те єдиний спосіб: гордість, ховаючись за яку, можна досягти всього на світі.

Вона стала султаншею, перш ніж Сулейман — султаном. Така царська хода була в неї, такі погляди, такий голос. Валіде насилу стримувала дроз, який пронизував усе її тіло. Кров її предків, її власна кров пробудилася в цій гнучкій дівчині, в її оксамитових очах, у гострих твердих персах, в міцних стегнах, у рожевих пальчиках смаглявих ніг, які та радо показувала всім у гаремі, ходячи босоніж, у широких шовкових шароварах і в довгих прозорих сорочках з просторими рукавами. Смагляве тіло прозирало крізь тонку тканину черкеської сорочки так солодко, що Сулейман геть забув про свою стриманість і настороженість до всього, що так чи інакше зазіхало на його власну свободу, він не міг одірватися від Гюльбахар, забув навіть про свого улюбленця Ібрагіма, про нічні сидіння з мудрими знавцями законів і солодкомовними поетами, про лови та кінні гони, про стріляння з лука й підковування коней на стайні.

Жінка, прислана для любові, повинна любити. А коли любить гаряче й вірно, має народжувати синів. Кожна одаліска хотіла б народити сина для шах-заде, щоб самій стати законною жоною-кадуною, а там і султаншею. Але сім'я Османів падає тільки в обране лоно! Чого не спромоглися рабині-одаліски, зробила вільна черкешенка. За рік народила Сулейманові сина Мехмеда, згодом ще одного сина, якого названо Мустафою, тоді третього — Мурада. Після другої дитини з тоненької, крихкої, майже прозорої дівчини Гюльбахар несподівано перетворилася на гладку, округлу, м'яку гаремну улюбленицю, але не втратила чару для Сулеймана, далі народжувала йому дітей, і, коли, вже султаном, нетерпляче ждав прибуття з Маніси свого гарему до столиці, вона була в близькій надії на четверте дитя — і це за неповних чотири роки!

І тепер майже ніхто не згадував її ніжного імені Гюльбахар, звано по-новому, відповідно до становища, яке зайняла при дворі,— Махідеван, тобто Господиня Віку.

Прибула до Стамбула повновладною султаншею, уже не було в ній пам'яті про свій далекий і, власне, убогий рід, бо дала початок пишному родові султанському, не знала вона, що таке розум для неї, бо могла замінити його всемогутньою державою; не дбала про душу, маючи неподільну владу; була чужа милосердю, заклопотана тільки роздаванням повелінь. Ходила-по гарему вся облита повабом, солодка, мов халва. Обвішана коштовностями, уся в сутому золоті й самоцвітах, що бугрилися на її округлостях, мов гостре креміння на втопаній гірській дорозі. Ходу мала царську. Непомітно віддавала служебкам найдивніші повеління й виказувала забаганки: подати чашу з напоєм, поправити одяг, підкласти подушку під ноги, погладити волосся, почухати за вухом, ласкаво лоскотнути п'ятку.

І це мала побачити Настася, вночі приведена сюди чорними як ніч євнухами, запхнута в якусь довгу й непривітну кімнату, де покотом спало з десятків або й більше розкудланих і злих (як виявилось вранці) гаремних підложниць, а тепер пущена в загальні покої, де лінкуваті штовхалися молоді, недбало зодягнені видри і де царювала вже зрання ця опецькувата султанша. Якби Настася на власні очі не побачила Махідеван, вона б ніколи не повірила, що така жінка може існувати на світі. Але здивувавшись і навіть злякавшись попервах, Настася, хоч якою нещасною і

упослідженою почувалася того ранку, зухвало заприсяглася в душі: навчуся ще ліпше!

Одаліска-сербкиня сказала Настасі, що в Махідеван тут сімдесят служебок.

— А в мене буде сто сімдесят, а то й більше! — засміялася Настася.

Махідеван умить відзначила той невластивий гаремові сміх, але не поцікавилася новою рабинєю. Бо й навіщо! Хіба випросити її у валіде для найганебніших своїх прислугувань? Та навіть цього не дозволила собі Махідеван. Бо помітити — означало принизити себе, свою султанську гордість, яка вже не мала нічого спільного з колишньою гордістю дівчини з дикого гірського племені, а стала пихою і величанням.

Так бідній Настасі судилося зіткнутися з пихатою черкешенкою, перш ніж побачила вона повелительку гарему валіде Хафсу і найвищого володаря усіх цих заблуканих душ — султана Сулеймана. Поки не бачила їх — не вірила до кінця в те, що з нею сталося. Пихата Махідеван навіть розвеселила дівчину, і Настася ще довго, неспроможна вгамуватися, сміялася при згадці про черкешенку, і подивовані одаліски, які ждали від новенької зітхань, сліз і розпачу, а не веселощів, назвали її вже того першого дня Хуррем — розвеселена.

З цим іменем мала вона стати незабаром перед всемогутньою валіде. Слово Хуррем ще не віщувало лиха нікому: ні валіде Хаф-сі, ні султанським сестрам, ні жиловому старшому євнухові, чорношкірому кизляр-азі, ні всемогутній Махідеван. А тим часом ховалася в ньому загроза, як у всьому незвичному, бо незвичне ламає усталений лад, а це неминуче веде за собою нещастя для когось, надто для жінок, які усе своє життя витрачають на відчайдушні зусилля дати бодай якийсь лад тій суміші хаосу й випадковостей, з яких і складається, власне, життя, коли на нього поглянути оком неупередженим і нечоловічим.

ХУРРЕМ

Тільки потрапивши за подвійні, куті залізом двері султанського гарему, Настася зрозуміла, яку нагоду втратила вона ще на морі, зрозуміла й пошкодувала. Кинутись би з кадриги в розклекотані води, понесло б та понесло її, мов скіпку, як отого дельфінчика, встріленого безжальним Сінам-агою, і не було б ні ганьби, ні мук, ні неволі. Згадувалася Марунька Голодова з Рогатина, яку збезчестив гусар. Взимку пропала, і не могли знайти, а повесні, коли поламало кригу на ставкові коло млина Підгородського, спливла вона у водяному шумовинні, і довго ще Настасі ставало лячно від згадки про Маруньку, боліла душа, коли думала, як страшно було Маруньці кидатися в ополонку, як рвалася, мабуть, з-під льоду і вмирала, задихалася — ні крику, ні скарги, ні ридання останнього. А тепер, може, й заздрила Маруньці!

Вкинуто її вночі за подвійні, куті залізом двері, гриміли важкі залізні засуви на тих дверях. Ніби в церковній ризниці або в багатих склепах на рогатинському ринку. Заснула тільки часинку під ранок, спробувала блукати в нетрях гарему і вжахнулася. Цілий світ! Заплутаний, безконечний, розділений, монотонний і страшний у своїй безвиході. Довжезний мабейн — коридор, освітлений вікнами з покрівлі, обабіч безліч кімнат, в одній ночувала й вона разом з десятком таких самих дівчат. Далі — приміщення для служебок. Може, й вона служебка, хто ж то знає? Гарем розповзався

не тільки по землі — він здіймався вище, до султанських покоїв, до покоїв валіде й султанських жон і улюблениць, евнухи не пускали туди нікого зайвого, але Настася прослизнула слідом за водоносами — і так побачила вже першого свого гаремного ранку Махідеван, вжахнулася її владі, серце стиснулося ще дужче від розпачу, але водночас душа її стрепенулася і запраглося життя — як ніколи.

Її повели купатися. Якись старезні відьми обмацували кожну її кісточку, вищипували кожну волосинку на тілі, вона хлюпалася у теплій воді, забризкала відьом, вони бурмотіли щось по-турецькому і трохи по-слов'янському, бо в гаремі змішалися мови турецька й слов'янська. Він жив розполовинено, тут зійшлося два світи, ворожі, чужі, незмиримі, але треба було знаходити порозуміння бодай словами, бо доводилося жити навіть у ненависті та безнадії.

Настася хлюпотіла водою, приспівувала: "Ой на горі ставочок, на ставочку млиночок, а в млиночку млинарка, мала ж вона три доньки. Одну дала до татар, другу дала до турок, третю дала до волох. Котру дала до татар, то тій дала весь товар, котру дала до турок, то тій дала сто курок, котру дала до волох, то тій дала сито блох". Може, коли вже не маєш не тільки власної сорочки на тілі, а й надій, то тоді ти найбезтурботніша людина на світі. В дитинстві часто хотіла здуру вмерти від щонайменшої образи. Тепер несамовито хотіла жити, коли не мала нічого, навіть змоги до життя не мала. Всі люди, мабуть, живуть тим, що ждуть: щось має статися, якась подія, якась зміна, злам у житті, щастя, чудо. І ради цього можна стерпіти все: голод, холод, приниження, неславу, бідність, несправедливість, нудьгу. А неволю?

Жирний евнух всунувся у купальню, став коло дверей, нипав бульками по голій, у потоках води Настасі, слухав її приспівоч-ки — дивувався чи обурювався? Хай!

Душа в ній умерла, тіло живе, хоче жити. Ранкова зоря встає десь над лісами, звірі виходять до водопою, на полювання, і вона — теж звір, теж хижак, кровожера! Знищено все довкола неї, знищено все в ній, а вона — жива й ціла! Чи не чудо! І світ довкола теплий, як ця вода, великий, барвистий, як оті дивні гаремні покої нагорі, усі в золоті, в різьбленні й таємничій красі. Не зважати ні на що, не очікувати милосердя, жити, як оці людологи, розбишаки, звірі, хижаки! Стерпіти все, пожертвувати всім, але тільки не тілом! Немає тіла — немає тебе.

Коли б сказав їй хтось у Рогатині, що її продадуть раз, і вдруге, і втретє, вона б навіть не сміялася. А тепер це сталося. Жила в неволі лиш кілька місяців, а попереду не видно було кінця. Мала при звичаюватися до думки, що іншого життя тепер їй ніхто не дасть ніколи, і тому треба весь свій розпач, усю свою погорду виказувати вже тут, виказувати якнайщедріше, боротися, битися, штовхатися, кусатися, гризтися, щоб звікувати життя хоч і в приниженні неминучим, але не без деяких відшкодувань. Чи є відшкодування для свободи? Чи існують? І чи можуть існувати? Але обмежене життя людське, і людина так само обмежена. Тільки небагатьом судилося поламати й потрошити навіть темниці, стати над усім і всіма, виказати велич духу і полинати в безмежжя свободи. Це великі люди. Але жінка нездатна на це. Настася не чула про таких жінок. Святі великомучениці? Вони були жертвами, а вона жертвою бути не

хотіла. Хоч і без надії на визволення, а треба жити. А на що надіятися? На випадок? На чудо? На бога? На диявола?

Сподівалася тільки на себе, на свій легкий норів, на добру душу, яка мала тепер поєднати в собі, може, й зло разом із добром. Несвідомо обрала своїм захистом ясний сміх, запримітивши, що цим дивує усіх довкола і мовби прихиляє до себе найпохмуріші серця. Можна дратувати людей, кидати їм злі слова, дихати ненавистю, а можна радувати, звеселяти серця, сподіваючись на добро, бо хто кидає злість — отримує теж злість, хто показує сльози, у відповідь побачить теж сльози, а хто дарує сміх, неминуче почує у відповідь теж сміх, хоч, може, й прихований, затамований, загнаний у глибини душі.

Євнух причалапав до Настасиної купелі, підбираючи поли широкого халата, незграбно ухилиючись від свавільних бризок води, потягнувся пожадливою рукою до шиї дівчини — мовби хотів душити, чи що,— Настася злякано відсахнулася, але чорні міцні пальці вже вчепилися у золотий ланцюжок, на якому висів золотий хрестик, смикнули хрестик раз і вдруге, рвали ланцюжок — ось ось він не витримає і розсиплеться дрібненькими кілочками, й не позбираєш.

— Не чіпай! — гукнула Настася.— Ти його мені вішав? Вхопилася за хрестик, мов за свою душу. Вискочила з купелі, тріпнула довгими червонястими косами, ніби аж обпалила євнуха, той позадкував, забувши про хрестик, дбаючи лиш про те, щоб не замочити свої штудерні позолочені сап'янці.

— Одягайся мерщій, тебе жде її величність валіде! — прокричав тонко.

Коли Настася побачила валіде Хафсу, її стемнілі уста і моторошно бліде лице, зрозуміла, що є люди, які не сміються ніколи.

Валіде сиділа на товстому білому килимі, обкладена парчевими подушками, вся в темному, як її уста, шорстка й немилосердна. Настася розирнулася по великому покою. Високі вікна з дерев'яними решітками-кафисами внизу, над ними — ще один ряд вікон півкруглих, з барвистими шибками, на яких змії і черв'ячки чужих літер, мабуть, вірші з їхнього корану. Жахливе малювання стіп у холодних, як очі валіде, барвах. Безліч низеньких столиків, шафочок, підставочок, усе вугласте, восьмигранне, оздоблене слоною кісткою, перламутром, панциром черепахи, сріблом. Зроблене з дерева, було колись деревом, живим, ростучим. Як йому боліло, коли калічили його тіло, з округлостей тесали ці кострубаті восьмигранники, в живу плоть врізали мертві шматки кістки, панцира і холодного металу. Цвіло, зеленіло, шуміло колись, а тепер мертво, як ця закам'яніла у своїй неприступності султанська мати. А може, й вона нещасна, як усе тут довкола?

Після купелі Настася почувалася ніби новонародженою. Омивається і очищається у купелі, в її світлих водах... Не могла згадати, як воно там. Хіба що з книги Іова: "Нащо дано світло чоловікові, якого путь закрита і якого бог оточив пільмою". Ліпше не згадувати нічого й ні про що. Забути б про все й радіти життю! Але як ти забудеш, опинившись перед цією кам'яно-мовчазною жінкою з устами ніби із старого мертвого дерева?

Валіде показала Настасі, щоб та сіла біля одного із столиків. Тут повсюдно панувала мова знаків, мова зневаги й загрози. Але що вдієш? Настася зібгалася в клубочок на килимі, їй було холодно після купелі. Хоч би спитала ця жінка, чи вона не змерзла. Мерзнуть вони самі коли-небудь? Чи так і сновигають по цих довжелезних напівтемних переходах то босоніж, то мало не голі? На столику — халва, обсіпані цукром якісь, мовби в'ялені, фрукти, довгошия мідна карафа, низенькі широкі чашки. Нудило від самого погляду на ці ласощі. Вранці теж нічого не могла їсти, тільки випила води. Настася вмощувалася вигідніше, всміхнулася чи то болісно, чи гірко.

— Мені сказали, що тебе звать Хуррем? — швидко промовила валіде.

— Хіба я знаю?

— Ти любиш сміятися?

Настася знизала плечима. Хто ж не любить? — — Правда, що ти королівська донька?

Ніяка жінка не може побороти цікавості, що сидить у ній справіку.

Ні ствердження, ні заперечення. Сміх майже знущальний. Батько звав її королівною. А вона — себе. Хіба заборонено? Єдина втіха — побути королівною бодай у думці. Що їй ще лишилося? До того ж тут так холодно. Боже, як вона змерзла! Щоб не цокотіли зуби — хіба що сміятися. Єдиний порятунок. Султанська мати вся в темних хутрах, вона може сидіти тут досхочу, а їй хочеться до грубки. Притулитися спиною до теплого, вигнутися, потягнутися.

Валіде не помічала чужих терпінь. Знала тільки власні образи. Сміх нахабного дівчиська образив її. Вона сказала зневажливо:

— Сміх — річ не гідна людини. Це нижча ступінь людської душі. Він іде від дикої сваволі, а не від бога. Аллах не сміється ніколи. Знаєш про це?

Настася знов знизала плечима. Засміялася з викликом. Хіба вона знає? Тут ніколи не сміється аллах їхній, у неї вдома бог теж суворий, обставився великомучениками, не сміється ніколи. Батько повчав, що сміх од пекла, а не від раю. А в раю — пісне блаженство. Очі під лоб, голова задерта, уста розтулені — від захвату чи щоб вскочила в них благодать. А їй тепер усе байдуже. Благодаті не діждеться нізвідки. Єдине, що лишилося їй людського, — хіба що сміх.

Дивна жінка несподівано сказала:

— Смієшся — то добре. Ім'я тобі дали гарне. Будеш тут Хуррем.

Помовчала, уважно вивчаючи Настасю поглядом, тоді звеліла:

— Маєш навчитися мови. Турецької й арабської. Настася стріпнула волоссям. Що там учитися! Хіба її цим злякаєш? Мова приходить сама по собі, непомітно, як дихання. У Рогатині, коли йшла до пекаря-караїма Чобаника, мала знати по-караїмськи, з різниками Гесемом Шулімовичем і Мошком Бережанським добре було перемовитися по-єврейськи, з шевцями братами Лукасянами — по-вірменськи, вікарій Скарбський учив її латини, німецької, бо польську знала і без того: полячок-подруг було в неї більше, ніж українок-русинок. Хіба злякається будь-якої мови? Вивчить — ніхто й не стямиться. А чи дасть хоч якась мова їй утрачену волю, чи зможе повернути?

— Умієш співати й танцювати? — спитала валіде. Спитала б про це одразу, щоб не гибіти від холоднечі, не гнутися й не Скоцюрблюватися на підлозі. Скочила на ноги, закружляла, по килимку, виспівуючи дзвінку веснянку. А за вікнами була імлиста зима, хоч дерева й зеленіли вічною і від того ніби мертвою зеленню, і валіде теж сиділа під темною стіною з темними устами, вся у темних хутрах, мов зима,— жінка без весен, назавжди й довіку!

— Підійди до мене ближче, дівчино,— покликкала вона — голосом, очима, киванням пальця, обнизаного перснями, садженими великими самоцвітами. Настася підійшла, стала, груди їй здіймалися високо, рвали тісні шовки, волосся золотими хвилями лилося донизу, осяваючи живим блиском похмурий покій. Султанська мати розглядала Настасю довго, уважно й повільно.

— Гм. Дивне волосся,— мовила мовби до самої себе.— Але нічого поза тим. Що ти вмієш? Ах, не все розумієш? Умієш бодай похитати стегнами? Здогадуєшся, що роздивляюся тебе для самого падишаха? Кожна юна красуня повинна додавати блиску до яскравого світла його радощів. Ти не красуня, але маєш особливе тіло. Твоя ніжна плоть, мов довгасте озеро насолоди, повинна зігріти його втому й наповнити душу гарячим струменем радості.

Валіде говорила скоромовкою, виштовхувала з себе слова цілими оберемками, так що коли б Настася і розуміла все по-турецькому, то й тоді б не розібрала всього. Вловила кілька вже знайомих слів, стало їй смішно, не втерпіла, засміялася з химерної розмови німої з глухою.

Валіде сплеснула в долоні, і в покої, не знати де взявшись, зродився чорний кизляр-ага, знайомий Настасі з ночі. Звіряча зграбність і вкрадливість були в його потужному тілі, а в обличчі під білими сувоями тюрбана — щось благальне, ніби аж собаче. Лиш згодом Настася збагнула, що то — очі. Не впізнавала їх, поки вони запобігливо ловили кожний порух валіде, коли ж зупинилися на ній, втупилися у неї, прилипли, приклеїлися жорстоко й невідступне, впізнала вмить і ледве не крикнула від несподіванки. Очі Стамбула, насторожені, недовірливі, підозріливі, гострі. Очі стеження, пильнування, переслідування, очі неволі. Від них не сховаєшся, не визволишся, не втечеш, не порятуєшся, мабуть, і в смерті.

— Хай натруть їй тіло олією герані, мускусом і амброю, щоб прогнати з нього дикий дух степів,— сказала валіде.— Щоб воно було, мов сад, в якому щебечуть птахи задоволення, з якого несила вийти. Треба також подбати,— спокійно наставляла кизляр-агу валіде,— щоб Хуррем показала перед падишахом в умілому співі й танку, не допускаючи варварської нечестивості.

Кизляр-ага, прикладаючи руки до грудей, вклонявся ледве не після кожного слова, слухняно дивився на валіде і водночас якимсь незбагненим чином встигав пильно стежити й за Настасею, так ніби мав чотири ока. Так вона й прозвала його подумки Чотириоким, і таким він для неї залишився назавжди. Відомстить їм тим самим, що й вони. Назвали її Хуррем, щойно ступила вона за куті залізом двері, називатиме й вона їх як запрагнеться.

Коли валіде махнула їм рукою, щоб вони йшли, Чотириокий муркнув до дівчини каліченою слов'янщиною;

— Йди за мною.

Навчений усього. Ще не знала тоді, що й сам султан Сулейман, окрім турецької, перської, арабської, знав ще й сербську, і при дворі в нього слов'янська мова лунала не рідше за турецьку або арабську. Що спонукало султана до цього? Державні потреби чи його темне походження, голос крові? Хто ж то знає? Настасі ще не було ніякого діла ні до державних потреб, ні до чийогось походження. Забувала вже й своє власне. Принаймні довкола всі дбали, щоб вона забула.

Взялися Настасю знову мити, парити, як ріпу, натирати пахучими мазями, так, немовби її мав проковтнути якийсь людоїд з витонченим нюхом, вищипували брови, вибілювали і без того біле лице, приміряли безліч убрань — широких, легких, прозорих, аж сама вже стала прозорою, наче світилася, начіплювали на неї оздоби, тим часом маловартісні, з важкого, карбованого срібла. Серезки, браслети на руки й ноги. І знов перемірювали цілі купи тканин, загортали її в них, не шкодували, були божевільне щедри — розкіш і багатство султанського гарему не мали меж!

Тоді приставили її до старого бовдура (усі євнухи тут були старі чи видавалися їй старими) у синіх шароварах, у білих вовняних панчохах, у трьох халатах, надягнутих один поверх одного, у велетенському синьому тюрбані. Євнух витягнув на середину кімнати величезний стоячий барабан, узяв довгу калатушку, став коло барабана на коліно і заходився щосили бухкати в напнуту волячу шкіру, показуючи Настасі, щоб вона кружляла довкола нього з барабаном, пристосовуючись до вистукувань і вибухкувань калатушки. А дзуськи! Коли хоче, хай пристосовується сам! І Настася вдарилася у такий шалений танок, заспівала так дзвінко й голосно, що євнух попервах отетерів од такого нечуваного нахабства, тоді в ньому прокинулася фахова гордість, він спробував вибухкувати в такт Настасиному кружлянню і її співу, але не встигав, збивався, лаявся, пробував зупинити свавільну дівчину, але тим її розпалив ще дужче. Євнух упрів, з-під тюрбана тік йому на чорну мармизу широкими струмками піт, він ковтав той піт і, вже втративши будь-яку надію встигнути за цією козою, спльовував безсило й грозив Настасі величезною своєю калатушкою. Настася заходилася від сміху. Ось вам і Хуррем! Ну, я ж вам покажу! Усім покажу!

Гадала, що познущалася над самим лиш цим незграбним бовдуром, але забула про всюдисущі очі гарему. А очі не пропускали нічого, все помічали, усе бачили, побачено й те, що діялося між Настасею і барабанщиком, повідомлено кизляр-агу, той повідомив валіде, Хафса за звичаєм довго думала, тоді сказала:

— От і гаразд. Хай такою і побачить її його султанська величність.

Валіде невтомно віддавала повеління. Удень і вночі, в будні й у свята. І завжди стояв перед нею кизляр-ага, притискував руки до грудей і кланявся. Так само кланявся і перед султаном, але той не кликав головного євнуха, не квапився до гарему, коли й хотів кого бачити, то тільки свою улюблену Махідеван, яка після того виказувала владу ще пишнішу, перевершуючи саму валіде.

Весняні вітри повіяли над Стамбулом, над садами сераю, над душами щасливими й нещасними, коли султан запрагнув побувати у Баб-ус-сааде. Настася опинилася у залі прийомів уперше. Два ряди вікон, галереї з різьбленими решітками, жовтогарячі фаянси в квітах і травах, мереживо різьбленого каменю й дерева, килими, столик з ласощами, курильниці, посередині підвищення для танців, поряд високий трон для султана, низенькі стільчики для валіде, султанських сестер і Махідеван. Євнухи збили до гурту одалісок, співачок, танцюристок, притишені голоси, тамовані віддихи, нечутне ступання ніг, взутих у м'які сап'янці, прийшла Махідеван, пропливла до свого місця. Тоді валіде привела султанських сестер Хафізу й Хатіджу. Ждання було тяжке, напружене, нестерпне. Хоч надворі вже було тепло, у залі натоплено високі печі. Стояла задуха. Аромати з курильниць, мазі із запахом квітів і заморських прянощів — усе змішалось, Настася навіть зітхнути боялася — куди вона потрапила! Тонкостанні, стегнасті, розкішні одаліски з мальованими лицами, в шовках, у білих, жовтих і чорних перлах, із зеленими, голубими, червоними самоцвітами (за ночі любові!), у золоті, парчі, в серпанках, тонких шалях, усе прозоре, ніщо не сховане й не приховане. Все ждало султана, тільки його одного, усе готувалося для нього, змагалося за нього. Який жах, яка ганьба і яке приниження!

Султан зродився у залі, як дух святий,— непомітно, зненацька, у спосіб ледве не надприродний. Настася ніяк не могла звикнути до того, що в гаремі люди з'являються завжди несподівано, нізвідки, мовби з нічого. Для цього влаштовано було тут безліч потайних дверей, засідок, важезних запон із щільних тканин, піднятих під самі стелі галерей і переходів, звідусюди поблискували чийсь очі, вловлювалося чуже дихання, ворушилися стіни, примари жили в кожній щілині, готові щомиті стати плоттю ворожою і ненависною. Чи можна коли-небудь звикнути до такого, не збожеволівши?

Султана супроводжував Чотириокий. З'явився непомічений і щез, вмить опинився коло своїх євнухів, які стерегли одалісок, розставляли їх так і сяк, гострим шепотом передавали веління валіде, кому, коли, де, і як, і що робити, і як поводитися. А султан тим часом сідав на свій гаремний трон — високий, весь у блиску золота, сам теж весь у золоті, в широчезних, до самої землі, важких од золотого ткання халатах, у неймовірно високому тюрбані, на якому криваво зблискували дві нитки рубінів, а ще один рубін, може найбільший у світі, ярів на підмізинці султановім, ніби криваве око, що втупилося у строкатий дівочий натовп, понуро вишукуючи там нещасних жертв.

Щойно Сулейман доторкнувся до свого сідала, як валіде подала знак кизляр-азі, той штовхнув найближчого євнуха, усе зарухалося, захвилювалося, на підвищення випурхнуло кільканадцятьоро скупко зодягнених дівчаток, десь дрібно вдарили барабани, гугняво заспівала зурна, почався танок.

Султан дивився чи й не дивився. Сидів закам'яніло, тюрбан гнув йому голову, був, мабуть, важкий, мов каменяка, нависав над світом, ніби все османство з його жорстокістю, невситимою жадібністю. Він не зворухнувся і тоді, коли безмовних танцюристок замінили співаючі і коли євнухи навпереміну стали випускати одалісок меншими табунцями, по три, по дві. Він не приховував величі, мов немислима гора

серед безмежної рівнини, мов неспогадане одкровення. Був нічий, холодний і забутий, як руки, підняті до зір, як дощ, що відірвався від хмари й не впав на землю, як кволий листок, занесений із сумних, осінніх садів у розгойдане море. Настасі стало моторошно від споглядання цього всемогутнього чоловіка. Навіщось підкладав під себе праву руку, мов малий хлопчик. Грив її, чи що? А може, ховав, щоб не виказати себе дочасно нетерплячим жестом, змахом, якого не хотів, велінням, до якого не був зготовлений? Настасі навіть жаль стало цього чоловіка. Чимось нагадав їй вікарія Скарбського. Так само самотній тут у своїх недоступних для усіх інших знаннях, так само високий, задумливий, суворий.

А тим часом лунали пісні нудні й тужливі, як неволя. Пісні про чисте кохання, якого ніколи не було в султанських палацах, тільки дикий шал самців і наруга. Настася не прислухалася до них, була байдужа й до того, що випхають згодом на середину євнухи також її, і кружлятиме вона довкола величезного барабана, в який гатитиме, спливаючи потом, отой старий бовдур у білих вовняних панчохах.

Та тут вилетіла на підвищення одаліска Гульфем, перша своєю красою у гаремі, суперниця самої Махідеван, та сама Гульфем, кожен порух якої супроводжувано гарячими, заздрісними пошептами, висока, яскрава, вся вогонь і врода, вся краса — лицем, бровами, очима, жадібним ротом, перлистими зубами, хтивим носом, волоссям, мов запащуца ніч, тілом, ще жадібнішим за її червоні уста. Вона ще й не співала, не кружляла в танку, тільки занесла над головою, видовживши до безмежності гнучкі білі руки, маленький бубон, ще й не доторкнулася до нього своїми довгими, пещеними пальчиками, не пролунало ще жодного звука, а непорушний досі султан смикнув головою, смикнувся весь, пересунувся на троні, підклав під себе вже не одну руку, а обидві, і лиш тепер у Настасі пробудився дух суперництва, дух боротьби, гордості й гідності. Що їй та Гульфем? Вродлива, здорова, нахабна? Хай! І що їй тут усі? Що сам цей понурій чоловік із замотаною, мов попівське немовля, головою! Усіх перевершити, перемогти, зневажити! Показати їм усім! Щоб вони знали! Хуррем? Хай знають, яка Хуррем і що вона може! Якби не ця Гульфем, якби Настасю випхано поперед красуні одаліски, вона б співала свої співаночки без вогню і без бажання, була б просто ще одною з цього натовпу, але на щастя чина нещастя, хтось (валіде — хто ж іще!) зробив так, що та Гульфем своїм торжествуванням запалила в душі Настасиній таке шалене полум'я, яке коли й не спалить когось стороннього, то вже її саму — напевне.

Вже й не чула, як співала Гульфем, не бачила, як безсоромно вигиналася перед султаном, не помітила й поруху султанової руки, слідом за яким біля повелителя умить опинився кизляр-ага й подав султанові легеньку хустку з барвистого мусліну. Султан пересунувся на троні, зготовлявся встати, чи що, мабуть, щось хотів зробити. Настася не знала, що саме, але й не знаючи, злякалася так, що вистригнула на підвищення, де млосно вигиналася Гульфем, а євнух у білих вовняних панчохах, боячись відстати від Хуррем, мерщій поволік за нею свій барабан і наштовхнувся на розгнівану Гульфем, аж загуло в порожняві його інструмента, і для Гульфем усе пропало. Валіде всміхнулася ледь помітно, Махідеван засміялася неприховане, султанські сестри перезирнулися з

усміхом в очах, Сулейман, хоч і не піддався сміхові, який запанував серед його наближених жінок, але передумав підводитись, зостався сидіти, вмовився ще вигідніше й щільніше. І тут Настася заспівала голосом високим і сумним, барабан ударив, маленька витка постать вигинисто пішла колом, полинула, полетіла, мов промінь, мов сяйво, швидше, швидше, і вже летів самий голос на золотій хвилі. Ніхто не бачив Настасі, тільки чули її глибокий голос, а вона не чула себе, не бачила нікого й нічого, лиш себе всю, змії червоного світла струменіли по її волоссю, тіні падали до ніг, мов сувої темного шовку, велетенський барабан гудів, як її маленьке невтримне серце, широкі червоні шаровари лякливо тріпотіли довкола її ніг, а голос рвався з тих страхів, забирався вище й вище, ніби хотів вирватися з величезної клітки гарему, полишивши на самому його дні свою господиню і володарку. Та голос не вирвався. Настася не хотіла його пускати, він мав бути з нею і в найбільшому горі, як колись був у всіх радощах. Ударило світло різке, галасливе, євнух у білих вовняних панчохах мерщій тягнув свій барабан геть. Настася, сама не відаючи, як і коли, опинилася у тяжкій хмарі ароматів, що ними дихали напахчені тіла одалісок, посеред залу знов кружляв табунець граційних танцівниць-грузинок. Султан сидів на своєму троні так само задумливий і байдужий, і барвиста хустка, подана йому кизляр-агою, звисала з підлокітника трону. Довкола Настасі панувала настороженість, напружене очікування, лунали притаєні пошепти; збиті до купи тісно й щільно, мов овеча отара, одаліски не зважувалися ні ворухнутися, ні дихнути вільно, тільки сяюча Гульфем, виявивши, що Настася опинилася ближче до султана, майже нахабно проштовхнулася туди і затулила її своїм розкішним тілом, виставляючись перед очі Сулеймана, не лякаючись спопеляючих поглядів Махідеван, яка не терпіла суперниць навіть тимчасових і без значення. Султан, ніби зачарований видовищем розквітлої Гульфем, поволі підвівся, змахнув кволо рукою, мовби шукав у повітрі чогось невидимого. Кизляр-ага, який миттю опинився біля Сулеймана, підхопив прозору барвисту хустину, полишену султаном там, де вона лежала, і пішов за своїм повелителем, тримаючись поштиво за його правим плечем.

Танок не припинявся, тому султан якийсь час, стоячи, придивлявся до тоненьких танцівниць, але, мабуть, знудьгувався від нерозбірливого мелькання рук, ніг, облич, оголених грудей, пожадливо розкритих очей, розтулених уст. Він повільно пішов до гурту одалісок, ішов, мовби просто на Гульфем і дивився, здавалося, тільки на її чорну густу гриву, але несподівано поминув одаліску, гурт розступився перед ним, як Червоне море перед Мойсеєм, султан відважно занурився у це море ніжності, краси, хтивості, сподівань і розпачу. Його тонкі уста під довгими вусами непомітно склалися в усмішку, але кому призначалася та усмішка, кого очікувало щастя, вознесення і вознесіння? Сулейман блукав серед напівоголених дівочих тіл, мов сліпий, ледь не навпомацки, нікого не бачив, не помічав, знов завернув туди, де була Гульфем, і та гордовито випнула свої груди, ці пастки хтивості, в які неминуче мав потрапити султан, але він не дійшов до неї, несподівано змахнув правою рукою навскоси знизу вгору, кизляр-ага, скинувшись на той помах, миттю вклав у султанову руку серпанкову

хустину, серпанок завис на короткий час у просторі, всі очі летіли до хустинки і впали слідом за нею, мов підбиті безжальним стрільцем, упали, щоб побачити... Пильно й суворо береже свої таємниці гарем, але навіть за гаремні мури проник погляд Сулейманового особистого біографа, який не зміг утриматися, щоб не описати подію, від якої почалося вознесіння нікому не відомої рабині з України:

"Якось, блукаючи байдуже між черкешенками і грузинками, дівчатами, чия врода в Царгороді вважалася класичною, султан зненацька зупинився перед одним ніжним і милим лицем. Він опустив погляд на лице, підняте до нього, лице без видимої вроди, але із спокусливим усміхом, сині очі, затінені довгими віями, промовляли до нього не тільки пустотливо, а й зухвало. І він, що бачив стільки поглядів, сповнених пристрасті, муки і приниження, несподівано піддався отим розсміяним очам дівчини, яку в гаремі назвали Хуррем. Хустину, легку, як павутинка, залишив на ніжнім плечі тої, яку цілий світ незабаром зватиме Роксоланою".

Почути звук скрипок, коли поцілує тебе білозубий і чорночубий, і засміятися від радості й захвату... Яка дівчина не мріяла про це? А тут тяжке, як смерть, мовчання, і муслінова хустка, що нечутно лягла тобі на голе худеньке плече, і більше нічого. Хіба що заздрісні погляди, і ненависть Гульфем, і ще більша ненависть Махідеван, і неприхований подив завжди незворушної валіде. Невже звичайній хустині тут надають такого значення?

Султан відійшов у величі й недоступності. Підвелася валіде, підвелися султанські сестри і Махідеван. Євнухи погнали одалісок до їхніх пристанищ, пішла в гурті й Настася-Хуррем. Нічого не змінилося, тільки була в неї на плечі прозора хустинка, до якої, як помітила Настася, не наважувалися доторкнутися ні одаліски, ні євнухи, ні навіть сама валіде, яка кивнула дівчині милостиво, проходячи повз неї. Невже така сила в клапті прозорого мусліну?

Кизляр-ага супроводжував султана до його ложниці. Там йому було сказано: "Хочу, щоб мені сьогодні повернули хустку". І хоч ніхто, окрім кизляр-аги, не чув тих слів, але весь гарем знав, що вони будуть вимовлені, тільки Настася не відала нічого й вельми здивувалася, коли сама валіде прийшла до неї в кімнату, супроводжувана старими жінками, досвідченими в одяганні й прибиранні одалісок, і повела дівчину за собою, і сама приглядала, як розчісують, перечісують їй коси, як намащують і натирають новими мазями, як перемірюють широчезні, безберегі, невагомі тканини, забравши в Настасі навіть той блаженський одяг, який був на ній у залі прийомів і майже нічого не закривав, що мало б бути закрите від сторонніх поглядів.

Прийшов Чотириокий і повів Настасю угору рипучими дерев'яними сходами. Він був босий, ступав по килимах нечутно, ледь не скрадаючись, боса була й Настася. Куди її вели — до щастя чи до злодійства?

Коли народилася, мишка перебігла через світлицю, і баба-повитуха сказала, що то добрий знак.

Хоч ішла по килимах, але босі ноги мерзли, і все її тіло бив нестримний дроз, ніби ступала по льоду. Йшла, як на шибеницю. Як на заріз. Ішла чи вели?

Щовесни бігали вони на Гнилу Липу, щоб не пропустити, як скресатиме крига на річці. Але річка визволялася з-під зимового панцира завжди вночі, і на ранок тільки брили темного льоду пливли в темній воді. І все довкола було темне, чорне: земля, дерева, вода. Але чорнота якась м'яка, мовби ніжна, аж серце стискалося і хотілося плакати й сміятися. Цінь-цінь, синичко!

Коли ввів її кизляр-ага у величезну, напівтемну ложницю, усю в тяжких, протканих золотом тканинах, у килимах, в запаморочливих ароматах, що розпливалися з великих бронзових курильниць, вона засміялася голосно, зухвало. Це був сміх переляку й відчаю (ох, як же вона змерзла!), але ніхто не вловив цього, бо для кизляр-аги сміх нечестивої пролунав образою його султанської величності, а Сулейманові те срібне дзвеніння наповнило похмуру душу такою щедрістю, що заповідалося розлунюванням, може, й на багато літ, на відстані неміряні й непередбачувані.

Він прочитав першу суру корану: "В ім'я аллаха, милостивого й милосердного! Хвала аллаху, господа світів милостивому, милосердному, царю в день суду! Тобі ми поклоняємось і просимо помочі! Веди нас по дорозі прямій, по дорозі тих, яких ти облагодіяв,— не тих, які перебувають під гнівом, і не заблуканих".

Кизляр-ага вправно й уміло зісмикнув з Настасі всі оті широкі тканини й на голі плечі накинув їй султанський прозорий серпанок, шепнувши суворо: "Віддай падишахові його хустину!"

І щез, лишаючи дівчину віч-на-віч з чужим для неї чоловіком.

Султан напівлежав тепер на широчезному високому ложі, на трьох матрацах, покладених один на один, два нижні набиті ватою, верхній — пухом, лежав на простирадлах з тонкого полотна, з безліччю подушок, підкладених під боки, під плечі й під голову, все в барвах зелених — барвах Османів. Спираючись на зелені подушки і прекрасні килими, султан дивився на голу Настасю (бо що той серпанок!) так невідривне, що вона помічала тільки його погляд і попервах навіть не збагнула, що на ньому немає його страхітливого тюрбана.

— Підійди! — звелів він. Голос мав приглухий, говорив з нехиттю. Тільки тепер вона помітила, що на султанові немає тюрбана. Голова довгаста, мов диня. Настася ледве не засміялася. Але ж було так холодно, що не здобулася навіть на гримасу, тільки дрижала всім тілом.

— Підійди! — знов сказав султан.— Чого ж ти?

— Мені холодно,— вицокуючи зубами, відповіла вона. Він мовчки перехилився на другий бік ложа, простягнув униз свої довгі руки, виніс звідти чашу, подав Настасі:

— Йди випий і зігрійся.

І вона пішла. Сама не знала, чому послухалася його голосу. Килимові не було кінця. Десять сховані в далеких кутках ложниці, палали світильники, розсіваючи червонясте світло, вона брела в тому світлі, мов у власній крові, ступала непевно, всю її хитало, і дроз бив дужче й дужче. Наткнулася на мармуровий водограй посеред ложниці. Навіть не помітила його, коли ввійшла. Не знала тепер, як обминути.

— Чого ж ти? — знов сказав султан так само безбарвно та байдуже.— Не бійся

мене. Іди ближче. Сміливіше. Випий оце. "Скромнооки, до яких не доторкнувся ні чоловік, ні джин". Наосліп вона тицьнулася у берег ложа, обома руками тримала важку чашу, пила, проливаючи собі на ноги, на килим. Відчула на своєму незім'ятому, лякливому тілі суху теплу руку, не мала сили опиратися тій руці, яка згорнула її на край ложа, і султан теж відчув полохливість її тіла і не міг стримувати свою пристрасть, не міг ждати, "коли впаде падаюче".

— Віддай мою хустку,— сказав тихо до дівчини, і вже не було між ними нічого, і лукаві лінії її маленького тіла знищилися його тілом, міцним і безжальним, і тільки скрик і схлип, і небеса роз-верзлися, земля розступилася — і зітхання прошелестіло в просторі, в садах, у палацах, повсюди зітхання, її зітхання. Бурі, дощі, води, волога, страх, первісність, потоки й потопи і тиша, як на краю світу,— вона вже жінка. Кинути дівчину в постіль до чужого й ворожого, вбити в її душі бога. Звірі ревли в підземеллях сералю, мовби нагадуючи, що не ступиш по цій землі кроку, щоб не наткнутися на потвору. Шалений вітер бив у брами, дуднів тяжко й сумно, і плакало дерево, мідь, залізо, стогнали засуви й забори, а в неї стогнала душа. Але Настася мовчала, ні стогону, ні сліз, не маючи куди подітися, тулилася до султана, і лежали вони довго-довго, притулені одне до одного так щільно, що не зоставалося уже між ними місця ні для страху, ні навіть для нещастя. Бо ж світ однаково прекрасний навіть тоді, коли життя сумне, тяжке і нестерпне. "І створили ми вас парами".

Любов, молитва і війна починаються завжди прекрасно. А кінчаються?

Султан хотів думати про цю дівчину, яка лежала в його постелі, але не міг. Щось заважало, а що саме — не вмів визначити. Може, її мовчазність? Жінки завжди нестерпно балакучі, він не терпів їхнього торохтіння. Може, тому, глибоко в душі будучи ледь не розпусником, щосили гамував себе і виказував до жінок холодну байдужість. Ідоли не розчаровують тільки тому, що вони безмовні. Може, й ця дівчина — такий собі маленький ідол? Але вона занадто маленька, щоб вознестися до його височин і правити за ідола. Була й не була. Одна ніч ця для неї лишиться спогадом найбільшого (бо неприступне!) щастя, а для нього—просто одною ніччю, та й годі.

Султан не міг дозволити, щоб жінка бачила його сплячим. Після утіх кизляр-ага відпроваджував жінок до їхніх покоїв. Так само відпровадив він і Настасю, що стала вже тепер назавжди й навіки Хуррем. Не промовила до султана й слова, чим подивувала його і трохи роздратовувала. Але однаково звелів, щоб приділено їй було окремий pokій і видано із скарбниці великі рубінові сережки й рубіновий перстень — улюблені камені султанові. "І нагородив їх за те, що вони витерпіли, садом і шовком".

Тепер кизляр-ага мав для Настасі теплу одіж, яку вправно накинув на неї, дав їй і взуття, але вона відштовхнула шиті бісером сап'янові ступанці, пішла назад босоніж, бо вже не мерзли їй ноги, а палали, як і все тіло, вогнем.

Ні в яких султанських щоденниках не писано про цю ніч. І сам Сулейман забув про неї уже вранці.

КОЛОНА

Хто міг зазирнути в султанову душу? Навіть валіде й Ібрагім — люди, найближчі до

Сулеймана, не могли сказати з певністю, як поведеться він на високому троні, які найперші кроки зробить, кого візьме взірцем: покійного батька свого султана Селіма, когось іншого із султанів, залізного Тимура чи славетного Іскандера.

А сам Сулейман тим часом мав перед очима тільки Мехмеда Фатіха, завойовника Царгорода, султана, який ніколи не впадав у відчай, який навіть поразки вмів перетворювати на перемоги, який не гаяв жодного дня, жодної хвилини і, коли не мав влади, дбав про власні знання, коли зготовлявся до найбільшого вичину свого життя — взяття Царгорода, то сам носив каміння для спорудження фортеці Румеліхисар, і сам тесав дошки для кораблів, які мали прийти через суходіл до столиці імператорів, сповнивши серця Треків містичним жахом. Сулейман любив повторювати сам собі царський вірш, прочитаний Мехмедом Фатіхом, коли той увійшов у повержений Царгород:

Сова кричить невбет [28] на могилі Афрасіаба, І павук несе службу пердедара [29] в імператорському палаці.

Все суєта, окрім содіяного Османом. Перше, що зробив Фатіх, увійшовши в Царгород,— перетворив найбільший храм нечестивих на мечеть Айя-Софія. Не зруйнував його лише тому, що склепіння у храмі нагадувало небесне. Зате храм Апостолів, який візантійці у безмежній своїй гордині вважали втіленням краси й гармонії (для Софії полишали велич), звелів негайно зруйнувати й поставити на тому місці мечеть Фатіха. Після його смерті коло міхраба [30] мечеті поставлено тюрбе султана — його усипальницю. Колись у церкві Апостолів ховали візантійських імператорів, тепер тут лежав Завойовник.

Без пишноти, тільки в супроводі вірного Ібрагіма та прибічної охорони, Сулейман часто їздив до тюрбе Фатіха. Велетенське місто відступало від нього, затаювалося у своїй незбагненності, залягало в нерухомості, як сонячний годинник. Тільки тінь пересувається по колу. Безчас, мертвота. Одноманітність мечетей, мінаретів, водограїв, дзюркотіння води й крики муедзинів викликали якесь дивне дрижання цього міста, монотонність, порушувану надміром, хаосом, мішаниною, притлумленим вуличним галасом, далеким клекотом строкатої юрби, шелестом дорогих тканин, шепотом донощиків, ударами чаушів, сміхом повій, стогоном невільничих ринків, любовних зітхань, чавканням псів і людей, віршами кора ну.

У Стамбулі все примарливе, крім самого Стамбула, гідра й молох, рай і пекло, місце тортур і розкоші. Як затримати час життя? Над цим б'ються усі, від султана до жебрака, а знає це тільки сам Стамбул. Мехмед Фатіх завоював це місто, але чи ж заволодів ним до глибини? І хто заволодів й оволодіє?

Сулейман годинами простоював у восьмигранній усипальниці Фатіха. Мовчки ждав відповіді на те, що краяло йому серце, чим не міг поділитися ні з ким із живих. Приходив до мертвого.

Гробниця, підвищена в широкій своїй частині, так ніби Фатіх мав от-от звестися, вкрита білим кашеміром, зверху — невеликий килим і зелена шаль — барва Османів. У головах великі грубі лойові свічі у ставниках із ляпіс-лазурі, каменя египетських

фараонів. Тюрбан, ніби перевернутий келих, висить угорі. На килимі кольору полуниці ходжа вдень і вночі читає коран. "Скажи: "Він — аллах — єдиний, аллах вічний; не родив і не був народжений і не був йому рівний жоден!" Десять, сто, тисячу разів ту саму суру Очищення віри" читає ходжа, і так само повторює за ним слова книги султан, поки знудьгований Ібрагім, терпляче стоячи поряд, розв'язує нелегке завдання: чи може людина, без кінця повторюючи ті самі слова, про щось думати, взагалі, чи може виконувати своє призначення на землі — мислити, підносячись над світом живим і неживим, коли й не дорівнюєчись богам, то принаймні наближаєчись до нього?

До мечеті Фатіха Сулейман їздив і восени, і взимку, і повесні; мабуть, щоразу, наближаєчись до Фатіха і повертаєчись звідти, бачив височезну порфірову колону Кизташі, що самотньо стояла неподалік від мечеті, але жодного разу не звернув на неї уваги, як не звертав видимої уваги на все, що траплялося йому на шляху. Чимало колон у Стамбулі, яких не загорнуло османство у свої священні будівлі, і тепер ці камені нечестивих стриміли повсюди: і обабіч дороги, якою їздив султан на Ок-Мейдан,— білі мармурові колони, що нічого не підтримували; і колона імператора Константина, звана Чемберлі-таш — камінь з обручами, бо обкована була залізними обручами після того, як блискавкою відбито горішню її частину і як обпало її пожежею у час повстання Нікі; і готська колона під мурами гарему — витесана із суцільного граніт — ного блока, колись на ній нібито стояла статуя засновника міста Бізаса; і зміїна колона — три переплетені бронзові змії, що тримали колись на собі золоту чашу, чотири ступні в поперечнику, і вже втратили її, бо все суєта і тимчасовість. Пурпурна, мов скипіла кров, колона Кизташі мала колись на собі статую дівочтва, грецьку богиню Афродіту. Володіла чарівною здатністю вказувати в найбільшому натовпі на дівчат, які втратили цноту. Афродіта клала на них свою тінь, і ті не могли ні випрочатися, ні втекти. Так була викрита невістка імператора Юстина, за що натовп розшарпав її коло підніжжя цієї ж колони. Ці дурні байки не затримувалися у Сулеймановій голові. Може, тому і проїздив безліч разів повз колону цілком байдуже. Помітив її тільки того дня, коли вже мав у душі точно визначений намір вести із Стамбула величезне, ще султаном Селімом зготовлене, а нині розледащене й знетерпелівлене в жадобі здобичі й грабувань військо, вести не туди, куди з дивною упертістю спрямовував свої удари його батько,— проти одновірців, а, продовжуючи велику справу Фатіха,— проти світу невірних. Але не знав ще про це ніхто. Сам султан, затаївшись у впертій мовчанці, ждав слушної миті, коли зможе об'явити про свій намір, може, ждав якогось знаку, що йому подасть Фатіх, через те і їздив вклонятися його праху так часто й уперто.

І зненацька побачив цю колону. Він зупинився і довго дивився на неї, задерши голову так, що ледве не падав з неї його височезний білий тюрбан, розглядав її, забувши про високу султанську гідність, мов вуличний босоногий чоджук, тільки й того, що не роззявляв рота від подиву чи захвату висотою, міцністю і могутністю колони, її кривавою барвою і її самотністю, що була мов виклик.

Чи не знак, полишений для нього, четвертого султана від дня взяття Царгорода, султаном першим, султаном Завойовником, великим Фатіхом? Саме тут найперше

руйнувалося, знищувалося усе візантійське, щоб поставити першу османську святу споруду, а колона залишена. Незруйнована, недонищена, полишена не без затаєної думки, не без натяку, мов кам'яний заповіт і вказівник: донищ, доруйнуй, доконай недоконане.

Сулейман спинив свого чорного коня і спитав, чи в серед його супроводу великий будівничий Сінан-бей, якому доручено було спорудження джамії і тюрбе султана Селіма на вершині п'ятого пагорба Царгорода.

Ібрагім сказав, що Сінан-бея сьогодні з ними немає.

— Покликати,— коротко звелів султан, і в його голосі чулася нетерплячка.

Негайно було послано гонця за Сінан-беєм, хоч Ібрагім не бачив потреби в такій поспішності.

Сінан, як і Ібрагім, був грек. Тільки не острівний, а з материка, з Каппадокії. Починав теж, як Ібрагім,— з рабства. Малим хлопчиком узято його в девшірме [31], віддано в аджеми — яничарські учні, там він, окрім військової справи, обрав для себе вивчення архітектури, вчився у великого будівничого султана Баязида Хайреддіна, але, перш ніж самому почати будівництва, багато років провів у походах із султаном Селімом, ставив мости для його війська, першим перебігаючи по них, щоб занурити шаблю в нутрощі супротивника, споруджував галери в час Ванського походу і сам очолював яничарів, посаджених на ті галери, щоб переправитися через озеро й захопити зненацька кизилбашів [32]. Перш ніж почати будівництва, він руйнував і нищив, як і всі Османи. А може, й усі будівництва починалися від нищень створеного попередниками? Затоптати кістки предків, а з будівель узяти камінь для своїх споруд.

Султан не став чекати Сінан-бея біля колони Кизташі — це було б не гідно його високого сану. Але ще того дня будівничий став перед Сулейманом і отримав веління звалити колону, що стоїть коло мечеті Фатіха, і використати її на спорудження джамії Селіма.

— Вона зависока для тих колон, якими я хотів оточити подвір'я джамії,— зауважив Сінан-бей, котрий не любив, щоб у його справи втручалися сторонні, навіть самі султани.

— Вкоротиш,— похмуро мовив Сулейман.— Вкорочують людей, не те що камінь.— І додав уже лагідніше з корану: "Хіба ти не бачив, як повівся господь з Ірамом, володарем колон?"

Поки колону обплутувано мотузами, щоб звалити, султан поїхав через Золотий Ріг до Сютлюдже постріляти на Ок-Мейдані.

Супроводжував його весь двір, везли похідні жаровні смажити м'ясо баранів і верблюдів, коші з припасами, килими для розстеляння на траві. Сулейман запрагнув після стріляння з лука учтувати на Ок-Мейдані. Фатіх у першу п'ятницю по взяттю Царгорода влаштував тут банкет для переможців. Був такий радий, що сам розносив наїдки й солодощі своїм візірам, повторюючи при цьому слова пророка: "Пан над народом — це той, хто служить йому".

Пили і їли до смерку. Новий султан, не маючи звияг, не мав і радощів, тож не

роздавав наїдків своїм візірам, хоч Ібрагім жартома й підбивав його на це.

Зранку другого дня після молитви в мечеті султан поїхав дивитися, як буде звалено на землю колону Кизташі.

Обплетена тисячею товстих мотузів, колона схожа була на обезвладненого раба, зготовленого чи то на продаж, чи на забій. Тисячна юрма ворушилася коло підніжжя колони, гологруді, жилаві, у брудних чалмах, з диким шалом в очах, готові звалити будь-що на світі: колону, святиню чи й самого султана. Мулли, ставши по краях юрмовиська, виспівували молитви: "В ім'я аллаха милостивого й милосердного! Коли впаде падаюче,— нема нічого, що заперечує її падіння! — понижуючи її підносячи, коли потрясеться земля потрясінням, коли сокрушаться гори скрушенням".

Султан із своїм пишним почтом стояв у загорожі з товстого дерев'яного брусся. Чотири ряди яничарів, готових рубати кожного, хто б наслідився кинутися через брусся, замикали широкий простір, що відокремлював султана від смороду й поту отих босих, жилавих, гологрудих.

Сінан-бей ждав знака від султана. Сулейман ледь помітно хитнув тюрбаном. Сінан-бей підніс руку. Вдарили барабани. Розставлені повсюди помічники Сінан-бея викрикнули накази. Мулли завили слова про сотрясіння. Гологруді натягнули мотуззя. Розтулилася тисяча ротів. Напнулися жили на міцних шиях. Дике виття перекрило всі звуки. Ув'язнена колона схитнулася і, заточуючи моторошне величезне півколо, стала падати прямо на людей. Виття перейшло в зойк. Ледь не змітаючи султана з його супроводом, юрмовисько кинулося врозтіч. Колону вже ніщо не могло ні втримати, ні зупинити. Вона падала тяжко і болісно. І коли вдарилася об землю, то мовби стогін пролунав у просторі, стогін землі чи каменю — хто ж то розбере, коли потрясеться земля потрясінням.

Сінан-бей спокійно розповідав султанові, як він хоче перевозити колону на п'ятий пагорб Стамбула. Знов усю обплутати мотузками. Підкладати дерев'яні котки. Тисяча людей має перетягати колону п'ядь за п'яддю далі й вище. Довго й уперто. Але невідступно. Бо хіба ж не так твориться усе на світі?

Сулейман довго дивився на повержену колону. Мовчав. Не знати було, слухає Сінан-бея чи й не слухає. Перед очима йому ще миготіли босі брудні ноги, щось гнівне кричали чорні розтулені роти, било в ніс смородом нужди і бідності. Хотів спитати, що то за люд,— раби чи правовірні? Але не спитав. Мовчав тяжко, затято. Тоді несподівано сказав:

— Хай залишається тут.— І додав загадково, як завжди: — "Адже воістину з тяжкістю легкість, воістину з тяжкістю легкість".

Пізно вночі прибув до столиці гонець, який приніс вість про те, що в Будимі угорський король убив султанського посла Бехрама.

РІКА

Вступивши на престол, Сулейман звернувся з посланнями до володарів усіх дружніх і ворожих земель в Азії, Європі й Африці. Могутність султана мала виказуватися вже в пишних титулах, якими розпочиналося послання: "Я, неоціненною,

безконечною благістю Всевишнього і великими, сповненими благословення чудесами Глави пророків (якому хай воздається, найнижче поклоніння, купно, як і його дому і його супутникам), Султан славних Султанів, Імператор могутніх Імператорів, роздаватель вінців Хозроям, що сидить на престолах, тень аллаха на землі, служитель славетних Хоремейн-у-Шерифейн (Мекки і Медіни), місьць божественних і священних, де всі мусульмани проголошують обітниці, покровитель і володар святого Єрусалима, повелитель трьох великих городів Константинополя, Адріанополя і Бруси, а рівно й Дамаска, запаху Раю; Тріполі й Сирії; Єгипту — рідкості віку і славного своїми радощами; усієї Аравії, Алепа, Араба і Аджена, Діярбекіра, Зулькадрії, Ерзерума чудового, Себаста, Адани, Караманії, Карса, Чилдира, Вана, островів Моря Білого і Моря Чорного, країн Натолії і королівства Румелії, всього Курдистану, Греції, Туркоманії, Татарії, Черкеси, Кабарди, Грузії, благородних племен татарських і всіх інших Орд, від них залежних, Кафи й інших сусідніх міст, усієї Боснії із залежними від неї землями і укріплених місьць великих і малих в цих землях, володар, нарешті, безлічі городів і кріпостей, яких зайве наводити й превозносити імена, я, Імператор, втечище правосуддя і Цар Царів, осереддя перемоги. Султан, син султанів — султана Селім-хана, сина султана Мехмеда Завойовника, я, по могутності своїй, прикрашений титулом Імператора обох земель і для довершення величі мого Каліфатства прославлений титулом обох морів..."

Далі, залежно від того, кому призначалося послання, пропоновано підкоритися, або ж обіцяно мир, або ж вимога миру, підтвердженням того мала бути данина, негайно виплачена султанському послові.

З такою саме вимогою поїхав Сулейманів посол Бехрам до угорського короля Лайоша, але той, намовлений своїми безстрашними й забіяцькими графами, звелів обезглавити Бехрама, султанові ж не відповів нічого. Та й яка ще відповідь могла бути після такого мерзенного вчинку? Коли велика держава вбиває послів держави маленької, то це ще можна пояснити, бо надмір сили неминуче має виявитися бодай у ганебних діях. Але кому може поскаржитися маленька держава і де проситиме помочі? Натомість держава велика має змогу належно покарати зрадливих порушників світового порядку, провчивши і їх, і всіх тих, кому б запраглося наслідувати нечестивців.

У Стамбулі вдарили гармати на знак війни. Яничари на Ат-Мейдапі радісними криками вітали священну султанову волю. Сулейман не скликав дивану, не радився, не казав, проти кого війна, але всі знали і без того: проти невірних, хоч як би там вони звалися!

Сам султан урочисто виводив військо із Стамбула, їхав на улюбленому своєму чорному коні в золотій збруї, мав позад себе улюбленця свого Ібрагіма, з яким тільки й міг перекинутися словом, далі їхали його чотири візири, за ними беї, двірські прибічні пажі й капіджії з двірської сторожі, яничарські старшини і самі яничари, що йшли за кінними пішо, в своїх високих шапках і повстяних уборах. Султан дивував усіх своїм тюрбаном, високим, як колона, з двома павиними перами у величезних рубінах. Чотири

візири мали тюрбани низькі, широкі, із золотими шнурками довкола верхнього рубця. Беї викрасовувалися у тюрбанах таких, як і в падишаха, але набагато нижчих. Голови вчених улемів прикрашалися округло намотаними чалмами. Дільсізів упізнавано по гострих високих ковпаках із золототканого полотна, а капіджіїв — по червоних шапках, заломлених так, що вони звисали назад. Яничарські старшини, на відміну від рядових яничарів, прикрашали свої повстяні ковпаки пучками пір'я, скріплюваними коштовним камінням.

Слідом за розкішним султанським почтом, за грізним корпусом яничарів цілий день ішло вулицями Стамбула триста тисяч воїнів, приведених сюди з Унк'як чаїрі, де вони нудьгували вже понад рік; за військом у хмарі смороду пропливло шість тисяч верблюдів, приведених із Сирії Ферхадом-пашою, завантажених припасами, тоді пройшли, лякаючи вуличних роззяв, могутні слони, серед яких і султанський слон у золотій зброї, із сталевими мечами на іклах, чорний, як і Сулейманів кінь.

Діялося це в суботу вісімнадцятого джемада (травня) 1521 року. Султан поклав перший камінь у мечеть батька свого Селіма на п'ятому пагорбі Стамбула, вклонився прахові великого Мехмеда Завойовника і повів своє страхітливе військо на Едірне, часто зупиняючись для перепочинку й для ловів у лісах на Мерічі.

Ніхто не знав, Проти кого спрямовано буде удар цієї сили, хто перший стане жертвою султанського могуття. Може, не знав ще й сам султан?-

Десять днів ішли до Едірне. Відпочинки, лови, молитви, диспути вчених улемів. Тут приєдналися до велетенського султанського війська загони румелійського беглербега Ахмеда-паші, нащадка святого Сави. Про своє високе слов'янське походження Ахмед-паша пам'ятав тільки тоді, коли на султанському дивані нахабно осмикував візирів. Усіх вважав нікчемами, мріяв стати візиром, а там замінити й самого Пірі Мехмеда.

Ще за десять днів похід досягнув Пловдива. З лісів і гір гнано до страхітливого війська тисячі нових людей, вливалися у загрозливу хмару, не відаючи, куди йдуть і що мають робити, бо в багатьох не було ніякої зброї, окрім звичайного загостреного кілка або лісорубської сокири.

Ще сім днів треба було, щоб султан дійшов до Софії.

Болгарська земля стогнала від навали. Мов велетенський поліп, присмоктувалося військо тисячними присосками до міст, сіл, полів із снопами, до бджоли й худобини, до кожного диму, до кожної криниці і смоктало, смоктало, несло страх, пригноблення і спустошення. Од кожного двору брано один дукат, дві вівці (одну з ягням) і барана. Двадцять дворів об'єднувано в катун (літне пасовисько). Від кожного катуну одне шатро, один сир, три мотузи і шість обротьок, один бурдюк масла й одного барана. Тільки до Софії звелено привезти десять тисяч возів, повних провіанту для війська. Окрім того, від кожних п'яти дворів один воїн мав іти з султанським походом. А з тих, хто залишався, належало брати по дукату від кожної голови й десяту частину від урожаю султанові за те, що він оберігає землю аллахову, четверту частину врожаю спадіям, по дві аспри від кожної худоби, по дві аспри від кожного вулика, коня, криниці, диму з печі, пашам, які вирушають у путь, і пашам, які прибувають, війську,

коли воно проходить, і війську, коли воно має поповнюватися. Але це податки звичайні, згідно з законом шаріату,— харадж, ушр і джизьє. А там, де проходило військо, султанські кехаї [33], їдучи попереду з загонами яничарів, починали збирати податки за звичаєм — уріфіє. Велися примусові роботи-аваріз: спорудження фортець, прокладання шляхів, наведення мостів. Султанські чиновники — збирачі продовольства, арпа-еміни — примусово, удень і вночі, збирали сюрсат — продовольство для війни: ячмінь, пшеницю, борошно, м'ясо, дрова. Хто приховував запаси, підлягав негайному і безпощадному знищенню — люди, селища, общини. Здавалося б, що могло залишитися у щонайбагатшій землі після такого грабунку? Але вигадливості султанських дефтердарів не було впину. Вигадувалися нові податки, здиралися ще з більшою запопадливістю і жорстокістю: алаф-фураж для султанських коней і тварин, імдад-і-сеферійє — поміч для потреб походу, імдад-і-дихадійє — поміч для священної війни, бедел-і-нюзюдль — податок на постій, навіть податок за труд, понесений зубами османців у з'їданні християнських харчів — діш параси.

Коли б султан узяв у похід свій гарем, тоді збирано б ще й податок на гарем, але Сулейман віз із собою тільки Стамбульський звіринець: на здоровенних мажах, запряжених волами, залізні клітки з левами, тиграми, пантерами, гієнами, вовками й ведмедями. Для звірів збирано свіже м'ясо.

Відбирали коней, буйволів, віслюків, кожне колесо, деревину, шматок мотузки. Сіромашні люди, вхопивши що могли або й з порожніми руками, рятуючи бодай душу, втікали в ліси й у гори, шукали плодючої землі якомога далі від шляхів, там кидали зерно в землю, щоб виріс якийсь колосок і можна було прогодувати діток, продовжити свій рід, не піддатися понищенню.

Тільки в Софії на дивані Сулейман виклав свій план походу. Іти на Белград, щоб узяти цю кріпость, стати назавжди па Дунаї, виконавши волю предків. Замір був зухвалий, але гідний величі султанської держави. Сам Мехмед Завойовник не міг узяти Белграда вже після того, як прославився взяттям Царгорода і коли здавалося, що немає в світі сили, яка могла б вистояти перед його могутністю. Сулейман питав у своїх візирів поради, але всім було видно, що не відступиться від заповзятого наміру цей мовчазний, загадковий володар, та й велічезне військо, яке цілий місяць витоптувало болгарську землю, несила вже було повернути назад. Стріла накладена па лук, тятива напнута — нема ради.

Із софійського поля султан послав тисячу яничарів з Хусрев-бегом, щоб вони почали облогу Белграда і взяли Земун для ліпшого доступу до міста, яке очікувало навали з півдня, від гори Авали. Сулейман пам'ятав, чим печалився Мехмед Завойовник під Белградом. Той хотів перевезти військо через Саву, розташувати коло Дунаю і там укріпитися, щоб не дати угорцям приходити з поміччю Белградові. Але на дивані беї відраяли його від цього наміру: "Щасливий повелителю, не роби цього, бо в цьому немає потреби". Так берег Дунаю лишився оголений, і звідти угорці без перешкод посилали обложеним із суші белградцям потрібну допомогу й припаси, і Завойовник так і не зміг узяти цього слов'янського міста.

Слідом за яничарами під Белград послано було великого візира Пірі Мехмеда-пашу з двадцятьма тисячами вершників і півсотнею величезних гармат для розбивання мурів верхньої фортеці.

Сам султан пішов на Шабац, який звався тоді Буїрделен, але через чотири дні його зустріла вість: "Град Буїрделен упав, і сто невірних стали поживою осяйного мусульманського меча". Ці сто захисників убили сімсот турків, але довше вистояти не змогли. Султан увійшов у твердиню крізь шпалери голів, насаджених на кілля. Звелів укріпити Шабац, провести крізь нього Саву. Сидів на березі ріки в зеленому курені, зробленому із свіжого гілля, дивився на роботи, мовчав, думав. Тоді наказав будувати через Саву міст. Знову сидів із самого досвіту в зеленому курені, не підпускав до себе навіть Ібрагіма, дивився на ріку. Тіло ріки мінилося сонячними блискітками, мов срібно-скляна змія, мов тіло жінки, яка пливла повз нього, крізь нього, поза ним, минаючи, прослизаючи, далі й далі, невловиме й неправдешньо, як сон і марення.

Візирі, паші, яничарські аги підганяли людей палицями, люди працювали іноді по шию у воді, тягли колоддя, тяжкі човни, плоті, в'язали, стелили, скріплювали.

Султан не міг відірвати погляду від поверхні ріки. Вона лежала перед ним, як незаймана жінка, як земля, як безмежний текучий простір, що поглинає усе на світі, уярмлює і ув'язнює навіть час. Він підкорив собі час, мав підкорити й простір. Подолати, подавити, погнобити! Перейти через цю ріку, не доторкуючись до неї, з сухими підошвами, легко й летючо, дати їй відчутти свою силу, владу, можуть, злість, уярмити, обезвладити, зневажити, хай корчиться, стогне, метається, кричить!

Ріка була, мов та забута ним слов'янська дівчина. Вона притягувала й відштовхувала водночас — дивне поєднання непоєднуваного, вона пахла чужим зіллям, незаними травами й рослинами, пахла чужою волею, від якої Сулейман п'янів, ніби від кандійських вин або запаморочливого опію. Днями цілими непорушне сидючи в зеленому прихистку на березі великої слов'янської ріки, каламутної і норовистої, "він несподівано для себе (може, то від султанської самотності?) згадав те, чого не пам'ятав, не хотів пам'ятати, викинув із душі вже на ранок після тої ночі з маленькою розсміяною чужинкою. Тріпотіння птахів на досвітніх деревах, зорі зодіаку, велич небес і непробивні гущавини листя, а крізь усе це — білі пальці на важких півкулях грудей, слова без значення, незмога порозумітися, він замикав повіками очі, але вона проникала й під повіки, оживала в його очах і в ньому самому, проходила крізь нього без зусиль і без бажання, як дух без бога, полишала в ньому невагому білість свого тіла і баламутну тяжкість грудей, отих півкуль, розгублено прикриваних кошичками з тонких пальців.

Він сидів, дивився, як перескакують по не добудованому ще мосту на той бік спахії Ахмеда-паші і царгородські яничари, а якісь демони бажання, не підвладні йому, штовхали його знов до спогадів, спокушали продертися пам'яттю під шовковисту шкіру тієї, що була, як вітер, якого ніколи не вгамуєш, як ріка, що її ніколи не спиниш, як земля, що її ніколи не сходиш.

Султан сидів один день і другий, наприкінці другого дня послав у Стамбул дарунки

для одаліски Гульфем. Чому для Гуль-фем — сам би не міг сказати, а питати ніхто не мав одваги. Оточували його велетенське шатро із золотою кулею нагорі тисячі людей, але з тих тисяч не підпускав до себе нікого, ждав підкорення ріки.

На третій день почався дощ. Він ішов цілий тиждень, розкле-котані води вдарили в міст, відірвали його від берегів, понесли вниз за течією, ламаючи й трошачи. Десять днів тисячі людей, знемагаючи, гинучи, тонучи у водах, будували міст, десять днів султан у спеку і в дощ сидів на березі під зеленим гіллям і невідривне дивився на ріку, а тепер не зосталося нічого, Сава текла вільно й свавільно, і Сулейманові здавалося, що вона тече крізь нього, крізь його душу.

Він звелів переправляти військо і коней на той бік галерами. Сам чотири дні відпочивав, прикликавши до себе Ібрагіма. Це був дивний султан. Не водив війська на приступ, не розмахував шаблею, не майоріли над ним зелені знамена, не гриміли султанські барабани. Розпустив по всій землі своїх пашів і бегів, як кровожерних псів, знав, що діятиметься все і без нього так, як діялося за всіх Османів: шпалери набитих на палі людей, піраміди з відрубаних голів, біда людська, страх, кривава заплата, зіткана з чужих страждань, а за нею — відгороджений від усього султан, падишах, Сахіб Кіран — Володар Віку, тінь бога на землі.

Незворушна рука прибічного султанського словоскладача тим часом записувала в похідному щоденнику:

"Земля невірних наповнилася біженцями. В цій переможній війні акинджії були розділені на два війська. Одне їхнє крило перейшло в землю волоську, щоб захопити Ердель і Темешвар, друге крило йшло з царською ордою, ці грабували довколишні міста й краї".

"І від Пірі-паші прибув гонець. Він приніс вість: град, на ймення Земун, узятий! Били гармати, тривала тяжка боротьба, але нарешті милістю божою захопленій. Багато мусульман у боях полягло за віру. Невірні, яких захоплено в городі, стали поживою для меча. Жони й діти взяті в рабство".

"Один родич сина татарського хана з татарами пішов у Срем збирати харч для війська. Прийшла вість, що їх на путі перестріло багато невірних, спалахнув бій, і в тім бою многі татари з родичем ханового сина погинули".

"Боснійський санджакбег Ях'я-пашич, проходячи по угорській землі з шістьма тисячами війська, взяв три міста. Два з них узято з боями. Всіх невірних посічено. Були грабунки".

"Мустафа-паша повернувся з грабувань. Привів багато рабів".

"Од Ях'я-пашича прибув чоловік. Приніс п'ять голів і привів закованих у залізо шість невірних. На дивані їх посічено".

"Навалився Ях'я-пашич на одне місто. Багато невірних посік, 70 чи 80 невірних послано султану. На дивані всі посічені. Шестеро кинуто слону, і він розшматував їх".

Сулейман спокійно споглядав ті жорстокості, так ніби вважав, що в покараннях потрібна не тільки суворість, а й винахідливість, сказати б, витонченість. Не помічав, що жорстокість ще винахідливіша за мудрість. На жаль, тільки в злочинах і карах.

В останній день липня Сулейман уперше дивився на Белград із земунського берега. В Земуні кинуто диким звірам братів Михайла й Марка Скобличів, які боронили місто від Хусрев-бега. Чи й це видовище втішало султанські очі?

На березі Дунаю навпроти Белграда знов поставлено великий зелений курінь для султана. Він приїздив туди щодня, проводив короткий диван, віддавав накази і цілими днями з-під свого зеленого прихистку мовчки розглядав неприступний слов'янський город на високім березі ріки. Криваво-червоний од пожеж, піднятий під саме небо, Белград нагадував оту порфірову колону, яку звалив Сулейман у Стамбулі. Звалити все, звалити, кинути під ноги, погнобити й пригнобити, інакше погноблений будеш сам.

Вісімдесят сім тисяч воїнів оточили Белград і безперервно били в його мури з гармат, поставлених в одинадцяти місцях. Ніхто не міг допомогти приреченому місту, Лайош, король угрів і чехів, якому належало місто на Дунаї, не мав сили, щоб виступити проти грізного султана.

Імператор Карл був заклопотаний боротьбою з німецьким монахом Лютером і французьким королем Франціском, який напав на Італію. Австрійський герцог Фердинанд не мав чим обороняти навіть власну землю. Папа римський Лев не знав, як покінчити з ерессю, що розколола його церкву. Венеціанці не хотіли сваритися з султаном.

Так якась півтисяча захисників Белграда, відрізана від усього світу, полишена всім світом, мала боронитися від всемогутньої сили султанської. Із савського берега нападав з військами великий візир Пірі Мехмед-паша, з дунайського навалювався другий візир Мустафа-паша, з яким були всі стамбульські яничари. Почався рамазан, велике свято мусульманське, і військо ще з більшою ревністю кинулося на неприступну фортецю. Султан звелів будувати біля самого Белграда наплавний міст через Саву. Знову пішов дощ. "І пролили ми на них дощ; лихий дощ тих, кого вмовляли!"

На дивані вирішено було: зранку четвертого дня рамазана — перший приступ. Оборонці запалили нижню частину міста й перебігли у верхню фортецю. Через тиждень скочила з мурів фортеці жінка. Приведена до Пірі Мехмеда сказала, що в фортеці вже немає ні харчів, ні військових припасів. У п'ятницю наступного дня Сулейман підійшов під стіни, звелів поставити собі затінок, спочивав там якийсь час, тоді наказав іти на приступ. Хмари військ посунули під мури фортеці. Вона конала. Замовкла навіть башта серба Утешеновича, вогонь з якої був найспустошливіший усі ці дні. Над мурами вивішено білий прапор. Султан звелів припинити вогонь. Оборонці попросили десять днів, щоб підготувати місто до здачі, самі тим часом мерщій залатували пробоїни в мурах. Знову заgrimіли гармати.

Впіймано переодягненого яничаром посланця до угорського короля за поміччю, поставлено перед султанським диваном, набито на палю.

Від останнього приступу вже не було рятунку. 26 рамазана 927 року хиджри (або 29 серпня 1521) султанські муедзини вперше проспівали з белградських висот азан [34]. "Пірі-паша з дефтердаром увійшли в башту, щоб заволодіти скарбницею. Одразу після них з'явився загін Хусрев-бега, смедеревського санджакбега. Музика грала. На

високім дивані тричі бито в барабан, яким оголошуються радісні вісті. Яничарський жовто-червоний прапор піднято над городом. На честь цієї події грала музика. Настала благословенна ніч Лейле-і-кадр, найсвятіша для мусульман, бо в цю ніч Мухаммеду прийшло перше боже явлення".

Сто п'ятдесят угорців, які разом з сербами боронили Белград, Сулейман відпустив, щоб пливли Дунаєм до свого короля і розповіли йому про султанську силу. Двох полонених — Блажа і Моргая — поставлено перед Ібрагімом, який був тепер султановими очима, вухами і устами, був волею султановою і його караючою десницею, усі це знали, окрім полонених, а коли знали й вони, то однаково вже нічим не могли собі зарадити, бо переможений може тільки ждати. Чого? Милості чи смерті?

Мабуть, вони вже вгадували свою смерть, тому дивилися на Ібрагіма з понурою байдужістю, він не розкошував од необмеженої влади над цими двома безстрашними чоловіками, які вже довели своїми діями, що не боялися смерті, але які мають злякатися тої смерті, яку він їм вигидає, злякатися і вжахнутися, та для жаху теж потрібен відповідний час, і він, Ібрагім, хотів надати цим упертим дурням той час, для того й звелів поставити їх перед собою. Це були дивні люди. Якби хотів знайти таких двох неоднакових людей серед тисяч і тисяч, то, мабуть, ніколи б не знайшов,— так різнилися вони зовні між собою. Блаж — високий, білявий, голубоокий, тонкий і гнучкий, мов юнак, з красивими тонкими вусами, із золотистою засмагою на обличчі, весь у голубому, із золотими позументами на одязі — стояв, гордо відставивши ногу, опираючись правою рукою на руків'я уявної шаблі (зброю в них, ясна річ, відібрано), дивився поверх Ібрагімової голови кудись у далеку далеч, бачив там тільки те, що приступне було його оку, може, оглядав з висоти своєї смертної найдалше і найдивніше з історії свого вільного народу: чорноморські степи, трави, табуни коней, прекрасних вершників, вогнища під зорями, ластівок у небі, широкий Дніпро, Карпати, сонце над придунайською рівниною.

Моргай — невисокий, чорний, як кипчак, стояв глевтякувате, невміло, розкарячивши звиклі охоплювати кінські боки ноги, пронизував блідолицього султанського сіпехсалара [35] гострим, як у юрюка [36], поглядом, зневажливо кривив губи під чорною підковою 'вусів, так, ніби хотів сказати Ібрагімові: не ти мене, а я тебе мав би судити, бо в мені кров так само несамовита, як у цих родичів моїх далеких предків-куманів, а ти тільки ідололиций зрадник, та й годі.

Та це тільки здавалося, що Моргай хотів би промовляти до Ібрагіма таким чином. Бо при всій його зовнішній несхожості з Блажем мав він щось невловиме й незбагненне в собі, що ріднило його з Блажем навіть більше, ніж синів тої самої матері. Стояли — мов два крила свого народу, мов дві його іпостасі, ніби дві гілки могутнього дерева, ніби дві половинки горіхового ядра, не розірвати, не розколоти, не розчохнути, не розрубати, жити — то жити обом, умерти — то теж разом!

Ібрагім мав метке око і ще меткіший розум. Він миттю збагнув, що залякати цих людей не дано нікому, тому повівся з ними, вдаючи співчуття.

— Як же так сталося, що ви не дотримали слова? Блаж так само гордовито дивився

поверх Ібрагімової голови, надто далеко відбіг він думкою від свого безнадійного місця, щоб повернутися сюди для вдоволення чийогось, чиеїсь цікавості, зате Моргай обурено стрепенувся на Ібрагімове запитання і кинув тому у відповідь коротко й твердо:

— Ми дотримали.

— Дозвольте нагадати, що це неправда,— усміхнувся Ібрагім.—Белград викинув білий прапор на знак здачі, а тоді знов став боронитися. Що це як не зрада? Всемогутній султан...

— Прапор підняли слабкодухі. Такі, на жаль, знаходяться завжди. Ми ж не обіцяли здачі нікому й ніколи. Ми дали слово боронити фортецю, і ми боронили її до останнього.

— Якась жалюгідна тисяча оборонців проти всемогутнього ісламського війська?

— Хіба хоробрість залежить від лічби? — стрепенувся Блаж.— За нами стояла вся наша земля.

— Ця земля турецька. Султан Баязид Йилдирим подарував цю землю сербському деспотові Стевану Лазаревичу, і той збудував тут фортецю.

Блаж терпляче пояснив:

— Цей берег Дунаю дав Стеванові угорський король. І відтоді угри зобов'язалися помагати своїм сербським братам. Наш воєвода Янош Хуньяді прогнав звідси самого султана Завойовника, перед яким схилився Царгород.

— Але вам не вдалося повторити подвигу Хуньяді? — засміявся Ібрагім.

— Зате ми не зрадили своєї землі,— уперто повторив Блаж, мовби натякаючи на те, що він, Ібрагім, попри його тимчасові велич і владу над їхнім життям, зрештою просто дрібненький ренегат і більше нічого. Будь-кого це довело б до шалу, але Ібрагім лишився холодним і спокійним.

— Ви маєте якісь бажання? — майже лагідно поспитав він. Блаж не відповів, Моргай знизав широкими плечима. Які ще бажання у людей, що до кінця виконали свій обов'язок і мають цілковите право вважати, що таким чином сповнили своє призначення на землі.

І це слово "земля" проголошувалося в образі й звинувачення вже самого Ібрагіма, він це відчув і зрозумів і в думці подякував богам (якому — хіба не однаково), що затіяв цю гру з приреченими без високих свідків — без султана і його візирів, мав би пошкодувати за свою недоречну цікавість, але не належав до людей, які шкодують за вчиненим; граючись золотою шаблею, яка лежала в нього на колінах, недбало промовив:

— Хвалитеся, що дотримались вірності своїй землі? Така вірність вимагає нагороди. Султан доручив мені належно винагородити вас. Ви хотіли цієї землі — ми вам дамо її. Вас буде закопано в цю землю. Закопано живими. Яму собі викопаете самі. Щоправда, землекопство у мусульман вважається найганебнішою справою, а копання могили для себе і вкрай ганебне, але що я можу вдіяти? Та й ви не мусульмани.

— Так, ми християни,— твердо мовив Блаж.— І тому копати для себе могили не станемо, хоч би з нас живцем здирали шкіру.

— Така можливість теж існує,— усміхнувся Ібрагім,— але ви захотіли землі...

І він, наслідуючи султана, ледь вловимим порухом руки звелів прибрати приречених з-перед очей.

І ці люди для нього вже не існували. Були давно мертві. Він і говорив з ними з простої цікавості. Довідатися, як говорять мертві. Живі подобалися йому більше. Були поштивіші.

Блажа і Моргая закопали живими ще того дня між четвертою і п'ятою молитвами. Свідками нелюдської кари були всі угорці, яким Сулейман дарував свободу, і полонені в Белграді серби.

Ібрагім спостерігав за карою із свого чорного (як і в султана) коня у золотій збруї. Обдерті з свого одягу, сповиті міцними мотузками, кинуті на дно глибокої вузької ями, викопаної під високим берегом, на якому стояв пошарпаний, закіптюжений, повержений Белград, Блаж і Моргай не благали про помилування; ні стогону, ні зойку не пролунало з ями, коли з квапливих лопат дурбашів [37] посипалася на них безжальна земля. Ібрагім уявив, як земля засипає живий красивий рот Блажа, глибоко й смачно втягнув у себе ласкаве дунайське повітря і поїхав до султанського намету.

Сулейман уже розіслав усім, кого треба було обрадувати або налякати, фетх-наме [38] про те, що Белград у його руках. Тепер, сидючи в своєму розкішному наметі, складав сумні вірші, сповнені гіркоти, меланхолії та безнадії. Пили з Ібрагімом вино, султан читав газелі про марноту багатства, слави, можуть.

— Подобаються мої газелі? — питав свого улюбленця.

— Для вашої величності немає неможливого,—весело відповідав нахабний грек.— У вас виникло бажання скласти газелі, і ви його виконали. Хто може стати на заваді?

— А власна невмілість?

— А хто посміє вказати на вашу невмілість?

— Коли я складаю вірші, я перестаю бути султаном Сулейманом. Тоді я поет, який зветься Мухіббі.

— А хто посміє розокремити великого султана і сором'язливого, задумливого Мухіббі?

Дванадцять днів султан лишався у Земуні. Звідти кораблем або по мосту часто перебирався до Белграда, полював у довколишніх лісах, дивився, як лагодять башти й мурі, скликав диван, роздавав нагороди й подарунки.

Найпершим нагородив Ях'я-пашича Балі-бега, прикликавши його із Сланкаменя, за цілковите сплюндрування Срему (той спалив і зрівняв з землею городи Купиник, Митровицю, Червеч, Ілок, знищив усе живе, створив широкий пояс пустої нічийної землі). Каміння сремських міст везли тепер для лагодження поруйнованого Белграда.

Дві тисячі полонених сербів — жінок, дітей, старих — під яничарською охороною султан наказав гнати пішки до Царгорода. Гнали їх три місяці. Через Ніш, Софію, Пловдив, Едірне, через гори, ріки, болота. Криваві ноги, плач і зойк по горах і лісах.

І тужлива пісня йшла за ними, пісня про тих сербських юнаків, які лягли під Белградом і вже не встануть ніколи:

Під Белградом коник стоїть вороний.

А на тому коні,

Скровлений по скроні,

Сидить милий мій.

Хочеш, мила, знати, що то за війна?

Тече з коня мого

І з мене самого

Кривава вода.

Хочеш, мила, знати, що в нас на обід?

Ох, печеня кінська

Та вода дунайська —

Такий в нас обід.

Хочеш, мила, знати, де спочину я?

В широкому полі

На темнім роздолі —

Могила моя.

Хочеш, мила, знати, хто в нас дзвонарі?

Кулі та булати,

Шаблі та гармати,

Сурми на зорі!

Несли з собою ікони й мощі святих. Люд виходив їм навстріч, щоб поклонитися святиням і їхньому стражданню, виносили хліб і воду, вино й м'ясо. Де ще могло воно взятися тут після плюндрування султанськими душогубами? Гнані несли з собою мощі святої П'ятниці, випрошені колись у хрестоносців із Візантії болгарським царем Йованом Асеном і перенесені ним у свою столицю Тирново. Перед турецьким нападом на Болгарію мощі сховано у Відині, а тоді княгиня Міліца вблагала свого зятя султана Баязида, щоб він їх віддав сербам. Відтоді Белград був місцем зберігання тирновської П'ятниці. "Пришествием твоим сербская земля обогатится",— проказувалося у церковній службі святої П'ятниці.

Ще несли з собою чудотворну руку цариці Феофано, жони Льва, царя премудрого, а також ікону богородиці, мальовану евангелістом Лукою.

Сулейман дозволив людям виходити на шлях, цілувати ікони й мощі, але за плату. Гроші мали йти в султанську скарбницю.

У Царгороді султан звелів грецькому патріархові сплатити за реліквії дванадцять тисяч дукатів, коли той не хоче, щоб їх було кинуто в море.

Тоді Сулеймана ще не названо Кануні-Справедливим, але намагався виказувати він свою жорстоку справедливість щокроку.

На прощання ще довго дивився з високого белградського берега на злиття Дунаю і Сави. Гулями [39] тримали над султаном велетенський чадор. Ніхто не смів ступати в просторе коло тіні, утворюваної чадором. А сам султан мовби ховався у тому колі, не насмілюючись ступити за його межі. Маючи таку імперію, обмежуватися клаптем тіні

під чадором? Така малість людини, бо й що людина перед світом і стихіями! Дві велетенські слов'янські ріки текли в нього під ногами, стелилися йому до ніг і не стелилися — норовисті, непокорені, могутні. Горіхові води Дунаю, глибокі й загадкові, пливли спокійно й потужно, а Сава котила з гір вировиння глини, мулу, піни, вдарялася з розгону в пречисте тіло Дунаю, каламутила його глибокі води. Дунай відтрочував і відштовхував Саву, якийсь час вони мчали поряд двома несамовитими потоками — один темний, горіховий, чистий, другий — жовтоглиняний, не вода — якийсь суцільний бруд; Дунай не давався, пручався, сахався запацьореної Сави, але жовті патьоки розтікалися ширше й ширше, затягували в свою каламуть нові й нові світлі шари води — і велика ріка здалася, дала себе полонити, борсаючись і здригаючись, ніби в конвульсіях, пливла тепер до моря такою скаламученою, як душі людей, охоплених нещастям, злочинами і невоситимою жадобою володарювання. Чи не така каламутна і в нього душа? Сулейман не мав сили відірвати погляд від злиття рік.

До Стамбула повертався без війська, йшов швидко, з короткими ночівлями й перепочинками. Сімдесят п'ять днів треба було йому, щоб дійти від Стамбула до Белграда, тридцять днів витратив на здобуття міста і ще тридцять один день повертався назад до столиці.

В одному сербському селі Сулеймана зустріла вість про смерть його найменшого сина Мурада. Тільки старий Пірі Мехмед наважився сказати султанові про сумну новину. Будь-хто інший за такі слова міг поплатитися головою, але яка ж рука піднялася б на сивизну старого візира? Султан сумно відповів рядками з корану: "Коли б аллах бажав узяти для себе дитину, то він вибрав би, що йому угодне, з того, що творить. Хвала йому! Він — аллах, єдиний, потужний!"

Два дні після вісті про смерть сина Сулейман перепочивав. Двічі присутній був на кінних змаганнях, брав участь у ловах, розглядав з коня стару сербську церковцю. Коли милувався кіньми па змаганнях, згадував слова: "Ось представлені йому були увечері легко стоячі, благородні". Вірив, що вічний бог і щастя володаря не полишать його, бо ж народився для володарювання і мав сповнити своє призначення. "І віддали ми йому під оруду вітер, який тече за його повелінням, легким, куди він забажає, і шайтанів, усякого будівника і водолаза, й інших, з'єднаних у кайданах". Вирушив на Стамбул. Нікого не хотів бачити по дорозі, крім Ібрагіма, Пірі Мехмеда й старого Касима-паші. В Едірне покликав до себе Ахмеда-пашу, якого полюбив за хоробрість під стінами Белграда. Не лякало його те, що в Стамбулі лютувала чума, за якою йшла чорна віспа, безжально нищачи маленьких діток.

Коли в Стамбулі французький посол через великого візира стане благати султана, щоб він випустив його з охопленої моровою пошестю столиці, Сулейман гнівливо й подивовано водночас вигукне: "Чого він хоче і куди втікає? Чи він не знає, що чума — це божа стріла, яка ніколи не б'є повз ціль? Коли бог захоче його умертвити, ніяка втеча й щезання не допоможуть. Чоловік завжди стоїть перед невідомістю. Чума увійшла і в мій палац, але я не полишаю його".

До столиці Сулейман повернувся без пишноти, без тріумфу, непомітно перевізся

встеленою килимами султанською баркою від Сіліврії, зійшов на берег у садах гарему, замкнувся в своїх покоях. За два дні вмерла його маленька донька, яка не мала ще й імені. Ще за вісім днів чорна віспа забрала первородженого султанського сина Мехмеда. Три маленьких тільця, поставлені в табутах [40] до ніг покійного султана Селіма, забрали з собою любов Сулеймана до Махідеван. Черкешенка одуріла від горя. Стільки втіхи давала своїм зграбним, округлим, пещеним тілом і своїми дітьми, яких народжувала легко, охоче й радісно, а тепер усе втратила за кілька днів і, хоч залишився живий трилітній султанський син Мустафа, відчувала: короткі роки її величання скінчилися без вороття.

Сулейман не хотів більше бачити свою жону. Підстрелено горлицю — навіщо лук?

ХАМАМ

Усе життя — в чотирьох стінах. Ув'язнені, Живцем поховані. Тому з якою радістю виривалися раз на тиждень за мури й залізні брами Баб-ус-сааде в день, відведений на хамам — турецьку лазню, розкіш і раювання Сходу, розкіш для тіла й душі, надто коли душа ув'язнена ще більше, ніж тіло.

Хуррем не знала, що то за хамам, і попервах відмовлялася туди ходити, вдовольняючись гаремною купіллю. "Чого я там не бачила?" — казала вона кизляр-азі, коли той загадував вихід у хамам. Гидко було подумати, що гнатимуть тебе євнухи в отарі одалісок, отарою ж цілою будеш хлюпостатися в тій їхній лазні, цілий день сидітимеш там, об'їдаючись, нудьгуючи, ждучи темряви, бо в сутінках маєш покидати мури гарему, в сутінках повертатися туди, щоб жодне чужо чоловіче око не осквернило священної власності падишаха.

Чому зрадила самій собі і пішла нарешті в хамам? Не знала й сама. Блідло небо по той бік моря над сіро-синіми хвилястими горами Ускюдар, над горою Бургурлю, на вершині якої чорт спокушав Христа, показуючи йому чарівну картину Стамбула. Тужливо туркотіла десь у деревах голубка, кликала її додому, додому, додому... А де твій дім, Настасю? Де твій дім? І чи ти ще Настася, чи вже тільки Хуррем? І кого тобі тепер слухати — голубку чи власне серце? Любов, мудрість і птахи не знають вітчизни. Вони перелітні і всюдисущі, як туга й розпука. А ти хіба перелітна? Навіщо й чому ти тут, так далеко від Рогатина, від свого дому? А де її дім тепер? Страшно подумати. Хотіла знайти на злинялому небі бодай одну зорю, зорю не свою, та хоч для себе. В Рогатині мала з дівчатами забаву — шукати свою зорю. Хотілося найяснішої. Щоб провітлювала всю душу, щоб сміх бризкав з її алмазних променів, щоб возносилася твоя гордість у недосяжність і безмежність світів, вище птахів, вище хмар і самого неба. І тут небо теж високе, як і вдома, і те саме сонце, і зорі мовби ті самі. Тільки місяць чужий. Якийсь перевернутий, мов човен, що пливе не знати куди, а з ним відпливає твоя душа. Ой не світи, місяченьку, не світи нікому! А тут поети шукають у місяцеві розраду й порятунок од душевних мук: "Коли стає сумно, треба тобі подивитися, як по смарагдовому морю пливе золотий корабель".

Плутаючись у широких шароварах, ще СОННІ, мляво перемовляючись, гаремниці виходили за брами Баб-ус-сааде, євнухи перегукувалися довкола них, мов пастухи,

служебки, мало не перериваючись, тягли важучі коші з наїдками й піттям на цілий день, кожна з жінок у великих вишитих сукняних мішках-бохча мала для себе простині, мило, пахощі. Темне громаддя Айя-Софії, де правовірні вже вершили свій передсвітній намаз, насунулося й відсунулося, ще якісь будівлі — кам'яні чи дерев'яні, хіба розбереш, а тоді замшілі куполи присадкуватої химерної споруди без вікон, без дверей, як у загадці: "Без вікон, без дверей — повна хата людей". Двері знайшлися, непомітні й присадкуваті, як і сама будівля. І людей стала повна хата, коли тепла хвиля гаремниць заповнила хамам. Всередині ще панувала темрява, бо все приміщення освітлювалося тільки крізь невеличкі круглі прорізи в куполах. Жінки гамірливе, похапцем роздягалися між високими колонами, що оточували круглий просторий зал, який пашів приємним сухим теплом. Складали свій одяг, свої бохча на різьблених дерев'яних лавах, обгорталися яскравими простинями-пештемалами, розбрідалися по лазнях, не стережені, по пильновані, знаходячи тимчасову свободу бодай у цьому кам'яному втечищі тепла, води й спокою. У круглій залі роздягальні посеред мармурової підлоги бив водограй, від нього відходили уступами мармурові чаші, щодалі менші. Вода тихо дзюркотіла, переливаючись з більших чаш у менші, і, мовби вторячи голосу води, безугавно співали жовті канарки в кліточках, прикрашених голубими бусами-бонджук. Вузькі двері вели в теплий соуклук, де на дерев'яних просторих лавах, підмощуючи під голови та під боки маленькі подушечки, вже лежали, парячись, одаліски. Безліч маленьких дверей вели з соуклука до вбиралень і кімнат для омовень, а через широкий прохід можна було потрапити до третього мармурового залу, де попід стінами стояли мармурові ванни-курни і над кожною з них бронзові крани з гарячою і холодною водою; в чотирьох кутках, відгороджені низенькими стінками, були купальні для валіде, башкадуші Махідеван і султанських сестер, а посередині просторе восьмикутне підвищення Гйойбек-таш (камінь-пуп) для тих, хто хотів зазнати справжньої насолоди хамаму.

Хуррем, поблукавши по хамаму, вернулася до зали, де співали канарки, вляглася ла тепле мармурове підвищення, що тяглося довкола зали попід колонами, не брала подушок, сховала обличчя в зігнутих руках, тільки краєм ока спостерігала, як поволі роз'яснюється в залі від дедалі потужніших стовпчиків світла, що спадало із скляних ковпачків у високому куполі. Довкола, давно вже покидавши пештемали, розкошуючи вільною нагістю, вилежувалися одаліски, грілися на теплому мармурі, розпарювалися, сходили потом і лінощами. Тіло ставало як замазка. Не хотілося ні ворухитися, пі говорити, пі думати. Може, в цьому теж щастя?

Біля Хуррем, непрошено порушуючи її самотність, примостилася білява, тілиста, як Гульфем, венеціанка Кіната. Рожева її шкіра аж пашіла силою, тепло входило в Кінату й щедро виривалося з кожної клітини її дужого тіла. Поряд з цією могутньою самицею Хуррем видавалася навіть і не дівчиною, а хлопчиком — маленька, тонка, тільки груди важкі й опуклі, але вона ховала їх під себе, лежала долілиць, лиш позиркуючи туди чи сюди своїми сіро-синіми очима, з яких так і вибризував сміх, бо й як ти не сміятимешся від видовища цих голих ледащиць, розпарених, розімлілих, геть одурілих

од тепла, хоч, як вона вже не раз пересвідчувалася, не стали б БОНИ розумнішими і на щонайбільшому холоді, серед снігів та морозів.

— Бачила, які дарунки прислав султан для Гульфем з Белграда? — гаряче зашепотіла Кіната.— Бірюза в золоті, срібне начиння для омовень.

Хурром вигідніше простяглася на мармуровій лаві.

— У хамам надягла свою бірюзу,—не відставала Кіната.

Хуррем хмикнула:

— На верблюдицях бірюзи ще більше.

— А що подарував султан тобі?

— Чому б мав мені дарувати?

— Ти ж була в нього?

— Коли була, то вже нема.

— Султани брали свої гареми в походи. Сулейман не бере. Ти тільки раз була у султана?

— Тобі яке діло?

— І я раз. Але ти новенька. Я ж у гаремі три роки. Ще з Ма-ніси. В Манісі ми гинули з нудьги. Там тіснота й убогість. Як ми ждали, коли помре Селім і султаном стане Сулейман! Як хотілося розкоші й ситості Царгорода!

— Зате вже годують вас тут, як свиней на заріз! — засміялася Хуррем.

— Не оскверняй уст нечистою твариною! — злякано замахала на неї руками Кіната.— Пророк заборонив і згадувати її.

— А що мені пророк?

— Ти досі не змінила віри? Ще носиш хрестик?

— Відчепися!

— Це ж так просто — потурчитися. Підняти палець перед кадєм і повторювати слідом за євнухом, який тобі підказує: "Визнаю, що є тільки єдиний бог і Мухаммед його слуга. Визнаю, що переходжу від ложної у праведну віру і відрікаюся від попередньої віри і всіх її символів". Цілуєш руку кадєві — і все. Чоловікам ще треба терпіти це жахливе обрізання і носити потім усе життя чалму, а нам — так просто.

— Може, тобі й просто, але не мені,— майже сердито сказала Хуррем. Хотіла ще похвалитися, що вона дочка священика і тому віру свою цінує особливо високо, але промовчала. Хіба тепер важить, хто ти і що.

— Тебе вхопили татари, вони благородні.

— Благородні? — Хуррем засміялася гірко і болісно.— Хто тобі сказав?

— Султан наш зветься повелителем татар благородних. Хіба не чула? Мене ж викрали морські розбійники Хайреддіна Барбароси. Це страшний чоловік. Він хотів мене з'валтувати, щойно побачив. Але вирішив подарувати в султанський гарем і не зачепив. Тут же звелів прийняти їхню віру. Інакше грозився кинути в море. Якби ти бачила цього червонобородого розбійника!

— Може, ліпше було б тобі втонути?

— Що ти, що ти? Я так хочу жити! Це ви, роксолани, байдужі до життя і вмираєте

легко й охоче.

— Вмирають усі тяжко.

— Я могла б привести султанові сина і стати баш-кадуною, як Махідеван. У мене тіло краще, ніж у Гульфем. Тільки вона чорнява, а Сулейманові подобаються чорняві.

— Перефарбувалася б,— насмішкувато порадила Хуррем.

— Тоді буду схожою на всіх. А я не хочу.

— То чого тобі треба?

Хуррем подивилася на Кінату, не приховуючи зневаги. Та лежала поряд, як гора молодого м'яса, як повержена біла башта, як нахабне втілення хтивості й низькості. Тільки уявити, що й вона була на султанських зелених подушках. Проклятий світ! Проклятий і залятий!

Хуррем гидливо відсунулася від Кінати, але та не хотіла від неї відчепитися, хоч ти її ріж.

— Нам з тобою не пощастило, що ми такими народилися,— співчутливо зітхнула.

— Кому не пощастило, а кому, може, й пощастило.

— Кому ж? — вчепилася в неї Кіната.— Чи не тобі?

— А коли й мені?

— От уже ні,— впевнено мовила венеціанка.— У мене он яке тіло, та й то не можу привабити повелителя, а ти... Ребра всі полічити можна. Кістки — так і колються... Султан і хустку випадком опустив тобі на плече. Мірився на мене, а впала на тебе. Всі це бачили...

І тепер уже вона відсунулася від Хуррем і зацокотіла з іншою одаліскою, хвалилася, як провела ніч з султаном і як той сказав, що йому сподобалося її тіло. Тут вона згадала, що не спитала у Хуррем найголовнішого, і, забувши про образу, якої могли завдати останні її слова, знов переповзла до неї, ляскаючи по мармурових плитах важкими стегнами.

— А що тобі казав султан опісля?

— Нічого.

— Жодного словечка?

— Може, й жодного.

— Та ти що — забула?

— Може, й забула.

— Хіба можна забувати слова повелителя?

— А я не зрозуміла.

— Говориш он як жваво, а кажеш — не зрозуміла.

— Тоді ще не говорила, тепер говорю.

— Вже й тоді вміла.

— Одчепися!

Хуррем підвелася і пішла через сууклук туди, де шуміла й клекотіла вода, та, коли ступила до залу Гйойбек-таш, вдарили їй у вуха ляскучі жіночі голоси, перепліталися з хлюпотінням води талалакання й пасталакання, шепоти й плітки, зітхання й сміхи, Де

тут сховаєшся, куди подасися?

Вона попрямувала до Гйойбек-ташу, що весь спливав водою і мильною піною. Може, хоч там порятунок від цього галасливого одуріння. Щойно простяглася на гарячому мрамурі Гйойбек-ташу, як на неї, не питаючи, мовчки накинулася жилага вусата бабега з шорсткими, як у кожум'яки, руками, вхопила голову Хуррем, стала безжально терти лоб, скроні, вилиці, щелепи, тоді взялася за шию, за руки, ноги, пальці, груди, живіт, стегна. Біла, лупцювала, розтягувала, стискала, викручувала руки й ноги, грала на хребцях і на ребрах, як на цимбалах, упиралася колінами в спину, гуцала, крєктала, мурчала, тоді стала витанцьовувати на Хуррем, топтала її ногами. Хуррем стогнала, охкала, зойкала і вже не знала, де біль, де задоволення, де життя, де смерть. Ось що таке хамам!

Тоді рукавицею з козячої вовни бабега стала стирати з Хуррем лей, омертвілу шкіру, непотріб, під її безжальною рукою Хуррем линяла, як змія,, мовби заново народжувалася на світ, а її мучителька вже розпускала у великому мідному тазу мило, збивала його пальмовою мочалкою до пухкої, високої піни, напустила тої ніші повну наволочку з міцного полотна, ще й надула її, і почала терти Хуррем тою наволочкою-пузирем, біла, масажувала, топила її в мильній піні, тричі помила її коси, змиваючи напереміну то теплою, то крижаною водою, довго витирала й загортала в сухі теплі простині, і тільки тоді Хуррем помітила, що за всіма цими солодкими катуваннями пильно стежила валіде.

Закутана в червоно-зелений пештемал, маленька й легка, в дерев'яних сандалях, оздоблених перламутром і бірюзою, валіде стояла спокійно, мовчки, незворушно, так ніби не лилися довкола неї потоки води, не літали цілі хмари густої мильної піни, не клекотів увесь замкнений простір ляскучими жіночими голосами. Напівприкриті повіки мовби свідчили, що валіде бачила все, навіть більше, ніж треба бачити сторонній людині, що вона пересичена всім тим, утомлена, може, й розчарована, бо ж сподівалася чогось більшого від цієї дивної дівчини, яку султан вирізнув, щойно угледівши серед гаремниць, а тоді забув так само несподівано, як і вподобав.

Помітивши, що Хуррем побачила її, валіде зробила їй знак очима, повела за собою до соуклука, дала себе наздогнати, йшла поряд з Хуррем, як рівна, несподівано спитала голосом, позбавленим цікавості, холодно і байдуже:

— Ти теж хотіла б народити султанові сина?

Хуррем могла б тільки засміятися у відповідь, але її ризонуло маленьке словечко "теж", в якому вчувалися зневага й погорда, тому вона майже погордливо кинула на валіде швидкий погляд, окинула зором султанську матір з голови до ніг, мовби бажаючи сказати: "Ти так само маленька, як і я, а народила ж такого довготелесого султана". Але вчасно стрималася, сказала інше:

— Я не думала про це.

— Про що ж ти думала? — обурилася валіде.

— Ви звеліли мені вивчати мови, я це роблю. Турецьку — із щоденних розмов, арабську — з корану, перську — з поетів. Валіде хмикнула:

— Може, ти хочеш стати вченим улемом? Жінки в гаремі для того, щоб народжувати дітей султанові або ж не народжувати дітей султанові. Затям це собі, дівчино. Ходи зі мною, тобі треба більше їсти. Ти геть нікчемна тілом. "Не понесе носяща ношу іншої".

В соуклуку на широких дерев'яних диванах служебки вже розклали мезу, таку собі закуску-перекуску — копчену рибу, морських слимаків, печінку, холодний баранячий мозок, варені молоденькі баранчики, патладжани, тушковані в оливковій олії, бринзу із шматочками солодкої дині, зелень, фрукти, долму з перцю у виноградному листі, лукум і шербети, йогурт і айран, затовчений часником.

Валіде посадила Хуррем коло султанських сестер Хатіджі й Хафізи, де вже запихалися солодощами Гульфем, Кіната й ще кілька тілистих одалісок, які любили попоїсти. Хафіза, донька султана Селіма від першої жони, видана за двірського капіджібашу, якого султан Селім незабаром за якусь незначну провину звелів стратити, пригнічена своїм вдівством, вважалася в гаремі милостивішою за красуню Хатіджу, пихату й мстиву, улюбленицю своєї матері-валіде, тому Хуррем сіла біля Хафізи, яка трохи посунулася, даючи їй місце, і навіть зобразила на обличчі якусь подобу ласкавої усмішки, хоч султанським сестрам до одалісок не личило виявляти нічого, окрім зневаги та байдужості.

Їли пожадливо, безугавно пліткували, не мали сили сидіти, напівлежали на широких вигідних диванах, насолоджувалися ситістю, теплом, легкістю в тілі, кейфували, навішалися, а найбільшу втіху мали від безперервного говоріння, розбалакування, хвастощів, захватів, переповідання страхів, гидот, недозволеностей. І сама валіде, попри своє високе становище, перетворилася на звичайну цікаву жінку, лежала посеред цих молодих пліткарок і хоч не встрявала в розмову, але й не зупиняла ні Хафізу, ні Гульфем, ні Кінату, в яких не затулялися роти,— торочили то про неприродну хтивість, то про зрадливих жон, то про багатих купців-невірних, які не шкодують нічого за гарно вимиту, доглянуту, навчену всього гаремну жону. Розповідали про якусь багату стамбульську кадуну, що закохалася в молоденьку дівчинку і, перевдягнувшись чоловіком, спокусивши батька дівчини величезним калимом, навіть справила весілля. Але першої ж "шлюбної" ночі обман було розкрито, дівчина вирвалася від хтивої баби, здійняла крик, ка-дуну поставлено перед стамбульським кадієм, і, коли той став допитувати її, вона вигукнула: "Бачу з усього, чесний кадію, переконуюся, що ви не знаєте, що може значити любов для ніжного серця. І хай береже вас аллах, щоб вам ніколи не довелося відчувати всієї жорстокості, якої зазнала я".

Надій мало не вмер од сміху, слухаючи несамовиту бабу. Щоб вода охолонула, наказав зашити її в шкіряний міх і кинути в Богазічі, що і було зроблено.

За перелюб у Туреччині немає м'яких покарань. Коли нічна сторожа схопить десь перелюбників, їх кидають у зіндан [41], а на ранок ведуть до субаші, той, за звичаєм, велить посадовити зрадливу жону на віслюка, якому до голови прив'язують оленячі роги, а її полюбовник має взяти віслюка за повід і провести через усе місто на загальне

посміховисько. Попереду йде служник від субаші і дме в ріг, скликаючи люд, полюбовників закидають гнилими помаранчами, камінням, коли ж вони, зганьблені, напівживі, повертаються додому, то жінку ще примушують заплатити за віслюка, так ніби вона його наймала для такої розваги, а чоловікові дають сотню кив по п'ятах або ж беруть відкупного по аспрі за кожний удар.

— Хіба й Хуму возили на віслюкові? — поспитала Кіната.

— Хума з царського дому,— пихато мовила Хатіджа,— а султанським дочкам не належить те, що простолюдцям.

— Не треба про Хуму,— втрутилася валіде, скидаючи з себе сонливість, у яку занурилася під монотонне жебоніння голосів.

— А хай вони знають! — не послухалася Хафіза, яка, видно, не любила валіде.— Ти ж не знаєш про Хуму? — спитала вона у Хуррем.

— Не знаю.

— І я не знаю! — кинулася до Хафізи Кіната.— Чула, а знати не знаю.

— Балі-бег укрит себе не смертельною славою під Белградом,— сказала валіде,— негоже про його жону ляпати язиками.

— Балі-бега назвуть Газі — найбільшим войовником священної війни! — повернулася до неї Хафіза.— То й що з того? За шістдесят років свого життя він назбирав стільки титулів і звань, що їх вистачило б на тисячу воїнів, а кому з того зиск?

І вона, знущаючись, стала перелічувати титули якогось незнаного Хуррем Балі-бега: міцний стовп, високе знамено, великий заповідник над заповідниками, величний, як зоря Юпітер, сяйливий, мов зоря ранкова, палаюче вістря гострого меча, занесена над шиєю божих супротивників і ворогів пророкових шабля, слава борців за віру й подвижництво, нищитель невірних і многобожців, власник високих гідностей і недосяжних ступенів, за доброту норому й щедрість вознесений до небес, вдячний господу за даровані йому добродчинства. Цей чоловік кидав під копита свого коня цілі землі, нагортав гори трупів позад себе, а виявився не здатен на те, па що здатен найостанніший бідняк,— не втримав свою жону.

— Кажуть, він маленький, як прищик,— засміялася Гульфем.— Його й звать Кучук Балі-бег. Як же він міг утримати Хуму?

Балі-бег — син Ях'я-паші, великого візира султана Баязида. Ях'я-паша був одружений з султанською сестрою, яка народила йому сім синів, між ними й Балі-бега. За Балі-бега султан Баязид кидав свою доньку Хуму. Хума була так само далека від цнотливості, як її чоловік од милосердя. Вона вперто виривалася з гарему Балі-бега, посилаючись на своє бажання повернутися до султанського гарему в Стамбулі, але по дорозі щоразу зачіпалася за якогось чоловіка, обманюючи або підкуповуючи своїх доглядачів-євнухів, невиситима в любощах, жадібна до нових та нових спільників гріха. Нарешті в Стамбулі вона вже по-справжньому закохалася в молодого читця корану в Айя-Софії хафіза Делак-оглу і навіть привела від нього дівчинку. Стамбульський кадїй, не сміючи ставити перед себе Хуму, прогнав із джамії Делак-оглу, і той помандрував до Едірне. Але в Баба Ескїї вмер од чуми, і коли Хума довідалася про це, то кинула сераль,

метнулася до Єні Хісар, звідки тайкома пробралася до могили Делака-оглу, відкопала його тіло, переконала, що він справді вмер, знову закопала, повернулася до Стамбула і закрутила так само, як Делака-оглу, його молодшого брата, теж хафіза. Коли ж молодий хафіз зрадив Хумі, вона плюнула йому в лице і звабила двірського місяцеликого конюха, тоді ще мала раба черкеса, ще одного раба конюха, якогось чауша, прислужника джамії султана Ахмеда — і все те не за свого велику вроду, а за гроші, за дурні, безмірні і великі гроші. А тоді вже Балі-бег, не стерпівши ганьби, поскаржився султанові Селіму, і той сховав десь свою сестру на островах, далі від спокус.

Не знаючи, що їй казати на такі дивні розповіді, Хуррем заспівала співаночку: "Чи ти мене вчарувала, чи трутівки дала, ой що ж бо ти мені розум зовсім відібрала? Ходжу, нуджу, гукаючи, говорю з собою: "Чи ти тужиш так за мною, як я за тобою?"

Спів її відлунив у гаморі й розманіженості хамаму, знайшов відповідь там і там; були співи тужливі і безнадійні, протяжливі й короткі, як скрик, молоді голоси вдарялися у високі кам'яні склепіння, падали вниз, мов зранені, деякі лилися рівно й несміливо, інші зухвало злітали знов і знов попід самі куполи, мовби хотіли пробитися назовні, крізь оті скляні ковпачки, що впускали до хамаму вузькі струмені яскравого сонячного світла. Хуррем заспівала нової: "Посіяла-м руту круту поміж берегами: ой як тяжко мені жити поміж ворогами! Що ж я маю та й бідненька з ними учинити, кого ж бо я вірно люблю, з сим мені не жити. А вже ж моя рута крута береженьки поре, а вже ж мої вороженьки попід боки коле. Ой піду ж я руті круті верхи позриваю, вороженьки спати ляжуть, я си погуляю. Колом, колом понад водою, там стеженьки в'ються, часом душа невинная, люде набрешуться..."

В соуклуку з'явився кизляр-ага. Порушував недоторканність хамаму, за що негайно їй заплатив, укрившись рясним потом. Чотириокий знайшов поглядом валіде, пішов до неї. Ніхто навіть не затулявся від очей чорного диявола, він і без того бачив кожну в них не раз і не двічі голою, як мати народила. Кизляр-ага давно вже сприймався ними не як живий чоловік, а мов якесь рухоме знаряддя султанове, тільки їй того, що знаряддями вони користувалися або ж непомітно, або ж навіть охоче, ставилися до них прихильно, а цього прислужника султанського ненавиділи тяжко, люто.

Кизляр-ага вклонився валіде, притиснувши складені човником руки до грудей, сумно промовив:

— Помер син нашого високого повелителя Мурад.

Тільки тепер Хуррем вгадала, що коло них немає Махідеван,

У Стамбул прийшла чума з чорною віспою.

ДРАБИНА

Минуле, навіть відступаючи в людині, не зникає безслідно, воно переплітається з сущим, іноді лиш маячить на обрїях свідомості, зринає у болючому спогаді або ж приходиться у снах.

Хто вона — Хуррем, чи Настася? Що в ній переважить для неї самої і чи довго втримається вона в неприродній своїй розполовиненості, коли минуле відібрано їй

навіки, а нинішнє примарливе, непевне і тривожне?

Тої ночі, коли султан висів із своєї барки в садах гарему, прийшли до неї два страшних сні.

Перший був для Хуррем. Власне, й не сон, а страшна ява вимираючого Стамбула. Мертві доми, мертві вулиці, величезні чорні вози вивозять трупи за брами Стамбула, везуть їх назустріч переможному війську, яке султан десь веде з-під Белграда. Чорні люди, у просмоленому чорному одязі, витягають умерлих з будинків, підбирають на вулицях, у дворах мечетей, на базарах. Закрито Бедестан, спорожніли мечеті, не лунають із високих мінаретів дзвінки азані муедзинів, скрізь тільки сліди смерті, пожеж, Грабувань, ці моторошні вози, повні трупів. Чорні вози, чорні коні, чорні люди в чорному просмоленому одязі й чорні вогнища за брамами Стамбула, де палено трупи.

І ось вона йде по мертвому Стамбулу, і ніде нічого живого, ні людського голосу, ні пташиного співу, ні звірячого крику — тільки мертвий сплеск води в мармурових водограях, на плитах яких уперто повторюються слова корану про те, що тільки вода всьому дарує життя; іде по Стамбулу не Настася, а Хуррем, султанська жона, башкадуна, а їй назустріч крізь Едірне-капу входить султан Сулейман, без супроводу, сам-один, і не на коні, а пішки, весь у золоті, сумний і нещасний, і простягає до Хуррем руки, благаючи чогось, і тоді вона бачить, що золото на ньому — так само чорне, як усе в мертвому Стамбулі.

Ні прокинутись, ні застогнати від моторошного видовища смерті, бо кинуто її у безодню нового сну, тепер уже сну для кошмару, гетер уже для Настасі, для тої, що була десь і колись, але й для тої, що є тут розполовинена між минулим і теперішнім, між життям і нидінням, нестерпнішим і тяжчим за вмирання.

Ніби послала її матуся Олександра в погріб зібрати із стоянців сметану в риночку, бо смажила для свого панотця пиріжечки з сиром, плескати, на сковорідці, змащеній маслом, гарячі пиріжечки з холодною густою сметанкою панотець дуже любив.

Погріб був у дворі коло малинника, великий і глибокий, у погрібнику висіли попід бантинами пучечки сухих трав, які матуся збирала для відомих тільки їй самій потреб, важка дубова ляда закривала отвір так щільно, що підняти її міг хіба що дужий чоловік, але Настася уже давно приловчилася закладати у велике кільце па ляді дрюк і вправно виважувала її, бо в літній донь часом доводилося бігати до погребу не раз і не двічі, а поміч від панотця годі було сподіватися жіноцтву Лісовських. Тримаючись за дерев'яний брус рами, Настася стала на верхній щабель драбини, намацала ногою наступний щабель, перенесла вагу тіла на ту ногу і враз відчула, що щабель вломився під нею. Насилу втримавшись за брус, вона шугнула всім тілом униз, зачепилася за наступний щабель босими ступнями, обережно посунула руки по стояках драбини, трималася, власне, більше руками, ніж на отому щаблі, коли ж стала намацувати ногою наступний щабель, той, на якому стояла, теж вломився, і вона сповзла вниз, ледве не закричавши з переляку, неспроможна втриматися самими руками. Гой новий щабель, щойно вона вдарилася об нього обома ногами, зламався так само нечутно і випав із стояків, як гнилий зуб. Настася поїхала вниз тепер уже нестримно, руки її безсило

ковзали по холодних, слизьких стояках, шаблі виламувалися один за одним, так ніби їх хтось попідпилював а чи згнили вони всі разом і саме сьогодні мали всі повипадати, риночка для сметани, яку вона поставила на краю ляди і мала взяти, щойно стане міцно на драбині, так і лишилася там, нагорі. Настася зірвалася з драбини, впала на холодає глиняне дно погребя, боляче забилася, але майже не відчула того, вмить схопилася, глянула вгору, побачила похилену до крутої стіни високу драбину з верхнім і двома нижніми вцілілими шаблями, драбину, по якій ніхто вже не зможе ні спуститися сюди, ні вилізти звідси, у безсилу відчаї поторсала те, що залишилося від драбини, підстрибнула навіщось, хоч знала, що не дострибне ніколи до того верхнього шабля, у нестримній несамоовитості застукотіла кулачками в круту стіну погребя. Земля, жовта, холодна, слизька, байдуже сприйняла ті безсилі удари маленьких кулачків, так само байдуже сприйняла б вона й сльози Настасині, та дівчина й не збиралася плакати, вона загукала щосили, голосом, ще сповненим надії, без розпачу й розгублення, бо все нагадувало безглуздий жарт. Хтось же та почує!

Вона кричала довго і марно. Ніхто не приходив визволяти її, ніхто не чув, не стурбувалася матуся її зникненням. Але ж мають стурбуватися!

Вона знов закричала, може, ще голосніше і ще з більшою надією, і справді допомогло, хтось почув, хтось прибіг до погрібника, зазирнув униз і без роздумів стрибнув до Настасі.

Але невідомий не дбав про поміч Настасі. Мерщій кинувся підбирати шаблі, пожадливо згрібав їх в оберемок, гнувся над ними, ледь не повзаючи рачки по дну погребя, і вперто повертався до дівчини спиною, так ніби хотів затулити свою непотрібну здобич.

Настася пильніше поглянула на того дивного чоловіка і з жахом відчула, що вже вона ніяка не Настася, а... Хуррем, і не в Рогатині вона, а не знати й де, і чоловік той не хтось невідомий і кумедний у своїм запопадливим збиранні непотрібних цурпалків дерева, а найнаближеніший султанів прислужник і улюбленець грек Ібрагім, який купив її па Бедестані й подарував Сулейманові в гарем. Ібрагім був зодягнений як прибічний султанів дільсіз. В адамашковому яскравому кафтані, підперезаному в три обхвати поясом із крученого шовку, в тонких шовкових штанях, у високій шапці, покритій листком золоченого срібла. Збоку за поясом був у нього дорогий кинджал, прикрашений слоною кісткою. Усе це — шовк, золочене срібло, слонова кістка, дивний одяг — так не пасувало до рогатинського погребя, що Настася ледве не засміялася в округлу Ібрагімову спину. А він тим часом, миттю розмотавши з себе тонкий пояс (цими поясами дільсізи за султанськими веліннями душили людей), став зв'язувати зібрані шаблі, ще більше округлюючи спину і жадібно пригорблюючись над своїм набутком, а тоді відскочив у найдавший куток погребя і, поблискуючи густими гострими зубами, засміявся до Настасі (чи до Хуррем?) і крикнув по-грецьки:

— Ага, у мене є, а в тебе нема!

Їй навіть невтямки було, як розуміє вона по-грецьки,— так подивована й налякана вона була несподіваною появою Ібрагіма і всією цією пригодою. Щойно була нелякана,

тепер стала налякана. Нелякана — налякана. Два слова билися у ній, мов пташка в клітці, наповнювали серце розпукою й безнадією. Нелякана — налякана.

А Ібрагім кружляв довкола неї, підстрибував, не випускав з рук оберемка шаблів, обплутаних довжезним шовковим шнуром, і знай гукав свої дурнуваті слова різними мовами, яких Настася ще не могла знати, але які — о диво й жах! — розуміла!

Відступаючи від Ібрагіма, шукаючи опертя, вона відчула крізь тонку кофтину холодну слизькість стояка драбини, і тепер уже не відступала звідти, і стояла на дні глибочезного, як безнадія, погребя, а Ібрагім усе стрибав, торжествуючи, але згодом — вгамувався, теж став, поглянув на дівчину пильніше, і вона побачила в його очах такий самий переляк, який відчувала і в своїх власних. Він усе зрозумів. Мав шаблі, але без драбини. Бо вона заволоділа драбиною, хоч і без шаблів.

— Віддай мені! — показав він рукою на високі стояки, скріплені лише вгорі й унизу трьома поперечинами.

— 'Не віддам! Віддай ти!

— Не віддам! Ти віддай!

— Тобі? Ніколи!

— А я відніму!

— А я не дам!

Він кинувся був на неї, але злякався, що справді може втратити своє, вихнувши спиною, відбіг подалі. А вона боялася відірватися від свого, вхопилася за стояки позад себе обома руками, випнула груди — спробуй, підійди!

Прокляття і безглуздя! Забула, що має гукати, кликати на поміч, забула, де вона й хто, стежила тільки за рухами свого супротивника, за його підкраданнями, за підступною грою його очей і нервового обличчя, знала, що має будь-що відібрати в нього те, що він має, і ні за яку ціну не віддати свого, але не бачила на те ніякого способу, хіба що знищити цього чоловіка, убити його рішучо і безжально, тоді поставити шаблі па місце й видобутися на волю. Вона ніколи нікого не вбивала? То й що? Поки була Настасею, не вбивала і не стала б убивати ніколи. Але тепер вона Хуррем, а хто знає, що це за жінка? І чи сама вона знає про себе що-небудь?

— Підійди до мене,— холодно сказала вона Ібрагімові.— Підійди, бо маю тебе вбити! І від жаху прокинулася.

Лежала майже гола на своїй низькій постелі, скоцюрблена чи то від холоду, чи від страху, вже й скинувши з себе сон, не могла поворухнутися, лиш думка болісне билася в ній, страхітлива думка про те, що все життя довкола неї, власне, не що інше, як глибочезна безвихідь, на дно якої закинуто безліч нещасних людей, і одні з них мають стояки драбини, інші. — шаблі, кожен щосили боронить свою власність, ніхто не хоче поділитися з іншим, допомогти іншому, помігши тим самим і собі, і так судилося всім їм лишатися на дні, в безвиході, в безнадії, назавжди й навіки, бо це неминуче, як доля, і ніхто не спроможний будь-що змінити.

"Проклятий світ,— шепотіли нечутно її уста в темряві,— проклятий, заклятий! Матусю, порятуй мене!"

Моторошне тонке цокотіння наповнювало темряву покою, темрява була суцільним тоскним цокотом, так ніби міради крихітних залізних жал летіли звідусіль, вдарялися одне об одне, розпечано клювали її ніжну шкіру, все тіло і цокотіли-цокотіли, сухо, тонко, якимось ніби звискуючи. Хуррем згадала, що звечора не закрилася мусліною запоною від москітів. Може, й сні від цих нестерпних москітів?

ЛЕЛЕЧКА

Мудра уста-хатун, стара туркеня, приставлена для навчання султанських дочок і молоденьких одалісок гарему, розповідала Хуррем про османських султанів і про їхніх предків-сельджуків (кого вбили, кого задушили тятивою лука, кого отруїли, хто вмер смертю таємничою і страшною), знання переплелось в ній з її довгим-предовгим життям, власне, ціле її життя стадо тепер суцільним знанням. Темнолиця, вусата стара наповнена була такою безліччю історій, що їх стачило б на тисячі таких жадібних умів, як у молоді бранки з України, і з тих історій з особливою силою запам'яталася Настасі розповідь про анатолійських орлів і перелітних лелек.

Правда чи й вигадка, але ж яка моторошна.

Ніби щоразу ранньої сосни, коли з Єгипту летять на далеку Україну табуни лелек, стрічають їх у путі темпі зграї анатолійських орлів. Орли збираються з найдальших гір до узбережжя Еге Денізу, і, коли стомлені надморським перельотом лелеки пробують з Егейських островів перебраться на материк, над білими від сонячного жару горами мирних мандрівників стрічав смерть. Споконвіку живуть під тим голубим вплинялим од спеки небом, серед білого каміння могутні орли, які не підпускають нікого, хто хоче проникнути на материк з моря й островів, повисають над безлюдними, спеченими сонцем горами похмурою летючою стіною, б'ють на смерть усе живе — усе йдуче, повзуче, біжуче й летюче.

Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами, але знають також і те, що десь далеко-далеко ждуть їх велетенські річки з солодкою водою, ждуть безмежні плавні, озера й непрохіддя боліт, усі вони — від могутніх лелек-ватажків до молоденьких лелечок-перволітків — народилися у тих далеких зелених краях і мають вертатися щоразу туди, вертатися знов і знов, завжди й вічно, бо їхнє лелече перелітне життя в не що інше, як безупинне вертання і повертання до своїх народжень, до того, що назавжди лишається найріднішим. Хоч дорога далека, тяжка й кривава, хоч багато з них не долетить, не прилетить і не повернеться ніколи, але однаково треба щоразу битися грудьми, крильми, через силу. У відчаєному клекоті прориватися і пробиватися до рідної рідниси — і що там перешкоди, перепони, небезпеки й чиясь зла воля!

Тисячі років летять так лелеки, не змінюючи своїх шляхів, і тисячі років стрічають їх над морем похмурі орлині зграї, які намагаються скинути лелек назад у море, відігнати від свого материка, побити, пошматувати, понищити, але не відступають лелеки, не лякаються, сміливо й відчайдушне йдуть груди на груда, крила на крила, старі вожаї першими приймають удар, ідучи на стіну старих орлів. Діється усе те на неймовірній височині, лелеки не бояться ні орлів, ні висот, вони не лякаються падінь і смертей, бо я; однаково їм треба пробитися, це знання живе в їхній крові так само, як в

орлиній крові живе знання того, що кожного, хто прилетів з моря, треба скинути назад у море або кров'ю його окропити біле каміння материка, потяти його на білому камінні, ще гострішому, ніж орлині дзьоби й пазурі.

І поки старі лелеки-вожаї приймають на свої нечутливі до болю тіла перший удар, поки їм на підмогу напливають нові й нові хвилі лелечого війська, молоді лелечки-перволітки, ще не стверділі ні тілом, ні духом, відриваються від табунів і, вигнувши крила, шугають до самої землі, припадають ледь не до білого гострого каміння, у лякливому поглумі крил, в лихоманковому поспіху віддаляються від місця битви, заглиблюючись у материк далі й далі, недосяжні для орлів, які не вміють літати при землі, перемагаючи старих хижаків коли й не силою та міццю, то розумом і спритністю, якої навчили їх старі лелеки.

І так триває уже тисячі літ, ллється кров, падають з висоти вбиті велетенські птахи, йде сила на силу знято, запекло й непоступливо, а розум і спритність часом рятують наймолодших, і щовесни знов прилітають до Дунаю, Дніпра й Дністра лелеки, знаходять давні гнізда, ждуть своїх суджених і дають початки життю новому й вічному.

Тяжкі гаремні ночі, а дні ще тяжчі, бо самотність і безнадія ще з більшою гостротою відчуваються, коли оточена ти підгляданням, підслухуванням, скрадливими кроками, таємничими шепотами, недовірою і ворожістю. У такі хвилини весь османський світ уявлявся Хуррем отими кривавими орлами з білях анатолійських гір, а Слов'янщина, яку вони терзали ось уже понад двісті літ, беззахисними мирними лелеками, нещасними, приреченими навіки, але й непоступливо-упертими у своєму триванні, у постійному відродженні, в невідворотному поверненні до своїх джерел, до ріднизни.

Перший, здається, почав син Орхана, внук Османа, султан Мурад. Побив на Маріці болгарське військо, захопив Едірне й переніс туди з Бруси свою столицю, приглядався до того, як б'ються між собою сини болгарського царя Асена Шишліан і Стратимир, ослаблюючи і без того знесилену свою державу, що розпалася після смерті Асенової і тепер неминуче мала стати чиеюсь здобичтю" — чи угорського короля Уласло, чи сербського князя, чи й самого папи римського, який хотів покатоличити ці православні багаті землі. Але Мурад був найближче до ласого шмата, до того ж володів силою найбільшою. Шишман, щоб задобрити свого грізного сусіда, намірився віддати Мурадові в гарем рідну сестру Тамару. Царська донька славилася небаченою красою. П'ятнадцятилітньою віддано її було в жони воєводі Драгашеві Деяновичу, але воєвода поліг смертю хоробрих на полі битви, ще й не доторкнувшись до своєї юної жони, і тепер Тамара, маючи двадцять літ, не відала достоту, хто ж вона: молода вдовиця чи перезріла дівчина. Вся Європа добивалася Тамариної руки, начувшись про її красу, посилав до Шишмана сватів сам угорський король, але Шишман лякався покатоличення свого краю і все тримав і тримав свою вродливу сестру коло себе, аж та вже готова була піти б і в монастир, але й туди їй не було дороги, бо мала в собі змішану кров — від батька християнина і матері єврейки.

І ось царська донька мала йти рабинею у гарем до турка! Коли Шишман сказав

сестрі про свій намір, вона не стала дорікати своєму зрадливому братові, тільки зітхнула й тихо промовила:

"Коли це твоя і божья воля, то хай буде так".

Шишманові послы прибули до Едірне з багатими дарами, поклонами і царською донькою. Мурад захотів подивитися на неї, перш ніж послати до гарему, де б мала поповнити число нещасних невольниць. Коли ж побачив прекрасну болгарку, то здригнулося навіть його шорстке серце, і заявив він послам:

— Ця прекрасна дівчина не може бути рабинею у моїм гаремі. Вона достойна носити царську корону і буде моєю жоною. Шишману прощаю його гріхи. Від сьогодні земля його під моїм захистом.

Забрав Тамару, забрав Шишманову землю, а через вісім років на Косовім полі розбив і сербське військо, пустивши османських коней до самого Дунаю.

На Косовім полі загинув сербський князь Лазар, погинули всі його найхоробріші юнаки. Султан Мурад, втішаючись перемогою, їхав по полю битви, кінь його топтав полеглих, стогони вмираючих лунали музикою для звитяжця, радісно гриміли османські барабани, звіщаючи весь світ про звитяжність Мурадову, і ніхто з супроводу султанового, жоден з найпильніших тілохранителів падишаха не помітив, як підвівся з-поміж умираючих сербських воїнів Милош Кобилич, став перед кінним султаном і вдарив його ножем прямо в печінку.

Віднесений до свого шовкового намету, султан незабаром сконав, молодший син його Баязид, що закрив батькові очі, прокричаний був яничарами новим султаном. Коли ж до султанського намету повернувся старший син Мурадів Якуб, який переслідував недобитих супротивників, Баязид звелів задушити брата перед своїми очима, щоб не мати суперника на царстві.

І знов треба було задобрити хижого переможця, і знов молодим тілом слов'янки. Ще не захололо тіло князя Лазаря, а вже приведено до Баязида його п'ятнадцятилітню доньку Оліверу, і коли двадцятивосьмилітній Баязид побачив її красу, то спалахнула в ньому така жага, що звелів ставити дівчину у джамії в Аладжахісарі перед кадїєм і муллою, які б засвідчили його шлюб з князівською донькою. Перед тим, окрім безлічі гаремниць, мав уже дві жони-кадуни: Давлет-хатун, доньку турецького бея, і грецьку принцесу. Але то були жони не для кохання, забув про них, щойно глянула на нього своїми великими очима Олівера, щойно побачив її золотисті коси, і навіки заплутався в них своїм поглядом і всіма своїми помислами. Зволів закрити їй лице шовковим чарчафом, щоб ніякі чоловічі очі, крім його власних, не дивилися на таку красу, хотів відправити Оліверу в гарем, щоб трохи там підросла, але зрозумів, що не може без неї жити бодай хвилину. Названо було Оліверу Башкадуна Султанія, виконувалися щонайменші забаганки Оліверині, братів її Стевана й Вука султан приймав при дворі як наймиліших гостей, уперше на османських учтах з'явилися грецькі вина і сербська ракія. Ще й не знати, чи не заволоділа б остаточно душею Баязидовою прекрасна Олівера, коли б не з'явився зненацька з глибин Азії лютий Тамерлан і не розбив звитяжного султана на полі Чубук коло Анкари, захопивши в полон самого султана.

В залізній клітці возили султана Баязида услід за повстяними юртами кульгавого кочовика. Може, бачив із своєї клітки Баязид, як палили й грабували орди Тамерланові першу столицю османську Брусу, як перетворили па стайню найбільшу святиню Бруси Ул-джамію, як захопили його гарем і полонили Оліверу з двома її маленькими донечками.

Тамерлан влаштував учту для своїх нукерів, сидів на білому килимі, підібгавши під себе свою перебиту негнучку ногу, дивився, як підносять у залізні клітці полоненого султана Баязида, звелів, щоб слугувала йому і його гостям жона султанова Олівера, зовсім гола, тільки в коштовних оздобах і з прозорим серпанком на стегнах. Олівера не боялася смерті, але коли їй сказали, що за непослух будуть убиті її доньки, мала упокоритися і понести кривавому Тамерланові золоту чашу з кумисом. Ішла мов гола по снігу, руки їй дрижали, кумис вихлюпувався на білі стегна, Тамерлан, примружившись, спокійно споглядав на вельможну бранку, його старі нукери дивилися на Оліверу так само спокійно, зате молодші насилу гамували в собі кипіння крові, ладні були скочити навстріч цій жінці, і коли б не було там їхнього повелителя, то й не знати, чим би все скінчилося. Олівера не бачила нікого й нічого, бачила тільки свій сором, своє падіння, свою ганьбу, тому навіть не здивувалася, коли ледь не наткнулася на залізну клітку, в якій, вчепившись у пруття побілілими на кісточках жилавими пальцями, закусивши губи, щоб не закричати від болю і шалу, стояв її повелитель, її коханий муж.

Поцілувати б її лице, дорожче за цілий світ, обтерти порох в її ніг і прикласти до очей, як цілющі ліки. Та тільки стогін і мука. Бо ці білі ноги йшли не до нього і не для нього.

Олівера ще мала силу, щоб підійти впритул до клітки і крізь пруття сказати Баязидові:

— Роблю це, щоб врятувати моїх дітей, мій нещасний ув'язнений повелителю!

Не сказала "наших дітей", а тільки "моїх". Хотіла нести чашу з кумисом далі, але зомліла і впала на землю.

Баязид цієї наруги вже не стерпів. Проковтнув отруту, яку ховав у своєму золотому персні. І хоч як Тамерлан домагався, щоб його лікарі врятували султана, бо мав повезти того до Самарканда як найбільшу здобич, проти отрути виявилися безсилі будь-які ліки.

Тільки через десять років після смерті Баязида і розрухи, завданої ордами Тамерлана, було відновлено Османське царство. Старший Баязидів син Мехмед помер від перенапруги в час ловів на вепра, молодший син Мурад довго боровся з названим братом Мустафою, врешті утвердився на престолі. Знов османська грізна сила нависла над слов'янським світом, і знов, щоб задобрити султана, кинуту йому в жертву молоде жіноче життя. Сербський деспот Георгій Бранкович послав Мурадові в жони свою доньку, племінницю Олівери, принцесу Мару.

Мурад, навіть по глянувши на Мару, відіслав її у Брусу до гарему, коли ж після походів проти угорського короля прибув до столиці й поставлено перед ним Мару, без

нічого, тільки в прозорій перев'язці на грудях, закохався в неї безтямно, негайно зробив її жоною, а тоді — чого не бувало ніколи між Османами — зрікся престолу на користь свого тринадцятилітнього сина Мехмеда. На полі Мигалич коло Бруси, зібравши своїх можних, заявив їм: "Досі багато воював, ішов од перемоги до перемоги, тепер хочу решту життя провести мирно, далеко від чвар світу. Відмовляюся від царського престолу на користь мого сина Мехмеда, сам відбуваю у Манісу відпочити".

Не було для Мурада відтоді нічого милішого на світі за Мару. Дивився б невідривне в її зелені очі, поклавши голову на буйні її груди, забувши про всі клопоти, про державу, про саме життя.

У Манісі розбудовував замок, оточував його садами, вибудовував водограї, ставки з прозорою водою. В шелесті листя, у дзюркотінні води, в теплих вітрах з-над недалекого моря — голос, і сміх, і зітхання його любої Мари, а більше нічого.

Як у давній пісні: "Випити б вина кольору твого рум'янцю — і сп'яніти. Твої груди — як аллахів рай, ввійти б туди і нарвати яблук. Лягти між твоїми грудьми і заснути. А тоді віддати душу ангелу смерті — хай прийде по неї".

Однак довелося на вимогу беїв знов стати на чолі війська, щоб перемогти хрестоносців, які йшли па імперію, після чого знов оддав престол синові Мехмеду і повернувся до Маніси, де була Мара. Помер незабаром, хоч ще був нестарий (мав сорок сім років). Казано, що від холери, але здогади були: отруений. Сина Мариного Ахмеда Мехмед велів задушити, "щоб зберегти єдність, лад і мир у державі", саму Мару відіслав до Сербії, там не могли її прийняти ні люди, ні сам бог, тому знов повернулася до Туреччини і вмерла непомітно, зайва й чужа для цієї чужої землі і навіки відірвана від землі рідної.

Навіть лелеки були щасливіші за жінок. Бо хоч як їх бито, знищувано і кидано на тверду землю, хоч скільки їх сходило кров'ю і розбивало серця о біле каміння, усе ж вони завжди перемагали, проривалися крізь смерть і летіли до рідного краю, щоб дати початок новому життю.

Наслухавшись розповідей про безжальних Османів, Хуррем мимоволі ставила себе не серед отих можних слов'янок — царських та князівських доньок, а поміж лелечок із незміцнілими крилами, але з незгасною жадобою жити й змагатися. Уже й не рада була, що слідом за своїм безпутним і нещасним батьком звала себе жартома королівною. Не хотіла зрівнюватися ні з королівнами, ні з князівнами, ні з боярськими доньками. А бути лише лелечкою, малою, прудкою, невловимою, сміливо ставати на бій з османськими безжальними орлами і перемагати їх.

Чи й вона, мала лелечка, зуміє перемогти османського орла, в хижі пазурі якого її кинуто?

КОЛОДЯЗЬ

А може, сяде він тут над водою і дивитиметься на її безугавний рух, і на снування тіней на дні під прозорою хвилею, і па палання осіннього стамбульського сонця на лискучій поверхні моря? Може б, і він хотів стати таким чистим і незабрудненим, як ця вода, але держава заливала звідусіль тяжкою каламуттю, і душа його — відчував це

щодалі гостріше,— безсила змагатися, ставала каламутною так само, як ота велика слов'янська ріка, що змінювала пречисті свої води під високим белградським берегом на глиняну скаламученість своєї нахабної притоки. Бруд завжди б'є в душу, в саме серце, і порятуватися від нього незмога. Взявши одне — втрачаєш щось іще, може, й дорожче. Що більше знайдеш, то більше втратиш. Видобуваєшся на захмарну височінь чи не для того, щоб болючіше відчути весь жах надіння?

Вже рік як він мав найвищу владу в своїй землі, а влада лишалася для нього незбагненною і загадковою так само, як був загадковий він, султан, для сторонніх очей. Влада стомлювала й пригнічувала. Від неї незмога було схватися, спочити. Нависала над ним, як камінь. Сидіти й ждати, поки розчавить, не годилося, тому вимушений був щось робити, діяти: пішов на Белград і одразу досягнув успіху, якого не мав жоден з Османів. Чи вдовольнився цим? І чи пораділо його похмуре серце? Не вмів би відповісти навіть самому аллахові. Невпевненість і розтривоженість виливав у поезіях, які не мав кому читати. Єдиний чоловік, з яким ділився усім,— Ібрагім,— навіть він не міг збагнути розтривоженості, котрою сповнена була султанова душа. А що поезії без читача? Переписані найвправнішим каліграфом, ляжуть навіки в султанській книгозбірні так само, як диван покійного султана Селіма,— навіть жебруючі поети, які блукають по базарах з чорнильницямн за поясом, готові за жалюгідну акча переписати першому охочому свій найновіший вірш, навіть вони, коли казати ло щирості, щасливіші за найпишніших султанів, приречених па загадкове мовчання, від якого немає рятунку. Як заздрих Сулейман розгромленому його батьком перському шаху Ісмаїлу, поезії якого розлетілися тисячоусте піснями кизилбашів. А складав їх шах під іменем поета Хатаї, мабуть, так само в години самотності й утоми від всемогуття влади, без надії на можливість спідкування з людьми, і — як знати! — коли б не розбив його війська султан Селім, залягли б ті вірші теж непорушне шахським диваном, але нещастя дало їм крила, і розлетілися вони — тепер не збереш, не втримаєш, не заборониш, не понищиш! Сила буває і в безсиллі. Він же володів силою незламною, довів це щойно всьому світові на берегах Дунаю, але та сила була нездатна "обороти розтривоженість його душі, незбагненну для нього самого.

Він кинувся в чужу землю, у чужі простори, підкоряючись голосу предків і голосу тих просторів, і довго йому здавалося, що саме в цьому порятунок, але згодом, уперто вдивляючись у могутню течію слов" янських рік, почув голос інший, жіночий чи дитячий. Той голос кликав його звідти, кликав з неба і на небо, голос незнаний, чув його коли-небудь чи й не чув, голос, як сум і щем у серці, все б віддав за нього, за те, щоб наблизитися до нього на простягнення руки, на погляд, на віддих, а де його знайти? Простори німували. Мовчали поруйновані, спалені міста, мовчала сплюндрована земля, мовчали вбиті люди — порубані, посічені, задушені, живцем закопані в землю, мовчали, бо мали уста повні землі, як ті два угорці, що їх закопав Ібрагім уже по взяттю Белграда у негасимій мстивості й жорстокості. Сам вигадав ту кару чи вигадали вони вдвох — султан і його поплічник? Яке це мало тепер значення? "Адже людина створена для вагань, коли торкнеться її зло — сумною, а коли

торкнеться їй добро — недоступною".

Від Белграда майже втікав. Так ніби не хотів мати нічого спільного з тими, хто неушкоджено повертався з берегів Дунаю убивцями, грабіжниками і переможцями. До Стамбула прибув тайкома, заліг у неприступних нетрях сералю, нікого не підпускав до себе, не хотів бачити навіть Ібрагіма, відмовив у зустрічі самій валіде, тільки чорний кизляр-ага поночі водив до султана то Гульфем, то інших одалісок, привезених ще з маніським гаремом, і тепер вони були єдині, хто міг хвалитися і пишатися милостями й увагою самого падишаха. Тоді споряджено було султанську барку, вистелено килимами, посаджено арфісток і одалісок, і Сулейман довго плавав по Богазічі і Мармарі, і море розлунювалося музикою, співом і сміхом. Султанські діти вмирили одне за одним, зрозпачена Махідеван рвала на собі волосся, билася од горя об землю, а Сулейман мовби й не помічав нічого, вдарився у розпусту тяжку і бездонну, так ніби забув про велич, якій слугував перший рік свого володарювання з запопадливістю подиву гідною.

Ніхто не знав про той таємничий жіночий голос, що переслідував султана, ніхто не чув того голосу, чув його тільки Сулейман, усі спроби заглушити його виявилися марними, голос кликав султана знов і знов — куди, звідки?

Сулейман прикликав свого улюбленця. Замкнулися у покоях Фатіха, пили цілі ночі солодкі кандійські вина. Ібрагім умовляв султана, щоб той показався стамбульцям в урочистому виїзді — селямлику, як і годилося переможцеві над невірними, але султан не хотів з'явитися навіть на щотижневі ритуальні прийоми в сераї, де двір має бачити свого султана, а султан — крізь прозору запону, що відділяє його трон від присутніх, — своїх придворних. Він нічого не хотів — тільки б знати про той голос, який кликав його невгамовно й уперто, але про який він не міг сказати нікому, навіть Ібрагімові, бо нахабний грек посміявся б з султана, а з султанів не сміються.

Сулейман хотів бути добрим і щедрим. Одалісок, яких водив йому кизляр-ага, обдаровував, як ніхто ніколи. Звелів спорудити в Стамбулі ще кілька імаретів — притулків для бідних. Допитувався в Ібрагіма: "Чого тобі хочеться? Що б я міг для тебе зробити?"

— Все я маю, — говорив Ібрагім. — Ваша величність дала мені найвище щастя — бути поряд, насолоджуватися близькістю, про яку не сміє думати жоден смертний. Що ж тут ще бажати?

— А все ж таки! — наполягав підпийлий султан, виграючи похмурими рум'янцями. — Все ж таки! Невже в тебе немає ніяких мрій? Потреб?

Ібрагім заперечливо крутив головою. Робив те з навмисною повільністю, мовби насолоджуючись своєю безкорисливістю. Хай знає султан, який вірний його Ібрагім і яка чиста його прихильність і любов! А сам тим часом, весь напружившись, гарячкове думав, коли саме влучити належну хвилю, щоб мимохідь, недбало, як про дрібничку, проронити перед султаном кілька слів про Кісайю. Про доньку дефтердара Скендер-челебії, про яку знову уперто нагадував йому Луїджі Гріті, щойно він повернувся з походу на Белград, і вони зустрілися в Ібрагімовім домі на Ат-Мейдані, в домі,

перебудованим невпізнанне знову ж таки завдяки старанням Гріті. Хліб, м'ясо, садовина, шовки, які пливли до Стамбула морем і доставлялися суходелом, проходили через руки Гріті й Скендер-челебії, а було тут усього так багато, що потрібен був спільник, ще бодай один, третій, і тим третім хотіли вони мати Ібрагіма в сподіванні на його заступництво — коли виникне потреба — перед самим султаном. Ця спілка обіцяла Ібрагімові те, чого не міг дати й сам султан: багатство. Тим часом шлях до багатства лежав через шлюб з донькою дефтердара. Ібрагімові вже й показано Кісайю. Ніжна й чиста. Варта гріха. Варта цілої притчі. Ібрагім осушив чашу з вином і спитав у султана дозволу розповісти притчу.

— Ти ж смієшся з поетів,— згадав Сулейман.

— Світ втратив би без них найліпші свої барви,— поважно мовив Ібрагім.

— Хіба я не казав того самого?

— Я тільки повторюю слова вашої величності.

— Тож-бо. То яка твоя притча?

Ібрагім продекламував піднесено, палко:

Сокіл на червоній прив'язі Вдень полював на пташок. Сиділа куріпочка. Пір'я — барвисте в очах — настороженість. Сказала куріпочка соколу:

"Не полюй на мене вдень, бо я не денна дичина, Полюй на мене темної ночі".

Султан з-під брови метнув швидкий погляд. Де й поділося сп'яніння. Не було Сулеймана, не було поета Мухіббі, зневіреного в ділах світу,— сидів перед Ібрагімом твердий повелитель, могутній, всевладний і жорстокий.

— То де побачив сокіл куріпочку? — спитав султан.

— Притча може бути і без значення.

— Не перед султаном і не для султана. Питав же тебе, чого хочеш, якої помочі.

Тепер кажи.

Ібрагім щосили вдавав збентеженість.

— Я б не хотів зловживати.

— Кажи.

— У Скендер-челебії є донька.

— У дефтердара?

— Так.

— Сам буду на вашому весіллі.

— Але ж, ваша величність...

— Може, дефтердар відмовить султанові?

— Я не про те. Кісайя з простого роду. Дефтердар чоловік походження нікчемного, підлого. А вашій величності годиться бути на весіллі тільки тоді, коли дівчина з роду царського...

— Не хочеш присутності султанової?

— Але ж високі вимоги...

— Чи цю доньку дефтердара ще не маєш наміру робити башкадуною?

— Час покаже, ваша величність, тільки час володіє всім.

— Згода. Матимеш мій дарунок. Скендер-челебії передадуть моє веління ще сьогодні.

Ібрагім мовчки вклонився. Хотів поцілувати рукав Сулейманів, але султан відтрусив його. Навіть крикнув розгнівано на свого улюбленця. І не за його рабський порух, в якому, власне, нічого не було незвичайного, а від того, що знов залунав над ним той загадковий жіночий голос, і так виразно, ніби був тут, між ними, простягни руку — доторкнешся. Доторкнутися до голосу — чи можливо таке?

— Іди,— сказав зненацька Ібрагімові,— іди й скажи Скендер-челебії про мою волю. А мене полиш. Хочу бути сам. Не хочу нікого бачити.

Казав неправду. Хотів би бачити той голос, вірніше, ту, кому він належав. А чи належав комусь? Чи жив у просторі, як живуть там голоси землі й неба, вітрів і дощів, дня і ночі?

Просилася до султана розплакана Махідеван — не захотів бачити. Знов спустився у сади гарему, але до моря не дійшов, засів у білому кйошку, тоді захотів послухати спів одалісок, побачити танці, але не в приміщенні, а на траві, під деревами, коло текучої води, на просторі з морськими вітрами. Без валіде, без султанських сестер, без Махідеван з її невтішним горем — самі одаліски, арфістки й танцівниці, вірні слуги втіхи, спочинок втомлених очей володаря.

Розстелено на траві стамбульські килими — як дим, як туман, як імла над Босфором. Ступили на них маленькі ніжки, закружляли в танку виткі постаті. Султан, непомітний за густим плетивом кйошка, самотньо спостерігав за тим святом краси, що призначалося тільки йому одному й однаково не могло вдовольнити його, загоїти його рану, зцілити від несподіваних хворощів, насланих якоюсь злою силою, що розлунювалася голосом загадково-незбагненим. Йому набридли танці, і він махнув рукою кизляр-азі, вимагаючи пісень. Але й пісні не принесли порятунку, і Сулейман знов хотів гнівливо урвати забаву, аж зненацька вчулося йому щось ніби знайоме, до голосу, який мучив його вже он який час, долучився голос ніби схожий, вони злилися — вже й не розрізниш, де який,— і повели пісню турецьку, і не з тих, що мають втішити султанське вухо, а зухвалу, майже грубу, з недозволеним натяком:

Бір далда ікі кіре Бірі ал, біра бейаз, Есмерден арзум алдин, Сарамадим бір бейаз [42].

Співало оте слов'янське дівча, яке колись вразило своїм співом султана аж так, що він опустил йому на плече муслінову хустину, але про яке забув, щойно потримавши його в обіймах. Але ж співало тим самим голосом, який мучив Сулеймана вдень і вночі повсюдно. Якесь непорозуміння. Мана. Він порушив звичай і, підкликавши кизляр-агу, сказав похмуро:

— Хай ота замовкне!

Кизляр-ага метнувся виконувати веління. Та коли повернувся, його ждало веління ще похмуріше й гнівливіше:

— Чому вона замовкла? Хай співає!

Тепер уже не розбирав слів, слова не важили — слухав тільки голос, упізнавав його,

дивувався, не вірив, водночас відчуваючи радість порятунку. Вийшов з кйошка, з'явився перед очі одалісок, узяв у кизляр-аги прозору хустину, і повторилося те, що було повесні, — хустина лягла на худеньке плече золотокосої Хуррем, і від розвеселеного маленького личка, піднятого до султана, мовби посвітлішало його похмуре обличчя.

І знов порушив звичай султан, сказавши при всіх: "Повернеш сьогодні мою хустку". І сказав не кизляр-азі, а Хуррем, так що Гульфем аж засичала від заздрощів, а Кіната зацокала язиком, ніби цикада.

Сулейман милостиво змахнув рукою. Відпускав усіх а чи гнав од себе? Тим часом відпускав і Хуррем, яку мали зготовити для ночі, зготовити рабиню для рабської ночі — мамо, пусти мене в дитинство, матусю рідна! Стояв над нею повелитель — у золотій лусці, здерев'яніло випрямлений, мов ударений правцем. Коли водили йому в ложницю Гульфем, коли прогулювався у барці з одалісками, тоді не кликав її, не згадував про неї, не пам'ятав. А вона? Ждала поклику, мов пес посвисту, чи проклинала сзое ждання? Бо ж стала, як усі. Вибратися з рабства через рабство ще більше, ще безнадійніше. Як усі? Неправда! Має всіх перевершити і перемогти. Хіба не перевершила вже, лиш двічі з'явившись перед очі султанові й двічі здобувши його прокляту хустку?

Хуррем зірвала хустку зі свого плеча, тріпнула нею і побігла між помаранчевими деревами, між пахощами і прохолодою. Зелений вітер гнався за нею з гущавини, обіймав зеленими обіймами, тасував зелені тіні па її ніжній постаті (в білому, вся в білому!), і волосся її ставало мов зелене золото, і з очей било зеленістю рівнин. Колись поривалася в поле, як красувалося жито. Збіжжя лягає хвилею, жайворонки співають, ластівки, як синьо-білі стріли, облітують тебе довкола, кожна травка, кожна квіточка, кожен колосочок нашіптують тобі про якусь велику таємницю, що така близька людині, всьому живому, деревам, сонцю, зорям, всесвіту.

Тепер у ній душа кричала від самої згадки про те, що зосталося і ніколи не повернеться. "І ось я з вами во всі дні до скончання віку". Віки скінчилися, зоставлена вона всім суцим, покинута, богом зоставлена, ні людина, ні собака. Сподівається на рятунок у місці найтяжчої ганьби. Як вона ненавиділа тепер султана! Підлий владолюб, пекельна п'явка, двоногий диявол, обрізаний сатана! Хотіла б бути змією, але без отрути, собакою, хоч нікого не кусати, поганим пацюком, та без чумної зарази, жабою, ящіркою, сараною, будь-ким — тільки не жінкою! і водночас знала, що зможе перемогти тільки як жінка, єдиною зброєю, яку мала, — тілом чистим, незайманим, неповторно-єдиним.

Коли вів її уночі кизляр-ага до султанської далекої ложниці, не мерзла, як повесні, не здригалася від ляку, зціплювала зуби, прочитувала в думках молитви, не мусульманські — свої, ще від батька — "Отче наш", "Богородице діво", "Достойно єсть". Боже, єдиний, всюдисущий, всемилостивий! Поможи, допоможи, підпоможи, спроможи, споможи! Обіцяно, що праведники просвітяться у царстві божім, як сонце. А хіба ж вона не праведниця? Хіба встигла завинити в свої шістнадцять літ? Чому має йти до цього чоловіка, такого темного душею, ніби вийшов із підземелля? Чому, чому?

Султан ждав її нетерпляче, якийсь ніби розгублений, знов, як і тоді, сидів на ложі, тільки тепер був у тюрбані, безпорадно мовчав, дивився на Хуррем, яка заклала — нага, тільки з прозорою хусточкою на плечі — коло дверей і теж мовчала, дивлячись на Сулеймана чи то злякано, чи з викликом.

— Чому ж ти мовчиш? — спитав він нарешті. Вона мовчала.

— Підійди до мене.

В ній так і закричало: "А коли не хочу? Коли не захочу?" Але не випустила того крику, тільки постояла з упертості, а тоді все ж пішла, повільно, заточуючись і перечіпаючись об килими, ніби п'яна або сновида. Якби ж то вона знала, як її голос мучив Сулеймана всі ці місяці, терзав його душу, не даючи спочинку ні вдень ні вночі! Як сказало в святому письмі: "Поглянь на того, кого пронизали вони". Та не знала Хуррем про свою владу над султаном, владу нез'ясовну, безпричинну, і тому ще тільки мріяла про ту владу, прокрадалася до неї обережно, як до пташки, котру боїшся злякати. Як караван не може йти швидше, ніж він іде (бо тоді ті, що їдуть на верблюдах, випередять душі свої і порозгублюють їх у безмірах шляхів), так і вона могла просуватися з швидкістю, що залежала не від неї, а від нього, від чоловіка, якого ненавиділа найбільше на світі і в якому водночас тільки й могла шукати для себе вибавлення і рятунок.

— Ну чого ж ти? Йди швидше! — мовби вгадав її полохливу нерішучість Сулейман.— Ти ж не боїшся мене?

— Боюсь,— облизуючи пересохлі уста, пошепки відповіла Хуррем.

Сулейман спробував усміхнутися.

— Хіба я страшний? Для тебе я ніколи не буду страшний. Ти, мене розумієш? Хочеш щось випити? Тут є вино. Ти все розумієш?

Мішав слова турецькі з слов'янськими, був незвично піднесений, дивувався сам собі.

— Я мала доволі часу, щоб спізнати і турецьку, й арабську,— сказала Хуррем.— Та й перську. Султан не повірив.

— Цього не може бути.

Вона промовчала. Сулейман налив їй вина.

— Випий і не мовчи.

Вона відпила вина. Може, то й не вино, а отрута? І треба хоч знати, як вона діятиме. Стояла перед ложем, сідати відмовилася, затято мовчала.

— Ти гніваєшся на мене за те, що я повоював слов'янські землі? — спробував здогадатися султан.

Хуррем знизала плечима. Яке їй нині діло аж до цілих земель?

— Чи, може, за те, що кримський хан, скориставшись моїм походом, напав на твою землю? — не відставав султан, приховавши від Хуррем, що то він звелів ханові напасти на польського короля, щоб той не прийшов на поміч своєму родичеві — королеві угорському.

Дівчина вся стрепенулася болісно, почувши про свою рідну землю, та й знов ніби

заклякла.

— Я не можу почуватися винним перед тобою, бо султан ніколи не буває винний, ти маєш мене простити і заспівати, щоб я почув твій голос. Прошу тебе.

Вона всміхнулася. Відпила ще вина і усміхнулася щедріше. Ніби дратуючи султана, посмикала за золотий хрестик, якого вперто не хотіла скидати. Золою на грудях. А в грудях? Аби ж то лей чоловік міг зазирнути їй у груди.

— Про що ж заспівати?

— Про що хочеш.

Вона знов завела турецької. Про дівчину і її красу. Он бірінде майюзюне бакилир — одинадцятилітньою вже задивляються на її місяцеликість; он алтисинда петек бал олур — у шістнадцятилітньої нулик наповнюється медом, йирмісінде керван гечер, йор олур, йирмі бірінде бір к'етюйє кул олур — у двадцять один рік стає рабою якого-небудь негідника. Пісня була довга — через усі роки від одинадцяти до двадцяти одного, і знов таки загруба як для султанського вуха, але Сулейман слухав з величезною втіхою і радістю, зовсім для нього не властивою.

— Ти справді знаєш по-турецьки? — подивувався він. Хуррем відповіла йому по-арабськи:

— Клянусь небом, яке проливає дощі, клянусь землею, яка вирощує трави.

— Цього не може бути! — не повірив султан.

Тоді вона проспівала йому одну з пісень Хатаї, того самого шаха Ісмаїла, що йому він так задрив у хвилини душевної незлагоди, заспівала по-перськи, тоді по-азербайджанськи, аж диво брало. Вона співала і приспівувала, сміялася і присміювалася, споглядаючи його знетямливість. Так непомітно наблизилася на відстань небезпечну і опинилася в обіймах чоловіка, якого ненавиділа, але без якого не могла тут існувати, і, коли Сулейман доторкнувся до її похливого тіла, він наповнився по самі вінця отим голосом, що так довго і тяжко його мучив, і лиш тоді збагнув, що віднині без цієї дівчини йому не жити. Проникала у кожну точку тіла, входила в нього, вливалася, вповзала ящіркою, зміїно, тугою, щемом, захватом, знемогою. Тоді вона знов приспівувала йому різними мовами, уже й рідною, щось розповідала, жебоніла, мов струмочок, лопотіла, мов листя під вітром, а він був далеко від її хапливих слів і несміливого тіла, але близько до її голосу, тулився до того голосу, мов дитина, і радів, сміявся, зникала його суворість, навіть кров невинно вбитих мовби не плямила йому рук, а злітала в небеса і вкривала червоністю місяць, зорі й хмари над Босфором. На ранок стане він для всіх знов султаном, жорстокосердним повелителем без милості й жалю, і тільки їй дано бачити його іншим, тільки вона змінила його бодай на одну ніч, стала могутнішою за владу й за всю імперію. Ось сила жінки! Ось її влада!

Гарем усе помітив, але не повірив. Очі, від яких не сховаєшся, уміють бачити, та й тільки. Бачили, що Хуррем за сміхом ховає розбентеженість, непевність, а може, й відразу. Якби ж то! Помічали, що кизляр-ага веде розсміяну рабиню до султанських покоїв раз, і вдруге, і втретє. Такого не знав ще ніхто, крім Махідеван,— всемогутньої, незамінної і незрівняної.

Тепер між ботом і Хуррем були тільки зорі й темрява. А може, темрява стала для неї богом? Жіночим богом, бо жінка панує тільки в темряві, творячи справжнє чудо, пробуджуючи в душі жорстокого деспота доброту, ніжність, розум, справедливість, простоту і захопленість.

Третьої ночі Хуррем лишилася у султановій ложниці до ранку. Але не побачила, як спить султан, бо заснула сама, а він дивився на неї, молився аллахові, плакав без сліз над своєю самотністю, від якої його порятувала ця дивна дівчина, був уже не султан, не завойовник, а простий мандрівник, поет, мислитель. Питав себе: що є життя? Тінь птаха на морській хвилі, правічний пил зодіаку над безміром пустель, схлип часу в каравані вічності, заблукане виття звірів у хащах, неминучість мандрів до смерті?

Хуррем прокинулася і лежала тихо, прислухаючись,— коли ж повстане її душа? Ждала, сподівалася, нетерпеливилася. Хотіла плоду в собі, прагнула його, але не як яблуня зав'язі, не як калина червоного кетяга з-під білого цвіту, не як ліщина горіха з медвяної брості, а гіркою й ненависною. Хай проросте, як кукіль на пшениці, як ріжки на житі, як отруйний гриб у лісових хащах. У хащах її тіла гіркий султанський плід — і тоді вона підніметься над усіма й над усім. Немає такого наміру, якого б вона не виправдала. Раби хоч і нижчі за тиранів, зате стоять на власних ногах, а тирані — на глиняних. Вона переможе цього чоловіка, має перемогти будь-що! Людині не досить просто жити. Щоб жити, потрібні вітчизна, свобода і пісня, їй з усього лишилася тільки пісня від матері, піснею утвердилася в цьому жорстокому світі, піснею мала й здолати його.

Тим часом настала пора для сліз.

Гарем не міг простити Хуррем її неочікуваного, безпричинного вивищення над усіма. Досить того, що всі, навіть всемогутня валіде, змирилися з химерною вдачею цієї Рушен, з її загадковим, протиприродним для цього місця показною стриманістю сміхом, що розлунювався у поплутаних просторах гарему, наче звуки спокуси з найглибших пекел. Забагато було тих двох султанських хустин, які русинка в спосіб таємничо-чаклунський одержала з рук падишаха, тільки двічі з'явившись перед всесвітлі очі повелителя усіх суходолів і вод (бо небеса належать аллахові всемогутньому, хай царює вічно й щасливо!). Але цій доньці шайтана виявилось і цього ще мало. Вона зачарувала пресвітлого султана, запаморочила його злим чаклунством аж так, що він не хотів нікого бачити й чути, тільки цю Хуррем, тільки її єдину, щоночі — і вже скільки ночей підряд! — і не міг відірватися від своєї рабині до ранку, іноді велів приводити її навіть удень, чого ще ніколи не бачено й не чуто. Чари, чари! Ніхто не бачив, малу українку не впіймано за руку, доказів мовби й не було, але ж була знетямливість султанова, отож були і чари.

Гарем гомонів притаєно й загрозово, він ждав кари, прагнув кари, він нетерпеливився і дивувався з терплячості валіде і засліплення Махідеван, яка за смертю своїх трьох дітей не бачила й не помічала навіть загрози загибелі для себе самої. Спокій зберігала, мабуть, лише валіде. Стривожена смертю двох султанських синів, могла очікувати (бо все в руках аллаха!), що з дня на день чорна смерть забере і

останнього з живих Сулейманових синів — Мустафу, тому мала негайно подбати про те, щоб трон Османів не зостався без наступника. Прийняла вість про несподіване зближення султана з маленькою українкою вдоволено, з таємною втіхою: коли й неправда, що ця дівчина королівського походження, то однаково ж несхожа вона ні на кого і гідна зайняти місце поряд з Махідеван, цією двічі одурілою султанською улюбленицею: спершу від влади, тепер від горя. Але все це валіде мала в душі глибоко заховане, гаремові ж виказувала заклопотаність тим, що відбувалося у султанських покоях, і натякала, що тільки вичікує слушного часу, викаже проти тих двох свою силу, "в той день, як свідчитимуть проти них їхні язики, їхні руки і їхні ноги про те, що вони робили". І коли відчула, що вже час втрутитися, покликала до себе Махідеван, нагримала на неї за безконечне рюмсання, відкрила їй очі на загрозу, розпалила в черкешенці дику лютість і не стала стримувати башкадуну, коли та почала кричати, що вона знайде джавурку навіть під султанськими зеленими покривалами і задушить ось цими руками, не просячи нічийої помочі, не питаючи нічийого дозволу, не лякаючись ніякого гріха.

Розметана й розшаліла, побігла товста черкешенка туди, де мала бути її зрадлива суперниця, не стала ні питати, ні переконуватися, бо й так усе відкривалося їй, мов у день суду останнього: і нове, просторе помешкання Хуррем, і служебки довкола неї, і пишнота убранства ледь не така, як у неї самої, головної султанської жони,— яка підступність, яка ганьба і яке злочинство! Всією тяжкістю переогодованого свого тіла вдарила Махідеван знетямлену Хуррем, увіп'яла свої гострі нігті їй в лице, вчепилася у волосся.

— Зраднице! — вигукнула люто Махідеван.— М'ясо, продане на базарі! Ти зі мною посміла змагатися!

Хуррем зодягали, щоб вести до султана. Чотириокий ось-ось мав прийти за нею, мав би нагодитися саме вчасно, щоб захистити її, не допустити цього приниження, яке було, власне, й султановим приниженням. Але кизляр-ага завбачливо десь затримався або заховався. Служебки розприскалися на всі боки, жодна не прийшла на поміч Хуррем, були тут очима й свідками мстивого гарему, хотіли першими побачити упослідження тієї, яка замахнулася на найвище, засвідчити її ганьбу, побачити її сльози.

Хуррем насилу вирвалася з чіпких рук мстивої черкешенки. В кривавих подряпинах, з косами, з яких повисмикувано цілі пасма розкішного ще мить тому волосся, відскочила від Махідеван, готова до відсічі, до захисту, до всього найлихішого. Сльози? Сліз своїх не покаже тут нікому і ніколи! Крик? І крику її не почують, хоч би й усі поглухли! Була безпомічна, приречено-покинута, наче перлина, нанизана на нитку, але тепер уже знала, що, як перлина, зберігає в собі красу й привабу. Була певна своєї приваби й сили — і не для цих жінок, не для гарему, а для тої вершини, до якої усі тут рвуться, а досягнути не дано нікому, окрім неї.

Кизляр-ага, добре відаючи, що надмірне вичікування може призвести до непоправного, з'явився у покої Хуррем саме вчасно, щоб порятувати її від нового, ще

лихішого наступу роз'юшеної, здичавілої, як тигриця, Махідеван; баш-кадуну силою витягли з покою чотири євнухи, що їх Чотириокий ніби випустив з широких рукавів свого золототканого халата,— так несподівано сипнули вони з-поза нього на черкешенку, а до Хуррем головний євнух звернувся, мовби не помічаючи, в якому вона стані, і нагадав, що треба йти до султана.

— Не піду! — коротко кинула Хуррем не так для кизляр-аги, як для служебок, що не йшли, ждали, сподівалися ще чогось, щоб мати що розповісти гарему, який десь аж не тямився від нетерпіння.

— Що ти сказала? — спитав кизляр-ага, для якого Хуррем була й далі рабинєю, хай і улюбленою на якийсь час для султана, але однаково ж рабинєю.— Як ти сміла мені таке сказати?

— Не піду! — закричала Хуррем і навіть ногою тупнула.— Піди й скажи султанові, що я не гідна стати перед ним, бо я звичайне продане м'ясо, а не людина. Окрім того, лице моє таке подряпане і волосся таке порване, що не смію навернутися перед очі його величності.

У Чотириокого не здригнулася жодна жилочка в лиці. Про співчуття тут не могло бути й мови, принаймні мав би усміхнутися на такі слова, але не дозволив собі й цього. Коли людина сама копає собі могилу, що застається? Підштовхнути її туди, підставивши плече,— ось і все. А що Хуррем живцем закопувала себе, в цьому не могло бути ніяких сумнівів. Бо це вперше в османських гаремах рабиня відмовляється йти на поклик падишаха, та ще й вимовляючи при цьому образливі, погордливі слова, хвалячись своїм рабством, виставляючи його мов якусь найвищу цноту. Не могло бути більшого торжества для всього гарему, ніж ще страхітливе падіння тимчасової улюблениці, що запаморочила султана таємними чарами, і кизляр-ага, як вірний слуга Баб-ус-сааде, як найнеобхідніша належність гарему, мерщій кинувся до покоїв падишаха, щоб принести звідки веління про кінець збунтованої рабині і про возвеличення усіх тих, хто ждав цього кінця: валіде, Махідеван, султанських сестер, усього гарему, аж до найупослідженіших водоносів і прибиральників нечистот.

Однак чари діяли далі непередбачувано й зловісно. Султан мовчки вислухав головного євнуха, перепитав, чи справді Хуррем завдано великої шкоди й ущербку. Тоді сказав:

— Піди до неї і попроси, щоб вона прийшла.

А коли отетерілий від таких слів кизляр-ага, замість миттю кинутися, щоб виконати високе веління, розтулив рота, мовби хотів щось сказати, султан повторив:

— Піди й скажи, що я просив її прийти.

Двічі мовлене вже по вимагав потверджень. Кизляр-ага потюпав туди, звідки йшов з таким передчасним торжествуванням, був надто досвідченим гаремним слугою, щоб не збагнути, що йде вже й не до рабині, а до повелительки, хай ще незнаної і необ'явленої усім, але йому вже відкритої, і щастя, що він перший про це довідується і вже не схибить у своїй поведінці нізащо. Був суцільна поштивість перед Хуррем, вклонявся їй, ніби султанші, просив і за падишаха, і за себе. Вона трохи

причепурилася, пішла до покоїв Сулеймана, йшла з сухими очима, затято, сповнена ненависті до всього навкруг, а перед самою ложницею султанською зламалася, заскімлило їй в душі, бризнули з очей рясні сльози. Матусю рідна, що вони зі мною роблять! Пусту мене в дитинство, пусти в свої пісні, в казки, у свій дорогий голос, пусти в каяття, пусти хоч у смерть! Просилася у дитинство, а була ж ще дитиною. Стала перед султаном уся в сльозах, закривавлена, понищена. Сулейман, забувши про кизляр-агу, кинувся до Хуррем, цілував її сльози і рани, гладив волосся, питав, хто насмілювався занести на неї руку, хто цей злочинець, хай скаже, хай тільки назве ім'я.

Крізь схлипування вона назвала ім'я Махідеван, і султан коротко кивнув кизляр-азі: привести. Не просив, не передавав, щоб прийшла, не став витрачати бодай слово на свою башкадуну, на султаншу, на матір своїх дітей, на ту, що дала йому наступника. Жорстокий кивок — і все.

Кизляр-ага слухняно пішов у новий свій похід. Одну вже звів на вершину, тепер мав другу спустити до низин. Трохи побоювався знесамовитілої черкешенки, лякався, що закомизиться і не захоче йти до свого повелителя, але Махідеван тільки й чекала, коли стане перед очі Сулейманові. Бо яка ж жінка знехтує нагодою виказати чоловікові все, що вона про нього думає,— і не важить при цьому, хто чоловік, а хто жінка,— чи найубогіший юрюк з Анатолії, чи й сам великий султан.

Вбита горем од смерті своїх дітей і від несправедливості, якої зазнала з боку султана, Махідеван стала перед Сулейманом розгнівана, але й горда з того, що не була колись продана йому в гарем, а привезена братами в дарунок майбутньому наступникові престолу на знак відданості Османам, які завоювали весь видимий і знаний світ. Не гамувала своєї розсатанілості, а горла їй рвалося разом з турецькими словами дике черкеське клекотіння, що було б, може, навіть прекрасне, якби вимовлялися при цьому слова справедливі й милостиві, а не пройняті ненавистю.

Султан коротко спитав, чи то справді вона допустилася насильства над беззахисною Хуррем.

Черкешенка гортанне засміялася і вигукнула, що то ще й не все. Бо вона, Махідеван, башкадуна, тільки вона може бути найперішою в служінні його величності, і всі жони, а найперше рабині, повинні їй поступатися і вважати своєю господинею.

Сулейман неблимно дивився на ту, яку звав Весняною Трояндою і Повелителькою Віку, яку ще зовсім недавно ставив понад усе, без якої не міг дихати. Дивився і не бачив ідола, якому поклонявся. Стояла перед ним тупа, пихата, розгодована черкешенка, уся обвішана коштовними брязкальцями, які щедро дарував він їй за кожен поцілунок, за кожен порух бровою, а поруч з нею — сповнена життя й іскристого розуму дівчина, що мовби вирвалася з пекла, яке обпало їй волосся, зачепило, може, й душу, але випустило на волю, щоб потрапила вона в рай, бо рай тільки для таких, як вона. У гаремі була вона мов виклик усім отим буйнотілим, безмірної вроди одаліскам, звичайна начебто лицем, з дитячим, ледь задертим носиком, така зграбна вся, що вмістилася б на долоні свого безжального сторожа —

кизляр-аги, але мужня, зухвала, повна незбагненної чарівливості й неймовірного розуму. Сулейман прекрасно знав, що таке нетрі гарему. Там усе непевне, нетривке, стривожено-полохливе, усі мовби роздвоєні, одні піддаються долі й пливуть па цьому проклятому кораблі тяжкого нидіння, що везе їх до старості й до смерті, другі (їх зовсім мало, одиниці) починають запеклу боротьбу за султанську постіль, не задумуючись над тим, що зможе принести їм ця постіль. А ця дівчина не приєдналася ні до одних, ні до других, навіть у гадці не мала, що випадком здобута султанська постіль принесе їй геть неочікуване: владу, яка нікому й не снилася. Яка то для нього несподіванка і радість водночас: зустріти в гаремі, серед цього зневаженого "м'яса для задовольень", серед отупілих молодих самиць, затурканих наложниць, заляканих знарядь утіхи й насолод, істоту мислячу, людину, яки дорівнює тобі впертістю розуму й жадобою знань, а волею і характером перевищує, бо за тобою, крім походження, немає нічого, а вона видобулася з небуття, з рабства, з безнадійного понищення на самий верх тільки завдяки власним силам., обдарованості душі, мужності й віри у своє призначення на землі.

Все це Сулейман відчував, хоч збагнути до кінця не вмів, та й не намагався. Знав тільки одне: більше не захоче бачити цю черкешенку, ніколи й ніде. Спливли в пам'яті слова: "А тих, непокірливості яких ви боїтеся, вмовляйте і покидайте їх на дожах і ударяйте їх".

— Іди геть, темна жінко,— сказав він тихо, але твердо. Коли ж Махідеврэн гнівno посунула на нього, він повторив уже з нетерпінням у голосі:

— Іди геть!

Залізні руки кизляр-аги вмиль випровадили черкешенку з ложниці.

А ті двоє лишилися самі, глянули одне одному в очі, і, мабуть, обоє водночас зрозуміли: самі назавжди, до кінця, нерозлучно. Сулейман втомлено зрадів од цього відкриття, а Хуррем злякалася. З жахом відчула, що ненависть її кудись пропала, щезла, а на її місце виступали спокуси, і демони заволоділи душею невблаганно й навіки, навіки! Хіба вона цього хотіла, хіба до цього прагнула? Хотіла тільки заспокоїти, приспати вампіра, а тоді вдарити, здолати, перевищити! Щоб відомстити за все. За матусю, і за батька, і за Рогатин, і за всю свою землю, що її ці зайди, ці грабіжники й людолови норовили закувати в залізний нашійник, мов отих нещасних дівчат, що пливли з нею через море і продані на рабському торзі в Стамбулі у вічну неволю. І хоч сама не зазнала нашійника, відчувала його жорстоке залізо на своїй ніжній шиї. Той нашійник загрожував їй постійно, нависав над усім її життям, як предковичне прокляття. Чи тільки через те, що народилася на такій щедрій і багатій землі, що опинилася на роздоріжжях племен і всієї історії?

Мала викохувати в собі ненависть до цього повелителя усіх найбільших грабіжників, вирощувати її уперто й дбайливо, і робила це без сторонньої спонуки, без нічиєї помочі і вже мала б зірвати плід, коли несподівано зламалася. І з жахом відчула в собі вже й не зненависть до цього високого сумного чоловіка, схожого на вікарія Скарбського з Рогатина, а — страшно й сказати — щось мовби початок прихильності,

може, й любові! Вітер гірких спогадів ще досі ніс її у ріднизну, а любов уже відгинала, як молоде дерево, назад. І давно вже перестала бути Настасею, а стала Хуррем. І тепер позосталася сама з цим чоловіком у цілому світі. Ступнула до Сулеймана, і він простягнув до неї руки. Впала йому на груди, здригалася у риданнях. Хай твоя тінь упаде на мене. Падала на всю землю, хай упаде й на мене.

Ось коли завершилася богозоставленість її душі її триєдиним християнським богом. Тут же, де грішила, мала прийняти чужу віру. Так легко. Тільки підняти вказівний палець правої руки — шехадет пермагі — палець сповідання. Цнотлива блудниця. Поволі вповзали в душу порок за пороком, пристрасть за пристрастю, а вона й не помічала. Вглиблювалася у плотське життя, поки й потонула в нім. Якщо поклонишся мені, то все буде твоє... Яка облуда.

А образ матусі, дорогий образ, тьмарився і вже насилу пробивався крізь далеч часу, невиразний і гіркий, як нічні самотні ридання. І тільки глибоко в душі тоскно лунала пісня від матусі, все від матусі: "Ой глибокий колодязю, боюсь, щоб не впала. Полюбила невірною — тепер я пропала..."

ОСТРІВ

Так що ж? Дияволи вже вселилися в неї, і довкола від них аж кишіло. Щоправда, останнім часом вони поводитися сумирно, та однаково тепер уже знала: вона в їхніх руках і нема рятунку. Ішла до султана щоночі, вмирала й народжувалася в його обіймах, а він, видати з усього, тільки й життя бачив, що в її очах, у її обличчі, в її похливно-знадливому тілі, дивувався тепер безмірно, чому так довго не міг відгадати (а хто підказав, хто?) причину своєї душевної скрухи, ще більше чудувався з того, як могло видатися йому попервах негарним це єдине в світі личко з прекрасним, уперто задертим носиком, з очима. Що зоріли йому в найгустішій пітьмі, з дивним сяйвом, од якого б розпромінилася навіть найпохмуріша душа. Воістину: краса — в очах того, хто любить.

Султан ставав знову султаном. Скликав диван, радився з візирами, двічі на тиждень, сповнюючи неминучий ритуал, показувався придворним і послам, щоп'ятниці молився в Айя-Софії, вряди-годи їздив на Ок-Мейдан метати стріли, приглядався до нових будовань у Стамбулі, обдаровував вельмож золототканими кафтанами й землями, карав і милував і знов і знов вертався до своєї Хуррем, без якої не міг і дихати, вертався у ночі її голосу, її пісень, її сміху і її тіла, якого ще не знав світ. Щоразу нове, незбагненне, нез'ясовне, страшне в своїй привабливості й невичерпності, це тіло обезвладнювало султана, у ньому все здригалось від самого лиш доторку до Хуррем, і він з жахом думав про те, що вранці треба залишати цю дівчину-жінку заради жінки іншої — держави, владної і немилосердної, а тим часом це біле дівча буде віддане на підглядіти, обмови й намови безжального, заздрісного гарему. Йому перед очима стояло щоразу те саме: валіде з владчими устами, злі султанські сестри, хижа Махідеврэн, зледашілі одаліски, товсті підступні євнухи, мовчазний кизляр-ага, безнадійно розполовинений між султаном і його матір'ю, а серед усього цього — вона, Хуррем, з хлоп'ячою постаттю, в якій нічого начебто жіночого, тільки пишне волосся і

тугі півкулі грудей, так широко розставлені, що між ними могла б лягти султанова голова.

Валіде теж бачила ті груди і теж знала, що між ними може влягтися голова її царственного сина, і лякалася цього, бо вже переконалася, що рабиня з України найнебезпечніша суперниця не тільки всім одаліскам, не тільки дурній Махідеван з пещеним, солодким, як халва, тілом, а навіть їй — недосяжній у її величі й владі повелительці гарему і свого єдиного сина. Коли султан, повернувшись з великого походу, смутний і похмурий, кинувся у розпусту, щоб розігнати тугу, валіде раділа цьому темному спалаху чоловічності в Сулеймані. Коли захопився малою українкою-роксоланкою, повелителька гарему навіть потай сприяла цьому захопленню, сподіваючись, може, й на поповнення парості Османів, бо ж діти від Махідеван виявилися нетривкими, і ще й не знати, чи довго житиме єдиний тепер її син і спадкоємець трону Мустафа. Та й не можна було ставити під загрозу всемогутній рід Османів, маючи лиш одного спадкоємця, — знала це валіде з власного гіркого досвіду, коли двадцять шість років не мала спокійної хвилини, оберігаючи життя свого сина, якому батько його не зумів, не зміг і не схотів дати жодного брата. Валіде вірила в дух і силу степів, на краю яких сама народилася, готова була вітати народження сина цією роксоланкою, ладна була б поставити її па місце кума-хатун, себто другої жони султанової, але ніколи не на місце першої, баш-кадуни, не на місце Махідеван. Бо Махідеван — це тільки тіло, тупе й дурне, яке легко попхати будь-куди, а Хуррем — це розум, непокорений, свавільний, як оті безмежні степи, з якими вже он скільки віків безнадійно б'ється войовничий народ самої Хафси. Ще коли нічого не заповідалося, коли Хуррем була безмежно далека від царственої уваги Сулеймана, валіде, підсвідомо відчуваючи загрозу, яка ховалася у маленькій українці, непомітно, але вперто керувала її вихованням. За звичаєм, встановленим спервовіку, гаремниць на цілий день збивали до гурту, щоб мати їх усіх на оці, не дати сховатися думкою і настроєм, не дозволити нікому такої пожаданої самотності, бо в самотині можна й надумати щось гріхове, а то й лихе, а так — пустоголовість, зледащіння, вихвалання і змагання хіба що тілесними принадами і водночас ревниве допильнування, взаємне стеження, яке живиться з невичерпних джерел заздрості, цього найстрашнішого з людських пороків. Хуррем, мовби й підкоряючись заведеному звичаю, охоче виспівуючи й висміюючись у гурті одалісок, водночас норвила відірватися від гурту, коли він набридав їй своєю пустоголовістю, відвойовувала для себе кожную вільну хвилинку, витрачаючи її на збагачення свого розуму. Інші об'їдалися, спали, думали про коштовності, про одяг і прикраси, мерщій хапалися за кожен новий спосіб зробити ще принадливішим своє тіло, а ця, з майже хлоп'ячим тілом, з диким духом степів у своєму химерно-золотому волоссі, дбала лише про свій розум, розбудовувала його, як міст, по якому можна перейти найширшу ріку, як мечеть, де можна мовити найсокровенніші слова, як небесне склепіння, під яким голос розлунюється аж до слуху самого аллаха. Для гарему така рабиня була небезпечна. Тому валіде приставила до Хуррем стару мудру туркеню, яка могла навчити маленьку українку простих знань, грубих пісень, усього

того, що лунало на підлому каба тюркче [43], такому далекому, коли й не ворожому для султана Сулеймана, вихованого на вишуканій перській поезії, на арабському мудрослів'ї. Валіде наперед здогадувалася, як різонуть оті простонародні пісеньки, передані Хуррем доброю уста-хатун, витончений слух повелителя, що з дитинства писав наслідування-назіре на блискучі касиди й газелі Ахмеда Паші, великого поета, який зумів бути улюбленцем двох могутніх султанів: Мехмеда Фатіха і Баязида Справедливого.

І всі її хитрощі звелися нінащо. Мала роксоланка зачарувала султана не знати й чим. Одна ніч, навіть десять ночей з султаном — у цьому ще нічого не було загрозового, всі ждали кінця, валіде вірила, що Сулейманові, зрештою, набридне мала рабиня в її пісеньками, ще непохитно вірила валіде, що пісна плоть невмілої у любоощах українки не дасть розкоші султанові і тол неминуче повернеться до своєї солодкої Махідевран або до буйнотілих одалісок. Вичерпується і найглибший колодязь. Хіба не вичерпалося її власне тіло аж так, що султан Селім назавжди відцурався від неї, щойно подарувала вона йому сина і доньку?

Так розмірковувала мудра валіде, спокійно спостерігаючи тимчасове захоплення свого сина малою україркою. Та мудрості її завдано було удару страшного й непередбачуваного. Спокій розвіявся, як дим від степового багаття, її великий син, з його тонкою душею, з неперевершеною мудрістю, з непохитною волею, був зламанний, мов тонка очеретина бурею, переможений підступністю, що перевищує будь-яку мудрість, кинутий у пониження брудної пристрасті, яка не щадить у чоловікові ні вишуканості, ні блиску, ні звичайної порядності. Мала Хуррем вивищувалася над гаремом, над валіде, над самим султаном, над цілою імперією, І ніхто цього ще не розумів, окрім мудрої валіде, ніхто не міг зарадити, розкрити очі султанові, вказати на загрозу й порадити, як порятуватися.

Валіда покликала Махідевран, одурілу й засліплену від смерті своїх дітей, і спокійно повідомила їй про те, що діється у гаремі. І цим ще прискорила неминучість перемоги Хуррем.

Падіння Махідевран було страхітливе. Султан забув про свою любов до неї, забув про дітей, яких вона з такою щедрістю йому дарувала, не хотів згадувати, що вона султанша, мати маленького шах-заде Мустафи, єдиного спадкоємця його престолу. Він прогнав Махідевран з-перед очей, мов найупослідженішу рабиню, він не хотів бачити її не тільки в своїй ложниці, а й у гаремі, і не тільки в Баб-ус-сааде, а й у Стамбулі. Махідевран відірвано від , її сина, відвезено на острів у Мармарі, в старий літній сераль, у самотнє ув'язнення, у вічне заслання. А її покій — найбільший у гаремі — на три вікна, з мармуровим водограєм посередині, весь у коштовних килимах віддано малій Хуррем, не питаючи ні згоди, ні поради валіде, та ще й передано всіх колишніх служебок Махідевран, так ніби ця роксоланка з її марним тілом уже стала султаншею, дала падишахові нову парость його всемогутнього роду!

Валіде рвалася до султана — він її не приймав. Вона мучила своїм розпачем маломовного кизляр-агу, чорний євнух спокійно бурмотів: "Не можна вставляти

палицю в колеса долі". Хуррем все ж лишалася у владі валіде. Ночі належали султанові, дні — повелительці гарему. Вона кликала Хуррем до своїх покоїв, си діла, кутаючись у дорогі хутра, на білих килимах, пробувала вивідати, якими чарами мала українка заволоділа її сином, а дівчина безжурно сміялася: "Які чари? Хто заволодів? Що ви, ваша величність!" Валіде тримала її у себе годинами. Пригощала .. солодощами, веліла приносити книги, щоб читати разом із Хуррем, хотіла проникнути коли не в її душу, то бодай на закраїні цього чужого тіла: що йому смакує, що воно любить — тепло, ласкавий дотик, гарне вбрання; чи боїться холоду, чи щулиться від вітру, чи здригається від крику, грукоту брам, ревіння диких звірів у підземеллях сераю.

А Хуррем, сміючись, відбиваючись від настирливості валіде, виставляла наперед себе непробивну запону безжурності, збувала цікавість Хафси піснями й пісеньками, була невловима, як дух, неприступна, наче скелястий острів посеред розбурханого моря. Так ніби цій шістнадцятилітній дівчині вже давно відкрилася мудрість людської неприступності, завдяки якій кожен може жити на світі, зберігаючи власну особистість. Ми існуємо лише доти, поки ми, з'єднуючись невпинно з усім, що нас оточує водночас відокремлені від цього оболонкою свого тіла і неповторністю духу. У цій дівчині нестримний сміх приховував у собі гірку зневаги до всього. Ах, якби вмів побачити це засліплений її син! Непомітно зітхаючи, валіде відпускала Хуррем. "Іди, дівчино. Належно приготуйся для ночі. День належить чоловікам. Жінкам належить ніч. Пам'ятай про це".

Хуррем ішла від валіде, щоб сховатися у своєму розкішному покої і до ночі досхочу виплакаться. Плакала, щоб ніхто не бачив, щоб очі не червоніли, щоб і сльози не котилися з очей. О, клята земле, де й поплакати по-людськи не дадуть, бо всюди суші очі помітять, видивляться, донесуть султанові, і той віджене її від себе, бо для втіхи йому потрібна розсміяна, а не розплакана, тугу й смуток він лишав за порогом ложниці, а тут хотів лиш радісної безтурботності, тих веселощів духу, які найпростіших навіть людей підносять до рівня безсмертних богів.

А в Хуррем за видимою безтурботністю туга клекотіла щодалі дужче, хоч душа, що майже була вмерла на невільницьких ринках, поволі оживала, відганяючи від себе привид смерті, поверталася до життя, до того справжнього і великого життя, в якому людині треба вітчизни, свободи і пісні. Втративши свою вітчизну, чи могла замінити її навіть цією неосяжною імперією, що розляглася на цілих три материки? Відібрано їй свободу — чи зможе цей божий дарунок повернути всемогутній султан? Пісня лишилася з нею, у ній був порятунок. Пісня стала її зброєю, знаряддям вибавлення, шаблями порятунку до тієї драбини, що з'єднує землю і небо, волю і неволю, буття і небуття.

Була ще плоть, але про неї Хуррем не думала й не дбала, здається, навіть не помічала свого тіла, його пониження. Бо що більше понижувалася її плоть, то вище поривався і підносився дух. Жінка вміє розполовинюватися на дух і плоть — це її перевага над чоловіком, над усім сущим.

Ночі йшли за ночами. Гнилий вітер з Дарданелл, з голих берегів Азії змінювався

вітром з півночі, вітром йилдиз, який очищав повітря Стамбула, відгонив сморід нечистот і гнилої води біля пристаней. Сірі гуси кричали у високих темних небесах, ніби пригамований біль і розпука Хуррем, хотілося їй дня, а мала жити тільки ночами, сподіваючись на визволення з пониження, з пригніченості й нікчемності.

Належала до людей, що все життя йдуть за сонячним променем, по білому дню й по білому світі, мабуть, їх більшість на землі, але є й такі, що йдуть вузькою місячною доріжкою, серед мороку, темнощів і тайнощів, зачаровані сріблястим полиском, очманілі від небесного блиску, в очах у них той блиск, а в душі темне клубочіння. Султан належав до таких людей, і вона стала його жертвою. Скільки років слухала ще малою у сльозах розчуленості отцеву проповідь у церкві Святого духа, як солодко плакала колись над словами євангеліста Матфея: "Я ж вам глаголю: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, що кривдять вас і гонять вас".

Ось вона й полюбила ворога свого! Гнилі вітри дули всю коротку стамбульську зиму, і розпука вставала в душі від тих вітрів така неосяжна, що хотілося б навіть умерти, коли б не рвалася Хуррем з такою силою до життя, і не просто життя, а до найвищих його вершин. Нудило від закислого духу товстих килимів, наморочилося в голові од міцних ароматів курильниць і від сухого диму жаровень, від постійного напруження у Хуррем часто пересихало горло, вона коротко відкашлювалася, не без вдовolenня відзначаючи, що кожне те відкашлювання майже болісно віддається на султанові, до уважливості якого щоразу додавалася ще й стурбованість. То що ж?

Щось давало їй силу йти далі й далі, не зупиняючись, не вдовольняючись тим, що мала, виявляючи жадібність, але не до звичної марноти, не до коштовностей, не до зримих доказів султанської захопленості нею, а передовсім до того, що збагачувало й розвивало її людську сутність, ставило її над тим замкненим світом, який нагадував клітку для звірів, відшкодовувало бодай якоюсь мірою втрату найдорожчих вартостей, яких повернути вже не могла тепер для неї ніяка сила. Мабуть, деякі душі потребують найжорстокіших ударів долі, щоб виказати свою велич.

Малу Настасю продавали в Кафі на невільницькому ринку голою. Так і почувалася після того — обідраною з усього людського. Не везла з собою за море ні дому, ні землі, ні неба, ні трав, ні квітів. Навіть Чортової гори рогатинської не прихопила. Покинута богом і людьми — кропива край дороги, будяк з гострими колючками, ніжний звір з отруйними пазурами — опинилася серед таких самих, як і вона, вирваних з ріднизни, відірваних від походження, кинутих у клітку, — ніяких надій, ніяких зв'язків, ніякої міри для них, а людина ж вимірюється не лише власною суттю, а й оточенням, усім набутком часу, місця, походження. Від минулого не залишилося навіть її власного імені. Тільки в снах поставали перед нею рогатинське узвишся, вітцева церква, і рідний дім за вільшаником, і матуся на порозі, і золоті хмари над нею, і ридання, ридання...

Суворості й насупленості світу, в який потрапила, нічим не могла подолати, крім удаваних (але ж і природних для неї!) веселощів, за якими так зручно було сховати свою розгубленість і збентеження. Чи хто б повірив, що порятується вона сміхом і

піснею, що видобудеться з пониження, з рабства, власне, з небуття? Рід людський прекрасний. Вона доведе це навіть ворогам. Хай спізнають це чудо і хай здригнуться їхні серця від подиву й захвату нею.

Безмірне горе і безнадія одних ламають назавжди, для інших несподівано стають шляхом до вершин духу. Коли переконалася Хуррем, що люди і бог відцуралися від неї, що світ покинув її напризволяще і вона віддана лише власним силам, несподівано для неї самої відкрилася у ній така невпинна текучість духу, такі незнані можливості розуму, що навіть злякалася. Може, так само лякала вона своїх гаремних сторожів і саму валіде, зате султана здивувала й зачудувала аж так, що не міг уже відірватися від споглядання цієї дивовижної дівчини, в якій вміщувалося стільки несподіванок, стільки щедрих знань, що, здавалося б, їх нездатна була витримати людська природа!

Ті два місяці гнилої зими, два місяці їхньої нерозлучності Хуррем була ще й ученицею султановою. З ненастирливою терплячістю Сулейман відвертав Хуррем від грубих пісеньок, обережно вводячи її у храм справжньої високої поезії, де панував витончений дух, де від простацького каба тюркче лишалося хіба що допоміжне дієслово, а натомість панували слова перські й арабські, де цілі строфи газелей можна було водночас, знаючи прихований поетичний ключ, читати навперемін то по-перськи, то по-арабськи, то й по-турепьки. Він читав їй газелі Ахмеда Паші, їси Неджаті, славетну "Мюреббу" їси Месіхі, і вона вміть схоплювала не тільки суть, але й високі тонкощі поезії, пам'ять у неї була чіпка, як гліцинія, Хуррем могла повторювати цілі газелі слідом за Сулейманом, а то несподівано через кілька днів, коли він уже й забув, що читав їй, згадувала з Ахмеда Паші:

"Прийди, але не втрапляй до шатра суперника, бо ти ж знаєш, що там, де собака,— ангел не пройде, о друже..."

Або ж мило переінакшувала вірш Джеляледдіна Румі: "Коли вже й згадую про когось, то згадую лише тебе. Коли вже розтуляю уста, то лиш для того, щоб розповісти про тебе. Коли мені добре, причиною лише ти. Коли мені закортіло злукавити, то що вдієш — цього навчив мене ти".

Мала гяурка, що вперто не скидала свого золотого хрестика з шиї (султанові була приємна ця упертість), наважилася навіть розпочати богословську суперечку з своїм повелителем.

— Ваша величність насолоджує мій слух прекрасними поезіями,— грайливо випинаючи губки, говорила вона,— і ще ваша величність розповідає рабі своїй, які великодушні були султани до поетів, навіть найлегковажніших з них милуючи і щедро осипаючи їх нагородами. І за що ж — за слова, тільки за слова. А тим часом сам пророк ненавидів поетів, про що сказано в корані: "Вони вивергують підслухане, але більшість з них — брехуни. Такі поети — за ними йдуть заблукані. Хіба ти не бачиш, що вони по всіх долинах бродять і що вони говорять те, чого не роблять". Як це узгодити і чи можна взагалі узгодити?

— Ох, мала гяурко,—поблажливо зітхав султан, гладячи її щоку,— ще ти не знаєш хадіса [44] , який передає слова пророка:

"Чому б тим, хто захищає аллахового посланника із зброєю у руках, не захищати його також і своїм словом?" Пророк давав веління своїм ансарам [45] убивати поета, який висміюватиме його вчення, але милостиво ставився до тих, хто прославляв його, і навіть до тих, хто писав образливі слова, а тоді покаювся. Така історія поета Каба ібн Зухайра, який заслуговував смерті за свій злий вірш проти пророка і був навіть поранений у сутичці з правовірними, але згодом світло ісламу пролилося і на нього. Він склав велику поему па честь пророка, з'явився на ранкову молитву в медінську мечеть і там став читати перед посланником свій твір, і, коли дійшов до слів "посланник — це яріючий меч з індійської сталі, оголений самим аллахом", розчулений Мухаммед накинув на плечі поета власний плащ, після чого ця поема так і називається "Аль-Бурда" — "Плащ". І в цій поемі є слова, що написані мовби про тебе, Хуррем. Ось вони: "Коли вона всміхається, показуються її вологі від слини передні зубки, ніби вони — джерело солодкого вина, до якого приємно припасти двічі, вина, змішаного з холодною чистою водою, взятою з визміїного по долині потоку, над яким линуть північні вітри". Я скажу тобі:

"О моя господине, ти змучила мене!"

Вона відповіла: "О боже! Муч тоді й ти мене!"

Через два місяці Хуррем несміливо сказала султанові, що вона—в надії. Розчуленість його була така безмежна, що він несподівано навіть для самого себе став читати їй напівзабуті вірші давніх суфійських поетів Джелаледдіна Румі і Юнуса Емре, і вся ніч у них минула в зойках розкоші, в радості, у притишеному звучанні таємничих слів про злиття людських душ між собою і з вищою сутністю.

В щасливу мить ми сиділи з тобою — ти і я, Дві форми й два лиця — з душею одною, — ти і я. Дерев напівтінь і співи птахів дарували безсмертя нам обом Тоді, як у сад ми спускались безмовний, — ти і я, Восходять на небі зорі, щоб нас оглядати, З'явимось ми їм прекрасним місяцем — ти і я. Нас двох уже немає, в екстазі в цю мить ми злилися. Юрбі забобонній і злій ненависні — ти і я.

Тієї ночі султан хотів бути особливо великодушним. Може, шкодував, що пізня ніч і що не може він негайно виказати всю велич своєї великодушності до Хуррем і вимушений чекати до ранку, щоб повідомити валіде й кизляр-азі, повідомити всьому гарему, всьому Стамбулу й усьому світові, яка дорога для нього ця маленька дівчинка, від якої тепер він жде сина, спадкоємця, яку зробить султаншею, царицею своєї душі і царицею усіх душ його імперії, але до ранку було ще далеко, до сина — ще далі, тому мав задовольнитися самими словами, і він щедро лив їх із невичерпних джерел своєї пам'яті, з якою тим часом ще не могла змагатися навіть чіпка, як гліцинія, пам'ять Хуррем. "Однаково приходить, однаково будь тою, якою ти є, коли хочеш — будь невірною, вогнепоклонницею, ідолопоклонницею, коли хочеш, будь сто разів порушницею каяття, ця брама — не брама безнадійності, якою ти є, такою й приходить".

Коли Хуррем заснула, він бурмотів над сплячою, ніби колискову, з Юнуса Емре, занадто простого, як для султанів, поета, але такого доречного для такої миті:

Станемо ми обоє, йдучи по тій самій путі, Прийди, о серце, підемо до друга.

Станемо ми обоє людьми тої самої долі, Прийди, о серце, підемо до друга. Не розлучимося ми з тобою, Прийди, о серце, підемо до друга.

Спляча Хуррем видавалася йому безсмертною. Несміливо доторкувався до її шовковистих персів і відчував це. Вона спала, мов човен па тихих водах, повен життя, вогню і прихованого руху. Мов змія, ніколи не пітніла, сухий вогонь бив з неї навіть сплячої, обпалював Сулеймана, спалював на вугіль, на попіл. Нарешті знайшов жінку, яка переконала, що існує на світі щось важливіше, цінніше, вище за нього самого в його недосяжності. Що ж? Вона сама. Тільки вона. Була для нього знаряддям розкоші, заспокоєнням жадоби, забуттям і воскресінням, давала від усього визволення, схоже на солодку смерть. Тоді забував навіть про самого себе, визволявся від себе, знав тільки одне: без цієї жінки не зможе жити, без любові до неї, без її любові світ втратить усю свою принадливість, усі барви свої, найстрашніше ж — загубить своє майбуття. Бо любов, як мистецтво, охоплює і те, що справді існує, і те, що можливе, що має колись настати.

Кому про це розкажеш? Хуррем знала і без того, а більше ніхто не зрозуміє, нема з ким поділитися. Хіба що з Ібрагімом, з яким давно вже не усамотнювався, сам захопившись ночами з Хуррем, а його полишивши для насолод із молодю жоною.

Мовби для того, щоб дати Хуррем повністю відчувти високе щастя нести в собі султанське сім'я, Сулейман звелів не чіпати її нікому в гаремі, дарував їй спочинок і самотність на кілька днів і ночей, сам вдавався з заппадливістю, що могла видатися надмірною, до справ державних, тоді, відновивши давній свій звичай, зачинився у покоях Фатіха з своїм улюбленцем Ібрагімом. У них нечасто бували такі затяжливі розлуки, нова зустріч щоразу щедро зрошувалася вином, випивши ж перші чаші, вони розігрували на два голоси іляхі дервішів ордену руфаї. Так було й цього разу. Сулейман, лукаво позираючи на Ібрагіма з-за краю золотої чаші, розпочав те, що належало в їхній грі йому:

— Упав мій погляд, полюбив красунчика араба. Ох! Ох!

— Хоч і араб він, але дуже вишуканий,— вмить відповів Ібрагім.

Сулейман відставив чашу, притиснув руки до серця:

— Я сказав: "Хлопчику Шамуну, чи ти з Дамаска?" Ох! Ох! Ібрагім, усміхаючись, повільно покрутив головою:

"Ні! Ні! — заперечив він.— Родом я не з Дамаска, а з Халеба". Ох! Ох!

Один питає, другий відповідав, обов'язки розподілено давно і твердо, розподіл цей ще більше зміцнився після вступу Сулеймана на престол, власне, Ібрагім своїм становищем Сулейманового улюбленця й наперсника завдячував саме тій обставині, що ніколи не давав волі своєму природному знахабнінню, вмів стримуватися, до того ж робив це непомітно, завжди поступаючись своєму повелителю першим місцем і всіляко наvertsаючи того до думки, ніби вони у всьому рівні і ніхто з них у цих нічних бесідах не має ніяких переваг.

Після дервішської пісеньки можна було б дочитати щось з сороміцької поеми Джафара Челебі або в пияцьких поезій Ільяса Ревані, але починати мав султан, а коли

й, не починати, то бодай натяком показати Ібрагіму, чого він від нього чекає.

— Ти забув про мене,— докірливо промовив Сулейман.

— Я швидше забув би власне ім'я, ваша величність,— сплеснув у долоні Ібрагім, щиро ображений таким докором.

— Хіба може зрівнятися нудний султан з солодкою Кісайєю? — прискалив око Сулейман, навертаючи Ібрагіма до простацької грайливості, в якій знаходив спочинок від постійного напруження влади.

Ібрагім одним з найперших при дворі узнав про несподіване захоплення султана рабинею-роксоланкою і тривожився з приводу того захоплення, може, навіть більше, ніж валіде, бо тут могло йтися не тільки про його подальшу долю, а й про його життя. Чи вже знає султан про те, що Роксолана подарована для його гарему саме ним, Ібрагімом, а коли ще не знає, то коли, від кого і як довідається? Добре, коли захоплення минеться так само нез'ясовано, як і почалося, і Сулейман забуде про малу рабину й не дошукуватиметься, звідки вона взялася у Баб-ус-сааде. А коли станеться непередбачене? Коли цей незбагнений чоловік наблизить Хуррем до себе надовго, зробить її кадуною? Досі Ібрагім був у руках валіде, тепер залежав і від Хуррем. Аж згадав вона, як куповано її на Бедестані, як поставив він, Ібрагім, її у своїй ложниці, як, уже віддаючи до султанського гарему, запрагнув поглянути на її молоде, неторкане тіло? Який Сулейман немилосердно заздрісний щодо своїх жінок, Ібрагім знав ще з Маніси. Якось, побачивши, що молодий мерин пробує залізти на кобилу, шах-заде з подивом спитав у конюха, чи це випадок, чи кінь справді може щось мати з кобилою.

Грубий конюх тільки зареготав на таку наївність принца.

— Буває, кінь справляється ліпше за жеребця, а буває, і жеребець нездатен у цьому ділі замінити коня.

— Але ж вій позбавлений статі? — не відставав шах-заде.

— Та не позбавлений причандалля!

— А як же євнухи? — спитав тоді Сулейман Ібрагіма, ніби той мав знатися на цих речах ліпше за природженого мусульманина.

Ібрагім знизав плечима. Але в Сулеймана голова була влаштована так, що коли вже в неї щось западало, то міцно й надовго. Він став розпитувати свого вихователя Касима-пашу, доскіпуватися, як валашили рабів у Мисрі, звідки походив цей нелюдський звичай, при дворах перських шахів, сельджуцьких султанів і його попередників з роду Османового, а тоді звелів передивитися всіх своїх євнухів і безжально пообчищати їх від усього чоловічого, щоб не лишилося й сліду. Коли Касим-паша обережно натякнув, що не всі витримують таке тяжке випробування, надто ж євнухи літні, отже, найдосвідченіші і найвідданіші, Сулейман тільки скривився:

— Тим гірше для них.

Те саме проробив і в Стамбулі, переполовинивши євнухів, і в Баб-ус-саадс, і при дворі. Не загрожували тепер султанським жонам нічим, навіть малу природну потребу не мали чим справляти і вимушені були носити в складках своїх тюрбанів срібні трубочки для цієї мети.

Тож легко було уявити, що чекало Ібрагіма, коли б султан довідався про походження своєї улюблениці і про ночі, які вона провела в його домі на Ат-Мейдані. Порятунком був хіба що в тім, що рабиня набридне султанові, перш ніж він стане цікавитися її походженням, або ж у тім — і на це треба було сподіватися найбільше,— що Ібрагіма не видадуть ні валіде, ні сама Хуррем: одна, щоб не бути спроволеною з греко'м, друга, щоб назавжди лишитися перед султаном поза будь-якими підозрами. Та це все були самі лиш сподівання, а як буде насправді, ніхто не може знати наперед, навіть сам Ібрагім, попри його пронозливість і меткість розуму. Втішало тільки те, що султан не змінив свого ставлення до улюбленця, отже, ще не знав нічого. Інакше б не простив. І коли й не звелів би, може, негайно знищити зрадливого друга, то перед свої царствені очі не пустив би ніколи ні за що — це вже напевне.

Про молоду жону Ібрагімову заговорив султан теж, очевидячки, неспроста. Може, захопленість його малою Хуррем була такою, що кортіло будь-що похвалитися її красою і принадами, але султанське становище не дозволяло зробити цього навіть перед Ібрагімом, і Сулейман закликав до відвертості свого улюбленця: хай той вихваляє свою Кісайю, і в тих вихваляннях віддзеркалиться захопленість султанова. Для цього досить було б Ібрагімові прочитати рядки з Ахмеда Паші: "Локон, що кокетує на твоїй щоці, о друже, прекрасний павич, що розпускає пір'я, о друже..." Або з Іси Неджати: "Від муки, що кубок цілує твій рот, відвертаючись, на вогні ревнощів повертаючись, печінка моя стала кебабом". Та Ібрагім вагався. Примушувати султана зрівнювати свою кохану з коханкою його підданого (хай і наближеного, хай і улюбленця!) — чи не буде це образливим для його високої гідності, надто ж коли взяти до уваги Сулейманів тяжкий характер? Султан не потребує свідків для своїх любовщів, йому не потрібні сповірники в його чоловічій пристрасті, жінка, яку він покохав навіть на кілька днів, стоїть для нього вище за всіх жінок на світі, отож про тих інших коли вже й говорити при ньому, то хіба що зневажливо або насмішкувато.

Всі ці думки, побоювання і вагання пролинули в голові хитрого грека так швидко, що відповів він Сулейманові майже без затримки, майже вмить, і відповів саме так, як хотілося почути Сулейманові.

— Кісайя? — вигукнув Ібрагім, розширюючи очі, так ніби безмірно дивуючись нагадуванню султановому про якусь там не варту його уваги істоту.— Ота донька набитого дукатами дефтердара Скендер-челебії? Але ж, ваша величність, ви не повірите: вона пахне золотом!

— Золотом? — усміхнувся султан.—Ти сказав: золотом? Я ще не чув ніколи про таких жінок. Може, амброю або мускусом?

— Та ні, саме золотом, ваша величність! І якби ж то я був уже старий, а вона так само стара і від неї пахло золотом, то я втішився б принаймні думкою, що то запах благополуччя. Коли ж золотом пахне від молодії, так і знай, що це вже не жінка, а лише донька головного дефтердара. Щодня, щогодини, щохвилини — тільки донька дефтердара: це остогидне й найтерплячішому, а я не належу до терплячих, надто в любовщах. До того ж вона тримає мене в обіймах так міцно, як тримає за одяг кредитор

свого боржника. Хіба це життя, ваша величність?

— Мабуть, доведеться подумати про справжню жону для такого доблесного чоловіка, як ти, мій Ібрагіме,— сказав султан, з усього видати, вдоволений Ібрагімовою скрухою, і, мабуть, уже порівнював потай незрівнянну свою Хуррем і своє високе щастя з куцим щастям улюбленця.

— Але подумаємо про це після походу,— додав султан, не даючи Ібрагімові змоги навіть подякувати, зате дивуючи свого наближеного, як умів дивувати тільки цей загадковий повелитель.

— Після походу? — вигукнув Ібрагім.— Ваша величність, але ж ми нікуди не вирушаємо. Ми сидімо в Стамбулі.

— Заповіти моїх предків вимагають, щоб я виконував їхню волю.

Ібрагім мовчки дивився на Сулеймана. Вже хто, як не він, знав необмежену зажерливість Османів, щоб тепер пробувати вгадати, про який же заповіт новому султанові йдеться.

Султан відпив з чаші, наповненої Ібрагімом, помовчав, тоді кинув коротко:

— Острів!

Пояснення були зайві. Ібрагім надто добре відав, що ненависним для Османів островом, який дратував їх і принаджував ще з часів Мехмеда Фатіха, був Родос, неприступна фортеця християнських рицарів-іоаннітів, які розбудовували її й зміцнювали вже двісті років, перетворивши острів на прихисток для всіх християнських кораблів, на притулок корсарів, які терзали узбережжя Османської імперії, нападали на кораблі Порти, захоплювали в рабство паломників, що пливли до Хіджазу на поклоніння святим місцям, не гребували поживою, що діставалася і з християнських суден, надто з венеціанських, яких на морі було чи не найбільше, так що Пресвітла Республіка, коли мова заходила про рицарів Родосу, щоразу не могла подолати вагanh: вважати їх друзями чи ворогами, стати на їхньому боці чи приєднатися до могутніх султанів.

Для Ібрагіма султанові слова про острів були не тільки несподівані, а й загрозливі. Замахуючись на острів рицарів святого Іоанна, султан мовби нищив ті нікчемні залишки особистої свободи, які Ібрагім зберігав глибоко в душі, згадуючи іноді своє дитинство і свій маленький острів біля краю Греції посеред теплого моря з дивовижно прозорою водою. Був рабом цих споконвічних синів суходолу, жив 'серед них, пристосовувався до їхніх звичаїв і водночас почувався вищим ,за них, може, завдяки своєму острівному походженню. Коли ж залле непереможний вал жилавих османських тіл і острови, тоді кінець його душевній незалежності і не знати й у чому шукати опори. Кожен чоловік прагне бути островом, і володарі, мабуть, виразно відчують це і ні за яку ціну не хочуть дозволити людям такої неприступності й незалежності.

— Ваша величність,— вигукнув Ібрагім,— я вірю, що ви сповните заповіт ваших великих предків!

— Інакше не може бути,— спокійно відповів Сулейман, не вловлюючи щонайменшої нещирості в Ібрагімовому голосі,— і ми почнемо готуватися до цього, коли не сьогодні,

то вже завтра. Ти перший, кому я звірився у заповітному намірі. Не знаю тільки, чи відпустить тебе із своїх чіпких обіймів Кісайя, яка тримає тебе, мов кредитор боржника.

Вона довго сміялися із Кісайї й самого Ібрагіма і ту ніч закінчили читанням таких гидких віршів Джафара Челебі, що навіть одного рядка, почутого султаном з чиїхось інших уст, було б досить, щоб той чоловік утратив голову. Та навіть великий султан мав право на спочинок від державного напруження, і єдиний, кому дано було про це знати, був Ібрагім.

У поході проти Родосу він лишався великим сокольничим і наглядачем покоїв султанських палаців, а також улюбленцем падишаха, чоловіком, який мав честь їхати біля правого султанського стремена. Він не став ні візиром, ні порадником султановим, та й не домагався цього становища, розумно поступаючись місцем уже вславленим воїнам, надто ж тим, хто виказав чудеса відваги на стінах Белграда. Щоправда, породичавшись із Скендер-челебією і ставши ще більшим другом Луїджі Гріті, Ібрагім тепер міг вважати себе одним з найбагатших людей Високої Порти і залюбки вкладав і свої кошти в готування до великого походу, сподіваючись коли й не на негайні прибутки, як звикли робити Скендер-челебія і Гріті, то вже на зміцнення султанової прихильності напевне. Тож коли тесали дерево, плели канати, ткали полотно для вітрил, кували якорі, виливали гармати, робили порох, в'ялили м'ясо, напинали бойові барабани, шили зелені й червоні прапори, то робили все те не тільки за кошти, видані з султанської скарбниці в Еді-куле, а й за кошти Ібрагіма-паші. Був тепер біля султана щодня. Належали йому не самі дні, а часто й ночі, здається, пристрасть Сулейманова до роксоланки минала, Ібрагім здобував чергову перемогу, а це було варто навіть острова, усіх островів його рідного моря!

Несподівано на дивані виступив проти походу на Родос великий візир Пірі Мехмед-паша. Вже й під Белградом він часто хворів і усувався від обов'язків сераскера, так що султан мимоволі вимушений був покладатися то на другого візира Мустафу-пашу Чобана, то на таких славних своїх бегів, як Ахмед-паша або Балі-бег. Тепер старий Пірі Мехмед не тільки сам відмовлявся йти на Родос, а ще й не радив цього робити султанові. Всі ждали тяжкого гніву султанського, але Сулейман був милостивий, він навіть лишив Мехмеда-пашу великим візиром і назвав його своїм намісником у Стамбулі на час своєї відсутності, а сераскером поставив Мустафу-пашу. Візиром того зробив ще за Селіма не хто інший, як Пірі Мехмед. Веселий, вродливий босняк, який до всього легко при звичаювався, за що й прозваний був Чобаном, Мустафа був простим капіджі у Пірі Мехмеда, тоді став капіджібашею і так припав до серця великому візирю, що той наважився запропонувати султанові Селіму зробити його візиром. Селім відповів: "Ще я не здурів, щоб такого бевзя робити візиром, та коли хочеш мати в дивані ще й дурносміха, то бери". В єгипетському поході Мустафа-паша виказав чудеса Хоробрості, після повернення до Стамбула вибудував розкішний Дім над морем, де часто приймав венеціанського баїла Марко Мінію, Луїджі Гріті й самого Ібрагіма, поводився незалежно не тільки через своє багатство, а також і тому, що знав, як

любить його новий султан, бо під Белградом Сулейман показав, що найвище ставить воїнів божевільної, дикої хоробрості, а Чобан був саме таким.

Призначивши Мустафу-пашу сераскером, Сулейман віддав йому дружиною свою сестру Хафізу, вдовицю по двірському капіджібаші, убитому султаном Селімом. Для сорокарічного паші отримати в свій гарем жінку, яку вже хтось мав у постелі, було б радістю не вельми й великою, коли б ця жона не була султанською сестрою і коли б не дав її вам султан.

Але, впускаючи безрідного босняка в султанську родину, Сулейман давав знати, що сераскерство для Мустафи-паші річ не випадкова, що в майбутньому йому заповідається й печать великого візира, і вже Чобан зрівнювався з хвалькуватим Ферхадом-пашою, який зневажав усіх членів дивану тільки тому, що був одружений з султанською сестрою 'Сельджук-султанією, а румеліцького беглербега Ахмеда-пашу, який щосили рвався до найвищої посади в дивані, просто знищував. Ахмед-наша замінив старого Касима-пашу, султанового вихователя, який попросився на спочинок і ладен був поступитися місцем четвертого візира навіть такому зарізяці, як румелійський беглербег. Ахмед-паша під Белградом, здається, справді перевершив звитязливістю всіх, і Сулейман ще й по (путі в Стамбул осипав ласками відважного беглербега, та водночас султан, який розумівся на людях, бачив, що Ахмед-паша служити для чужої слави не вмів. Введений до дивану, він був грубий з іншими візирами, дозволяв собі зверхність навіть з старим Пірі Мехмедом, розводив плітки. Султан терпів його тільки тому, що вважав великим воїном, а без таких людей — знав ще добре — ніякого могуття не досягнеш.

Рік тому Сулейман вирушав із Стамбула не знати куди, вирушав з неймовірною пишністю, вів величезне військо, показуючи його столиці, але не називаючи ворога, якому воно мало завдати удару. Тепер усі знали, куди йде султан, але виходив він із столиці без надмірної пишноти, і війська ніхто не бачив, бо збиралося воно, мов краплі дощу у великій темній хмарі, звідусіль, частина йшла сухоходом, частина мала переправлятися морем — з різних гаваней у різний час вийшло дев'яносто дев'ять легких і сімдесят важких галер, сорок паліндрей, п'ятдесят фуст і бригантин, усього понад триста суден, і всі взяли курс до берегів Лікії, до Родосу, щоб прийти туди саме тоді, коли зі своїми спахіями й яничарами прийде ;сам султан.

Не одне серце стиснулося того дня, коли вирушав султан проти острова, не одні очі заплакали потай або й відкрито, не ховала своєї печалі султанська сестра Хафіза, вимушена розлучитися з коханим чоловіком, в обіймах якого чи й встигла побувати, не сміла тільки Хуррем заплакати за своїм султаном, хоч без нього лишалася просто малою рабинею, поки не народить падишахові сина і возвеличитися тими народами (а коли не сина, а як не .народить?). "Бережіть себе, ваша величність,— сказала вона в ніч їхнього розстання,—втрачаючи вас, я все втрачаю". Сплела з свого золотого волосся тоненький .браслет і подарувала султанові. .Запорука 'її любові чи його перемоги?

Ах, яка ж нетривка, хоч, може, мало що на цім світі зрівняється у тривкості з

волоссям коханої жінки. Та кому міг розповісти Сулейман про цю жінку, про її слова і про дивний її дарунок? Стривоженість і непевність супроводжували цей несподіваний похід нового султана, і ніхто б не взявся вгадати його наслідків. Адже навіть великий Мехмед Фатіх не міг узяти Родос. Його воїни вже були видерлися на стіни фортеці, наче леви, що зірвалися з ланцюга, і вже хотіли кинутися грабувати неприступний город рицарів, коли на них грізно гримнув сераскер Месіх-паша:

"Грабувати забороняється! Усе, що є на Родосі, мав піти до султанської скаржниці!" Це так знеохотило — воїнів, що християни змогли відбити їхній штурм.

Грізний Селін, який завоював Сірію, Єгипет і Аравію, розпочав будувати величезний флот, щоб напасти на залятий острів, але помер, не встигнувши здійснити свого наміру, так ніби якась зла сила справді боронила християнських рицарів-розбійників, які засіли за білими кам'яними мурами і вежами острова, двісті років тому прийшовши туди з Кіпру.

Коли з-під мурів щойно здобутого славним ісламським військом Белграда Сулейман розсилав гордо-радісні фетх-наме про свою велику перемогу, він послав листа й grosмейстерові родоського ордену Вільє їль-Адану. Старезний grosмейстер у султанській похвальбі вловив погрозу, тому де зрадів Сулеймановій перемозі, а відповів йому посланням досить ворожим. Надто певним почувався він за своїми непробивними мурами, та ще й сподіваючись на підтримку всіх християнських володарів, для яких Родос був мечем, спрямованим у саме серце нечестивих.

Вісімдесятилітній grosмейстер мав під рукою якихось півтисячі рицарів, у молодого султана було, може, півсвіту! Місяці, які він провів у столиці після белградського походу, султан витратив не тільки на гоєння своєї сердечної рани, але й на уважливе стеження за тим, що діється довкола. Новий імператор іспанський Карл бився з королем Франції Франціском за Італію. Папа римський був заклопотаний розколом у своїй церкві, який вніс німецький монах Лютер. Пресвітла Венеціанська Республіка, вдовольнившись привілеями, які дав їй султан в укладеному після перемоги під Белградом договорі, не пошле на захист Родосу жодного судна. Острів неминуче мав стати здобиччю ісламського війська, і статися це мало негайно.

Сулейман послав їль-Адану лист із пропозицією здати острів добровільне. Заприсятався аллахом, творцем неба й землі, Мухаммедом, посланником аллаха, всіма пророками і всіма святими книгами, що його і всіх його людей відпустить з острова незачепленими, бо ж великий гріх проливати кров мусульманських воїнів, коли землю можна здобути без зброї.

Grosмейстер не відповів на лист, та султан і не сподівався на відповідь.

Повів більшу частину свого війська сушею. Ішли шість тижнів під розшалілим сонцем, за день проходили стільки, як звичайно б за два. Султанські бостанджії випереджали похід, розпинали для падишаха його величезний намет із золотою кулею над ним, і Сулейман, поки його воїни, натомлені за день, спочивали для нового, ще тяжчого дня, вершив державні справи, радився з візирами й пашами, велів своєму вірному Джелаледдінові відписувати листи, карав і милував.

Проходили гірськими ущелинами, голими, як черево дикого осла, минали понурі рівнини, всіяні мертвими, випаленими сонцем горбами. Десь тут біг колись Адам після вигнання з раю і жахався цієї землі. Султан звелів прикликати до свого намету мудреців, які супроводжували переможне військо, і зажадав од Них відповіді, чим харчувався Адам у раю. Сивобороді ніяк не могли дійти згоди. Один стояв за кабачки, другий був прихильником селери.

— А хліб? — спитав султан. — Хіба він не їв хліба?

— Хліб — це вже на землі, — відповів найстарший з імамів. — У поті лица. В раю — самі плоди. Але не солодкі. За солодкий плід його вигнано. А які несолодкі? Могли бути кабачки, могла бути селера, могло бути й ще щось.

— З чим він вийшов з раю? — поспитав султан. Ніхто не знав. Не думали над цим.

— Бог затулив йому сором. Так? Імами згоджувалися — затулив.

— Отже, дав йому пояс. Імами не заперечували.

— За пояс він міг би заткнути селеру з її довгим листям. А в руках нести кабачок. Інакше звідки б люди мали і селеру, і кабачок?

Імами належно поцінували високу мудрість падишаха. "Воістину аллах той, хто охоплює і знає. Він дарує мудрість, кому побажав".

Султан щедро нагородив імамів. У такому тяжкому поході не зайвим буде, коли між військом пошириться чутка про вчені Суперечки в наметі повелителя.

Коли вже дісталися до голих, червонястих гір Лікії, на краю яких десь купався у теплому білопінному морі непокорений Родос, приведено до султана кенійського кадія, звинуваченого у зловживанні ори розподілі води для зрошення садів і полів довкола Конії. Сулейман звелів задушити кадія перед військом, щоб показати простим воїнам міру султанської справедливості. Гонець із Стамбула серед інших листів несподівано приніс султанові лист з гарему. Хитра Гульфем, не маючи змоги пробитися до повелителя в гаремі, підкупила стару хатун-уста, і та тремтячою рукою накарлякала любовне послання до падишаха від його вірної одаліски. "Якби слаба дівоча природа, — писала рукою хатун-уста Гульфем, — дозволила мені, не заплямувавши своєї честі, полетіти звідси до Вас, володарю мій, щоб побачити Ваше обличчя, тіло моє з усією несамовитістю зголоднілого шуліки, що отримав нарешті свободу, рвонулось би до Вас, щоб доторкнутися губами до Ваших царствених ступ".

Султан посміявся і звелів послати Гульфем черепахову шкатулку, оздоблену золотом, наповнену добірними перлами.

Вже коли стояв під стінами Родосу, знов приніс гонець листа з Стамбула, написаного тією самою старечою рукою, але підписаного вже не Гульфем, а його маленькою Хуррем, листа дивно короткого і не зовсім зрозумілого: "Слова завмирають на моїх устах, і душа моя не може витримати такої довгої розлуки. А перли Ваші розсипала, простіть мені, великий мій володарю і повелителю". Сулейман не терпів жінок покірливих, як ягниці. З чоловіків любив теж тільки відчайдушних, зарізяк, готових кинутися у вогонь і у воду, і цим мовби доповнював свою власну стриманість і маєстатичну уповільненість природи. На кілька днів після коротенького листа Хуррем

султан запав у похмурий настрій, нікого не підпускав до себе, причину його пригніченості не вмів розгадати ніхто, навіть Ібрагім і особистий лікар Сулейманів, мудрий араб Рамадан.

Город рицарів півколом оточував скелясту бухту острова, буз схожий на великий білий півмісяць, і вже тому мав стати здобиччю синів ісламу,— в цьому переконаний був султан, у це вірив найостанніший його воїн. Кораблями переправлявано силу з суші, підвозили й встановлювали гармати, лагодили драбини і бойові рухомі вежі, облягали твердиню рицарів смертельним колом, якого не прорвати ніякій силі. Та рицарі й не думали прориватися. Всі надії покладали на оборону. Флот свій виставили в гавані так, що він не давав прорватися туди кораблям турецького корсара Курдоглу, якому Сулейман надав адміральський титул капудан-паші. Вісім мов боронили Родос: французи, німці, англійці, іспанці, португальці, італійці, рицарі з Оверні й Провансу. Мов багато — людей мало: усього лише шістсот рицарів. Старий Іль-Адан мав ще під рукою шістсот критських найманців і п'ять тисяч жителів Родосу греків — от і вся надія. Тим часом Сулейманів сераскер Мустафа-паша хвалився, що на кожен камінь обложеної твердиш може виставити по воїну.

Султан, як і під Белградом, звелів спорудити собі захисток з гілля та листя, сів самотою, дивився на білі мури й вежі рицарської твердині, на високий собор над мурами, на таємничий палац великого магістра. Камінь, камінь, сліпучо-білий на сонці, жодного зеленого листочка, жодної зеленої цяточки посеред того каміння, так ніби й люди, які там заховалися, теж мають камінні душі й камінні серця. Хто там зібрався? Втікачі, паломники, купці, рицарі, відчайдухи, пройдисвіти, люди а нечистими намірами в серцях і з молитвою на устах, морські розбійники, вічна загроза османських берегів. Сорок років тому великий магістр ордену П'єр д'Об'юсон дав притулок на Родосі лжесултанові Джему, який двічі зганьбив рід Османів, виступивши проти свого брата Баязида в боротьбі за престол, а тоді сховавшись у невірних на цьому острові, переховуючись по всій Європі, вдавшись під захист самого християнського папи, блудливою донькою якого нарешті був отруєний, як пес. Теперішній великий магістр Іль-Адан мав тоді вже за сорок років, був шанованим рицарем ордену, змінив д'Об'юсона після його смерті, отже, відповідальний також і за випадок із лжесултаном Джемом. Султан мав відомості, що нащадки Джема досі переховуються на Родосі. А парость зрадника мала бути вирубана під корінь! Уже тільки задля цього треба було взяти цю твердиню, щоб довершити вищу справедливість, захищати яку покликаний султан.

Під розгорнутими знаменами, під гуркіт гармат і тріскотнюву барабанів, спонукувані військовими імамами, що ритмічно викрикували сури корану, воїни пішли на перший приступ.

Султан дивився із свого зеленого прихистку, сидячи на м'якому килимі, розстебнувши шовковий халат, так що голі груди обвівалися морським вітерцем. Ноги теж мав голі, тільки звичний тюрбан гнітив йому голову і великі рубіни сяяли на ньому, наче яскрава кров, що вже лилася під непреступними білими мурами Родосу.

Сулейман був спокійний і байдужий. Знав, що військо повинно битися, умирати, перемагати. Інакше розледащиться, розбеститься в п'ятиці й розпусті, розставить вуха на солодкі голоси мнимих пророків і бунтівників, стане знаряддям голодних натовпів, запрагне втручатися у державні справи. Військо мало йти в походи завойовувати землю, долати простори — і все це для нього, для султана. Чи сидів він у Стамбулі, чи на берегах Дунаю, чи тут, під стінами Родосу, Сулейман бачив тільки безмежно велику землю і себе на ній. Народився і ріс із думкою, що буде єдиним володарем, без суперників. Мандри по землі, яких зазнав уже в дитинстві, викликали підсвідому жадібність: захопити всю тільки для себе. З цього почав він своє султанування, цим прагнув дорівнятися де своїх великих попередників, а може, й перевершити їх. Зненацька дика пристрасть до маленької рабині-роксолани впала на нього, як камінь, придушила й пригнітила, він стогнав, корчився, пручався, а вивільнитися не міг — навпаки, мовби з охотою підкорявся цьому солодкому тягарю. Пішов з військом сюди, на Родос, покинувши Хуррем, бо хотів довести всім (а може, передовсім самому собі), що нічого не сталося, що він не змінився, що він і далі лишається великим продовжувачем справи Фатіха і свого батька Селіма Явуза, покорителем світу, борцем за віру, войовником благочестя й закону. Тепер сидів під мурами Родосу, лунали йому слова Хуррем, і він карався, що не може їй відповісти так, як хотів би, бо для цього кін повинен бачити її, мати коло себе або ж самому бути там, коло неї.

Військо билося об мури, розбивалося об них, мов штормова хвиля, криваві бризки розліталися довкола, досягаючи й султана, і йому здавалося іноді, що його прихисток од сонця стає вже не зеленим, а криваво-червоним. Бостанджії відсовували курінь далі, але це не помагало. Гинули тисячі. Ангели відчиняли райські врата їхнім душам. Вбито головного топчі-башу. Поліг яничарський ага. Султан щодня скликав диван, обсипав мялостинями відважних, велів обгортати їх золотими кафтанами, роздавав дирлики [46]. Тоді покликав Ібрагіма і в супроводі охорони блискучих вершників поїхав оглядати античні руїни острова. Тут були фінікійці, греки, перси, був великий Іскандер, візантійці, християни, усі лишали по собі сліди, усе стало здобиччю часу, руїною, покидищем — і тільки вітри, море та білі хмари, а більше нічого. Меланхолія султанова ще поглибилася від споглядання залишків древнього акрополя Ліндос на другому кінці острова. Голі береги, жовтуватий дикий камінь, гавань, оточена викладеною із тесаного каменю стіною, рельєф корабля на стіні, мов високорогий турецький півмісяць. Кілька білих мармурових колон, безконечні сходи, що ведуть від гавані мовби до самого неба, широкі, пустельні, втілення простору й порожнечі, невловимої і певпокореної. Чи не нагадує це простір, який він прагне подолати і котрий насправді ніколи й ніким не може бути подоланий так само, як і жінка? Завойовуєш камені, а не простір і не душі людські. Чи може він сказати, що завоював душу Хуррем? Тіло її упокорив, запліднив насінням Османів, а душу? І що він знає про цю маленьку загадкову дівчину з далекої України?

— Занадто багато гине ісламських воїнів,— похмуро сказав султан Ібрагімові.

— А хіба вони не народилися для того, щоб умирати? — безжурно відповів грек.

— Занадто багато гине,— уперто повторив султан. Нарешті гармати розбили круглу башту святого Миколая — найміцнішу й найбільшу в твердині, у пролом кинулися яничари, але на їхньому шляху стали плече до плеча рицарі — у чорних плащах до коліна, з білими хрестами на грудях, з широкими мечами в руках, і попереду — сивоголовий Іль-Адан, якого не брали ні меч, ні куля, і яничари були відкинуті, а вночі пролом закладено міцним камінням, і твердиня знов стояла мовби ще неприступніша.

Не допомогло те, що султан одягав на дивані своїх візирів у золоті кафтани.

Не помагали завивання військових імамів: "Воюйте з тими, які і; де вірують у бога, поки вони-не даватимуть викупу за своє життя, знесилені, знищені".

Не помагало захоплення башів: "Захоплені камені й земля припадуть падишаху, а кров і добро — переможцям".

Минали тижні за тижнями, а твердиня стояла. Жменька рицарів не піддавалася сотням тисяч султанського війська. Вже проти кожного каменя Мустафа-паша виставив не по одному воїну, а по двадцять, але фортеця не піддавалася. Величезний Сулейманів флот не міг пробитися в Родоську гавань, найбільші султанські гармати не могли розколоти каменів твердині, хвилі пристуків розбивалися кривавими бризками, військо задихалося від бруду й сміття, що виростало довкола нього цілими горами, від палючого сонця не рятував навіть морський бриз. Принесена якимсь кораблем із Стамбула чума щодня збирала ще страшніший ужинок, ніж кривава смерть на стінах фортеці, тяжкий гнів заволодів Сулейманом, котрий бачив, що його наміри закінчатся тут так само безславно, як закінчилися колись і для великого Фатіха.

Султан усунув Мустафу-пашу з посади сераскера, замінивши його хвалькуватим Ахмедом-пашою. Мустафу-пашу поставлено на дивані з шаблею, почепленою йому на шиї. Адмірала Курдоглу, зв'язаного, на палубі відшмагано, як дрібного злодюжку. Гнів падишаха впав і на нового румелійського беглербега Аяса-пашу, чоловіка хороброго, але вельми дурного, малої пам'яті, добре говорити не дала йому природа, читати й писати до сорока років не навчився, випадок виніс його перед очі й милість султанові, випадок мало й не згубив під мурами Родосу. Сулейман усував з посад найдовіреніших, найхоробріших. Похмурий страх перед неприступністю твердині й перед безмовною пошестю, цією карою небес, здавалося, змусять султана відступити. Але тут із Стамбула прийшла вість про те, що Хуррем народила падишахові сина,— і все змінилося в один день. Цілу ніч під мурами Родосу ярили величезні вогні, били барабани, весело грали зурни, виспівували мулли й імами. Султан скликав диван, дарував милості, оголосив, що сина свого називає Мехмедом на честь великого Фатіха; забувши про невдачі, вихваляв своїх воїнів, сказав, що стоятиме хоч і цілу зиму під мурами твердині, аж поки вона впаде йому в руки, мов стиглий плід з дерева. "Греки обсадили один город чотирнадцять років через жону непристойного поведження,— розвеселено заявив султан,— то хіба ж мої воїни не зможуть витримати одної зими?"

Справді довелося зазнати їм і осені й зими, нескінченних дощів і навіть мокрого снігу, який випадав над Родосом, може, вперше за цілі століття. Усе оберталось проти Сулеймана, але він затявся вистояти й перемогти, інакше не хотів повертатися до

Стамбула, до своєї Хуррем-султанші й малого Мехмеда.

Ще два місяці, вмираючи від куль оборонців твердині і від чуми, билосся Сулейманове військо за Родос, і пише перед різдвом 1522 року останні оборонці виставили над руїнами білий прапор, і султан допустив до себе великого магістра Іль-Адана для переговорів про здачу кріпості. Півроку тривала облога, сто тисяч ісламського війська лягло під мурами Родосу, з них половина від чуми, і все те лиш для того, щоб султан сів у тронному залі города рицарів під пурпуровим шовковим балдахіном, на золотому троні, а повз нього пройшли сумні залишки родоських рицарів із великим магістром попереду, тоді спустилися до гавані (яничари кляли їх і плювали на їхні сліди), сіли там на корабель і попливли шукати собі нового пристановища. Вони прибилися до неаполітанських берегів неподалік від тих місць, де Вергілій колись виводив на берег бравого Енея з славетними залишками троянців. Лиш через десять років рицарі-розбійники одержали від іспанського імператора Карла V скелі Мальти, де трималися наступні двісті п'ятдесят років, поки не знайшлася сила, яка їх зломилася остаточно.

Та все те мало бути згодом, а тим часом їхній єдиний корабель із чотирикутним латинським парусом виходив із гавані, а в тронному залі ордену сидів султан Сулейман.

Султан сидів грізний, загадковий, мовчазний, непереможний володар суходолів і морів, і ніхто не міг проникнути в його думи, його тяжкого погляду не витримував ніхто з найближчого оточення. Ібрагімові сказав про великого магістра: "Жаль мені, що цього чесного старого вигнав з його дому і з його святині". Нетерплячим порухом руки відігнав двірського астролога, який повідомив, що довкола Родосу за цей час ісламським військом здобуто десять островів і твердинь, число, яке є знаком його щастя в житті.

Хто на цім світі знає, що таке щастя?

Сулейман сидів у холодному кам'яному залі і думав про те, як повернеться до столиці. Чи й сподівався повернутися? Не здобувши перемоги, не міг цього зробити. Сидів серед твердого каміння, перебирав непомітно пальцями шовковий браслет із волосся Хуррем, а в пам'яті — слова Меджнуна, звернені до його коханої Лейли: "Клянусь аллахом, я не забуду тебе, поки віє східний вітер, поки птахи воркують у промінні зорі, поки гомонять між собою ночами летючі табуни куріпок-ката і кричать на світанку дикі осли-онагри, поки сяють у небі зорі і поки на вітті дерева, сумуючи, стогне голубка, поки сонце встає на сході, поки виливається волога з чистого джерела, поки на землю спускається нічний морок, не покинуть моє серце думи про тебе".

О, прокляття влади, яка розлучає тебе навіть із найдорожчими людьми, розлучає безжально й вічно! Де взяти ту силу й віру, яка потрібна, щоб вернутися назад, вернутися назавжди, полишивши за плечима тисячі смертей, моря крові, клекіт стогонів і зойків, моторошні поля страждань, куди безсила проникнути навіть любов, де мужність можна знайти лише в твердості, що перевищує камінь?

Військо було невдоволене. На острові полягло сто тисяч, а здобич нікчемна. В Стамбулі чума косила ще страшніше, ніж на Родосі. В дивані почалися незгоди через

Ахмеда-пашу, який будь-що домагався посади великого візира, знахабнівши після перемоги і: на острові, яку приписав лише собі.

Султан дивився на все те байдуже й похмуро. Ніхто не міг проникнути в його таємні думи.

ПЛАТТЯ

Вісім місяців були як вісім віків, як вічність. Хто став би на захист слабкої жінки в цьому жорстокому світі, де гинуть цілі землі, а люди і бог одвертаються від них, мовби й не бачать?

Хіба недорослий король угрів і його пишні бани ворухнули бодай пальцем, коли нікчемний Балі-бег нищив Срем, палив його міста, ставив шпалери з голів на палях, кидав нещасних під ноги Сулейманових слонів? Або коли знемагав Белград, а тоді тисячі сербів, кривавлячи ноги на крем'янистих шляхах, ішли в рабство до Стамбула?

А коли султанські ревучі гармати громили твердині Родосу — чи прийшли на поміч християнським рицарям імператор Карл, король Франціск, папа римський або всемогутня Венеція? До королівських вух не докотився гуркіт гармат, папа слав анафему Лютерові, пресвітлі купці вичікували, їхній провідур на Криті Доменіко Тревізано тримав свої кораблі біля східної частини острова і ждав, чим закінчиться все на Родосі. Кожен за себе — такий був час, тож і вона, маленька Хуррем, мала стояти за саму себе. Другий рік була в султанському гаремі, все змінилося для неї несподівано й, здавалося б, радісно, а свобода була такою ж далекою й недосяжною, як і першого дня, коли ступила на стамбульський берег слідом за своїми подругами із залізними нашійниками на їхньому ніжному тілі.

Колись її оточувала байдужість, тепер густою хмарою оповивала ворожнеча, хоч і прибрана в шати запобігливості. Запобігали перед нею одаліски, євнухи і їхній повелитель кизляр-ага, запобігала сама валіде, тільки султанська сестра Хатіджа кривила губи, зустрічаючи Хуррем, мабуть, від тяжких заздрощів. Бо маленька Хуррем носила в своєму лоні священний плід Османів, а Хатіджа ходила порожня, як дім без господаря, і не знала, коли й кому дістанеться, як розпорядиться нею вельможний брат, всемогутній падишах.

Вагітність, якої Хуррем не розуміла, до якої не прагнула, котрої, може, й не хотіла, але прийняла покірливо і з надією на вибавлення з рабства, не принесла їй ніякого священного трепету і не додала до радості життя нічого нового. Відібрала щось? Так. Мимоволі здригалася, відчуваючи в собі злий плід Османів, гіркий плід неволі й насильства, але про те не повинен ніхто був знати, тепер вона ждала своєї перемоги ще з більшим нетерпінням, ніж Сулейман під стінами Родосу, ждала величання, вознесення і повнилася силою, пихою і відвагою, якої ще й не знала в собі. Колись Хуррем ховала за удаваними веселощами свою розгубленість і страх, тепер виказувала перед усіма відвагу. Чого їй боятися? Ходила по гарему, в садах, серед євнухів і одалісок ще пихатіша, ніж колись Махідеван, лякливі служебки хмарою тіней супроводжували її повсюди, не сміючи поткнутися перед очі, але й не віддаляючись занадто, щоб на перший порух бровою маленької Хур-рем вмить опинитися коло неї і

виконати щонайменшу забаганку. Скільки було тут, у густих садах, цих рідкісної вроди, зібраних з усього світу молодих жінок, а тільки в ній дозрівав священний плід Османів, тільки вона зможе вирватися з принизливого рабства і ще покаже, як це треба робити!

Любила зустрічати ранки в садах. Рожеве небо приходило в Азії, з-за Босфору, спускалося на Стамбул, на сади сералю, я, божий дарунок. Густі сади ховали її від світу, відокремлювали й розокремлювали, піднімали над землею і морем та водночас віднімали все доступне вільним людям. Райські квіти й дерева, коштовні кйошки, біломармурові водограї, басейни з прозорою водою і золотими рибками в ній — і густі дерев'яні решітки, високі ворота, важкі двері й ще важчі очі безсонних євнухів, цих обшкрібків людських, лютих, як дикі звірі, що ревли в підземеллях Топкапи все літо, мов скаржились, що султан не взяв їх у похід.

Нещасні молоді жінки цілими днями блукали в садах, схованих від усього світу, і рухи їхні, мов у божевільних, були якісь несправжні, навмисні й непотрібні: то юрмилися вони слухняно довкола розквітлого помаранчевого дерева, то ставав хтось навколішки посеред густої чужої трави й сором'язливо прихилявся до неї щокою, то ранила котрась руку об колючки троянд, і крапельки крові зрошували біле ніжне тіло. Мальовані білилами обличчя, насурмлені очі, однакові, як обман і облуда, ваблива плоть, що не належить нікому, стерті душі, знищені серця, гаремне насіння, нидіння без волі й надій, мов під товщею води. Непомітним нахилом спадали стежки з пагорбів, підвищень, східців, майданчиків, галявин, розбігалися навсібіч, мовби втікали, і Хуррем теж хотілося утікати разом з ними до струмків, до текучої води, до гущавин, але сахалася тих гущавин відразливе, помічаючи, як повсюди в них ростуть очі вічного нагляду (навіть за нею, навіть за нею!), тоді ховалася сама за таємничі решітки кйошка, сиділа там цілий день, відмовлялася від їжі, гнала від себе всіх. Приходила до неї стурбована валіде, підібгавши чорні губи, сідала навпроти, брала за руку (яка честь!), мовила поважно: "Аллах, поряд з яким на нижчому троні сидить пророк, бачить тебе, цікавиться тобою, стежить за кожним учинком і думкою, бо ж він визначив тобі таку особливу, благословенну участь — жити з султаном, дати світові султана нового". Тягар пристрастей, страждань, підступів і марноти ховався у кожному камені, під кожним східцем, за кожним вічком решітки, у кожній бганці одягу.

Хуррем сміялася: "Я рада".

— Ти занадто багато займаєшся науками, це може зашкодити священному плодіві.

— Хіба може зашкодити кому-небудь надмір розуму?

— Твій розум не може передатися синові.

— А кому ж він передасться? Та ще й не знати, чи син буде, та донька.

— В тебе високий живіт — це ознака, що буде син. Мусульманські сини стоять у материнському лоні на ніжках, бо вони воїни аллаха.

Мабуть, вони всі були переконані, що в Хуррем буде син, бо годили їй, як болячці, аж ставало смішно.

Зате незмірного болю завдала Гульфем, яка, може, найбільше страждала від заздрощів до Хуррем (про Махідеврэн не було мови, бо й самої Махідеврэн не було в

Баб-ус-сааде) і в муках безсонних ночей виплоджувала в душі помсту малій роксоланці, бо жінки народжені для суперництва, а не для дружби.

Гульфем прийшла до покою Хуррем, коли та вела з двома вченими євнухами якусь глибокомудру суперечку.

— О аллах, ти зашкодиш своїй дитині! — вигукнула одаліска.

— Вже чула про це,— спокійно відповіла Хуррем.— Ти щось хотіла?

— Хотіла тобі показати одну незвичайну річ.

— Прийди згодом. Бачиш, я не маю часу.

— Це річ від його величності султана. Хуррем кивнула євнухам, щоб вони вийшли.

Глянула на Гульфем суворо й недовірливо.

— Ти не дуриш? Справді від його величності? Для кого ж? Для мене?

— Не все й для тебе! Це вже для мене!

Стала розгортати з парчевої хустки щось маленьке, вугласте. Показала черепахову коробочку. Розкрила, подала Хуррем.

— Поглянь, які перли. Це дарунок султана. Він прислав мені з Родосу.

— Тобі? — Хуррем не могла стямитися. В очах їй потемніло. Прокляття, прокляття!

— Чому ж саме тобі?

— Бо я написала його величності листа про те, як кохаю і рвуся душею і тілом до його царствених слідів.

— Ти написала? Хіба ти вмієш писати або читати? Ти ж не вмієш нічого!

— Я попросила уста-хатун, і вона написала. І тепер маю дарунок. Поглянь, які перли. Вони рожеві, як мої перса.

Хуррем вдарила її знизу по руці, перли розсипалися по килиму. Гульфем нажахано дивилася на порожню шкатулку.

— Що ти наробила. Як ти сміла! Дарунок падишаха!

Хуррем сплеснула в долоні, служебкам, які виникли в дверях, показала на килим:

— Візьміть вінички і підметіть. Повимітайте все, що тут знайдете.

— Тебе покарають! — верещала Гульфем, падаючи навколішки й похапцем збираючи перли. — Тебе покарають тяжко й жорстоко!

— Вже покарана, — заспокоїла її Хуррем, — покарана, і давно. Хіба ти можеш зрозуміти?

Того ж дня, проклинаючи своє невміння писати і поклавши навчитися якнайскоріше, попросила добру стару жінку відіслати для султана кілька її слів. Каралася і каялася. Щиро чи ні, то вже її справа. Хай думає, як хоче.

До валіде пішла й попросила замінити килими в покої. Може, на білі, як у самої валіде. Султанська мати не могла поминути нагоди, щоб не нагадати Хуррем про всемогутнього аллаха. Сімдесят дві тисячі разів на день дивиться аллах в осереддя людина, в душу і в серце, чим вони переповнені, чи не осквернені.

— Будьте певні,— заспокоювала її Хуррем,— в мене душа чиста. Якби ви тільки знали, яка вона чиста!

Тепер її доглядали та берегли від усього злого й навіть незбагненого. Від кара-

кура, злого духа, який навалюється вночі уві сні й душить людину. Помагає тільки залізо під подушкою, і сама валіде подарувала Хуррем маленький ятаган, так обсіпаний самоцвітами, що вже й не був зброєю, а тільки коштовністю. Стару бабу-Ал, яка підстерігає породіль, вириває у них з грудей легені й кидав в море, можна було відігнати, тримаючи коло постелі голку і повторюючи сто тринадцяту суру корану про захист від зла тих, що дмуть на вузли, від зла заздрісника, коли він заздрить, і навіть від зла того, що стоїть твердо.

Хуррем сміялася з тих страхів, бо й що вони після того, як ти спізнала рабство!

Вслухалася в себе і чула, як народжується в ній нова істоти". Те, що було сумішшю крові й пітьми, що було пристрастю і зойком, тепер ставало душею, билосся у ній, рвалося на волю, так ніби хотіло її темних стогонів, несло обіцянку муки та болю, але вона з радістю чекала їх, бо знала, що тільки найбільші болі вивільнять її дух і дадуть відчуття цілковитої незалежності від усього. В ті миті залежатиме вона від природи, від найпростішого, майже тваринного буття, а не від людей, — і в цьому знайде найвище блаженство й щастя, яких годі сподіватися в тому світі, де жінка народжується для клітки, як упійманий дикий звір.

Тому Хуррем не лякалася наближення пологів і в ніч, коли все почалося і довкола неї завоктали темні постаті баб-повитух, була спокійною і радісною, дикі спазми болю, які ніби переривали її тіло, приносили злу втіху. Навіть у ті безконечні години мук ніяк не могла пов'язати нестерпний біль з усвідомленням великої неминучості нового життя, яке мала дати світові. Мов щось стороннє, чуже сприйняла кволий крик дитяти і шанобливий шепіт повитух: "Еркечоджук" — хлопчик. У ній все вмерло, зникло її тіло, натомість запанувала бездонна порожнеча. Життя почало повертатися лиш згодом, несміливим дзюркотом перших талих вод повесні. Десь зродилася маленька, полохлива, як тіло малої Настасі, крапелька, упала, лякливо прислухалася, довго чекала, чи не станеться чого-небудь, тоді прикликала до себе ще одну, трохи більшу, та стрибнула вниз уже відважніше, посміялася з першої і негайно покликала до себе третю. Краплинки застрибали наввипередки, задзюркотіли тонюсінькою цівочкою, тоді струмочком, потічком. Життя! А що потічок? Чи не пов'язані між собою невидиме й невловиме, не злиті в єдиний потік краплини так само, як злита вона тепер із своїм дитям, з первородком, з сином!

Десь за Брамою блаженства вдарив барабан на честь народження спадкоємця тропу, вдарив гучно, радісно, піднесено, і прийшло знання ще одне — пов'язана тепер, злита навіки із Сулейманом. Дитя між ними, син — мов краплинка життя, і вже не розірвати, не відірвати, не розлити злитого.

Барабан за Брамою блаженства бив гучно й радісно, мов її серце, він бив переможно, бо це була її перемога. Вона не просто вижила — вона перемогла!

Ти поневолив, османський орле, лелечку з України, але будеш переможений нею, вже нереможенни!

І не тупою силою грубої переваги, а безсмертною потужністю життя, і незламністю душі, й певпокореністю серця.

Дитя народилося кволе, кричало невгавно вдень і вночі, задихалося, жалібно кривило поморщене личко. Так ніби відчувало на собі залізний нашійник. Зачате в пониженні, у рабстві, в безнадії, народжене без весілля, без радощів, у стривоженості й очікуванні лиха зусібіч. "Чи ти мене, моя мати, в церкву не носила, що ти мені, моя мати, долі не впросила?"

Хуррем не дала дитяти мамкам. Мала досить молока в грудях, молоде її сімнадцятилітнє тіло повне було життя, хотіла те життя перелити й у сина, сама сповивала його, не підпускаючи близько служебок, виспівувала над ним рідних пісень — хай чує ці слова, єдино, що зосталося невідібране в його матері. Дивно лунали ці колискові, яких тут ніхто не міг зрозуміти: "Закувала зозуленька на хаті, на розі, заплакала дівчинонька в сінях на порозі. Ой кувала зозуленька, тепер не чувати. Ой де я ся не родила, мушу привикати".

Дитя кричало, ніби в ньому зібралися усі болі світу, а вона, крадькома ковтаючи сльози, відспівувала над ним своє весілля, якого не було й школи не буде. Співала за батька й за матір, за молодого й молоду, за бояр і дружок, за викуп і вінчання, за розплітання коси й за дівочий віночок. І, так співаючи, знов відчула свою силу, своє могуття, своє безсмертя. Безсмертя її кричало в неї на руках, і вона цілувала його й сміялася над ним радісно й з викликом.

А тим часом над Стамбулом висіла густа, мовби липуча, імла, вже наставала зима, а в небі зловісне вигримлювали громи, на землі розплодилася незвична многість гадів, комах і хробацтва, у водах плавала здохла риба, птахи вмирили на льоту, між людьми по вулицях міста понуро вешталася безмовна смерть, косила тисячі щодня. Похмурі чауші в просякнутих дьогтем хирках носили й носили в чорних табутах нещасних мерців на кладовища, тисячі псів металися по спорожнілих вулицях столиці, мов лихі вісники загибелі, дармоїди із султанських палаців зачаїлися в тривозі, гарем, хоч і відокремлений від усього світу, здавалося б, найнадійніше, теж жив очікуванням лякливим і настороженим: чи проникне за його брами і мури невидима й нечутна смерть, чи вхопить і тут свої жертви, і хто стане її жертвами, і чи забере вона це немічне дитя, віднявши водночас і могутність у малої султанші, бо ненависною була сама думка про те, що одна з них — і не найперша, не найпомітніша — зненацька стала вищою за всіх.

Хуррем не думала про смерть і не боялася її. Смерть не для неї і не для її дитяти. То для інших, найперше для чоловіків. Вони живуть з думкою про смерть, постійною і невичерпною, для них вона буває пишна, або ніяка, а то й ганебна. Жінки не вмирають. Вони просто зникають, як птахи, квіти або хмаринки під сонцем. По собі полишають дітей, життя, цілий світ. Завжди носять той світ у собі, наповнені ним і переповнені, тому й всемогутні. Але відкривається це тільки небагатьом, і відкривається не само по собі, а в муках, обмеженнях і нелюдському напруженні. Хіба вона за свої муки не заслужила щастя?

Від султана прийшов урочистий фірман, писаний на пурпуровому самаркандському папері золотим чорнилом з підвішеною золотою печаттю. У фірмані проголошувалася

висока воля повелителя про те, щоб сина від коханої дружини Хуррем було названо іменем великого Фатіха Мехмедом, Хуррем віднині мала йменуватися султаншею Хасекі, себто найближчою і найдорожчого для падишаха, милою його серцю. Прислано було також дарунки для султанші — коштовні тканини й "озера любові" з величезних рожевих і пурпурових перлів і золоті монети для новонародженого.

Три тижні несли для малого Мехмеда золоті й бірюзові таці з купами золотих монет. "Йаші узун олса!" — "Ах, якби його життя було довге!" Хасекі Хуррем згоджувалася: ах, якби ж, якби ж! Жила тепер мов богородиця, до якої йдуть добрі волхви з дарами. А що дари передавали їй чорношкірі євнухи, то це ще побільшувало подібність до тієї стародавньої священної історії, від якої колись у малої Настасі перехоплювало горло.

Вельможі, купці, посли й мандрівники вклонялися молодій султанші, сподіваючись на увагу, прихильність і, коли треба, захист. Привезені з-за широких гір, широких рік і безмежних пустель тонкі шалі й ще тонші шовки, що зберігали дикий дух незбагнених просторів у кожній бганці. Ніжні соболі й небачене хутро морської видри, піднесені руським послом Іваном Морозовим, дихнули на неї снігами й морозами ріднизи. Сипалися на неї дорогі прикраси Сходу, найдорожчі тканини, посуд, оздоби мало не з усіх міст Європи, пахощі, мазі, все потрібне для підтримання краси, для її викохування, золоті клітки з райськими птахами, ручні гепарди й опудала з велетенських крокодилів, килими й арфи із золотими струнами — тепер у Хуррем мала бути своя скарбниця для зберігання усіх цих багатств, і кизляр-ага повинен був визначити для неї хазнедар-уста, чесну стару жінку, яка б вела велике й непросте господарство першої жони султана, першої жінки держави, коли не лічити валіде.

Коли мовчазний султан брав тіло малої рабині, вона щосили захищала й оберігала свою душу, яку прикривала золотим хрестиком. Тепер мала поступитися і душею, принаймні для очей сторонніх. "Де мої діти, там і душа", — сказала Хуррем султанській матері, попросивши поставити її перед кадієм Стамбула в Айя-Софії. Підняла вказівний палець правої руки, палець визнання, і прийняла іслам. Бив надворі великий султанський барабан, радісно звіщаючи про прилучення до ісламу ще одної душі, Хасекі вклонилася кадієві, і кадій приклав стулені човником долоні до грудей па знак високої шани до її величності султанші — так зустрічала вона свого повелителя, який уже повертався з затяжливого кривавого походу, квапився до столиці, знов без пишного почту, без тріумфу, ледве не потай, супроводжуваний грізним ремствуванням невдоволеного війська і зеленкуватими трупами, якими встеляли йому шлях вражені страшною чумою його воїни від Родосу аж до Брами блаженства стамбульського сералю.

А поперед султана летіло його веління приготувати найбільший дарунок улюбленій Хасекі за сина — небачене плаття з золотої парчі, торочене по коміру, рукавах, подолу й переду стібками діамантовими й рубіновими, оздоблене на місці шийної застіжки величезним смарагдом, привезеним з Александрії. Той смарагд на тридцять чотири діргеми мав ціну сорок два кесе — себто дев'ятсот вісімдесят селімів золотом, або

вісімдесят тисяч дукатів. А все плаття для Хасекі коштувало сто тисяч дукатів, сума, яку в той час не знати, чи й знайшла б у своїй скарбниці навіть велика європейська держава, але для султана, який облічував свій прибуток у чотири з половиною мільйони дукатів, вона не видавалася аж такою вже неймовірною. Коли ж згадати, що під стінами Родосу полягло саме сто тисяч воїнів Сулейманових, то ціна плаття, якого ще не бачив світ, знаходила своє, хай і криваве, як годиться для такого великого володаря, виправдання.

Для себе Сулейман склав невеличкий вірш: "Повторював я безліч разів: "Пошійте моїй коханій плаття. Зробіть із сонця верх, підкладкою поставте місяць, із білих хмар наскубіть пуху, нитки зсукайте з морської синяви, пришійте гудзики з зірок, а з мене петельки зробіте!"

Хасекі в платті, яке стерегли всі капіджії й бостанджії великого палацу, мала ждати султана в Тронному залі, стоячи біля золотого широкого трону падишахів за прозорою, тканною золотом запоною, вперше за всю історію Османів султанська жона була допущена до трону (бодай постояти поряд!), ще вчора незнана рабня, сьогодні всевладна повелителька, наближена й вознесена небувало, серед осудливих шепотів, нарікань і затаєної хули, стояла, гордо піднявши голівку з пишним золотим волоссям, що ніяк не хотіло ховатися під коштовним запиналом, з обличчям, закритим тонким білим яшмаком, тільки з двома прорізами для очей, але й крізь ті прорізи горіли очі таким блиском, що затьмарювали велетенський смарагд на її казковім платті.

Султан з'явився в урочистих шатах, у золотому кафтані чотирирукавному (два рукави для рук, два для цілування придворним, коли йшов до трону), у ще вищому, ніж звичайно, тюрбані, із золотою шаблею при боці, обсипаною величезними діамантами й рубінами. Хасекі вклонилася йому до землі, поцілувала його золоті сандалії, але він дав їй поцілувати обидві свої руки, тоді, zostавивши її на колінах, сам сів на трон предків і в недовгому часі зійшов з нього і повів султаншу до внутрішніх покоїв. Знов порушуючи звичай, пішов до покою Хуррем і там дивився на сина і па те, як молода мати годує його, і припав устами до її ніжних грудей, налитих молоком, життям і щастям.

А вночі лежали вони міцно притулені одне до одного й сміялися від щастя і страху, що могли більше не зустрітися, і Хуррем дорікала султанові за розлуку і скаржилася на нестерпність самотності.

— Ви знов підете на свою війну? — допитувалася вона.— Невже навіть султани такі, як і всі чоловіки, що кидаються від війни до любові і знов од любові до війни?

— Султани, може, найнещасніші,— казав він,— але я більше не залишу тебе. Хочу бути з тобою і в раю, щоб завжди дивитися на тебе.

— А що буде, коли я постарію? Коли перестану бути жаданою. Коли довкола мене запанує тиша. В Баб-ус-сааде така нестерпна тиша, що її не спроможний розбити своїм криком навіть шах-заде Мехмед. Тільки ви можете порятувати мене від неї.

Султан не міг упізнати свою маленьку роксоланку. Застав зовсім не ту жінку, яку покинув тут півроку тому.

— Чого ти хочеш? Кажі, для тебе немає нічого неможливого.

— Ваша величність, я задихаюся в клітці.

— У клітці?

— Я звикла до просторів, вони гудуть у моїй крові, як брами сералю у бурю.

— До твоїх послуг найбільші простори на світі. Ти Хасекі. Держава, якої не бачив світ, коло твоїх ніг.

— Що мені держава? Хіба людині потрібна держава?

— А що ж їй потрібно?

— Звичайне щастя.

— Звичайне. Що це?

— Дихати, сміятися, йти куди хочеш, робити, що спаде па думку.

Він стривожився, зазирнув їй у очі.

— Що б ти хотіла робити? Куди йти? Вона сміялася.

— Від вас — нікуди, мій повелителю.

— Але кажеш такі речі,

— Я так довго вас ждала.

— Діждалася.

— Тепер хотіла б бути разом з вами весь час.

— Ти зі мною.

— Іноді й там, де ніхто не сподівається.

— Ти зустрічала мене в Троннім залі.

— Це надто врочисто. Жінці хочеться іноді радощів простих.

— Сама годуєш сина. Яка радість може бути простіша?

— Справді. Але це теж радість висока. Він дивувався дужче й дужче. Від урочистого до простого, від високого... куди ж від високого? До низького?

— Я прийняла іслам, але ще зберегла в собі спогади про свої свята. Щойно настав Новий рік.

— Для невірних.

— У вашій столиці шануються всі віри. Я знаю, що флорентійський посол влаштував урочисту зустріч Нового року в своєму палаці. Там були й наближені вашої величності. В неділю святкуватимуть венеціанці.

— Хай святкують.

— Я б хотіла бути там з вашою величністю. Ця жінка, яка щойно надягла найдорожче в історії людства плаття, замахувалася на ще більше!

— Але те, що ти просиш, неможливе,— суворо сказав султан.— Моя любов до тебе безмежна, але тільки в моєму світі, а не в чужому.

— Хіба ваша столиця — чужий світ? . — Є вимоги влади, перед якими безсилі й султани.

— Ви п'є будете там султаном.

— А ким же я буду?

— Ну,— вона замислилась лише на мить,— ну... морським корсаром, розбійником, може, молодим зурначі — це вже як ви захочете. Луїджі Гріті влаштує у своєму домі

новорічний маскарад, там усі будуть перебрані, з обличчями, закритими масками, ніхто не знатиме, хто ви і хто я.

— І ти б хотіла туди?

— Хіба ви не хочете зробити маленьку радість для своєї Хуррем? Адже сказано: "І аллах дав зустріти їм блиск і радість".

Сулейман поблажливо хмикнув. Ця жінка має необережність посылатися на святу книгу.

— Там сказано,— терпляче нагадав він: — "Терпи ж терпінням хорошим". І ще сказано: "Воістину він твердий в любові до благ".

Хуррем тільки труснула волоссям, не маючи наміру піддаватися в змаганні, в якому не мала ніяких надій на перемогу з таким знавцем корану, як султан. Але й султан ще не до кінця знав, з ким має справу.

— "А що дасть тобі знати, що таке вона?" — скоромовкою поспитала Хуррем.— "І що дасть тобі знати, що таке піч могутності? Ніч могутності ліпша тисячі місяців".

— "Це не слова поета. Мало ви віруєте!" — суворо сказав Сулейман.

— "І не слова віщуна. Мало ви пригадуєте!" — негайно відповіла йому Хуррем.

Ця жінка могла б викликати захват навіть у вмерлого! Султан довго мовчав.

— Мені треба подумати.

Хуррем лашцалася до свого повелителя, обіймала його шию тонкими своїми руками, лоскотала вухо поцілунками.

— Я проникла до книгозбірні вашої величності, розгорнула всі двадцять хусток і парчевих платтів із "Мухаммедіє" Язиджи-оглу, прочитала цю скарбницю ісламу і бачила на одній із сторінок сліди диму, що виходив із серця Язиджи-оглу від гарячої любові до бога. Так я думала про вас, ваша величність, шукаючи витоків вашої безмежності в історії. Коли ж ми з вами підемо на маскарад, я обіцяю прочитати там усю "Іллях-наме" великого суфія Аттара, бо чомусь хочеться вірити мені, ідо ви любите мене так само, як Хоррем-шах любив свого маленького раба Джавіда.

— Але я не хочу, щоб ти згоріла так, як Джавід,— пробурмотів злякано Сулейман, відчуваючи, що ця незбагненна жінка веде його так само впевнено, як маленький ефіоп веде величезного султанського слона.

Так здійснилася дивна забаганка Хуррем, і в неділю вночі серед трьохсот гостей блискучою Луїджі Гріті, перебрані в найди-вовижніші костюми, з'явилися, пильновані кількома десятками перевдягнених дільсізів, високий широкогрудий корсар у широчезних білих шароварах, в синій сорочці, у вузькій безрукавці, шитій золотими крученими шнурами, у червоній чалмі з цілим снопом пір'я над нею, закритий страхітливою маскою канібала, а біля нього маленька гнучка циганочка, вся в червоному, з вузенькою маскою на обличчі, що лишала не затуленими її виразисті уста, які щедро дарували усмішки навсібіч. Величезний зал у розкішному домі Гріті був витриманий у строго античному стилі. Нічого зайвого, мармур, білі статуї, низькі різьблені білі столи й ложа біля них для гостей. Напої і наїдки подавано в срібному посуді дивного карбування. Навіть султан не мав такого посуду. З-за моря прибули на

виклик Гріті венеціанські актори на чолі з Анджеоло Мадуніом лиш для того, щоб показати в особах історію любові Амура і Псіхеї. Гріті, зодягнений товстим нашою, закритий червоною маскою, випустив з-над маски свої товстелезні вуса, присипані золотими блискітками, переходив од гостя до гостя, припрошував, частував, розважав. У корсара спитав, чи не зміг би той відступити йому свою циганочку, але відповіла сама циганочка, заявивши, що свого корсара вона не проміняє навіть на райські брами. Любов Амура й Псіхеї змінилася танцями молоденьких туркенів, зодягнених так прозоро, що чоловіки забули навіть про міцно вино, яке Гріті лив із суто купецькою щедрістю. Та все я? і за цим не забували гості навідуватися до корсара в червоній чалмі, щоб бодай натяком виказати йому свою повагу, так ніби ні для кого не було таємницею, хто саме ховається в цьому вбранні і хто його супутниця, перебрана циганочкою. Кілька разів підходив і улюбленець султанів Ібрагім, виряджений молоденьким хафізом, у скромному зеленому вбранні, із зеленою вузькою маскою на очах, білозубий і червоногубий. Він обачливо тримався віддала від циганочки, не зачіпав її ні словом, ні поглядом, обминав сторожко, аж Сулейман помітив це не без вдовolenня і жартома прочитав газель Хамді Челебі про красуню і ходжу: "Впіймала вона ходжу-заде в капкан, сказала: "О ти, що запалює вогонь на току душ, о друже, ти захопив мене й скрутив, як джгут, о друже, ти збожеволів од нічної чорноти мого волосся, навіть без крил серце летить, мов птах, ти схитрував і любов випустив, і попала вона в пастку".

Тоді циганочка вискочила на стіл між рідкісний срібний посуд і дзвінким голосом стала читати "Іллях-наме" перського суфія Аттара. Про те, як на грандіозному банкеті при дворі шаха гурганського Хоррем-шаха славетний поет Фахр, автор поеми "Віс і Рамін", прочитав свої прекрасні вірші і сп'янілий шах подарував йому улюбленого раба-хлопчика на ймення Джавід. Але Фахр знав, що вранці, протверезившись, шах пошкодує про такий дарунок. Тому він, бажаючи зберегти раба для шаха, замикає хлопчика в погріб, куди є тільки єдиний вхід крізь двері в підлозі, біля трону. Ключ при двох свідках віддає придворному вельможі. Вранці Хоррем-шах, довідавшись про вчинок поета, хвалить його за великодушність. Він бере ключ, іде в погріб і знаходить там тільки купку попелу. Вночі впала свічка, спалахнув матрацик, на якому спав Джавід, і все згоріло.

Хоррем-шах у відчаї замикається у погребі й проводить весь час у молитвах, а поет Фахр, вжахнувшись того, що сталося, йде в пустелю, де, блукаючи, складає ще прекрасніші вірші.

Перська мова циганочки була занадто співуча, не вчувалося в ній сухого шереху пустельних вітрів, що надає неповторної жаги солодкомовам поетам, але ця співучість обернулася несподіваною чарівністю, яка ще побільшувалася від чарівності самої циганочки. Її грізний корсар вдоволено муркотів, коли вона стрибнула зі столу знов до нього, та тут, осмілівши, з'явився біля них білозубий хафіз у зеленому і спитав у корсара дозволу потанцювати з його циганочкою.

— А хто танцюватиме, ти чи вона? — поспитав корсар, втішаючись наперед

розгубленістю хафіза.

— Хай він стає з барабаном, як євнух, а я танцюватиму довкола,— нахилилася до вуха корсарові циганочка.

— Ти так хочеш? — не повірив він, бо й чому б мала Хуррем ще й тут повертатися пам'яттю до гаремних танців? — Коли так, то хай він візьме барабан.

— Але ж я не знаю, що вибивати! — злякався хафіз.

— Те, що я танцюватиму! — гукнула циганочка. Величезний барабан притягнув для хафіза сам Гріті, вдарив для проби калатушкою, надув щоки, вдарив ще, зареготав. Хафіз Ібрагім став на одне коліно, замахнувся, циганочка пішла довкола нього, вигинисте й легко, закружляла швидше й швидше, ближче й ближче до невдалого дюмбекчі, звідкись взявся у неї в руках шматок прозорого мусліну, вона грайливо вимахувала цією хусточкою, ледве не зачіпаючи спітнілого хафіза, навіть Ібрагім при всій своїй зухвалості й нахабності збагнув, що діється щось надто загрозливе для нього, і коли султан ще й досі не знає про те, як потрапила до його гарему Хуррем, то ще сьогодні може дізнатися — надто лиховісне поводитися султанша, тісніше й тісніше затягувала довкола нього зашморг, починаючи від тої поеми-натяку, кінчаючи оцим танком, на який він здуру сам напросився.

— Ваша величність,— шепотів, намагаючись бути непоміченим, Ібрагім,— ваша величність, ви впізнали мене? Я Ібрагім. Ви впізнали мене, ваша величність?

Вона ще захопленіше вимахувала своєю хустинкою, відкинулася в екстазі, вигнулася спиною, мов змія, зронила крізь розтулені уста чи то до Ібрагіма, чи й до кого:

— Я не знаю вас!

— Це я подарував вас султанові, ваша величність! — відчаєно шепотів Ібрагім.— Простіть мене, ваша величність...

— Не знаю я вас... Не знаю...

— Я Ібрагім... Задля відданості падишаху...

— Ніколи не знала...

— Тільки заради відданості...

— Не хочу знати...

Барабан замовк. Циганочка легко пурхнула до корсара, подала йому шанобливо прозору хустинку, той обв'язав нею свою довгу шию. Не приховував ^вдоволення. Та чи й приховаєш велич влади, хоч би в які шати вона вирядилася?

ВЛАДА

Що ліпше для володаря — вселяти страх чи любов? Що корисніше для нього — щоб його любили чи боялися? Досягнути водночас того й другого незмога, тому доводиться вибирати друге — вигідніше тримати підданих у страхові. Коли йдеться про вірність і єдність підданих, володар не повинен боятися прославитися жорстоким. Вдаючись у поодиноких випадках до жорстокості, володар чинить милосердніше, ніж тоді, коли від надміру поблажливості допускає безлад, який охоплює цілу державу, коли кара падає тільки па окремих осіб. Володар не повинен бути великодушним і щедрим аж так, щоб

ця щедрість йому зашкодила. Він не повинен боятися осуду за ті пороки, без яких неможливо зберегти свою владу, бо є пороки, завдяки яким володарі можуть досягнути безпеки і благополуччя. Примушуючи всіх, щоб його боялися, володар не повинен проти себе викликати ненависті. Вселяти страх, не викликаючи ненависті, досить легко, якщо не зазіхати на манію підданих. Люди прощають і забувають навіть смерть своїх найближчих рідних, але не втрату майна. Зневажають лише тих володарів, які виявляються нерішучими, непослідовними, малодушними і легковажними. Люди мстяться лиш за незначні образи, жорстоке пригнічення позбавляє їх можливості помсти. Тому всі необхідні жорстокості повинні бути рішучими й швидкими, а благодійність повинна робитися повільно, щоб піддані мали можливість і час вдячно її оцінити. Існує два способи дій для досягнення вищої мети: шлях закону й шлях насильства. Перший спосіб — людський, другий — диких звірів. Володарі повинні вміти користуватися обома способами, на що вказують нам ще древні. Ахіллес та інші герої древності навчалися і виховувалися кентавром Хіроном, наполовину чоловіком, наполовину конем, себто вже в процесі виховання у них закладалися два начала: людське й тваринне, без яких володаря уявити несила так само, як добродушного розбійника.

Так писав флорентійський секретар Пікколо Макіавеллі, сучасник Леонарде да Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля, Тиціана, Лютера, Томаса Мора, Дюрера і Томаса Мюнцера, чоловік, який бачив підступність і жорстокість пап Александра Борджіа і Юлія Другого, християнських володарів Карла П'ятого й Франціска Першого, султанів Селіма й Сулеймана, чув дим від вогнищ страшного Торквемади і сумне дзвеніння ланцюгів, в які заковувано рабів у тих землях, де розквітали мистецтва, споруджувалися розкішні будівлі, писалися великі закони.

Чотириста років згодом звинувачуватимуть Макіавеллі в цинізмі, забуваючи про те, що він був тільки спостережливим секретарем свого часу і чесно розповів про його цинізм нащадкам.

ВІЗИР

Роксолани. Слово, яке для Європи ще вчора нічого не значило. Якийсь народ, народець, плем'я? Десь на Сході? Загублені в безмежних степах. Колись там були скіфи, сармати, кіммерійці, алани.

Візантійці писали про тавроскіфів. Тоді прогрімili над світом слова "Київ" і "Русь". Але роксолани, українці?

Кинуте знічев'я два роки тому на Бедестані Луїджі Гріті слово "Роксолана" майже забулося, зникло разом із маленькою золотокою дівчинкою. Та ось вона явилася світові новою султаншею, явилася зненацька, у владі чи й чужаній будь-коли, і світ захотів знати, хто вола і звідки.

Венеціанський баїло в Стамбулі П'єтро Дзено належав до людей, яких важко будь-чим здивувати. Ще від свого батька начувся про чудеса Персії, сам багато років був провідуром Венеції то в Дамаску, то в Александрії, то в городах Пелопоннесу, то в Которі, цьому чуді Адриатики, яке своєю незвичайністю могло змагатися з самою

Венецією. За довге епос життя П'єтро Дзено, здавалося, надивився уже всього, та навіть йому не доводилося бодай чути, щоб жона східного володаря стояла біля його трону в час урочистості або (що вже переходить усі межі ймовірного) бавилася цілу ніч на карнавалі серед "невірних".

— Хто ця султанша? Звідки вона? Чому має таку владу над султаном? — засипав посол запитаннями Луїджі Гріті. Гріті вдоволено прискалив око.

— Можете доповісти Раді десятиох, дорогий Дзено, що це саме я купив її для султана.

— Ви? Неймовірно! Як це могло бути?

— Точніше кажучи, я купував її не для Сулеймана. І не її, не цю дівчину, а просто гарну роксолану. Тоді поступився дівчиськом своєму другу Ібрагіму. Після султана це другий чоловік в імперії.

— Коли не лічити султанші.

— Це ще побачимо. Я продав цю дівчину Ібрагімові, а він, не впоравшись з нею, не вигадав нічого ліпшого, як подарувати її в гарем султанові.

— І той знає про це?

— Здається, ні.

— А коли довідається?

— Пізно! Окрім того: навіщо йому довідуватися?

— Ви розповідаєте про неймовірні речі.

— Хіба може бути щось неймовірне в цій неймовірній країні? Пишіть мерщій дожеві, що ви перший довідалися про походження загадкової султанші, яка може в майбутньому мати досить загадковий вплив па Сулеймана, і що її справжнє ім'я — Роксолана.

— Роксолана? Чому Роксолана? Вона ж Хасекі!

— В гаремі її що звать Хуррем, тобто розвеселена. Іноді — Рушен, або сяйлива. А Хасекі — це титул. Навіть яничарським агам дають таке звання. Щоб показати, що чоловік стоїть найближче до султана, належить султанові, як його власна душа. Для Європи хай буде Роксолана. Одне ваше донесення у Венецію — і світ довідається ще про одну могутню жінку.

— А як же з вашим правом хрещеного батька?

— Поступаюся ним на користь Пресвітлої Республіки, — засміявся Гріті. — Я великодушний, як усі купці там, де не йдеться про зиск.

— Неможливо ще передбачити всі зиски, які можна отримати, завдяки цій жінці, — пробурмотів Дзено.

— Додайте: і всю ймовірну шкоду! — вигукнув Гріті. — Ми а вами присутні при народженні величі, запам'ятайте мої слова?

Візьміть навіть легенди — що вони вам дають? Жінка народжується з ребра чоловікового, одна богиня з голови Зевсової, друга — з пини морської. А яка народжувалася з рабства, долаючи рабство і досягаючи найвищих висот влади? Радив би вам подбати про увагу до цієї жінки. Щоправда, ще ніхто не знає, що вона любить,

яким дарункам надає перевагу, окрім того, тяжко змагатися з щедрістю Сулеймана. Ви чули про плаття за сто тисяч дукатів?

— Не тільки чув, а навіть бачив це плаття під час урочистого прийому в Топкапи.

— Тоді мені вже нема що вам більше казати,

Не знати як, але чутки про незбагненний вплив Хасекі Хур-рем, або Роксолани, на султана майже вмиг поширилися у столиці. Руський посол Іван Морозов, який привіз від великого московського князя слова про мир і дружбу, був прийнятий Пірі Мехмедом-пашою хоч і з належною урочистістю, але без обіцянок.

— Усе залежить від милості й волі його величності падишаха,— сказав великий візир.

Але хтось натякнув, що годилося б піднести дарунки не тільки султанові, а й султанші, і Морозов одібрав для Хасекі найкоштовніших червоно-чорних соболів.

Після Родосу погіршали взаємини між Портою і купецькою республікою Дубровником. Султан не міг простити дубровчанам, що БІЙСЬКОВІ кораблі не допомагали йому перевозити війська на острів. Окрім того, серед захоплених у полон оборонців твердині виявилось кілька людей, які назвалися купцями з Дубровнику. Цього вже було задосить, щоб па дубровницькі товари було негайно збільшено мито, кораблі Дубровнику в турецьких водах безжально переслідувалися, грабовано товари, брано людей у рабство. З Дубровнику прибуло до Стамбула посольство, але його ніхто не хотів приймати. І знову хтось підказав: скласти дарунки з коштовних тканин для молодій султанші, може, це злагіднить суворого султана.

Хуррем знов була в надії. Син Мехмед такий кволий, що всі ждали: коли й не вмере через свою кволість, то вже чума прибере його неодмінно. Та холодні вітри поволі відганяли гнилий дух від Стамбула, чума відступала, малий Мехмед, хоч і кричав од незнаних болів, уперто тримався за життя, а маленька Хуррем, мовби для того, щоб остаточно зміцнитися і подолати всіх своїх заздрісників і недругів, зготовлялася подарувати султанові ще одного сина.

Знов султан не хотів бачити нікого, крім своєї Хуррем, ночі проводив з нею, а дні віддавав турботам про справедливість, радився з мудрецами про поліпшення й утвердження законів, про війну й не згадував більше, так ніби забув, що його величезне військо, яке надається лише для нових і нових загарбницьких походів, негайно розпадеться, щойно зупиниться у своїх грабунках. Коли на дивані широкопузій Ахмед-паша, який, потоптуючи всіх, рвався до звання великого візира, кричав, що час вирушати в новий похід, султан спокійно відповідав:

— Хай спаде пил.

— Який пил? — поблимував Ахмед-паша на членів дивану.

— Від великих походів Повелителя Віку,— спокійно всміхався старий Пірі Мехмед-паша.

— Хіба новий караван має ждати, поки засохне верблюдяче лайно після каравану старого? — не вгамовувався войовничий Ахмед-паша.

Султан похмуро осмикнув нетерплячого візира:

— Трава, яка занадто швидко росте, никне від власної ваги. Коли безлад запанував навіть у дивані, про який же лад могла бути мова в державі? Східні провінції, де звіролютий Ферхад-паша, винищуючи бунтівників, повирубав навіть немовлят, бунтували безупинно, горнучись до кизилбашів. З Єгипту довелося повернути до Стамбула Мустафу-пашу, за якого набридала своїми проханнями Сулейманова сестра Хафіза, і тепер там знову зродилася мамелюцька загроза. Великий візир Пірі Мехмед усі сподівання покладав тільки на закон, а потрібна була ще її сила. Державну печать має тримати рука, що так само вмело тримає меч. Але де та руда? Пірі Мехмед, прибравши собі тахаллус [47] Ремзі, тобто Загадковий, складав містичні поезії, знаходячи в них рятунок для своєї стомленої душі. На дивані поряд із молодим султаном і повними сил сорокалітніми візирами виглядав вичерпаним, збайдужілим, старим. Щоразу Сулейман ставав свідком запеклих сутичок між Ахмедом-пашою і великим візиром. Два султанських зяті Мустафа-паша і Ферхад-паша вичікували, чим усе те скінчиться, хоч кожен в них готовий був, влучивши мить, стрибнути і вирвати державну печать із старечих рук Пірі Мехмеда. Сорок років — рубіж для чоловіка. Коли нічого не досягнув, уже й не досягне, бо здобувається усе в житті шаблею, яку рука тримає, лише поки міцна.

— Хто зрівнює гниле високе дерево з деревом, укритим густим гіллям? — гукав Ахмед-паша, запихаючи собі за широченну спину ледь не десяток парчевих султанських подушок.— Коли в чоловіка меч уже не може бути мокрий ні від крові, ні навіть від поту, як може такий чоловік тримати в руці державну печать?

— Я повід, якого слухається верблюд і скакун,— спокійно відповідав великий візир.— А хто ти?

— А я той, хто розрубує повіддя і позбавляє тебе сну!

— Де ти лишив свиней своєї матері? — натякаючи на християнське походження цього чужака, в'їдливо питав Пірі Мехмед.

— Вони пасуться з ослами твоєї матері, і коли ми підемо на пасовисько, то побачимо тебе серед них.

Ібрагім, який супроводжував султана повсюди, на дивані не втручався у суперечки, був стриманий і уважливий з усіма, сидів тихо, тільки слухав, чемно всміхався, щосили виказував незацкавленість. А сам тривожився більше й більше, відчуваючи, що незабаром має щось статися важливе, але де й що — не знав навіть він, бо Сулейман не ділився своїми намірами ні з ким. Може, з Хуррем? Але вона відтрутила Ібрагіма брутально і безжально. З валіде? Чутки суперечили цьому припущенню. Після Родосу Сулейман зробив для валіде єдину поступку: повернув до Стамбула Чобана Мустафу-пашу. Та однаково слід було заручитися підтримкою султанової матері, бо ж тільки вона знала таємницю Хуррем і так само, як і молода султанша, тримала долю султанового улюбленця в своїх руках.

Ібрагім попросився через кизляр-агу на розмову до валіде, і султанова мати прийняла його вже наступного дня, та, коли він почав про те, як подарував колись для Баб-ус-сааде рабину-українку, глянула на нього подивовано, ворухнула темними

устама майже презирливо:

— Я не пам'ятаю цього.

Ібрагіма зрадила його витримка. Він мало не крикнув:

— Ваша величність! Як ви могли забути? Я запропонував вам. Порадився з вами. І ви...

— Не пам'ятаю я цього,— холодно повторила валіде, закриваючи обличчя білим яшмаком і мовби відгороджуючись від грека.

Ібрагім розумів, що не може так піти від цієї загадкової жінки. Вхопився, як за порятунок, за слова з корану.

— Сказано: "Коли в них немає свідків, крім самих себе, то свідчення кожного з них — чотири свідчення аллахом, що він правдивий".

— "А п'яте,— словами з корану відповіла валіде,— що прокляття аллаха на нім, коли він брехун".

— Ваша величність, мною керувала любов і відданість до падишаха.

— Цього я не пам'ятаю,— уперто повторила темногуба жінка, не даючи Ібрагіму наблизитися до неї у своїй щирості пі на п'ядь.

— Тільки любов і відданість, ваша величність тільки любов... Пі обіцянки, ні запоруки, як і від Хуррем. Обидві виявилися хитрішими, ніж передбачав грек. Мали його в руках і не хотіли випускати без слушної нагоди. Але й не видавали султанові. Тим часом не видавали, і треба було користатися цим.

Бесіди, вечері, прогулянки із султаном—тут Ібрагім мав, ясна річ, перевагу над усіма наближеними. Та однаково бачив:

душа Сулейманова лишається для нього таємничою і закритою так само, як і для всіх інших. Ніхто не знав, що скаже султан сьогодні, що звелить завтра, кого возвисить, кого покарає. Він сміявся, коли Ібрагім знайшов трьох череватих карликів, підстриг їм бороди, як в Ахмеда-паші, зодягнув їх у блазенські "візирські" халати, дав дерев'яні шаблі й примусив битися ними перед Сулейманом, супроводжуючи султана до приморських садів. А що з того? Ахмед-паша й далі ображав усіх на дивані, а Ібрагім мав сидіти мовчки, бо був тільки головним сокольником, та й годі. До того ж ще й належав до еджиємі-чужаків, як зневажливо називав їх Пірі Мехмед-паша, який одного дня несподівано виявив, що в дивані лишилося тільки два чистокровні османці: сам султан та він, його великий візир. Досі ще не було випадку, щоб у султанів великими візирами були люди чужої крові. Тенор така загроза нависла невідворотно, і значною мірою спровинений був у цьому сам Пірі Мехмед. Бо хіба ж не він колись добився у султана Селіма, щоб Мустафа-паша став візиром? І хіба не він першим помітив хоробрість Ферхада-паші і не за його порядок" Ахмеда-пашу поставлено було румелійським беглербегом? Сулейман успадкував цих чужаків од свого батька разом із Пірі Мехмедом. Османець Касим-паша запав у глибокі старощі й вимушений був полишити диван, тепер піде на спочинок і він, Мехмед-паша, і запанують тут ці босняки чи болгары, потурчені християни, віроломні й підозрілі в своїй ненажерливості. Не жди вірності від того, хто вже раз зрадив. Ці люди тільки метушаться біля підніжжя

могутньої кам'яної стіни, зведеної Османами. Піднятися не дано нікому з них. Б'ються за те, хто стане найближче,— ото й усього. Султан теж це знає, тому з такого нудьгою на обличчі вслухається у гризню па дивані.

І ніхто по знав, що Сулейман мав сповірницю у своїх державних справах, якій щоразу переповідав про сутички на дивані і про невдоволення серед яничарів, котрі не можуть вгамуватися після Родосу, бо для них перемога без здобичі гірша за поразку, і про свої клопоти з владою, яка що безмежніша, то безмежніша залежність від неї того, хто нею користується. Механізм влади ускладнюється і розбудовується навіть тоді, коли здається, ніби ти нічим цьому не сприяєш. Дві тисячі лавашів у самому тільки султанському палаці Топкапи. Сорок тисяч військ капу-кули — тридцять тисяч яничарської піхоти і десять тисяч: кінних спахіїв. Десятки головних писарів-перване і сотні писарів звичайних — мунші і язиджі, безліч дефтердарів тільки в самому Стамбулі, бо, крім чотирьох головних податків, треба ще збирати дев'яносто три податки й повинності. Існує навіть посада, реїс-ус-савахіль—наглядач держави, себто глава всіх улаків-донощиків. Повсюди потрібні мудрі люди. Для державі! не досить самих воїнів. Завойована земля тільки тоді дає користь, коли приносить прибуток. Узяти його можна тільки розумом. Де набрати стільки мудрих людей?

— Ваш розум, ваша величність, облягає землю, як хмара із золотим дощем поля і сади,— зазірала йому в суворі очі Хуррем. Маленька її голівка гнулася на довгій шії під тягарем червоних кіс. У прорізах просторого шовкового халата рожевіли панчохи з золотою каймою, загадково світилися аметистові застібки на червоних підв'язках. Шовки, парча, венеціанські флакони, індійські дрібнички, круглі різнобарвні подушки, білі дивани, білі .Й; шкіри, прянощі, вмерлий дух квітів, повітря, мов у теплиці, —Ж дияволи ховаються в кожному щілині, в кожному завитку літер таріхів [48], виписаних на склі. Вузька біла рука, мовби захищаючись, пустотливо наставлена на Сулеимана, молоде прекрасно тіло вигнуте рухом змії, що помітила небезпеку.

— Ваша величність, вашою мудрістю повинна вдовольнитися уся держава!

— А відданість? Коли голяр голить голову султана, його стережуть два капіджії з оголеними шаблями. Капіджіїв стережуть чотири вірних дільсізи. За дільсізами стежать шістнадцять ще вірніших акинджіїв. Де кінець підозрам? Кому вірити? Те саме на султанській кухні. Те саме в гаремі. В цілій державі. Від Белграда незмога знайти заміну старому Мехмеду-паші. Кого ставити?

— Поставте вашого улюбленця, ваша величність.

— Ібрагіма?

— Він найвідданіший.

— Звідки вам відомо, моя Хасекі?

— Деякі речі відкриваються жінкам самі по собі. Окрім того, хіба я не жона великого повелителя? Я повинна дещо знати в цій державі. Погляньте на ті хутра, мій повелителю. Це соболі. Погляньте, вони ніби й не вбиті, ніби живі, дихають морозами, волею, лісовим духом, у кожній ворсинці тріпоче життя. Це дарунок московського посла.

— Знаю.

— А чи знаєте, що перш ніж вклонитися вашій величності дарами великого московського князя і піднести вашій рабині ці рідкісні хутра, посол мав роздавати дарунки чаушам, які привітали його з прибуттям; слугам, які принесли для нього від вашої величності й великого візира харчі; прибрамним і слугам великого візира; охоронцям, посланцям, стайничим; усім драгоманам — Юпус-бею, Махмуд-бею, Мурад-бею, Мехмед-бею.

— Так велить звичай.

— Коли занадто багато звичаїв, тоді виникають зловживання.

— Послів треба стримувати. Шах кизилбашів прислав до нас посла, якого супроводжує п'ятсот вершників. Ціле військо! Я впустив його до Стамбула лише з двома десятками слуг, а інших лишив на тому березі Богазічі. Досить з нас власної величі.

— Для вашої величі потрібні найвідданіші, мій повелителю.

— Ібрагім еджнемі. Він не османець. Грек.

— Як ви ставитесь до великого Джеляледдіна Румі, світлий повелителю?

— Це був улюблений поет Мехмеда Фатіха і султана Селіма.

— Я насмілюся відвідувати книгозбірні Фатіха і вашу, мій повелителю. І хоч ще не вмю як слід розбирати дорогоцінні письмена, але дещо вже розумію. Якось я прочитала таке. Одного разу шейх Салахеддін найняв для возведення садової стіни майстрів-турків. Румі сказав, що тут потрібні майстри-греки. Турків треба кликати для руйнування.

— Гіркі слова Румі не можна застосовувати до всіх османців.

— Так само й до всіх греків, ваша величність. Але гідності Ібрагіма вам відомі найліпше. Може, про таких і мовив великий поет.

Несподіване заступництво Хуррем за Ібрагіма наштовхнуло Сулеймана на думку порадитися з валіде. Щоб виявити матері особливу честь, султан відвідав її у власнім її покої, де все було йому знайоме: білі килими, низенькі столики, сури корану, виписані золотом на кольорових шибках, курильниці й світильники. Коран на коштовній підставці, мармуровий водограй. Коло водограю, недбало кинута на підлогу, лежала велика біла шкура незнаного звіра.

— Що це? — поспитав султан.

— Дарунок руського посла. Білий ведмідь.

— Хіба є білі ведмеді?

— Вони живуть між льодів. Це рідкісний звір. Він безцінний.

— Посли щедро наповнюють покої мого гарему. А хто наповнить мою скарбницю?

— Не можу бути вашою порадицею, мій державний сину,— подаючи йому чашу з шербетом, мовила валіде,— ви ж знаєте, що жінки вмюють тільки розтринькувати гроші, а не збирати їх. Ваша Хуррем це показує щодня.

— Ви не любите Хасекі. Це наповнює мені серце болем.

— Я любила жону ваших перших дітей. Хасекі я вимушена поважати, бо ви назвали

її баш-кадуною.

Вони довго сиділи й мовчали, як вороги. Змагалися у мовчанні, і ніхто не хотів поступатися. Але султан прийшов за порадою, до того ж був сином цієї владної жінки.

— Ваша величність,— ледь схилив він свій високий тюрбан перед валіде,— кого б ви назвали з моїх близьких найвідданішим?

Вона довго не відповідала, тішачись бодай короткочасною залежністю, в яку султан добровільно потрапив до неї. А може, ждала, що Сулейман не витримає і повторить своє запитання. Однак той теж був сином своєї матері і, раз піддавшись, більше не мав наміру цього робити. Нарешті темні уста розтулилися, і з них злетіло одне-єдине слово:

— Ібрагім.

Не змовляючись (бо як могли змовитися ці дві жінки!), валіде й Хуррем назвали того самого чоловіка, про якого вже стільки часу вперто думав Сулейман.

З Венеції прийшла вість, що дожем Пресвітлої Республіки обрано старезного Андреа Гріті, батька Луїджі. В один день той із простого стамбульського купця став сином дожа. До багатства й розкоші додалося становище, якого досі не міг купити ні за які гроші. За порадою Ібрагіма султан прийняв Луїджі в своїх приморських садах, де були тільки вишколені слуги та кілька придурків для розвеселення султанських гостей, але й тих (вони показали, як Ахмед-паша розмахує шаблею і піниться на дивані, домагаючись державної печаті) було прогнано, і ніч Сулейман провів за вином прозорим, як півняче око, з найбагатшим, окрім самого султана, чоловіком Стамбула. Султана не дуже здивували розлогі знання Гріті: чоловік стоїть розполовинений між двома стінами, одною ногою серед мусульман, другою — серед християн, тут, коли ти не лінивий (а той, хто хоче мати зиски, не може бути лінивий), можеш черпати повними пригорщами й звідти, й звідти, мов слухняне ягня, яке ссе одразу двох овець. Приголомшило султана інше. Обізнаність Луїджі Гріті з становищем його імперії, з найдалльшими землями.

— Звідки у вас такі відомості? — не стерпів Сулейман.

— Я купець.

— Але ж я султан.

— Султан не завжди сидить на місці, він вимушений ще й ходити в завойовницькі походи. А купець сидить на місці, до нього йдуть товари, а слідом за товарами — вісті. Вісті — це теж товар. Їх можна пускати в обіг одразу, іноді доводиться складати в караван-сараях до слушної нагоди, але нехтувати ними справжній купець ніколи не буде. Моє становище особливе. Я народився в Стамбулі, тому маю підстави значною мірою вважати себе османцем. Іншої віри — так. Але ця земля мені дорога. Тому не байдуже мені, чи в багатстві ця земля буде, чи залишатиметься пустошнюю й витоптаною, як витоптали її ще сельджуки, а тоді Тімур, а тоді... На жаль, щоразу збувається давня приказка: "Де ступить кінь турка, там уже не росте трава". Фатіх завоював Константинополь. Селім Явуз здобув Сірію, Єгипет і Хіджаз. Нога вашої величності ступила на берег Дунаю і на Родос. А чи збільшилися державні прибутки? Чи дали щось нові землі для скарбниці Еді-куле? Кому вони роздані? І ким роздані?

— Дирлики роздаються за заслуги моїми бейлербегами,— сказав Сулейман.— Чи ви хотіли повідомити мені щось нове про це?

Гріті приклав до грудей руки, обнизані перснями з коштовним камінням.

— Воістину, як сказано у вашій священній книзі, не побільшуй у тиранів нічого, крім хибних думок. Але хто роздає тімари й зеамати, той найперше і має з них зиск. Жодна держава в Європі не має стільки землі, як Висока Порта, чому ж вона не роздає ці землі сама, а довіряє бейлербегам? Змініть цей порядок, ваша величність, і ви матимете удвічі більші прибутки від самих державних земель.

— Над цим, мабуть, варто подумати,— згодився Сулейман.

— Державні справи полишені без належного нагляду,— вів далі Гріті, незважаючи на розпачливі жести Ібрагіма, який боявся султанового гніву, що, на випадок чого, вилився б, ясна річ, на нього, а не на цього самовпевненого купця, за яким тепер ще й стояло високе заступництво венеціанського дожа.— Ви обмежуєтеся нині прибутком усього лиш в якихось три мільйони дукатів. А тим часом навіть найповерховіші підрахунки збільшують цю суму до семи чи й восьми мільйонів. Погляньмо, ваша величність. Харадж із християн і по дукату з голови євреїв — півтора мільйона. Плата за привілеї — сто тисяч. Майно тих, що вмирають бездітними,— триста тисяч. Податок з аргоських греків, які платять по по дукату з голови, а по дукату з диму,— двісті тиск ". Єгипет і Хіджаз можуть давати мільйон вісімсот тисяч, дев'ятсот тисяч підуть на утримання місцевого війська, дев'ятсот тисяч для Еді-куле. З шестисот тисяч сірійських дукатів триста тисяч так само йде на військо, триста тисяч має прибувати до Стамбула. З копалень золотих, срібних, залізних, соляних — півтора мільйона. Торгові мита, які сплачував іноді навіть я,— мільйон двісті тисяч. Десятина від польового збіжжя й садовини — вісімсот тисяч. Податок з худоби — по півтора дуката з голови — два мільйони дукатів. Податок із щойно завойованих земель, з яких ви ще не маєте жодного дуката,—на перший випадок десь понад двісті тисяч. Мій друг Скендер-челебія знає, як видобувати податки. Але для цього треба, щоб дефтердари йшли слідом за військом і заносили в книги все живе, кожний дим, кожний курінь. Тим часом Єгипет, завойований майже десять років тому доблесним османським військом, досі ще не охоплений дефтером. Ваша величність! Тільки незрівнянна могутність вашої імперії не дає їй розпастися і поруйнуватися від безладу.

Сулейман мовчав довго й тяжко. Ібрагім підлив йому в золоту чашу вина, але султан не доторкнувся до нього.

— Я призначу вас своїм фінансовим радником,— нарешті сказав він венеціанцеві.

— Але ж я християнин! — вигукнув Гріті. ^ — Нам служать і невірні.

— А що скаже ваш диван? — У дивані стануться зміни. — Однак не такі, щоб там вітали гяура.

— Там вітатимуть усіх мудрих людей. Нам потрібні мудрі люди. Ви належите до них. Гріті схилився у поклони.

Тоді наперемін читали поезії Абу Нуваса про вино і славетну

"Мюреббу" Месіхі. Хто знає: хто буде живий, а хто вмере до наступної весни?

Веселися і пий, не лишиться, мине ця пора весняна!

Про Ібрагіма мови не було. Якби він знав, що за нього клопотали дві наймогутніші жінки в імперії, він би вжахнувся, та його рятувало незнання. Тому зазнав найбільшої радості в житті, коли на дивані султан, сівши на троні й почекавши, поки дільсізи попідтикають візірам і вельможам під боки парчеві подушки, сказав великому візірові Пірі Мехмеду-паші:

— Шановний Мехмед-паша, ми велимо вам передати державну печать Ібрагіму-паші.

Це була несподіванка для всіх, для Ібрагіма — найбільша. Він навіть не повірив, що йдеться про нього, а Пірі Мехмед ніяк не міг збагнути, де ж той Ібрагім-паша, котрому він має передати золоту круглу печать, яку, загорнуту в парчеву хустинку, він дістав з-за пазухи. Ібрагіму годилося б мерщій підвестися, щоб уклонитися султанові до землі, поцілувати сліди його ніг, а тоді вже взяти до рук ознаку найвищої влади, але він не міг зворухнутися, сидів залякло так само, як і старий Мехмед-паша, що тільки поблимкував сивими очима, шукаючи й ніяк не знаходячи того таємничого Ібрагіма-пашу. Зате скочив на рівні ноги опасистий Ахмед-паша і виряченими очима втупився у державну печать, хотів кинутися до неї, але не насмілювався, тільки подався всім своїм важким тілом, перехилився до Мехмеда-паші, так ніби ждав, що той вкляде печать у руку Ібрагімові лиш для того, щоб Ібрагім передав її йому, Ахмедові-паші, бо хто ж ще був тут гідний цієї найвищої султанської милості?

— Наймудріший з моїх візірів заслужив решту свого життя провести в мирі, полишивши всі справи,— мовби нічого не помічаючи, спокійно мовив султан.— Ми не забудемо його своїми милостями і вдаватимемося до його порад. Його місце за нашим велінням займе Ібрагім-паша, якому надаємо також звання румелійського беглербєга з належними прибутками. Ми просили б шановного Пірі Мехмеда-пашу сказати свою думку про великого візира Ібрагіма-пашу.

Тільки тоді Пірі Мехмед підвівся, низько вклонився султанові і, передаючи печать Ібрагімові, хрипко промовив:

— Вашому рабові личить честь великого візира. І не збагнути: схвалював султанський вибір чи сміявся з нього? Ібрагім узяв печать, поцілував її, знову загорнув у парчеву шматину й заховав собі за пазуху.

Вперше при Османах великим візіром ставав не вроджений турок, а чужинець, потурчений гяур та ще й раб на додачу. На старому Пірі Мехмедові уривалася велика й слава історія. Починалася історія нова. Якою вона буде?

Ахмед-паша готовий був луснути від гніву. Якби не дільсізи, що стежили за кожним його рухом, видно, заздалегідь попереджені своїми чаушами, він, може, вихопив би навіть шаблю. Хотів бодай крикнути щось гнівне, образливе, зрозпачене, але з горла йому видобувся самий клекіт. Врешті султан звернув на нього увагу. Прихмурено зиркнув з-під грізного тюрбана, мовби дивуючись, як потрапив цей розшарпаний черевань у шановне зібрання високого дивану. Тільки тоді Ахмед-паша схаменувся, з його темній душі нахабство вмить поступилося місцем переляку, він звалився на килим

і поповз до султанових ніг, примаюючи ворс своїм важким тілом, скімлячи:

— О мій великий повелителю, пролийте дощ своїх милостей на вашого раба... Пошліть його вашою вірною шаблею до Єгипту... Султан кивнув милостиво.

— Ми подумаємо,— сказав спокійно.— Чоловік прикликує зло так само, як прикликує добро, адже чоловік квапливий.

Ахмед-паша цілував полу Сулейманового одягу, а Ібрагім з-під брови позирав па нього одним оком і думав, чи довго утримуватиметься від спокуси цей дурний паша і чи взагалі зможе втриматися? В Єгипті, де в пісках і болотах за тисячоліття без кінця щезали не тільки люди, а цілі царства, вірування і боги, не могла б уціліти й найтвердіша душа. З темних глибин Африки невпинно пливли в ту землю раби, золото, слонова кістка, шкіри крокодилів, пахощі й прянощі, дороге дерево, рідкісні плоди й звірі, хліб і тканини, і від цих багатств наморочилися найміцніші голови, грабіжники хотіли стати богами, учорашні розбійники проголошували себе царями й султанами.

Може, Ахмед-паша намірився зрадити Сулеймана вже тоді, коли повзав по султанському килиму, мнучи високий ворс, мов траву, в якій шукають золоту монету, а може, налилися йому очі кров'ю влади, коли побачив неприступні круглі вежі Каїра,— хоч як там було, але непокірливий паша вже за кілька місяців перебив у Каїрі вірних Сулейманові яничарів і проголосив себе незалежним султаном Єгипту. Його назвали Хаїн, тобто зрадник, але "титул" цей Ахмедові-паші не вдалося поносити й півроку, бо в зрадника теж знайдеться свій зрадник, який видасть його самого. Із трьох візирів, яких Ахмед-паша призначив для свого "дивану", пише Мухаммед-бег вирішив, що вигідніше буде зберегти вірність справжньому султанові в Стамбулі, ніж служити самозванцеві, і спробував схопити Ахмеда-пашу, коли той раював у хамамі. Ахмед-паша, з наполовину поголеною бородою, загорнувшись у зелений пештемал, вискочив на покрівлю хамаму, звідти — на коня і сховався в цитаделі. Але цитаделі ніхто не хотів обороняти, натовпи проникли туди і, поки грабували скарбницю, новоявлений султан утік у пустелю, де ховався у племені Бені-Бакр. За тиждень шейх племені видав зв'язаного Ахмеда-пашу Мухаммеду-бегові, і голова завойовника Белграда й Родосу, набита клоччям, помандрувала до Стамбула, щоб бути піднесеною султанові.

— Ваша величність,— сказав великий візир Ібрагім, підносячи султанові голову Хаїна,— як часто казали ви рабові вашому, що розумні не бувають вірними. Але чи ж бувають вірними дурні?

— Вірні тільки праведні,— відповів Сулейман з гіркотою, дивною для тридцятилітнього чоловіка та ще й наділеного такою необмеженою владою.— І додав би я словами пророка: "О народе мій! Чому я кличу вас до спасіння, а ви кличете мене в огонь?"

Він звелів Ібрагіму повечеряти з ним, але не як великому ві-зиреві, який мав їсти на низенькому столику осторонь від султана, а як давньому Ібрагімові в улюблених покоях Фатіха. Щоправда, цього разу вони були не вдвох, а втрох. Третій був малий син Сулеймана Мустафа.

Після вигнання Махідеван за її розправу з Хуррем із султан-рського сералю

Мустафа з матір'ю жив окремим двором, Махідевран не допускали до Топкапи, а малий паша, якого султан от-от мав проголосити своїм спадкоємцем, часто приїздив до сералю, вдягнений яничаром, на маленькому поні, виїздив на Ат-Мейдан, щоб дивитися на військові вправи яничарів, і ці бездомні, безрідні, бездітні суворі воїни полюбили білолице, великооке хлоп'я, щоразу дарували йому іграшкову зброю, брали, як рівного, до своїх орт, учили метати стріли, кидати спис, рубатися ятаганом. В малому кипіла дика суміш крові Османів і войовничих черкесів, уже п'ятилітнім він уявляв себе воїном і султаном, від матері засвоїв владні жести й пихатість у поведінці, від батька передалися йому допитливість і вдумливість — заповідалося на те, що з Мустафи справді виросте з часом гідний наступник трону. Але тут від нової жони султанської народився Мехмед, і тепер ніхто не міг вгадати, якою буде воля султанова, у малого ж Мустафи поява суперника ще більше загострила пиху, і саме в цей час випадкові треба було звести малого пашу з новим великим візиром.

Заради малого на вечерю було зварено чорбу [49]. Сулейман звелів подати три дерев'яні ложки, першу дав Ібрагімові, другу — синові, третьою став їсти сам. Але побачив: син не їсть.

— Паша Мустафа,— ласкаво сказав султан,— прошу вас, їжте. Тоді хлопець з перекошеним від ненависті обличчям, ледь не

плачучи, вдарив своєю ложкою об коліно, переламав її навпіл,
кинув цурпалки, вискочив я-за столу.

Сулейман подивовано відклав свою ложку.

— Що з вами, паша Мустафа?

Ібрагім вмить збагнув причину гніву султанського сина.

— Володарю Мустафа,— сказав він із спокійною твердістю,— ви зробили це тому, що султан першому мені дав ложку. Хіба не знаєте, що я раб і його і ваш?

— Я не знаю, хто тут раб! — крикнув хлопець.— Бо ти той, хто щодня тут їсть з моїм отцем і кому він ложку дає поперед мене, а я вперше допущений до султанської трапези.

Сулейман обняв сина, дав йому нову ложку.

— Ти повинен полюбити Ібрагіма-пашу так, як люблю його я. Бо він найвірніший мені.

— А я? — ревниво спитав малий.

— Після вас, володарю Мустафа,— поквалливо мовив Ібрагім,— після вас.

Знав, що треба завойовувати навіть дитячі серця, коли хочеш утриматися на тих височинах, на які тебе закинула доля.

ВЕСІЛЛЯ

Друга дитина прийшла на світ передчасно. Метушилися мовчазні, мов тіні, повитухи-ебе, гаремний ходжа мерщій виписав на фіалковому папері вірші з корану: "Нема, крім нього, живого, суцього, не оволодіває ним ні дрімота, ні сон, йому належить те, що в небесах і на землі". Поки не висохло чорнило, папірець кинуто в склянну венеціанську чашу, залито водою і потовчено, ходжа тричі прочитав над водою, тоді

дали султанші випити, щоб пологи пройшли легко й щасливо.

А Хуррем не відчувала ні болю, ні страху, бив її невтримний дроз, горіла вся в лихоманці, а самій здавалося, що вся в холоді, ще й благала когось: "Пустіть мене в дощі та в сніги! Ой пустіть мене назад, хай миють дощі й засипають сніги!" Лежала в своїх розкішних покоях, оточена метушнею, шепотом, переляком і зловтіхою, а здавалося їй, що блукає в батьківському домі в Рогатині, бачила його весь перед собою виразно: два ґанки високі, з'єднані просторими сінми, у сінях дві печі в кахлях зі стрільцями й дикими звірами, дубові двері ведуть до світлиці, у світлиці вздовж стін липові лави, вкриті полавниками з червоного сукна, під образами великий стіл флядровий, зроблений із шматочків різнобарвного дерева, коло столу — липові ослони, у світлиці замість ослонів — дерев'яні дзиглі, тут посуд дорогий, ще далі — покій, спальня господарів — дубове ліжко, скрині, куті залізом, скриньки з коштовними книгами. Слуг панотець Лісовський довго не тримав, хоч і мав для них на другій половині велику хату й комору. "Корми тлусте,— вигукував зневажливо,— а служби не питай, бо, тільки вбравшись, на високих підківках до дівок дибле. Ти за борщик, а він за штуку м'яса, ти за пляшку, а він за другу". Батьків голос змішувався із співанками, співали подруги, співала мама Лександра, співала й вона сама. Ось таке: "Сьогодні Купала, срібна роса впала, стороною дощик іде! Стороною та й на мою ружечку червону..."

Стороною дощик іде, усе стороною та стороною,.. В руки твої передаю дух мій, у руки твої...

Не чула й не знала, що народилося дитя, не син, жданий нею, може, ще нетерплячіше, ніж перший, а донька, донечка, маленьке створіння, біле й кволе, як кошеня, сестричка малому Мехмедові. Чи чув він, як запищала його сестричка, народившись? Любив брати кволими своїми рученятами в матері зі столика рожеву морську мушлю, тулив до вуха. Що воно там чуло? Якийсь невиразний гомін, шум моря, шепоти світу. Чи чуло про мамину долю?

Султан ждав, коли вдарить барабан. Барабан його безсмертя! Його син, його Хуррем, його вічність! Хай б'є урочисто й грізно барабан, хай розлунюється його гук на весь світ.

Але барабан не бив. Мовчав. Кизляр-ага не насмілювався приходити до султана з вістю про те, що народилася донька. Бо це було однаково, що принести вість про нещастя. Не насмілювався ніхто. Тільки валіде, підібгавши темні свої губи, загорнувшись у темний одяг, мов на знак жалоби по своєму нерозумному синові, спокійно пішла до Сулеймапа, поки повитухи натирали мале дитя сіллю, щоб воно було міцніше й здоровіше, і перерізали йому пувовину, від'єднуючи від тієї, що носила в своєму лоні.

— Ця нікчемна рабиня привела тобі доньку, мій державний сину,— роздуваючи гнівливо ніздрі, повідомила валіде.— Ця дитина буде ще немічніша за першу. Ти марно сподівався від неї другого сина. Вона нездатна.

— Здається, ви теж народили тільки одного сина,— нагадав їй Сулейман без

особливої привітності в голосі.

— Я ханська донька, а вона рабиня, куплена на Бедестані! Поки я жива, твої сестри не служитимуть рабині без роду й племіні. Вони дочки падишаха, а хто вона?

— Здається, ви казали мені, що вона королівна.

— Султан не повинен вірити дурним вигадкам!

— Але султан вірить своєму розуму і своєму серцю. Дозвольте, моя царствена валіде, хай кизляр-ага проведе вас у ваші покої.

Після цього Сулейман замкнувся на кілька днів, не підпускаючи до себе нікого. Постився і молився, молився і пестився, прагнув почути голос аллаха, а чув голос зеленоокої, золотоволосої, світлотілої, яснотілої, її голос! "

Через три дні звелів писати фірман про народження доньки падишаха і про надання їй імені Міхрімах. Ще й не бачивши її, вже назвав Міхрімах, що означало: ніжна, як місяць. Бо називав і не доньку, а її матір, Хасекі Хуррем, для якої готовий був віддати всі жіночі імена: Махвеш — місяцелика, Ельмас — алмаз, Кеклік — куріпка, Гюнеш — сонце.

Мале дитя прив'язали до вузької чорної дощечки, сповили його міцно, щоб не дихало занадто жадібно і не п'яніло від повітря, яке могло б тільки зашкодити такому кволенькому тільцеві. Матір обливали солодкою водою, натирали бальзамами й мускусом, щоб вигнати їй з тіла жар. Султан послав до Хуррем свого лікаря Рамадана, але той не смів бачити султаншу, стояв, пильнований гаремним лікарем-євнухом, за шовковою запоною, крізь яку недужа подала йому свою ніжну прозору руку, де імлісто синіли тоненькі жили, ніби далекі ріки її втраченої навіки вітчизни.

— Ваша величність,— прошепотів крізь золотий шовк хитрий араб,— падишах молиться аллаху за ваше швидке одужання. Він бажає вам швидкого одужання.

І вона здолала недугу так швидко, що це теж приписано було чарам, як її незбагненна влада над Сулейманом.

Нетерпіння султанове побачити коло себе свою Хуррем було таке велике, що він не став очікувати, поки минуть ті сорок заповіданих днів, протягом яких жінка має очищатися після народження дитини, і вже знов маленька Хуррем проростала, мов зелена трава, на зелених покривалах султанського ложа.

Те, що мало бути її поразкою, оберталось на перемогу. Замість сподіваного пониження, мало настати ще більше возвищення, і мовби в подяку за це в невиситимому маленькому тілі Хуррем знов зародилося нове життя, вона знов була в надії і вже чомусь переконана, що цього разу неодмінно буде син, і султан так само вірив у те, що тільки він може принести справедливість світові, а більше ніхто.

Поки Хуррем була між життям і смертю і поки гарем та двір султанський причаєно, у зловтісі ждали неминучого падіння скороспілої султанші, валіде, вдавшись за порадою до великого муфтія, обрала вихователя для малого Мехмеда.

Хлопчик, мовби вичуваючи свою вроджену кволість, щосили боровся з нею, вже дев'ятимісячним майже без нічиєї допомоги зіп'явся на ноги, кричав і відбивався, коли йому пробували помагати вчитися ходити, від гніву аж заходився і весь синів, так що

навіть валіде, яка в душі просила аллаха прибрати з землі це недолуге життя, захоплено дивилася на царевича і чорногубо бурмотіла:

— Ось росте падишах.

Хуррем любила Мехмеда болісною любов'ю, він був для неї надією, вибавленням, силою і волею. Нікому не давала дитини, не вірила й не довіряла, тож як була здивована й обурена, коли виявила тепер, що приставляють до Мехмеда якогось чоловіка, не спитавши в неї, не сказавши їй, відбираючи в неї дитину, так ніби знов кинуто її у безнадійне рабство. Вона зажадала випробувати вихователя, покликала його до султанської книгозбірні, може, сподівалася, що розтлумачить він їй якесь темне місце в старовинних рукописах, викаже щедроти свого розуму, з якого, мов із глибокої криниці, питиме малий царевич. Та коли побачила перед собою червоноокого, зашмарканого клема з ріденькою борідкою, коли почула його плаксивий голос, коли переконалася, що цей баранячий лоб напханий тільки сушами корану та безнадійною дурістю, обурилася і запалала гнівом. Хто сказав, хто підказав, хто порадив?

— Розкажіть мені, о шановний,— попросила вона, притискуючи долонями до щік яшмак і ледь не задихаючись під тонким шовком від шалу,—розкажіть, з чого ви почнете навчання царевича?

— З корану, моя султаншо, з корану,— проплакав Шемсі-ефенді — так звали цього некликаного вихователя.

— Але ж царевич ще занадто малий.

— Не буває чоловік малий і не буває старий, щоб учити цю велику книгу книг, це єдине джерело знань, цю...

Вона підняла руку, уриваючи потік його пустослів'я.

— А коли царевич вивчить коран?

— Тоді ми будемо тлумачити книгу книг. Існує сто двадцять тлумачень корану, і ми всі пройдемо, розберемо і засвоїмо.

— На це не вистачить життя!

— А навіщо ще потрібне життя правовірному?

— Аллах покликав його на світ, щоб володарювати. Шемсі-ефенді грізно наставив на султаншу рештки своєї борідки.

— "Скажи: "Він — той, хто виростив вас і дарував вам слух, і зір, і серце. Мало ви дякуєте!" Благословен той, який сотворив смерть і життя, щоб випробувати вас, хто з вас ліпший по діяннях, який створив сім небес рядами..."

Вона знов урчала ного мудрослів'я, піднесла застережно руку, але, переконавшись у марності зусиль, уже не стала звертатися до його здорового глузду, збагнувши: Шемсі-ефенді давно вже забув, що таке здоровий глузд, а намірилася посміятися з цього пихатого дурня.

— Скажіть, о шановний, як можна витлумачити і чи можна витлумачити велику пригоду пророка, коли він на Бюраку [50] залетів до сьомого неба, і пролетів далі крізь сто тисяч запон світла й мороку, і досягнув місця, де немає ні шести властивостей, ні чотирьох елементів матерії, де не існують ні земля, ні небо, немає ні верху, ні низу, ні

початку, ні кінця, ні сліду мови, ні слуху, ні понять, ні розуму і навіть щонайменшого розуміння?

Шемсі-ефенді поглянув на султаншу з неприхованою ненавистю, але стримався і тільки пробурмотів невиразно:

— "Скажи: "Знання — в аллаха, я — тільки умовляч, що ясно викладає".

Дяка богів, що її уста закривав яшмак, і Шемсі-ефенді не бачив посмішки Хуррем. Але сміялися її очі в прорізах яшмака, сміх бив тепер із кожного нового запитання цієї незвичайної султанші-гяурки.

— Ваші руки, о шановний, як і ваш розум, не мають спочинку, перебираючи зелені зерна чоток. Чому ця низка розділена на три рівні частини, які значаться червоними зернами?

Шемсі-ефенді пожвавішав, діставши нагоду виказати своє знання.

— Під час битви при Бедері, о моя султаншо, пророкові, хай завжди буде над ним благословення аллахове, вибили зуб. Тоді пастух з Йемену Увейс Карані, палаючи ревністю у вірі, став висмикувати один за одним свої зуби. Тридцять два зуби Увейса Карані і один зуб пророка склали основне ядро мусульманських чоток-геспіх. Друга частина зветься тахміт, себто "нанизана", третя такбір, від "аллах акбар" — бог великий.

Хуррем насилу втрималася, щоб не спитати, чи "тахміт" не походить від "ахмак", себто дурень.

— А скажіть мені, о ефенді, яку жону порадите ви з часом для свого царственного вихованця? — поспитала вона.

— Відповідь на ваше запитання, о моя султаншо, ми знайдемо в одному з наших сказань. Нух [51] мав одну дочку, а женихів прийшло три. А що приходили вони один за одним, то Нух усім пообіцяв. Тоді звернувся до аллаха: що робити? Аллах звелів узяти кішку й ослицю і замкнути їх на ніч з дочкою. Коли вранці Нух пішов туди, то побачив трьох однакових дівчат. Яка з них його донька — не міг виявити. Тоді взяв мушту, якою шевці вигладжують шкіру, і спитав, з чого вона зроблена. Одна дівчина сказала: з заліза. Друга сказала: з міді. Тільки третя, перш ніж відповісти, вимовила ім'я аллаха. Так Нух здогадався, що це його донька. Ось чому жінки неоднакові. То вперті, як ослиці, то хитрі, як кішки, тільки деякі — хай буде над ними привіт бога! — тихі й слухняні, як донька Нуха. Женитися треба із сліпою, глухою, безрукою і кульгавою — це означає, що йде вона праведним шляхом, ніколи не відхиляється, не бачить і не чує нічого, що супротивне шаріату, і не простягає руки до того, що заборонено законом.

— Дякую вам, о шановний,— відпускаючи Шемсі-ефенді, чомно мовила Хуррем і ще довго потім сиділа в книгозбірні, не знаючи, дивуватися їй, обурюватися чи заридати від безнадії і відчаю.

Проклятий світ! Прокляте життя! Ні спільника, ні помічника, ні душі співчутливої, вимушена зоставатися сама, нікого не знайдеш, не вибереш, не наблизити, не зробиш сповірником, бо ще й досі становище твоє непевне, нез'ясовна захопленість султанова може зникнути так само нез'ясовне й несподівано, а довкола самі вороги, підступи,

зловтішне вичікування, євнухи, які сьогодні повзають біля твоїх ніг, завтра залюбки зав'яжуть тебе в шкіряний міх і вкинуть тайкома в Босфор, кизляр-ага, що поштиво вклоняється ще здалеку, стежить за кожним твоїм кроком і мерщій доповідає чорногубій валіде, султанська мати, одною рукою даруючи Хуррем шовки, у другій тримає шовковий зашморг, щоб при нагоді затягнути його на твоїй шиї, султанська сестра Хатіджа, зла на весь світ за своє безнадійне сидіння у дівках, готова зігнати зло на своїй невістці без нічиєї спонуки. Матусю рідна, порятуй мене від цих нелюдів!

Але знала, що відступати вже не можна, що вперте її просування може обернутися або ж шляхом до вершин, або страхітливим падінням; чіпляючись надіями за нову дитину, за нового сина для падишаха, при першій же зустрічі з Сулейманом після своєї розмови з Шемсі-ефенді спитала султана:

— Ваша величність, ви знаєте, кого поставлено вихователем царського сина?

— Без моєї згоди цього ніхто б не зробив.

— Зате ніхто не спитав моєї згоди.

— Шемсі-ефенді достойний чоловік. Його порадив мені сам великий муфтії.

— Він же дурний, ваша величність!

— А хто це сказав?

— Я кажу.

— Чим можна виміряти розум?

— Знаннями, які дають користь.

— А що дає користь? І кому? Хуррем гірко засміялася.

— Ми з вами можемо стати схожими па Шемсі-ефенді в цій суперечці. Благаю вас, ваша величність, не підпускайте цього міха, напханого пустослів'ям і дурістю, до вашого царственного сина! Гаразд, я подумаю над цим.

— О мій повелителю, не думайте довго, зробіть це для вашої маленької Хуррем! Для щастя і мудрості нашого сина, благаю вас!

Сулейман скупко усміхнувся.

— Коли він тобі не до вподоби... Згода. Ми усунемо його.

Хуррем поцілувала свого повелителя в щоку, тоді в чоло, припала до нього всім своїм тілом. Він охоче приймав її лащення. Була єдиною людиною, якій дано пробудити в султанові людське, наближаючись до нього на відстань, яка для всіх інших була загрозливою і небезпечною. Інші як найвищу милість сприймали право цілувати полу його одягу або рукав, тільки великий муфтії був удостоєний честі цілувати комір падишаха.

Мехмед Зембіллі був великим муфтієм ще за султана Баязида, для якого він уклав книгу законів "Злиття морів",— вона вважалася неперевершеною, бо сказано було в тій книзі, що особа султана є місцем злиття двох морів: царства і знання, а також місцем сходу двох світил: сміливості й смиренності. Високої поваги заслужив і в султана Селіма. Розгніваний раз неправедним судом султана, муфтії узяв корзину, склав у неї всі свої книжки і, прийшовши до Селіма, твердо вказав йому на незаконність його вчинку. За це муфтія прозвано Зембіллі — Кошик. Якось Селім, проїжджаючи вулицями

Стамбула, пропустив поперед себе муфтія, і кінь Зембіллі кидав копитами багнюку й забризкав джюббе султанове. Селім заповів, щоб на його гробницю поклали одяг, освячений багнюкою муфті свого коня. Ще заповідав він покласти йому в голови скриньку з фетвами [52] муфтія, який скеровував його вчинки, а в ногах — скриньку з шахами й нардами перського шаха Ісмаїла: мовляв, топтатиму, воскресши, всі мирські втіхи.

Можна б сказати, що Зембіллі перейшов у спадок Сулейманові від його діда та батька, і цим спадком молодий султан дорожив неабияк, у всьому прислухаючись до порад старого мудреця. Тому коли муфтії при великому візирі Ібрагімові попросив султана вислухати його, Сулейман кивнув поштиво і не прикрив очі повіками, як то звик робити, а шанобливо поглянув на Зембіллі. Муфтії любив висловлювання пишні й заплутані, але тут уже не було ради, доводилося слухати терпляче й до кінця, і вже коли міг слухати сам султан, то його великому візирю, хоч як насмішкувато він позирив на Зембіллі, теж доводилося удавати уважність і навіть захопленість.

— Велике левеня,— поважно мовив муфтії, смакуючи кожне слово,— перл вінця царства й могуття, перлина небосхилу величі й панування, господар колиски величі, спадкоємець султанської величі і благополуччя, великий, могутній Мехмед, який є молодшим із славетних синів його султанської величності, могутньої, як доля...

Ібрагім з цікавістю дивився на довгу, жилаву шию старого Зембіллі, так ніби хотів простежити, як видобуваються з неї ці пишні слова. А муфтії тим часом, захоплений власним красномовством, невтомно плів химерну сіть свого пишнослів'я далі:

— Нині він немовля, правитель престолу колиски щастя і має честь перебувати в пишній недоступності славного гарему, і в силу долі він скаче на жвавому коні по полю блаженства й невідання, хай продовжить аллах Всевишній навіки тінь його. І щоб дорогоцінний час був розподілений і жодної хвилини не було втрачено з того, що подобає такій величній особі, ми послали для спадкоємця султанської величі нашого раба Шемсі-ефенді, мудрого улема, бідного чалмоносця, обраного священною матір'ю падишаха, Високою Колискою, бо, як сказано в хадісі: "Рай під стопами матерів". Ще сказано: ми розподілили, і як прекрасні ті, хто розподілює. Та очі нашого розуму були вражені, коли дійшла до нас вість про виведення Шемсі-ефенді. Як сказано: і вивели ми їх з садів, і джерел, і скарбів, і благородного становища. Та поки не з'явилось те, що не з'явилось, і не вийшло те, що не виходило, я кинувся до всемогутнього султана, бо сказано: коли хто застудиться добрим заступництвом, ми ж ближче до султана, ніж його шийна артерія, хай продовжить аллах знання султана й щедрість.

Сулейман дослухав муфтія, не уриваючи, тоді довго мовчав, перш ніж промовив:

— Ми подумали й вирішили усунути Шемсі-ефенді, бо для султанського сина личить інший наставник. Молодший і вправніший у знаннях.

— Коли маєш зухвальство до царів, потужи, бачачи ображуваних,— звів руки догори Зембіллі.— Ми прийшли до вас з істиною, але більшість із вас ненавидять істину. Ми дали вам наставника возвишено мислячого, сповненого похвальних властивостей і добродітства, і хто виніс ногу неправосуддя за межі свого килима, то

слід придивитися пильно, чи не хоче він розметати основу будівлі вашої пишноти по вітру небуття і чи не бажає вивести вас із вашої землі своїм чарівництвом.

Обличчя султана потьмарилося. За натяками муфтія стояла така непробивно-темна сила, що проти неї не наважувався виступити навіть всемогутній володар, надто що й причин для суперечки з муфтієм не було, зрештою, цього Шемсі-ефенді можна випробувати в присутності муфтія і, коли той наставник справді дурний і обмежений, показати це самому Зембіллі, коли ж Хуррем помилилася, спробувати переконати її відступитися від наміру конче замінити вихователя для малого Мехмеда.

— Над цим треба подумати,— спокійно промовив Сулейман. Муфтії виходив із султанових покоїв з високо піднятою головою, випростаний, гордий. Султан дивився услід муфтієві довго й тяжко. В пам'яті чомусь спливали слова: "Коли вода ваша опиниться у глибині, хто прийде до вас з водою джерельною?" Хто прийде до вас з водою джерельною?

Слова ці він повторив, коли прийшов до Хуррем, проведений до гарему незворушним мовчазним кизляр-агою, цим загадковим чоловіком, що служив водночас і султанові й валіде, але нікому зосібна, так ніби керувала ним ще якась вища таємна сила, незнана й незбагненна, сила, що її покликаний був розгадати султан та чи й розгадає будь-коли.

Султан був у гаремі, ніби в чужому густому лісі. Не знав тут майже нічого. Кілька разів навідував валіде, раз чи двічі був у сестер, коли ті хотіли йому подарувати сорочки, які шили для нього як вияв любові до свого царственного брата. Всі ці численні переходи, галереї, тупики, пастки, решітки, двері, які нікуди не ведуть, фальшиві вікна, важкі запони й ще важчі засуви, поєднання й роз'єднання — все незнайоме, таємниче, чуже.

Топкапи спорудив Фатіх неподалік руїн Великого палацу візантійських імператорів, султани Баязид і Селім теж щось добудовували до цього лабіринту, за три роки Сулейманового володарювання, здається, тут теж щось добудовувалося до цього заплутаного страховиська, де жили люди, привиди, дикі звірі й хижі птахи, де плодилися, кублилися, злобствували, плазували, ненавиділи, тріумфували й зітхали. Гарем, хоч замкнений і жорстоко обмежений сутністю свого призначення й побутування, як Баб-ус-сааде, не мав, власне, кінця. Ніхто б не сказав, де тут край, де середина, де початок, що головне її визначальне, а що несуттєве, усе було округле, мов скручений дракон, який пожирає свій хвіст, намагаючись добратися до голови, безвихідь і безнадійний стиск кола панували над усіма, закинутими сюди. Тут не знали любові, а тільки ненависть до могили, тут навіть з найбільшого пониження зазіхали на все найсвятіше, готові були на будь-яку підлість, щоб повалити найбільше, помсту плекали в душах, мов екзотичні рослини в садах або райських пташок у золотих клітках. Таємничий для світу, гарем не міг мати власних таємниць, бо скрізь тут були розсіпані недремні очі євнухів, незчисленні, як галька на морському березі, холодні, як очі плазунів, немилосердні до всіх без винятку, навіть до самого султана, за яким приховано стежили, щойно він з'являвся у Баб-ус-сааде. Для держави, для світу, навіть

для самого бога Сулейман був недоступний у покоях своєї улюбленої жони — та тільки не для евнухів. Який глум! Вважався повелителем усього живого й неживого, а тут ставав рабом своїх рабів. Покалічив евнухам тіла — вони перекалічували його існування, його захвати і найпотаємніші зітхання. І не було ради, не було рятунку.

Хуррем, попереджена евнухами, зустріла султана коло дверей свого покою, низько вклонилася, готова була припасти до ніг повелителя, але він милостиво підвів її з килима, притиснув до свого плеча, схилив на неї високий свій тюрбан, що мало б свідчити про його розчулення. Мала Міхрімах спала в срібній колисочці під високим вікном, на барвистих шибках якого було виписано таріх, складений придворним поетом Заті,— три бейти, в яких, використовуючи ту обставину, що арабські літери мали також числове значення, було зашифровано дату народження султанської доньки. На другому вікні виписаний був таріх на честь народження малого Мехмеда. Султанський син, зодягнений маленьким пашою, у смішному високому, як і у вельможного батька, тюрбані, відбиваючись від служебок і щодуху репетуючи, придибуляв до султана, і той дозволив повести сина до садів на прогулянку, водночас подивувавшись, що султанша тримає обох дітей коло себе, тоді як для кожного з них мали бути виділені окремий покій для снання, а також кімнати для ігор і навчань, коли підростуть.

Хуррем мовчки всміхнулася на ті слова падишаха і повела його до фонтана, подаючи подушки під боки й чашу з шербетом. Не хотіла казати, що не вірить жодній людині в цьому страшному гаремі, що воліє мати дітей біля себе, бо то її діти, її порятунок і надія. Вигодовувала власним молоком, бо й молоко, коли воно чуже, могло бути отруйним для її Меміша і для її Міхрі.

Сіла навпроти султана, дивилася на нього своїми зеленими очима, пестила поглядом і обпікала поглядом, так ніби десь глибоко й очах горіли в неї зелені вогні, далекі, як у нічного степового звіра.

— Цей покій замалий для тебе,— зауважив султан.

— Ваша величність,— стрепенулася Хуррем,— це ви зробили мене завеликою для цього розкішного покою!

Вона тонко вичувала хвилину, коли треба бути покірливою, і саме тоді бувала покірливою, а нині Сулейманові потрібне було саме це її вміння, і він весь сповнився тихою вдячністю до Хуррем за те, що вона полегшувала йому неприємну розмову, задля якої прийшов сюди. А може, прийшов, щоб подивитися на цю дивну жінку, па цю незбагненну істоту, почути її глибокий голос, вдихнути пахощі її тіла, відчути її ласкаве тепло, яке вона випромінювала невпинно, мов маленьке сонце, що закотилося з неба на цю благословенну землю? Його вражало її уміння сидіти. Стелилася по килимах, серед подушок, низеньких широких диванів, ніби небачено барвистий плющ. Любила червоне, жовте, чорне. Недбальство у всій постаті, але ж яке пожадане! Кожна бганка тканини, кожне зближення, розстелений віялом поділ плаття, шовкові хвилі шароварів — усе вабило, приковувало погляд, сповнювало його вічно похмуру душу ледь не хлоп'ячим піднесенням. Іноді було в ній щось від підбитої пташки, зламаного дерева, вмираючого звуку, а тоді зненацька ворухнеться, стрепенеться, живе, грає всіма

жилочками, а буйне волосся так і плеться і заливає його хвилею такого щастя, від якого він готовий умерти.

Як міг такий жінці говорити прикрасі? А прийшов сюди саме заради цього. Власне, з нею почувався легко навіть тоді, коли мав повідомити їй щось неприємне. Вона мовби йшла йому назустріч, завжди виявляла дивне розуміння його становища, ніколи не забувала передовсім визнавати й шанувати в ньому володаря й повелителя, жодного натяку на їхню близькість, на почуття, які шматували груди. Називала себе: найменша служка і вічна невольниця. Полонила його полохливою своєю наготою, тоді сяйнув йому дивний її розум, тепер уже й сам не знав, що більше зачаровує у маленькій Хуррем; тому щонайменший біль, завданий їй, мав відбитися стократним і тисячократним болем у самому Сулейманові. Ніхто не буде зобиджений і на борозенку на фініковій кісточці — так заповідано було, а для кого й кому?

Султан довго мовчав. Прокинулася Міхрімах, заскімила, вимагаючи молочка, Хуррем попросила дозволу погодувати дитя, і Сулейман мимоволі став свідком тайнощів життя, майже неприступних падишахові, який був набагато ближчий до смерті, ніж до життя, ближчий до пролиття крові, аніж до теплих вибризків материнського молока.

Може, це й дало йому силу наважитися повідомити Хуррем про вимогу муфтія повернути знов Шемсі-ефенді на посаду вихователя малого Мехмеда. г:

На його подив, Хуррем сприйняла цю тяжку для неї звістку спокійно.

— Ви не сказали муфтієві, що це моє прохання — усунути Шемсі-ефенді? — спитала вона, як здалося Сулейманові, стривожено.

— Це була моя воля.

— Жінка створена для клітки,— невесело усміхнулася Хуррем.

— Жінка, але не султанша Хасекі! — з не властивим йому запалом вигукнув султан.

— Але з муфтієм не може змагатися не те що слаба жінка, а навіть всемогутній султан. І тисячочверблюжий караван залежить від одного-однісінького осла, який іде попереду.

Вона знущалася тепер уже з самого султана, але він простив їй це знущання, бо почувався винним перед Хуррем, а найбільше — перед власною слабкістю, яку виявив перед муфтієм.

Хуррем похилила до нього голову, мов зів'ялу квітку, так ніби віддавала йому себе й своє життя, несподівано попросила:

— Мій повелителю, зробіть так, щоб валіде була милостивіша до мене.

— Але хіба моя державна мати не тримає весь гарем під захистом благополуччя?

Вона ще нижче схилила до нього свою беззахисну голівку.

— Хай вона буде милостивіша до мене!

Нез'ясовна впертість, незбагненне бажання! Він не знав, що Хуррем тепер легко дратувалася, часто плакала, може, з жалю до себе, а може, від гніву на інших. Для нього залишалася незмінною, волів бачити її розвеселеною, розсміяною, безтурботною, безжурною, навіть у розумі її подобалася йому якась безжурність і зухвалість, бо

впертої понурості, якою був переповнений, не терпів ні в кому, надто в людях близьких.

— Я не розумію твого бажання,— майже відчужено мовив Сулейман.

Хуррем блиснула на нього зеленим вогнем, але одразу й пригасила той вогонь, притрусивши його шовковистим попелом покірливості.

— Влаштуйте весілля, ваша величність!

— Весілля?

Ця жінка могла подивувати самого аллаха, для якого немає нічого прихованого ні на землі, ні на небі.

— Яке весілля?

— Не для мене, а заради мене, мій повелителю.

Султан погладив її волосся, поблажливо поплескав по щоці.

— Якби сказали, що на небі відбувається весілля, жінка приставила б драбину навіть туди. Але ж про чиє весілля ти клопочешся?

— Султанської сестри Хатіджи. Коли ви дасте їй мужа, валіде буде милостивіша до мене. Обидві будуть — валіде і ваша царствена сестра Хатіджа. Переконалася уже в цьому, коли видали ви свою сестру Хафізу за Мустафу-пашу. Сельджук-султанія, видана за Ферхада-пашу, ніколи не чинила мені прикростей..,

— Я не думав над цим,— сказав Сулейман,— для моєї наймолодшої сестри потрібен чоловік, гідний її становища і рідкісної вроди.

— А ваш великий візир, ваша величність?

Султан майже відхитнувся від неї. Її слова межували з чарами.

— Те саме казала вже мені моя царствена мати. Чи ви змовлялися?

Вона його не слухала, правила своє:

— Я ж кажу вам: тоді валіде буде милостивіша до мене. Кутлу мюбарек олсун — хай буде весілля щасливе й благословенне.

Останні слова вона проспівала, схопившись і війнувши на Сулеймана молодим вітром свого тіла, а він сидів, знеможено відкинувшись на парчеві подушки, знетямлений цією невичерпного в своїх несподіванках жінкою, яка вміє вгадувати найпотаємніші наміри, чути слова, мовлені не до неї, перекладати свої думки в твою голову так, що ти вважаєш їх своїми, віриш у це, не маєш віяних сумнівів.

— Над цим треба подумати,— сказав султан, який добре знав, що ніколи не слід квапитися, хіба що тоді, коли віддаєш людину на смерть, бо з ворогом треба розправлятися нещадно і якомога скоріше, поки він не схаменувся і не кинувся на тебе.

Можна було б, щоправда, ще спитати Хуррем, чому вона впевнена, що Ібрагім буде найкращим мужем для Хатіджі. Та чи годиться питати? Султани не дивуються і не питають. Для них відкрите все, що для простих смертних — за сімома печатями. Окрім того, що може сказати жінка? Валіде, коли він поцікавився, чому б вона хотіла мати зятем Ібрагіма, послалася на те, що великий візир — улюбленець не тільки султанів, а й усієї султанської родини, так ніби цього було досить. Улюбленим може бути і блазень придворний, у Сулеймана є улюблений капіджі, який завжди вітає султана біля Баб-і-Гумаюн, але не станеш же віддавати царську сестру за цих людей!

Він усе ж не стерпів і спитав Хуррем:

— Чому ти вважаєш, що ми могли б видати красуню Хатіджу за Ібрагіма-пашу?

— О мій повелителю! — вигукнула султанша. — А за кого ж ви могли б видати свою сестру? Ви вважаєте її найбільшим скарбом султанської родини, коли ще й досі тримаєте в недоступності гарему, ото ж гідним Хатіджі може бути в усьому світі тільки чоловік, що займає друге місце після Повелителя Віку! А хто може вважатися сьогодні другим після того, хто є тінню аллаха па землі? Королі припадають до стоп вашої величності, імператор налякано вистежує кожен порух могутнього ісламського війська, шах кизилбашів тремтить за своїми горами, які колись вважалися неприступними, але після султана Селіма, вашого отця, навіки втратили цю свою грізну славу, халіф схилив свою голову перед вами, передавши вам своє священне звання, кримський хан — ваш слухняний данник. Хто ж іще? Я не бачу в цьому світі нікого, хто міг би стати біля Повелителя Віку, окрім того, кого він сам поставить у своїх безмежних милостях. Рівним султанові на цім світі не може бути ніхто. Подібним? Так. Коли цього захоче султан. Ви поставили Ібрагіма-пашу, хіба цього не досить, щоб визнати цього чоловіка другим у світі, а коли так, — гідним вашої царственої сестри, прекрасної Хатіджі?

— Ми подумаємо над цим, — хрипко промовив Сулепман, знову й знову радіючи в душі від щедрості долі, яка послала йому цю жінку, і водночас лякаючись, щоб не втратити її через якийсь безглуздий випадок, бо хіба ж не випадково здобув її, спізнав, упізнав? А чи спізнав до кінця? Враження таке, що вона про тебе знає все, навіть те, що лишається таємницею для тебе самого, ти ж про неї — нічого, судилося тобі тільки дивуватися й захоплюватися нею щоразу.

А Хуррем навіть не замислювалася над тим, щоб вразити султана. Лишаючись сама, плакала безслізно й невтішно над своєю долею, уже й ставши султаншею, бо ж однаково піднялася до цього високого звання не з радощів, не з весільних пісень, а з рабського пониження, ледь не з того світу, і не переставала відчувати на саоїй ніжній шії холодний дотик заліза. Султанша в залізному нашійнику! Може, несвідомо намагалася позбутися найближчих і найнебезпечніших ворогів, серед яких валиде й Хатіджа були найзагрозливіші, може, так само несвідомо хотіла поєднати Хатіджу й Ібрагіма, не лякаючись навіть того, що поєднані вороги стануть ще дужчими й страшнішими. Хай! Уже навіть за своє коротке життя встигла переконатися, що найближчі друзі виявляються безсилями, часто і забувають тебе, щойно ти щезла з очей, зате вороги пам'ятають про тебе завжди і знайдуть навіть на тім світі. Тому не слід боятися ворогів і їхнього поєднання. Що дужчай ворог, то більшою може бути перемога над ним, а що їх менше (хай і могутніших), то легше з ними розправлятися за одним замахом. А не здолаєш їх, то ліпше одразу загинути, ніж терпіти муку.

Деспоти нагадують дітей: і ті й другі над усе люблять урочистості, свята, забави. Поки довкола веселяться, здається їм, ніби весь світ потопає у веселоцях і все життя — суцільне свято. Не важить, що після кількох годин або днів високих урочистостей настануть похмурі будні, що після короткочасного об'їдання та обпивання прийдуть голод і нужда, — хай собі! Окрім того, для володаря завжди простіше і приємніше

вдовольнити на кілька днів натовпи столичних дармоїдів, слухаючи їхню хвалу, ніж прогодувати цілий народ, якого однаково ніколи не вдовольниш і від якого чуєш тільки хулу.

Сулейман охоче пристав на раду своєї матері й улюбленої жони справити гучне весілля своїй наймолодшій сестрі. Сподівався він, що у весільних урочистостях потонуть невдоволення війська малою здобиччю і страшними втратами під Родосом, похмурі шепоти Стамбула, незгоди в дивані, лихі вісті із східних провінцій і з Єгипту, ворожість, яка запанувала в гаремі з часу вигнання Махідеван і наближення до султана Хуррем. 1523 рік був тяжкий повсюди. В Європі очікували нового потопу, люди втікали в гори, запасалися харчами, хто багатший, будував ковчеги, сподіваючись пережити в них лихо, і хоч астролог Паоло де Бурго переконував папу Климента, що небесні констеляції не вказують на кінець світу, землю й далі роздирали війни, а на небесах лютували стихії. 17 січня 1524 року в соборі святого Петра під час відправи, яку вів сам папа, відвалився від колони великий камінь і впав до ніг римського первосвященника. По всій Європі почалися страхітливі зливи.

А над Стамбулом сяяло сонце, чума відступила. Луїджі Гріті запропонував султанові поповнити державну скарбницю з власних коштів, не вимагаючи ніякого відшкодування, що розцінено було не лише як грічність сина венеціанського дожа, а як вияв великої віри в блискуче майбуття Високої Порти, бо довір'я купця, що викладає гроші, завжди важить найбільше. Сулейман звелів Коджа Сінану поряд із домом Ібрагіма на Іподромі швидко будувати розкішний палац, який був би гідний великого візира й султанської сестри.

Двадцять четвертого січня султан урочисто відкрив святкування байраму. Після молитви в Айя-Софії Сулейман переїздив площею у золотій кареті, запряженій білими кіньми, щоб дістатися до палацу. На чолі кортежу гарцювали на конях візири, йшли яничарські аги, за ними парами — султанський почет у величезних тюрбанах і сліпучо-білих кафтаіах. Натовпи кричали захоплено:

— Падишах хім чек якшам! (Хай живе султан!)

Три дні потопав Стамбул у тисячоголосому лементі, у горланні, витті, криках. Били барабани, дзвеніли сази, мекали зурни, жахали землю і море залий гармат. Зеленкуватий Босфор мінився чорними, рожевими, рудавими барвами від вогню на пагорбах Стамбула.

На площах і широких вулицях поставлено височезні стовпи для гойдалок, обплетено їх гілками лаврів, олив, помаранчів, накрито зверху яскравими полотнищами, під якими чіпляно бастурму в перці, баранячі ковбаски, плоди граната, рум'яні калачі. Найвідважніші з гуляк, розгойдуючись, злітали аж під покрівлю і, вигинаючись, без допомоги рук, намагалися відкусити від граната, калача або від баранини.

Інші крутилися на величезних колесах то вгору, то вниз, захоплено звискуючи, горланячи, мов яничари, що видобулися на ворожі мури. Вулиці повні нероб, що тинялися туди й сюди, одні в пошуках розваг, другі пили й жерли, треті носили

флакони з ароматною водою, якою обприскували перехожих, вимагаючи за це по аспрі.

А тоді протягом сорока днів згідно з обітницею намагалися вершити ранкові молитви в Айя-Софії і в мечеті Фатіха, щоб сповнилися усі бажання. Коли починалися квітневі дощі, воду з третього дощу зливали в казан, бо цей дощ мав цілющу силу.

Для Хуррем ці кілька місяців були, здається, найспокійніші за час її перебування в Баб-ус-сааде. Валіде з Хатіджею готувалися до весілля, кизляр-ага був коло них від ранку до вечора. Одаліски нудьгували в садах гарему, дивуючись, що султан геть забув про їхні співи й танці і вже не тішить своїх стомлених державними справами очей їхніми молодими розкішними тілами. Хуррем доглядала своїх дітей, прислухалася, як росте в ній і б'ється третя дитина (може, син, може!), кликала до себе мудреців, днями просиджувала в тиші султанських книгозбірень.

У травні 1524 року Сулейман оголосив, що сестру свою Хатіджу, славу в усіх землях красою, розумом і благородством, видав за великого візира Ібрагіма-пашу.

На .Іподромі розіпнуто шовкові просторі шатра, воздвигнуто престол для султана. Сім днів ішли туди султанські гості. Дев'ять тисяч яничарів, спахії, султанська челядь, столичні дармоїди пили, їли, веселилися, славили султана і його рід, бажали щастя молодим, стріляли з мушкетів, били в барабани. На восьмий день у супроводі яничарів у шатра, де було навалено гори їства, прийшли візири, паші, беги. Повірені молодого другий візир Аяс-паша і старший яничарський ага відвідали султана і розповіли йому, як влаштовано весільні урочистості. Султан щедро обдарував обох і за звичаєм похвалив майбутнього зятя.

На дев'ятий день молоду мали вивезти з Баб-ус-сааде й передати в дім молодого. Перед цим у царському хамамі відбувався урочистий ритуал хни, на якому були присутні всі красуні гарему на чолі з валіде, тільки Хуррем не могла спостерігати, як фарбують хною волосся Хатіджі, як натирають мазями її тіло, бо вже з самого початку весільних урочистостей султанша почувала себе недужою. Мовби якась сила поглумилася з Хуррем і відібрала в леї навіть можливість помилуватися коли й не своїм, то чужим щастям. Металася тепер у своєму покої, дикий біль шматував її маленьке тіло, ніхто не міг прийти на поміч, не помагали ніякі молитви, султан слав привіти, але сам не йшов, бо його присутності вимагало весілля, окрім того, не звик бачити свою Хуррем недужою і якось не вмів увявити себе коло неї у такому стані.

Тим часом очолював пишну процесію перевезення Хатіджі з сералю до Ібрагімового палацу, їхав у золотій кареті вулицями Стамбула, ніби між двох стін із золота й шовку. За ним ішли яничари, мальовничо вдягнені придворні, які несли великі чаші з шербетом, відлиті з цукру в золотих прикрасах замки, дерева, казкові тварини, квіти. Айнедари [53] несли дзеркала, за ними — цілі пальмові дерева — символ плодовитості, маленькі кипариси. Лунали вірші Сааді: "Будь плодовитий, як пальма, або ж принаймні вільний і високий, як кипарис".

Наречена-кинали, у парчевій хирці, поверх якої накинуто було самур кюркю — соболину шубу, в жовтих чобітках — сар чезме, у низенькій шапочці, схована за вуаллю-гюнлюк, їхала в кареті разом із султаном. Подарунки падишаха прикрашали її

чоло, вуха, шию, руки і ноги. Сім коштовних подарунків мали символізувати сім сфер життя, в яких буде перебувати кинали.

Друзі жениха й родичі ставали на охорону шлюбного покою від злих духів і чарівників, для молодих в опочивальні приготовано трапезу: смажену курку, тонкі млинці з травами, фінік у плівці, який треба було з'їдати по половині, що мало означати єдність.

В Ібрагімовому палаці султана чекали перші вельможі держави, великий муфтії, учені улеми. Сулейман сів у залі між великим муфтієм і Шемсі-ефенді, вихователем свого сина Мехмеда, і виявив бажання провести вчену суперечку.

— О вчителю,— звернувся він до Зембіллі,— що ти скажеш, чи є якась матерія за межами небосхилу й зірок?

— Матерією,— відповів поважно муфтії,— умовилися називати лише те, що перебуває під цим небесним склепінням. Усе інше — ні.

— А як ти скажеш, о вчителю,— спитав тоді султан,— чи є за межами цього склепіння що-небудь нематеріальне?

— Неминуче,— відповів Зембіллі.— Бо якщо видимий світ обмежений, його межею умовилися вважати склепіння склепінь. Отож доводиться зробити висновок, що щось, яке перебуває за межею небесного склепіння, повинне якимось відрізнитися від того, що перебуває в його межах.

— Але коли розум примушує визнати, що існує щось матеріальне,— поспитав султан,— то чи є в нього теж межа? І коли є, то до яких меж простягається? Коли ж немає, то яким чином безмежне може бути минулим?

— Усе це надзвичайно бентежить мене,— вимушений був визнати великий муфтії.

— А кого це не бентежило? — зауважив Сулейман.— Може, нам на поміч прийде шановний Шемсі-ефенді?

Вознесений, усунутий і знов вознесений до висот вихователя султанського сина, Шемсі-ефенді запрагнув виказати перед падишахом усю глибину своїх знань. І хоч не годилося брати слово після того, як сам великий муфтії відступив перед мудрістю Повелителя Віку, він відкашлявся, прочистив носа і, напинаючи маслакуватими колінами поли святкового халата, прорік:

— Аллах, якщо дасть повеління, може всі тварі, які складають і цей видимий світ і інший, небесний, зібрати разом і вмістити їх у куточку горіхової шкаралупи, не зменшуючи величини світів і не збільшуючи об'єму горіха. Коли ми хочемо досягнути весь безмір всесвіту, слід згадати хадіс пророка, що його наводить Ібн аль-Факих [54]: "Земля тримається на рогах бика, бик — на рибі, риба — на воді, вода — на повітрі, а повітря — на вологості, на вологості ж уривається знання знаючих".

Далі на своє виправдання Шемсі-ефенді навів цитати з корану про людську недосконалість. Із сури четвертої: "Адже створена людина слабою". Із сури сімдесятої: "Адже створена людина хитливою". Із сури сімнадцятої: "Адже людина покvapлива". Муфтії, улеми, всі присутні негайно висловилися про цитати: "Точні, правильні, досконалі". Султан всемілостиво висловив згоду з одностайною думкою учених, і

побоювання зникло із сердець. Шемсі-ефенді розцвів, а Сулейман думав про та, якою мудрою виявилася султанша Хасекі, домагаючись усунення цього вченого дурня, що нагадував легендарну Манусу з Тарса. Коли джини спитали її:

"Де аллах був до того, як він сотворив небо?" — Мануса, не розгубившись, відповіла: "На світлосяйній рибі, яка плавала у світлі". Шемсі-ефенді не губиться так само, як Мануса, та чи може такий чоловік навчити майбутнього Повелителя Віку і чого він може навчити?

На зміну вченим прийшли поети. Вчені мають знання, тому вони часто можуть виказувати незалежність, пости ж володіють лише словами, тому їм потрібне покровительство. А за покровительство доводиться змагатися. Покликання учених — зберігати знання, поети ж часто нагадують півнів, які кукурікають навіть тоді, коли ще не розвиднілося, їм кортить негайно зазнайомити світ із першим-ліпшим словом, яке прийшло на язик. Запобігаючи ласки в султанів, вони намагалися перевершити один одного коли й не майстерністю, то заплутаністю, незрозумілістю для простих смертних або ж розмірами своїх творінь. Один із таких поетів за султана Баязида, вирішивши перевершити "Шах-наме" Фірдоусі, написав "Сулейман-наме", велетенську поему, в якій зібрав усі легенди й оповіді про царя Соломона, виклав усі знані тоді відомості про світову історію, алгебру, геометрію, астрономію. Вийшло 360 томів. Султан проглянув 90 томів, решту звелів спалити. Поета прозвали Узуп Фірдоусі — Довгий Фірдоусі.

Сталося так, що всі великі поети померли за Баязида й Селіма. Не було вже Неджати, Ахмеда Паші, Месіхі, Міхрі-Хатун. Лише місяця не дожив до весілля Хатіджі славетній співець вина Ільяс Ревані. Це був чи не єдиний поет, у якого слово не розходилося з ділом, отож до нього ніяк не стосувалися слова кора ну про те, що поети не роблять самі того, про що говорять. Ревані писав вірші про вино й радість, їх співав увесь Стамбул, а сам поет теж усі свої дні проводив у безконечних пиятиках з друзями, не соромлячись для цього запускати руку в султанську скарбницю. Ще при дворі султана Баязида, де він сподобався за кілька ліричних поезій, Ревані отримав досить почесну посаду — його призначено начальником каравану, який щороку возив до Мекки й Медіни гроші та подарунки для паломників. Поет по дорозі розтратив усі гроші, розпродав подарунки і, побоюючись Баязидового гніву, втік у Трабзон до двору шах-заде Селіма, який тоді ворогував з батьком. З Ровані сміялися. На виправдання він склав вірш, в якому намагався витлумачити свій учинок причинами містичного характеру. В тому вірші був бейт:

Через губи твої мені що кажуть?

Той, що тримає мед, облизує пальці, кажуть.

Селім, який бавився поезією, переробив бейт, бажаючи пожартувати з поета:

Ей, Ревані, поглянь, що сказали:

Той, що тримає мед, облизує пальці, сказали!

Коли Селім став султаном, він зробив поета матбах еміні — начальником султанської кухні. Але Ревані незабаром прокрався й там. Переведений завідувати вакуфом [55] Айя-Софії, прокрався знов. Тоді його відправили в почесне заслання:

наглядати за Каплиджа — гарячими банями в Брусі. Ревані жив там на всю Губу. На казенні гроші збудував у Стамбулі коло Кирк Чешме мечеть, яку за звичаєм назвали іменем того, хто давав кошти на будівництво, в дворі мечеті великий поет був похований, так і не встигши погуляти на гучному весіллі, влаштованому Сулейманом для своєї сестри. Тільки вірші Ревані з його поеми "Ішрет-наме" лунали в ці дні повсюди, викликаючи заздрість у Сулеймапових придворних поетів:

Коли до купи на учту зберуться сахібя, То хай на учтивість зважають найперше,
Вином наливаються, хто скільки може, Піднявши бокал, не базікають довго, Бо чашу
тримати невипиту довго негоже.

Хай п'ють вони, щойно осадок до дна доторкнеться, Ковтком якнайбільшим
осушують милу посудину, Хто ж боїться наповнити чашу по вінця, Схожий з тим, хто
соромиться взяти в красуні цілунок.

Сулейман, який уже з перших кроків свого володарювання заповідався на султана великого й славетного, мовби вбивав своїм сяйвом усе довкруг, і хоч при дворі в нього юрмилася сила-силенна вчених, музикантів, поетів, але жоден з них не спроможен був вийти за межі пересічності, хоч найвідоміші з них і прибирали собі розкішні тахаллуси: Газалі — той, хто пише газелі, Лямії — сяйливий, Хаялі — мрійник, Фезлі — досконалий, Заті — неповторний. Насправді ж виходило так, що Сяйливий сяяв лиш для самого себе, Досконалий виказував лиш досконалу нездарність, Мрійник усіляко хитрував, аби випередити своїх товаришів перед султаном, Неповторний прославився тим, що безсовісно обкрадав молодих невідомих поетів, включаючи їхні поезії у свій диван, ще й обурюючись, коли вони пробували скаржитися: "Ви повинні пишатися такою честю: потрапити в диван самого Заті! Хто б вас знав, коли б не я!"

Ніхто не писав самостійних поезій, процвітало наслідування — назіре. Переписували великого Нізамі, переспівували неповторного Навої, перепаскуджували блискучого Хафіза і вишуканого Фізулі. Спрняв цьому сам султан, замовляючи поетам назіре тих чи інших славетних співців. Сулейман забажав мати від поетів назіре на поему Хамді Челебі "Дар закоханих", яку той написав на честь узяття Фатіхом Константинополя.

Поети прибули на весілля у широкому білому одязі, на поясі був у кожного шкіряний міх з його книгами, з чистим папером і чорнильницею, щоб кожному бажуючому негайно написати свої вірші. Читали перед султаном, починаючи з найстаршого Заті. Змагання було запекле, тривало довго, гостями було багато випито шербету і з'їдено цілі купи ласощів тим часом, бо, коли не може втішитися вухо, хай ласує хоч язик. Переміг усіх хитренький опецькуватий Хаялі-Мрійник, який, власне, переписав поему Хамді, тільки замінивши в ній імена героїв.

Про Хатіджу там були такі рядки:

Шербет її уст— цілющий для душ,

А кучері будь-кого зведуть з ума.

Про Ібрагіма в поемі була газель:

Вогнем любові загорілася серця свіча,

Душа й печінка спалахнули в вогні, мов метелики.

Трояндове всміхнувся світ, діждавшись весняного дня,

Серце ж моє, ніби лал, обарвилось кров'ю.

І далі все, як у Хамді, про що присутні поети хотіли з обуренням вказати хитрячкові Хаялі, але Сулейман уже підняв руку, проголошуючи його звитязцем і визначаючи йому нагороду,— розкішний халат і чорнильницю з бірюзи. Решті поетів, як і всім іншим гостям, даровано кошики, повні рідкісних плодів у цукрі, які вони могли взяти собі додому.

В цей час із султанського сералю прибув гонець з радісною вістю: султанша Хасекі народила Повелителеві Віку, преславному султанові Сулейману ще одного сина! Було двадцять дев'яте травня — день узяття Фатіхом Константинополя. Але Фатіховим ім'ям султан уже назвав першого сина Хуррем, тому він урочисто проголосив перед гостями, що другого сина Хасекі на честь свого славного отця він називає Селімом, тут же звелів послати султанші в дарунок великий рубін — свій улюблений камінь, і золоту драбинку, щоб сідати на коня або верблюда. А дехто з присутніх подумав: щоб зручніше було дертися до вершин влади.

А Хуррем не думала ні про владу, ні про султана, ні про саму себе. Лежала змучена, знекровлена, досі не вірила, що так несподівано народила третє своє дитя, бо народилося воно, як і Міхрі-мах, передчасно, так ніби рвалося до життя, нетерпеливилось з'явитися на цей світ, тому навіть мати його не могла знати, що той світ готує йому, як і чим зустріне, як повітає. Хлопчик був жвавий, крикливий, мав червонясте, як у матері, волосся, повитухи бурмотіли, що він — викапана мати, а коли так — буде щасливий у житті й неодмінно буде султаном, бо яке ж щастя може вважатися вищим!

Хуррем усміхалася крізь сльози, лежала мовчки. Коли подавали сина до грудей, не хотіла на нього й дивитися, чомусь сприкрився він їй уже своїм передчасним народженням. Що за дитя? Під якою зорею воно зачате, лихо чи добро прийшло з ним у світ? Радість чи горе принесе своїй матері?

Тим часом принесло прикрість. Бо те вимріяне Роксоланою весілля вийшло й не для неї і не заради неї, десь воно гуло й дзвеніло на весь Стамбул, уже й кінчалось, а вона не змогла поглянути на нього бодай краєчком ока.

Султан був милостивий до своєї Хуррем. Знов не став ждати сорока днів очищення породіллі, не витерпів і чотирьох днів, уже на третій відвідав султаншу. В її покої, де було показано йому сина Селіма, щедро обдарував він і матір, і дитя, тоді спитав Хуррем, яке в неї нині найзаповітніше бажання.

— Побачити весілля вашої сестри,— кволо всміхнулася султанша.

— Але ж воно вже скінчилося! — здивувався Сулейман.

— Хіба може щось кінчатися без вашого повеління, мій володарю? Ви не можете хіба що воскрешати вмерлих, бо то воля аллахова, все ж інше на цій землі — у вашій волі, і за вашим високим повелінням може завжди розпочатись навіть те, що вже давно вважалося закінченим.

— А ви, моя султаншо, хіба знайдете силу, щоб підвестися так швидко після ваших священних зусиль? — поспитав турботливо Сулейман.

— Вважайте, що я вже підвелася і знов стала вашою найвірнішою, найменшою служкою, о мій великодушний повелителю!

Це було чудо. Народила дитя мало не семимісячне, а воно було жвавіше за Мехмеда. Вимучена передчасними пологами, майже вмираюча, готова була підвестися з постелі вже через три-чотири дні, аби лиш вдовольнити свою цікавість, споглядаючи на чуже щастя.

Султан звелів відновити урочистості на Іподромі через шість днів. Для цього було спішно поставлено дерев'яний кйошк, покритий оловом, захищений дерев'яними кафисами, встелено всередині килимами, і він повіз туди султаншу, разом з нею засів на цілий день, спостерігаючи за змаганнями пехлеванів, стрільців, жонглерів і акробатів, милуючись з того, як нові й нові юрмища вливалися на Іподром, пили і їли, славили свого повелителя, одержували дарунки і знов славили щедрість султанову.

Тоді в супроводі вельмож, порушуючи віковічні звичаї, узяв із собою султаншу і відвідав зятя й сестру в їхньому палаці, щоб побачити, чи щасливо живуть, і вручити їм нові щедрі дари. Знов повернувся у кйошк на Іподромі, дивився тепер, як частують його вірних яничарів і роздають їм гроші, радів, що віднині в столиці, отже, й у всій державі, запанують сила й закон і що народ з такими веселощами стрічає його із султаншею.

А Хуррем сиділа поруч із султаном, довгі години дивилася на нестримні веселощі стамбульських дармоїдів і думала про чуже щастя. Гірко їй було на серці, але не виказувала того перед султаном, усміхалася йому хоч ще й кволо, але збадьорено, а в душі схлипувало щось темне і болісне: стороною дощик іде, ой стороною, та й не на мою ружечку червону...

Султан же навіть у гадці не мав, що цим бучним весіллям, ще не баченим у Стамбулі, породжує і зміцнює дві найбільші ворожі сили у своїй державі, які рано чи пізно мають зіткнутися, і одна з них неминуче повинна буде загинути.

Одну з цих сил він необачно показав народові і тим поменшив її стократно, бо народ одразу її, так високо піднесену, й зненавидів, друга ж сила тим часом лишалася прихованою і від того набагато дужчою.

Силою явною був Ібрагім, віднині не тільки великий візир, а й царський зять. Силою прихованою — Роксолана, час якої ще не настав, але колись мав настати.

ПОХМІЛЛЯ

Жити серед звірів. Тут не приховували цього, навпаки — хизувалися тим, що вони звірі. Іноземних послів, перш ніж вони потрапляли до Тронного залу, щоб поцілувати полу Сулейманового кафтана, проводили через двір, де стояли гігантські султанові слони, а тоді — поміж клітками з левами й леопардами і проходом таким вузьким, що послам щомиті могло видатися, ніби крізь пруття уже просувається страхітлива лапа дикого звіра, унизана пазурами, міцними й гострими, мов ятагани.

Вперто, невтомно, безсонно перемірювали свої клітки дикі звірі на пухнастих пружних лапах, хижо поклачуючи твердими, як сталь, пазурами, з некліпною

кровожерністю вистежуючи здобич, ніби закляті душі-упирі. Навіть у походи султан брав свій звіринець, і часто перед входом у його восьмигранний червоний намет, розпнутий на товстих, відлитох із золота тичках, прив'язувано хижих пантер і гепардів, мовби для того щоб показати: падишах повеліває навіть дикими звірами.

Та була сила, якої лякався сам султан. Покликана зміцнювати й підпирати імперію, вона іноді потрясала її так несподівано й страшно, як жодна інша. Силою тією були яничари. Це султанське військо, яке лякало Європу, Азію й Африку кілька віків, вигадав брат султана Орхана — Алаеддін, що добровільно відмовився від права на престол і став у свого молодшого брата великим візиром. Він запровадив на покорених землях податок крові — девшірме з християн. Кожні п'ять років спеціальні султанські чиновники мали брати з кожних сорока дворів по одному п'ятилітньому хлопчикові, причому брали найліпших і найздоровіших. Дітей забирали навіки. "З печальними лицами гірко плакали батьки, рідні і їхні брати й сестри, такий зойк, такий стогін лунав, що незмога передати людською мовою; надягнувши траур і волосяниці, посипали голову попелом бідні батьки і голосно кричали, мертвим заздрили живі, коли дітей відривано від батьків. Було багато горя, сліз і страждань". Стогін цей проб'ється крізь товщу століть. Випивали кров із народу — брали найчистішу, найневиннішу. Позбавляли народ майбутнього, вважаючи в самовпевнонім засліпленні, що майбутнє належить тільки їм. Алаеддін казав: "Коли діти будуть примусово ісламізовані і як воїни взяті на державну службу, то цим досягнуто буде їхнє тимчасове визволення, бо слова корану проголошують, що в кожному новонародженому закладено прагнення до ісламу. А коли це прагнення розповсюдиться між військом із християнських дітей, тоді легко буде з їхньою поміччю залучати до ісламу їхніх співвітчизників, і таким чином дедалі збільшуватиметься їхня кількість".

Понад десять років узятих у вічну неволю дітей учили в школі джемів у Сютлюдже чужої мови, віри та мистецтва вбивати людей, тримаючи кілька тисяч у величезній похмурій будівлі, в нужденній тіснязі й жорстокості, тоді посилали найвправніших до яничарських орт, інші йшли пажами до султанського двору і до дворів вельмож, навчалися далі, обираючи собі той чи інший фах, дехто на все життя лишався у прислужниках, інші, як славетний будівничий Сінан, виявляли обдарованість, ще інші пробивалися і до найвищих посад у державі — і вже за Сулеймана ставали навіть великими візирами, повсюди платячи світові тою самою жорстокістю, яку він виказав до них і до їхнього дитинства. Молодих

яничарів учили ще й далі — до 25 і до 30 років, аж поки вони нарешті могли назватися воїнами, яких не знав світ. Яничари не були простими, вульгарними зарізяками, як уявлялося тоді невтаїмниченим. Підлість і жорстокість побільшуються від ученості — так вважали наставники цього війська, тому невтомно вчили й учили яничарів до самої смерті, домагаючись найвищого вміння й досконалості. І вони справджували надії. Стріляли з луків так, що потрапляли птахові в око на льоту, ятаганам не тільки рубалися в рукопашному бою, а й могли навкидь прибивати чоловіка до стіни, ніби метелика шпилькою, знали таємниці підведення порохових мін

під мури обложених фортець, вдираючись крізь проломи, безжально падали на голови захисників разом із гуком вибуху; не питаючи нічиїх порад, знали, якого ворога як зламати; не ждучи нічиєї помочі, самі будували собі кораблі при потребі, виливали гармати, робили порох, наводили переправи через ріки й трясовини; не знаючи жалю, незважаючи на людські сльози, не сподівалися й на чиєсь оплакування своїх загиблих, мовчки ховали своїх полеглих, мали своїх власних імамів, мудреців, поетів, мали навіть святого, яким вважали веселого бідного дервіша Хаджі Бек-таша, який жив ще за сельджуцьких султанів, а один із послідовників його Алі-баба вчив мудрості життя самого Селіма Грізного. Коли Селім спитав Алі-бабу, в чому щастя на землі, той відповів, знущаючись із султана: "їсти, пити, випускати з себе вітри і спорожнітися". За таку образливу відповідь султан звелів кинути Алі-бабу в підземелля Еді-куле. Та майже одразу й занедужав шлунком. Тоді послав за зухвалим дервішем і пообіцяв тому, що, коли той pomoже, за кожний випущений вітер даруватиме йому село. І як понесло ж султана! Аж його мати налякано закричала: "Сину мій! Перестань, а то в тебе нічого не лишиться!"

Міцні й здорові юнаки, відірвані від вітчизни, від віри й мови батьків, з поруйнованими навіки душами, вже не мали для себе ніякого опертя у житті, крім султана, який облудно звав їх своїми синами, і нічого святого, крім платні за свою криваву службу та грабунків, якими щоразу закінчували різанину. Вони жили у величезних казармах-кишласі коло Ат-Мейдану й Топкапи, ніби монахи, не мали права одружуватися, усе їхнє майно було з ними й на них, спали покотом на повстяних твердих підстилках, як собаки, за найменше невдоволення карано їх смертю, не сміли нікуди відлучатися на ніч, бо за це теж загрожувала смерть. Ішли в похід за султаном, який красувався на коні під золотою зброєю, покірливі й мовчазні, смажені диким сонцем, шмагані дощами, потопаючи в багнюці, у тяжкому повстяному одязі, який місяцями не висихав од поту й води, прів, гнів на людях, так що вже й людське тіло під ним мовби пріло, і сморід над яничарськими ортами стояв такий тяжкий, ніби над табунами слонів або над отарами баранів, яких гнали слідом за військом на заріз. Приречені бути отарою — чи були вони ще людьми, чи зоставалися в них бодай крихти розуму, доброти, шляхетності? Була тільки сліпа відвага, але, дивлячись на них, можна було сумніватися, що відвага справді людська риса.

Смертельно виснажені в боях і в походах, або ж намучившись за день від безперервної військової муштри, падали після останньої молитви на кілька годин на свої тверді підстилки, мов домашня худоба. Вважалися опорою султана й імперії, а спали мов бідні ремісники, що не мали куди йти зі своїх нужденних майстерень, ніби кожум'яки, які лягали серед чанів із смердючими заквашеними шкурами; неначе мідники, яким і вночі снілося безугавне дзвеніння у вухах; мов вуличні голярі, що брали всього по одній акча з чоловіка; наче упосліджені вірмени, які з ночі мали топити підземні печі хамамів і так і не виходили з-під землі на світ божий; немов злиденні підмітальники базарів — ферраші, які так і спали на своїх мітлах під купами сміття.

Світ був безжальний до цих нещасних і не давав їм ніяких надій на визволення із свого стану. Коли їх гнали на війну, вони йшли без опору, бо не мали куди більше йти; коли інші молилися, їм теж хоч-не-хоч доводилося молитись; коли хтось обжирався, вони ковтали слину і люто скреготали зубами від голоду, думаючи лиш про те, щоб вирвати шматок і собі, бо наїдалися досхочу тільки тоді, коли приходили до казанів з пловом після битви і живим припадала пайка своя і тих, що полягли трупом, їм до вподоби були зухвальство і гіркий сміх їхнього святого — Бекташа. Як Бекташ, вони могли вважати на цім світі своїм тільки з'їдене — та й то ненадовго! Як і в Бекташа, у них завжди бурчало в животах від голоду, бо їли вони тільки після битви, а в час мирний двічі на день: після ранкової молитви і перед сном. Якось голодний Бекташ зустрів чоловіка, за яким ішли слуги, гарно зодягнені, вгодовані — як не тріснуть. І вигукнув Бекташ: "О аллах, поглянь на цього чоловіка і візьми з нього приклад, як треба утримувати своїх рабів!" Один чоловік сказав Бекташу: "Коли таке буде далі, світ перевернеться, все стане догори дном".— "Що ж,— засміявся Бекташ,— може, дно саме й виявиться кращим!"

Яничари оберігали царство, але водночас були його найбільшою загрозою, як бочка з порохом, що може розламати неприступний ворожий мур і так само висадити в повітря свого недбайливого й необережного хазяїна.

Це почалося березневого ранку 1525 року, через десять місяців після бучного весілля Хатіджі й Ібрагіма. За сніданком яничари перевернули свої мідні миски з пловом, до якого не доторкнулися, і стали щосили бити в них ложками.

— Казан калдирмак! [56] — ревіли вони.

Вісім тисяч чоловік щодуху били в мідні миски, і цим страшним звуком сповнилися похмурі яничарські казарми, простір довкола Ат-Мейдану, султанський палац Топкапи, весь Стамбул.

Двірська челядь розбігалася. Капіджії утікали від брам, які мали стерегти. В гаремі одаліски перелякано накривали собі голови подушками, щоб не чути того страхітливого стукоту. Вмить спорожніли вулиці. Купці на базарах замикали свої крамниці, ремісники залишали майстерні. І полохливий, тривожний шепіт по всьому місту: "Казан калдирмак!" Як на вмируще, завили пси. А тоді з диким виттям викотилася з казарм жива лиховісна хвиля і залила Стамбул по самі краї руйнуванням, грабунками, нищенням, вогнем і смертю. Кипіло на яничарському дворі Топкапи, рвалися у Браму блаженства, яку охороняли білі євнухи, кричали; "Доберемося й туди! Виволочимо за коси клятву відьму, яка зачарувала нашого султана!" Бунтували довкола Ібрагімового палацу, посилали погрози мерзенному грецькому виплодкові, який нахабно заволодів їхнім батьком рідним — падишахом. Тоді кинулися по Стамбулу, грабували базари, єврейську дільницю Чіфутані, знов поривалися до розкішно здобленої Брами блаженства, посилаючи прокляття гяурці, яка народжує їхньому царственному повелителеві недоносків.

Тиждень Стамбул був у владі розклекотаного яничарства. Джелаби, що постачали місту овець і корів, боялися поткнутися в брами Стамбула. Погас вогонь під

величезними мідними казанами на султанських кухнях. Гаремниці харчувалися самими солодощами з припасів, які знайшлися у коморах евнухів. Хуррем не виходила зі свого покою. Не побігла ні до валіде, ні до кизляр-аги, не просила нічийої помочі, не благала нікого, не виказувала ні страху, ні розпачу. Жорстоко ганяла служебок, гримала на неповоротких евнухів, обіймала своїх діток, брала на руки то одне, то друге, цілувала, примовляла без слів у душі: "Мої діти — султанські діти. Дітоньки мої, дітоньки!" Хатіджа вночі втекла із свого палацу і насилу змогла пробитися до літнього султанського сералю в Карагачі.

Сулейман уже кілька місяців перебував на ловах коло Едірне. Почувши про яничарський заколот, він припинив лови, але не повернувся до Стамбула, а прибув до Сіліврії, сів там на свою султанську барку із золотим драконом на носі й став прогулюватися по Дарданеллах, поглядаючи на гористі береги, бурі, понурі й пустельні, як кладовища. Яничари попливли султанові назустріч у великих галерах і стали кричати, що він винен їм платню за три роки і свою батьківську прихильність, про яку давно забув через цього підлога грека Ібрагіма і клятву відьму, що губить своїми чарами його дорогоцінне життя.

Султан не захотів розмовляти із заколотниками. Звелів ждати повернення великого візира з Єгипту, куди той поїхав за грошима.

Тоді яничари кинулися до візира Аяса-паші, сподіваючись, що він заступиться з них перед султаном. Але що міг удіяти цей чоловік, який не вмів скласти до купи двох слів, і єдине, що міг — це махати шаблею під мурами ворожої твердині. Яничари пограбували його палац, розгромили й спалили палац Ібрагіма, обдерли палац Скендер-челебії, що пішов до Єгипту з Ібрагімом уже не як його тесть, а як султанський дефтердар.

Тепер утихомирити їх уже не могла ніяка сила. Тремтів од них цілий світ — хай тремтить тепер Стамбул і сам султан! Називав султан їх своїми синами, братами, дітьми, а тримав ніби голодних собак,— хай тепер прийде до них у простому вбранні, без пишного почту, прийде пішки і поклониться до самої землі, а вони сидітимуть довкола казанів із жирною бараниною й кричатимуть: "Достур!" — "Бережись!"

Три роки без платні, без здобичі, без уваги й шаноби. Були завжди єдиним тілом могутнім, єдиною душею неподільною при султані, тепер їх розривали, розокремлювали, розшматовували. Ібрагім, з небаченою пишнотою виряджений султаном давати лад у Єгипті, відібрав яничарів тільки наймолодших, найпоставніших, бо потрібні були йому не як воїни, а лиш для оздобы поряд з молодесенькими пажами у білому шовку і кулястих золотих шапках.

Слідом за великим візиром Сулейман вирушив на лови до Едірне в супроводі сорока тисяч вершників, а з яничарів узяв лише найвправніших у ловецтві, решту лишив у Стамбулі коло пісного плову. А тим часом навіть титули в яничарів свідчили про те, що всі вони — передовсім ловці: чи то людолови, чи то звіролови,— сейбаїбаші, загарджибаші, самунджубаші — старший над кіньми, вад псами, над хижими птахами.

Хто пішов до Єгипту — озолотиться, хто потрапив на лови — бодай ласуватиме

дичиною, а ті, що лишилися в Стамбулі,— ні милостей, ні грошей, ні здобичі.

Востаннє дав їм награбувати досхочу султанський зять Ферхад-паша. Поки Сулейман товкся зі своїми спахіяма під мурами Родосу, яничари Ферхада-паші втихомирювали східні провінції, де підняли бунт кизилбаші, вірмени і туркменські племена. Обчистили землю від людей і від багатств так ретельно, що довго ще мала лежати вона пустошнюю, а самі з переповненими шкіряними міхами для здобичі прискочили із забіяцьким Ферхадом-пашою на Родос, влучивши саме ту хвилину, коли військо вже входило в здобуту твердиню і настав великий час грабування. Однак грабувати не було чого! Тільки черстве каміння та безмовна чума.

А тоді сіли на голодний плов у столиці, знов мали покірливо ждати, кого з них прибере чорна смерть, і заздрісними поглядами супроводжували щасливців, які йшли за море а чи бодай під Едірне.

Пізньої осені прийшла жахлива вість про смерть яничарського улюбленця Ферхада-паші.

Сулейман не простив своєму зятеві його грабувань в Анатолії й Сирії. Щойно возвисивши Ібрагіма до звання великого візира, він вивів із візирського дивану Ферхада-пашу і послав його санджак-бегом у Смедерево і намісником до Белграда. Це було неймовірна пониження! Хоч би ж тобі румелійським беглербегом, а то санджакбегом, ніби простого пашу! Не помогли благання Сельджук-султанії, заступництво валіде, не злякався султан і загрозового бурчання яничарів, схожого на муркіт диких звірів у клітках.

Ферхад-паша, блискучий воїн, непереможний полководець, гроза відступників і невірних, прибувши до Белграда, вирішив показати Сулейманові, на що він здатний, і з п'ятнадцятьма тисячами війська вирушив у Срем поколошкати там угорців. Переправившись через Саву й залишивши на річці з незначною охороною судна, пішли з вогнем і мечем по беззахисній землі, плюндруючи виноградники, палячи недопалене, грабуючи недограбоване, убиваючи все живе, що траплялося на шляху. Тим часом відважні сербські човнярі, підкравшись до турецьких кораблів, попалили їх, перебивши сторожу, а угорське військо зненацька вдарило по розпорошених загонах Ферхада-паші залізним кулаком. З п'ятнадцяти тисяч вісім було вбито, кілька тисяч попало в полон, ті ж, що кинулися назад, не знайшовши суден, тонули в Саві, лише одиницям пощастило переплисти каламутну, бурхливу ріку, серед тих плавців був і Ферхад-паша. Втрачено було все: людей, коней, зброю, знамена. Переможці послали найкращих коней, знамена і полонених вельмож королеві в Буду, а зганьблений Ферхад-паша не вигадав нічого ліпшого, як вирушити за кілька місяців до столиці, сподіваючись, що його жона і султанська мати зуміють заступитися за нього перед Сулейманом і знову повернуть його на становище візира.

А тим часом із східних провінцій ішли нові та нові скарги на султанського зятя. Перебив там багато вірних султанові вельмож, щоб загарбати їхні багатства. На Родос приніс Сулейманові багаті дарунки, але собі взяв тисячократне більше. Намовляв яничарів проти султана.

Власне, цим Ферхад-паша мало різнився від інших ісламських забіяк. Але провини свої побільшив поразкою від угрів і сербів у поході, в який його ніхто не посилав. Поразок султани не прощали нікому. А тут ще угорський король зухвало відкинув пропозицію Сулеймана про вічний мир.

Султан затявся. Не хотів приймати Ферхада-пашу, посилаючись на зайнятість важливими державними справами.

Довкола Топкапи зловтішне шепотіли:

— Які державні справи? Ця червонокоса відьма і мерзенний грек? А для справжнього воїна немає часу?

Султан урочисто провів Ібрагіма в Єгипет, супроводжуючи його кораблі (чого ніколи не бувало) на своїй роззолоченій барці до Принцових островів. Тоді (чого теж досі ніколи не бувало) зробив урочистий виїзд по столиці разом із султаншею Хасекі, яка сиділа в білій із золотом кареті, запряженій білими кіньми, поруч із падишахом, і обоє сяяли золотом і коштовним камінням.

Після того Сулейман вирушив на лови до Едірне, звелівши Форхадіві-паші прибути туди для звіту про свої дії у Белграді.

— Ніщо не схоже так на війну, як лови. Тому султан сам очолює полювання, сам жене звіра і стежить, щоб ніхто не ухилився від своїх обов'язків. Вставати рано, терпіти холод, спеку, дощ, долати бездоріжжя, щомиті бути зготовленим не просто до вбивства, а часом і до сутички, до смертельного двобою, коли нажаханий або поранений звір кидається на тебе, щоб твоїм знищенням здобути собі порятунок; їсти ячмінний хліб і те, що сам здобув на ловах, пити воду зі струмків або й багновищ.

Найкоротший шлях насичення для людини — хліб і м'ясо. Так і життя. Ніяких відхилень. Для султана хлібом була влада, м'ясо мав здобувати на ловах або на війні. Сорок тисяч спахіїв, сотні вельмож, три тисячі тілохранителів і добірних яничарів супроводжували Сулеймана в лісах Фракії. А на їхні стріли й списи гнали звіра десятки тисяч загонців, піднятих з усіх сіл цього краю. Ці люди навіть сплачували менші податки в султанську скарбницю за те, що зобов'язані були слугувати на ловах, заготовляти сіно й конюшину для тисяч коней і верблюдів, були конюхами, верблюжатниками, псарями, сокольниками, загоничами.

Всі ліси й гори сповнилися людським лементом, кінським іржанням, ревінням верблюдів, собачою гавкотнею; звірі рятувалися від смерті й нападали, рятуючись, на своїх убивць мовчки, олені летіли, мов вітер, не зачіпаючи жодної галузки, кабани проламувалися крізь гущавини а несамовитістю смерті, ведмеді в передсмертному пострибі здивовано ставали на задні лапи і навіть убиті видавалися грізними й могутніми, так що Сулейман любив їздити поміж убитих звірів і розглядати їх з коня, немов повержених ворогів на полі бою. Мав од того мовби юнацьку втіху в серці, щось кипіло в ньому, нуртувалося, знов відчував подих безмежних просторів, які десь покірливо ждуть, поки він прийде їх здобувати, і був готовий до цього так само, як у перший день свого вступу на престол.

Двічі на тиждень вертався до розкішного сераю в Едірне над річкою Меріч, де

скликав диван, приймав іноземних послів, вислуховував гонців з усіх країв свого безмежного царства.

Сльотавого осіннього дня перед палац приведено кількасот болгарських, сербських, грецьких і македонських дітей, узятих на податок крові — девшірме. Пригнані султанськими емінами через кам'янисті гори, привезені в сидельних тороках із далекої Боснії, з берегів Струзького озера і з берегів солодководих слов'янських рік, обідрані, босі, худі, нещасні, збиті в безладний тремтячий натовп, обв'язані грубим міцним канатом, діти стояли перед палацом, і тільки великі чорні очі світилися їм на змарнілих лицах, очі ще й досі повні сліз, страху і глибокої, навіки затаєної ненависті до тих, що відірвали їх від рідної крові. А султан проїздив перед ними на чорному коні, весь у золоті, в хутрах, у коштовній зброї, і кінь його весь був обнизаний такими коштовностями, що за них можна було б купити не тільки натовп отаких маленьких рабів, а цілу державу.

Втішившись спогляданням майбутніх захисників і опори ісламу, Сулейман звелів пустити до нього Ферхада-пашу, який вимушений був, лютуючи й скрегочучи зубами, ждати прийому й тут так само, як перед тим у Стамбулі.

Султан, підібгавши ноги, сидів на широкому розкішному троні, пускав погляд поза Ферхадом-пашею кудись у розмальовану арабесками стелю, безмовні дільсізи кам'яними бовванами стовбичили коло дверей і по всіх кутках величезного Тронного заду, і жодного вельможі, жодного свідка розмови, хоч би вже якогось жалюгідного придворного писаря. Але Ферхад-паша вдавав, що не зважає ні на похмуре никання Сулейманового погляду, ні на підозрілу порожнечу Тронного залу, ні на небажаних в його розмові з султаном насторожених дільсізів, яких було занадто багато тут сьогодні. Він з'явився перед Сулейманом у розкішному вбранні, в сяйві багатства, здоров'я, бадьорості, дотепності. Цілує праву руку султанові, пожартував, чи справді така біла, пещена рука могла втримати меч, який розсік мури Белграда й Родосу. Поклонився Сулейманові сірійським ковчежцем із золота й кришталю, у неймовірно дорогих самоцвітах, картаючи себе за непростиму забудькуватість, бо мав би піднести султанові цей ковчежець з головою зрадника Джамберді Газалі, від якого врятував престол чотири роки тому. Сулейман похмуро мовчав. Не відгукнувся па жарт, не подякував за колишню послугу, яку зробив тронові його зять. Ферхад-паша не збентежився. Лягнув у долоні, і його пажі внесли двоє чоловічих і двоє жіночих убрань із золототканого шовку, шитих по-перськи.

— Вклоняюся вашій султанській величності й прекрасній султанші Хасекі,— підніс Ферхад-паша дарунки Сулейманові.— Після того, як мої яничари погуляли серед кизилбашів, у тих пропала охота бунтувати, єдине, до чого вони тепер здатні: шити отакі вбрання.

Сулейман нарешті вмилоствився. Прийняв дарунки. Звелів обернути Ферхад-пашу дорогим кафтаном, подати йому на золотій таці купу дукатів. Це збадьорило Ферхада-пашу, і він, не гаючись, перейшов від поклонів, дотепів і запобігання до скарг.

— Ви відторгли вірного раба свого від світла ваших очей, мій султане! — вигукнув

він із неприхованим докором.

— Вірність доводять ділами,— зауважив султан.

— Ділами? — Ферхад-паша вмить забув, що перед ним не просто сановний родич, а загадковий всемогутній повелитель. Всі образи, призбирувані протягом кількох років, підсилені гаремними шопотами, яничарським обожнюванням свого здобичливого паші, вмить закипіли в ньому, вихлюпнулися нестримно й свавільно.— Якими ж ділами, мій султане? Згадайте-но: хто більше гробив для вас із дня вступу вашого на престол, як не Ферхад-паша! Чи сиділи б ви на цьому Золотому троні, коли б не приніс я вам голову зрадника Джамберді? Чи звався б султан Сулейманом, якби Ферхад-паша пішов на змову з тим же Джамберді, або а туркменськими ханами, чи з кизилбашами? А тепер від Ферхада-паші вимагають ще якихось діл? Я не злазив з коня цілих двадцять літ, я ходив з великим султаном Селімом проти шаха і проти халіфа, я запекло бився з невірними й зрадниками, зазнав ран — і за це мене, як собаку, вигнано з візирського дивану, послано жалюгідним санджакбегом, а Сірія і Єгипет віддані тому, хто ще жодного разу не махнув мечем!

— Ти обдер наші східні провінції так, що вони досі нічого не дають до скарбниці,— спокійно сказав Сулейман. Ферхад-паша мав би вичути в цьому спокої загрозу для себе, але, захоплений своїми звинуваченнями, він утратив будь-яку обачність.

— Я обдер? Подивимось, що лишиться від Єгипту після цього грека, який вашою милістю їсть і спить на золоті! А коли я щось брав з тих бунтівників, то тільки для того, щоб нагодувати цих бідних, вічно голодних ваших дітей яничарів! І за це мене з візирів у санджакбеги?

— Ти зганьбив навіть звання санджакбега. Допустив, щоб п'ятнадцять тисяч славетного ісламського війська були побиті п'ятьма тисячами невірних. Зазнав ганебної поразки, а тоді ще й ганебно втікав. Чесний воїн повинен лишитися на полі бою. Як ти смієш жити після такої поразки?

Аж тепер Ферхад-паша належно оцінив султанову передбачливість. Справді, свідки тут небажані. Дільсізи не беруться до уваги. Вони німі, як мертві. І все тут мертве, навіть цей султан, в якого не зворухнеться ніщо ні в обличчі, ні в закам'янілій постаті. Але ж він, великий воїн, царський зять, улюбленець яничарів і всього війська, яке тримає оцей золотий престол, він живий, і він хоче жити!

— Мені не жити? А кому ж тоді жити? Ви, ваша султанська величність, чом же ви не вмирали зі своїми воїнами під Родосом? Моїх п'ятнадцять тисяч побиті п'ятьма тисячами угрів? А сто тисяч мертвих під мурами Родосу, який обороняло півтисячі невірних? Чому ж не лягли ви, мій султане, зі своїми вбитими?

— Я здобув Родос, а що здобув ти?

Просте запитання застало Ферхада-пашу зненацька. В цьому словесному змаганні йому й так не судилося перемогти, бо падишах завжди має слушність, а підлеглі можуть бути тільки спровинені. Та сподівався хоч сказати султанові все, що він думає про нього, нагадати про свої заслуги, яких не відбере в нього сам аллах. І ось таке просте запитання: "А що здобув ти?" — і Ферхад-паша, попри все своє нахабство, не

знав, що сказати. Взагалі коли ти стоїш, а твій супротивник сидить, то вже цим ваші ролі визначено наперед: той, хто сидить, звинувачує, хто стоїть — виправдовується. Щойно подумав про це Ферхад-паша, як уся кров ударила йому в голову. Він має виправдовуватися? Перед ким і за що?

— Я знаю, звідки незлагодка між нами!— вигукнув він.— Все це через цього солодкомогового негідника Ібрагіма і цю сучку Роксолану!

— Іди геть! — тихо, але вже не приховуючи погрози в голосі, сказав Сулейман.

— Не піду, поки не скажу всього! Поки не почуєш! Бо хто тобі скаже? Всі бояться. Всі нікчеми. А я воїн! Я ходив у славні походи з султаном Селімом, коли ви ще обцілювалися з своїм греком. Я...

Султан ворухнув пальцем, прокреслюючи в повітрі поперечну риску, дільсізи миттю кинулися на Ферхада-пашу, вхопили його за руки, але він вирвався, вихопив кинджал.

— Геть, без'язики! Понищу всіх тут! Не підступай!

Вони оточили його мовчазною впертою стіною, відтручували, відпихали від султанського трону, відганяли розсатанілого пашу, який плутався в товстому килимі, зачіпався ногами за довгі поли свого негнучкого від золота кафтана. Не дався дільсізам і за дверима. Пройшов усіма палацовими переходами, вигукуючи образливі слова про султана й султаншу, тоді, позбувшись переслідувачів, не покинув палацового двору, а всівся на мармуровій лаві, поставленій ще Баязидом Йилдиримом, який любив сидіти тут і дивитися на великий водограй, і знов став клясти Сулеймана, Ібрагіма, найлютіше ж гяурку, яка зачарувала цього нещасного володаря так, що він розганяє своїх найбільших воїнів.

Чи це почув Сулейман, чи йому сказали, що паша не втихомирюється, але чауші дільсізів отримали веління заткнути пельку несамовитому боснякові. Знов кинулися німі на Ферхада-пашу, і знов вихопив він свого ножа і став відмахуватися, але прибігли ще нові чауші з довгими важкими киями, і хвальковитого воїна було вбито безславно й ганебно, мов скаженого собаку. Вже мертвому Ферхаду-паші відтяли голову його власним ножом, і згодом пішов поголос, що цим ножом паша хотів зарізати султана.

Тіло Ферхада-паші пролежало коло білої мармурової лави в палацовому дворі три дні. Відрізана голова мовби промовляла до всіх, хто йшов на прийом до султана: "Пощади не буде нікому!"

За десять днів до Едірне прибув сумний кортеж із чотирьох карет, супроводжуваних охороною з євнухів. Валіде Хафса і дружина вбитого, обидві в чорному, запрагли розмови з султаном, але Сулейман знов був на ловах, і їм довелося ждати його ще цілий тиждень. Коли повернувся, не міг не прийняти матері, валіде ж привела з собою і султанську сестру.

— Ти вбив мого мужа! — закричала ще від дверей Сельджук-султанія.— Тішу своє серце надією незабаром носити отаке вбрання й по тобі!

Султан нічого не відповів. З жінками не розправлявся. Звелів вивести сестру і ніколи більше не пускати до нього. Не спитав про неї до самої смерті. Перед валіде спробував виправдатися. Не хотів смерті Ферхада-паші. Звелів його тільки ув'язнити за

непокірливість і самочинство. Капіджії убили його в сутичці, яка виникла з вини самого Ферхада-паші. Але однаково винних уже покарано. Султанській матері можуть показати голови страчених. Хафса, бгаючи свої темні губи, мовчала. Воліла б бачити інші голови. Але не сказала своєму царственному синові про своє затаєне бажання. На ранок виїхала до Царгорода, а поперед неї полетів султанський гонець з посланням до Хасекі-султанші, в якому Сулейман запрошував її відвідати його самотню холодну оселю на Мерічі й привезти з собою дітей, за якими скучили його очі й серце. Кизляр-ага отримав повеління влаштувати поїздку султанші з належною урочистістю і з усіма потрібними зручностями. Не було сказано, чи великий євнух особисто теж має супроводжувати Роксолану, а чи повинен лишатися з царственим гаремом, якого не смів полишати без нагляду ні вдень ні вночі, а тут повернулася від султана валіде і, довідавшись про Сулейманову примху, поклала край ваганням головного стража гарему, заявивши, що кизляр-ага залишатиметься там, де перебуває вона, султанська мати, поки вона жива. Після її смерті можуть робити що завгодно, але тим часом вона виступає як хранителька звичаїв і обов'язок свій перед аллахом сповнить до кінця, твердо, не піддаючись ніяким слабостям і згубним пристрастям, бо ж недарма застерігав пророк: "Ті, хто слідує за пристрастями, хочуть відхилити вас великим відхиленням". Для Хасекі в дорозі досить вірної охорони з євнухів і досвідченого міхмандара [57], який щойно супроводжував її, султанську матір.

Уперше від того дня, коли, зійшовши з кадриги Сінам-аги, ступила на царгородську землю, Роксолана виїжджала із столиці. За брами сералю, за пощерблені мури й залиті холодними зимовими дощами ріки, на простір, на волю! Якби могла, впала б на коліна в глизяву холодну глину і молилася всім богам на світі, її уста впивалися вітром волі, серце рвалося з грудей від щастя й захвату, лише тепер усвідомила, яка вона молода — всього лиш двадцять літ!—і як багато щастя могла б зазнати в житті, якби мала те, чим володів безліч людей на світі без ніяких зусиль,— волю й рідну землю. Не мала ні того, ні того, змушена була виборювати собі волю по крихті, а замість землі рідної вдовольнитися чужиною, лихою і жорстокою, яка вже стала вітчизною для її дітей. Двадцятилітньою мала вже трое дітей! її діти — султанські діти! І вона коло них — султанша, володарка цієї землі, в яку приведено її рабинею. Порятунок, опора, надія — тільки в дітях. Корчилася від самої думки про те, яких принижень зазнала в цій землі, пригортала до себе дітей, не відпускала й на мить. Рятуйте мене, порятуйте, вознесіть.

Перед від'їздом зустрілася з валіде.

— Чи не затяжка дорога для недужого Мехмеда? — спитала султанська мати.

Хотіла б лишити первонародженого в сералі, віддаючи Роксолані її недоносків!

— Султан хоче бачити всіх своїх дітей,— намагаючись надати голосові ласкавості, відповіла Роксолана,—його величність скучив за своїми дітьми.

— Надворі зима,— нагадала валіде.

— Хіба воля його величності має узгоджуватися з порами року?

— Сини падишаха належать державі,— терпляче пояснила султанська мати.

— А хіба держава не там, де падишах? — знов упертим запитанням відбилася від

неї Роксолана.— Чи, може, ми з вами станемо противитися царственій волі його величності?

Валіде промовчала. Відступилася. Не пробувала навіть посилатися на коран. Може, й про Мехмеда заговорила лиш для годиться. Все ж побажала щасливої дороги і застерегла служебок, щоб не простудили султанських дітей.

Чотириокий теж проводжав. Як завжди, мовчки, тільки зирив своїми очиськами недовірливо й вороже, але що та ворожість, коли вона лишалася за брамами Баб-уссаде і за брамами Царгорода!

Роксолана виїздила через Едірне-капу. Попереду вже було послано десять великих повозів, запряжених волами, з усім необхідним для подорожі: посудом і провізією, килимами, постелями, баранами й курми в клітках, з сіном і вівсом для коней, навіть із дровами, бо в ханах і караван-сараях не було нічого, крім чотирьох стін. Східні люди гидували користуватися чужими речами, кожен віз із собою все своє, до того ж нужденний побут кочовиків за тисячоліття навчив задовольнятися якнайменшим, окрім, того, коли б у караван-сараях зберігалось своє начиння, килими, міндери, довкола них неминуче збирався б бруд,— цей розсадник страшної чуми,— а так досить було побризкати кам'яну підлогу та промести її віничком — і місце для нічлігу готове.

Волові запряги з людьми міхмандара, які мали готувати місця для відпочинку султанші і її двору, відправлено за три дні поперед урочистого кортежу.

Вдосвіта того дня, коли Роксолана мала покинути сераль, вулицями Стамбула від Айя-Софії до Едірне-капу промчали кінні султанські капіджії, гучно ляскаючи канчуками і завиваючи дикими голосами: "Савул! Достур!" — "Дорогу! Бережись!" Бо коли покотиться вулицями біла, уся в золоті карета з баш-кадуною падишаха, кожного, хто попадеться на шляху, мали вбивати, як собаку.

Тому Стамбул проводжав Роксолану з настороженістю і прихованою ненавистю. Султанша їхала вулицями столиці ніби уособлення насильства, і ніхто не хотів знати, яка далека вона була від самої думки про щонайменше насильство. Та хто б став її питати чи зазирати їй у душу, коли попереду й з боків скакали на чорних конях зарізяки й знай завивали: "Савул! Достур!"

У карету Роксолани було впряжено шестеро коней. Це був доволі просторий екіпаж, щільно оббитий зсередини червоною в золотих візерунках повстю, вистелений волохатими хутрами й товстими килимами для тепла й затишку, хоч для тепла євнухи щоразу вкладали в карету пласкі мідні жаровні з розжареним вугіллям, прибираючи ті, які вже вихолоди.

За першою каретою їхала друга — теж шестикінна, далі два чотирикінних кабріолети і вісім парокінних гарб.

Роксолана мала коло себе Міхрімах і малесенького Селіма, помагала їм молода вродлива рабиня, а мудра уста-хатун, якій багато разів доводилося перемірювати цю дорогу, скращувала султанші затяжливу й тяжку зимову подорож своїми мудрими бесідами.

В другій кареті був Мехмед із своїм вихователем Шемсі-ефенді, у кабріолетах

хазнедар-уста везла вбрання і коштовності Роксолани, їхали там султаншині служебки і няньки Міхрімах і Селіма, гарби були наповнені всіляким добром, без якого такої високій особі не личило вирушати навіть в одноденну подорож, а тут ішлося не тільки про тиждень шляху, а й про побут у султанському сераї в Едірне, де, ясна річ, усе потрібне для султанші і її дітей могло й знайтися, але їй могло б забракувати звичних речей, а це вже не годилося.

Звичні речі! Багатство! Розкіш! Чи думала вона про таке ще зовсім недавно? Тепер сиділа в цьому розкішному повозі, до самих очей закутана в пухнасті червоні соболі, яким не було ціни, семимісячний Селім лежав у золоченій колисочці, закушканий сірою білячою ковдрочкою, Міхрімах, теж у дорогому хутряному вбранні, дерлася до матері на руки, лепетала: "М-ма, м-ма!" А Мехмед уже почав говорити, щодня вимовляв нові й нові слова, мова з нього так і лилася — чужа мова! Тільки вночі, без підслухів і підглядачів, плачучи над першим своїм сином, шепотіла йому рідні слова "Синочку мій! Дитино моя!" — а вголос боялася промовити бодай слово, щоб не сполохати своє нетривке щастя, не відлякати насторожену долю. Поневолено тіло її, поневолено й дух. Шлях до висот із цього поневолення пролягав через поневолення ще більше. Нічим і ні перед ким не виказати своєї туги за тим, що зосталося спогадам, нікому не дозволити бодай краєм ока зазирнути туди, побачити її найбільший скарб. Рідний батьківський дім у Рогатині. Він тепер існував чи й не існував. Жив у спогадах. Бачила його на світанку, коли схиялася над заснулим дитям, і довгими днями, коли віяли над садами гарему гнілі південні вітри, бачила в тяжкій чорній темряві з-поза стамбульської чуми й при світлі місяця і зірок теплим літом, вона бачила його з висоти, з рогатинського валу, і знизу, від Львівської дороги,— тоді видавалася сама собі зовсім маленькою, а батьківський дім розростався на півсвіту і світився своїми дерев'яними стінами, ніби сонце. Бачила його безсонними ночами і вдень, приходив у її сни, і тоді, прокинувшись, стогнала від розпачу і ридала, ридала за навіки втраченим.

А треба було жити.

Коли носила в своєму лоні перше дитя, валіде пустила поголос, що родиться шайтан. На вашу ж погибель! Гульфем і Кіната, які від заздрощів готові були задушити маленьку Хуррем, прибігали з удаваними співчуттями, налякано шепотіли про страшні розмови, якими, ніби павутиною, обплутують її, зітхали й охкали, а самі зирили на кволе, нікчемне дівчисько: чи не кинеється у Босфор? Ні, не кинулась! Народила сина, тоді народила ще дитя і ще. Ствердилася й утвердилася в дітях — і вже не мала відступу. Назад дороги не було. На все життя була прикута до цієї землі, і діти її, вирісши, вважатимуть її рідною, а про її вітчизну не захочуть і слухати. Так само й про мову, бо що мова без вітчизни? Хіба що згадають коли-небудь пісні, які виспівувала над їхніми колісками, виспівувала тихенько, щоб ніхто не почув: "Коли турки воювали, білу челядь забирали:

і в нашої попадоньки взяли вони три дівоньки. Єдну взяли попри коні, попри коні на ремені, другу взяли попри возі, попри возі на мотузі, третю взяли в чорні мажі. Що ю взяли попри коні, попри коні на ремені, тотя плаче: "Ой боже ж мой! Косо моя

довгенькая! Не мати тя розчесує, возник бичем розтрепує!" Що ю взяли попри возі, попри возі на мотузі, тота плаче, тота кричить:

"Ой боже ж мій, ножки мої, ножки мої білесенькіі! Не мати вас умиває, пісок пальці роз'їдав, кровця пуки [58] заливає Що ю взяли в чорні мажі, тота плаче, тота кричить: "Ой боже ж мій, очка мої, очка мої чорненькіі! Тільки орсак [59] проходили, а білий світ не виділи!"

Хотіла б полинати на Україну, покликати з собою діток своїх. У нас гори золотії, у нас води медовії, а травоньки шовковії, у нас верби грушки родять, у нас дівки в злоті ходять. Хотіла — і не сміла.

Тепер везла своїх дітей по їхній землі. Вперше для них і для себе самої.

Розбагнена дорога, старі оливи простягають до холодного неба покорчене чорне гілля, мов безсилі рабині. Вітер із сліпою жорстокістю шарпає високі свічки зелених кипарисів, і вони загрозово розгойдуються — от-от зламаються й упадуть. Проїхали селище Чумлікой, валка розтяглася безмірно, кінні євнухи, невдоволено покрикуючи, намагалися збити її до купи, старий товстий міхман-дар часто під'їздив до Роксоланиної карети, хилив у поклони головешку, на якій намотано було цілу скирту тканини, щось бурмотів: чи то пробачення, чи просьби — не розбереш. Роксолана відмахувалась: дайте спокій, у мене діти!

Надвечір усе ж добралися до села Кучук Чекмедже, де було аж п'ять ханів для подорожніх, але для султанші з дітьми приготовано дві грецькі хатини, в яких після господарів лишилися тільки старі, грубо мальовані ікони на стінах та незгасні лампади під ними. Від тих образів та лампадок аж різонуло Роксолану по серцю. Не заснула до ранку, просиділа над колисочкою малого Селіма, присвічуючи собі мідним каганчиком, читала якусь книгу з тих,, що везла у поклажі. Везла дітей і книги — єдиний порятунок для зраненої душі.

На ранок було сонце, вітер ущух, земля похило підіймалася , до неба, тоді погорбилася, дорогу перетяло невисоке гірське пасемце, а за ним була затишна долина, звана досить загрозово:

Харамідере — долина розбійників, і там мали ночувати. Поминули великий караван верблюдів, що вже зупинився на нічліг. Верблюди підломавши ноги, зготувалися спати. Розташовані були великим колом, головами назовні. В середині кола складено паки товару, купці палили багаття.

Роксолану знов влаштовано з малими в грецькій хатині, яка належала священикові. Знов мала провести ніч із своїми давніми темноликими богами, які скорботно позирали на неї з-над лампадки. Написала коротенького листа до султана, відіслала гонцем, трохи подрімала.

Далі шлях ішов на Сіліврію. Через селище контрабандистів Каракли-Кйой, повз засипаний пісками Кумбургас дорога вивела валку над море. Скінчилася багнюка, лишилося позаду непрохіддя, шлях стелився твердим каменем, правобіч здіймалися пологі горби, по ліву руку шуміло море, таке вільне й погідне, що душа летіла на його простори, як птах, і мовчки ридала від захвату. Обід влаштовано в селищі Бургадос

перед ханом. Далі по дорозі зустрілися величезні табуни коней. На продаж до Стамбула. Незмога уявити, скільки коней продається в столиці. На Аврет-базарі коней продають разом з людьми. Гнали коней не турки й не болгари. Роксолана впізнала цих людей з одного погляду. Маленькі, жилаві, брудні, великі луки за спиною, приторочені до сідел, аркани, кошми, турсуки з кумисом — татари! Точнісінько такі самі, як і ті, що везли її з Рогатина й продавали

на рабському торзі в Кафі. Рідна кров султанської матері, отже, й у султана якась частка татарської крові — і в її дітях! Горе, горе! Яке страшне життя: убита змушена стати рідною своєму вбивці. Чи ж буде колись відомщення за содіяне і чи вичерпається довготерпіння людське й господнє?

На конак стали в Сіліврії. Великий город. З одного боку гора, з другого — скеля, пристань для султанської барки. З чотирьох ханів для султанші люди міхмандара вибрали той, у якому були дві жалюгідні кімнатки. Бо всі інші збудовані були за турецьким звичаєм так, що в них люди й худоба не розділялися, тільки й того, що для людей між колонами, які підтримували покрівлю, були кам'яні підвищення, де можна було розкласти вогонь, зварити їжу й сьак-так зігрітися. Дим, сморід від верблюдів, їдкий кінський піт, нечистоти — ось що таке хан.

Кімнатки для султанші й султанських дітей вистелено килимами, нагріто жаровнями, з курильниць струменіли міцні аромати аравійських бальзамів, які очищали повітря від смороду й від пошестей, Роксолана сама погодувала Мехмеда й Міхрімах, дала груди ненажерливому Селімові, який щохвилини ревів, вимагаючи молока, тоді звеліла приготувати їй одяг па завтра, вибрала собі на ніч книгу. То був трактат арабського філософа Ібн Рошда, званого в Європі Аверроесом. Ібн Рошд писав, що нема нічого всеосяжнішого за матерію і що бог — це і є вічна природа. Він не хотів визнати безсмертя душі, відкидав міф про потойбічне життя і воскресіння. Коли так, тоді кому ж молитися і па що сподіватися? Хіба вона не була вже мертвою, похованою навіки і хіба не воскресає тепер, не возноситься поволі, несміливо, але вперто й невпинно? Чи все це сон і мана? Ні, вона випручується з-під влади темних сил, вона здобуває втрачену волю — і ця подорож перше свідчення цього, — та чи може повернутися до людини воля, коли в душі немає віри? В що мала вірити? У бога? Але він покинув її конати, відмовився від неї, віддав богові іншому, і тепер її душу терзала провина відступництва. Та чи ж може бути спровиненою жертва, яку роздирають, не бажаючи помиритися між собою, два дикі звірі?

В любов? А хіба справжня любов може починатися з рабського уярмлення тіла? Султан увійшов у неї не через душу, а через тіло — і вже не було чистої любові, а тільки ганьба й гіркота.

Може, у зорі, в небо, у сьайливі висоти? Може, може...

Вона спала, як пташка на гойдливій гілці. Ледь склепить повіки — і вже здригається від щонайменшого шереху. Сама дивувалася: де беруться сили, як живе?

Серед ночі в хані зчинився переполох. Прибув царський гонець. Лист від султана для коханої Хуррем. Не годилося б будити султаншу так пізно, але воля падишаха вища

за будь-чий спокій. Власне, Роксолана вже й не спала. Лист був короткий і не вимагав відповіді. Султан виїжджав назустріч своїй Хасекі. Військо обставляло шлях від Сіліврії до Едірне. Хай його султанша з царственими дітьми подорожує спокійно й щасливо.

Із Сіліврії дорога йшла на Чорлу. На горах виднілися залишки античного муру, збудованого візантійським імператором Анастасієм для захисту від болгар. Тисячолітні уламки. Тут усе було старе, може, колись славне, усе було історією. Сіліврія, про яку писали ще Геродот і Страбон. Вимощений пощербленими плитами шлях понад морем, де колись був убитий імператор Марк Аврелій. Цей тисячолітній мур. Назви, спогади, руїни.

А що їй історія, коли мала вже свою власну історію, перед якою блідне все знане в людських діях.

Дорога повертала від моря, віддалялася від вільної стихії, губилася в погорбленості материкового простору. Прощайте, морські води, прощавай, вільний вітре, гіркий запах розкютості, з богом, nereїди, тритони, дельфіни, боги та боженята!

Обідали в Каніклі. Невеличке село, але мало чотири хани і джамію для правівірних, хоч жили тут здебільшого греки. Знов назустріч табуни татарських коней, які переправлялися через річечки Ятігісу і Бахулдересу. На ніч прибули в Чорлу. Город ще більший за Сіліврію. Три джамії, грецька й вірменська церкви. Кілька ханів і навіть велике медресе, збудоване великим візиром султана Баязида Чорлулу Алі-пашою. Був родом звідси, починав з простого вугляра, тоді опинився у султанському гаремі, від простого євнуха дійшов до звання кизляр-аги, згодом став великим візиром. Не приніс щастя своєму султанові. Саме на рівнині коло Чорлу військо Баязида було розгромлене його сином Селімом, і султан змушений був поступитися тронем. Відплата не забарилася. Через вісім років Селім на шляху з Едірне до Царгорода помер у цьому ж таки Чорлу, де бився колись із рідним батьком.

Стрічати султаншу вийшли місцевий кадій і кехаята — староста. Хилили голови у важких тюрбанах, прикладали до грудей стулені човником долоні. Все мовчки. Без слів. Тільки метали холодні стріли поглядів. Проклята гяурка. Проклята, проклята!

В наступні два дні брезкий міхмандар і його ледачі євнухи не могли знайти приміщень для конаку ні в Карашарані, ні в Бургасі. Не помагали ні гроші, ні погрози, ні просьби. Всі вперто твердили: чума. Ніхто не хотів брати па себе ризик. Такі високі особистості, а в них мор. Довелося дві ночі провести в повстятних шатрах. Дорога була жахлива. Потоки, багновиська, розламані містки, баюри. І це шлях, яким має їздити сам султан!

За Бургасом, коло Мурад Тепесі, зустрівся караван верблюдів, ведений миршавим похнюпленим віслюком. Везли деревне болгарське вугілля у Царгород джебеджеїтам [60], як для гарматного пороху потребували тільки вугілля з родопських лісів.

Віслюк тюпачив, звівши велику голову, і довжелезний караван слухняно плентався слідом за ним. Осел — повелитель. Тут усі повелителі. Повелителі ослів, верблюдів, буйволів, караванів, табунів, зграй. І над людьми повелителі, хоч люди й норавлиють щоразу скинути цей тягар із своїх плечей. То тільки худоба пасеться там,

куди прижене її пастух. Люди — ні. Не повинні б.

Перед Карклісе, що лежало в передгір'ї Родоп, шлях розділявся. Лівий був на Едірне й Угри, правий — на Молдавію, Польське королівство. Ох, повернути б на правий шлях та й поїхати через гори й ріки і опинитися у Рогатині, в батьківському домі, струснути з себе все, що з нею було, як лихий сон, знов стати веселою, безжурною Настасею, побігти до суворого вікарія Скарбського і слухняно процитувати вірш Горация про швидкоплинність життя, якого Настася ніяк не могла збагнути і знай сміялася над поетом, що оплакував якогось Постума з його зморшками й старістю!

Але вже виїздив їй назустріч з лівої дороги сам Сулейман у супроводі цілої тисячі блискучих вершників, насувався на неї, весь у золоті, в сяйві самоцвітів, засліплював, спалював, нищив усі її зухвалі думки, наміри й забаганки. Знов ставала рабою, хоч і вельможною, знов падала в пониження, хоч і вознесена безмірно над цим жорстоким світом.

Простелено було просто посеред багнюки червоне сукно, султан зліз із свого чорного коня, став на те сукно, пішов назустріч білій кареті, дверцята відчинилися йому назустріч, дві білі руки, випростуючись із пишних хутер, простяглися до нього, військо кричало завчено: "Падишах хим чок!" Забулося все, горів батьківський дім, пристанище її непокороного духу, спалахували її мрії — і звідки ця пожежа?

А вогонь загорався зовсім не там, де б шукала його Роксолана або й сам султан. Ще тільки жеврів, кривавився болючою раною, притаений і прихований, загнаний у найнепрístupніші глибини султанської столиці, але від того ще страшніший.

Яничари, довідавшись про смерть свого улюбленця Ферхада-паші, заридали від горя й відчаю. Хто тепер поведе їх на здобич і з ким підуть і чи й підуть коли-небудь, а чи мають скніти отут, коло казанів із пісним пловом довіку?

Валіде сторожко приглядалася до того, що твориться в яничарських ортах. Не квапилась. Мала тепер досить часу. Лишалася в столиці сама. Не мала ні суперників, ні ворогів — самі тільки спільники в доброму й лихому. Коли в казані закипіло, хай довариться чорба до кінця! Морю треба дати розгойдатися, щоб вихлюпнуло високі хвилі на суходіл. Вона сиділа коло яничарського моря і, підібгавши свої темні губи, терпляче ждала. Ждала, поки Роксолана розбагненими зимовими дорогами просувалася повільно назустріч своєму повелителю. Ждала, поки поєднаються ті двоє і забудуть в обіймах увесь світ. Ждала, коли зможе завдати удару найбільіснішого й остаточного. Як сказано:

"А коли сотворите велике побиття, то зміцнюйте узи".

Ліпшої нагоди, щоб знищити ненависну гяурку, валіде вже не могла сподіватися. Сама була винна, що підпустила цю українку до свого царственного сина занадто близько, самій треба було й спокутувати провину. Султан вийшов із послуху, так ніби ця маленька роксоланка зачарувала його. Валіде сама була маленькою жіночкою, вірила в силу таких жінок, та водночас і кривдно їй було, що не змогла заволодіти колись султаном Селімом так, як ця чужинка — її сином. Хіба можна таке стерпіти!

Пробувала посварити султана з Хуррем — марно. Непомітно, через одалісок, пхала

Хуррем проти свого сина — та не піддавалася, виказувала перед падишахом таку чарівливу суміш покори й зухвалості, що для нього весь світ замкнувся у білотілій, золотокосій рабині. Чужинка лякала валіде своєю майже хворобливою запеклістю в осяганні мов і знань. Домагалася нових і нових учителів, сиділа в султанських книгозбірнях — навіщо? Султанська мати задумала завдати удару цій дикій чужинці в найболючіше місце душі. Торік намовила своїх кримських племінників, які ніяк не могли поділити ханського трону після смерті славного Менглі-Гірея, напасти на українські землі. Сорок тисяч татар пішли на Волинь і в Галичину, стали кошем під Мостиськами, розсипали навсібіч летючі загони грабіжників-людоловів, земля стала попелом. Забрано тисячі люду, виведено всю худобу, пограбовано збіжжя, нічого не лишилося там, де ступив татарський кінь, валіде ждала, коли Хуррем побіжить до султана, плакатиме, клястиме й дорікатиме, а та затялася — і нікому нічого.

Валіде не стерпіла. Покликала до себе Хуррем, спитала, чи вона чула, що вчинили в її землі татари.

— А чи ваша величність чули, що московський великий князь завоював Казанське ханство? — зухвало спитала Роксолана.

— Ти радієш?

— Повідомляю вам, моя валіде, так само, як ви повідомили про сплюндрування моєї нещасної землі.

Окрім розуму й зухвалості, гяурка володіла ще незбагненною хитрістю й передбачливістю. Це вона вгадала затаєну думку валіде про возвеличення Ібрагіма до сану великого візира й одруження з Хатіджею і перша сказала про це султанові. Хоч і знала, що валіде щомиті зможе знищити її, розкривши падишахові таємницю появи гяурки в його священному гаремі, але не боялася нічого! Та й султан, коли його мати якось натякала, що могла б розкрити йому очі на походження одної занадто дорогої для нього людини, недбало відмахнувся і не захотів слухати. Волів жити із заплющеними очима, сліпим, незрячим! Яка ганьба!

Кілька тижнів валіде з неймовірною обережністю вивідувала Через кизляр-агу, хто може бути вірним, на кого можна покластися, у чиєму серці палав найчистіший вогонь віри її боротьби за віру.

Прикликала до себе великого будівничого Коджа Сінана, довго й докладно викладала йому свій намір спорудити в Ускюдарі велику джамію свого імені, терпляче слухала мудрого художника, намагалася уявити собі, як росте її мечеть,— цеглина за цеглиною, камінь за каменем, колона за колоною, напис за написом. Усе, що робиться на віки, вимагає терпіння, упертості й часу. Вона не шкодувала часу ні на що. Змалку звикла тримати себе в шорах, і хоч як рвалися з неї темні пристрасті, успадковані від цілих поколінь диких предків, жорстоко заганяла їх назад, і тільки чорна смага на губах видавала її, виказувала, які страхітливі пожежі палають у ній.

Роксолана гостювала у падишаха цілих два місяці. Приймала разом із султаном послів, їздила на лови. Для цього довелося вчитися триматись на коні, і їй приділено було молодого султанського конюха Рустема, який з понурою ввічливістю навчав цього

мистецтва сановну вершницю. У ті ночі над шумливим Мерічем, серед пущ Румелії, під хмарами, що припливли, може, й з-за Дунаю, зачатий був третій син Роксолани, що мав стати найбільшою її любов'ю, найбільшим боєм, її смертю.

Коли ж прискакали царські гонці до столиці й повідомили, що царствена султанша з августійшими дітьми має намір повернутися у священну неприступність Баб-ус-сааде, султанська мати звеліла кизляр-азі зібрати вночі найдовіреніших. Пташка летіла в сіть. Відірвана від султана, втрачала всю свою силу. Сулейман, не маючи біля себе чарівниці, вимушений буде пристати на всі умови.

Сходилися у покої самого кизляр-аги. Знехтували найсуворіші приписи. Порушили священну недоторканність гарему. Грубі чоловіки, несучи з собою сморід немитого тіла, гірких димів, негоди, топтали товсті килими, по яких ступали тільки вузькі білі ноги красунь, що їх вели до султанської опочивальні. Але коли ж то було? Давно вже не водили до ложниці падишаха наляканих молоденьких рабинь — ходила тільки ненависна гяурка, зла чарівниця, підступна чужинка, від якої треба було порятувати не тільки султана, а й усе царство.

Рятівники прийшли глупої ночі. Затаєно, тихо, незграбно протискувалися до покою кизляр-аги, сідали на червоних килимах, підкладали собі під боки шкіряні й парчеві подушки-міндери, брали грубими руками коштовні чаші з шербетом, подавані євнухами. Тут були мулли від великого муфтія, кадії від головного кадія Стамбула, яничарські аги — суворі воїни, яничари золотого обруча, вознесені ще султаном Селімом, який був справжнім батьком цього непереможного війська і вів його від перемоги до перемоги рукою суворою, але вмілою і турботливою. На своїх повстяних шапках аги мали цілі снопи різнобарвного пір'я. Що старіший і заслуженіший ага, то більший сніп пишного пір'я прикрашав його шапку, так що воно вже й не трималося купи, і доводилося те пір'я чимось зв'язувати. Султан Селім перший здогадався дарувати яничарам для цього золоті обручі. Так з'явилися яничари золотого обруча. Кільком агам даровано було по два, а двоє навіть удостоєні були трьох золотих обручів, але ті воїни вже були такі старі і так посічені в битвах, що померли слідом за грізним султаном, і тепер тут, у кизляр-аги, найвищими були аги двох золотих обручів. Не від Сулеймана, ні!

Кизляр-ага сидів під стіною на довгастому шкіряному матрацику, підібгавши під себе ноги, обгорнувшись широким теплим халатом. Мовчки кивав прибулим. Показував євнухам, щоб давали подушки гостям, підносили чаші. Яничари розсідалися на килимах, так само мовчки дивилися на чорного євнуха. Хто він і що? Навіть його імені ніхто не знав. Коли треба, називали:

кизляр-агасі-ефенді. Ото й усе. А чи знав він сам щось про себе? Звідки він, з яких країв, де його рідна земля, яка рідна мова? Тут він був ворог усім і всі були його ворогами. А з ворогами як? Доводиться бути терплячим до часу. Посилав кого треба і куди треба — мовчки. Не відав почуття прихильності, осягнув уміння слухатися і виконувати веління. В його руках часто опинялися долі найбільших людей, аж до муфтія і великого візира — він сприймав це як належне. Бо ж відав найбільшим

скарбом імперії: жіночим тілом. Життя людське в його очах не важило нічого. Не змигнувши оком, він міг віддати веління когось задушити, зарізати, утопити в Босфорі. Могутні мури Топкапи надійно берегли всі таємниці.

Навіть на цьому зборищі нечестивих змовників кизляр-ага не зрадив своєму узвичаєнню. Тільки ледь помітна посмішка прослизала по його устах — погордлива і поблажлива. Що йому всі ці люди. Позбавлений бажань і пристрастей, піднятий над метушнею щоденності, байдужий до дріб'язку й ницості, хоч і був виконавцем волі султанської матері, водночас думав про більше. Знав, що валіде, прийшовши сюди, намовлятиме цих розлючених воїнів лише протії султанші Хуррем, ні словом не згадавши свого зятя Ібрагіма, а він сам не мав нічого супроти султанської жони, зате готовий був поставити весь світ проти пронозливого грека, щоб, може, зайняти місце великого візира. Але сьогодні тут мав мовчати й ждати всемогутньої валіде.

Вона прийшла, коли вже всім нетерпеливилось. Уся в білих хутрах, метала чорні блискавиці з очей. Рішуче зірвала з обличчя яшмак, не ховала своєї вроди, своїх темних різьблених уст, свого хтивого черкеського носа.

— Хто ви? — крикнула до старих яничарів. — Воїни чи мокрі кури? А чалмоносці? Чому мовчать ревнителі віри?

Дала змогу обдумати свої гнівні слова, далі кидала мовчазним чоловікам тяжкі, зболені звинувачення, мовчала, вичікуючи, знов і знов жбурляла на них страшне й незвичне.

— Чи ви не бачите, що все гине?

Доки будете терпіти?

Гяурка труїть мого царственного сина!

Народжує нашому падишахові відьомських недоносків!

А він нічого не бачить, бо на нього наслано злі чари!

Мехмед кволий плоттю і тільки ганьбить царський рід!

Селім червоноголовий, як кизилбаш, як ця відьма з України!

Тільки невірна може навчитися такого чарівництва!

І тільки ви можете порятувати султана від цього наврочення!

Якийсь з людей, муфтїя, несміливо відкашлявшись у червонястїй сутїні, прохрипїв:

— Великий муфтїй — хай аллах подовжить його днї — заявив, що коли преславний падишах вважає розлучення з цїєю гяуркою за гріх, то він той гріх розкладе на всїх правовірних, і кожному припаде так мало, що аллах і не помітить.

— Ніщо не може противитись волї аллаха, — зауважив один з кадїїв.

— Чуєте? — вигукнула валіде. — Сказано ж бо: "І вбивайте їх, де зустрїнете, і виганяйте їх звїдти, звїдки вони вигнали вас: адже спокуса гїрша, нїж убивство!"

Вона встала і швидко вийшла, не ждучи нїчиїх слів, — нї запевнень, нї розпитувань. Була й нема. Пїсля неї пїдвївся кизляр-ага. Мовчки махнув довгими руками. Щоб розходилися так само потаємно, як і збиралися. І думали над словами султанської матерї. А коли обдумують як слїд...

Знак був даний, коли Хуррем з дїтьми повернулася до столицї і знов задомувала у

своєму почесному ув'язненні — рабиня і повелителька водночас. Ще переживала неповторні тижні вільної волі в лісах і горах Румелії, ще давала лад своєму розбентеженню, коли яничари вдарили вранці в перевернуті мідні миски — і здригнувся Стамбул, здригнулася ціла імперія.

Так неждано настало гірке похмілля після весілля, спорядженого султаном для свого улюбленця Ібрагіма й сестри Хатіджі.

І знов зласкавилася доля над малою Хуррем. Те весілля, а ще більше Ібрагім стояли яничарам більмом у оці, і всю свою лють вони спрямували передовсім не проти молодій султанші, як того хотілося валиде, а проти великого візира, що в їх очах був винуватцем усіх лих: і їхнього нужденного становища, і смерті Ферхада-паші, і неласки султана.

І тільки коли все пограбували, розбили, попалили, а зупинитися вже не могли і мимоволі постало питання "що ж далі?", тільки тоді згадалося про гяурку-султаншу, і замірилися вони вже на найнедоторканніше: на неприступний гарем.

А Сулейман ще й досі плавав на своїй золоченій барці, так ніби сподівався, що заколот вляжеться сам по собі, як влягається вітер, нагасавшись досхочу. Спостерігав здалеку, придивлявся — не хотів ставати супроти каламуті, яка заливала його столицю, чи боявся?

Серед дня підпливла до його барки гонецька фуста, вискочив з неї високий, молодий, щойно засіялися вуса, яничар, став пробиватися до султана. Вигукував, що привіз негайну вість від султанші Хасекі.

Сулейман звелів допустити яничара. Того привели капіджі, тримаючи міцно попід руки. Він хотів упасти на коліна, вони тримали його далі так, що він повис у них на руках.

— Чого тобі? — суворо спитав султан.

Яничар закрутив головою, показуючи, що не може говорити при всіх.

— Підійди, — звелів Сулейман. Капіджі підвели яничара до султана.

— Ну? Говори.

Гонець нахилився до султанового вуха, зашепотів хапливо:

— Мій падишаху, сьогодні вночі яничари вдеруться в Баб-ус-сааде й уб'ють її величність султаншу Хасекі.

— Як звешся?

— Коджа Гасан.

— Який же ти коджа? Ще вусів не маєш!

— Так прозваний. Драгоманом у своїй орті.

— Будь зі мною!

Султан звелів пливти до причалу коло садів гарему. В такому поспіху ніхто його ще не бачив. Забувши про гідність, майже стрибнув з барки, не став ждати, поки подадуть коня, з найближчими тілохранителями подався до сералю. Там негайно звелів поставити перед ним яничарських аг, усіх тих, хто очолював непокірливих. Гасанові ще раз повторив:

— Будь тут з дільсізами.

Певні своєї сили яничари золотого обруча, опора й загроза трону, поважно потрушуючи своїм пір'ям, ступили до приймального покою, сподіваючись, що падишах кинеться їм назустріч, називатиме синами та братами, сипатиме обіцянками, запобігатиме перед ними й принижуватиметься. Він справді кинувся їм назустріч і, вихопивши кинджал, на місці заколов трьох найстарших, які виступали попереду. І хоч несподіванка перевершувала будь-що бачене навіть цими бувалими людьми, задні не розгубилися, двоє одразу кинулися на Сулеймана — один з оголеним ятаганом, другий з напнутим луком, але ще швидше стрибнув між них і султана Гасан, ухопив обох нападників за руки, крикнув:

— Мій султано, утікайте!

Тим часом дільсізи стали стіною між султаном і яничарами. Сулейман, не гаючись, сховався в сусідньому покої, тільки там згадав про молодого яничара, який уже двічі рятував його честь і життя, і послав негайно привести Гасана до нього. Не сподівався, що той ще живий, і зрадів, коли побачив яничара неушкодженого, сказав йому:

— Піди й оголоси, що ще сьогодні буде роздано всім яничарам двісті тисяч дукатів із державної скарбниці. Я призначаю тебе агою на місце вбитих. І хай негайно видадуть усіх призвідців. — .;

Одержавши гроші, яничари спокійно спостерігали, як катиджеллати набивають на палі їхніх товаришів. Ніхто не видав ні валіде, ні кизляр-аги. Вмирати звикли мовчки. Щоправда, великий муфтії прийшов до султана і довго й заплутано, посилаючись на коран, говорив про потребу побиття нечестивих, про священну війну, яку заповідав пророк, але султан без належної поштивості слухав шейх-уль-іслама і захотів знати, про яких невірних мовить глава мусульман. Чи не про тих, які тримали в своїх руках найміцніші фортеці — Белград і Родос — і котрих він побив і понищив, виконуючи заповіт своїх предків? Чи, може, йдеться про жалюгідних кизилбашів, яких розгромив славний султан Селім, і вони тепер бояться підняти голову, ждучи своєї черги?

— Але ж мерзенні кизилбаші, яких ще за султана Селіма взято служити правовірним, досі оскверняють нашу віру і нашу землю! — вигукнув муфтії.

— Дайте фетву про їхнє побиття там, де їх знайдуть, мій духовний наставнику,— одразу поступився султан, не бажаючи сваритися з цим могутнім чоловіком після погрому, вчиненого яничарами, і, розуміючи добре, що без жертв однаково не обійдешся, треба тільки вибирати найменш болісні. Він знав, що весь Стамбул повнився криками про ворожих еджнемі-чужинців, знав, що малися на увазі передовсім його найближчі люди: і султанша Хуррем, і великий візир Ібрагім, візири Мустафа-паша і Аяс-паша — українка, грек, босняк, арбанас. Свідомо чи випадково зібрав їх Сулейман довкола себе, але не мав наміру поступитися ними ні перед розклекотаним натовпом, ні перед цим великим законником.

— З вашого благословення, мій учителю,— шанобливо мовив султан,— я нині ж складу листа молодому перському шахові Тахмаспу, такому самому віровідступникові, як і його батько Ісмаїл. Він жде, щоб я привітав його з нагоди вступу на престол,— я скажу — йому все, що ми думаємо про нього і про його мерзенних кизилбашів.

Сулейман звелів покликати писця і, повільно смакуючи з муфтієм шербет із коштовних чаш, став диктувати послання до молодого шаха. Нагадав про славні походи свого непереможного війська, коли горів камінь і траву вбивано назад у землю, і дві найбільші твердині населеної частини землі — Белград і Родос — схилилися перед силою османської зброї, так що доми невірницьких ідолів перетворено на храми ісламу. Тепер настала його черга.

— "Та перш ніж хвилі мого війська,— смакуючи з солодким напоєм кожне слово, промовляв неквапом султан,— високі, як гори, заллють твою землю, спустошать твою державу і вирвуть з коренем парость твого поріддя, скинь із голови корону і надягни, слідом за своїми предками, ковпак, щоб, як дервіш, змирився із своєю долею, заховавшись у закутку покірливості. Коли прийдеш у мою Високу Порту і ради божої ласки попросиш шматок хліба, дам тобі. Нічого не втратиш, окрім своєї землі. Коли ж будеш упертим у своїй фараонській пихатості і попростуєш шляхом хибним, то без прогайки з брязкотом зброї, зі свистом стріл і гримінням гармат долине до мого слуху вість про твою погибель. Можеш сховатися, як мурашка, в землі або злетіти високо в небо, мов птах, я постараюся скрізь знайти тебе і очистити світ від твоєї підлої присутності".

Цей лист згодом вмістив у своїй історії хроніст Сулеймана Джелал-заде, який ще був з Ібрагімом в Єгипті, простежуючи кожен державний крок великого візира.

Ненависть, як плід: коли достигне, має впасти. Султан підставив свою всемогутню руку, захищаючи голови найближчих йому людей, але повинен був пожертвувати іншими.

Фетву великого муфтія читано в усіх мечетях. Згідно з кораном і сунною [61] дозволялося вбивство кизилбашів, грабіж їхнього майна, спалення й розорення полів, будівель, садів. Без посилення на коран фетва не мала законної сили, тому шейх-уль-іслам наводив слова цієї книги, в якій не було жодної згадки про любов, зате мало не всі сури сповнені були закликів до ненависті й ворожнечі: "Віруючі! Воюйте з тими з невірних, які близькі до вас: хай знають вашу жорстокість. І вбивайте їх, де зустрінете".

Нещасних убивали сонними й у дорозі, старих і малих, на молитві й при трапезі, на базарах і в полі, убивали без жалю та без страху, бо вбивство за наказом — це не злочин і наказ про вбивство — теж не злочин, винними будуть тільки вбиті — так хоче аллах.

До Хуррем уночі прибігла молоденька одаліска Шаммама-Ропавочка, тулилася тремтячим тілом до ніг молодій султанші, нажахано схлипувала:

— Моя султаншо, вони вб'ють і мене! Вони вбивають усіх моїх єдиновірців, у них немає жалю, вони прийдуть і сюди...

— Заспокойся! Побудиш моїх дітей,— майже суворо гримнула на персіянку Хуррем.— Не треба боятися смерті. Вона наздоганяє того, хто її боїться. А сюди не прийдуть. Мали б прийти, щоб убити мене, але ж не прийшли! То чому б приходили заради тебе?

— Убити? Вас? Моя султаншо, хіба таке можливе?

— Тут усе можливе.

Поклала Шаммаму спати в своєму покої. Ще одна жива душа коло дитячих душ — і вже якось легше. Смерті для неї не могло бути, бо смерть — це тіло, а тіло вже давно віддано було в жертву, воно не існувало, не належало їй. Коли розвалюється дім, що робити в нім хазяїнові? Як вона жила в ці страшні дні яничарські? Очищалася жахом і жалістю до себе. Страх і жалість. Доки ж, доки?..

А тим часом великий візир Ібрагім, далекий від стамбульських загроз, порядкував у Єгипті.

Він покорив непокірливих, випустив із темниць боржників (бо, сидячи в темниці, боргу свого не віддадуть довіку), відкрив імарети для бідних, обнови джамію Халіфа Омара, за наглядом досвідченого в здирстві Скендер-челебії переписано всю землю і її мешканців і на все накладено податки, у цитаделі споруджено дві нові вежі для зберігання державних грошей.

На початку вересня Ібрагім у неймовірній, небаченій пишноті повернувся до Стамбула. Йому назустріч на чотири дні шляху виїхали візири Мустафа-паша і Аяс-паша і передали дар султана: арабського скакуна в збруї та двісті тисяч цехінів. Ібрагім подарував султанові золоту шапку такої самої ціни з діамантом на ній у п'ятдесят вісім каратів. Із собою великий візир привіз із Єгипту й Сирії мільйон дукатів, які поміг йому зібрати Скендер-челебія, що лишився й далі найближчим порадиником Ібрагіма, хоч той після одруження з султанською сестрою і усунув від себе його доньку Кісайю, видавши її за дефтердарового помічника Хусейна-челебію.

У Стамбулі сміялися:

— Султан Селім їв дерев'яною ложкою і ходив у яничарським джюббе, зате з Єгипту привіз три мільйони, а грек приїхав увесь у золоті в супроводі тисячі пажів у золотих шапках, а в Еді-куле ліг тільки мільйон.

Сулейман бачив: військо треба вивести із Стамбула. Бо коли не ведеш військо на ворога, воно повертає свою силу проти тебе.

За п'ять днів до прибуття великого візира з Єгипту султанша Хуррем народила султанові третього сина. Хлопчик був смаглявий, схожий на свого великого батька, над пупиком повитухи побачили в нього малесеньку родимку і зраділо проголосили:

"Буде великим чоловіком!" В Османів, де трон успадковував старший із чоловічих нащадків, знищуючи всіх інших, таке віщування було ледь не святотатством, але що могли вдіяти много-мудрі повитухи, бачачи перст божий?

Названо хлопчика Баязидом — на честь Сулейманового діда.

ЖІНКА

І коли, двадцятилітньою, народила Сулейманові трьох синів і доньку, коли перемогла всіх суперниць і піднялася над гаремом, коли здолала перепони, зловорожу силу і навіть саму себе,— тоді з'явилася у Роксолани думка про велич.

Їй випало жити у вік титанів. Мікеланджело і Леонардо, Тиціан і Дюрер, Лютер і Макіавеллі, Мюнцер і Мор, Рабле і Босх відкривали це століття геніїв, а замкнути його мали Монтезь і Челліні, Сервантес і Шекспір. "Ми постійно бачимо,— писав Базарі,—

як під діянням небесних світил, найчастіше природним, а то й надприродним шляхом, на людські тіла звичайно проливаються найвищі дари і що іноді те саме тіло буває з надмірністю наділене красою, привабою і талантом, які вступають одне в однім у таку сполуку, що хоч би куди звертався такий чоловік, кожна його дія така божественна, що, полишаючи позаду всіх інших людей, він являє собою щось дароване ніби богом, а не здобує людським мистецтвом..."

Хто із смертних мав зухвалість зрівнятися з титанами і хто міг зрівнятися? І чи могла замахуватися на велич невідома дівчина з України, жорстоко кинута в рабство, позбавлена свободи? Коли й справді на когось проливалися небесні дари, то їй судилися хіба що зневіра і відчай. Коли завдяки надприродному напруженню душі зуміла вона в рабстві здобути собі свободу, то була це тим часом тільки свобода в любові. Здавалось би: що може бути вище для жінки, ніж свобода в любові? Але ж уся вона тримається на залежності, знов повертаючи тебе до рабства, щоправда, добровільного, солодкого, та однаково ж рабства, а в рабстві не може бути величі.

Тисячі разів уявляла свою смерть, коли за брамами сералю шаленіли яничари, тулила до грудей малих дітей, умирала разом з ними, тільки тепер зазнавши справжнього жаху.

І коли вціліла, воскресла, народилася заново, то народилася вже не Хуррем, а тільки Хасекі й Роксоланою. Мала знайти в своїх часах місце не просте, а високе. Не лякаючись сяйва геніїв. Не схиляючи голови перед могутністю володарів віку, один з яких хвалився, що в його володіннях ніколи не заходить сонце, а другий, що його мала любити, ненавидячи, і ненавидіти в любові, прозваний був за свої великі перемоги над світом Пишним. А ще ж були в тих часах і жінки, що спонукали до змагання красою, розумом, незламністю волі, природним даром. Навіть у страшному мусульманському світі промайнула незгасною зорею поетеса Міхрі-Хатун, яку звали сонцем серед жінок. Народилася і жила в Амасії, не захотіла стати рабою у будь-чиєму гаремі, сповідувала вільну любов, сама вибирала собі коханців при дворі шах-заде Ахмеда, який згодом мав загинути від руки свого жорстокого брата Селіма. Дивна жінка! Піднялася над мільйонами рабінь, оспівувала сміливу й вільну любов, мріяла про чоловіка, який міг би пожертвувати навіть життям заради кохання:

Коли закоханий, то на шляху любові Ти честь і сором де оберігай. Віддай і душу на шляху любові, Інакше втратиш назавжди кохану.

Поетеса не приховувала своїх захоплень. Імена її коханців стали відомі всім: законник Муайед-заде, поет Гувахі, Іскандер Челебі. Пристрасть для неї була над усе, жила пристрастю і заради пристрасті. Цієї незвичайної жінки лякалися навіть такі талановиті люди, як поет Іса Неджаті. Життя царедворця навчило його обережності й застережливості у виборі друзів і у виявленні симпатій, а тут зненацька якась несамоविта жінка, що кинула виклик усьому світові ісламу, пише назіре на його поезії! Образу й злість він вилив у звертанні до Міхрі-Хатун:

О ти, що пишеш назіре на мої вірші, Не сходи з шляху пристойності й цноти! Не говори, що в розмірі і в римі Твої вірші подібні Неджаті. Хоча з трьох літер можуть бути

два слова, Та не те саме здібність і порок.

Чи могла зважати ця жінка на чийсь ляки? Пристрасть для неї була над усе, жила пристрасстю і заради пристрасті. Коли Іскандер Челієбі кинув її, поетеса послала йому вслід рядки:

Затужу, Друже мій, я в розлуці тяжкій — То здригнеться земля і небесний зеніт. А заплачу, бува, за тобою в журбі — Мої сльози, як води, затоплять весь світ.

Мовби перегукуючись з Міхрі-Хатун, озивалася з-за моря венеціанка Гаспара Стампа, що передчасно померла від безнадійної любові до графа Коллальтіно ді Коллальто. Яка стражденна її муза поряд з бунтівливою Міхрі: "Моє вразливе серце з тобою пішло, сеньйоре. Амур зробив усе це, може, мені на горе. Підуть разом з тобою і щирі зітхання — сестри мого кохання. Йтимуть вони, як друзі, в щебеті, у стогонах, тузі. І якщо стихнуть раптом, згинуть, як чисті перла,— знай, що і я вже померла".

Хуррем теж писала вірші. Билися в її душі тисячі пісень, стояла над безоднею, зазираючи туди, тепер могла глянути й на небо. Для Європи вельможна жінка-літератор була в ті часи звичним явищем. Сестра короля Франції Франціска Першого Маргарита Наваррська своїм "Гептамероном" навіки увійшла в літературу. Сповнені любовної пристрасті до свого коханця графа Босуелла вірші шотландської королеви Марії Стюарт використані були для звинувачення її у змові й убивстві законного мужа. Вітторія Колонна, донька великого коннетабля Королівства Неаполітанського, завдяки своїм поезіям зблизилася з самим Мікеланджело, а правителька невеличкого Корреджіо Вероніка Гамбара завдяки тонким лестоцям у своїх віршах завоювала прихильність папи Климента й імператора Карпа. Але те все було при європейських дворах, де жінки коли й не благоденствували ще, то вже починали панувати, де ставали всемогутніми регентшами престолу, як Катерина Медічі у Франції, або й королевами, як донька Генріха VIII англійського Єлизавета. У світі ісламу така жінка могла викликати навіть не подив, а осуд і прокляття. Може, Роксолана була першою з османських султанш, яка наважилася писати поезії? То й що ж? Не лякалася нічого й нікого, несміливі її вірші, єдиним читачем яких мав бути тільки султан, були мовби випробуванням для їхньої любові. Посилала Сулейманові в Едірне щодня коротенькі листи, в яких скаржилася на розлуку й самотність: "Я була співбесідницею нудьги і туги й полонянкою розпачу. Я запалювала смолоскипи па всіх шляхах очікування. Щодня птиця Рух літала на небесному просторі бажання, сподіваючись, що якийсь голуб принесе від вас вість або ж хмарка пролле благодатну краплину на долину спраглості".

Тоді складала вірші про свого султана:

Ти сизий сокіл з гір

У просторі безкраїм.

В ущелинах гніздо від поглядів ховаєш.

Летиш під небеса, самотній і лихий,

І здобич на вершинах хижо роздираєш.

Між безоднею й небесами була земля, і на тій землі треба було утвердитися.

Спершу упевнена була: дітьми! Народити султанові синів, дати спадкоємців, стати їхньою матір'ю, матір'ю цього чужого й ворожого трону. Як королева Бона, що народила польському королеві Зигмунту сина Зигмунта Августа, як Єлена Глинська, що дала московському великому князеві Василю Івановичу сина Івана, який згодом став славетним царем Іваном Грозним.

Елену Глинську великий князь московський Василій узяв собі в жони, проживши двадцять один рік з бездітною Соломією Сабуровою і відправивши її нарешті в монастир. Молодша на 25 років за Василя, донька литовського князя Василя Глинського Єлена швидко прибрала до рук старого можновладця. Примусила його, порушуючи звичаї, поголити бороду, усувала від двору й ув'язнювала родовитих бояр, після смерті Василя, ставши правителькою при малолітньому Іванові, ганьбила царське ложе з боярином Овчиною, молодшого брата Василієвого Андрія Старицького звеліла кинути до в'язниці, надягнувши на нього залізну шапку. Навіть дядька свого Михайла Глинського згноїла в темниці, так ніби мстилася за потоптану свою молодість. Здається, й померла невдовзі не своєю смертю, а отруєна підкупленими людьми, як то водилося у ті часи, принаймні такої думки був посол австрійського імператора Фердинанда Сигізмунд Герберштейн, що відвідав Стамбул після того, як двічі побував у Москві.

Королева Бона прибула до Польщі тоді, як кримський людолов віз із Рогатина малу Настасю для продажу на рабський торг у Кафі. Викликала подив і захват своїм золотистим волоссям і чорними бровами, а ще різьбленими скринями-касоньє, в яких привезла справді королівський посаг: безліч сорочок гаптованих, чепців, суконь, незліченну кількість ланцюгів, застібок, низок перлів, браслетів і пернів. Були там, ясна річ, діаманти — привілеї володарів, оправлені в золото смарагди, що мали додавати блиску очам, сапфіри, що забезпечували ніжність шкіри, білі коралі, які зберігали зуби від псуття. Везла в скринях Бона і книгу своєї близької родички Катерини Сфорци "Як стати вродливою". З Кракова Бона листувалася з найелегантнішою жінкою Італії маркграфинею Мантуанською Ізабеллою д'Есте, котра прислала їй італійські вірші, описи найновіших танців, фасонів одягу, а також косметику, яку виготовляли її придворні майстри.

Власне, сама Ізабелла д'Есте приваблювала найбільше поглядів, хоч не була ні королевою, ні великою володаркою, а тільки дружиною дрібненького італійського князька, нікчемного чоловіка Франческо Гонзага. Сяйлива постать цієї жінки здійснювалася над злочинністю, варварством, дикістю, розпустою, цинізмом, над потоками підлості й морями крові. Не будучи вродливою, відзначалася особливою жіночністю, що розпромінювала натхнення на художників, поетів, музикантів. Знала все, що діялося на світі, пильнувала кожної okazji, де потрібна була її поміч, писала безліч листів впливовим людям, захищаючи художників, до художників зверталася як до геніїв, не шкодувала похвал, випрошувала картини й малюнки, давала поради, навіть дріб'язкові вказівки. Геніальний Леонардо да Вінчі малював її портрет, лишивши для нащадків образ цієї дивної жінки. Щоката, довгий ніс, випнуте підборіддя, випуклі очі,

склепінчасте чоло, маленькі уста, в яких вичитується обіцянка, блиск в очах, що свідчить про неабиякий розум. Холодна, рішуча, свідомо своїх цілей і намірів — яка з жінок не захотіла б стати такою?

Роксолана могла б перебирати славних жінок, мов зелені перли на довгій низці, що їй подарував Сулейман від пристріту, та що з того перебирання? Найславетніші розумом, цнотою, обдаруваннями все ж завдячували багато в славі своїй і становищі передовсім походженню. Були вільні, багаті, необмежені у своїх можливостях. А вона? Незнана донька незнаного попа, тоді рабиня, нещасна й зрозпачена, тепер рабиня щаслива, бо як же інакше їй називатися? Принадами свого молодого тіла мала завоювати султана, тепер мала втримати його коло себе, щоб завоювати і всю його імперію. Іншої зброї не мала. Найстрашніше:

не була надто вродливою. Ні для кого. В корані написано: "Так! І сопрягли ми їх з чорноокими, великоокими". Не була ні чорноокою, ні великоокою. Італійський художник Фіренцуола випишував ідеал жіночої вроди: "Волосся лагідно-золоте з бронзовим відтінком, густе й довге. Чоло має бути удвічі ширше за висоту. Шкіра сліпучо-ясна, але не мертвої білості. Брови темні, шовковисті, найгустіші посередині, вужчі по краях. Білки очей блакитні, рогівка темна. Саме око має бути велике й випукле, найкращі повіки білі, з майже невидимими рожевими прожилками. Вії не занадто густі, не занадто довгі і не занадто темні. Вуха середньої величини, міцне й гарної форми. Ніс, який визначає красу профілю, повинен лагідно й рівномірно звужуватися догори, коло насада хряща може бути трохи вищий, але не так, щоб мав рисунок орлиного, який жінкам не личить. Уста ліпше малі, але ані випнуті, ані пласкі. Губи не дуже вузькі і гарно стулені. Зуби мають бути не занадто дрібні, гарно розташовані, барви слонов'ячої кістки. Підборіддя округле, не стесане й не шпичасте. Шия біла й кругла, ліпше довга, ніж коротка".

Розглядала себе в дзеркалі і не знаходила нічого, що могло б приваблювати. Чоло зависоке, майже чоловіче, щастя, що може ховати його під пишними прикрасами. Брови шнурочком, майже непомітні, підборіддя гостре, ніс задертий зухвало. Щоправда, венеціанські послы вже розхвалили той носик на всю Європу, і ввійде він в історію як "носик Роксолани", але хто ж стане милуватися ним у цій землі, де жінку сприймають одразу всю, як ріку, як гору, як ниву. "Ваші жони — ниви для вас, ходіть на вашу ниву, коли забажаєте".

Може, мала бодай тіло, як у тої афінської гетери Фріни, що її скульптор Праксітель врятував од звинувачення в нечестивості, роздягнувши перед суворими суддями, які простили Фріну, вражені небаченою красою цього тіла? Але яка краса в цій майже хлоп'ячій постаті, в тонких руках, у вузьких стегнах? Доводилося тільки дивуватися, що Сулейман знаходив у цьому тілі втіху, та ще й таку, що занедбав свій гарем, майже зовсім відмовився від нього.

Може, причарувала суворого султана добрістю, що нею світилася вся, ніби сонцем. Не показувала суму, не відлякувала суворістю, неприступністю, була якась ніби ручна, зграбна, ходила вигинисте, по-кошачому, поглядами стріляла солодко, знадливо,

вбивчо. Жінка без зальотності — квітка без запаху.

Коли народила першого сина, відчула силу, несвідомо захотіла її випробувати. Віддаля була віддана Сулейманові, писала щирі листи, в яких виливала тугу й розпач, викликані розлукою, а при зустрічах вдавала млості, напади невідомих якихось хворощів, жовкла лицем, ставала схожою на безпомічного хлопчика. Султанові ставало шкода її, він відпускав Хуррем, тоді злостився, ненавидів, а зустрічав назавтра, бачив небесний її усміх і розумів, що жити без неї не зможе ніколи.

То заявляла, що не прийде до нього, що все покінчено, що має він згадати про свій гарем, а вона дала йому дітей і просить звільнити її від обов'язків ложа султанського. Тоді він благав ледь не на колінах не полишати його — падишах, перед яким на коліна падав мало не цілий світ!

І знов тяжко ненавидів її, а тоді доторк її м'яких насмішкуватих уст до його шорсткої щоки — і небо вигравало стобарвними веселками. "Вони — втіха для вас, а ви — втіха для них". І щоразу нагадував Хуррем слова корану про те, що "не будете ви зобиджені й на фінікову пліву".

— Ах, ваша величність,— покірливо схиляла голову Хуррем,— я тільки жінка, а жінку може зобидити кожен.

Тепер, після яничарського заколоту, коли султан заради неї кинувся з ножом на призвідців, може, вперше відчула себе жінкою справжньою, якої ще не знав ніхто, про котру не здогадувалася й сама.

ГАСАН

А власне, що змінилося? Довкола та сама ворожнеча, ті самі обличчя, та сама недовіра, ті самі холодні очі гарему і лицемірство, лицемірство. Так ніби нічого й не сталося, не було пожеж і руїн, не було вбивств, не ревіли розсатанілі яничари за брамою Баб-ус-сааде, і не дрижали білі євпухи-капіджії по цей бік брами, готові втікати світ за очі, щойно вдарить у браму всезмиваючий яничарський вал.

Знов строкатими табунцями розбрелися по садах гарему безжурні одаліски, знову пасли їх очима з-поза кущів і дерев невідступні євпухи, і, мовби їм на догоду, щосили виказували нещирі цноту знудьговані гаремниці. Коли стрибала над водою Хавузу рибина, мерщій запиналися яшмаками: чи не чоловічого роду ця риба? Коли розстеляли на траві служебки скатерки з холодною бараниною, печеною птицею, солодощами, знов лунали удавано злякані зойки і затулялися одаліски то широкими фіговими листками, то зірваними трояндами, так що навіть печена птиця, здавалося, сміється від того лицемірства.

Султанська мати не показувалася. Занедужала від горя. Оплакувала смерть зятя Ферхада-паші. Оплакувала нещастя, яке сталося з її донькою Хатіджею, що ледве порятувалася від озвірілих тлумів. А Роксолана знала інше: оплакує свою невдачу. Хотіла бачити спою повістку мертву, а та — жива! Не було між ними любові й до того, тепер мали запанувати ненависть неприхована, ворожість відверта, зневага тяжка, як камінь. Всі знали про нічне зборисько у кизляр-аги, знали, що приходила туди й валіде, і всі мовчали, ховалися за машкарою удавання, несправжності й лицемірства. Може, й

валіде сподівалася, що все так і лишиться невідомим, надто що призвідці яничарські вбиті без суду? В невідомості завжди є надія. Невідомість нагадує темряву, пітьму, а жінки живуть у пітьмі, звикли вершити свою владу в темряві, у прихованості. Валіде щодня слала султанові суворі листи, в яких вимагала, домагалася, наполягала. Простити дітей своїх, яничарів,— він простив, і вони простили його, куплені золотом. Відбудувати палац сестри Хатіджі — він уже звелів Коджа Сіпану спорудити на місці колишнього Ібрагімового палацу ще розкішніший, і вже тягли па будову візантійський мармур з імператорського Іподрому. Наблизити до себе вдову Ферхада-паші Сельджук-султанію? Він звелів не підпускати сестри до самої смерті. Матері своїй султан відписував коротенькими листами, в яких бажав одужання і жодним словом не відгукувався на її домагання, так ніби нічого не було, не сталося і не сподіялося. Роксолана не могла знати пі про ті листи, ні про їхню суть, але нелюдське напруження, в якому перебувала в час заколоту і котре не спадало їй досі, помагало їй вичувати все, що діялося навіть у прихованості, здогадуватися про те, що трималося у найбільшій таємниці. Хіба могла забути ту страшну березневу ніч, коли вологий вітер бився у брами сералю, коли за вікнами її просторого покою лиховісне хилиталися темпі кипариси, гнулися до самої землі, ніби падали там убиті люди, падали й падали без кінця і похмуро тягнули за собою і Роксолану, щоб і вона впала, була вбита, потоптана, знищена, а десь далеко, біля копаних залізом, міддю й сріблом брам, погрожували роз'юшені вбивці, які хотіли її крові і крові її дітей, і вона ледь утрималася (сама не знали, де взяла силу втриматися), щоб не вхопити малих дітей своїх і не кинутися до тих брам смерті, по крикнути зрозпачено яничарам: "Ось вони, мої діти! Вбийте їх, а з ними й мене! Вбейте, бо несила жити, коли вже вбита давно!"

Діти спали, нічого не чули, нічого не знали. Благословенне незнання!

А тепер валіде, замкнувшись у своєму вистеленому білими килимами покої, засунувшись на всі засуви на міцних кедрових дверях, впускаючи до себе лише найближчу служебку та вірного свого пса кизляр-агу, пише й пише султанові листи. Про що вона пише? Чого їй ще треба?

Чим керувалася у ті дні Роксолана — розумом чи передчуттям? Сама не знає. Коли приходив султан, не скаржилася, не нарікала, нікого не звинувачувала, не вимагала співчуття, не просила жалощів. Навпаки: заспокоювала його самого, бо ще й досі бив його дрож і серце сповнене було такої люті, що затопити могла б цілий світ.

— Мій повелителю,— лащилася до нього Роксолана,— хіба не найбільше щастя для мене і для дітей бачити вас знову в оцих священних стінах? Хіба не світить сонце і не співають райські птахи?

Вона схожа була на ромашку вранці після дощу, коли квітка вже висохла, а стебельце ще вологе. Похмура душа Сулейманова розпромінювалася, і Роксолана радісно всміхалася, ховаючи гримаси болю, брала на руки то Міхрімах, то Селіма, цілувала діток, шептала їм (мовби вони могли розуміти,), як дуже їх любить, як бракує їй часто їхнього тепла і безмежної довіри. Бо тільки ж немовлята віддані матерям.

Так тривало тиждень, місяць, уже все мовби забулося чи принаймні забувалося, і

тоді Роксолана вночі, у султановій ложниці, після поцілунків, утіх, стогонів і солодкого знесилення несподівано спитала:

— Чом вів мене сюди кизляр-ага?

— Не обурювалася, не гнівалася, тільки підняла свої тонкі брови в незмірному подиві.

— Як то? — в свою чергу здивувався султан.— А хто ж тебе має супроводжувати?

— Чом його досі не прибрали? — шорстко спитала Роксолана, зістрибуючи з постелі й відбігаючи в сутінки просторої ложниці, освітлюваної лише місяцем, що лив крізь високі барвисті вікна своє мертве сяйво. Стояла за тим сяйвом примарливо-переливчаста, мов струмінь джерельної води, мов безплотний дух, аж султан злякався, і, спустивши з ложа ноги, став намацувати пальцями свої м'які ступанці. Та в цей час "дух" заговорив, і Сулейман трохи заспокоївся.

— Хіба ви не знаєте, що то кизляр-ага збирав у себе призвідців, зрадивши вас, порушуючи недоторканність гарему? — допитувалася здалеку Роксолана.— Чи вам ніхто досі не сказав?

— Я не питав.

— Чому ж? — закричала вона і в один постриб дісталася до широкого ложа, до безмежного ложа її першої ганьби, її поля битви за своє існування, її перемоги й вознесіння. Зазірала султанові в обличчя, обпалювала своїм диханням, ледве не нагнічувала його важкими своїми грудьми.— Чому ж не питали нікого? Чи не знали, що вони хотіли мене вбити? Мене й дітей ваших. І найбільше хотіли — валіде і цей Чотириокий! Хай — мене. Бо хто я? Була й нема. Як мала пташка, засипана снігом. А ваші діти? Кров ваша, серце ваше, життя ваше? Чому ж не відомщені досі? І хто це зробить? І коли?

— Кизляр-ага виявив до тебе непокірливість?

— Що мені з його покірливості? Змія міняє шкіру, а не норів! Спитайте його, де він був тої ночі, коли призвідці збиралися в його покої? Може, злітав у небо і нічого не бачив, не знав? Спитайте його, ваша величність! А ще спитайте, як називав ваших дітей. Ви не чули? До вашого державного вуха не долетіло це слово? Їх називали недоносками! Чуєте? Недоносками!

Вій посадовив її поруч із собою, обняв за плечі якось невміло, винувато. Вірив кожному її слову. Бо кому ж і вірити, як не їй.

— Ти могла б сказати про це мені в перший день.

— Султан повинен знати все сам.

— А коли не знає?

— Не знає тільки тоді, коли не хоче.

— Ми приберемо кизляр-агу. Але кого поставити великим євнухом? Ми не думали над цим ніколи.

— Поставте Ібрагіма, начальника білих євнухів.

— В гаремі повинні бути євнухи чорні.

Їй однаково було — білі чи чорні, капіджібашу Ібрагіма назвала лиш для того, щоб

познущатися над великим візиром,— хай простий люд сміється, називаючи візира євнухом, а євнуха — візиром. Але, назвавши ім'я капіджібаші білих євнухів, уже не хотіла відступати.

— Він захистив гарем від яничарів. Не злякався, відбивав усі напади. Врятував ваших дітей і вашу честь.

— Усіх врятував молодий яничар, якого я зробив яничарським агою.

— Ви досі не казали мені про це.

— Мужній і чесний воїн — він гідний нашого довір'я.

— Я б хотіла його бачити, мій султане. Як його звати?

— Він зветься тепер Гасан-ага.

— І ви знов кинули його між яничарів? Він там пропаде!

— Я зробив його яничарським агою.

— Ви кинули його між яничарів — це однаково що на поталу хижим звірам! Я читала в старих хроніках, як сельджуцький султан винагородив якогось Кам'яра, що врятував його від змовників. Султан дав Кам'ярові тисячу золотих, п'ять мулів, п'ять копей з сідлами й вуздечками, шість невільниць, п'ятдесят слуг і округу з прибутком у сто тисяч акче. Я хочу побачити цього Гасан-агу. Мій повелителю, обіцяйте мені!

Він погладив їй волосся.

— І приберіть цього страшного Чотириокого!

— Не вночі ж. Діждемося ранку.

— Ні, зараз, негайно! Я боюся, він уже все почув, що я говорила, все бачив і ще до ранку задушить мене! Ваша величність, врятуйте мене від цього нелюда! Приберіть його, мій повелителю!

— У сералі негоже страчувати злочинців.

— Хіба я домагаюся його смерті? Приберіть його звідси. Куди завгодно, аби тільки не було його тут. Хай виженуть за брами, як пса, і не пускають назад. Виженуть і не пускають!

Чауші, які стерегли недоторканність султанської ложниці, не могли переступати священного порога. Сулейман сам вийшов до них, і вони побачили султана без тюрбана, в розхристаному халаті, гологрудого, у ступанцях на босу ногу, якогось ніби винуватого й лагідного. Але наказ, відданий їм султаном, не був лагідний. Лише два слова — і більше нічого. І мовчазна покірливість, а тоді мовчазне виконання. Всемогутнього кизляр-агу взяли, як був, нічого не питаючи, нічого не кажучи, ще тої ночі відпровадили до Еді-куле, де безсонний сторож підземель перший кат держави Джюзел Мехмед-ага, зарослий шорстким чорним волоссям до самих очей, так само мовчки штовхнув колишнього великого євнуха туди, звідки не повертаються, і, шкірячи великі жовті зуби, заgrimів залізними іржавими засувами на оббитих іржавим залізом дверях. Коли чоловіка приводять мовчки і пхають у підземелля, то й питати нічого не треба. Слідство йтиме за мурами Еді-куле. Невидиме, незнане, таємниче. Так само таємниче вирішуватиметься доля в'язня. Або забудуть навіки, і заживо зогниє у темниці, або задушать. Без ніяких пояснень. Тут не пояснюють нічиєї смерті. Навіть

спадкоємців трону і великих візирів.

Так і щез цей чоловік без імені, бо на ранок у його покої вже сидів повий кизляр-ага, похмурий, величезний боснієць Ібрагім, і євнухигнулися перед ним так само, як і перед його попередником, коли ж пішов на поклик валіде і впав навколішки на білий килим, султанська мати жодним порухом не видала свого здивування чи обурення, не питала нового великого євнуха про ім'я, просто називала кизляр-агасі-ефенді — змирилася з поразкою чи зачалася?

Роксолана ждала, поки допустять до неї чоловіка, який врятував їй життя. Не мала покоїв поза гаремом, тому вимушена була скористатися з султанових. Уже знала, що саме в цих розписаних венеціанцем Джеїнтіле Белліні кімнатках Сулейман любив усамотнюватися з Ібрагімом, часто ночував там, забуваючи про свою Хуррем.

Роксолану стерегли два євнухи, сховані в сусідньому покої, ввести Г'асан-агу і пильнувати молодого яничара мав сам великий євнух Ібрагім, бо султанша була найбільшою державною цінністю. "Державна цінність" сумно всміхалася. Так ніби чоловік, який рятував їй життя, міг замахнутися на це життя. Безглуздя, безглуздя!..

Сиділа па низенькому парчевому дивані вся в білому із золотом, широкий одяг розметаний по дивану, мов золоті крила, крила для краси, а не для польоту. Не злетиш уже, не полетиш звідси, Настусю, ой не відлетиш!

Кизляр-ага ввів яничара нечутно й несподівано. Яничар упав на підлогу, вклонився, цупкі його хирки заважали йому. Цей молодий, дужий, гнучкий чоловік одразу втратив усю свою зграбність, дивитися на нього було болісно й тяжко.

— Встань,— звеліла йому Роксолана. Не любила поклонів. Не вірила тим, хто любить кланятися. Кланяється, а ніж за пазухою.

Він підвів голову, випростав спину, але зостався на колінах. Кизляр-ага стояв за ним, як стовп. Тільки вклонився султанші і тепер втішався приниженням яничара.

— Підведися,— знов наказала Гасан-азі Роксолана. Він несміливо підвівся, був майже так само високий, як великий євнух, але не такий грубий, гінкий, мов тополя в стеку, з гарними сірими очима, приємним лицем, яке трохи псував переляк.

— Ти не повинен мене боятися,— усміхнулася Роксолана.— Я хочу подякувати тобі за велику послугу, яку ти зробив султанові.

Яничар знов упав на коліна. Справді дивний яничар. Зовсім не схожий на тих зарізяк, які примушують самого султана злазити з коня, йти до них пішки, ледь не вклонятися їм, принижуватися і благати.

— Встань! — уже суворо промовила вона.— Мені по подобається, що ти весь час падаєш на коліна.

Але яничар її не слухав. На колінах трохи наблизився до неї, аж зворухнувся загрозливо кизляр-ага, мовби наміряючись його притримати, приклав руки до грудей і несподівано (боже, невже це їй не почулося, невже справді?) заговорив її рідною мовою:

— Ваша величність, моя султаншо, правду мовлять, ніби ви з України? Це правда? Скажіть мені, ваша величність, благаю вас усім святим!

Вона розгубилася так, що навіть не зуміла вдати, ніби не чує, ніби слова ті звернені не до неї. Ледь не скочила йому назустріч, не вхопила за руки, не підвела з килима.

— З України? Ваша величність! Правду кажуть усі?

— Я тепер думаю і говорю по-турецьки,— спокійно промовила Роксолана.

Тоді він повторив своє запитання по-турецьки, не діждавшись відповіді,— ще й по-арабські й по-перські, але Роксолана мовчала. За п'ять років уперше стріла людину з рідної землі, і збентеженім, що її охопило, було безмежне, розгублення — непередаване. Досі не шукала нікого, бо не мала ніякої змоги, замкнена за брамами гарему, заклопотана впертим намаганням утвердитися, перемогти, вивищитися над світом приниження і безправ'я. Вирвалася ледь не ціною власного життя і життя своїх дітей — і ось дарунок долі! Чоловік з її рідної землі! І очі сірі, як соколине крило, і мова лагідна й співуча, і душа незгрубіла навіть від жорстокого яничарського побуту. Дивилася на Гасана, бачила його й не бачила. Стояв перед нею Рогатин, і батьківський дім стояв, і степи зеленіли шовками, а над ними сонце — ніде в світі немає такого лагідного сонця! Була тут і не була. І цей юнак тут чи й не тут? Як могли опинитися вони серед цих дрібних грабіжників, які тисячу років тільки те й знали, що палити, плюндрувати, витоптувати кіньми все живе, перетворювати на порох навіть камінь? А за нею і за оцим Гасаном (як його хоч звали колись?) стояли цілі піки. В їхніх степах скіфи пасли своїх коней і припинали їх золотими ланцюгами. Київ мав золотoverху Софію, коли Царгород сірів свинцем, а предки Османів сельджуки йшли від трави до трави та згадували в снах своїх пустелі, з яких з'явилися.

— Як; тебе звали? — несподівано спитала Роксолана яничара.

— Василем.

— Змдки взято тебе?

— Не знаю. Був малий. Пам'ятаю степ, річку й верби. Більше нічого.

— Мову пам'ятаєш?

— Уже й забув би, та серед аджемів були земляки, серед яничарів так само. Але мало. Наших більше вбивають, ніж довозять аж сюди.

— Ти міг би вибрати кілька вірних товаришів?

— Товариші завжди є. Без них пропадеш. Але не всі вони — земляки.

— Не важить. Потрібна тільки вірність. Будете мені слугами на волі, поза гаремом. Я повинна мати тут своїх людей. Султан дозволить. Будеш їхнім агою.

Вже не питала його згоди: бачила ту згоду в Гасанових очах. Махнула йому рукою, йому й кизляр-азі, заплющила очі, щоб па бачити, як виходитимуть обидва, не вслухалася в їхні притишені кроки — вслухалася в свої зухвалі, божевільно сміливі думки. Вирватися на волю, як ще ніхто не виривався! Мати вірну тобі душу на волі, близьку, майже рідну — яке це щастя! Тільки тепер згадала, що забула зняти яшмак і показати Гасанові своє лице. Щоб побачив, запам'ятав, повірив, що жива ще, що воля живе в кожній рисочці цього обличчя. Тоді злякалася: що скаже султанові і як скаже? Старий кизляр-ага вже побіг би до валіде й нашептав у її чорне вухо, Ібрагім що не мав такого сприту, не побіжить, і ніхто не знатимо про її дивну розмову з молодим

яничарським агою. Із султаном говоритиме вона сама.

Розмова була нелегкою. Султан ніяк не міг збагнути, чого хоче Хуррем.

— Ти хочеш віддячити йому? Винагородити за сміливість? Він твій єдинокровний і рятував тебе? Що ж, ми вміємо платити за благородство.

Вона вперто повторювала:

— Мені потрібен вірний чоловік поза гаремом.

— Все до твоїх послуг і без того.

— У стінах Баб-ус-сааде? Я хочу вийти за межі цих стін. Коли не сама, то довіреними людьми.

— Але це порушення звичаїв. Ніхто із султанів не дозволяв...

— А хто із султанів брав Белград і Родос? Ви найбільший з усіх султанів, то чому маєте лише зберігати звичаї, а не встановлювати свої? Я хочу, щоб цей чоловік був моєю тінню там, де я сама не зможу появлятися.

— Для цього треба чоловіка випробувати.

— Хіба, рятуючи нас від заколотників, він не витримав випробування? Окрім того, він буде завжди перед очима. При дворі досить дармоїдів і нероб, щоб наглядати за Гасан-агою і його людьми.

— У нього вже є люди?

— Немає нікого, але я сподіваюся, що ваша величність про все подбає. Для мене і ваших дітей.

— Я подумаю,— без особливої охоти мовив Сулейман, і Хуррем огорнула його теплим поглядом за цю скупу обіцянку.

Гасан-ага не виявив ніяких зазіхань на двірські шовки й оксамити, на дорогі наїдки й палацові аромати. При переговорах із кизляр-агою висловив бажання лишити свій яничарський одяг, помічників собі набрати теж з яничарів, жити всім у приділенім їм окремому приміщенні в палацовому дворі за воротами Баб-есселяму, щоб бути завжди під рукою у великого євнуха, отже, і у султанші Хасекі. З яшічарів набрав собі самих Гасанів. Нечисленні імена повторювалися серед яничарів сотнями. По кількасот Гасанів, Ібрагімів, Ісмаїлів, Мехмедів, Османів. Щоб не було плутанини, вишивали в себе на грудях номери: Гасан перший, Гасан сто дванадцятий. Жодна королівська династія не давала стількох можновладців з однаковими іменами. Щоб не плуталися з числами, рятувалися прізвиськами. Гасан-агу звали Коджа за його вмільсть у мовах, якими він оволодівав легко, з льоту, мовби граючись. Із собою він узяв Атеш Гасана, себто вогонь, Пене Гасана, тобто заїку, Делі Гасана, або ж божевільного, Ййне Гасана, або голку, бо був худий, як голка, Мелек Гасана, ангела, і Налбанд Гасана, коваля. З усіма був під Белградом і Родосом, з'їв з усіма безліч казанів султанського плову, вірив їм, вони вірили йому, може, не відзначалися розумом, може, були занадто самовпевнені й жадібні часом, дбаючи не про власну гідність, а про здобич і бакшиш, але таке вже було їхнє життя і хто б міг звинуватити цих людей. Випадок поміг вирватися йому па волю з яничарського пекла, хотів вивести за собою і своїх товаришів, знаючи, що може покластися на них і в добрі й у злі.

Попервах нове їхнє життя навіть налякало Гасанів. Лежали в своїх покоях, обжиралися жирними недоїдками з візирських столів, обростали салом, відчували, як їхні молоді жилаві тіла втрачають сприт, аж хотілося начхати на все і приєднатися до яничарських орт, які з ранку до вечора вправлялися на Ат-Мейдані, удосконалювалися в мистецтві різати, колоти, розстрілювати стрілами й з мушкетів, розрубувати ворога начетверо й на дрібніші шматки, ламати кістки, видавлювати очі, душити, гризти зубами.

— Ж-живіт н-наїв — додому тягне,— скаржився Попе Гасан. З нього кепкували:

— А до ж твій дім?

— Чи хоч знаєш, у якій стороні?

— Була в собаки хата, дощ пішов — вона й згоріла.

— То бакшишу від султана домагався, тепер додому закортіло.

— Полеж ще з місяць — з тебе лій топитимуть для султанських каганців.

Нудьга їхня була б нестерпною, коли б не оточували їх сотні, а може, цілі тисячі придворних дармоїдів, що тинялися без діла, збирали й розносили плітки, норовили урвати для себе більші шматки, доносили один на одного, лягали і вставали з думкою, яку б підлість зробити ближньому. Як гусінь на зеленому листі, усе це повзало, кублилося, червилось, жерло, паскудило, і хоч щокроку розбризкувано бальзами, але здавалося колишнім яничарам, що сморід тут стоїть набагато тяжчий, ніж у їхніх иуждениих кам'яницях, де тхне пріллю, брудом і міцною чоловічою сечею. Яничари Гасан-аги незабаром освоїлися в цьому дивному побуті, так само тинялися знудьговано, скрізь всовували свої носи — створювалося враження, ніби султанша понатикала своїх, людей повсюди. Їх остерігалися, побоювалися, обходили боком. Вельможі поглядали боязко, султанські кухарі підкладали жирніші шматки, гаремні євнухи давали дрібні дарунки про всяк випадок, бо чомусь думалося їм, ніби Хуррем наставила цих зарізяк для підглядин саме за ними тут, на волі.

Чимось вирізнитися з-поміж палацової челяді — хавашів, коли ти не займав тут найвищих становищ, мабуть, не вдавалося ще нікому й ніколи. Заслуги винагороджувалися дарунками, злочини або й просте нехлюйство каралися смертю, одне вело за собою ненависть, друге — забуття. Та й уся ця складна будівля, звана султанськими палацами, виникла не для того, щоб тут хтось, крім самого падишаха, міг займати осібне місце, а тільки як підніжжя величі можновладця — а хто ж звертає увагу на підніжжя? Першим османським емірам, які нахабно замахнулися на велич сельджуцьких султанів, навіть не спилася та розкіш, якою оточать себе їхні нащадки. Що Фатіх, входячи в повержеїний Константинополь, не міг похвалитися пишним двором і тисячною челяддю. Але перед очима стояли залишки величі царгородських імператорів, у серці своєму проніс Мехмед Завойовник дивну любов до візантійської принцеси, яку зробив своєю улюбленою жоною, заховавши її під іменем Гюльбахар, і, може, ця любов спонукала його перейняти від імператорів, відповідно застосовуючи й змінюючи майже весь двірський церемоніал, усю надмірність і марноту їхнього побуту, описаного ще імператором Константином Багрянородним.

Імператорські палаці були сплюндровані яничарами Фатіха, султан не став відновлювати руїн, а звелів поблизу споруджувати свій палац, гідний великого завойовника цієї столиці світу. Місце було обране навпроти одної з брам Царгорода, по якій під час облоги була найбільша султанська гармата. Брану назвали Топкапи, від неї назва перейшла й на палаці, їх так і звали відтоді: Топкапи. Будував Фатіх, тоді його син Баязид, султан Селім, Сулейман так само не мав наміру відставати від своїх предків, Топкапи вже були й не просто будівлями, нагромадженням розкішних залів, безконечних покоїв, заплутаних переходів, міцних мурів і брам,— то був цілий світ, химерний, складний, жорстокий і безжальний, світ, в якому мав панувати один чоловік, решта гнітилася, принижувалася, упосліджувана, плазувала і жорстоко відплачувала за своє сите, позолочене рабство всім, хто лишався поза межами Топкапи. Священну особу султана оберігали гулями, оглани, муфреди. Від них ховалася смерть, ангели, що допитують чоловіка після смерті, втікали від цих молодців-іноземців. Вони жахали своїм виглядом Мункара і діями Некіра [62]. Під час селямликів есаул їхав поперед султанської карети і розганяв народ криками й палицею. Сто двадцять огланів, озброєних золотими шаблями, супроводжували султана і безугавно ревіли "Хасса!" — "Сторонись!" Замикали похід похмурі чубдари й дурбаші з довгими дубцями в руках, мовби втілення покарань, які щедро й невпинно роздає султанська влада. Близькість до особи падишаха, хоч і приховувала в собі постійну небезпеку, водночас сповнювала цих людей неймовірною пихою, найостанніший писець-язиджі з Топкани почувався могутнішим за якогось санджакбега з далекої провінції, а який-небудь охоронець султанських пантофель, намотувач тюрбанів або спальник-хаджіб випромінював всемогутність мало не таку саму, як великий візир або члени султанського дивану.

Водночас у палацовій ієрархії не було ніяких таємниць, кожен знав своє місце, загадковим міг бути для чужаків, але не для своїх, ролі було розписано наперед, назавжди й навіки, і ніхто не міг порушити усталеності, відступити від узвичаєнь бодай на крок, бо порушників карано негайно і безжально.

Люди Гасан-аги виявилися зовсім чужими там, де всі місця роздавалися вищою владою і волею. Непрошені, незвані, непередбачувані, попервах зустрінуті були вороже, зневажливо, погордливо, бо ж прийшли в Топкапи не за велінням і згодою султана, якому тільки й могло належати тут найвище право, а прислані силою іншою, невідомою, власне, силою неіснуючою, бо жінка, навіть коли вона стає султаншею, для синів ісламу ніколи не може слугувати законом.

Гасан-ага зі своїми яничарами сприймався палацовою челяддю як щось нетривке, тимчасове, породжений примхою, мав так само швидко й зникнути завдяки новій незбагненній примсі чарівниці султанші, якій падишах чомусь догоджав, мов болячці. Та минали дні й тижні, а Гасан-ага не зникав, його люди тинялися по Топкапи, товклися на султанській кухні, ловили гав коло брам, набридали стайничим-ібрахорам, щоб ті вчили їх їздити верхи, так ніби мали намір із простих піхтуряк-яничарів вискочити одразу в паші. Згодом у їхніх гаманах задзвеніло золото, і дзвеніло воно густіше й густіше, так ніби плачено їм за неробство, дотримуючись при цьому якоїсь

химерної такси: що більше неробство, то щедріше плачено. Тимчасові набували сталості, якій позаздрити могли навіть ті, хто стояв біля самої особи падишаха. Були просто небажані, тепер лякали силою, їхня загадковість ставала щодень загрозливішою, тому кожен про всяк випадок запобігав тепер перед цими людьми. Нещасні безбатченки, юнаки, приречені стати кривавим м'ясом для султанських битв, ще вчора жорстокі вояки, яким судилося, тільки знепавидження повсюдне, яничари Гасан-аги навіть розгубилися від тієї запобігливої уважливості, з якою несподівано накинулася на них челядь Топкапи. Яничарська звичка до примітивного насичення, до хапливих грабувань і короткочасних утіх штовхала їх до неперебірливості, часом і до дріб'язковості. Вони вважали себе щасливими, отримавши зайвий шматок жирної баранини, білішого борошна для халви, вибравши собі стріл у султанській зброярні, помінявши розтопане взуття на нове в палацових сховищах. Але згодом, вдовольнивши найперші потреби і збагнувши, що для цього не треба затрачати будь-яких зусиль, вони стали пильніше придивлятися до цього дивного світу і завдяки своєму природному розуму й вигостреній постійними небезпеками спостережливості незабаром збагнули, що найбільша цінність, якою володіють усі ці люди, не наїдки й напої, не одяг і зброя, навіть не коштовності, а знання державних таємниць, вісті й новини. Вісті пливли до придворних могутньою рікою, пливли приховано, незбагненне. Тут знали все, що стане знане всім завтра або й через рік, відомо було їм і те, що ніколи не вийде за брами Топкапи, вісті були тут скарбом, зброєю, товаром, знання про минуле тут зневажливо віддавано мудрецам, бо ні мудреці, ні минуле ніколи не загрожують хлібові щоденному, зате все, що торкалося дня нинішнього і намірів на прийдешнє, усі відомості, підслухи, таємниці викрадені, куплені, вирвані жорстокими тортурами, народжені сліпим випадком або й примхою можновладців, призбирувано хапливо, жадібно, загребуще, пильновано жорстоко й невтомно. Та коли зажерливість і підозрілість людська не мають меж, то так само не має меж і людська марнота. Коли хто має щось, він не втримається від спокуси похвалитися. Навіть скупий, який ховає золото в підземеллях, хвалиться своєю скупістю, то що ж казати тоді про тих, найбільше багатство яких складало знання, вісті, новини? Знання рвалися з цих людей, як загадкові глибинні сили, що викликають землетруси. Вісті розліталися, мов налякане птаство. Новини старіли скоріше за жінок, Топкапи повнилися шепотом, притишеними голосами, натяками. Часто досить було погляду, жесту, кивання пальцем, щоб передати щось важливе. Відчинені або зачинені двері, ледь відсунута запона, тінь за решіткою, ледь вловимий запах, чиясь невловима присутність або затяжлива відсутність — усе могло свідчити про те чи про інше, все слугувало знаком для втаємничених, повідомленням для довірених, попередженням або застереженням для своїх. Тому й намагалися стати тут втаємниченими, довіреними, своїми. Яничари Гасан-аги, хоч і були чужими для всіх хавашів Топкапи, але опинилися завдяки своїй незвичності на перехрестях усіх таємничих вістей, новин і знань, і в короткому часі стали володарями найбільших скарбів, не докладаючи, власне, для цього ніяких зусиль.

Дивно влаштована людина: з неймовірною жадібністю гребе вона до себе все на

світі, безмірно страждає, коли їй чогось не дістається, але ще більше мучиться, коли не може в той чи інший спосіб позбутися з таким трудом здобутого. Розтринькати гроші, перепаскудити наїдки й напитки, похвалитися таємницями, змарнувати все своє життя. Чи ж треба дивуватися, що розледащілі натовпи султанських придворних, різними способами здобуваючи вісті й новини, мерщій намагалися поділитися тими новинами, похвалитися своїм знанням, своєю втаємниченістю, і часто виходило так, що уст для потаємних шепотів було набагато більше, ніж пожадливих вух для слухання, тож як мали зрадіти всі ці пліткарі й базіки, зауваживши появу свіжих людей, ще не зіпсованих, не пересичених забороненим знанням, ще не заплутаних у неминучі інтриги й підступи. На Гасанових людей валилося все підряд: хто вкрав барана, у чий гарем прокрався молодий ходжа, кого таємно втоплено в Босфорі, який посол прибув, а який у дорозі, скільки витратив Коджа Сінан на будівництво джамії Селіма і скільки ще витратить, де збунтувалися кочовики-юрюки, який завбільшки рубін послала султанові мати французького короля Франціска, щоб Сулейман визволив її сина з полону. Звиклі до послуху своїм агам, яничари несли вісті Гасанові. Той, переповнений ущерть цим несподіваним добром, ішов до султанші й переповідав усе їй. Не розпечена нічиєю увагою, крім султанової, не призвичаєна до вислухування такого огрому вістей за ці кілька років гаремного життя з його суворою замкненістю, відвикла від тривоги, величчя й дріб'язку світу, Роксолана спочатку навіть розгубилася від такого напливу вістей, серед яких були й такі, що про них не знав навіть султан, а тоді вжахнулася своєму дотеперішньому незнанню, своїй байдужості, своєму п'ятилітньому забуттю. Забула про все на світі, жила тільки для себе, дбала про власне визволення і вознесіння. Визволялася і возносилася — і однаково перебувала в загрозовій близькості до насильства й смерті, незваної, але вічної небезпеки то від валіде, то від великого візира Ібрагіма, то від яничарів, то від великого муфтія, то від найупослідженішого гаремного євнуха. Трьох речей прагне найперше людина. Перше: жити. Завжди бодай на день чи годину довше за іншого, але жити, жити! Друге: бути щасливою. Щастя можна знайти навіть у стражданні, коли це страждання від любові або ненависті, можна бути щасливим і вмираючи, але коли вмираєш, борючись, переборюючи, перемагаючи. Любов може стати найбільшим щастям, але ж як ще багато треба для цього, бо самої любові людині ніколи не досить. Тому неминуче впливає третя передумова людського існування: знання. Навіть дитина не хоче жити в незнанні. Жити — щоб шукати істину, і в цьому — щастя. Чи може бути істина в любові і чи досить самої любові для вдоволення невиситимої людської жадоби знань? Тоді можна б спитати інакше: чи може одна хвиля бути морем?

Гасан приходив, кланявся здалеку, пильнований невідступним кизляр-агою Ібрагімом, що нависав над ним, як втілення підозри й недовір'я, мішаючи слова турецькі й українські, переповідав Роксолані почуте. Великий візир Ібрагім послав з Єгипту корабель на свій рідний, острів Паргу, і той корабель привіз до Стамбула всю Ібрагімову родину: двох дорослих братів, батька й матір. Тепер вони ждуть повернення великого візира з Єгипту. Яничари перехоплюють отари баранів, призначених для

султанських кухонь, і перепродують їх коло Едірне-капу. Імператор Карл розгромив біля Павії французького короля Франціска і взяв його в полон. Мати французького короля Луїза Савойська таємно вирядила посла до султана Сулеймана, передавши ним величезний рубін в дарунок султанові за те, що він визволив її сина. Але посла з його людьми перехопив боснійський санджакбег Хусрев-бег, і немає ніяких чуток ні про посла, ні про рубін. Ібрагім з Єгипту везе п'ятсот наложниць, яких хоче подарувати султанші Хасекі під виглядом служебок. Прибув посол від польського короля. І сам посол і всі його люди числом до шістдесяти зодягнені в коштовне вбрання, пошите по-італійському, бо польський король узяв собі жону з Італії, із славетного роду Сфорци. Зветься посол Ян з Тенчина.

Коли почула Роксолана про того Яна з Тепчина, ледь не закричала: "Приведіть його сюди, хочу його бачити, хочу почути голос звідти, звідти..." Все в ній стрепенулося, здригнулося, закривавилося. Матуся рідна, батечко, Рогатин... Може, її немає нікого й нічого, а може, може... Чи подумала про них, про всіх, кого знала, про землю свою і про народ свій, що страждає, що змагається з дикими загарбниками, вмирає і оживає знов і знов і сміється, співає пісень своїх, може, найкращих у світі! Її охопила нестерпна туга: довідатися, узнати, полетіти, полинати. Спокутувати свій гріх. Ще недавно почувалася жертвою, тепер вважала себе грішницею. Жінки, які люблять деспотів,— найбільші грішниці па світі. Пітьма довкола них холодна і безмежна, безмежний відчай, облуда і біль, яких завдають одне одному, і мовчання, мовчання... А жінка ж послана в світ, щоб утверджувати справедливість, вона знаряддя і міра справедливості, але тільки доти, поки виконує своє велике призначення.

Лиш тепер згадалося те, чим змаловажила: вість про Ібрагімову родину. Хижий грек, утвердившись при дворі безмірно, згадав і про рідних і мерщій перевіз їх до столиці. А вона? Чому вона не подумала про це, чому не попросила султана допомогти їй? Цього посла, незнаного Яна з Тенчина, дарувала їй сама доля. П'ять років жила вона без жодної звістки з рідного краю, тепер не могла стерпіти й п'яти днів. Негайно послала Гасана розпитати, довідатися, узнати. Мерщій, не відкладаючи, одна нога там, друга — тут, перш ніж про посла буде сказано султанові, перш ніж пущено буде посла перед султанські очі.

Та з півдороги й завершила Гасана. І коли, подивований цією незбагненною переміною її настрою, знов став перед нею молодий яничар, вона, ламаючи собі від нетерплячки пальці, кусаючи рожеві губи, мовби звертаючись до самої себе, шепотіла:

— Ні, так не годиться! Ти навіть не маєш відповідного одягу. Що це за одяг! Ти мій посланник. Особистий: посланник султанші Хасекі. Ти повинен мати відповідний одяг, щоб перед тобою тремтіли. Перед багатством і могуттям. Що це за дрантя на тобі? Що за яничарське убозтво? В тебе повинні бути шаровари найширші в імперії! Тюрбан — вищий за султанів! Тканини — найбагатші а усіх знаних. Зброя — у самоцвітах, як у великого візира. Тільки тоді ти підеш до королівського посла і спитаєш його про все, про що я звеліла спитати. А тепер іди, а я подбаю про все для тебе. І для твоїх людей так само.

Гасай несміливо зауважив, що його Гасани навряд чи захочуть змінити свій звичний яничарський одяг на будь-який інший. Роксолана не вловила його сумніву, вхопилася за інше:

— Ти сказав: "Гасани". Що це має означати?

— Я взяв собі в помічники тільки тих, хто, як і я, має ім'я Гасан.

Він перелічив їй своїх Гасанів з їхніми прізвиськами.

— Чи є в тебе серед яничарів вірні люди, що носять імення Ібрагім? — жваво спитала Роксолана.

— Є з різними іменами, але я вибрав...

— Відповідай про те, про що я тебе питаю.

— Так, ваша величність, є кілька Ібрагімів. Ібрагім Дейюс, Ібрагім Каллаш, Ібрагім Ільгат, Ібрагім Яйга. Роксолана засміялася, заляскала в долоні.

— Візьми їх усіх до себе! Візьми негайно всіх!

— Ваша величність, вони добрі яничари, вірні товариші в бою і в небезпеці, але в щоденному житті кожен відповідає тому прізвиську, яке йому дане. Дейюс справді негідник, Каллаш — пияк, Ільгат — нечестивець, а Яйга — базіка.

— Ти маєш людей, позбавлених вад?

— Байта величність, чи ж мені судити про людей?

— Коли питають — відповідай.

— Язык мій німіє, уста завмирають, чи ж я смію? Я в султанському палаці перед найяснішою султаншею...

— Про султана ми не говоримо, можеш не говорити й про мене (сама знаю себе досить), а про всіх інших. Бачив ти людей, позбавлених вад?

— Не доводилося. Життя ж таке страшне.

— То що ж заважає тобі взяти всіх цих Ібрагімів? Гасан схилився в поклоні.

— Як буде звелено, ваша величність.

— Тепер іди, а я подбаю про ваш одяг і про все належне. Знов мала просити в султана: і нових яничарів, і нового одягу

для всіх, і польського посла для себе на час, може, й невизначений.

Сулейман був вражений чуттям Хуррем.

— Ти хочеш затримати королівського посла, не пускати його мені на очі?

— Так. Я прошу його для себе.

— Ти знаєш про мої наміри йти на угорського короля?

— Про не знають усі підмітальники стамбульських базарів.

— Лле коли я не прийматиму посла, усі подумують, що я хочу вдарити не на Угорщину, а на Польщу! І тоді розгубляться навіть підмітальники стамбульських базарів.

— Цілком можливо.

— І це підказали мені не мої візири, а саме ти, моя Хуррем, моя Хасекі.

— Я не думала про це. Мені йшлося про інше... Але султан уже не слухав її. Безмірно був радий, що Хасекі стає його мудрою помічницею і в справах державних.

Якби мав перед ким похвалитися, негайно б зробив це, але єдиний чоловік, перед яким, розкривав свою душу,— Ібрагім,— був ще далеко від Стамбула, валіде від такої новини не зрадіє, а сповниться ще більшою ненавистю до молодії султанші, доводилося радіти самому без свідків, маючи єдину втіху в тому, щоб зробити радість і для Хуррем.

— Коли ти скажеш, ми приймемо посла від польського короля удвох,— сказав султан із не властивою для нього розчуленістю.— Ти сядеш зі мною на Золотий трон Османів, будеш першою жінкою, яка доторкнулася до цього всемогутнього золота.

— І останньою? — засміялася Хуррем.

— А хіба може бути інакше?

Вона поцілувала його вперті вилиці, безжальні османські вилиці, що підпирали жадібні очі, які загребуще зиркали на весь світ.

А в самої перед очима стояв батьківський дім, осяяний осіннім золотавим сонцем, весь у золоті листя, у золотій тузі. І стану всемогутньою у світі, і ляже тінь від мене золота... Боже праведний, віддала б усе золото світу за те, щоб опинитися в батьківському домі, сидіти біля вікна, дивитися на Львівську дорогу, на далекий ліс над річкою, на небо й ні про що не думати. Ладна була б навіть перенести той дім, складений із колод медвяної барви, сюди, хоч і за мури гарему, цього проклятого місця, де тужили тисячі жінок, для яких батьківщина лишалася десь у далеких безвістях, але не була тут і ніколи не могла стати. А їй закортіло перенести сюди бодай щось рогатинське, бодай скіпочку — і вже б стала щасливішою. Примхи? Дурість? Та вже не могла без цього. Дивно, як могла жити досі. Як жили всі султанші? Всі оті Олівери, Мари, Пурбани, без яких Османи не могли й дихнути?

Лихоманкові, божевільні думки. Вона всміхалася їм розгублено й трохи налякано, а султан думав, що Хуррем усміхається до нього, і готовий був за ту м'яку, майже дитячу усмішку віддати їй півцарства, а то й усе царство. Бо тільки вона єдина вміла рятувати його від самотності, цієї страшної і нестерпної кари, яку насилає небо на чоловіка, даруючи йому найвищу владу.

А тим часом Гасан, нехтуючи велінням султанші, не чекаючи, поки буде споряджено для нього небачене своєю пишністю вбрання, як був, у яничарському своєму обладунку, пробрався до польського посла.

Для житла приділено було послові величезний караван-сарай на Константиновому базарі. Гасан добре знав цю споруду, бо не раз, коли ще був яничаром, сторожував тут коло воріт разом з чаушами. Величезний чотирикутник, зовні облицьований грубими кам'яними блоками, ізсередини пиляним туфом. У зовнішніх стінах тулилися у кам'яних гніздах ремісники і золотники, за воротами диміли дві великі кухні, в нижніх склепінчастих приміщеннях стояли коні, а вздовж другого поверху тягнувся коридор, позад якого були невеличкі кам'яні келійки, в кожній два віконця — одне на вулицю, друге в коридор. Посеред тісного двору був колодязь з непитною водою, стайня не мала ні ясел, ні простих решіток для сіна, повсюди панували запустіння, бруд. Величезна, як князівський палац завбільшки, споруда аж кишіла від скорпіонів, ящірок, мишви й пацючні, єдиною перевагою цього пристанища була його відокремленість від усього

Стамбула, так що в чужинців складалося враження, ніби перебувають вони в якійсь маленькій незалежній державі, а деяким, докладаючи, щоправда, неабияких зусиль, вдавалося з часом навіть надати цьому похмурому притулку бодай деякої подібності до звичного домашнього житла.

Перед ворітьми караван-сарая стояла почесна сторожа з п'яти чаушів і чотирьох яничарів. Мали оберігати посольство від стамбульських нероб і супроводжувати посла або його людей, коли ті хотіли пройтися вулицями столиці.

Приворітні яничари знали Гасана, знали й те, що тепер він перейшов від простих пловоїдів до розманіженої палацової челяді, тож це дивно, що заступили йому і його людям дорогу — не так з наміром не впустити його до караван-сарая, як з бажання поговорити, повипитувати, як йому ведеться на султанських харчах та на м'яких пухових палацових постелях.

— А що, Гасано,— спитав старий, весь у шрамах сивий яничар,— правду кажуть, ніби ти лизав-лизав у султана, а тепер лижеш і в султанші?

— Ти б же тих і питає, хто каже,— огризнувся Гасан.

— Чи в неї воно хоч напахчене амброю та бальзамами? — вишкірив зуби молодий яничар.

— Хочеш, то піди понюхай,— спокійно порадив йому Гасан.

— Ач, як мордяки понаїдали на султанських пундиках,— втрутився ще й третій яничар, похмурий здоровило, з вусами завтовшки з руку.

— Тобі мало яничарського плову та тих крадених баранів, що збуваєш коло Едірне-капу? — насуваючись на нього, гримнув Гасан.— Ану відступись! Ідемо до посла за велінням самого султана! З дороги, пловоїди вошиві, грабіжники і зарізяки стамбульські!

— Ми по в Стамбулі ріжемо,— пробурмотів старий яничар,— ми поза Стамбулом, а вже коли тут різонем, то потече юшка аж так!

Він махнув своїм товаришам, і ті мовчки відступили, тільки поблимкували на Гасанових людей незичливо, бо хоч вони й носили ще яничарську одіж, але вже були чужаками, до яких — ні любові, ні поваги, ні співчуття, ні жалю.

По двору швендяло кілька безвусих польських пахолків, справді зодягнених у вишукані італійські й кумедні буфасті штанці, але два радники посла, які зустріли Гасана в коридорі другого поверху й провели до просторої, хоч і голісінької трапезної, мали на собі едwabні білі жупани, довгі, з вузькими рукавами, застебнуті під саму шию на густо поставлені круглі срібні гудзики. Радники були поважні, з настовбурченими пишними вусами, з довгими шаблями при боці, у химерних шапках, прикрашених пір'ям. Посол, який незабаром вийшов для зустрічі з Гасаном, схожий був на своїх радників, тільки жупан мав із золотистого едwabу. Вуса в пана Яна стовбурчилися, мов щетина на вепрі, у зеленкувато-сірих очах хлюпало щось несамовите. Гасан вклонився послові, повідомив, що він від султана. Не казав "від султанші", бо чомусь здавалося йому, що ніхто не може сприйняти цього всерйоз, адже па цій землі жінка ніколи не мала й не могла мати ніякої влади, отже, й значення.

— То, може, пан мені скаже, скільки ще я маю тут сидіти серед цих скорпіонів і бліх, прошу пана! — зривистим голосом закричав посол.— Десять днів, як прибув я до Стамбула, а ще досі нічого певного мені не сказано, тільки щодня йдуть то одні, то другі, і кожен вимагає бакшиш!

— Я не вимагаю ніякого бакшишу,— спокійно зауважив Гасан.

— То пан нарешті повідомить мені щось втішне?

— Все залежатиме від нашої розмови. Мені доручено поставити панові послу кілька запитань.

— І що? І тоді султан прийме моє посольство від найяснішого короля польського?

— Все залежатиме від тих відповідей, які пан посол дасть мені ось тут сьогодні.

— То хай пан — як папа звати? Гасан? То хай пан Гасан мерщій питає, що йому там треба!

— Я хотів спитати про Рогатин.

— Рогатин?

— Так. Чи знає пан посол таке місто в королівстві — Рогатин?

— А чому це я маю знати якесь паршиве місто русинське, прошу пана?

Гасанові аж свербів язик зауважити, що й Тенчин, з якого походить пан посол, не таке вже славетне місто, здається, навіть менш відоме, ніж Рогатин. Але стримався. Спокійно ствердив:

— Отже, ви чули про таке місто.

— Чув, чув, то й що з того?

— Чи воно ціле, не спалене, не поруйноване?

— А звідки я знаю!

— Погано,— зітхнув Гасан,— гірше, ніж я сподівався. Посол трохи стривожився. Намагаючись пригасити хоч трохи шал у своїх шляхетських очах і надати голосу доброзичливості, спитав:

— А чому панові залежать на цьому триклятому Рогатині?

— Та тому, пане посол, що наша султанша, славетна Хасекі, перша дружина всемогутнього Володаря Віку Сулеймана, походить із вашого Рогатина.

— З Рогатина? — ударив об поли пан Ян.— Бути того по може!

— І здасться, вона нешлюбна донька вашого короля.

— А вже цього ніяк не може бути! — закричав посол і замахав на Гасана руками, немов відганяючи його од себе.

— Чому ж? Хіба ваш король ніколи не був мужчиною і не мав любовних пригод на ловах або па війні?

— О, наш король,— покрутив свого пишного вуса пан Ян,— наш король розбив стільки сердець!..

— Він міг розбити якесь серце й у Рогатині.

— А міг, міг...

— Але нам не йдеться про це. Ніхто не забороняє королям мати нешлюбних дітей, але ніхто не може стати на заваді цим нешлюбним дітям мати свою долю, часом і

щасливу. Нам ідеться про самий Рогатий. Найдокладніші дані.

— Звідки ж я їх роздобуду? — розгублено пробелькотів посол.

— Далі,— шорстко мовив Гасан,— довідатися про людей, які мають прізвище Лісовські. Чи хтось із них зберігся. Коли зникли всі, то куди й коли. Чи є якісь сліди? Далі...

Він став перелічувати прізвища, махнувши, щоб радники посольські записували.

— Але ж звідки, звідки я можу знати про все це? — кричав майже розпачливо пан Ян.

— Коли не знаєте, пошліть своїх людей назад до королівства, хай довідаються про все й привезуть нам ці відомості.

— Дорога тільки в один кінець займе зо два місяці. Та два місяці назад. Та місяць на всілякі непередбачувані пригоди. Мені доведеться сидіти тут півроку! Рани господні!

— Тут сиділи й по три роки,— заспокоїв його Гасан.— І не так вигідно, як ви. Бувало, що й в підземеллях Еді-куле... Тому ліпше подумайте, кого ви пошлете, що вам треба для дороги, завтра я знову прийду сюди, щоб залагодити всі справи.

Посол дивився на цього дивного чоловіка, ідо говорив такою гарною слов'янщиною, але ж що говорив? Не до віри! Послати людей своїх лиш для того, щоб вони подивилися на той клятий Рогатий і пошукали там якихось Лісовських, Теребушків, Скарбських? Йому сидіти в цьому жахливому караван-сараї, годувати бліх і ждати, поки його люди ще двічі повторять ту страшну дорогу, яку він щойно відбув? Гори, урвища, розливи рік, клеkotливі води, багнюка, чортоторії, потрощені колеса, поламані кінські ноги, здохлі воли, арбаджії з розбійницькими мордами, сонні міхмандари-здирці і їхні слуги, викінчені негідники чохадари, приграничні яничари-чорбаджії, які грабують тих, хто в'їздить в імперію, і тих, хто виїздить з неї, незважаючи ні на султанські фірмани, ні на шертні грамоти, ні на королівські листи; гірська сторожа з барабанами, яка має стерегти подорожніх від грабіжників, а насправді обдирає всіх, хто має нещастя проїздити повз неї.

— Пан жартує! — ще не вірячи, вигукнув посол, але Гасан уже все сказав і не мав наміру далі розводити балачки, вклонявся перед послом і його вусатими радниками, мів кам'яну підлогу снопом пір'я на своїй шапці, задкував до дверей. Посол щось шепотів навздогін, мабуть, кляв стиха цього яничара, а може, кляв і самого султана з його султаншею, якій заманулося народитися саме в Рогатині, а не десь в іншому місці. До проклять Гасан був звичний, але думалося йому нині не про це. Зрозумів зненацька, що вперше відтоді, як малого його, скрученого сирицею, кинуто впоперек татарського сідла, вивезено з рідної землі, вперше після тоги чорного дня трапляється нагода знов повернутися під рідне небо, побачити степ, річку, тополі. Бо й справді: чому б не поїхати йому з постовими людьми до того Рогатина? Адже однаково хтось має їх супроводжувати з султанських людей.

З цим наміром, не вельми переживаючи за послове ігнорантство щодо Рогатина, став Гасан перед Роксоланою і мерщій виклав їй своє бажання.

— Ні, ти зостанешся тут,— твердо мовила Роксолана.— Звичайно, це було б

найкраще — поїхати тобі самому туди й довідатися про все. Але не можу тебе тепер відпустити. Згодом їздитимеш. Може, й далеко. Сподіваюся на це. Сьогодні ще не час. Повинна мати вірну мені людину там, де сама бути не можу. Ти потрібен мені тут. Про поляків подбаю. Простеж, щоб у них усе було гаразд. І зміни свій одяг. Не можу більше бачити цих яничарських дрехів. Іди.

Він знадобився султанші ще скоріше, ніж гадалося. З Єгипту нарешті прибув у сьйві й розкоші великий візир Ібрагім, привіз золото для державної скарбниці, багаті дарунки для султана, тисячі рабів і рабинь, привіз і особисті дарунки для султанші Хасекі. До того велетенського смарагда, що прикрашав подаровану Роксолані султаном сукню після Родосу, Ібрагім додавав тепер смарагдові сережки, перстень і браслет. Хотів вручити султанші сам, не міг довірити нікому такі коштовності, Роксолана ж розуміла,— хоче мати з нею розмову без свідків. Тримала його в руках, щомиті могла видати султанові, розповівши, як купував її, як ставив у своїй ложниці, як, уже віддаючи в султанський гарем, зривав з неї одіж, щоб побачити те, що йому більше не належало. Поки був далеко від Стамбула, може, успокоївся, тепер знов мав тривожитися, ходити, мов по лезу бритви, очікуючи пайлпхішого від цієї незбагненої жінки, надто ж довідавшись од вірних йому людей про все, що сталося останнім часом у столиці. Вона не захотіла бачити Ібрагіма. Кизляр-ага тільки шанобливо вклонився на її відмову і нічого не сказав, бо не смів, але султан, якому поскаржився, мабуть, сам великий візир, при побаченні з Роксоланою висловив подив такому її ставленню до свого улюбленця.

— Він хотів би сам поклонитися тобі. Дарунки треба приймати.

— Хай передасть через кизляр-агу.

— Але ж ти могла б допустити до себе великого візира. Йому приємно власноруч передати тобі такий-коштовний дарунок. Він би хотів завоювати твою дружбу.

— Дружби подарунками не купують.

— Ібрагім шанує тебе і хотів би висловити це особисто.

— Ви забули, що я народила вам сина. Жінка після народження дитини має очиститися.

— Хіба моя султанша не найчистіша з жінок? Я згадую, як після народження Селіма ти вже за тиждень захотіла подивитися па весілля Ібрагіма й Хатіджі.

— Вже забула про це.

— Але великий візир не забув тої високої честі. Хоче висловити свою вдячність. Він чоловік шанобливий.

— Хай. Не хочу його бачити.

— Але ж чому?

— У мене болить голова.

— Сьогодні болить, а завтра?

— Для нього — болітиме завжди.

Сулейман скупю посміхнувся на цей, як він вважав, дотеп його милої Хуррем. Прощав їй усе. Засліплений любов'ю, не помічав, як поволі скидає вона з себе кайдани

рабства, випрочується з міцних стисків гарему, виривається на волю, якої ще не знала жодна жінка при Османах. Усі її забаганки, хоч вони й різко розходилися з приписами шаріату, він вдовольняв охоче й беззаперечно вважаючи все те звичайними жіночими примхами і не помічаючи, що поряд з ним народжується характер могутній, твердий, незламний, владний. Підказати йому ніхто не вмів. Зробила б це валіде, але після яничарського бунту син не слухав матері. Те саме з сестрами. Ібрагім був надто обережний, коли йшлося про султаншу, ніколи не почувався певним щодо цієї загадкової жінки, тепер мав просто боятися її. Може, великий муфтії? Але той нічого нового не сказав би султанові, та й не мав права втручатися у справи гарему. Може, й сама Роксолана ще не відчувала своєї справжньої сили, так само, як не вміла відчути й розпізнати всієї складності після п'ятирічного одповимірного життя в гаремі. Була схожа па людей приречених, зважаючи на характер своїх занять, на усамотнений побут,— на художників, філософів, схимників, звичайних в'язнів, які без належної підготовки й необхідної душевної твердості та загартованості несподівано опиняються у світі чужому, ворожому, створеному не ними і не для них, і попервах (а то й назавжди) розгублюються, зламуються, скочуються до послужливості. Але схожість така була в неї лиш зовнішня, неусвідомлена:

свідомість Роксолани бунтувалася проти будь-якої покори, мала лелечка летіла в небо на твердих крилах, летіла ще й невисоко, але замірялася на політ високий, може, й напвищий. Висоти вона не боялася ніколи. В Рогатині залізала разом із хлопцями на найвищі дерева дерти воронячі гнізда. Ще й розгойдувалася на гіллі, так що гойдався весь довколишній простір, аж хотілося від страху заплющити очі, але вона не заплющувала, привчала себе до страху, до небезпеки, до відчайдушності. Тоді була попівська донька, якій усе прощалося, тепер стала султаншею — то чому б на прощалося їй і тут усе, що намірється зробити? Одноманітність неволі губить людську душу. Вона мала рятувати себе, не ждучи нічиєї помочі, не сподіваючись ні па підтримку, ні на співчуття. В якому розпачі, в якій тривозі жила всі ці роки — хто про це знав, хто думав? Подолала все, тепер мала вірити, що ніхто її не здолає,— у цьому був порятунк і хоч якесь відшкодування за навіки втрачену домівку. Султан стояв коло початків її найбільшого нещастя, порятунком від нещастя мав стати теж цей чоловік з темним, вилицюватим обличчям, з нахмуреними бровами, понуро закорюченим носом і з байдужістю, що доводила до розпуки. Султан знав тільки її любов, певно, вважав, що в цій маленькій Хуррем іншого почуття не може бути, і в гадці не маючи, що ненависть виростала в її серці набагато пишніша і буйніша, ніж любов. Бо й як могло бути інакше в цих палацах, де ненависть вирощували, мов квіти, збирали, як дощову воду в пустелі, нагромаджували, як хліб у засіках?

Роксолана мала кого ненавидіти. Навіть тисячі приятелів замало, але навіть один ворог — то вже забагато, говорилося в прислів'ї. А в неї ворогів було — аж чорніло в очах. Зуміла усунути лише одного з них — Чотириокого, кизляр-агу, але нічого не могла вдіяти ні з усесильною валіде, ні з султанськими сестрами, ні з Сулеймановим улюбленцем Ібрагімом, якого тримала в руках, але й сама була в ного руках так само.

Може, тому ненавиділа підступного й розумного грека найтяжче. До його смарагдів навіть не доторкнулася. Коли кизляр-ага Ібрагім приніс їх у золотих, вистелених білим оксамитом довгастих скриньках, вона тільки повела гнівно очима і, затискуючи на грудях тонкі свої руки, скинула підборіддям: геть. Ще не привчений до її мовчазної мови, величезний боснієць незграбно тупцявся коло дверей, не знаючи, куди подіти коштовності, поки Роксолана не гримнула на нього:

— Забери все це й віднеси назад великому візирові! Смарагди зблискували у відкритих скриньках, як вовчі очі, зеленіли, як трава на могилах.

— Ваша величність, великий візир кланяється вам цими коштовностями і ще просить прийняти від нього п'ятсот рабінь-служебок, яких він привіз для вас з Єгипту.

— Для мене? З Єгипту? Де вони?

— Великий візир жде вашого веління, щоб передати їх вам.

— П'ятсот служебок?

— П'ятсот.

— А скільки в мене нині?

— Сто двадцять.

— Сто двадцять від його величності султана, а тепер п'ятсот від великого візира? Віддай коштовності Гасан-азі, скажи, хай поверне їх великому візирові і хай скаже йому, що я не прийму ніяких служебок. Ніяких і ні від кого. Так скажи.

Кизляр-ага вклонився кілька разів і позадкував з покою, де кричало нове дитя султаншине і сама султанша теж готова була зірватися на крик із причин, не знаних похмурому стражеві гарему.

Гасан-ага мав неминуче зіткнутися з Ібрагімом. Так дві ворожі галери, повні воїнів, виходять у море лиш для того, щоб знайти одна одну й зчепитися бортами для смертельного поединку, бо ж обидві призначені тільки для цього, а воїни на них — для убивств і вмирання. Поставлені були занадто високо, щоб не помічати один одного. Ібрагім у безмежній своїй зарозумілості і знахабнінні вважав себе неподільним володарем султанового серця, Гасан виступав від імені сили, може, й меншої, непомітнішої, але загадкової своєю невідомістю, та й як знати, хто здобуде більшу владу над душею Сулеймановою: його улюбленець грек Ібрагім чи султанша Хасекі? Від своїх людей Ібрагім уже в Єгипті знав про появу дивних яничарів при дворі, Гасан мимоволі стежив за великим візиром, ще коли той був далеко від Стамбула. Один користувався для цього послугами платних донощиків-улаків, другому вісті приходили самі, без ніяких зусиль. Великий візир, власне, й не знав нічого про загадкових Гасанових людей, окрім того, що вони нічого не роблять, тиняються по Топкапи та хіба що всіх дражнять: звірів у клітках, білих євнухів коло гаремних брам, палацових писців-язиджі, наглядачів зброярень і султанських комор.

Гасан знав, що Ібрагім, щойно прибувши до Стамбула, покликав до столиці боснійського санджакбега Хусрева, щоб провести слідство про зникнення французького посла з рубіном Луїзи Савойської. Султанові про це ще не доповів, і Сулейман не знав ні про посла, ні про самоцвіт. Переселившись у відбудований Коджа

Сінаном палац па Ат-Мейдані, великий візир поробив своїх голодраних. братів управителями двора, матір перевів у іслам, батькові дав санджак із річним прибутком па кілька тисяч дукатів, але старий рибалка з острова Парги не поїхав урядувати в своєму санджаку, лишився в Стамбулі, тинявся по брудних таємних корчмах, п'яний спав на вулицях, ганьблячи свого високопосадного сина. Про це султанові теж ніхто не доповідав, та й навіщо? Валіде щотижня відвідувала свого зятя й доньку Хатіджу в Їхньому розкішному палаці, мабуть, охоче перебралася б до них назовсім, але не дозволяла гідність, та й не хотіла втрачати свого законного становища повелительки гарему. Знав Гасан-ага й про те, що перші три ночі після прибуття з Єгипту Ібрагім провів не з жоною, а з султаном, якому привіз дорогі кандійські вина і приготував безліч нових мелодій, які сам грав на віолі. Мелодії збирав з усього світу, для цього тримав коло себе високоплатного вчителя-перса, щодня удосконалювався у мистецтві грати, знаючи, яку втіху матиме від тої гри Сулейман. Єдине, чого ніхто ніколи не міг знати,— це про нічні розмови султана з своїм улюбленцем. Дільсізи мовчали. А хто ще міг проникнути у святая святих? Були здогади, що султан здебільшого мовчить, слухаючи, як вертлявий грек награв на віолі та читав йому старовинні книги. Коли мовчиш, гарно думається, а султан любив подумати, це всім було відомо. Про що говорить Сулейман у своїй ложниці з Роксоланою, так само ніхто не міг ні знати, ні догадуватися, але тут уже всі були впевнені, що султан не мовчить, а говорить, бо яка ж жінка дасть помовчати чоловікові, та ще в постелі?

Не були таємницею й зустрічі Ібрагіма з Луїджі Гріті і Скендер-челебією. Ця трійця вершила всі фінансові справи імперії, вишукувала для султана кошти на утримання армії і стамбульського двору, для яких уже мало було навіть державних прибутків. "Вишукувати кошти" викликало недовірливі посмішки навіть у людей невтаємничених. Як можна щось знайти там, де його немає і не може бути? Жити ставало гірше й гірше. Піднімалися ціни на золото й срібло. Росли ціни на одяг і продовольство. Коли згідно з древніми османськими законами із ста дірхемів срібла карбували чотириста акча грошей, то тепер карбували вже шістсот акча. Надзвичайні державні податки виникали один за одним. Готуючись до нової війни, султан дозволив Ібрагіму здерти з усіх жителів імперії подвійний податок з голови. У кого не було грошей, продавали сестер, жон, матерів. А державі все було мало. Марнотратство на розваги й прикраси перевершило всі межі. Сукно, атлас, шовкові та бавовняні тканини, тюрбани й покривала продавалися неповним аршином. При дворі й повсюди в імперії спалахнула пошесть хабарництва, без хабара під виглядом бакшишу, тобто звичайного дарунка, не надавався жоден пост, жодне місце, а придворні, налякані перешептами про нові та нові крутіства Ібрагімової трійці, всі зусилля свої спрямовували тепер на те, щоб зібрати сякий-такий скарб, мовляв, на чорний день завжди знадобиться біла копійка.

Власне, Гасан ще й досі дивився на великого візира очима яничара, якому при Ібрагімові стали платити удвічі менше, примушуючи охороняти життя людей, що почали жити удвічі розкішніше, ніж колись. Завдати бодай незначної прикрості пихатому грекові — хто з яничарів відмовився б від такої спокуси? А Гасан знав, що він

завдасть прикрості великої.

Обдумав свій похід до великого візира ретельно й дбайливо. Попросився на прийом задалегідь. Узяв із собою двох Гасанів і двох Ібрагімів — Каллаша і Яйгу, себто пияка і базіку, щоб не самому нести золоті скриньки з коштовностями, сам доглянув, щоб його яничари вбралися у подарований їм Роксоланою новий розкішний одяг, сподіваючись ще й цим вразити грека, який кохався у розкоші, вигадував нові вбрання не тільки для себе, а й для своїх слуг, для зброєносців і пажів, викликаючи заздрощі та нарікання при дворі.

Великий візир справді був вражений небаченою пишнотою Гасанового одягу. Він навіть оббіг Гасана довкола, так само оббіг його людей, позиркуючи своїми меткими очима й зблискуючи гострими зубами з-під чорного вуса. Гасан шанобливо, як і належало перед таким високим сановником, кланявся, кланялися і яничари, хоч їм це й нелегко давалося,— перше, що незвичні, окрім того, заважали й цупкі, проткані золотом, мов дротом, шати.

Врешті Ібрагім, мовби вперше помітивши в руках у Гасанових людей такі знайомі йому золоті, саджені самоцвітами скриньки, спитав:

— Це що?

— Звелено повернути,— сказав Гасан.

— Рабе, як смієш? — прискочив до нього Ібрагім.

— Обидва ми раби султанові,— спокійно нагадав йому Гасан.

— Знищу!

— Це не так легко зробити.

— Тільки султан може мені...

— А султанша?—глумливо поспитав Гасан.—Чи слово султанші Хасекі для тебе нічого не важить? Вона звеліла віднести тобі оце начиння і ще звеліла передати, щоб своїх рабинь чи підложниць — не знаю вже, хто там вони є,— лишив при собі й не смів посилати їй. Оце й усе.

І він знов став кланятися нижче й нижче, до самих килимів, а за ним і його яничари, які поставили принесене й норовили мерщій вислизнути з прийомного покою великого візира, щоб подалі від гріха, бо руки їхні хоч останнім часом і відвикли тримати шаблю, але все ж свербіли й стискувалися в кулаки при цьому чоловікові.

Ібрагім дивився вслід Гасанові і ніяк не міг збагнути, хто ж завдав йому більшої образи: Роксолана, ця нікчемна рабиня, яку він купив на Бедестані й міг би знищити колись одним помахом пальця, чи цей молодий яничарський ага, що здобув султанську ласку лише завдяки тому, що в цей час не було в столиці його, Ібрагіма, який би розправився з підлим яничарським сміттям без будь-яких зусиль, купивши найпродажніших з них ще до того, як Ця смердюча наволоч надумала збунтуватися.

— Вони ще мене не знають,— шепотів Ібрагім навздогін Гасанові.— Ще ніхто не знає мене, але визнають! Взнають!

Мовчав про свою ганьбу. Нічого не сказав султанові, бо й не до того було: Сулейман збирався в похід проти угорського короля, приймав послів, розсилав по всіх

усюдах гонців з повелінням санджакбегам і бейлербегам піднімати спяхіів на священну війну проти невірних. Це вимагало скупчення усіх державних зусиль, і не до дрібних образ тепер було, хоч би ображені були найвищі особи в імперії.

Посли від Венеції і Дубровнику, гаразд відаючи, що нова війна або ж принесе нові торгові привілеї для їхніх республік, або ж відбере й привілеї давні, не сиділи склавши руки, а нагадували про себе щедрими дарунками султанові, Роксолані, вельможам. Посол від полоненого французького короля благав, не відкладаючи, вдарити на імператора Карла або ж на його брата Фердинанда, якому, за угодою між Габсбургами, дісталася Австрія. Польський посол ждав, коли його пустять перед султанові очі, щоб просити миру для Польщі й Угорщини, де на троні сидів син Владислава Ягеллона Лайош, але Сулейман не хотів бачити посла Яна, допоки той не вдовольнить забаганки султанші Роксолани, послані ж до королівства люди барилися, бо дорога була далека, тяжка й небезпечна. Коли ж нарешті після багатьох місяців нетерплячого очікування, змучені й зрозпачені, ні про що, власне, й не довідавшись, посланці повернулися до Стамбула і Гасан-ага з'явився у караван-сараї па Константиновому базарі, щоб почути від папа Яна про наслідки їхньої виправи, королівський посол забажав, щоб його допущено було до султанші Роксолани, бо він сам має повідомити їй те, що має повідомити, а також піднести дарунки від імені короля Зигмунда: золоту троянду, ковану італійським майстром і ношення велике з польських бурштинів, і ланцюг золотий дротової роботи, ваги в якому сто сорок чотири дукати.

— Не в мене ж питати такого дозволу,— знизав плечима Гасан-ага.— Та й звичаю такого немає, щоб султанша приймала послів. Коли ж прийде дозвіл, то чекати знов доведеться його довго.

— Хай пан передасть, що маю вісті для султанші,— поважно мовив посол. Не казав Гасанові, які саме вісті, та й не переймався вельми тим, добрі вони чи лихі. Мав вісті — втішався цим, бо хіба ж не призначення посла .передавати вісті, бути приятелем правди, слугою відвертості, рабом щирості?

Навіть Гасан ще не знав до кіпця розмірів влади Роксолани над Сулейманом. Щойно він переповів султанші свою розмову з послом Яном, передавши його незвичне прохання, як за кілька днів владою султанського імені брами Топкапи розчинилися перед польським послом і його поставлено не перед самим султаном, не перед великим візиром, який за звичаєм приймав послів, а перед Роксоланою, яка милостиво прийняла дари від польського короля і поклони від посла, а також вислухала пана Яна, хоч ліпше й не слухала б. Дивилася, як стовбурчаться самовпевнено вуса пана Яна, як поважно вимовляє він кожне слово, хизуючись добірною польщицзною, радий, що його мову може належно поцінувати така висока особа, жахалася почутому, не могла повірити, щоб чоловік міг так спокійно, майже смакуючи, переповідати такі жахливі речі. Рогатин лежить у руїнах. Церкви попалені, усе сплюндроване, люд понищений. Ні Лісовських, ні Скарбських, ні Терещуків, ні Зебриновичів, нікого, нікого, нові люди прийшли на згарища, починають нове життя, яке так само щомиті може урватися від набігу дикої орди. Власне, посол і прибув до султана, щоб просити миру для всієї землі

Польської і спокою від Кримської орди для її східних земель, що стали пусткою.

Роксолана відпустила посла, ще, здається, й мовила йому ласкаві слова, обіцяла, що султан незабаром допустить його перед свої очі, всміхалася владно, а в самої у душі кричав біль: невже то все правда, невже, невже?

Досі ще сподівалася на чудо. Досі здавалося, ніби все, що з нею Відбувається,— лиш сон, ніби спала вона п'ять нескінченно довгих років на своїй самотній постелі, далеко від дому, від рідних, і розділяли їх тільки простори, стихії і загадковість. Тепер мала прокинутися, і пробудження було жахливе. Простори стали бездонною прірвою, стихії — невідвратною смертю всіх рідних і близьких, загадковість — катівською визначеністю. Знов згадувала й не згадувала. Відчай ще більший, ніж тої ночі, коли палав Рогатин і коли кинуте її у неволю, охопив Роксолану. З тугою давилася назад і довкола — які ж високі мури Топкапи і вежі над юши і якою безнадією сповита ця земля і небо над нею. Батьківський дім, що жив у її зболеній уяві, зник назавжди, ніяких надій, нема за що зачепитися ні розумом, ні серцем. Навіть могил немає, щоб упасти перед ними на коліна, плакати й цілувати землю, поставити хрести, класти квіти — цю марну надію відшкодувати невідшкодоване, повернути навіки втрачене, втішитися у невітньому горі. Горе, горе! Горе було в цих мурах і будівлях, у цих безконечних садах, у високих кипарисах, що мовчазливо вигойдувалися під вітром, мов темні мертвяки в неухильному загрозливому падінні; горе прозиало крізь плетиво химерних рослин, безглузких у своїх буйнощах, у своїй жадібності й склужоченості; горе розбрижане було краплями й згустками крові на трояндах, що червоніли, мов серця усіх невинно убитих, замучених, понищених; горе світилося з безсоромно голих стовбурів платанів. І не знайдеш винних, нікому не поскаржишся, не заплачеш ні перед ким. Матусю рідна, чи бачиш ти свою нещасну дитину з того світу? А ти, отче? І де твій бог всемогутній і милосердний, що не прийшов на поміч ні тобі, ні твоїй єдиній доньці!

Все ж знайшла в собі силу, щоб попросити Сулеймана за королівського посла, і Янові з Тенчина було дано урочистий прийом султаном і султаншею уперше в діях Османської держави і дано також відпуск від султанської пресвітлої особи з повною, щоправда, неписаною відповіддю про обіцянку вічного миру, й дарами для короля Зигмунта, і подякою за королівські дари султанові:

плащ королівський, золотом протканий, з червоним берегом згідно з польським звичаєм, зорями золотистими засіяний, ціпок бурштиновий у золоті, ланцюг золотий, шмельцьований в лицарські вузли, вагою 364 дукати і ланцюг золотий, кручений в пуклі, ваги 288 дукатів. Ще султан поспитав пана Яна, чи правда, що п'ятсот літ тому імператор германський Оттон подарував першому польському королеві Болеславу Хороброму золотий трон Карла Великого з його гробу в Аквізграні, але посол не вмів відповісти, де той трон нині зберігається і чи він ще цілий, чи вже пропав десь у безконечних війнах і королівських чварах.

Роксолана сиділа впродовж усього прийому на троні Османів поруч із Сулейманом мовчки, з сухими очима, сановно усміхалася панові Яну, котрий вдоволено стовбурчив свої котячі вуса, а в самої у душі лунали такі ридання, що від них міг би здригнутися

цілий світ. Але в Топкапи ніколи не чують ридань, Топкапи великі. Тут не чують ні ридань, ні дитячого плачу, ні зітхань. Тут промовляє лише ненависть, та звірі ревуть у підземеллях, і над усім влада незрима, безіменна, таємна, саме тому і безмежна, бо таємне не може мати обмежень.

Тепер Роксолана знала: вона не має нічого, крім влади, і повинна мститися цьому жорстокому світові тільки владою.

Послала Гасана навздогін польському послові, щоб передав гроші на відбудову рогатинських церков. Щоб відбудували ще ліпшими, ніж вони були, з іконами й книгами, з оборонними мурами і вежами і щоб простежено за тим було з усією дбайливістю і пильністю, бо вона й сама ще не раз припильнує, хоч імені її називати не треба і згадувати про дар не слід, бо перед богом усі безіменні й грішні.

Коли вже відпроварила Гасана з саквами, повними золота, згадала в гірких сльозах свого нещасного отця, згадала і його давні вірші, які він часто викрикував, бо чіплялася за його дивовижну пам'ять усяка всячина, із якої вони з матусею кепкували, маючи тисячі пісень і співаночок, таких мелодійних поряд із кострубатими словесами отця Лісовського. А тепер, повертаючись думкою в минуле, якого вже не повернеш, шепотіла ці незграбні батькові вірші, й заливалася слізьми, і шкодувала, що не може вкласти в сакви із золотом ще й золотих цих слів: "Мужайся, многоплеменний російській народі, да Христос начало крепости в тебе буде".

Може, треба було б зробити ще щось. Для Рогатина й для рідної землі. Але що? Чи вона знала? А в кого спитати? І як?

Коли Гасай повернувся і доповів султанші, що все зроблено, як вона веліла, не побачив на її обличчі ніяких слідів горя і розпачу, що були в душі Роксолани. Нещастя навчило її приховувати найтяжчі болі, страждання загартували душу.

Дала доручення Гасанові знайти на Бедестані старого купця на ймення Сінам-ага й поставити їй перед очі. Сама ще не знала, що з ним зробить, хотіла бачити і нетерпляче перепитувала Гасана, де той купець, але Сінам-аги не було в Бедестані, не було й у Стамбулі, казали, що приправляє з Кафи новий товар. Товар? Який товар? Людей? Живих людей на продаж!

Нарешті купця приведено. Відірвали від товару ще на пристані в Золотому Розі. Привели, як був. Брудного й зашмарканого. Мабуть, пошарпаного бурями чорноморськими, бо море завжди неласкаве до людоловів. Сінам-ага не смів підвести очей на султаншу. Упав на коліна. Повзав по килиму, їв ворс.

— Де був? — спитала Роксолана. Він белькотів про товар. Про щедрість, яка розоряє купця. Про аллаха.

— Який товар? Людей? Ти, людопродавцю! Знаєш хоч, кого й куди продав?

— Ваша величність...

Сінам-ага плазував по килиму, шамрав беззубо, клявся аллахом і його пророком, що він чесний челебія, що людьми не торгував, а коли й трапилося, то хіба що випадок, про який і згадати лячно, він же чесний челебія, все життя проплавав на водах, під бурями, дощами, загрозами, через море до дунайських мунтянів, тоді возами через

Волощину аж до королівства, возив туди бурський чамліт [63], багазію [64] й мухаїр [65], килими, турецьку фарбу, кінські убори, брав звідти бецькі чвалінки й ножі чеські, сукна лунські, гданські й фалендиш, шапки-магерки, горючий камінь, хутра. А в Кафі він і не був ніколи, бо хіба ж там купці, хіба там торгівля?..

Роксолана чула чи й не чула той хапливий перелік, те безладне белькотіння, але слово "Кафа" вдарило, мов ляпас. Кафа — ця огидна ненаситна паща, що пожирала кров її народу, зжерла, проковтнула її саму, її життя, її свободу. Один раз відмовишся від свободи, а тоді навіки забудеш, що то таке.

Вже й не дивлячись, гидливо відчувала поряд з собою цього людинопродавця. Боже праведний! Таке нікчемство, така ницість... її, молоду й зухвалу... І вона не вирвалася, не втекла, мимоволі зрівнялася з цим старим покидьком, з цим недовірком. Навіть знання власної нікчемності може зробити нас великими, підняти над безмовністю природи, яка ніколи нічого не знає. Роксолана мала змогу поглянути тепер на своє колишнє життя, з висоти вознесіння побачити неймовірність пониження і не заплющити очей; не заридати в розпуці, а з мовчазною погордою відвернутися, мовби й не було нічого, ніби не з нею самою, не з її народом. Бо ж вона тепер султанша. Всемогутня повелителька. Знає собі справжню ціну, ніколи не уподібниться ні звіру без душі, ні ангелу без плоті.

Вона мовчки погордливо відвернулася від Сінам-аги. Той повзав, скімлив, блавав хоч слова, хоч погляду, хоч поруху.

Нічого й нізащо!

Гасан-ага штовхнув купця чоботом, викинув за двері, як стару ганчірку.

— Забирайся геть і моли аллаха, що несеш звідси свою паршиву голову!

МНОГОТРУДДЯ

Сівши на трон Османів поруч із Володарем Віку султаном Сулейманом, опинившись серед титанів, піднявшись до небес, могла нарешті озирнутися, поглянути на світ, покінчити назавжди з обмеженістю й засліпленням, на які приречена була в гаремі ці п'ять перших років перебування у Стамбулі.

Як вона раділа своїм дітям, своїм синам, кожен з яких віщував їй дедалі більшу волю! Барабани гриміли після появи на світ кожного її сина, барабани Мехмеда, Селіма, Баязида, барабани її торжества, сили й перемоги. Могла б заспокоїтися і навіки залишитися за стінами гарему, насолоджуючись музикою султанських барабанів, які заколисували османських жон ось уже скільки віків, бо ж голос барабанів завжди між добром і злом посередині, як місяць серед ночі. Яка облуда! Як могла вона бодай на мить підпустити до себе отруйну змію спокоєння й примирення! А та мить тривала понад п'ять років! Колись її учили, що тільки в день страшного суду, коли мертві підведуться з могил, дано буде людині побачити все, що було і чого не було й не буде ніколи. Тепер не хотіла ждати того дня, бо вже була в могилі й підвелася з неї сама, без будь-чєїєї помочі, без богів і дияволів. Хотіла бачити і знати все і рвалася на простори знання всіма силами своєї душі. Ще й не видобувшись на вершини, не здолавши й не усунувши ворогів, від яких аж кишіло довкола, вже зазнала

непередаваного відчуття: ніби широко відчинилися невидимі двері й вільний світ огорнув її звідусіль, могутнє життя нахлинуло на неї у боріннях, криках, стогонах, спалахах, зітханнях, красі, величі, многотрудді. Події, знані й незнані, вгадувані, почуті лише згодом, ставали рядом, дивували, лякали, приголомшували, розтривожували.

Папа римський послав Мартінові Лютеру буллу про відлучення його від церкви, Лютер спалив буллу. Лукас Крапах зробив портрет Лютера (гравюра на міді), Дюрер намалював портрет Еразма Роттердамського. Магеллан відкрив Чілі й протоку, названу його ім'ям, через яку потрапив до океану, що його найменував Тихим. Якийсь німець із Нюрнберга працював над нарізкою ствола вогнепальної зброї, щоб з неї влучніше було стріляти в людей. В Аахені короновано імператора Карла П'ятого. Король Франциск заснував у Парижі королівську бібліотеку, яка згодом стане Національною. У Венеції здійснено перше повне видання священної книги євреїв — талмуда. Лютер переклав біблію німецькою мовою, Тиндаль — англійською. Англійський король Генріх VIII написав "Золоту книгу" для спростування еретицьких ідей Лютера, хоч згодом сам виступив проти римського папи, який не дозволив йому розлучатися з черговою жоною. Кримська орда вже вкотре нападала на українські землі і ходила навіть на Москву. Мікеланджело почав роботу над каплицею Медічі. Білорус Франциск Скорина організував у чеській Празі друкарню, проклавши тим першу стежку, по якій почало розвиватися книгодрукування східних слов'ян. Народився Філіпп де Монс, майбутній великий композитор мадригалів. Магеллана вбили тубільці на Філіппінах. У Франції стали ткати шовк. Корабель Магеллана "Вікторія" під командою Себастьяна дель Кано повернувся до Севільї, вперше в історії людства здійснивши кругосвітнє плавання. Почали друкувати книги у Кембріджі. Помер папа Андріан VI — останній папа неіталієць. У Швеції став королем Густав Ваза, покінчивши з датським пакуванням. Тіціан намалював одну із своїх кращих картин "Похорон Христа". В Німеччині вибухнула селянська війна, і хоч повстанці були запалені ідеями реформації, Лютер зрадив селян. У Швейцарії почав реформацію церкви Цвінглі. Розвивалися науки "тілесні", себто природничі, й "знання серединні", або абстрактні. Скалігер відкрив метал, що не піддавався плавленню. Рудольф запровадив знак квадратного кореня у математиці. Макіавелі написав "Історію Флоренції". Вперше надруковано а оригіналі медичні праці Галена. Створено пружинний годинниковий механізм, Франциск I потрапив у полон до імператора Карла. Тим часом Перуджино малював картину "Поклоніння волхвів", Корреджіо — "Нолі ме тангере", Тіціан — "Бахус та Аріадна". Нарешті, саме тоді з'явилися клавікорди, мовби для того, щоб мелодійно пригравати цьому многотрудному немелодійному століттю, яке, незважаючи на вибух людської талановитості й непокірливості людського духу, повнилося стогонами вмираючих, криками катованих, гуркотом недавно винайдених гармат, моторошною тріскотнявою вогищ інквізиції, зловісним вигупуванням османських барабанів, що били невтомно, безугавно, вістуючи про кров, смерть, потоптання усього живого.

І хто б там почув за тими барабанами кволий голос жінки, яка ще й сама не знала своєї справжньої сили?

ТРЯСОВИНА

"Душе моєї душі, мій володарю! Привіт тому, хто здійсмає ранковий вітерець; молитва до того, хто дарує солодкість устам закоханих; хвала тому, хто сповнює жаром голос улюблених; поважання тому, хто палить, мов слова пристрасті;

безмежна вірність тому, хто осяяний пречистою світлістю, як лиця й глави вознесених; тому, хто є гіацинтом в образі тюльпана, напахчений ароматом вірності; слава тому, хто перед військом тримає знамено перемоги; тому, чий клич "аллах! аллах!" почуто на небі; його величності моему падишахові передаємо диво Найвищого Володаря і бесіди Вічності.

Просвітленій совісті, яка прикрашав мою свідомість і є скарбом світла мого щастя і моїх засмучених очей; тому, хто знає мої найсокровенніші таємниці; спокоеві мого зболілого серця й умиротворінню моїх зраних грудей; тому, хто є султаном на престолі мого серця і в світлі мого щастя,— поклоняється його довічна рабиня, віддана, із стома тисячами опіків на душі. Якщо Ви, мій володарю, моє найвище райське дерево, бодай на крапельночку зводите подумати або спитати про цю Вашу сиротину, знайте, що всі, крім неї, перебувають під шатром милості Всемилоствого. Бо того дня, коли зрадливе небо всеохватним болем учинило наді мною насильство і в мою душу, незважаючи на ці бідні сльози, встромила численні мочі розлуки, того судного дня, коли в мене віднято вічні пахощі райських квітів,— мій мир перетворився на розмир, моє здоров'я — на недугу, а моє життя — на загибель. Від моїх безперервних зітхань, ридань і болісних криків, що по вгавають ні вдень ні вночі, душі людські виповнилися вогнем. Може, змилується творець і, зглянувшись на мою тугу, знов поверне мені Вас, скарб мого життя, щоб порятувати мене від такого відчуження і забуття. Хай же те станеться, о володарю мій!

День мені в ніч обернувся, о місяцю туги...

Мій володарю, світло мого ока, немає ночі, яка б не спалювалася від моїх гарячих зітхань, немає надвечір'я, коли б не долітали до небес мої голосні ридання і моя туга за вашим сонячним лицем.

День мені в ніч обернувся, о місяцю туги..."

Невже не знала Роксолана, що пише султанові, який після Белграда й Родосу задумав потопити в крові землю угрів? Чи була бодай крихта щирості в цих дивних листах, чи тільки обман і мертвота задавнених умовностей? А може, й у цьому нещирому словолівстві хотіла перевершити всіх?

Сулейман знов був у поході. Цього разу проти Угорщини. Виступав із Стамбула в понеділок 23 квітня 1526 року в день Хизира, коли поля стають зеленими, коней виводять на пашу, а султанський двір переїжджає на літо в Карагач. Перед цим гонці розскакалися по всій імперії, передаючи султанський указ спяхіям, які володіли царськими тімарами, вирушати в похід на невірних, маючи згідно зі звичаєм потрібний обладунок, помічних людей, харчів і одягу на півроку від дня Хизира до дня Касима; йти кожному своїм шляхом, щоб на початку липня зібратися усім коло Белграда. Готування було в Стамбулі, по всіх усюдах безмежної Османської імперії. Натирали

воском і лоєм повіддя, сушили барабани, точили шаблі, кували наконечники списів, парили й склеювали дерево для луків, виливали гармати, стругали дерево для галер, відбирали баранів, складали в'ялене м'ясо в сакви, сушену садовину — в шкіряні міхи, шили знамена.

У день Хизира правовірні кидають роботу і йдуть гуляти. Вагітна жінка, яка працює у цей день, народить виродка. Тому Роксолана, котра знову була в надії, не вийшла того дня за стіни гарему проводити султана. Прощання відбулося вночі, у султанській ложниці, на безмежних зелених простирадлах, па цих зелених луках, де народжувалася її любов і росла, як молода трава, і, може, мала колись і зів'янути, але ще не в'янула, розросталася пагінням, пазеленню, буйнощами!

У квітні йдуть дощі, які вважають священними. Дощовою водою поять хворих. Дівчата змивають голови, щоб пишно росли коси. Коли дощі йдуть сорок днів, у народі панує радість. Ріжуть баранів, роздають м'ясо бідним, моляться в мечетях. В день Хизира, під дощем, саджають коло будинків плющ, щоб усі хворощі з господарів вийшли, як плющ обів'ється довкола дому. Чи саджала плющ Роксолана?

Сулейман виходив із Стамбула в пишноті й блиску, яких не міг затьмарити навіть рясний дощ. Візири Мустафа і Аяс, у тканому золотом одязі, супроводжували султана. Великий візир Ібрагім, весь у самоцвітах і золоті, їхав осібно, мовби ще один султан. Двірський супровід, воеводи, улеми, тоді яничари й кінне військо, розгорнувши зелені знамена, вирушали під гуркіт барабанів, під завивання військових зурн, що невтомно награвали древній марш султана Санджара, з дикими викриками, що могли б заглушити й мертвого. Де ступить кінь турка, там уже не росте трава. За військом ішли верблюди із скарбницею і святими книгами, слони в позолочених навушниках, коні й мули під в'юками. Тільки на першій ночівлі було розіпнуто півтори тисячі шатер. Ішли слухняно, радо, охоче, бо так надумав їхній султан. Він не водив їх на штурм фортець, але в походи йшов разом з ними. Був завжди мовби перевтомлений, голова під важким велетенським тюрбаном схилена на довгій, ніби пташиній шиї, очі, заглиблені в щось потойбічне, наче й не помічають нічого довкола, а насправді зірки до дріб'язковості — нічого не лишається для них непоміченого, від воїна до улема, від паші до арбаджії, лиховісно пильні очі загадкового володаря. Дивний султан. Брав тільки те, чого не могли взяти його предки: Белград, Родос, тепер Угорщину. Воював тільки з невірними, хоч, може, й сам ніс у собі їхню кров і найкоханішу жону взяв з них. Справді дивний султан, але хіба можна пояснити вчинки чоловіка, над яким не стоїть ніщо, крім вічності й смерті?

Хто знає своє призначення? Може, оці походи: через гори й ліси, повільне, безупинне, уперте просування кудись і є життя? Не війна, то лови, коли десятки тисяч озброєних безжальних людей вибивають звірів на велетенських просторах, не лишаючи нічого живого.

Коли взимку творив лови в околицях Едірне, то погрожував не тільки безмовним звірам, але й людській чужій силі, імператорові Карлу, папі римському, всьому світові, всій землі, яка однаково не лякається ніяких погроз, хоч бийся об неї в розпачі та

безсиллі з усім своїм ісламським воїнством.

Земля розлегла, безмежна, прекрасна, потужна, всеплодюща і всемогутня, а ти перед нею крихкий, слабосилий, тимчасовий, і єдине, що можеш,— це поєднатися з нею, вернутися в її лоно або ж смертним прахом, або ж зухвало вистрибнувши, як той Емпедокл, що кинувся в жерло вулкана.

Та коли тобі дана небачена сила, коли володієш половиною світу, мимоволі виникає спокуса стати на змагання з землею, охопити її всю, подолати, підкорити. Не людей на ній, бо вони безсило падають під ударами меча, як скошена косою трава, а саму землю! Німу, непорушну, могутню! Поединок сам на сам, помічників бути не може, все слугує тільки допоміжним знаряддям, все, що заважає цьому божевільному намірові, прибирається безжально й просто, як здмухуються з столу крихти хліба.

Понад сто тисяч війська, триста гармат, сотні галер по Дунаю, безконечні обози, отари баранів на заріз, верблюди, коні, мули, віслюки — все це темними хмарами, у потоках безугавного дощу сунуло знов до зелених придунайських рівнин, щоб убити на них усе живе, потоптати, сплюндрувати, понищити. Вирубували цілі ліси для вогнищ, випивали ріки води, з'їдали скирти м'яса й хліба, лишили по собі гори нечистот; орди пацючні, хмари стерв'ятників супроводжували війська на всіх їхніх дорогах, мор ішов слідом невідступне, як доля. Терзали нападників відважні гірські ускоки — болгари, серби, волохи. Не лякалися нічого, їхня земля, їхнє небо, їхні гори! Підкрадалися до самого ворога, хапали полонених, убивали тих, хто пробував опиратися, грабували обози. Не помагало ніщо: ні яничари, яких послано вперед для забезпечення від нападів, ні жахливі кари. В Родопах зловлено п'ятьох болгарських ускоків, двох повішено, трьох набито на палі, коло Крушеваца повішено впійманих сербів, чотирьох посаджено на палі, ще шістьох набито на паді під горою Авала, вже перед самим Белградом. Дощ лив безугавно сорок днів і сорок ночей. Верблюди гиніли від вологості. Воли з гарматами загрузали в багнюці. На ріках позносило всі мости. Коли в Белграді султан влаштував огляд війська, виявилось, що багато спяхіїв прийшло без належного обладунку і без харчів. У них відібрано земельні наділи, багатьох скарано смертю. Безжально карали смертю купців, які йшли за військом і, порушуючи встановлені султаном ціни на продовольство, лупили з воїнів ціни вищі. Султан, як завжди в походах, поволі наливавсь холодною люттю, що росла в ньому, як води в Дунаї й Саві, він ждав її нетерпляче, стежив, як призбирується у ньому, накопичується, заливає усе його ество. Лютя була несвідомим виправданням перед самим собою. Нападала щоразу, коли починав нову війну. Так було під Белградом, під Родосом, так мало бути й тепер. Його наближені вважали, що султан лютиться на поганих виконавців його наказів, на військові невдачі й поразки, насправді ж було зовсім інше, але про це не дано було знати нікому, та й сам Сулейман ніколи б не зізнався перед самим собою про справжню причину його немилосердного настрою.

Виправдання. Навіть простий, найпідліший чоловік повинен виправдовуватися за кожний свій учинок перед людьми й перед богом, а що ж тоді казати про можновладців, які вершать долі держав, а то й цілого світу! Для кожного свого походу

Сулейман, власне, мав по кілька виправдань. Перед самим собою, перед своїм військом і, нарешті, перед усім світом.

Найлегше було з військом. Саме з власним військом, а не з народом, бо про народ ніколи не говорив і не думав, власне, й не мав так званого народу, а мав тільки підлеглих, серед яких були воїни та ще оборонці віри й шаріату — імами й улеми. Саме до них звертався перед кожним новим походом, вдаючись до виправдань найпростіших: іде захищати віру, сповнюючи заповіді своїх предків.

Для широкого світу було щось інше, хоч теж щоразу те саме:

покарання неслухняних. Белград мав бути покараним за те, що виявив непослух переможцям Косовської битви, порушив вірність османському мечу й перекинувся під оруду угорського короля. Родоські рицарі мали бути покарані за розбійництво на морі. Нарешті, Угорщина винна була перед Високою Портою за готування хрестового походу проти ісламського світу. Той похід задуманий ще папою Левом Десятим, коли султаном був Селім Грізний. Папа розіслав легатів по всій Європі, по всіх державах на площах і в церквах виставляли замкнені на три замки карнавки для пожертвувань на священну війну, шили хоругви, з одного боку яких зображувано папу й короля, а з другого — турків та інших злобних язичників, у Римі правили молебні за успіх хрестового походу, сам папа роздавав милостиню і ходив босий з непокритою головою до церкви Святих апостолів. На Лютеранському соборі читано лист імператора Максиміліана, який висловлював бажання відновити імперію Константина й визволити Грецію від варварів-турків. "Ми охоче вжили б своєї влади, не пошкодували б навіть власної особи для цього заходу, коли б інші глави християнства прийшли нам на поміч". Але на словах виступаючи проти турків, Максиміліан насправді вів безперервні війни проти християнських володарів. Тому ніхто не міг виставити для проголошеного папою хрестового походу жодного воїна, бо воїни були потрібні кожному монархові для захисту та збільшення власних володінь. Не могла об'єднати роз'єднану Європу навіть загроза з боку обагреного кров'ю власного батька й усього свого сімейства жорстокого султана Селіма, який, щойно ставши на престол, пообіцяв своїм яничарам завоювання всього світу. Королі й князі мовби прислухалися не до відчаєних закликів римського первосвященника, а до глузливого постулату еретика Лютера про те, що воювати проти турків означає противитись богу, котрий вживає їх як лозу для покарання нас за наші гріхи. Тільки угорський король Уласло II, над володіннями якого нависала страшна турецька сила, мерщій зібрав хрестоносне ополчення з селян і немаєчних дворян на Ракоському полі під Пештом, але не мав для нього ні зброї, ні воевод.

Коси, вила, дубці, ланцюги — єдина зброя селян. Із таким обладунком, покинуті всім світом, мали виступати проти страшної османської сили тоді, як магнати і єпископи, поховавшись у своїх володіннях, спокійно спостерігатимуть за їхньою безславною загибеллю. Зібрані до купи, відчувши силу, перейнявшись гнівом проти можних, ополченці обрали своїм ватажком дрібного дворянина Юрая Секельї і, проголосивши його селянським королем під іменем Дьєрдя Дожі, пішли громити поміщиків. Повстання прокотилося від Дунаю до Тиси, тільки під Темешваром

семигородський воевода Янош Запойяї, виступивши проти селян із справжнім військом, розбив їх. Дьєрдь Дожа, поранений, потрапив у полон до Запойяї і зазнав страшної кари. За велінням Запойяї кати рвали тіло Дьєрдя розпеченими кліщами, тоді посадовили на розпечений залізний трон, надягнувши йому на голову розпечену залізну корону, після чого четвертували. Повстанців вішали на грушах цілими гірляндами, і переможці справляли під тими деревами смерті бучні бенкети. Єпископ благословив усе це, король схвалив дії Яноша Запойяї, дворянське зібрання у Пешті на вічні часи закріпило селян за землями їхніх володарів, відплативши вічним рабством тим, хто виявив готовність захищати свою землю і цілу Європу від рабства османського.

Про той нездійснений хрестовий похід уже й забуто, але для Сулеймана він був тепер прекрасною нагодою виправдатися перед усім світом у своєму намірі належно покарати Угорщину.

Для себе мав інше. В душі плекав задум стати єдиним володарем світу, перемогти й усунути імператора Карпа, покорити всіх володарів і всі землі. Для цього хотів зімкнути рубежі своєї імперії з усіма славними й могутніми державами, зіпертися па них, мовби шукаючи ослони, і водночас нависнути над ними, як невідворотна загроза, наче меч віри. Тому мав пробуджувати в собі гнів і радів, коли відчував, як той гнів росте в ньому, як заповнює його, заливає, мов божевільні каламутні води гігантських рік.

Знов, як і шість років тому, на початку свого володарювання, прийшов на берег Дунаю, дивився на його розклекотані, скаламучені ошалілою Савою води і думав про каламутний потік свого війська. Сто тисяч спахіїв, сорок тисяч яничарів прокотяться по цій принишклій, залитій дощами землі — що їх зупинить? Але водночас із захопленням цією ісламською силою виникало глухе невдоволення, яке поволі переростало в лють. На нехлюїв-спахіїв, що прийшли" на війну, не дбаючи про славу османської зброї, а тільки з наміром пожитися. На зрадників-купців, що порушували султанські укази. На невдалі дії начальників, які досі тупцяли на берегах Дунаю, не знищивши благовісних заслонів, що їх виставив угорський король. Дратувався султан ще й тому, що його гонці надто довго скакали до Стамбула й назад, і він досі не мав вістей від Роксолани, від розлуки з котрою цього разу страждав, як ніколи досі. Що найвища влада, коли не можеш почути слова від єдиної жінки на світі?

Не хотів бачити навіть Ібрагіма. З-під Белграда послав великому візирові веління йти з військом не на з'єднання з султаном, а вдарити на Петроварадин, де сидів сам головнокомандувач угорського війська архієпископ Пал Томорі. Єпископ, довідавшись, що на нього йде великий візир, утік із Петроварадина, лишивши там тисячну залозу на чолі з сербським воеводою Джорджі Алапичем. Але її та тисяча воїнів виявила такий опір Ібрагімові, що він воював під Петроварадином цілих два тижні й нічого не міг удіяти, Нарешті захопивши в дунайських плавнях кілька полишених противником куренів, Ібрагім мерщій послав до султана хабєрдара-вісника Баба-Джафєра з радісною вістю: фортецю Петроварадин узято. Саме тої ночі прискакав гонець із Стамбула і привіз нарешті листа від Роксолани. Сулейман втішався листом і на радощах подарував тисячу дукатів хабєрдару від великого візира. За день довідався, що Ібрагім збрехав.

Петроварадин не піддавався. Сулейман прислав на підмогу великому візирю тисячу найвірніших яничарів. Уночі, ховаючись за потоками дощу, яничари підвели під стіни Петроварадина дві величезні порохові міни, в утворені вибухами проломи кинулися найвідчайдушніші головорізи, і тепер уже Ібрагім справді міг похвалитися перед султаном першою своєю перемогою і на учті переможців поклав до ніг Сулейманових п'ятсот голів захисників Петроварадина.

Султан відходив душею. Почув слова своєї Хасекі. Почалися перемоги. Найперший помітив зникнення Сулейманової люті Ібрагім і, влучивши хвилину, поскаржився своєму покровителю на султаншу, яка так зневажила його дарунками й щирою прихильністю, що він ще й досі не може оговтатися від завданого Удару.

— Я подумаю над цим,— пообіцяв йому Сулейман і в першому ж своєму листі, який написав у відповідь на послання Роксолани, висловив їй докір за ставлення до великого візира. А щоб надати своїм словам ще більшої ваги, посилаючи дарунки султанші, згадав і про свою одаліску Гульфем: передав їй флакон з італійськими пахощами й 60 золотих флоринів.

Знову велів ставити собі зелений захисток від дощу, сидів цілими 'днями на березі Дунаю, спостерігав, як переправляються на Сремську рівнину його незчисленні війська. Відчував себе всемогутнім творцем, який породив цю силу, що могла б сама себе зжертви, коли б не мала змоги нищити все довкола. У сподіванні здобичі для себе й слави для свого султана брудним грізним валом перекочувалося ісламське військо в межиріччя Дунаю і Драви, на зелені луки й поля Сремської рівнини. Чи давно топтали цю рівнину турецькі коні, чи давно палено й плюндровано її, а ось вона лежить перед завойовником мовби й не торкана його мечем і не понищена копитами його коней. Знов стрепенулася, живе, родить зело, хліб і овоч, і слава знову блукає по цій рівнині — тільки простягни руку й зірви її, як плід з низького дерева, бо славі тут нема за що зачепитися, ніде заховатися, нема чим заслонитися.

На дивані було вирішено йти вздовж Дунаю, просто на Буду — столицю Угорщини. Щоб перейти Драву, Сулейман звелів будувати міст. Нічого так не любив, як мости через ріки. Знову сидів біля води й спостерігав, як дика стихія підкоряється стихії його війська, його власній силі, що не має ні меж, ні впину. Тридцять тисяч люду споруджувало міст через розбухлу від страшного дощу Драву. За п'ять днів міст був готовий. З 21 по 23 серпня всі війська переправилися на той бік, і Сулейман звелів знищити міст. Повернення без перемоги не було. А дощ лив, ніби настав кінець світу. В потоках вод губилися гармати, цілі загони війська блукали в розбагнених дунайських плавнях, люди тонули в калабанях, гнили заживо, тисячами здихали верблюди, воли й коні, багато хто втікав, але султанська сила була така велика, що втрати майже й не помічалися, відсталих довго не чекали, втомленим не давали перепочинку, відчаєних збадьорювали обіцянкою близької перемоги, боягузів і збунтованих жорстоко й швидко карали. Після кожної сутички з поодинокими угорськими загонами пильно додивлялися до воїнів, хто мав рани спереду, тому шана й щедрі султанські нагороди, у кого виявлялися рани ззаду — тих саджано на палі: показував гузно ворогові, покажи й

богові.

Молодий король угрів Лайош метався у безсиллі й розпачі. Народжений семимісячним, він і на світ прийшов дочасно, так ніби квапився зазнати якомога більше нещастя за найкоротший час. Десятилітнім був коронований на царство без влади, яку розсмикали собі то могутні магнати, то єпископи й священики. Мовби на сміх названо його було Лайошем, хоч не міг бути навіть тінню славетного угорського короля Лайоша, за якого двісті років тому Угорське королівство, було, розкинулось на величезних просторах від Балкан до Балтики і від Чорного моря до Неаполя.

Чвари феодалів, незгоди між духовенством, втручання Габсбургів, які ще за Максиміліана прагнули прибрати до рук угорську землю і одружили Лайоша з внучкою Максиміліана Марією, нікчемність двадцятилітнього короля, котрий, попри свою природну хворобливість, був нестримним пияком і розпусником,— усе сприяло Сулейманові. Коли й ставало що на заваді, то це небо, яке обрушило на султанське військо справжній потоп, та земля, яка розверзла свої надра, мовби намагаючись проковтнути цю чужу й ворожу силу, що прийшла на береги великих слов'янських рік.

Відчаєний король звелів, відновлюючи давній угорський звичай, возити по всіх селах і містах закривавлену шаблю як знак війни та небезпеки для вітчизни. Вдалося зібрати тільки двадцять дві тисячі війська, та й те було позбавлене досвідчених воєвод, бо хорватський бан Франконан тільки обіцяв, що прийде допомагати королеві, а семигородський воєвода Янош Запойяї, хоч і зголосився привести двадцять тисяч свого війська, вів ного надто повільно, так ніби очікував, щоб султан розбив короля.

Король був вимушений призначити головнокомандуючим архієпископа Пала Томорі, який щойно вийшов із францисканського монастиря, щоб стати архієпископом колотським. Папа римський Климент, який не міг випросити в Європі жодного воїна для допомоги угорському королеві, тільки й зумів, що послати своє благословення, і зрозпачений король був вимушений довіритися духівництву, бо дворянство покинуло його, а може, дворянство покинуло його тому, що він віддався духівництву. А що влада духівництва майже завжди виявлялася у зухвальстві, яке межує з нахабністю, то сталося і цього разу так, що двадцять дві тисячі ненавченого, сяк-так озброєного угорського війська мали стати проти ста тисяч султанських зарізяк, які йшли за здобиччю.

Томорі намовив короля вивести свої сили проти Сулеймана, зустріти його на березі Дунаю коло містечка Мохач і там з божою поміччю розбити невірних на славу християнської зброї. І король, і його головнокомандувач були однаковими невігласами у військовій справі, обидва, хоч і з неоднакових причин, знехтували заходами звичайної людської розсудливості, так ніби не розуміли, що на випадок їхнього розгрому буде понищено не тільки їхнє нещасне військо, а й усю Угорщину, на яку з тривогою дивилася Європа, що вважала Угорщину захисницею від Османів, ще не знаючи свого справжнього рятівника — Росії.

28 серпня Сулейман звелів оголосити у своїх військах, що завтра має бути битва. Дощ лив що страшніше, за стіною води від Мохача, що притулився на рукавці Дунаю,

видно було тільки дзвіниці, а так: багнука, болото, поламани дерева, загрузлі гармати, перевернуті шатра, конаючі тварини, запацьорені ісламські воїни в жалюгідних мокрих тюрбанах. Але відступу не було, треба було битися. — Так хоче аллах. Для султана поставлено червоне із золотою кулею нагорі шатро на піщаній косі — єдиній латочці землі, що могла вважатися сухою. Сулейман упав на коліна, бив чолом об землю, молився ревно й затято:

— Боже мій, можуть й снага в тобі! Боже мій, поміч і захист у тобі! Дай снагу, боже, народові Мухаммедовому!

Вночі гонець приніс листа від Роксолани. Впав від знесилення перед порогом султанського намету, але тільки тоді, як власноручно передав Сулейманові дорогоцінного листа. Султан звелів огорнути гонця золотим кафтаном, докласти в сухому наметі й не тривожити, поки не виспитьсь.

"Мій володарю, мій шаху, любий душею і серцем, життя моє, єдина надія на цім і тим світі! Нехай Той, що вічно живий, віддалить Вашу чесну особу від усіх болів, а Ваше буття — від усіх хворощів, хай наблизить Вас до своїх безмежних милостей і віддасть під опіку свого найбільшого улюбленця Мухаммеда і під захист своїх угодників; хай допоможе Вам, щоб із своєю щасливою зіркою і царським знаменом здобували завжди перемоги над нікчемними й злорадними невірними — амінь, найбільший Помічнику! Нині мене, Вашу рабиню, приємним ставленням володаря, котре викликає безмежну радість, і Вашим чесним листом, ароматним, як мускус, піднесли з пороку забуття, бо зволили в своїм царським щасливим часі подбати, щоб лист дійшов до мене і ущасливив мене. А якої чистої щедрості його сторінки! Голова увінчана короною, а благословенні стопи — бісерними коштовностями й рубіновими барвами. Витіснив ваш лист криваві сльози з моїх заплаканих очей, сповниши їх світлом, а в тужливе серце влив радість. Нехай Вам, дню мого щастя, сповняться всі бажання й радощі душі, нехай сади Вашого благополуччя будуть переповнені прекрасними жасминовими квітами моєї любові, чарівної, як Ваше лице пресвітле, о мій володарю, мій султано, мій падишаху!"

Хто б ще міг знайти такі слова і в таку хвилину для цього похмурого чоловіка? Султан читав і перечитував листа від Хур-рем, шкодував, що завдав їй прикрості, написавши про Ібрагіма й пославши подарунки для Гульфем, карався в душі за всі несправедливості, яких допустився досі щодо Хасекі, може, заприсягався надалі ніколи не завдавати їй щонайменшого болю, ясна річ, за умови, що аллах не допустить його загибелі, дарує йому завтра перемогу, допоможе вціліти там, де ніхто не сподівається вціліти.

Як часто йдуть поряд любов і смерть, та тільки чомусь судилося так, що одні втішаються любов'ю, а інших очікує смерть, не знати за що, не знати й чому.

Король ждав султана перед Мохачем. Бугристе поле, по боках піски, лози. Чорні хмари повзли по самому полю, вивергаючи потоки води, заливаючи людей, коней, гармати. Церковні прелати полум'яними словами надихали воїнів на битву з невірними. Королівський канцлер Стефан Брдарич радив відступити. Сербські воеводи Радич Божич і Павло Бакич, які добре знали військовий поров турків, радили обставитися

возами, але єпископи й угорські бани воліли битися тільки у відкритому полі, і нерозумний король послухав не досвідчених воїнів, а цих надутих крикунів і хвальків. Військо було поставлено в два ряди. В першому — піхота під захистом вісімдесяти (проти трьохсот турецьких!) гармат, у другому—надія короля, кіннота. Сам король із тисячею закутих у залізо вершників, оточений церковними прелатами й вельможами, об'їжджав і підбадьорював своє військо, тим часом як султан у своєму розкішному шатрі, сидячи на Золотому троні, вів останній перед битвою диван. На диван покликано не тільки воевод, а й найстаріших воїнів з яничарів. Сиві, як вівці, з вусами до пояса, старі яничари стали перед султанським тронем, не схиляючи голів, не схиляли їх навіть перед смертю самою, не гнучись у поклонах, бо вже задубіли від старощів так, що не зігнулися б навіть від пекельного вогню. Хусрев-бег звернувся до найстаршого з них, якого звали Абдулла Тозлу, себто Старий.

— Щасливий падишах хоче твоєї ради, Старий.

— Яка йому ще більша рада,— відповів яничар,— окрім тої, щоб бився!

І відвернувся і від Хусрев-бега, й від султана, простуючи з намету під зливу й погибель. За ним спокійно посунули й інші ветерани, так ніби вже вважали всіх угрів мертвими, а битву виграною.

Сулейман спитав, що думає про битву Хусрев-бег. Той сказав, що треба передовсім боятися угорської кінноти. Удар її страхітливий, і його не витримає ніяка сила на світі. Тому, коли вдарять угорські вершники, треба вмить розступитися й пропустити їх, а тоді оточити залізним обручем і здавити. Інакше — нема ради. Все інше — у благословенній волі аллаха і в руках його величності султана.

Вирішено було після загальної молитви вдарити на невірних, пославши поперед усього війська чотири тисячі латників на чолі з безстрашним Балі-бегом Ях'я-пашичем. Маленький, як прищик, Балі-бег завжди кидався першим у найстрашнішу битву, відаючи вельми добре, що смерть літає угорі, скошуючи все, що підноситься над землею занадто високо, а його ніколи не зачіпає завдяки його мізерному зросту. За Балі-бегом мали йти румелійські війська, очолювані великим візиром Ібрагімом (це мала бути перша битва у житті хитрого грека), підтримувані вогнем ста п'ятдесяти гармат. Третя хвиля султанського війська — з анатолійським беглербегом Бехрамом-пашою і так само сто п'ятдесят гармат. Четверта хвиля — яничарське військо в супроводі шести знамен кінноти під командою самого Сулеймана, оточеного вірними охоронцями. Султан, так само, як і його великий візир, уперше в житті брав участь у битві, бо знав, що на цьому полі вирішується доля його імперії: коли його перемога, тоді може царювати далі, коли ж поразка, тоді не варто й жити. Вірив у звитягу, снаги надавав йому останній лист улюбленої Хасекі, знов і знов просив допомоги в аллаха, і мовби саме небо прийшло йому на поміч, затуливши чорними хмарами все його військо, сховавши від ворога, засліпивши того, обезвладнивши.

Велетенською темною хмарою, з'єднавшись з хмарами небесними, посунуло на Мохацьке поле турецьке військо. Завивали бойові сурми, гриміли султанські барабани, шкіру яких цілу ніч сушили на вогнищах військові дюмбекчі. Гриміли гармати, свистіли

стріли, холодний вітер ішов від тисяч шабел, що здіймалися у смертельних замахах, а над усім панувала злива, якої ще не бачив світ. Злива знетямлювала угорських воїнів, вони сліпли й губилися в ній, тоді як турки не зважали на неї, не лякало їх ніщо, бо заради цієї битви, заради вбивства, грабувань і здобичі йшли сюди кілька місяців з далекої далечі, тому безстрашно били вони в праве крило Франья Бачанї і Яноша Тахі, у крило ліве Петера Перенї, у центр, очолюваний самим Палом Томорі. Стогнала земля під стотисячним мусульманським військом. З почуттям тваринного безсмертя, поза усвідомленням загибелі, сліпо лізли ісламські воїни під несамовите виття імамів: "Іллях, Іллях, Мухаммедум ресуллях!" Простромлювалися крізь потоки небесних вод обвислі зелені знамена, коло кожного з них викрикувано обітницю пророка й падишаха: "Хто помре в цей час, дістане в раю напої, смачні страви і спатиме з пахуче вимитими гуріями! Після розгрому ворога три дні даються на грабунок, а найодважнішим буде роздано у власність землю!" Здавалося, вже ніщо не стримає цієї нелюдської сили, та ось за зливою непомітно вилетіли з-за угорської піхоти вершники на чолі з самим королем. Вони сяяли залізом, силою, несли сяйво на кінцях своїх мечів, ішли в смерть, мов промені світла в темну ніч. Від їхнього страшного удару турки розкололися на два крила, і хоч султанські гармати вдарили в кінноту впритул і сам король був двічі поранений, нестримна лавина не зупинилася, вдарила з розгону на анатолійський булюк [66], а тридцять два найодважніші угорські воїни стали пробиватися до того місця, де, оточений залізним непробивним ланцюгом охоронців, на вороному коні сидів у золотому панцирі Сулейман. Тільки три з них із списками змогли добратися до самого султана. Сулеймана від смертельних ударів порятував міцний панцир та широкий ятаган, яким він в останню мить затулив обличчя, тим часом піші яничари миттю поперерубували сухожилля у коней угорських витязів, і ті впали під безжалні шаблі. Все було вирішено. Голову архієпископа Пала Томорі піднесено султанові на кінці довгого списа. Король Лайош, від ран і перестрашу такий блідий, що видно було навіть у дощових сутінках, утікав слідом за своїми недобитими воїнами, але втікати можна було або ж у Дунай, або ж у прибережні багна. Кінь заніс короля у бездонну трясовину. Поцілений чи то турецькими стрілами, чи набоями з аркебузів, упав у багновисько, пригнітив своїм тілом короля. Лайош спробував вивільнитися, але трясовина всмоктувала його більше і більше, а копаючий кінь тягнув вершника глибше й глибше, поки той і захлинувся у чорній холодній багнюці. Безславно й ганебно загінув сам, затягуючи в трясовину поразки й пригноблення мужній народ, який ніколи нікому не скорявся, котрий ще недавно мав відважних королів, про одного з яких, Матьяша Корвіна, бо ж не було пісень про недолугого Лайоша, співано й на Мохацькому полі перед битвою:

Наш Матьяш, король між королями, Довго й славно панував над нами, Управляв він многими землями і гаразд справлявся з ворогами. Навіть турки пиху забували і до ніг Матьяшу припадали, Щоб полки його па них не ударяли і пашам розгрому не вчиняли.

Вже й після розгрому під Мохачем, після того, як вельможі слухняно піднесли султанові ключі від столиці Угорщини Буди, в древніх столицях Вишеграді й Естергомі

незламні воїни билися проти турків і не здали фортець, а Беч на Тисі стояв так, що османців полягло під ним більше, ніж під Мохачем, та однаково вже доля землі була вирішена. Перед султанським червоним шатром було потято дві тисячі полонених і з їхніх голів споруджено страхітливую тріумфальну вежу. Сулейман сидів на Золотому тропі й роздавав милості. Найперше подарував великому візирю Ібрагіму перо з коштовним діамантом на тюрбан. Тоді велів обгортати кафтаном всіх, хто відзначився у битві. Поцікавився, чи живий старий яничар Абдулла Тозлу, прикликав його до себе, спитав, що має робити тепер.

— Мій султано,— сказав яничар,— тепер дивись добре, щоб свиня знов не опоросилася.

Сулейман засміявся і нагородив старого гаманом золота. Був щедрий і добрий. Привезено було до шатра сім голів угорських прелатів, які очолювали військо. Сулейманові вельможі плювали на них, лаяли, називали іменами пап Лева, Андріана, Климента, Александра, Юлія, кепкували:

— То що, хрестовий похід проти турків?

— Зайmemo Буду та вдаримо й на Рим!

— ДРУГА після Царгорода столиця Європи в наших руках!

— А ще буде третя й десята, хай пошле могуття своєму воїнству аллах!

Принесено й голову короля Лайоша, яку Сулейман звелів наповнити мускусом і ватою, оздобити чорним сандаловим деревом і золотом і відправити, як найбільший трофей, до Стамбула в султанську скарбницю, тим часом виголосивши над нею сумні слова:

—Нехай аллах змилується над цим юнаком і хай покарає мерзенних радників, які зрадили його в його невмінні. Я пішов на нього з військом, але не мав наміру вкоротити його володарський 'вік. Адже він ледве зазнав утіх життя й влади. Хай упокоїться його душа.

Тої ж ночі зник султан, а народився знов засмучений, сором'язливий поет Мухіббі, який від глибини серця бажав полинати до милої Хуррем, одурілий від любові, хотів би сіттю її кучерів полонити пташу свого серця у трояндовості її краси, закликав свою Хасекі прийти й прогулятися у кришталевому палаці його серця, писав:

Не питай Меджнуна про любов: він зачудований. Не сподівайся, що таємницю відкриє тобі Ферхад: то тільки казка. Питай мене про знаки любові — я розповім тобі. Мила моя, станеш свічею, я, твій милий,— метеликом.

І вона, не чуючи стогонів і хрипіння конаючих на Мохачькому полі, не бачачи піраміди з відрубаних голів перед шовковим наметом Сулеймана, мерщій пошле йому у відповідь на ці вірші свої вірші, перейняті любов'ю і тугою:

Моєму пробитому серцю немає на світі ліків. Душа моя жалібно стогне, мов дудка в устах у дєрвіша. І без лиця твого милого я мов Венера без сонця Або ж малий соловейко без троянди нічної. Доки читала ваш лист, сльози текли від радості. Може, від болю розлуки, а може, від вдячності.

Та цього листа Сулейман прочитає лише тоді, коли, поставивши королем Угорщини

Яноша Запойяї, ітиме з військом від Пешта до Сегеда по голодній, сплюндрованій, розграбованій дощенту землі, де за мірку ячменю давали два, а за мірку борошна чотири золоті дукати, а тим часом султанові вельможі ділили між собою награбованих овець, так що великому візиреві Ібрагіму дісталася п'ятдесят тисяч, а його незмінному фінансовому радникові Скендер-челебії двадцять тисяч. У столицю Угорщини Буду, де Сулейман після походу спочивав в оточеному лісом королівському палаці, прийшов лист Роксолани з гіркими словами докорів за подарунки Гульфем.

"Впав мені морок на очі,— писала Роксолана,— одразу вхопила й розбила той Ваш флакон. Не знаю, які й слова казала при тому. Довгий день по тому спала, мовби в непам'яті, була вся розбита, забула й про дітей і про все на світі. Коли ж спам'яталася, то подумала собі: хто ж мене топче ногами, хто мене знищує? Ви — мене завжди ганьбили й нищили! Дасть бог, поговоримо про це, коли будемо разом. І про великого візира теж поговоримо, і як, дасть бог, знову побачитися, то покінчимо з суперечками".

Всі ті дні весело грала музика довкола королівських павільйонів. Місто горіло, пограбоване, обдерте і пригноблене. Забрано було гармати з фортеці, вивезено всі коштовності з королівської скарбниці й славетну книгозбірню Мат'яша Корвіна. Три великі бронзові статуї, що зображували Діану, Аполлона й Геракла, Ібрагім відправив до Стамбула, щоб поставити їх згодом на Ат-Мейдані перед своїм палацом. Ібрагім усамотнювався з султаном, пригравав йому нових мелодій на своїй віолі, розважав мудрими бесідами, пригощав рідкісними угорськими винами, які щедро лив Янош Запойяї перед звитяжцями, виторговуючи собі корону;

знайшов у палаці портрет покійного короля, на якому Лайош був зображений на повний зріст, у червоному королівському одязі, але такий блідий і немічний, ніби передчував свою близьку загибель. Перед тим. портретом, сп'янілий від вина, від перемоги і безконечних милостей султанових, пізньої ночі, присвічуючи тьмавою свічкою, Ібрагім виголосив блюзнірську промову, намагаючись потішити Сулеймана, який що далі, то дужче впадав у незрозумілий сум.

— О священна плоть, біла перлина стількох каратів, скільки часток рухається в сонячних променях перед моїм зором, возведена всевишнім на вершину почестей і скіпетром своїм повеліваюча ратями могутності! Я, жалюгідний мурах з комори твоєї, черв'як з плоду твого, що поселився у великому достатку здобутих тобою крихт і такий несхожий з тобою в нікчемності своїй, що ледь можу бути помічений зором твоїм, прошу тебе, повелителю голови моєї, в ім'я зеленої луки, на якій радісно спочиває душа твоя, вислухати опечаленим слухом своїм те, що викажуть тобі уста мої, щоб отримав ти вдоволення за беззаконня, вчинене тобою, коли ти насмілився стати супроти Володаря Віку, його величності...

— Не треба,— махнув йому рукою Сулейман,— замовкни. Гріх.

Спритний Ібрагім встигне згодом вигідно продати портрет угорського короля, і він опиниться далеко на півночі, аж у замку шведського короля Густава Вази, який заповзявся зібрати в себе зображення усіх володарів Європи, вельми пишаючись з того, що й сам потрапив у таке вишукане товариство. Ще через кілька століть меткі гіді в

похмурому залі шведського замку Гріпсгольм показуватимуть збудьгованим туристам зображення нещасного угорського короля, кепкуючи з його передчасного народження і ганебної смерті в трясовині.

Але Сулейман нічого не знатиме ні про долю портрета, ні про кепкування нащадків. У глибокій меланхолії, викликаній незвичним листом Роксолани, переправиться він через Дунай (знов був міст, за спорудженням якого султан спостерігав без будь-якої радості) і повільно піде через усю угорську землю, несучи пожежі, руйнування й смерть, аж поки знов не прискочать гонці з Стамбула й не вручать йому нове послання від Хуррем із словами: "Моєму пробитому серцю немає на світі ліків..." І знов світ заграв барвами, засяяло після багатомісячних дощів сонце, захотілося жити, і султан навіть змилювався над переможеними, оголосивши, що всі невірні можуть відкупитися від неволі й від смерті за визначену плату.

Коли на початку жовтня Сулейман коло Петроварадина перейшов Дунай, із Стамбула прийшла вість, що Роксолана народила йому четвертого сина. Він послав щедри дарунки султанші й фірман про надання новонародженому імені Абдаллах, себто угодний аллаху, раб Всевишнього, але вже за кілька днів знов прискакали гонці з сумним повідомленням про те, що малий син, не проживши й трьох днів на світі, відійшов у вічність, а султанша Хасекі від горя й розпачу тяжко занедужала. "Істинно: те, що вам обіцяне, настане, і ви це неспроможні послабити!"

Султан залишив військо, залишив усе на світі, без перепочинку поскакав до столиці, знов, як і колись після Белграда, не дбав про тріумф і величання, мерщій квапився до Стамбула, тільки тоді гнала його незрозуміла туга, а тепер — пристрасть і тривога за життя найдорожчої істоти на землі.

ГАРЕМ

Повітря було задушливе й тяжке. Не помагали куріння і розбризкувані бальзами. Від них було ще тяжче. Запах тління й смерті. Малий Баязид, який гойдався у срібній колисочці, втупився у султана чорними оченятами, тоді злякано заревів. Смаглявотіла нянька кинулася була до дитини, але Хур-рем кволо махнула рукою, щоб та не чіпала Баязида. Хай поплаче. Лежала на постелі зеленій, як трава, уся в жовтому едвобі:

довга сорочка, широкі шаровари, сама теж жовта, ніби натерта шафраном, аж Сулейман злякався:

— Хуррем, що з тобою? Ти недужа?

— Навіщо ви прийшли? — спитала вона холодним голосом.— Я вас не кликала.

— Хасекі!

— Ніяка я вам не Хасекі.

— Хуррем!

— І не Хуррем.

Тепер і він розгнівався. За ним внесли безліч дарунків, порозставлявши скрині, євнухи мерщій забралися геть, а ця дивна жовта жінка мовби хоче, щоб забирався геть і він, падишах і повелитель усього суцього.

— То хто ж ти така? — спитав він з загрозою у голосі.

— Настася. Коли вмру, то стану знов Настасею, як була у рідної матусі.

— Я не вмю вимовляти таких імен.

— Ах, ви не вмєте! — Вона рвучко звелася на лікоть, різонула його поглядом, провела по ньому очима з ніг до голови.— Не вмєте? Це ж грецьке ім'я. А ви із своїм греком — умєте? Умієте?

— Облиш його,— намагаючись заспокоїти недужу, сказав султан.

— Облишити? А ваші гіркі слова через цього грека? А ваша немилість до мене? І це облишити? Все в мені вмерло від тих докорів. І маленький Абдаллах умер. Зазнав прикrostі й горя ще в "моєму лоні. І вмер.

Вона заплакала, крізь сльози, крізь схлипування виштовхувала поодинокі слова:

— Це ви... Це все ви... з своїм... греком... з ним усе... Він присів коло її ложа, спробував узяти руку Хуррем. Рука легка, вся у вогні, хотів поцілувати ту руку, але Роксолана висмикнула.

— Не чіпайте мене! Нещасне дитя... Може, ви зможете його воскресити? Може, хтось на світі зможе? І я теж помру! Не хочу жити більше, не хочу, не хочу!

Малий Баязид, почувши материн плач, заревів ще дужче. Сулейман спробував утихомирити сина, але Хуррем закричала на нього:

— Не підходьте до нього! Ви хочете згубити ще й Баязида! Я знаю, я все знаю! Ви хотіли б бачити мертвими всіх моїх синів, щоб лишився той — від черкешенки, від тої товстої гуски...

Це вже було понад усі сили. Сулейман гнівно випростався. З клетком у горлі промовив:

— Я так поспішав до тебе, кинув усе. Тепер бачу: даремно. Видужуй, тоді поговоримо. Тобі потрібен спокій. Коли почуватимешся краще, поклич мене — я прийду.

— Покликати? — Вона засміялася болісно, зловтішно.— Покликати вас? Чому б мала вас кликати?

Він тихо вийшов, дивуючись своєму терпінню. Досі вважав, що знав Хуррем, як самого себе. Але жінка ніколи не може бути знана занадто. Чоловік усе життя шукає чогось у жінці, заглиблюється в неї, і ніколи це не набридає. Коли це жінка. А коли отака жовта тигриця? Може, вона справді тяжко недужа?

Сулейман прикликав кизляр-агу й спитав, чи оглядали султаншу Хасекі досвідчені лікарі. Той сказав, що султанша нікого не підпускає до себе. Звеліла не приходити навіть йому, кизляр-азі. Жоден з євнухів не сміє поткнутися в її покій. Тільки мала нянька й темношкіра служебка Нур.

— Ти відповідаєш мені за життя султанші,— спокійно сказав султан.— Маєш щодня, щогодини приносити мені вісті про її здоров'я.

— Вона не пускає мене в свій покій,— похмуро повторив кизляр-ага.

— Як же вона це робить?

— Сказала, що вб'є мене, коли я поткнуся.

— І ти злякався?

— А хто не злякається її величності?

— Гарзд. Іди й роби, як велено.

Ефіопка Нур тим часом витирала Роксолану губкою, змоченою в оцті з мускусом. Нур була зовсім молоденька, з тонким станом, пласка, як дощечка, в животі. Вона спала коло порога Роксоланиного покою, носила їй їсти, перевдягала, її маленькі дужі рученята робили все швидко, вміло і вправно.

— Я все чула,— тривожно шепотіла вона на вухо Роксолані.— Навіщо ви так із султаном? Хіба можна гримати на самого падишаха?

— А ти б не підслухувала.

— Воно само підслухувалося. Я кружляла біля дверей, щоб ніхто не підкрався, бо ці євнухи так і шастають, у кожній бганці запон по євнуху, а то й по два. Я не підпустила жодного, а сама все чула. Ви так на нього, так!.. А що, коли він розгнівається? — Вона замовкла й почервоніла, тобто потемніла лицем ще більше, це й було в неї почервонінням.

— Ну, що ти хотіла сказати? Кажі.

— Я подумала... Про це страшно й подумати. Коли падишах за цей час, поки ви... Візьме до себе якусь з одалісок, і та народить йому сина...

— І стане султаншею теж?

— Я не наважуюсь промовити таких слів, але що, коли...

— Ти думаєш, тут, у гаремі, хтось міг би мене замінити?

— Ваша величність, гарем повен одалісок! І кожна мріє про султана! Всі мріють про султана, бо що їм ще лишається!

— А ти? І ти мрієш?

— Чому б мала не мріяти? Хіба ви не милуетесь моїми грудьми? І хіба не втримають ці груди чоловічої голови, яка ляже на них?

— То ти хочеш моєї смерті?

— Ваша величність! Що ж я без вас?

— Мовчи. Не ти, так інші. Гарем напханий негідниками й негідницями. Всі тільки й ждуть моєї смерті. Тепер, коли я прогнала султана... Ти не носитимеш від сьогодні мені їжі.

— Ваша величність!

— Гадаєш, я хочу вмерти голодною смертю? Ні, я житиму! Житиму всім їм на зло! Ти готуватимеш мені їжу тут. Для мене й для маленького Баязида. Вони можуть отруїти Мехмеда, Селіма й Міхрімах, але Баязида я не дам, він найменший, він ще коло мене, його я не дам нікому... Він стане султаном і помститься за свою матір!

— Ваша величність...

— Ну, що ти хочеш сказати?

Нур не могла підвести на неї очей.

— Ваша величність. Я знаю, які страшні бувають отрути. Треба або вірити в свою долю, або...

— Або?

— Я готуватиму тут, у вас перед очима, але вони можуть прислати отруєне м'ясо, рис і приправи.

— Ти різатимеш баранів і курей теж тут, перед моїми очима.

— Воші дадуть отруєні ножі.

— Я сама чиститиму й гостритиму ножі. Я все вмю.

— Вони пришлють отруєний посуд.

— Ти пектимеш м'ясо на вогні без посуду.

— Вони зможуть отруїти й вогонь, бо можна отруїти дрова й вугілля, усе на світі можна отруїти, ваша величність! Мала ефіопка гірко заплакала від безсилля і горя.

— Не плач,— втішила її Роксолана.— Мене ніхто не отруїть. Моє тіло відштовхне отруту. Хіба ти не бачиш: воно напнуте, як струна. А коли не тіло, то дух мій відкине все. Хай усі знають про це! Мій дух! Мій незламний, мій безсмертний дух!

Але тіло її лишалося недужим. Якісь хворощі точили й точили його, воно жовкло, втрачало силу, повітря у покої ставало тяжчим і тяжчим, не помагали ні бальзами, ні мускуси, ні пахощі. Султан звелів швидко споруджувати в апельсиновому гаю великий блакитний кйошк для султанші, але вона, довідавшись про це від Нур, кричала, що нікуди не піде з цього покою, де зазнала найбільшого вознесіння у своєму житті, найбільших принижень і горя.

Тим часом до Сулеймана прорвалася його сестра Хатіджа і здійняла крик, чому він лишив її мужа з військом, покинув його самого на розтерзання підступним яничарам, сам утікши до Стамбула.

— Вони зжеруть Ібрагіма! — ридала Хатіджа.— Ці ненаситні ваші яничари проковтнуть усе на світі і мого мужа, мого мужа... Сулейман хотів перевести все на жарт.

— Коли й проковтнуть, то твій грек вислизне крізь інший отвір,— засміявся він.

— Я знала, знала! — закричала Хатіджа.— Ви давно хочете його смерті! Ви і ваша Хуррем! Я все знаю!

Він прогнав сестру, але вимушений був вислухати валіде. Та була спокійна, як завжди, хоч спокій їй давався нелегко, бачив це Сулейман по зблідлому ще більше її обличчю і стемнілих, аж страшно було дивитися, її гарно окреслених устах. Вона прийшла скаржитися. Не на когось — на нього самого, на свого сина. За те, що не підпускав її з часу яничарського заколоту. Не радився. Не повідомляв про свої наміри. Навіть про велику перемогу під Мохачем не написав своїй матері. Тепер терпить таку наругу від Хасекі. Ганьба для дому Османів. Султан мав бути повелителем гарему. Не він падає до ніг жінці — жінки плазують коло його священних стоп.

— Вона недужа,— нагадав Сулейман.

— Недужу замінять здорові. Ви повинні подбати про себе, мій сину. Після такого тяжкого походу. Після того, як смерть літала над вашою царственою головою. Прийдіть до юних красунь, подивіться їхні танці, послухайте їхніх пісень. Не слід так занедбувати себе і все довкола.

Вона шептала й сичала, як стара змія. Він відмахувався від того сичання, а сам

наливався роздратованістю проти Роксолани. Всьому є межа. їй тяжко, вона недужа, у неї помер син, але ж то і його син! І йому теж було тяжко, та й зараз не легше! Був на краю загибелі. Трясовина могла всмоктати його так само, як короля угрів. Хіба не має права втішатися життям?

— Я подумаю,— пообіцяв він валіде.

Послав довідатися про здоров'я й настрої Роксолани, спитати, чи не хоче вона його бачити. Вона передала: не хоче, нічого не хоче, нічого й ніколи. Затялася в своїй ненависті — хай. Він відплатить тим самим.

Пішов увечері в гаремний зал прийомів, сидів на білому гаремному троні, маючи по боках валіде й сестер Хатіджу і Хафізу, дивився на танці, слухав пісень, тоді блукав серед одалісок, вдихав запах молодих, здорових тіл, узяв у кизляр-аги прозору хустинку, поклав її на кругле плече чарівної, як завжди, Гульфем, що вигравала соками життя, мов молоде весняне дерево.

— Хай принесе мені хустку,— звелів Ібрагімові. Більше не ходив до одалісок, але щоночі кликав до себе в ложницю Гульфем, а та не втерпіла, прибігла хвалитися своїм щастям до Роксолани.

— Ох, Хуррем, якби ти знала, який султан, який він! Уже не називала Роксолану "моя султанша", не зверталася на "ви", тикала, мовби останній служебці, і тільки — Хуррем і Хуррем. А де та колишня Хуррем — розвеселена, де ті веселощі, коли вона лежить і, може, вмирає, а оці здоровенні самиці ніяк не діждуться її смерті.

— А які слова знає він! — захлиналася від захвату Гульфем.— Ти не повіриш ніколи! Каже: я хотів би відтягти свої очі від твоєї приваби, а вони не хочуть і притягуються до тебе, ланцюгами краси притягнуті. Чи ти чула коли-небудь таке? А про мов тіло! Краса твого тіла, каже, змагається з луговими квітами. Цвітом нарциса виблискує лице, каже, троянди розпускаються на твоїх щоках, каже, фіалками сяють промені очей, каже, кучеряве волосся в'ється дужче, ніж плющ, каже. І не жінка ти, а вогонь у його очищеному вигляді. Не знаю, чим і догодити, чим віддячити за таку ласку його величності!

— Ти ж віддячуєш своїм тілом,— насилу стримуючи відразу, тихо промовила Роксолана.

— Ох, що моє тіло! Він сказав: у тілі може бути піднесення, але немає величі. Я хочу величі для нього.

— Має велич без тебе.

— Але я хочу подарувати теж. Уже домовилася з Коджа Сінаном, щоб він, не розголошуючи про це, розпочав ставити за мої гроші велику джамію в Ускюдарі. Це буде найпрекрасніша джамія у Стамбулі. Джамія любові. Я назву її ім'ям падишаха, не кажучи йому. Щоб було несподівано. Що ти скажеш на це, Хуррем? Ніхто не додумався до такого. Я перша.

— Це благочестиво,— кволо всміхнулася Роксолана.— Хай допоможе тобі аллах. Але де ж ти візьмеш стільки грошей? Ти знаєш, скільки треба на джамію?

— Повелитель щедрий безмірно! Він озолочує мене щоразу. Я збиратиму. Я хочу

зібрати...

"Хочу зібрати" — від цього хотілось розреготатися. Ця дурна одаліска навіть не уявляє, який зашморг вона накидає собі на шию. Де зможе взяти стільки грошей? Хіба що стане султаншею? Але їй то потрібні будуть цілі роки. Бо скарбниця не відкривається навіть для султанші.

— Може, я скоро вмру,— сказала Роксолана повільно,— але я хотіла б допомогти тобі в цій святій ділі. Приймеш від мене моє приношення на твою джамію?

— О ваша величність! Хай аллах дарує вам здоров'я і радість для очей! Я молитимусь за вас вдень і вночі! Ви така добра і щедра.

Добра чи щедра? За гроші й за обіцянку незабаром померти можна купити бодай нещирю пошану. І знов називатимуть тебе султаншею і величністю. Роксолана поглянула вслід Гульфем з сумом і ненавистю. На кого зміняв її султан? Здорова й дурна телиця — і більш нічого. Прокляті самці!

За кілька днів прикликала до себе Кінату. Не бачила одаліски давно, але та не змінилася. Так само весела, безтурботна, молода й дурна, як і Гульфем. Біле, солодке, як халва, тіло аж стогнало без чоловічих обіймів.

— Чула про Гульфем, Кінато?

— О боже,— сплеснула руками та.— Моя султаншо, ця лахудра намірилася замінити вас не тільки в султановій постелі, а й на троні! Чи чувано таке? Похваляється, що падишах триматиме її коло себе, аж вона приведе йому спадкоємця, наплодить сипів, як ви, ваша величність! А ця ж товстозада безплідна, як трухлявий пень. Усі це знають, знав і вона, тепер молиться аллахові, щоб послав плодовитість її холодному лону, хоче будувати мечеть — а не допоможе ніщо, ніщо й ніколи. Хал навіть вийде за браму Баб-і-Гумаюн і припаде до ніг безсоромного діда Хімет-деде, що сидить там під чинарою і робить гидкі речі з усіма стамбульськими дівчатами, які хочуть понести.

— Щастя, коли жінка в усьому лишається жінкою. Правда ж, Кінато?

— О боже!

— Ти так само справжня жінка, як і я, не те що ця ледащиця Гульфем. Правда ж?

— О боже, ваша величність!..

— А ти, Кінато, хотіла б потрапити на священне ложе?

— Я? О боже! Моя султаншо! Хто б же в гаремі не хотів? Але як, як? Про це страшно й подумати...

— А коли я подумаю за тебе?

— Ви? О боже!

— Купиш це право.

— Куплю? В кого?

— У Гульфем.

— В Гульфем? Як? За що?

— За гроші. Вона потребує тепер великих грошей, а тим часом їх не має, та й навряд чи матиме. Треба допомогти їй. А вона хай допоможе тобі. Я дам тобі грошей, а ти

запропонуй їй Гульфем за право піти до султана.

— О боже! Моя султаншо!

Кіната впала коло постелі, вхопила руку Роксолани, цілувала її, обливала слізьми розчулення і радості.

— Встань і відпусти мою руку, коли не хочеш її відірвати. Бачиш, яка я слаба. Візьми там шкіряну торбинку з дукатами. Вистачить тобі відкупити в Гульфем не одну ніч.

— А султан? Ваша величність, що скаже султан?

— Це вже залежить від тебе.

— О боже!

Коли якоїсь ночі мовчазний кизляр-ага впустив до султанової ложниці білотілу Кінату, Сулейман ледь не кинувся на одаліску з ножом.

— Як ти сюди потрапила? — похмуро запитав він, відступаючи від неї у темряву, так ніби справді остерігався сам себе. Кіната впала на килим.

— Мій султано, я вблагала Гульфем поступитися мені цією радістю.

— Як ти сюди потрапила, питаю?

— Я купила цю ніч у Гульфем.

— Купила? — Султан ляснув у долоні, кизляр-ага зродився у ложниці, мов дух.

— Повтори, що сказала,— звелів Сулейман Кінаті.

— Я купила цю ніч у Гульфем.

— Чув? — підвів очі султан на боснійця.— Твого султана продають, як мішок вовни.

Що роблять з тими, хто продає султана?

Він відвернувся, і кизляр-ага мерщій попровадив із ложниці дурну одаліску.

— Щастя твоє, що його величність не згадав про тих, хто купує,— процідив він крізь зуби, штовхаючи Кінату поперед себе в сутінок довжелезного коридора.

А від Гульфем не лишилося нічого. Тільки відчаєний крик посеред ночі в надрах гарему, але які ж бездонні ті надра, щоб вирвався з них крик назовні! Може, й грозилася нещасна одаліска, може, кликала на поміч всемогутнього султана, але ніхто не чув, а євнухи, які зашивали її у шкіряний міх і тягли через ' сади гарему до Босфору, були глухі, пімі, сліпі, бо наділені тільки єдиним даром: слухняністю.

Роксолані вість про смерть Гульфем принесла Кіната. Упала до її ложа, тіпало її всю від ридань.

— О боже, боже! Вбили! її вбили, о боже ж мій! Довго не могла видобути з неї Роксолана, кого ж убили, хоч уже й здогадувалася. Коли ж почула, то сказала:

— Бачить бог, не хотіла я її смерті.

— І я теж не хотіла, о боже!

— Та й хто хотів? — сказала Роксолана й собі заплакала. Вони довго плакали обидві, вже, мабуть, не так і за нерозумною Гульфем, як над своєю нещасною долею, бо хто в гаремі може бути щасливий. Тоді Кіната крізь схлипування і здригання проговорила тяжко:

— Це ж і мене... о боже... ваша величність... вони й мене...

— Не бійся, тебе не зачеплять.

— О боже, ваша величність, захистіть мене, не дайте!

— Кажу: не бійся. Зоставайся у мене. Спатимеш тут. Ніхто тебе не зачепить.

— Чи я посмію, о боже! Ви ж така боляща.

— Я вже здорова, Вже встаю. Не віриш? Ось дивися Справді підвелася з ложа, пройшлася по великому своєму покою, м'яко ступала по пухнастих килимах, дослухалася до тихого дихання найменшого свого синочка, до тихого дзюркоту води в мармуровому водограї, раділа, що вона живе, що здоров'я повертається до неї, без кінця повторювала чийсь вірші: "Чи лев ти, чи осел, орел, а чи ворона — кінець у всіх один: землі холодне лоно. Впадеш як стій і не струснеш із себе ні миші, ні змії, ні тлі, ні скорпіона". Хай вмирає хто хоче, а вона житиме далі! Вона ляснула в долоні.

— Одягатися! — крикнула до Нур, яка з'явилася у покої.— Одягатися! Все червоне! Викинь оці жовтяки. Щоб я не бачила більше нічого жовтого. Звідки воно тут понабиралося?

— Ваша величність, ви так хотіли,— несміливо нагадала дівчина.

— Хотіла — тепер не хочу! Тільки червоне! І більше нічого, ні прикрас, ні золота, нічого, нічого! Червоний шовк, як кров, і я в ньому червона, мов ранкова троянда!

Вона зривала з себе сорочку, шаровари, металася гола туди й сюди, світила тугим зграбним тілом, на якому звабливо круглили важкі півкулі грудей, аж важкотіла Кіната, забувши про свої страхи, замилувалася нею і зітхнула голосно, може, заздричи цій стрункості й легкості, яка не пропала в Роксолані навіть після тяжкої недуги й пригніченості духу і, мабуть, не пропаде ніколи, бо такі тіла мовби не піддаються ні часові, ні старінню, ні самій смерті. Роксолана почула те заздрісне зітхання, зупинилася перед Кінатою, так ніби вперше її тут побачила, але вмить згадала, все згадала, засміялася:

— Ти й досі боїшся? Не бійся нічого! Це я тобі кажу! Чуєш? Присіла до столика для писання, вхопила аркуш цупкого

паперу, швидко мережила його зміїстими, буквочками, так само маленькими й зграбними, як уся вона:

"Ні суму, ні печалей не збагне ніколи те серце, що зросло на вільній волі. Хіба про пташку в клітці згадує хоч раз той, хто гарцює на коні у чистім полі? Мій володарю! Пишу Вам, і серце моє розривається від туги й розпачу. Що я наробила, і чим стало життя моє без Вас, володарю мій, світло очей моїх, ароматне дихання моє, солодке биття серця мого? Хіба не наші закохані голоси розлунювалися ще недавно в пахучому повітрі священних палаців і хіба не заздрили нашим обіймам навіть безтілесні привиди? А тепер любов наша задихається без повітря, умирає від спраги, лежить у знемозі, її терзають хижі звірі, і чорні птиці смерті кружляють над нею. Відженіть їх, мій володарю, моя надіє, мій найбільший захиснику на цім і на тім світі! Пожалійте малу Хуррем, схойайте її у свої могутні обійми!"

Склала лист, запечатала воском, притиснула до нього перстень з печаткою, тицьнула Нур.

— Миттю до кизляр-аги, нехай передасть його величності падишаху!

А Сулейманові тої ночі приснився сон. Ніби Роксолана уникає його, лукавить, зникає кудись із молодим румелійським нашою, знов вертається, сміється до султана: "Я ж його не цілувала. Він мене, а не я його!" Ніяке можуть не могло порятувати від безсилості перед жінкою. Він прокинувся переповнений безсилою люття. Знайти того пашу! Не знав, як його звати, чи є на світі той паша, але був 'переконаний: знайде й знищить, бо володіє найвищою владою, а влада коли й не завжди може творити й народжувати щось нове, то в нищенні перешкод не мав ніколи. І люди відповідно діляться ,на катів і на жертви, і це найсуворіша правда цього світу. А він? Хто він? Кат чи жертва? Перед цією жінкою не був ні тим, ні тим. Не кат і не жертва, а просто закоханий у жінку — ось третя правда на світі. Святість без бога, досконалість без віри ,й надії — ось жінка, але не кожна, а тільки така, як Хуррем Хасекі, а може, тільки вона єдина.

І коли вперше після недуги й після гінких слів, мовлених до нього, знов побачив Роксолану, побачив, як іде вона до нього, уся в летючому червоному шовку, зовсім невагома, мовби й не доторкуючись до землі, то заплющив очі від страху, щоб вона не пропала, щоб не була маною. Знов розплющив очі — вона йшла до нього. Йдучи, лишала золоті сліди. Таке враження від її ніг і від усього її тіла. Плачучи й здригаючись худенькими плечиками, упала йому в обійми, і він не знав, що сказати, тільки дихав голосно й часто, збентежений і безпорадний.

Ще була квота, ще не повернулися до неї щедрі її сили, тільки дух горів у ній і високе полум'я обпалювало Сулеймана, обіймало паланням і його сувору, 'тверду душу.

— Мій повелителю, мій падишаху,—'стогнала Роксолана, чому так багато горя на світі, чому, чому?

Він не знав, про що вона і що їй відповідати, голубив її, гладив щоки, волосся.

— Чому довкола вас убивства й убивства?! І вже смерть приходить і сюди, у священну недоторканність Баб-ус-сааде, чому, навіщо?

— Яка смерть? Чия? Він не знав і не розумів.

— Це ж ви звеліли вбити Гульфем?

— Гульфем? Я не велів.

— Але її вбито, мій володарю.

— Я не хотів її смерті.

— Безвинна її душа вже в садах аллаха, а ми на цій землі і руки наші в крові по лікті. Ваша величність, Гульфем хотіла спорудити на вашу честь велику джамію, поставити дар своєї любові до вас, для цього й збирала гроші... Я, в тяжкій недузї своїй, уже й не сподіваючись на одужання, теж дала свій внесок на це благочестиве діло, може, бог і поміг мені скинути недугу, а Гульфем... Гульфем...

Султан ніяк не міг втишити її ридання.

— Так кожному з нас можуть... Бо й хто ми і що ми... Немає ні правди, ні любові, ні милосердя...

— Я тільки спитав кизляр-агу, що роблять з тими, хто продає султана,—

виправдовувався Сулейман,— тільки спитав, але не велів нічого...

— Словами не можна гратися, ваша величність... За кожним вашим словом або людина, або й ціла держава. Мені страшно коло вас, і не можу без вас, о боже милосердний!..

— Я звелю добудувати ту джамію і назвати її ім'ям Гульфем,— пообіцяв він.

— Убити, а тоді поставити коштовний пам'ятник? Боже милосердний!..

Вона ще довго плакала, схлипувала, засинала на грудях у Сулеймана, прокидалася, знов скаржилася й схлипувала, голос жебонів, як дощик у молодому листі, здається, за вікнами справді йшов дощ, але не весняний, не на молоде листя, а осінній, холодний і набридливий, хоч у султанську ложницю його подихи й не діставали, тут було сухе тепло від жаровень, що поблимували червоним з темних далеких кутків, і тонкий аромат від курильниць, та ще мелодійний спів води в мармуровому водограї, вічний голос життя, що тече з безвісті у безвість, з нізвідки в нікуди, незбагненний, як таємнича сутність жінки.

На світанку Роксолана згадала про Кінату, яка десь, мабуть, дрижить без сну в її покої.

— Мій султано,— залащилася вона до Сулеймана,— пожалійте Кінату!

Він не міг пригадати, про кого йдеться.

— Вона не винна в смерті Гульфем. Вона так вас любить, тому й попросилася у Гульфем...

— Ах, ти про цю... Вона схожа на гору халви, яку ось-ось висиплють на чоловіка й загорнуть його тими солодощами навіки.

— Віддайте її кому-небудь в жони, ваша величність.

— У жони? Кому ж?

Звичай такий справді існував, коли султан, розщедрившись, давав своїм вельможам у жони ту чи іншу одаліску, з свого гарему. Траплялося, що віддавав навіть своїх жон, які не могли народити сина, а народжували султанові самих дочок.

— Я над цим ніколи не думав. Міг би віддати Кінату, та кому?

Хуррем, мабуть, теж не знала, а може, тільки вдавала незнання.

— А коли Гасан-азі?

— Він яничар, а яничарам одружуватись заборонено.

— Який же він тепер яничар? Він мій довірений.

— Однаково яничар, а звичай велить...

— Змініть звичай, мій повелителю! Хіба ви не Володар Віку і хіба не у вашій волі змінити те, що застаріло? І чому яничарам заборонено мати родини? Це ж варварський звичай! Може, тому вони так часто бунтуються, повстаючи навіть проти султанів?

— Позбавлені жінок, вони служать тільки війні й державі, і тільки завдяки цьому є пайдосконалішими воїнами з усіх знаних досі.

— А хіба жінка руйнує державу?

Він хотів сказати, що жінка може зруйнувати все на світі, але стримався, згадавши про себе. Що він без жінки? І що йому держава, земля, всі простори, коли не зоріють

над ними ці прекрасні очі й не чуто цього єдиного голосу?

— Я подумаю над цим,— сказав він.

Роксолана горнулася до нього, мовби шукала прихисту, ховалася від усіх нещасть і загроз, хоч і що б їй могло загрожувати біля цього всемогутнього чоловіка? Диван, візири, кати, військо, мулли, беї, паші, прислужники — все це тільки виконавці найвищої волі, а найвища воля — в її руках, і все вершиться у темнощах, у притишених шепотах, у схлипуванні болю й зітханнях радості, без свідків, без помічників і спільників. Може, й недугу послав їй Всевишній на користь і добро, аби ще міцніше покохав її цей чоловік, щоб став її опорою у всьому, слухняним знаряддям, підніжжям її величі, яка починається у ній самій, продовжується в її дітях і не матиме ніколи кінця? Хто може зупинити султана? Валіде?. Великий муфтій? Ібрагім? Сулейманові сестри?

— Мій султане, мені так страшно чогось,— горнулася вона до нього,— так страшно...

Він гладив їй волосся, мовчки гладив, вкладаючи в свою шорстку долоню усю ніжність, на яку тільки був здатен.

І мовби зглянулося на неї небо. Щойно повернулися з угорського походу Сулейманові візири і яничари, прийшли переможці, грабіжники, убивці, і в мечетях мулли, завиваючи й заковуючи очі під лоба, стали прославляти силу ісламської зброї, помер великий муфтій, світоч віри, оборонець благородного шаріату Зембіллі, який служив ще султанові Селімові, якого боявся сам грізний батько Сулейманів, до засторог якого вимушений був щоразу дослухатися і Сулейман.

Султан із своїми візирами поїхав до палацу шейх-уль-іслама верхи на конях і доторкнувся до тіла вмерлого та до його обличчя, тал ніби хотів перейняти від нього святість, яку муфтій не міг понести на той світ. Слідом за султаном і його візири, всі вельможі так само намагалися бодай пальцем доторкнутися до обличчя умерлого великого муфтія, ніби сліпі або малі діти, і вірили, мабуть, як малі діти, що перейде до них бодай краплина святості від цього чоловіка, наділеного за життя найвищим даром чи то від влади земної, чи то ВІД небесної. Потім візири й вельможі, товплячись один поперед одного, скільки вмістилося під табутом, підняли тіло великого муфтія високо на руках і так, передаючи одні одним, понесли до джамії Мехмеда Фатіха, де відбулася урочиста молитва за упокій душі великого небіжчика.

До гарему докотилося лиш відлуння того великого похорону. Гарем завжди лишався осторонь усіх державних подій, але так могло видаватися лиш невтаємниченим. Роксолана вельми добре відала, що означає смерть шейх-уль-іслама Зембіллі. Завалився стовп, хоч і трухлявий, але ж такий зовні міцний, що ніхто б не наважився занести на нього руку, а тепер завалиться з ним усе ненависне і вороже їй. Поки назве султан нового великого муфтія, поки призвичаїться той, поки обросте прихильниками, вона матиме волю, якої досі не мала й не могла мати. А найголовніше ж: не матиме давньої сили ненависна валіде, яка у всьому спиралася на оборонця шаріату, лякаючи ним свого владчого сина.

Та валіде, ніби вичуваючи торжество в душі Роксолани, незвана з'явилася

несподівано в її покої, стурбовано питала про здоров'я, так що навіть змогла розчулити молоду султаншу, й та стала частувати султанську матір і .навзаєм питати про її здоров'я, але доброзичливості їм вистачило ненадовго, бо валіде, бгаючи свої чорні губи, повела, мову про інше.

— До мене дійшли (чутки, що ти 'вимагаєш у султана роздати всіх одалісок з гарему? Чи то правда?

— А коли правда, то що? — шорстко спитала Роксолана.— Хіба не записано в пророка: "Ніколи не досягнете ви благочестя, поки не будете витрачати те, що любите"?

— Ти, може, хотіла б закрити гарем? Такого ще ніколи ре бувало. Я не допущу ганьби падишаха.

— Чому ж допустили власне зганьблення, .коли султан Селім занедбав своїх жон і знаходив утіху з юнаками?

— Ти! Як смієш? Гяурка!

— Я султанша і така сама мусульманка, як і ви, моя валіде.

— Я виховувала свого великого сива.

— А ви впевнені, що він — ваш син?

Султанська мати вхопилася за груди. Такого ще їй не наважувався казати ніхто. Мала серце чи ні, але вхопилася саме за те місце, де воно б'ється у всіх людей. Роксолана (покликала на поміч. Прибігли євнухи, гаремний лікар. Валіде була бліда, як смерть, не могла .вхопити віддиху, беспорядно ворушила пальцями, ніби хотіла впіймати, затримати життя, що вислизало, відлітало від неї. Врешті прийшла до тями, євнухи поклали її на парчеві ноші, обережно понесли до її покоїв. Роксолана спокійно сиділа, взявши на руки малого Баязида, не провела валіде навіть поглядом, не бачила, якою ненавистю блискали очі султанської матері, як здригалися її чорні губи, ніби п'явки або змії. Хай! Не лякалася тепер нікого. Ще недавно була —беззахисна і беспорядна. Тоді єдиною своєю зброєю мала своє тіло, ще не знаючи його сили і не вірячи в нього, бо то ж тіло стало причиною її неволі, її прокляттям і нещастям. Згодом стало вибавленням, знаряддям свободи, зброєю. Тепер її зброєю буде султан. Виставлятиме його перед усіма. Захищатиметься ним і нападатиме теж ним. Ця мудрість відкрилася їй у 'тяжкі дні самотності й недуги, в хвилини, коли вже здавалося, що вмирає. Ожила, щоб боротися й перемагати. Всіх!

КУЧУК

Стамбул поставав у всій своїй обідраній,

брудній, пересиченій диким життям красі. Тілесні корчі вулиць. Голуби коло мечетей. Неробство й сновигання тисяч людей. Гуляння замість сміху й плачу. Гуляння від голоду. Від розпачу. Від самотності. Найспесивіша й найзамурзаніша юрба жебраків, яка будь-коли ходила по землі. Шаріат дозволяв жебрати старим, бідним, сліпим, паралічним. Каді Стамбула призначав головного поводитря жебраків — башбея, який видавав посвідчення на право збирати милостиню. Дозволялося жебрати в базарні дні — понеділок і четвер. Ходили по вулицях і площах із знаменами, ніби і

воїни. До них приєднувалися бідні софти—хто там розбере, де і жебраки, а де мусульманські учні Їсти хочуть усі. Немає ненажерливішої істоти на землі, ніж людина, а Стамбул — найненажерливіша з столиць світу. Так велося ще від грецьких імператорів, недарма ж Фатіх уже й після завоювання Константинополя, цілих три роки не наважувався переносити туди столицю з Едірне. Султан Селім, який провів усе своє царювання в походах, не вельми переймався Стамбулом, не дбав про столицю, встановлені (Ще за Фатіха норми постачання Стамбула не змінювалися, а тим часом місто росло, кількість нероб побільшувалася щодня, зажерливості столиці не було ні впину, ні меж, і, коли Сулеймаи після походів на Белград і Родос на кілька років засів у своїх палацах, він вжахнувся від Стамбула, який постав перед ним велетенським, вічно роззявленим ротом, бездонною горлянкою, невситимим шлунком. Столиця зжирала все надбане провінціями в один день, ковтала одним ковтком і знов була голодна, невдоволена, це була якась прірва, готова поглинути цілий світ, "ненаситний молох, який вимагав принесення йому в жертву всього живого, жертя й питва, одягу й молитов, дров і ходи, посуду й прянощів, зброї й квітів, солодощів і солі, мудрості й вогню, мечетей і базарів, коней і кішок, рабів і розбійників, суддів і підмітальників вулиць. Вдень і вночі з усіх усюд везено до Стамбула сушею й морем хліб і м'ясо, рис, мед, олію — для страв і для освітлення, сир, садовину й городину, прянощі, фарби, хутра, оздоби. З Румелії й Анатолії йшли безконечні отари овець, з Волощини й Молдавії воли, з Криму коні, продовольство прибувало до пристаней Текфурдаг, Геліболу, Гюмюль-дюйне, Ун-капани. Коли великим візиром став Ібрагім, вій, за порадою Скендер-челебії, встановив по всій імперії жорстокий облік усього живого, всього, що виростало й могло вирости, провінціям, санджакам і найменшим казам встановлювалася кількість баранів, які мали бути вигодувані. Стамбул мав знати про кожну дійну вівцю в найвіддаленіших закутках величезної держави, точно вказувалися строки поставок м'яса для столиці і навіть породи овець. Отари мали прибувати до Стамбула не пізніше дня Касіма з Румелії й Анатолії, бейлербею Діярбекіру велено було постачати туркменських баранів з Зулькадарли для султанського палацу, встановлено було ціни на овець: та, що котилася один раз — 20 акча, двічі — 25, тричі — 28 акча. Стамбульський кадій через призначених ним наглядачів за ринками — мухтесібів стежив, щоб не порушувано встановлених цін і порядку торгівлі. Чужоземні купці мали право продавати тільки оптом, в торговельних рядах стояли купці стамбульські. Призначені кадієм еміни стежили, щоб найперше закуповувалося все для султанських палаців, потім для двору великого візира, членів дивану, великого муфтія, дефтердара, для яничарів і челяді, лише тоді дозволялася вільна торгівля. З відома кадія мухтесіби встановлювали ціни на хліб, м'ясо, городину і садовину, на ячмінь і пашу для коней. Городину й садовину мали бути свіжі, коні — підковані. Товари якісні. Терези справні. Аршини не вкорочені. Мухтесіб ходив по ринку, служки несли за ним фалаку — схожу на смичок товсту палицю з міцною вірьовкою — символ влади й покарань. Спровиненого купця негайно карано. Служки мухтесіба скручували йому ноги фалакою і давали тридцять дев'ять ударів по п'ятах. Мухтесіб міг проколоти мочку

вуха порушникові законів торгівлі, розідрати ніздрю, відрізати вухо. Двічі на рік стамбульські базари об'їздив, переодягнувшись, великий візир, щоб простежити за тим, як несуть службу мухтесіби.

У своїй безмежній захланності Стамбул султанський замахнувся на освячений тисячоліттями звичай і привілей Сходу — на вільну торгівлю, на вільні зиски, на вільних і незалежних купців. Звиклі до загарбництва й грабувань, тут не покладалися на випадок, не сподівалися на каравани з товарами й продовольством, вірили тільки в примус, жорстокість і насильство. Купці-джелаби, звільнені від податків, мали поставляти овець і худобу для Стамбула, здаючи скот примусово по низьких цінах. На всіх джелабів заведено було списки-ірсалі, і вже ні сховатися, ні втекти, бо ж однаково наздоженуть, знайдуть і на тому світі, примусять. Джелаби, пригнавши скот у столицю, віддавши майже задарма все, належне для палацу султана, для шах-заде, візирів, бейлербеїв, казиаскерів, капіджіїв, нішанджіїв, дефтердарів, реїсів і емінів, за встановленими цінами продавали рештки м'ясникам-касабам. Касаби так само мали збитки, але що були вони вже стамбульцями, а для столичного жителя не можна було допускати ущербку, то їхні збитки покривалися за рахунок примусових поборів з ремісницьких цехів.

Все було примусове: примусові поставки, примусові торговці, примусові ціни. Хоч як пильнували султанські чиновники, але дорога була далека, губилися в ній цілі отари овець, табуни худоби, з кожних 'сорока отар, призначених для Стамбула, коли й доходило до столиці десять — п'ятнадцять, то й добре, решта десь пропадала по дорозі, розпродувалася, розкрадалася, і лисці великого візира те й знали що записували: не прийшло двадцять тисяч баранів, не прийшло сорок тисяч, шістдесят тисяч. З Стамбула під страхом найтяжчих покарань заборонено було вивозити будь-яке продовольство: худобу, хліб, борошно, олію, навіть сіль і квіти. Бо й квіти провінція теж зобов'язана була постачати для султанських і візирських палаців: п'ятдесят тисяч голубих гіацинтів з Мараги, півмільйона гіацинтів з Азаха, чотириста кантар троянд червоних і триста кантар особливих з Едірне. Продовольство й товари перехоплювалися ще за Стамбулом, притримувалися, щоб підняти ціни, не допускалися в столицю, коли ж потрапляли в Стамбул, то й тут переполовинювалися, щоб тайкома перепродувати, вивозити за мури столиці, щоб зідрати там потрійну ціну. Спекулювали придворні, султанські повари й чашнігіри, слуги й воїни, писці і яничари, візири і сам великий візир, який, загібаючи неймовірні прибутки, не гребував і дріб'язком, гаразд відаючи, що багатство починається з маленької акча. Не помагали суворі султанські фірмани, показові покарання, вночі на баржах і барках через Босфор переправлялося десятки тисяч овець до найближчого порту на Мармарі — Муданьї, а звідти викрадені з Стамбула отари або ж мандрували до обшарпаних, голодних провінцій, або ж поверталися назад до столиці, де казна знов викладала за них гроші, щоб вони знов тайкома були переправлені па азіатський берег і ще раз були перепродані.

Навести лад у цьому безладді неспроможна була ніяка влада. Весь Стамбул розділено було на квартали, кожен з них на ніч відгороджувався від іншого брамою —

махалі-капу, щоб кожен квартал відповідав за власні злочинства, але не помагали й махалі-капу, ніякі замки й засуви неспроможні були стримати сили мовчазної-івсемогутньої — золота. — — Ібрагім, повернувшись з угорського походу, заповзлявся навести лад у Столиці, сам їздив по стамбульських базарах, особисто допитував упійманих з контрабандою власників босфорських барок — реїсів, сам стежив, як скручують фалакою ноги спровиненим і шмагають по брудних п'ятах воловими жилами, кричав катованим: "Скажеш, хто послав тебе? Скажеш?"

Мотлох стамбульський проходив перед його очима. Дрібні злодюжки — дайси, грабіжники й убивці — каба дайи, нічні сторожі — бекчі, наглядачі печей у банях — кюльханбеї, підмітальники вулиць — ферраші, люди найупослідженіші, відчаєні, зготовлені на все найлихіше, коли б грозився хтось їм пеклом, то й тоді б вони, мабуть, передовсім поцікавилися, скільки там платять.

Провівши кілька годин у приміщенні для допитів, Ібрагім цілий тиждень не міг позбутися враження, що він весь просмердів брудом, нуждою й нікчемністю. Скаржився своїм друзям Скендер-челебії й Луїджі Гріті, венеціанець розкотисте реготав, слухаючи ці визнання. 'Скендер-челебія невтомно повчав Ібрагіма:

— Навіть одна акча, вибита з дрібного злодюжки, може скласти підвалину багатства цілої держави. Сто акча дають аспру, сто аспр дають дукат, сто дукатів — це вже маєток, тисяча дукатів — багатство, мільйон — всемогутність.

— Чому я повинен збирати ці акча для всієї держави! — вигукував Ібрагім, гидливо витираючи руки. — Я не призначений для такої справи!

— А яке призначення вище за збирання, багатства? — питав Скендер-челебія.

— Збирання мудрості, ось!

— Хіба мудрість — це не багатство? Мудрість — то тільки ступінь перед багатством справжнім, перед достатком життєвим, перед золотом.

— Золото? Я маю вже його задосить! — зневажливо кривився Ібрагім. — Хвала аллаху, я зміг повернути тобі твою Кісайю, що вся тхнула золотом, як викинута на сонце рибина дохлятиною, я можу насолоджуватися життям без цього мертвого запаху.

— Тобі дано султанську сестру, яка ще більше пахне золотом, — усміхався в бороду Скендер-челебія. — Тепер ти прикутий до цього металу навіки, і вже не порятує тебе ніяка сила. Золото — найвища святість на цьому світі.

— Ти чув? — обурено сплескував руками Ібрагім, звертаючись до Гріті. — Коли б я видав дефтердара імамам, вони звеліли б юрмі побити його камінням. Золото — найвища святість! І хто це говорить?

— Кожен вибрав собі святість де може і як може, — спробував помирити їх Гріті. — Але я купець і вірю лигає в золото. Бо в що ж вірити в цьому ошалілому світі?

Якось зимовою ніччю люди великого візира затримали в Мармарі велику барку, повну овець найцінніших порід: кивирджик, карамай, курджак. Такі вівці призначалися для султанських кухонь і вкрадеш, видно, були саме звідти. Реїс барки, щоб не датися до рук емінів, стрибнув у море й утонув, нечисленна залога чи то викупилася, чи то пішла слідом за своїм реїсом, захоплено разом з султанськими баранами тільки

маленького, багато зодягненого молодого євнуха, в якого до того ж знайдено ще й чашу для шербету, па якій виразно виднілася султанська тогра — теж украдено з Топкапи. Придворні майже не попадалися людям великого візира, або ж обдурюючи тих, або ж вчасно відкупляючись, але цей малий євнух не зумів зробити ні того, ні другого, тому про нього було сказано Ібрагімові. Великий візир вирішив допитати впійманого особисто. Звелів одразу поставити того в приміщенні для тортур, щоб" відбити охоту таїтися, прийшов туди весь у сяєві золота й коштовностей, оточений блискучими пажами й тілохранителями, сів на золотий стілець, кивнув волохатим дурбашам, щоб підвели звинуваченого, впівока глянув на мізерну істоту, що, плутаючись у широкому одязі, пробувала дістатися до його золоченого чобота, спитав через губу:

— Ти хто такий?

— Кучук,— пропищала нікчема, тицяючись у підлогу перед Ібрагімовими чобітьми, бо ближче його не підпускали дужі дурбаші.

— Го-го! — реготнув великий візир, а за ним і його поплічники.— Таж і так видно, що ти кучук! Питаю, хто ти?

— Кучук,— не знаючи, чого від нього хочуть, повторив той, круглооко поблимиуючи на грізного пашу і на його підручних катюг.— Так звусь змалку, бо завжди був малий і не ріс ніколи.

— Але ж виріс злочинцем, га! Звідки ти й хто? — тупнув ногою Ібрагім.

Кучук заплакав. Розмазував сльози замурзаною ручкою по маленькому личку, ковтав їх разом з хапливими словами. Хіба ж він винен? Його послав начальник султанських кухонь сам матбах-еміні, як посилав він досі інших поварів і прислужників. Вибрано саме його, Кучука, бо маленький, непомітний, такий прослизне всюди, не попадеться. А він попався. І тепер плаче не тому, що боїться, а від тривоги за плов, який він мав назавтра зготувати для її величності султанші Хасекі, бо тільки він один уміє підкладати дрова під казан, де готується той плов з солодощами, він казав про це й матбаху-еміні, але той нагримав на нього і витурих у цю небезпечну подорож, звелівши до ранку повернутися, привезти йому гроші за баранів і взятися за готування того плову.

— Ти, гнидо! — закричав на Кучука великий візир, штовхаючи малого поварчука своїм золоченим чоботом.— Смієш називати тут найвищі імена? Лайно собаче! Я тобі змішаю день з піччю! Звелю зідрати з тебе шкіру, як з барана, і здирати теж, як з барана, не ножем, а руками, щоб не попсувати, а тоді висушити й повісити на пристані Текфурдаг з написом: "Так буде з усіма, хто крастиме в Стамбулі баранів".

Але поки лютився, кричав і вигадував кари для нікчемного злодюжки, в душі Ібрагім розмірковував холодно й спокійно. Коли почув ім'я султанші, виникла непереборна спокуса використати пригоду з злочинницькою баркою і цього покидька, щоб кинути бодай тінь на султанську улюблену жону. Вже уявляв собі, як поповзуть по столиці пошепти, що сама султанша, як і всі в Стамбулі, порушує суворий султанський фірман, піддалася жадобі наживи, краде й перепродує. Та одразу й відкинув це

нерозумне бажання. Був надто обачний, щоб сліпо рівняти всіх людей. То тільки цей набитий золотом Скендер-челебія не визнав нічого поза грошима, навіть тих баранів, що подарував йому султан в Угорщині, жадібний дефтердар зумів тричі перепродати для казни, намовивши зробити те саме з своїми баранами і великого візира. Султаншу не намовиш, і ніхто б не спокусив цю жінку ніяким золотом. Не належала до звичайних жінок з їхньою примітивною жадібністю й пристрастю до марнотратства. Може, тому й лютилися натовпи, називаючи її чарівницею й чаклункою, що неспроможні були розгадати її душу, не знали, чого хоче ця дивна жінка, до чого прагне. Бо коли людина по хапає багатства, для здобуття якого їй досить простягнути руку, вона неминуче стає загадковою, бентежить і роздратовує прості уми. А втім, є річ, більша за багатство,—влада. Хто має багатство, той ще не мав всього. Зненацька з'являються бажання, яких не можна вдовольнити ні за яке золото. Найперший приклад: його друг Луїджі Гріті. Здавалося б, чого ще треба цьому чоловікові? Але, пересичений усім, запрагнув недосяжного навіть у його становищі:

високої влади. Набридає Ібрагімові, вже кілька разів натякав самому Сулеймапові про те, що жде винагороди за свої фінансові поради й сприяння. Хоче стати чимось мовби султанським намісником в Угорщині, до того ж отримати звання єпископа. Священний сан, припустимо, він легко зможе купити у папи. Але намісництво? При живому королеві, наставленому султаном, і намісник? Та ще й гяур? Але Гріті затявся і відступати не хоче ні за яку ціну. А здавалося б: чоловік має стільки золота, що вже став понад будь-які бажання й примхи. Виходить, ні. Золото — ще не все. Тільки влада може дати цілковите вдоволення всіх людських пристрастей. Тому Хасекі, не дбаючи ці про який дріб'язок, замахнулася одразу на найбільше: на владу, до того ж найвищу, над самим султаном. Може, ще й сама не знає цього і все робить несвідомо? Що ж, розумні люди повинні збагнути прихований напрямок її дій. Він, Ібрагім, не спускав очей з султанші. Бачив, як вона поволі заволодіває Сулейманом, відвойовуючи в нього, Ібрагіма, нові й нові ділянки падишахової душі, настане день, коли запанує вона над можновладцем неподільно, і коли виявить це, збагне розміри й межі своєї сили, найперше знищить свого найгрізнішого суперника, великого візира, заодно помстившись за своє короткочасне рабство (хай і короткочасне, але ж однаково ганебне, бо для ганьби не має значення тривалість у —і асі) і за приниження, бо жінки можуть прощати все, та тільки не рабство й приниження.

Та хіба не досить йому тяжкої ворожості султаншиної, щоб ще обтяжувати себе спробою обмовити Роксолану, звівши на неї наклеп у дрібному махлярстві? Ясна річ, цей обрубок людський, щоб зберегти свою мерзенну шкіру, пристав би на все і посвідчив проти самого пророка й аллаха на небі, та хто ж стане користатися послугами покидька?

Ібрагім мав би непомітно звеліти дурбашам, щоб прибрали з-перед очей Кучука, прибрали, може, й навіки, але сидів якийсь час, мовби забувши про євнуха, хоч і втупившись у нього невидючим поглядом тяжких своїх очей. Ніяк не міг відігнати спокуси якось поєднати випадково впійманого двірського поварчука з можновладицею

Топкапи. Нарешті махнув рукою дурбашам, але де різко, навкіс, що означало б смерть, а мляво, зневажливо, згори вниз, себто: в підземелля. Хай посидить, погодує паціюню.

Ніч для Ібрагіма була втрачена безнадійно. Вечір віддав на державні клопоти, тепер міг хіба що спати, та й то самотою, бо до Хатіджі такої пізньої пори не ввійдеш: султанська сестра не любить, щоб її тривожили без попереджень. До Гріті далеко, та й не вмовлялися про зустріч. Віола й перс-музикант остогидли. Книги валяться з рук. Можна б проскакати з тілохранителями вулицями Стамбула, виловлюючи всіх, хто вештається без ліхтарів у руках, але й це не приваблювало. Великий візир повернувся до своїх робочих покоїв, вислухав від старшого писця донесення з санджаків, віддав розпорядження па завтра, тоді звелів привести до нього Кучука. Мав би потримати того бодай до ранку в підземеллях коло звірів, щоб нагнати більшого страху, але не хотілося витратити на цього чоловічка аж так багато часу, та більше страху в його нікчемному тілі й не вміститься.

Кучук, кинутий на розкішні візирські килими, мав би почуватися приголомшеним від цієї розкоші, та він чи й помічав її. Знов плазував, уткнувшись носом у підлогу, норотив по-собачому лизькати чоботи великого візира, а той знай відтрочував його гидливо, махнув тілохранителям, щоб полишили його наодинці з Кучуком, стріпуючи пальцями, ніби хотів скинути з себе бруд, якого набрався від спілкування з цим чоловічком, процідив крізь зуби:

— Тепер розкажуй мені про себе швидко і без зайвих слів, ти, сину шакала й свині. Ну?

—Ваша високість, мій візирю,—белькотів той,—я Кучук, Кучук.

Ібрагіма пересмикнуло. Хоч який переляканий цей мерзенний прислужник, все ж не забував, що він тільки "високість", а не "величність", як султан і султанша.

— Який я тобі твій візир? — заревів грек.— Твої родичів пеклі; та й то в найгидкішій його частині. Кучук? Що це таке — Кучук?

Євнух підвів голову з-над килима, витріщився на великого візира. Ніяк не міг 'збагнути, чого хоче від нього цей всемогутній чоловік. Ну, він справді Кучук — тут уже нічого не додаси. І названий так не на честь найкоротшого зимового місяця, а тому, що змалку йому навіки вкорочено тіло так, що вже нічим не доточиш. Звідси й ім'я. А яке ім'я, таке й життя. Доводиться жити так, як живуть довкола тебе, а там: метушнява, марнославія, неправда й суцільне зло. Одні пишаються походженням, інші становищем, ще інші багатством, красою, силою, ти ж не маєш нічого — ні сподівань, ні страхів, ні душі, ні тіла, тільки перелякана ненависть до всього суцього, загнана в найдальші закапелки душі. Він ніколи не шукав своїх коренів, бо не знав, де їх шукати, не мав ніякої пам'яті про свої початки, так ніби виріс отут, під стінами гарему, як чорне зілля на тому місці, куди виливають помії. Звали Кучук, бо жив тут змалку, так ніби й народився в пеклі султанських кухонь, серед велетенських мідних казанів, під якими вічно гоготіло полум'я. Щойно ставши на ноги, вже розносив їжу для гаремниць, поставивши на голову тяжкий піднос, дибуляв коротенькими ніжками по довгих мабейнах гарему, ставив страви па полички шафок-крутилок, вказуваних євнухами.

Ніколи не бачив, кому він подає їжу, його теж не бачили. Шафочка крутилася в стіні, піднос зникав на тім боці, невидимі руки здіймали його з полички, ставили собі на коліна, чи на столик, чи на подушку-міндер, ніжні уста доторкувалися до їжі, принесеної Кучуком, а він тим часом біг назад до кухні, брав новий піднос, біг до іншого помешкання, євнух тицяв йому на порожню поличку... Знав чи не знав про тих гаремниць, яким носив їжу? На це не може бути однозначної відповіді. Чув ніжні голоси. Слова. Розмови. А хто чує, той уже знає. Мав справу з деревом, а в дереві завжди можна зробити непомітний отвір. Кольнути шилом стінку круглої шафочки-крутилки — і вже тобі відкриваються нутрощі гарему. А хто бачить, той теж щось може знати. Може, воно й ні до чого для такого мізерного служки, але хіба людина відає, що їй потрібне, а що ні. Тоді запрагнув піднятися вище в палацовій ієрархії, з простого рознощика їжі стати поваром — ахчі. Хай не ахчі-уста, не великим майстром годування людей, до того ж таких вельможних, як султанські жони, а простим собі поварчуком, знову ж таки кучуком. Він вивчав мистецтво ахчі, хоч воно й видавалося йому незбагненним, а старі ахчі-уста всіляко зміцнювали його в цьому переконанні, він учився вперто, відчаєно, запекло, терпів посміх, биття, знущання. І чого ж досягнув? Тільки права підкладати під казани дрова. Навіть воду в казани заливали інші, довіреніші, до яких

Кучук, здавалося, ніколи не зможе дорости. Брудний, обшарпаний, замазюканий сажею, мов стамбульський кюльбекчі, він тільки й знав, що вислухувати зневажливі слова старших поварів: "Що? Ти хотів би до казанів? Отакий нечупара й замазура? Та чи знаєш ти, що у справжнього повара повинен бути чистий не самий тільки зад, як у кожного правовірного, але й руки, ніс, борода, шия і все інше, щоб ніяке паскудство не могло потрапити від тебе в казани!"

І ось щастя! Його зауважив сам матбах-еміні, сказав йому кілька прихильних слів, згодом покликав до себе, пообіцяв приставити до готування страв, звелів видати Кучуку дорогий одяг, теплий халат і шапку і послав виконати надзвичайно важливе доручення.

— Що ти знаєш про гарем? — спокійно поспитав Кучука Ібрагім.

Той злякався ще більше. В бурмотінні про своє життя на султанських кухнях якось мовби відійшов од страху, якого наївся перед цим грізним чоловіком, тепер усе починалося знову.

— Клянусь аллахом милосердним і всепрощаючим і цим безпечним городом...

— Ще ти мені поклянешся, — пообіцяв йому великий візир, — ще я тобі випущу все, що маєш у кишках! Про гарем що знаєш?

— Ваша високість, — заскімлив Кучук, — але ж звідки? Я тільки дровонос. Підкладаю під казани і пильную за вогнем. У гарем можуть ходити тільки хлопчики до дванадцяти років. Навіть євнухів з кухні лише малих туди...

— А ті — що вони знають?

— Хіба ж я...

— Кажі все!

— Аллах часто милостивий навіть до безумних... Вони визнають там і заборонене...

— Ага, визнають. А тоді?

— Хто що чує, хто бачить — несе й розносить... Але ж не я, ваша високість, не я...

— Тобі несуть?

— Хто я? Нікчемний дровонос.

— А коли б став ахчі-уста?

— Хіба про це може мріяти простий смертний? Ібрагім підвівся з дивана, підійшов до Кучука, згріб його за манаття, підняв, труснув.

— Поклянись, що ніде нікому про те, що тут почуєш, ти, вишкрібку...

Не відпускав коміра Кучукового, ще дужче закручував, так, що той захрипів, задихаючись і синіючи. Тоді трохи послабив стиск, гримнув:

— Ну!

— Клянусь,— забелькотів Кучук, сам не знаючи, про що ж має присягатися.— Клянусь небом, прикрашеним сузір'ям зодіаку і днем передвіщеним, клянусь тим, що свідчить, і тим, про що він свідчить. Клянусь тими, що посилаються по черзі й мчать швидко; клянусь тими, що показують ясно, розрізняють вірно, передають настановлення, і прощення, і погрозу. Ібрагім кинув Кучука на килим, витер руки.

— Ти добрий мусульманин.

— Істинно,— пробурмотів Кучук,— аллах той, що дає путь зерну й кісточці.

— Слухай обома вухами,— спокійно промовив великий візир, всідаючись на дивані й підкладаючи собі під спину парчеві подушки.— Ти прийдеш до матбаха-еміні, принесеш йому гроші за баранів. Гроші я тобі дам. Нічого не скажеш ні про барку, ні про те, де ти був уночі. Не скажеш нікому, інакше... Ти поклявся святою книгою, але й без поклятьби я б однаково знайшов тебе навіть під землею... Скажи начальнику султанських кухонь, що виконаєш ще не одне його доручення. І виконуй, поки він поставить тебе справжнім ахчі. Мої люди сприятимуть тобі навіть у незаконних ділах, щоб ти законно здобув собі місце, про яке мрієш здавна. Тим часом маєш доповідати мені і тільки мені все, що довідаєшся про султаншу Хасекі й султанських одалісок. Султан чоловік і користується жонами для вдоволення своїх плотських утіх. Але жони зрадливі, в той чи інший спосіб вони можуть завдати великої образи його величності падишаху, хай аллах продовжить його тінь на землі. Навіть самий задум такої образи — уже злочин. Коли щось запримітиш, почуєш, лиш здогадаєшся, негайно маєш знайти спосіб сказати про те мені...

— Хай очі мої не бачать того, що примушує думати розум,— пробурмотів Кучук.

— Ну! — гримнув на нього Ібрагім.— Я стежитиму за тобою. За найменшу провину з тебе здеруть шкіру найдосвідченіші кати-джеллати. А тепер геть з-перед очей! Стривай, скільки ти повинен принести грошей для матбаха-еміні?

Отримавши гроші, Кучук позадкував від цього страшного чоловіка, який щомиті загрожував луснути від гніву, випередивши строк, призначений йому аллахом. Якби не був ще й досі такий переляканий, то посміявся б від думки про те, якою малою ціною викупив своє життя, за яке цієї ночі ніхто не дав би й щербатої акча. Підслухувати й

підглядати за султаншею? Що могло бути простіше? Однаково ж усі вони там, на кухнях, тільки те й робили, знаходячи в цьому своєрідну розвагу і втіху і бодай незначне відшкодування за своє вічне рабство. Вони бачили, як набивають шлунки розледашлі одаліски, самі ж задовольнялися підслухами, підгляданням, забороненими тайнощами. Кожен чимось живиться на сім світі.

Вже коли відпустив євнуха, Ібрагім пошкодував, що не звелів дати тому хльости бодай для годиться. Для більшого переляку. Донощиків мав задосить і без цього нікчемного Кучука. Але то були платні улаки, їхня запопадливість вимірювалася кількістю грошей, які вони одержували. Цей доноситиме за страх. Щоразу сподіватиметься, що позбувається цього страшного почуття, продаючи чиюсь душу (може, й Роксоланину), не відаючи в своїй обмеженості, що від страху порятуватися йому вже не дано. Але щоб чоловік відчув що це лиховісне почуття розростається в ньому, мов могутнє отруйне дерево, його треба іноді бити довго й тяжко. Небитий не знає страху. Від таких людей пуття не жди. Мабуть, і держава, населена самими небитими людьми, довго по протримається і завалиться, ще й не розквітнувши, як буйний папоротник, не закорінений у землі.

Ібрагім мало не гукнув огланам, щоб наздогнали й завернули Кучука для довершення розправи. Втішив себе думкою, що євнух не мине його рук. Бо як подумати, то чи не однаково, коли чоловік буде битий.

БРАМА

Вона часто думала (а може, то просто ввижалося, а може, снилося?): а що, коли поставити в полі, в пустелі, на просторі велику браму? На спомин душі, як ставлять джамії, імарети, медресе, дерев'яські притулки й гробниці-тюрбе. Колись ходжа Насреддін буцімто отримав од кривавого Тімурленга десять золотих на будівання будинку. Він поставив у полі самі двері з засувом і замком. Пам'ять про ці двері, пояснив мудрий ходжа, говоритиме нащадкам про перемоги Тімура: над високими тріумфальними брамами завойовника стоятиме невгавний плач, а над дверима бідного Насреддіна — вічний сміх.

Жінка стоїть, як брама, при вході й при виході з цього світу.

А коли й жінку кинуть за браму? Тоді по один бік воля, по другий — завжди неволя, хоч би як високо була ти вознесена.

Коли ж винести браму в пустелю, то зусібіч воля, тільки сама брама, мов знак ув'язнення, наче божа сльоза над недосконалістю світу.

Роксолана бачила ту браму. Самотня, могутня, непробивна;

може, дерев'яна, із страхітливого колоддя, обкована міддю, взята на залізні шпуги; може, мармурова, а то й бронзова, в сизій патині часу, висока до самого неба — хмари зачіпаються за неї, птахи наполохано облітають її віддала, блискавиці жорстоко б'ють у неї, і дзвенить вона, стугонить, дуднить, самотня, як людина па світі, і темний плач стоїть над нею, і стогін, і схлип.

"Клянуться мною ті, що протії мене лютують".

ЧАРИ

Ранки приходили з-за Босфору такі чисті, як дитяче личко. Навіть тоді, як діти ще були малі, не давали спати цілими ночами й Роксолана спала прихапцем, уривками, все ж зустрічала ранок легкотіла, у радісній летючості духу, співала в ній кожна жилочка, доторки повітря до лица й до всього тіла були мов шовк, і кожний день заповідався, ніби мала йти між двох барвистих шовкових стін. Так султан у час своїх селямликів проїздить вулицями Стамбула, які перетворюються на суцільні стіни з шовку й квітів, а ще з захоплених вигуків столичних юрмовиськ. Та щойно проїздить падишах, затоптані в бруд квіти в'януть, шовки обдираються, юрми, яким обіцяно щедрю плату за кричання на честь володаря, як завжди, обдурено, і вони клянуть ошуканців, знов довкола убогість, обшарпаність, гори нечистот і нікчемність, нікчемність.

А ті шовкові стіни, які ввижалися Роксолані ранками після пробудження? Щодалі в глибину дня зступалися вони довкола неї, стискували, гнітили, вже мовби й не шовкові, а камінні, тяжкі, як нещастя. Що зрозуміліше ставало їй життя у гаремних стінах, то безглуздішим воно видавалося. Часом нападала така розпука, що не хотілося жити. Трималася на світі дітьми. Колись народжувала їх одне за одним — аж страх брав од таких неприродно безперервних народжень, — щоб жити самій, зачепитися за життя, вкорінитися у ньому. Тепер мала жити заради дітей.

Колись султан був тільки невідомою загрозою, тоді пожаданим вибавленням, згодом найближчою, єдиною людиною, коханим чоловіком, хоч і далі загадковим. Поволі здирала з нього загадковість, уперто 'добиралася до його сутності, до його думок і серця. Не маючи Хуррем, любив вечеряти з Ібрагімом, тепер на долю грека припадали хіба що вечері в походах, у Стамбулі ж майже всі ночі належали Хуррем. Обідав султан із візирами і великим муфтієм іноді. Вважалося, що під час тих обідів говоритимуть про державні справи, але Сулейман був завжди неприступне мовчазний, їв швидко, недбало, обід мав з чотирьох перемін, так ніби квапився і беріг себе для нічних усамітнень із султаншею.

Ніхто ніколи не знав, про що думає султан, тільки ця молода жінка запрягла це знати й досягла успіху. Ніхто ніколи не розумів порухів його серця, вона це робила щоразу і лякала його своїм ясновидінням, так що іноді й він з острахом поглядав на неї, згадуючи вперті пошепти про те, що Хуррем — зла чарівниця.

У темній Сулеймановій душі, заповненій безмірною любов'ю до Хуррем, все ж знаходилися якісь закутки, куди заповзала по-зміїному підозра, зловісно сичала, бризкала пекучою отрутою. Тоді лютився не знати й проти кого і, мовби вичуваючи сум'яття в його душі, з'являлася валіде, яка переконана була, що дім Османів без неї давно б завалився, а тому мала все знати, усім порядкувати, за всіма вистежувати й винюхувати; віддаючи султанові панування над тілами, собі хотіла захопити володіння душами.

— Чи ви чули, мій царствений сину? — допитувалася вона в Сулеймана, і він майже з жахом дивився, як вигинаються її темні уста, прекрасні, досконалі й водночас отруйні, мов зміюки.

Або ж прискакувала до нього сестра Хатіджа, яка ніяк не могла вгамуватися, навіть

отримавши собі за чоловіка самого великого візира й улюбленця султанового, й кричала, що їй несла більше терпіти в Топкапи цю чарівницю, цю слов'янську відьму, цю...

— Вгамуйтеся,— спокійно казав їй Сулейман. А сам думав:

"А може, справді? Може, може..."

Ібрагім був обережніший, але по-чоловічому рішучіший.

— Чи не дозволили б ви, мій султано, щоб капіджії при брамі Баб-ус-сааде відкривали обличчя усім жінкам, які проходять до гарему? Бо ж, перебравшись жінкою, туди можуть проникнути зловмисні юнаки — й тоді...

А чи не слід, мій султано, звеліти прибрамним євнухам обшукувати всіх кравчинь і служебок, які проходять до гарему з волі, щоб не проносили вони забороненого або такого, що може...

А чи не слід було б поставити на султанській кухні людей для нагляду за стравами, які готуються для султанші Хасекі й для мешканок неприступного гарему? Щоб не допустити ніякої шкоди для дорогоцінного здоров'я її величності.

І чи не ліпше було б, якби...

А також не погано б ще...

Десь воно все народжувалося, сипалося й сипалося з мертвим шурхотом, мов крупа з неба, збиралося цілими купами мотлоху, лихі люди султановими руками вибудовували з тих покидьків стіни недовір'я, підозр, обмов, пліток, стеження і загроз довкола Роксолани, і вона щодень гостріше і болючіше відчувала, як зступаються ті стіни, так ніби ось-ось заваляться й під своїми уламками навіки поховають і її саму, і її недорослих діток.

Ранки були ласкаві й радісні, а дні — нестерпні й тяжкі. Ночі не рятували. Попервах мовчала, не казала нічого султанові, коли ж несла була терпіти далі і вона поскаржилася Сулейманові, він холодно кинув:

— Я не можу думати про таке безглуздя.

— А ви вважаєте, мені хочеться думати про це? — закричала вона й заплакала, і він не міг погамувати її сліз, бо цього разу не знав як, не вмів, може, й не хотів.

Що про неї тільки не казано тоді в Стамбулі!

Ніби привезла з своєї України дві половинки яблук на персах, дала ті половинки з'їсти Сулейманові, і падишах запалав любов'ю до неї.

Ніби впіймано в Румелії знахарок, що збирали для султанші в пущах той заріст, що звисає з умираючих дерев, як покошлана чоловіча борода, і зветься "Цілуй мене". Мала вона тим заростом ще більше причаровувати до себе падишаха.

Ніби затримано двох бабів, які несли в гарем кісточки з гієнчої морди. Коли взято тих бабів на тортури, призналися вони, що несли кісточки для султанші, бо то найбільший любовний талісман.

Ніби пильні євнухи кизляр-аги Ібрагіма знайшли зашиті в покривала на султанському ложі висушені заячі лапки, що мали зберігати кохання Сулеймана і Хуррем.

Ніби впіймано в Стамбулі зловорожу єврейку па ймення Тронкілла, що варила любовне зілля для султанші.

Ніби знайдено на султанській кухні казан, у якому почав варитися гусак обскубаний, але не зарізаний, ніхто не знав, де взявся той гусак і хто поставив казан на вогонь, але відкрито людьми великого візира, що тим гусаком мали нагодувати султана, щоб він навіки прикипів серцем до Роксолани.

Ніби виявлено в покої у самої султанші Хасекі чарівницьке дзеркало в чорній рамі, і хто зазірав у те дзеркало, то бачив свою смерть і, не витримуючи такого видовища, віддавав аллахові душу.

Ніби султанша, бавлячись із своїми дітьми в садах гарему, робить із сухого листя мишки, які мають принести комусь смерть.

Ніби дияволи товчуться довкола священних палаців султанських, неспроможні пробитися туди крізь частокони молитов правовірних, але щойно султанша виїздить за межі Стамбула, вони обступають її зусібіч, беруть під охорону і урочать кожного чесного мусульманина, який мав би необережність наблизитися до відьми. Коли султанша була з падишахом на ловах коло Едірне, диявол в оленячій шкурі кинувся до султана, але той застрелив його, і на місці оленя виявилася смердюча купа гною.

Ніби пила султанша навари з сальвії й петрушки" щоб плодовитістю своєю перевищити Махідеван і всіх султанських жон. а самому падишахові насипала в кишені гвіздків, щоб зробити його міцнішим у постелі.

А хто казав, хто бачив, хто підтвердить?

Нема ворогів, нема супротивників, тільки пошепти, обмови, шелест та шерех, снування тіней, примар і привидів, і ненажерливість тисяч султанських лакіз, так ніби їх треба годувати не самою чорбою та пловом, а ще й забобонами, плітками, брехнями й підозрами.

І чийсь язика, роздвоєні й розтроєні, жалили й жалили, і хтось віддавав веління, і жирні євнухи коло брам гарему перестрівали всіх кравчинь, гаптувальниць, неперевершених у вмінні виготовляти пахощі й мазі арабок, грубо здирали з їхніх облич чарчафи, розвертаючи щелепи, реготали:

— Не вмреш, як покажеш свою стару мордюку! Куди йдеш? Кому несеш?

Невірних до гарему не пускано, тому вірменки, що, як ніхто, знали на жіночих прикрасах, грекині з рідкісними тканинами з островів, венеціанки з оксамитом і мереживами вимушені були перебиратися мусульманками, але обман брутално викривано і щоразу розповзалися чутки: "Знов упіймано відьму, яка несла щось для султанші". Так, ніби у величезному Баб-ус-сааде жила сама Хуррем, не було ні валіде, ні одалісок, ні безлічі старих уста-хатун, хазнедар-уста, служебок і багатих рабинь.

Скаржитися? Кому? Шукати винних? Де?

Все це нагадувало дитячі кошмари: руки, що виростають нізвідки, пожадливо тягнуться до твого горла, ти кричиш, прокидаєшся — і ніде нікого. Або не знати чий крик крізь сон: "Настасю!" — і знов прокидаєшся, і тільки ніч, мертве сяйво місяця і тиша, як на тім світі.

Ще нагадувало все це моторошні малювання мусульманських художників, яким коран забороняв зображувати людей і будь-які живі істоти: стріли, що летять з луків, яких ніхто не натягує; ніким не керовані й не спрямовувачі тарани, що розбивають мури;

мечі, які січуть, не знати чиїми руками тримані.

Ще недавно Роксолана вважала, що нічого тяжчого за рабство немає і не може бути, тепер переконалася, що обмови, наклепи й підозри ще страшніші за неволю.

Мала подолати ще й це, не ждучи нічиєї помочі, не шукаючи винних. Султан не був ні її захистом, ні надією у цій безнадійній боротьбі, бо сам більше й глибше застрявав у трясовині війни, яку розпочав у перший рік свого вступу на престол, і тепер, мабуть, ніколи вже не міг закінчити. Вважав, що вдалося йому загнати в трясовину нерозумного угорського короля, і не помічав, що сам застряг у глибокому болоті і нема в ньому дна, попав па глибину.

Знов пішов па Угорщину, яку роздирали чвари між Яношем Запойяї, наставленим Сулейманом, і братом Карла П'ятого Фердинандом Австрійським. Народ же не хотів ні семигородського воеводи-запроданця, ні Габсбурга; як за часів Дьєрдя Дожі, знов із своїх глибин висунув святого, пророка й царя Йована Ненаду, .і той пішов проти Яноша Запойяї, лякав магнатів, які охрестили його Чорним Чоловіком, проходив по Угорській рівнині, мов народна кара всім зрадникам і запроданцям.

Ібрагім натякав султанові, що лад у тій неспокійній землі міг би навести хіба що він, змінявши печать великого візира на угорську коропу, або ж принаймні їхній друг Луджі Гріті, посланий туди намісником самого Володаря Віку. Однак Сулейман заявив, що сам піде на Дунай, щоб покарати Фердинанда і втихомирити угрів.

Цілими днями Гасан-ага приносив Роксолані лихі вісті про клетотняву Стамбула довкола її імені, а ночами кликав її султан, і її зелені очі мали світитися силою, волею, радістю життя. Не бажала чути слів ні про владу, ні про золото, прибутки, скарбницю, усе це наводило на неї таку нудьгу, що хотілося плакати. Коли султан заводив мову про походи проти невірних, вона затуляла йому уста, вередливо кривилася:

— Нічого немає ворожішого й ненависнішого для жінки, ніж війна.

Могла б долучити до війни ще великого візира й валіде, але завбачливо мовчала, сподіваючись, що всемогутній час усуне Ібрагіма й султанську матір, та чи ж усуне він будь-коли цю прокляту війну?

Не приховувала від султана своїх почуттів, а він збував те неувагою, вважаючи все примхами мало не дитячими і, мовби дратуючи Хуррем, робив їй наперекір. Великому євнухові Ібрагіму нагадав, що має передовсім слухатися валіде, повертаючи таким чином султанській матері владу над гаремом, яку вона була втратила після яничарського заколоту.

Ібрагіма перед новим походом возведено в звання головнокомандуючого — сераскера, на знак чого Сулейман дав йому свій фірман: "Цим велимо, що віднині й довіку ти мій великий візир і сераскер, якого моя величність ввела в цю честь для всіх моїх земель. Мої візири, беглербеги, казиаскери, муфтії, кадії, сеїди, шейхи, двірські

достойники і опора царства, санджакбеги, начальники кінноти й пішців, алайбеги, субаші, церибаші, всі мої звитяжні війська, великі й малі, люди високого й люди низького звання, всі жителі моїх земель і окраїн, правовірні і райя, можливі й сіроми, все суще має визнавати мого великого візира за сераскера і в тому званні поважати й шанувати, бути йому поміччю й слухати його велінь, так ніби вони вийшли з моїх уст, з яких сиплеться бісер..."

І після цього фірману Сулейман прийшов для прощальної ночі до Роксолани, і та ніч минула посеред сліз та поцілунків, було сумно-сумно обом, ніби все вмерло на світі, і вони самі теж не знають, живуть чи ні. Спали десь Роксоланині діти в своїх покоях, спали євнухи й одаліски, спали пташки в клітках і звірі в підземеллях, не спала тільки ненависть, проростала з угноєної людськими трупами жирної стамбульської землі, як отруйне зілля, і чутно було, як проростає невпинно й зловісно навіть крізь цю ніч розставання. Невже султан був такий засліплений жадобою просторів, що нічого не помічав, не чув і не знав?

Роксолана взяла Сулейманову руку, приклала собі до грудей.

— Чуєте, мій падишаху?

Серце стукало з того боку грудей ніби дитячим кулачком:
стук-стук.

— Я люблю це серце більше, ніж своє,— тихо сказав він.

— Любов мала б вселяти жалість у вашу душу, мій володарю. Чому ж світом править жорстокість?

— Світ повинен підлягати закону,— вимовив він суворо.

— Якому ж? Хто встановить той закон?

— Закону правовірних. А встановить його ісламський меч. Вона заплакала.

— Ой, горе ж мені, горе. Бог існує тільки в людях. Хіба ж не гріх убивати їх? Ваша величність! Ви бачили коли-небудь таку квіточку польову, що зветься ромашка? У неї білі пелюстки й жовте осереддя. Бачили?

Перехід від долі світу аж до маленької квіточки був такий несподіваний. що султан аж відхитнувся від Роксолани. Не переставала його дивувати. З жінки могла вмиг знову стати дівчинкою. Полохливе тіло, полохливі думки.

— Бачили? — не відставала вона.

Сулейман кивнув.

— А спробуйте обірвати на ромашці білі пелюстки, щоб вона стала тільки жовтою, що то буде — квітка?

— Ні, то вже не квітка.

— І не матиме тої краси, що їй дарована аллахом?

— Не матиме.

— А бачите, бачите! Аллах творить красу в неоднаковості, навіщо ж ви хочете зробити однаковими всіх людей? І чи це можливо? І чи не суперечить волі аллаха?

— Люди — не квіти,— коротко кинув султан.

— Але я хочу бути квіткою! І щоб щедре сонце вашої прихильності ласкаво зігрівало

мене своїм промінням! Кожен день і кожную хвилину ждатиму від вас ваших чесних листів, і плакатиму, й ридатиму над ними разом із вашими царственими дітьми. Коли ж вклататимете в кожен свій лист волосинку з вашої бороди, обціловуватиму ту волосинку, як мого падишаха, як світло моїх очей і мою незатьмарену радість...

— Я присилатиму тобі дарунки з кожного конаку, після кожної перемоги, з кожного дня дороги.

— Коли згадуватимете мене, ото й буде найбільший для мене дарунок, а більше мені й не треба нічого...

— Я хотів, щоб моя царствена мати була тобі опорою й захистом на час моєї відсутності і щоб ви однаковою мірою користалися неподільною владою над гаремом.

— Заради вас я готова ділити навіть неподільне!

— Я назвав сераскером походу великого візира, щоб вивільнити собі час для думання над законами, бо закони повинні народжуватися в одній голові так само, як дитя — у лоні одної матері.

— Хіба я маю щось проти великого візира?

— Але ти мала б його полюбити.

— Полюбити? — Вона вхопила Сулеймана за плечі, наблизилася своє обличчя впритул до його.— Полюбити Ібрагіма? Ваша величність, якби ви тільки знали цього чоловіка. Я не вірю йому й ніколи не повірю!

— Зате вірю йому я.

— Що маю діяти? Я безсила жінка, ваша раба, обставлена зусібич підслухачами Ібрагімовими, обплетена сіттю недовіри й підозри, борсаюся, рвуся, а все марно. Але марні і його підступи. Хай полишить павутину для павука. Скажіть йому про це, мій володарю. Маю своїх людей на волі, простежують вони кожен вчинок Ібрагімів, коли ж хоч одного з моїх людей зачепить він бодай пальцем, хай остерігається! Скажіть йому й про це, мій повелителю! Гасан-ага лишиться в Стамбулі, щоб берегти мене не тут, у гаремі, а на волі, бо коли й загрожує щось мені й вашим дітям, то загроза та напливає з волі, ваша величність! Згадуйте про мене, благаю вас.

Може, ще стала б домагатися, щоб султан усунув Ібрагіма з найвищих постів, прогнав з-перед очей? Може, домагалася б і смерті Ібрагімової, погрожуючи Сулейманові, що сама заколе підступного грека кинджалом у присутності його величності?

Ніколи в світі!

Та піке коли пускали про неї поголос, що вона відьма й чарівниця, що від самого її погляду слабнуть тятиви в турецьких вояків, то могла відплатити їм бодай прокляттями, які посилала в душі слідом за грабіжницьким походом: нехай щезнуть, як вода розлита; коли пустять стріли свої, нехай вони їм отупіють; бодай би вони, як недорід жіночий, ніколи не бачили сонця!

І стихії, мовби почувши голос цієї всемогутньої і нещасної жінки, переслідували султана з його військом від дня походу з Стамбула й до самого повернення з такою жорстокістю, що, здавалося, небо провалилося, земні води пішли на сушу, сама земля

здригнулася у своїх надрах, щоб струснути з себе грабіжницькі ісламські орди. Дош стояв стіною упродовж кількох місяців. Не видно було ні землі, ні неба. Ріки вийшли з берегів, зсувалися з мільйоннолітніх своїх лож глиняні гори, болота утворювалися там, де споконвіку був самий камінь, від потопів гинули коні, верблюди, мули, вівці, люди рятувалися, залазячи на дерева і живучи там, ніби мавпи, цілими тижнями. Якийсь бег уночі коло" Едірне вихопився на дерево, де було повно дрібненьких гадючок, які миттю обсіли його, лізли йому в очі, в уста, у вуха, мовби шукаючи сховку від води, і він боявся до ранку поворухнутися, хоч усе в ньому дрижало і серце мало не розривалося від огиди.

Цілі місяці страждань, невдач, ганьби. Серасгер Ібрагім не вмів дати ради велетенському війську. Звик, щоб перед ним розчинялися брами, щоб земля лягала до ніг, а він топтав її золотими чобітьми, садженими самоцвітами, і віддавав своїм підручним Скендер-челебії і Луїджі Гріті. В Угорщині Скендер-челебія уже не мав що робити, бо земля була обдерта дощенту, зате Гріті зголошувався бути добровільним посередником між угорськими магнатами й султаном, десь щось вивідував, когось купував, когось продавав, нашіптував султанові про непевність Яноша Запойяї, про наміри хранителя угорської корони Петера Перенї передати її Фердінандові Габсбургу або й присвоїти собі. Кінчилося усе тим, що венеціанець з десятком головорізів викрав корону святого Стефана разом з її охоронцем Петером Перенї з Буди, привіз Ібрагімові, і той показував цю святиню візірам, пашам і бегам, а вночі у своєму наметі приміряв корону, і Гріті, який був присутній при тому, визнав, що корона святого Стефана дуже личить Ібрагімові, надто коли той пообіцяє зробити його, Гріті, архієпископом і своєю правою рукою у цій багатій землі.

Янош Запойяї був ще раз названий угорським королем, Сулейман милостиво дозволив йому поцілувати султанську руку, але корони не віддав, замінивши її десятьма золотими кафтанамі і трьома кіньми в золотих вуздечках. Гріті за старанність і порадництво отримав із султанської скарбниці дві тисячі дукатів й іменований був постійним представником угорського короля у Високій Порті.

З Угорщині] повільна, неповоротка, але вперта сила Сулейманова посунула на Відень. Узяти цю твердиню Габсбургів, найближчу до земель Османів,— і забудеться ганьба невдач, нездарність сераскера — великого візира, грабіжництво акинджіїв, які порозскакувалися по всіх усюдах, плюндруючи, палячи, вбиваючи, оголюючи землю так, що ставала вона ще пустошнішою, ніж у перші дні творення світу.

Тільки на початку жовтня султанські війська обступили нарешті Відень. Лишалось якихось два десятки днів до дня Касима, коли, за звичаєм, війська вже мають повернутися до своїх домівок, надто загони анатолійських спахіїв, незвиклі до холоднеч, а тим часом забралися вони в таку далеч, що не дістануться додому й за три місяці. Тому думалося їм не так про взяття цього великого чужого міста, обставленого хоч і старими, але ще міцними мурами й вежами, як про далеку дорогу. Затем яничари, зголоднілі за здобиччю, за грабунками, ласо позирали на високі вежі Відня і запрягалися не піти звідси, не побувавши по той бік мурів і не вивернувши нутроці

всіх отих кам'яниць.

Тридцять тисяч наметів було розіпнуто під стінами австрійської столиці. В улоговині Зіммерінга поставлено султанське шатро, велетенську споруду з найкоштовніших тканин на світі, закріплену на сотнях дорогоцінних стовпців, прикрашену нагорі величезним яблуком із щирого золота, всередині встелену в кілька шарів товстими килимами, на яких вигравали всі барви й візерунки Сходу. Всі крила султанського намету були всіяні золотими зернами, від чого він весь сяяв так, ніби саме сонце спустилося на землю з-за дощових хмар, і викликав у обложених таке 'здивування і такий шанобливий пострах, що ще й через сто років показуватимуть віденці місце, на якому стояв намет султана Сулеймана.

П'ятсот бостанджіїв удень і вночі стерегло султанський намет. Дванадцять тисяч яничарів непробивним обручем охоплювали свого падишаха. Лив дощ із холодним вітром, а в султанському наметі було сухо й тепло, мідні жаровні, наповнені розпеченим родопським деревним вугіллям, розпрямлювали приємне тепло, з курильниць лилися індійські аромати, мовби нагадуючи Сулейманові про великого завойовника індійського трону Бабура, якого він мав перевершити ось тут, під стінами цього притулку Габсбургів. Султан скликав диван, слухав повідомлення сораскера про перебіг дій. Втішного було мало. Нестримні на незахищених місцевостях, по яких вони прокочувалися смертоносним валом, турецькі війська ставали безпорадними перед щонайменшою перешкодою. Єдине, що вміли,— уперто повзти, як надокучливі мухи, на мури й вежі обложених твердинь, як мухи, гинути тисячами, і коли й здобували нарешті твердині, як то було під Белградом і на Родосі, то здобували такою кривавою ціною, що страшно було мовити. В Угорщині Ібрагім за два походи не спромігся узяти Жодної щонайменшої фортеці. Клав трупом тисячі, слав до султана гонців-хабердарів з вістями про перемоги, а виходило: брехня за брехнею. Інший давно б позбувся голови, у грека ж, на загальний подив, голова ще стриміла на в'язах і трималася, здається, доволі міцно, бо після кожної нової невдачі Сулейман, який наливався дедалі більшою люттю і жорстоко карав кожного, хто попадав йому під руку, вертлявого грека обдаровував своїми ласками, чіпляв йому на тюрбан нове перо з діамантом, видавав із скарбниці нові та нові шкіряні гамани з дукатами.

Під Відень Ібрагім не привіз великих гармат, якими колись громили мури Белграда й Родосу, бо сподівався на підведення порохових мін під стіни й утворення проломів. Але всі підкопи, що їх пробували робити турки, негайно викривали оборонці, які в підземеллях тримали посуд, ущерть налитий водою, і великі барабани з насипаним на них сухим горохом. Від щонайменшого здригання землі вода вихлюпувалася з посудин, горох торохтів на барабанах, оборонці ж миттю вели стрічний підкоп і підривали ісламських воїнів або ж робили несподівану вилазку в тому місці, де ведено підкоп, і сікли там турків своїми страшними мечами, на кожний з яких могли нанизувати по три чоловіка.

Одного разу сам Ібрагім ледь не потрапив до рук віденців, які вискочили з міста, порубавши двісті яничарів. У той день Сулейман обіцяв снідати у Відні. Оборонці

послали до нього кількох полонених, щоб ті сказали султанові, як шкодують віденці, що не можуть послати йому на сніданок нічого іншого, крім гарматних ядер.

Переконавшись у неспроможності сераскера здобути місто, султан звелів 14 жовтня іти військом на останній приступ, пообіцявши по двадцять дукатів кожному з тих, хто увірветься за мури. У великий пролом, утворений вибухом кількох мін, які все ж таки вдалося підвести під стіну, кинулися першими яничари, не так заохочені султанськими дукатами, як сподіваннями на здобич у місті, але військо сунуло за ними повільно й неохоче. Вже не молитви й обітниці пророка й падишаха, не зурни, барабани й тулумбаси підганяли ісламське воїнство, а паші й беги, які пустили в хід канчуки, палиці, шаблі, штовхали й штурляли своїх воїнів у спину, пхали їх уперед, як скотину на заріз, а ті впиралися теж, як скотина, воліли гинути навіть від рук своїх бегів, ніж іти проти іспанських мушкетів, які плювали страшною смертю з-за кожного каменя, і проти німецьких мечів, якими ландскнехти різали все живе й мертве, стоячи по коліна в крові, невразливі ні для стріл, ні для ядер, ні для божої карі. А тут ще додало ляку видіння двоголового рицаря, який наповнив серця віруючих таким жахом, що навіть яничари завернули й кинулися навтіки, затуляючи очі. А двоголовий, величезний, весь у крові, непідступний і недосяжний, стояв у самому проломі й рубався з такою несамовитістю, ніби вже був і не чоловік, а сам диявол, який спустився з неба чи прийшов з пекла на поміч християнам. Португалець, який втратив ліву руку, і німецький найманець, якому відрубано праву руку, притулилися плечем до плеча, з'єдналися в одного чоловіка, може, вмираючи, стали перед ворогами ніби втілення неприступності і безсмертя цього дунайського великого міста,— і тупа османська сила відринула.

Султан, рятуючи від остаточного поганьблення честь свого сераскера, звелів відступати.

Була середина жовтня. Дощ змінився снігом. Небо, мовби змилостивившись над невдалими нападниками, вкривало землю білим пухнастим саваном, ховаючи під ним ті тридцять тисяч ісламських воїнів, які полягли під стінами Відня. Султан виплатив яничарам по п'ятдесят дукатів кожному, Ібрагімові дарував шаблю, всіяну самоцвітами, чотири кафтани й шість тисяч дукатів. Жодного докору, жодного гнівливого погляду на великого візира, тільки ласка і розпроміненість, хоч і лунали Сулейманові у вухах слова з листів Хуррем, які вона слала йому з Стамбула щотижня, повторюючи в кожному, ніби рядок вірша: "Я ж вам казала! Я ж вам казала!" Ганьба Ібрагімова падала й на нього. Визнати її — визнати для обох.

Яничари вили від люті, що йдуть з-під Відня, по діставшись до його домів, не випустивши пуху з перин і тельбухів із животів віденських жителів. Усе, що не могли нести з собою в далеку дорогу, валили у величезні купи, підпалювали, у ті страхітливі вогнища кидали своїх полонених — хто слабіший, хто старіший і нікчемніший,— рубали їх ятаганом на шматки, набивали на палі для розваги. Сулейман не пробував їх зупиняти. Ліпше хай зганяють свою лють на безневинних чужинцях, ніж знову бунтуватимуть проти нього й проти візирів.

Загони грабіжників розбрелися по всій гірській Австрії, по угорській і сербській землі. Палили церкви й цілі села, присвічуючи собі дорогу, втоптували в багнюку священні книги, сплющували золоті й срібні чаші, щоб вмістилися вони в сакви, хапали людей, а хто не міг іти, вбивали на місці. Османський літописець смакував, зображуючи ті мерзенні вчинки: "На базарах продавані красуні, які мали чоло, мов жасмин, густі брови, високо підняті, і стан, як у райських гурій. Майно, рухоме й нерухоме, люди й худоба, істоти словесні і безсловесні, все було пограбовано або попало під шаблю — так сповнено заповідь пророка, як чинити з невірними".

Ганебний відступ тривав цілих два місяці. В снігу й холодних дощах борсалось османське військо, мов велетенський звір, що грузне в трясовинах, губить один за одним члени свого незграбного тіла, задихається, знемагаючи, конає від виснаження. Люди гинули вже й не від ворога, а від стихій і від власного знесилення. Так помер головний яничарський ага Касим. Коло Буди в снігових зав'язх пропав цілий караван із скарбом великого візира. На Угорській рівнині, сплюндрованій турками ще три роки тому, ждав султанські орди голод. Знов розливалися ріки, знов придунайські трясовини всмоктували в себе тисячі людей. Коли на початку грудня султан з військом прибився до Едірне, у місті після вечірньої молитви стався землетрус, земля хвилями ходила під ногами у завойовників і в самого Сулеймана, так ніби до сил небесних у їхній зненависті до ісламського війська долучилися ще й сили земні. А султанові все лунали й лунали слова його Хасекі: "Я ж вам казала! Я ж вам казала!"

Лише тепер Сулейман зрозумів, чому після всіх своїх походів він повертався до Стамбула без пишнот і урочистостей, а крадькома, ховаючись, мов злодій. Він боявся, сам не відаючи чого. Чи то стамбульських натовпів, чи невисловленого гніву своїх предків, чи божої кари, чи голосів мертвих, поз оставлених ним на бойовищах, бо голоси ті переслідували його щоразу довго-довго, плакали, стогнали, благали й проклинали. Кого проклинали? Винуватця їхньої смерті? А винуватцем завжди був тільки він.

Цього разу відкрилося йому, що лякається зустрічі з Хуррем. Уже не була маленьким золотоволосим дівчиськом з полохливим тілом і зіщуленою, мов маленьке пташеня, душею. Двадцятип'ятилітня розквітла жінка (хоч тіло в неї лишалося так само полохливе), султанша, якій він дав славу й могуття, мати його дітей, мудра, досвідчена, тверда, коли треба, і ласкава, як сонячний усміх. Бачив її оточену дітьми, добру й дбайливу, схилену над книгами або ж над листами, які лише йому в його безконечні походи, сповнювала йому серце такою любов'ю, що він іноді боявся за себе, за свою малість, нездатність вмістити в собі те безмірне почуття, яке вона так щедро йому дарувала. І завжди була доброю до нього, не вимагала — тільки просила, не лютувала — тільки скаржилася, не втручалася в його клопоти — тільки співчувала своєму султанові, над яким безжально нависла панівна сваволя держави.

Щоразу, повертаючись до столиці, радів, що застане там свою Хуррем, посилав молитви вдячності пророкові й своїм предкам, що так мудро влаштували з жонами, оберігаючи їх, пильнуючи, примушуючи ждати покірливо й радісно. Як сказано:

"Істинно богобоязливі — в місці надійнім, серед садів і струмків, зодягаються вони в атлас і парчу одна проти одної..."

Тепер боявся Роксолани. Що вона ще йому скаже після тих гірких слів докору, які лупали в її листах? І що він відповість їй? Видавалася йому єдиною широкою душею на світі. Все довкола вдаване, хитре, сплюгавлене, брехливе — і ось засвітилося зненацька, засяяло, мов розступилися небеса і впало манною, пролилося нектаром, злетіло ласкою самого аллаха з райських садів. Десять років була з ним і біля нього, стояла коло найвищої влади на землі, але досі була цілковито байдужа до тої влади, любила Сулоймана як мужа, як чоловіка, як людину, і це сповнювало його похмуру Душу гордістю незноюю і безмірною вдячністю до цієї жінки.

Як мав приступитися до неї після ганебного цього походу?

Шість днів сидів Сулейман в Едірне, нікого не підпускав до себе, замкнувшись у палаці, думав над тим, як увійти до Стамбула.

Коли немає перемоги, її слід чимось замінити. Яничарам він роздав майже триста тисяч дукатів — не знати, чи їй дісталася б їм така здобич по взяттю Відня. Тому вони врешті втихомирилися. А чим заткне пельку всім крикунам у Стамбулі й у всьому світі?

Від крику можна врятуватися тільки криком. Поразку прикрити тріумфальним поверненням і пишними урочистостями в столиці, які перевершували б будь-що знане. Ось мудрість влади!

Знаючи, що ніхто з володарів ніколи не слухав виправдань, усе ж розіслав у всі заприязнені землі листи, де писав, що пішов па Відень, щоб побачитися й поговорити про справи Угорщини з королем Фердинандом, але той утік до чехів — і ні духу ні слуху.

Для своїх підданих видав фірман, в якому хвалився, що помилував обложене місто у безмірному своєму милосерді, відхиливши пропозицію про здачу, і так повернувся з тріумфом і чистим сумлінням. Мабуть, перед зустріччю з Стамбулом і з коханою султаншею, згадуючи її пречисті очі, сам хотів очиститися бодай у писаннях своїх султанських і хоч на мить повірити, що можна зберегти чисте сумління, коли твої руки по лікті в крові. Але, згадуючи Хуррем, нетерпеливлячись перед близькою зустріччю, уже не був султаном, ставав задумливим поетом Мухіббі, закоханим Меджнуном, а в закоханих у крові тільки серце.

Вдень і вночі йшли великі готування. Сушили барабани й знамена, перемотували тюрбани, чистили коней, поправляли пояси, діставали приховані коштовності, навішували на себе дорогу зброю, прикрашалися, чепурилися, оздоблювалися. У Стамбулі лопотіли шовки, напнуті обабіч вулиць, по яких мав проїхати султан, під копита його коней кидали квіти й стелили килими, в мечетях молилися-на славу ісламської зброї, били гармати над Босфором, коли переможне військо вступало в брами столиці, гриміли мідні яничарські тулумбаси, грюкотіли барабани, кричали натовпи — вперше Сулейман в'їздив до Стамбула з такою пишнотою, приголомшував не перемогою, а сьйвом і силою влади, неприступністю, величчю.

Він і до садів гарему в'їхав верхи, тільки супроводжували вже його не блискучі візири й воєначальники, а піші євнухи, і назустріч виходили не сановні чоловіки й

мудрі служителі бога, а валіде й султанша Хасекі в хутрах — одна в білих, друга в червоних руських соболях, і хоч зимовий стамбульський день був похмурий і глиняна земля у садах розбагнена від дощів, просто в ту багнюку постелено довгий сувій білого ліонського сукна, присланого королем Франціском, і султан, зійшовши з коня, ступив на те сукно з одного боку, а з другого йому назустріч пішли валіде і перша жона Хуррем Хасекі, і сказані були урочисті слова привітання, а більше нічого, б" довкола роїлося від євнухів і служебок, і кожне мовлене тут слово вже сьогодні розлетілося б по всьому Стамбулу.

Хоч, за звичаєм, султан обідав або ж самотнім, або ж з візирами й великим муфтієм, того дня він виявив бажання обідати з валіде й Хуррем, і знов не було сказано нічого зайвого, валіде вперто затискувала свої темні уста, неохоче випускаючи з них по кілька слів, султанша не відлякувала Сулеймана шорсткістю, якої він так боявся, сиділа мила й привітна. Кидала на султана ледь вловимі швидкі погляди спідлоба, схилиючись над стравою, аж валіде що дужче затискувала свої різьблені губи, так ніби хотіла сказати своєму синові, що немає в цій жінці ніяких цнот, а коли і були, то давно вже поплямовані безсоромністю.

Сулейман не міг дочекатися, коли зможе лишитися з самою тільки Роксоланою, і водночас боявся тієї хвилини, бо вона була тут єдиною людиною, від якої міг почути тяжкі докори і за свій невдалий похід, і за все, вчинене в тих землях, де пройшов його кінь, і найперше — за Ібрагіма. Хто знає, що таке влада, той знає також, і що таке страх.

І знов страхи його виявилися марними, бо Роксолана, як завжди, вгадала його думки й ляки, торохтіла про дітей, про спеку в Стамбулі, про те, як ждала його й не могла діждатися, її молоде тіло зголодніло за чоловічими пестощами, нестерпно довгі місяці чекала його з цього безконечного походу, іноді впадала навіть у дивацтва, ходила нагою по садах, замикалася в темному покої, нікого не підпускаючи до себе. І ждала, ждала свого султана. Хоч що вона каже — хіба можна так казати?

— Чому ж не можна? — сповнений вдячності за її доброту, привітно мовив Сулейман.— Я твій, твій. Султан і муж. Так само, як ти моя Хасекі, султанша, Хуррем. І я кохаю тебе найбільше в світі. Закоханий, як Меджнун, як Фархад. А ти? Чи ти й досі закохана в мене?

— В султанів закохуються не жінки,— злякано наставила вона на нього руки,— в них закохується тільки вічність!

— Я приготував тобі дарунок, гідний вічності,— поважно сказав він.

— Чи ще мало в мене безцінних дарунків, мій повелителю?

— Такого ще не було. І ніхто не знав нічого подібного. Ми влаштуємо урочистий суннет [67] для наших синів. Весь Стамбул прийде на це велике свято. Посли іноземних володарів. Весь світ османства.

— Баязид ще замалий для обрізання, ваша величність.

— Візьмемо Мустафу, Мехмеда й Селіма.

— І Мустафу?

— Він мій найстарший син.

— І ви проголосите його спадкоємцем престолу? А моїх дітей задушать, як кошенят? Тоді ліпше б я їх задушила в колісці, ніж тепер отак мучитися!

Вона заплакала, але султан посміявся з її сліз.

— Ніхто не посміє зачепити бодай одного з моїх синів до моєї смерті. Всі шахзаде житимуть довго й щасливо і зазнають усіх втіх цього світу, поки я султан. До того ж я ще не маю наміру називати свого спадкоємця. Коли Фатіх заповідав для користі держави передавати владу найдостойнішому, він не мав на увазі найстаршого. Найдостойнішим може бути й наймолодший. Тому хай ростуть спокійно, не знаючи суперництва, не обтяжені думкою про тяжку будучину й неминучість.

Але Роксолана не заспокоїлась.

— Ну так. Але ви покличете на сьуннет і цю черкешенку, бо вона мати Мустафи?

— Її прибрано з-перед моїх очей, і назавжди. На цей славний сьуннет будуть допущені тільки султанша, султанська мати і султанські сестри.

— Мій володарю, ми стільки не бачилися і тепер говоримо не про любов, а про справи! Це можна простити чоловікові, але жінці — ніколи!

Він був вдячний їй за ці слова, але не стримався, щоб додати:

— Готування до великого свята розпочнеться вже завтра.

Півроку в Стамбулі тільки й мови та криків було про наступний сьуннет. Галас, молитви, запрошення іноземних послів, будівництва, готування. Забулася ганьба Відня, не згадувалися вбиті, не було мови про голодних, убогих і нещасних. Стамбул ішов назустріч сьуннету! Султан визначив день сьуннету: в другому місяці джемаді, рівно через тридцять днів після першого джемаді — дня взяття Фатіхом Константинополя.

Шість місяців минули під знаком сьуннету султанських синів. Власне, про самих синів і не думав ніхто, про них забуто одразу, кожен примірявся до того, яке місце займе він в урочистостях, як йому просунутися, пропхатися, пролізти, зачепитися бодай мізинцем. Султан скликав диван, радився, давав настанови, сам стежив за будівництвами. Розсилалися листи. Прийmano послів. Скендер-челебія разом з Гріті й Ібрагімом вигадували й здирали додаткові податки на сьуннет. На базарах кричали щодня про наближення сьуннету глашатаї-телляли. По домах ходили жінки-окуюджу, кликали на урочистість. Астрологи-мюнеджіми запевняли, що констеляції зірок сприяють успішному проведенню великого свята. Поети заздалегідь писали касиди й складали назіре на поеми славетних своїх попередників. Невтомні підлабузники, зажерливі хапуги, пройдисвіти й горлорізи крутилися довкола султанського трону, маючи хіба ж таку нагоду, щоб втертися в довір'я до падишаха, прославляючи його мудрість, великодушність, щедрість і державний розум. Стамбульські натовпи, завчасно смакуючи щедрими частуваннями, які матимуть вони в дні сьуннету, прославляли Сулеймана, кричали про свою любов до султана, дякували йому за турботливість і увагу до простого люду, хоч потім вони ж лічитимуть витрати, як після весілля Ібрагіма, і проклинатимуть марнотратство і безглузду розкіш.

Неймовірний розмах, щось мовби від буйнощів природи, від безмежжя степового

роздолля, нічого спільного з убогим побутом кочовиків, високий смак і водночас дикість, блиск і розкіш італійських міст і тисячолітня вишуканість Царгорода, а до цього східні барви й звуки, нестримність — усе це зливалося в не бачену ще світом урочистість, готуванням до якої були зайняті державні люди й лизоблюди, іноземні майстри й слуги бога, славетні будівничі й прості чорнороби, наймані крикуни й примітивні дармоїди.

На Іподромі Коджа Сінан споруджував султанський трон, поставлений на лазуритових стовпах, привезених з Єгипту. Над престолом мав бути напнутий золотий балдахін, стіни з найдорожчих у світі тканин, підлога встелена найтоншими в світі килимами. Сулейман кілька разів їздив на Ат-Мейдан, беручи з собою Роксолану, показував їй, як іде будівництво, розповідав, як біля підніжжя його престолу на всю широчінь Ат-Мейдану буде розіпнуто безліч різнобарвних шовкових наметів для найвищих осіб царства, і серед них, найближче до престолу,— золоті намети для неї, для валіде й для султанських сестер, бо він намірився поламати звичай, за яким жінкам заборонено бути на сьоннеті разом з чоловіками, і хоче зробити так, щоб ця урочистість принесла радість передовсім їй, Хуррем.

— Вже визначено на дивані, що це триватиме рівно двадцять днів,— сказав він.— Весь Стамбул готується з радістю і вдячністю. Навіть звірі з мого звіринця готуються до сьоннету. Ми пообіцяли відпустити на волю одного взятого в рабство німця, який хоче вразити нас небаченим видовищем бою левів з диким вепром. Ти маєш постати на сьоннеті в усьому блиску й розкоші, які може дати тобі твоє найвище становище в державі.

— Може, виступити разом з дикими звірами? — засміялася Роксолана.

— Жінки передовсім мають дбати про відповідне вбрання. Султанша повинна з'являтися очам натовпу щоразу в новому вбранні перед кожною молитвою.

— П'ять молитов на день і двадцять днів сьоннету — отже, сто нових убрань лиш для цієї урочистості? Ваша щедрість не має меж, мій повелителю. Я мала б радіти й сміятися у час сьоннету, але боюсь — плакатиму, думаючи про своїх дітей, про те, як їм буде боляче.

— Це робиться в ім'я аллаха.

— Але чому все, що твориться в ім'я аллаха, має супроводжуватися болем?

— А що таке біль? Може, це і є життя.

— Тоді як пояснити плач і стогони, які почув пророк, піднявшись на сьоме небо? Хіба то не людський плач? І чому люди, замість радіти життю, оплакують його?

— То плач ангелів, які вимолюють із сльозами в аллаха прощення гріхів для правовірних. У час сьоннету ми влаштуємо вчену ! суперечку мудрих улемів, щоб розкрити всю велич цього обряду, який залишає на чоловікові знак належності до істинної віри, до ' обранців аллаха.

Роксолана зітхнула. Як усе просто. Кожний негідник може стати обранцем аллаха, пожертвувавши для цього такою малістю!

— Я з нетерпінням ждатиму цього високого торжества,— сказала вона.

— Не маю сумніву, що ти будеш захоплена небаченим видовищем,— пообіцяв султан.

Видовище справді видалося неймовірне.

З ранку визначеного дня Сулейман із султаншею і валіде в супроводі всього двору прибув на Ат-Мейдан, де поблизу яничарської казарми-мохтерхане вже височів його розкішний престол, а перед ним, на всю широчінь колишнього царгородського Іподрому, вигравали яскравими барвами пишні намети для наближених, вельмож і прислужників. Навстріч султанові вийшли другий і третій візири Аяс-паша і Касим-паша, великий візир Ібрагім ждав падишаха осібно посеред Іподрому, оточений яничарськими агами і вельможами. Всі були піші, тільки султан — на коні, якого за золоте повіддя тримали, йдучи по боках, імрахор султанських стаєнь Рустем-паша і його помічник. До престолу Сулеймана супроводжувало двадцять переможених володарів, яких поставлено згодом біля античних статуй, вивезених Ібрагімом з Буди.

Настав великий обряд цілування султанової руки. Допущені були найвірніші: візири, вельможі, військові старшини, мудрі улеми. Ревіли від захвату натовпи, їхній крик відлунювався ричанням звірів із султанського звіринця. Леви, рисі, леопарди, пантери, ведмеді, слони мовби теж нетерпеливилися прилучитися й собі до того, що з такого буйністю розпочиналося на Іподромі. Грали військові оркестри, невтомно і безугавно били гармати над Босфором і біля всіх брам Стамбула. За тим ревищем, риком і грюкотом якось і не помічено було, що султанська сестра Хатіджа не з'явилася на урочистість, хоч усе відбувалося ледь не перед її палацом. Ібрагімові сказала: "Не хочу бачити недоносків цієї відьми!" Султанові про Хатіджу ніхто не наважився доповісти, він же чи й зауважив у перші дні, цілковито поглинутий своїми високими обов'язками повелителя торжеств.

Другого дня поклонялися падишахові старі візири, паші, мудреці, третього — санджакбеги, еміри азійських племен, іноземні послы. Одних приймано мовчки, іншим султан прихильно кивав, ще до інших озивався ласкавим словом, з своїм колишнім візиром

Пірі Мехмедом навіть обмінявся віршами, бо обидва ж вважали себе передовсім поетами, а вже потім усім іншим.

Всі, хто йшов уклонитися султанові, несли дарунки. Дамаські шовки і єгипетські полотна, індійські шалі й муслін, грецьку бязь і венеціанські мережива, золото й срібло, посудини, повні коштовностей, сапфірові чаші, кришталеві кубки, китайська порцеляна, руські хутра, арабські скакуни, турецькі й мамелюцькі коні, грецькі хлопчики, угорські й ефіопські раби — не було кінця щедрим дарункам, кожен намагався перевершити інших щедрістю, вигадливістю, вразити чимось небаченим, рідкісним, виказати широчінь своєї душі. Лише подарунки великого візира Ібрагіма склали загальну вартість на п'ятдесят тисяч дукатів. Враження було таке, що до ніг Сулейманові кинуто в ці дні ще одне царство. Султан у своїй щедрості роздав його багатом, тепер усе призбирано й повернуто законному володареві.

На четвертий день Сулеймана оточували улеми, його колишні вчителі, наставники

його синів. Султан частував їх коржиками, садовиною, шербетом. Жонглери й акробати розважали присутніх. Танцювали кечеки-хлопчики в жіночому вбранні. Блазні веселили люд. Меддахи розповідали смішні історії. Кара-г'йозники показували свої вистави про пригоди витівника Кара-Г'йоз і його поваж-його друга Хаджі Ейвада. Борці-пехлевани показували свою силу. Мамелюки влаштовували кінні ігрища. Увечері засяяли вогнями півтисячі стамбульських джамій. На Ат-Мейдані горіли зроблені з дерева три ворожі кріпості, кожну з яких обороняло по сто витязів. Після взяття кріпостей з них виведено багато прекрасних рабів — хлопчиків і дівчаток.

Аж на сьомий день припинено розваги, і яничари пішли в обрядовий похід з пальмовим гіллям, запаленими свічами, квітами й плодами, з фігурами птахів і тварин, що мали символізувати чоловічу снагу.

Далі аж до тринадцятого дня знов тривало змагання у вигадливості, вмілості й, сказати б, розбещеності.

Змагалися музиканти — хто кого переграє, пехлевани, перетягуючи канатом одні одних, моряки і яничари, видираючись на гладенькі стовпи, намащені лосем або намилені, акробати, що стрибали через єгипетський обеліск і кам'яні стовпи. Знову вешталися повсюди меддахи і брехуни, лунали сороміцькі приспівки й урочисті касиди, танцюристів заміняли поети, всім даровано золоті й срібні монети, які кидали в шапку переможцеві або наліплювали па чоло, щоб усім було видно відзначених.

Загадковий німець виконав свою обіцянку щодо розваги з дикими звірами. Привезено велику клітку з трьома левами і в неї кинута гігантського вепра, всього облутаного сирицею. Вепр наставляв на левів свої страшні ікла, бився за життя уперто й жорстоко, але зрештою був розтерзаний меткими хижаками під ревище натовпів.

Німцеві було даровано свободу й гаман з дукатами.

Тим часом головних винуватців торжества повезли в хамам для урочистого омовення. Попереду йшли хафізи, читаючи коран, стамбульська малеча, яка супроводжувала похід, кричала "Амін-дерін!"

Наступного дня перші люди держави, уповноважені на те падишахом, пішли до Топкапи і привели звідти одягнених у золоті вбрання трьох султанських синів. На Іподромі Мустафу, Мехмеда й Селіма ждали візири, щоб супроводжувати їх до султанського трону. Дванадцятилітній Мустафа, білотілий, високий, дужий, бистроокий, як його мати-черкешенка, тримався гордо, милостиво ? змахував рукою яничарам, які захоплено ревіли, побачивши його, до султана підійшов поважно, уклонився з гідністю, руку падишаха поцілував, ледь доторкнувшись до неї устами, мовби сповнював обряд, а не виказував шанобу. Дев'ятилітній Мехмед був ніби поменшений султан. Так само довгошій, нахмурений, тонкогубий, з уважним поглядом, з передчасною задумливістю на смаглявому обличчі. І коли при погляді на гордого Мустафу мимоволі хотілося вигукнути: "Ось іде майбутній султан!" — то малий і Мехмед своєю подібністю з Сулейманом викликав холодний дроз | і трепет серед придворних, і від нього хапливо відвертали погляди. Селім був найменший з братів.

Мав лише п'ять років. Сповнений дитячої безжурності, йшов усміхнений, роззирався довкола цікавим оком, не схожий був на всіх цих людей, що святково юрмилися довкола, ніби чужий для них, випадковий гість на цих високих урочистостях. Вражало його волосся барви червоного золота, вогнисте, ніби обпалене полум'ям пекла, і, коли зазримічувано те волосся, втихали крики, шепоти повзли слідом за малим султанським сином, супроводжували його до самого трону, на якому сидів Сулейман. Бо Селім схожий був — на свою матір Роксолану, на гяурку, відьму й чарівницю. Але саме тому, що Селім був такий схожий на його улюблену Хуррем, Сулейман посадив малого собі на коліна, обійняв і поцілував, і від цього видовища зацікавили натовпи, а тоді зітхання пролетіло над усім Стамбулом, тяжке й ненависне, ніби злий вітер з далеких диких просторів.

Але знов заграла музика, кидано золото в юрмища дармоїдів, розпалено вогнища, на яких пекли баранів і биків для частувань,— і знов розкручувалося велетенське колесо веселощів, гульні, неробства, пустих величань, аж поки на вісімнадцятий день у прийомному залі Ібрагімового палацу відбувся нарешті сам обряд обрізання, яке перенесено було султанськими синами з належною гідністю, без криків і сліз, хіба що гірко скривився від болю малий Селім та ще більше нахмурило чоло Мехмед. Мустафа ж переніс це маленьке (але таке важливе!) випробування як справжній чоловік, гордо і мовби аж з радістю. Мабуть, сподівався, що тепер султан нарешті назве його спадкоємцем престолу і пошле в Манісу, віддавши йому під управління провінцію Сарухан, як те зробив колись з ним самим його батько султан Селім.

На двадцятий день Сулейман, прикликавши до себе султаншу, валіде, сестру Хафізу і великого візира, спитав Ібрагіма:

— Що думаєш, Ібрагіме, яка урочистість була сяйливіша:
твое весілля з нашою сестрою чи суннет моїх синів?

— Весілля таке, як було в мене, не бачене, відколи світ стоїть і вже ніколи не повториться, мій султано.

— А чому?

— Тому, що ваша величність не може похвалитися таким гостем, якого мав я. Адже моє вінчання прикрашене було присутністю падишаха Мекки і Медіни, Соломона нашого часу, Повелителя Віку.

Валіде схвально похитувала головою на такі мудрі слова свого улюбленого зятя. Сулейман милостиво кивнув Ібрагімові.

А коли їхав з Іподрому в роззолоченій кареті до свого палацу, маючи з собою валіде й султаншу, Роксолана, ніби щось згадавши, сказала:

— Ваша величність, ви забули здійснити важливий акт.

— Який же?

— Ви мали подякувати п'ять тисяч разів своєму великому візирові за неперевершені лестоці.

Так Сулейман переконався, що жінка не забуває нічого. Ні добра, ні зла.

ПОКЛИК

Роксолана прив'язала коня до розлогого куща ліщини, розминаючи затерплі ноги, пішла поволі по галявині, спираючись на коштовний, власне, іграшковий спис із позолоченим наконечником. Султан десь затримався, кінні євнухи, які мали її супроводжувати, безнадійно відстали, бо металася вона в цих горах так, що неспроможні буди втриматися коло неї навіть найдосвідченіші вершники. Домоглася у султана, щоб узяв її на лови до Едірне,— і не в гості, не на короткий час, а поки й сам тут буде. Не хотіла більше лишатися в Стамбулі, бо не мала з ким. Колись були хоч вороги, тепер і ворогів не стало. Пошкодувала, що не взяла з собою сьогодні Гасана з його відчайдухами. Підганяли б неповоротких євнухів, і вона не лишилася б без охорони й захисту. Самотність серед цих вкритих правічними пущами гір була хоч і приємна, але страшна. Галявину обступали темні гущавини, на які Роксолана не могла тепер і поглянути без ляку. А щойно ж пробилася крізь них, проринула з своїм конем, який тепер спокійно подзвякував вуздечкою десь за спиною, вона ніяк не могла стямитися від своєї зухвалості, від розкошів самотності й водночас від незбагненого страху, який обіймав її дедалі міцніше й дужче. Хоч і те подумати: кого мала боятися?

Тиша лежала довкола неторкана, нерушима, може, й справіку. М'яке дерниння, по якому ступала, поглинало навіть найменший шерех. Враження було: ніби ступає у порожнечу, зависла в просторі, пильнованому з чотирьох країв ангелами, які держать чотири вітри земні, щоб не віяли вони ні па суходіл, ні на води, ні на деревину. Як мріялося усі ці нестерпно довгі роки вивільнитися від безсонного нагляду проклятих стамбульських очей, сховатися чи на небі, чи під землею, бодай на мить відчути свободу, позбутися нагляду, а тепер була сама в цілому світі й не могла звільнитися від невиразного страху.

Якби ж то хоч війнув вітерець! Тріснула б, падаючи з дерева, суха галузка, крикнула десь у верховіттях пташка, заіржав її кінь. Ніде нічого. Завмерло, принишкло, насторожилося, причаїлося. Навіть кінь мовби закам'янів і вже не пирхав, не подзвонював вуздечкою, а вона боялася озирнутися назад: а що, коли провалився крізь мохи або поглинули його гущавини? А саму теж нездоланна сила притягувала до густої стіни дерев, так ніби хотіла заблукати там, як колись Настка Чагрова на місці їхнього Рогатина, але ту вивів рогатий олень, а хто виведе тебе, Настасю, Хуррем, Роксолано?

Ішла тепер, мов сновида, безпорадно виставляючи поперед себе руки, в одній з яких тримала непотрібний розцяцькований спис, перетинала галявину, наближалася до найщільніших, найчорніших гущавин, і, коли вже підійшла до них мало не впритул, вони безшелесне розсунулися (а може, то тільки в зболеній тривожній її уяві відбувалося те все?), вилетів звідти страшний (велетенський звір, неначе з апокаліпсиса, яким лякав колись усіх у Рогатині отець Лісовський, подібний до рисі звір, з ногами, як у ведмедя, з пащею, як у лева, семиголовий і десятирогий, і мовби стрибнув той звір на неї, а вона не мала куди подітися, не вміла порятуватися, а тільки наставила на нього свого списика, захопивши його обіруч, а тоді замахнулася ним, як простою палицею, тупнула на звіра й закричала відчаєно:

— Ти куд-и!

І звір відвернув. Десятирогий і десятиокий, не лишив по собі ніяких слідів, і нічого не лишилося, навіть страху в душі, тільки чула свій голос, який кричав: "Ти куд-и!" — голос, який лунав " невгавно, і хтось ніби питав її стурбовано й стривожено: що сталося, що відбулося, що закінчилося, що почалося? Лихо чи щастя, торжество чи катастрофа?

Озирнулася: кінь пасся коло ліщинового куща, де вона його прив'язала. Видовжуючи м'яку верхню губу, хапав траву, жував її великими міцними зубами, зелена піна скапувала йому з вудил. Забула розгнуздати коня. Султанші не розгнуздують коней. І нікого не розгнуздують. Тільки загнуздують.

Чи була султаншею тут, на цій галявині, у мертвій самотині й моторошній тиші, з якої хтось вичистив життя, ніби плід з утроби матері? Привиди тепер обступали її звідусіль, зраділо заповнюючи порожнечу тиші, творячи стіну ще щільнішу, ніж чорні гущавини, з яких на неї стрибав звір містичного перестрашу. Заплющила очі — привидів ще побільшало. Впізнавала їх усіх, одних знала давно, інших недавно, стояли невідступне, уперто, навіки. Колись були тільки привиди рідні. Чи бувають рідні привиди? А як бути з матусею і отцем рідним, куди їх поставити, де знайти притулок у душі? Тепер насувалися ще й привиди чужі, ворожі, лихі, ставало їх більше і більше, намножувалися, як листя на деревах, як трава під ногами, як пісок на березі моря. Втілення своєкорисливості, нещастя і ворожості до всього суцього. Де порятунок від них? Шукала рятунок від живих, тепер мала рятуватися й від мертвих. А може, вони всі живі? І нагадують про себе, як живі? Бо не бачила ж нікого мертвого. Ні валіде, ні Ібрагіма, ні венеціанця Гріті, ні того проклятого купця, що купував і продавав її на рабських торгах. Падали одне за одним, як колоски під серпом. Жнива жорстокі, безжальні, невпинні. Як не скосило її саму — досі не збагне.

Дико перекривлене бліде лице Ібрагіма. Чорний стиск уст султанської матері. Зажерливо вибалушені очі Гріті. Зігнутий, як іржавий гвіздок, Сінам-ага. Невже приречена вона жити серед нещастя, жорстокості, убивств, втрат, часто безглуздох, ніби насланих за якісь невідомі прокляття?

А може, людина приречена бути жертвою темних сил? Несеш на собі тягар злочинів не тільки своїх, а й чужих, цілих поколінь твоїх і чужих предків, чуєш їхній голос у своїй крові, вічний поклик — куди, до чого?

Вирвалася вона після багатьох років нидіння, боротьби й напруження усіх сил душі на волю, але що воля, коли в душі немає віри? Свою відкинула, чужої не прийме ніколи, так і буде розполовинена між двома світами, нещасна істота, фальшива велич. Хотіла поєднати непоєднуване, доклати те, чого не могли зробити навіть всемогутні боги. А може, боги тільки роз'єднують людей? І коли й шукати свою віру, то не ширяти в захмарних висотах, а спуститися на землю, знайти її у втіхах простих, серед людей, у зустрічах з ними, в розмовах, у любові й щасті. Ходити по землі, мандрувати, перепливати через ріки, дертися на найвищі гори.

Гори! В дитинстві багато чула про них, були вони зовсім недалеко від Рогатина, підступали мовби до самих його валів і водночас лишалися невидимі й недосяжні, як

казка. Для матусі гори були суцільним захватом. Народилася коло їхнього підніжжя, мала у крові їхню гордість, до Рогатина дісталася якимсь чудом, бо Гаврило Лісовський вихопив свою Лександру з самого вировиння тисячного селянського війська Івана Мухи, що вийшов з гір, вів звідти найодважніших і найзухваліших, бив усе, що паном зветься, так що королю ледь не самому довелося виступати цілим військом проти гірських опришків, і не були вони, власне, ніким поконані, а знов пішли в свої гори і понесли з собою свою гордість і ненависть до можних. Настасине літочислення починалося від Мухи. Всі рогатинські події неодмінно зіставлялися й узгоджувалися з роками Мухи: "Тоді, як ішов Муха від Волощини...", "Того літа, як з'явився Муха...", "Там, де Муха побив воевод..."/Може, й непокірливість передала їй матуся, вдихнувши від того Мухи, якого й не бачила ніколи, який з часом уже й не уявлявся живою людиною, з плоті й крові, а чимсь мовби духом гір, ніби втіленням вічної людської неприборканості й устремління до найвищих висот, на яких тільки й можна відчутти справжній вітер волі. Горн були в спогадах матусиних, у її розповідях, у її мріяннях і надіях. Обіцяла повести Настасю в гори, збиралася повести — не зібралася.

...Крики й тріскотнява, тупотіння коней, постріли — тепер уже все справжнє — налетіли звідусіль, оточили галявину, чорний вершник, весь у золоті, вискочив з тих самих хащів, звідки мовби вискакував апокаліптичний звір, натягнув повіддя, аж кінь урився копитами в м'яке дерниння перед самою Хуррем.

— Моя султаншо! Немає меж моїй стривоженості! Тільки тепер вона спам'яталася. Поглянула на султана майже розвеселено.

— Але ж я перед вами.

— Винні будуть суворо покарані за недогляд.

— Прошу вас, мій повелителю, не карайте нікого. Я втекла від усіх, бо хотіла втекти. Бодай раз у житті.

— Втекти? — Він не міг збагнути, про що вона говорить. — Як то втекти? Від кого?

— Від долі.

Їй підвели коня, шанобливо підсаджували в сідло. Султан під'їхав так, щоб вона була коло його правого стремена. На місці Ібрагімовім.

— Моя султаншо, від долі не втікають — їй ідуть назустріч. Усе життя.

— Я знаю. І теж іду. Бо коли не йдеш, то тебе ведуть, — сумно усміхнулася вона. — Але іноді хочеться втекти. Поки молода. Поки є щось дитяче в душі. Ось мені сьогодні закортіло це зробити — виходить, я ще молода. Радійте, ваша величність, що ваша башкадуна ще молода!

— Хіба в цьому хтось сумнівається?

— Власне, я тільки тепер збагнула, чому поїхала сюди. Он там, за лісом, височіє біла гостра гора, схожа на похилий ріг. Мені чомусь здалося, що вона зовсім близько. Закортіло доїхати до неї, а тоді добратися до самої вершини. Це було б прекрасно, мій падишаху!

— Ти султанша й жінка, а не коза, щоб видряпуватися па такі стрімчаки, — невдоволено промовив Сулейман.

Але вона не слухала його слів, не хотіла помічати невдоволення в його приглухлomu голосі.

— Я така рада, що ви мене наздогнали. Тепер ми піднінемося на ту гору разом!

— Султани не піднімаються на гори,— сказав він ще невдоволеніше.

— А хто ж на них піднімається? — вигукнула вона й пустила свого коня вскач. Сулейман махнув рукою супроводу, щоб проскочили наперед і притримали султаншиного коня, наздогнав Роксолану і, намагаючись заспокоїти її, промовив примирливо:

— Не треба так гнати свого коня, Хуррем, я не люблю занадто швидкої їзди.

— Я це знаю, ваша величність. І не від вас, а від чоловіка зовсім стороннього.

— Від кого ж?

— Від того венеціанця, що його привозив із собою посол Лудовізіо.

— Це той, що прибув від іспанського короля, щоб побачити наш двір і нашу столицю? Він хотів зустрітися зі мною, але я не мав часу для цього.

— Ви поспішали навздогін своєму Ібрагімові, мій повелителю, знаючи, що сам він не завоює для вас навіть каменя, кинутого серед дороги.

— Ібрагім мертвий.

— Тому я й говорю про нього так спокійно. А цей венеціанець, якого звали Рамберті, написав про вас, що ви не любите і навіть буцімто не вмієте їздити верхи на коневі.

— Писання завжди брехливі,—кинув Сулейман,— правдиві тільки діяння.

— Я сказала йому про це.

Султан промовчав. Не здивувався, що вона приймала венеціанця, не перепитував, про що була в неї з ним розмова,— видно, знав усе й так від своїх таємних донощиків і навіть не вмів тепер цього приховати. То гірше для нього ж! Вона вперто тримала напрямок на ту білу гостру гору, що здіймалася над лісом, підганяла свого коня, пускаючи його вскач. Назавжди відійшли, минули безповоротно ті жахливі дні, місяці й роки, коли її час повз нестерпно, по-слимачому, без подій, без перемін, без надій. Тоді він трюхикав, як стара, сліпа шкапа, що блукає між трьох дерев, натикається на них, не може знайти виходу. Але тепер немає перепон, ніхто і ніщо не стоїть на заваді, і час її мчить уперед велетенськими перескоками, гігантськими пострибами, і ніяка сила не примусить її зупинитися, озирнутися назад, пошкодувати за вчиненим. Те, що минуло, відійшло назавжди і хай віхоли не повторюється! А все було ніби вчора — лиш простягнути руку. І цей тридцятилітній окатий венеціанець, якого привів до неї Гасан-ага. Вона не показала йому свого обличчя. Закрилася яшмаком, бачив Рамберті лише її очі, з яких бив живий розум, чув її голос, страшенно здивувався її знанню італійської.

— Італія славна великими жінками, я хотіла знати, як вони думають,— засміялася Роксолана.

— Мені все ж здавалося, що Італія більше прославилася своїми чоловіками,— обережно зауважив Рамберті.

— Ви не робите великого відкриття. Та чи й слід від чоловіка чекати чогось іншого?

Сподіваюся, що й у Стамбулі ви помітили тільки чоловіків?

— Тут нічого іншого й не помітиш. Мені здається, що навіть коли б спустився на землю аллах і став ходити по домах правовірних, то щоразу б чув: "Тут у нас жінки, сюди заборонено". Я не аллах, а тільки простий мандрівник, що цікавиться античними руїнами, яких так багато на цій землі, окрім того, мене засліпив блиск султанського двору і сам султан Сулейман. Я написав про султана і коли б смів попросити вашої ласкавої уваги...

Він подав дрібно списані аркушки арабського паперу джафарі.

— Може, дозвольте, я прочитаю вголос? Не наслідуюсь завдати вам клопоту.

— Я звикла розбирати й не таке письмо. Тільки й того, що в султанських книгозбірнях кращий папір: або ж самаркандський, або шовковий — харірі.

Вона уважно проглянула аркушки. Рамберті писав:

"Султан на зріст вищий од більшості інших, худорлявий і дрібнокостий. Шкіра в нього смаглява, ніби прокопчена димом. Голову голить, як і всі турки, щоб щільніше надягти тюрбан. Має широке і ледь випукле чоло, очі великі й чорні. Коли погляне, вираз має більш милостивий, ніж жорстокий. Його орлиний ніс трохи завеликий для його обличчя. Бороду не голить, а тільки коротко підстригає ножицями, вуса має довгі й руді. Шия продовгувата і дуже тонка, як і інші частини його тіла невідповідне видовжені, незграбні й погано допасовані. За душевним складом він великий меланхолік і ніколи б не розмовляв і не всміхнувся б до близьких, коли б не жував траву, яку турки звать афіон, а древні звали опій і від якої він розвеселюється, якщо й не п'яніє. Стверджував мені чоловік, який те добре знає, що султан, попри свою меланхолію, понад усяку міру запальний. Не вельми вмілий і жвавий у володінні конем, щоб на ньому скакати, але охоче вправляється в стрілянні й інших військових іграх. Серця, кажуть, вельми доброго. В усьому стриманий і скромний, але дужче за інших прихильний до своєї віри. Можливо, це йде від нерішучості й уповільненості його натури, а не від бажання нав'язати свою волю й переконання. Жоден з його предків не любив так дозвілля і спокій. З цього погляду його не вважають ворогом християн і хвалять за те, що уважно ставиться до чужих поглядів і віри. Про нього йде слава як про милостивого й людяного, він легко прощає провину. Розповідають, що любить книги й особливо охоче звертається до праць Арістотеля, які читає зі своїми тлумачами по-арабськи. Невтомно вивчає мусульманські релігійні закони і сповідує їх із своїми муфтіями. Має сорок три роки. Великедушніший за свого вітця й інших предків. Дозволяє, щоб ним і керували улюбленці, як то чинить Ібрагім, водночас упертий і коли надумав щось зробити, то досягне свого, хоч як було б тяжко й незвично. Раз або двічі на тиждень читають йому історію про славні діла його предків і про те, як вони підняли царство до вершин, на яких воно нині перебуває. Він вірить у пророкові слова: як єдиний бог володіє небом і небесними ділами, так божою волею визначено, щоб єдиний володар управляв землею і земними справами, і то має бути член Османової династії. Але через те, що ті, хто описував вчинки й перемоги Османовичів, були обманщики й підлабузники, які заробляли, одурманюючи народ, султан не любить їхніх писань, а

тільки переглядає в історичних архівах документи про те, як його династія воювала й мирилася з іноземними державами. Його секретарі доглядають за книгами цих документів так вірно й пильно, як за святинями. Султанові іноді з них читають, і це не пропадає даремно, бо з доброго розуміння історії можна зробити висновки, скориставшись для справ нинішніх, які часто мало різняться від справ минулих. Саме тому ця династія так довго оберігала ті звичаї, які від самого початку допомогли їй розповсюдити свою владу. Мудрі люди вбачають у цьому одну з найголовніших причин довготривалого могуття володарів і держав. Немає на світі небезпечнішої справи, ніж часта зміна керівництва".

Роксолана віддала венеціанцю його аркушики.

— Ваші писання можуть бути вельми повчальними і чимало прислужитися для розуміння цієї великої землі в особі її славного володаря.

— Ви так вважаєте, ваша величність? — зрадів Рамберті. Вона застережливо піднесла тонку свою руку.

— Але писати тільки для заспокоєння чиеїсь цікавості — чи варто?

— Ваша величність, а хіба наше життя — це не вічне заспокоєння голоду цікавості?

— Може, й так. Але тільки тоді, коли людям дають правду. Коли ж годують плітками,— то це лиш для убогих духом. Ви пишете про траву, яка одурманює. Навіщо це? Тому, хто має найвищу владу, не треба одурманюватися. Або з конем. Султан Сулейман завоював півсвіту верхи на коні. Як великий Іскандер або Тимурленг. Я не бачу тут живого султана. Постаць ніби сплющена. Хоч перо у вас точне, гостре, проникливе. Скажімо, у вас досить цікава думка щодо небажаності змін в управлінні державою. Та хоч як іноді не хочеться їх робити, життя примушує. І люди завжди живуть сподіванням змін. Навіть я живу цими сподіваннями, коли хочете.

— Ваша величність, ви радите мені викинути все це?

— Хіба ви мене послухаєте? Думки свої ви можете мати про будь-кого. Надто про людей, відкритих усім поглядам. Життя султана відоме мільйонам, він належить усім, і кожен може говорити про нього, що захоче,— тут нема ради. Хотіла б просити вас про інше. Ви можете скористатися з нашої розмови і написати й про мене. Бо я перша султанша, яка допустила до себе чужинця, а ви перший європеець, який розмовляв із султаншею. Однак, хоч ви й говорили зі мною, ви нічого про мене не знаєте. І ніхто не знав. Вигадки ж можуть принизити мене і завдати мені болю. Тому просила б вас не згадувати про мене в своїй книжці. Я оточена своїми дітьми, хотіла б, щоб кожне з них мало життя, гідне людини. Більше нічого. Все інше вам скаже мій довірений Гасан-ага. Раджу вам прислухатися до його слів.

Знала, що Гасан може прошепотіти на вухо чоловікові кілька таких яничарських погроз, що від них здригнулхся б усі дияволи в пеклі.

Розумного завжди легше застерегти або й налякати, ніж дурня. Але ж не могла Роксолана щоразу напускати Гасан-агу на іноземних послів, надто ж венеціанських, які сиділи в Стамбулі постійно, змінюючи один одного, переповідаючи плітки про її чарівництво, якими їх годували Гріті й Ібрагім. Не було гидот, яких би не розносили по

всій Європі ці наділені високими повноваженнями чоловіки про нещасну молоду жінку. А що вона? Змушена була до покірливості, хоч мала дух неповкорений, ждала свого часу, вірила, що він настане. Коли з іноземцями була безсила, то своїм давала відсіч де тільки могла. Так було з Хатіджею, яка злостилася, що довго не мала дітей від Ібрагіма. Коли ж нарешті понесла від свого грека, у злій гордині стала знущатися з Роксолани: мовляв, її паршиве тіло вже не матиме більше плоду, бо той живіт запечатав диявол. Пліткарі стамбульські підхопили ті слова, сама валіде чорногубо всміхалася пророкуванню своєї доньки. І це все про неї, яка народила султанові одне за одним п'ятеро дітей! Хай Абдаллах умер на третій день, але ж вона його народила, вона! І на зло їм усім знов зайшла в тяж і народила Сулейманові ще одного сина, і султан назвав його Джихан-гіром — покорителем світу, як назвав колись свого старшого сина великий Тімур.

І коли Сулейман за рік знов зібрався у похід на Відень, вона запрогла йти разом з ним, узявши всіх своїх дітей, не бажаючи більше залишатися в столиці за мурами гарему, коло чорногубої валіде.

Забрано в похід великого євнуха Ібрагіма, більшу половину євнухів і дві сотні служебок, валіде лишилася з обскубаним гаремом, де доживали віку старі одаліски — спадок від попередніх султанів, та кільканадцять рабинь, яких Сулейман ще не повидавав за своїх наближених. Ніхто не переймався почуваннями султанської матері, бо йшлося ж про набагато більше — про велику державну політику: султан вирушав, може, у найбільший свій похід, в похід цілого свого життя, що засвідчував не тільки посланнями до іноземних володарів, а й тим, що брав із собою улюблену жону і всіх (коли не лічити Мустафи) синів, кожен з яких міг вважатися ймовірним спадкоємцем трону.

Тепер не було мови про Угорщину і навіть Фердинанда Австрійського, якого султан називав уже й не королем, а тільки комендантом Відня й намісником іспанського короля у Німеччині. Іспанським же королем Сулейман уперто величав Карла П'ятого, не визнаючи за ним титулу імператора. Він вважав, що Карл просто самозванець, і йшов, щоб покарати його й показати, що на землі може бути тільки один цар, так само, як єдиний бог на небі. Фердинандові Сулейман писав: "Знай, що йду не на тебе, а на іспанського короля. Перш ніж дійду до німецького кордону, хай вийде мені назустріч, бо не личить йому лишати свою землю і втікати. Іспанський король давно вже нахваляється, що хоче на мене вдарити, ну то ось я на чолі свого війська. Коли він хоробрий муж, хай дочекається мене і хай буде, що бог хоче. Коли ж мене не сміє дочекатися, хай шле данину моїй царській величності".

Сполошилася уся Європа. Таємний посол французького короля Рінкон, якого Сулейман приймав на Земунським полі під Белградом, розніс чутку, що султан веде п'ятсот тисяч війська, з якого цілих триста тисяч вершників і двадцять п'ять тисяч яничарів з аркебузами. Фердинанд ще перед цим вислав назустріч султанові посольство на чолі з Леонардом Ногаролом і Йосипом Ламбертом. Посли доїздили до Ніша, а Сулейман був уже під Софією. У Ніші він три дні не приймав їх, бо купався з

Роксоланою у теплих джерелах, які полюбив ще з першого свого походу на Белград. Коли ж нарешті допущені були послы, щоб поцілувати край султанського відпашного рукава, і великий драгоман Юнус-бег переповів прохання Фердинанда не йти на Угорщину й на його землю, їм було сказано: "Похід почався, його вже не зупиниш. Турецькі коні пішли по траві, вони не повернуться, поки не витопчуть її".

Ніяка сила не могла зупинити Сулеймана. Після битви під Мохачем він відібрав Румелію в Ібрагіма й передав її Бехрамові-паші, який до того був анатолійським беглербегом і в тій страшній битві зумів відзначитися більше, ніж сам великий візир. Перед самим цим походом Бехрама-пашу розшматували озвірілі верблюди. Султан звелів набити на палі всіх погоничів беглербегових верблюдів, Румелію знов віддав Ібрагімові, так що той став тепер володарем майже половини царства, мовби другим султаном і вже мав би виказати всю свою запопадливість у війні проти невірних.

В Едірне султан, завдяки донесенням вірних улаків, розкрив кедикі зловживання дефтердарів Румелії, перших помічників головного дефтердара Скендер-челебії. Той кинувся до великого візира, обіцяв і навіть погрожував, але Ібрагім знав: кожна нова смерть тільки зміцнює його становище. Двадцять дев'ять дефтердарів, розкішне одягнених в оксамит і соболі, оточених пажами, у парчевих халатах, лямованих коштовним хутром, поставлено перед султанським диваном, у всіх одібрано майно і рабів, чотирьох прив'язано до кінських хвостів і розшарпано на шмаття, двох повішено, двом відрубано руки, чотирьом — голови, решту, як дрібних злодюжок, шмагано по п'ятах воловими жилами. Султан ніс справедливість в усі землі і утверджував її також у своїй землі.

А Європа зготовлялася до відсічі османській силі.

Під Відень спішно стягувалися війська з усієї імперії Карла П'ятого. Навіть французький король Франціск, щоб не викликати нарікань з боку християнських володарів, виявив готовність послати свою допомогу Фердинандові, хоч потай намовляв Сулеймана обминути Відень і вдарити одразу на Італію, щоб завдати Кардові найдошкульнішого удару.

Папа римський Климент, який уже помирився а імператором, простивши тому розгром Рима й ганебне .своє полонення, прислав Фердинандові дві освячені хоругви, які б допомогли розгромити невірних.

Навіть Лютер, який колись висміював тих, хто намагається боротися з турками, тепер звернувся із закликом до всіх володарів об'єднатися, щоб назавжди покінчити зі страшною османською загрозою: "Турки не мають ніякого права затівати війну й підкорювати землі, які їм не належать, їхні війни суть тільки злочини й розбій, якими бог карає світ. Вони воюють не з необхідності, не для забезпечення миру своїй вітчизні, як держави впорядковані, але тільки для того, щоб шарпати й грабувати народи, які не вчинили їм ніякого зла. Отже, вони суть лоза божа і служителі диявола".

Весь світ підіймався проти Османів. А Османи йшли проти всього світу, і Роксолана, їхня султанша, теж, виходило, ставала проти всього світу.

Послы навперебій доносили із Стамбула своїм урядам про всемогутність молодії

султанші, а ніхто не знав, яка вона ще й тоді була безпорадна і безпомічна. Колись жила єдиним наміром ' вирватися з рабства, вирватися будь-якою ціною, народити султанові синів, зміцнитися й вознестися. Тепер втішала себе думкою: "Ось повиростають діти, ось повиростають, а вже тоді..." Що тоді —не знала й сама.

Пішла в той похід, може, лише для того, щоб виказати свою силу перед валіде і перед Хатіджею і щоб не підпускати близько до султана цього підлого грека Ібрагіма, гнати його поперед війська, гнати й гнати, щоб ставив мости, розчищав путь, влаштовував урочисті зустрічі падишахові і всемогутній султанші Хасекі? Може, може...

У Ніші, поки вони розкошували із султаном у зручних купальнях, поставлених для них на гарячих джерелах, тяжко занедужав малий Джихангір. Він і народився найхирлявішим з усіх своїх братів, слабшим навіть за Мехмеда. Боліло щось йому в його маленькому тілці, він корчився, темнів личком, не мав сили й кричати, тільки дивився на матір великими, як на іконі, очима, так ніби хотів сказати їй, що відчуває і розуміє усе лихо цього світу й шкодує, що вона привела його сюди.

Так само несподівано, як вирушила в похід,, Роксолана з дітьми повернулася до Стамбула. Розставання з Сулейманом було тяжке і болісне, але султанша квапилася, вже шкодувала, що вчинила так нерозумно, наражаючи малих дітей на "невигоди й жорстокості похідного життя.

Втікала від Стамбула, від його зловорожих очей, від отруйних язиків і підшептів, металася, шукаючи порятунку й притулку. А де могла знайти їх у тім світі, що про нього з такою гіркотою писав Лютер: "Хоч у який бік ми повернемося, повсюди диявол звиває собі гніздо; чи підемо до турків — зустрічаємо диявола; чи лишаємося там, де володарює папа,— пекло неминуче, з обох боків і повсюди самі лиш дияволи. Так по нещастю йде нині світ. Немає дня, немає години, в які ти був би прикритий од смерті. Віднині не можна ждати нічого доброго. Посудина розбита, і юшка розлита".

Султан стояв на Земунськім полі, не рушаючи далі, поки не отримає вісті про те, що Роксолана щасливо повернулася до столиці й разом з дітьми перебуває у священній неприступності гарему. Тоді швидко пішов до Драви, звелів переправлятися одразу в дванадцяти місцях, щоб без затримки йти на Відень.

Ще не знав, що йде, може, до своєї найбільшої ганьби. Роксолана вчасно вернулася. А то ганьба впала б і на її голову. Вороги ще й пустили б поголос, що то вона намовила Сулеймана вирушати проти Відня, щоб султан поклав їй до ніг одну з найславніших столиць Європи.

А султан, переправившись через Драву, власне, й закінчив свій похід на Відень. Мав би вже давно збагнути, що з таким сераскером, як його Ібрагім, може вигравати тільки змагання у грабіжництві, але не справжні війни. Великий візир, ідучи поперед султана, порозпускав по всій землі загони хижих акинджіїв, і ті знов плюндрували все довкола, тим часом Луїджі Гріті, для якого Ібрагім випросив у султана титул верховного намісника й графа Мармароша, безчинствував в Угорщині. Він вигнав із Буди всіх християн, понаставляв повсюди османців, довів до сліз навіть такого твердого

в злочинах чоловіка, як Янош Запойяї. Коли охоронець корони святого Стефана Петер Переньї кинувся до султана за поміччю й захистом від Гріті, його перехопив великий візир, перебив охорону і, погрожуючи вічним рабством, примусив Переньї віддати заложником свого семилітнього сина. Дитя було обрізане, відведене до Стамбула і вже більше ніколи не бачило, свого рідного батька.

Дивно було, звідки в цього Ібрагіма, який змалку зазнав і нужди, і рабства, така нестримна жадоба до розкоші і така жорстокість до людей. Може, тому, що для цього не треба ніякого вміння, а багатолітнє прислужництво й запобігання перед Сулейманом розвинули в ньому тільки низькі якості душі, не даючи змоги зосередитися на вищому і благороднішому. Все в ньому було — поверхове, несправжнє, показне: і його вміння розважати султана грою па віолі, і його нібито вченість, і його фінансові й державні таланти, навіть його буцімто високий смак. Грати його вчив досвідчений перс, який до того ж вважав Ібрагіма тупим учнем: обривки знань хапав у розмовах з мудрецьями, яких ніколи не бракувало пі при дворі шах-заде в Манісі, пі при султанському дворі; фінансовими й державними радниками в нього були Скендер-челебія і хитрий Луїджи Гріті; смак до розкоші так само переймав він із жадібністю губки від Гріті, ревниво стежачи за тим, щоб той не перевершив його ні в чому. Власного в Ібрагімові було хіба що підлість та ще нездарність, надто ж у військовій справі.

Він не виграв жодної битви за весь час, як був великим візиром і сераскером, не взяв самостійно жодного, навіть щонайменшого, міста, і старі яничари насміхалися з Сулеймана:

— Султан Селім за вісім років убив вісім своїх великих візирів, а цей не може позбутися одного паршивого грека!

Цього разу, ведучи величезне військо на Відень, Ібрагім несподівано зупинився коло маленького угорського міста Кесега. В Кесегу було всього лиш п'ятдесят воїнів на чолі з хорватом Николею Юришичем, який два роки тому був у Стамбулі послом від Фердинанда. Розуміючи всю безглуздість опору перед незліченною османською силою, Юришич хотів із своїми вершниками податися до Відня, але з навколишніх сіл збіглися селяни, старі жінки, діти і вмовили його захищати їх. Стіни Кесега були старі. Харчів у фортеці обмаль. Амуніцію Юришич закупив за власні гроші, а що не був багатим, то пороху могло вистачити лиш на кілька днів. І все ж Юришич, якого нещасні люди ласкаво називали Мікулицею, став на безнадійну боротьбу з величезним ворожим військом.

Здавалося, могутня хвиля османська залле маленький Кесег і знищить за кілька годин, не лишивши від нього й сліду. Ібрагім уже послав, як завжди, хабердара назустріч Сулейманові, який приглядався до дій свого сераскера здаля, ждав його перемог і думав собі про велич і вічні закони. Однак Кесег стояв незрушно, не піддався, і — о диво! — османська сила зупинилася перед ним безпорадна.

Ібрагім послав проти міста самих тільки вершників і маленькі польові гармати, що кидали ядра не більші за гусяче яйце. Гармати не могли завдати ніякої шкоди стінам Кесега, а наскоки вершників оборонці легко відбивали. Коли підійшли яничари і

великий візир кинув на приступ їх, оборонці вистояли й проти яничарів.

Знов провалилося небо, страхітливі зливи обрушувалися па землю, гриміли громи, блискавиці криваво присвітлювали чорному ділу, яке творилося довкола маленького Кесега, османці кляли й погрожували непоступливим оборонцям, знов приповзла слідом за ними чума, косила їх тисячами; не маючи чим пожитися у дощенту пограбованих околицях, вояки обжиралися зеленим ще виноградом і цілими ночами, тримаючись за животи, просиджували довкола наметів.

Три тижні товклося величезне військо довкола Кесега, обложені витримали дванадцять приступів, половина оборонців була вбита, пороху не лишалося й пучки, скінчилися харчі, але вдосталь було води, яка щедро лилася з неба, і Юришич не здавався. Ібрагім послав до нього послів, обіцяючи, що він відійде від міста, коли Юришич заплатить йому викуп. Мікулиця відповів, що не має наміру платити викуп чужинцеві за власне місто. Тоді Ібрагім запропонував заплатити лише дві тисячі дукатів яничарським агам за їхні клопоти. Юришич відповів, що не має таких грошей, та й платити теж не має наміру.

Ібрагім кинув яничарів на останній приступ. Крізь проломи в блаженських стінах вони з різних боків вдерлися у місто, де лишалися вже майже самі старі та жінки з дітьми. Никола Юришич був двічі поранений. Здавалося: кінець. І тоді старі, жінки й діти, відчуваючи свою смерть, збіглися до купи й закричали так розпачливо й страшно, що турки, які ніколи" такого не чули, перелякалися й стали втікати з цієї проклятої фортеці. Згодом на своє виправдання яничари вигадали, ніби з'явився перед ними небесний вершник із вогненным мечем у руці, який вигнав їх із Кесега.

Ібрагім умовив Юришича згодитися на почесну здачу. Заборонив грабіж. Усіх, хто лишився живий, відпущено на волю. Юришичу подаровано золотий султанський кафтан і срібний посуд. Сам великий візир добув од султана почесну одіж і, як після кожного походу, перо з діамантом на тюрбан.

Але час був втрачений безповоротно. Під Кесегом Ібрагім протовкся цілий місяць, починався уже вересень, повертатися додому було далеко, султан знав, як небезпечно затримуватися до холодів, тому розпустив військо по Штірії для грабувань і оголосив, що на цьому похід закінчено.

Це вже був не відступ, а втеча. Австрійці, хорвати, угорці шарпали османські загоны, вибивали їх на пень, гнали зі своєї землі так, що ті насилу встигали ставити мости на ріках або переправлятися вплав, тонучи, гублячи все награбоване. Міст коло Марібора мало не завалили, навіть супровід Сулейманів насилу пробив собі дорогу до переправи, і великому візирові довелося з ранку до самої темряви, не злязачи з коня, простояти на березі, поки перейде на той бік Сулейман. За це Ібрагім одержав од султана коня у коштовній збруї та гроші на повітання.

Вже знаючи, як рятуватися перед Стамбулом від найбільшої ганьби, султан вступив наприкінці листопада до столиці ще з більшим тріумфом, ніж після першої невдачі під Віднем. П'ять днів столиця з Єюбом, Галатою й Ускюдаром сяяла вогнями. Базари й крамниці були відкриті вдень і вночі. На площах роздавано чорбу й плов для бідних і

дармоїдів. На базарах розпродувано награбоване й рабів, приведених військом. Сам султан, перевдягнувшись, об'їздив базари; на третій день, довідавшись від Гасан-аги, що твориться на базарах, до Сулеймана прилучилася Роксолана і випрошувала в султана дітей і молодих жінок, даруючи їм волю.

Купцям плачено з державної скарбниці, бо згідно з шаріатом навіть султан не мав права завдавати купцям збитків, про султаншу ж пішов поголос, що вона грабує правовірних. Чи їй звикати було до пліток і поголосу! А коли продаано її—де вони були, оті правовірні?

Вулицями Стамбула, розпанахуючи халати, здіймаючи руки, гасали ошалілі фанатики, проклинали гяурку-чарівницю, яка засіла в Топкапи, репетували:

— О шаріат! О віра!

Тяжко занедужала серцем валіде. Злягла ще повесні, не знівши тяжкої образи, завданої їй султаном і султаншею, і тепер не підводилася. Знов звинувачувано Роксолану. Мовляв, отруїла султанську матір повільною отрутою, і тепер валіде вмирала і ніхто не міг її порятувати.

А султанська мати вмирала від власної ж злості. Пускала її всю тільки проти Роксолани, а що всю злість, ніколи не зможеш вилити лиш проти одної людини, то тепер сама знищувалася нею, точило її це ненависне почуття зсередини, як черв'як соковите яблуко, і не було ради.

Роксолана тільки посміхалася. Кажуть, що звинувачуватимуть знову її? Хай.

Могли б ще звинуватити, ніби вона отруїла і колишнього великого візира старого Пірі Мехмеда, який помер від загадкових хворощів, поки султан ходив у свою безславну виправу.

Ще перед походом прислав Сулейманові великий московський князь Василій Іванович гнівливого листа про загадкове зникнення його посольства, яке мало вітати султана під Белградом у 1521 році. Те посольство безслідно щезло, па Русь не вернулося, хоч відомо було, що добралося під Белград і було прийняте в султанському таборі. "Через то,— писав Василій Іванович,— моя корона потемніла, а лиця моїх бояр почорніли". Великий князь обіцяв за завданий йому сором відплатити вогнем і мечем. Тільки два чоловіки знали про те посольство: колишній візир Пірі Мехмед-паша і султанський улюбленець Ібрагім. Пірі Мехмед прийняв московських послів, а Ібрагім перехопив їх, бо стояв між султаном і великим візиром. Куди вони зникли і де поділися багаті дарунки, які привезли султанові з далекої Москви, про те міг сказати лише грек. Але султан тоді не питав. А тепер хоч би й спитав, то не отримав би відповіді, бо Пірі Мехмеда вже не було на цім світі.

Знав Гасан-ага, як знало пів-Стамбула, але хто б же вніс у вуха султанові те, про що падишах не питає?

Гасан-ага, мов невтомна бджола, ніс і ніс Роксолані вісті, підслухи, чутки про всіх її ворогів і про недругів султанових. Коли довідався про московських послів, упав па коліна перед нею, незважаючи на кизляр-агу Ібрагіма, не остерігаючись, що той може передати все або валіде, або й самому великому візирові:

— Ваша величність, моя султаншо! Доки ж, доки цей мерзенний грек буде панувати? На вас усі надії! Тільки ви можете сказати все султанові! І про московських послів, і про посла від матері французького короля, убитого Хусрев-бегом. Ібрагім усім іноземцям показує велетенський рубін, відібраний у того таємничого посла, і хвалиться, що це найбільший рубін у світі. Одного вашого слова, ваша величність, було б досить.

— А навіщо? — спитала вона його.— Що від цього зміниться? Султан сам прибирає те, що він наставив. Не треба йому заважати. Все прибере всемогутній і безжальний час.

— Але ж життя людське не безмежне, моя султаншо!

— Зате безмежне моє терпіння!

Після першого походу Сулейманового на Відень вона докоряла йому за нездару грека, вписуючи в листи свої між рядками любові гіркі слова: "Я ж вам казала, я ж вам казала!" Тепер мовчала. Не згадувала про грека жодним словом, хоч могла б знищити його, відкривши Сулейманові найстрашніше для нього: що була в гаремі Ібрагімовому, приводили її на його ложе, хотів оволодіти нею, бачив її нагою, зривав з неї одяг уже тоді, коли передавав до падишахового гарему, а згодом хотів мати її жіночу прихильність і не полишив тих намагань досі.

Ні! Вона б не сказала про це ніколи й нікому! Мала не тільки власну гордість — цілі покоління незламних людей стояли за нею, неприступних, мов гірські вершини, з душами бунтівливими, як у того легендарного Мухи, з серцями піднесеними, мов у її рідної матусі, з красою безмежною, ніби в того самого витязя давньокиївського Чурила Пленковича, що був на устах у всіх ще й через півтисячі років після того, як про нього складено пісні.

До того ж збагнула велику гру, яку несвідомо вів Сулейман із своїм найнаближенішим чоловіком.

Всунути ноги в султанські пантофлі ніхто б не посмів. Ці ноги були б негайно відрубані, хоч би кому належали. Але поставити ці пантофлі перед жадібними поглядами і нацьковувати всіх один на одного, зіштовхувати лобами біля тої недосяжної принади — хіба не в цьому сенс самої султанської влади? Надто що люд оплатить усі химери свого володаря. У запеклій боротьбі за найвищу прихильність ніколи немає односторонців, ніколи ніхто нікому не помагає. Коли вибирають із тисяч одного — на нього падає найтяжча ненависть заздрісників. Сулейман вибрав Ібрагіма, чоловіка, який, може, найменше вдавався до становища, яке йому припало. Для султана Ібрагім потрібен був як двійник, тінь, на яку все падає: блиск і лихо. А султан стояв осторонь, у спокої і шанобі незатьмареній. І всі побачили: грек нікчемний, і всі будуть нікчемні на його місці, а султан незамінимий.

Чи ж варто було завалювати Ібрагіма передчасно, коли він і так має завалитися під тягарем своєї нікчемності, міру і розміри якої міг визначити лише султан? Будь-чий спроби втрутитися в ці його Права Сулейман трактував би як замах на його велич і не простив би нікому, навіть найближчим людям. Тому треба було набратися терпіння і

ждати.

Ах, якби жити вічно, скільки б можна перегризати зла, нікчемності й людської марноти!

Щоб не дратувати звіра в клітці, Фердінанд прислав до Сулеймана своїх людей для переговорів про мир.

Посланник Корнелій Дупліцій Шепер мав найвищі повноваження від самого імператора Карла, від короля Фердінанда і від Марії, удови покійного угорського короля Лайоша. Він привіз Сулейманові ключі від стародавньої угорської столиці Естергома, лист від імператора Карла, в якому той обіцяв султанові мир, коли Сулейман віддасть Угорщину його братові, а також лист від Фердінанда із запевненнями синівської відданості Сулейманові, коли той піднесе йому в дар угорську землю. Шепер сподівався, що буде негайно прийнятий самим султаном, але Ібрагім розпорядився інакше. Мовляв, султан передав усю владу в його руки, тому все, що посол має сказати, він повинен сказати йому, тобто великому візирові. Прийнятий був Шепер в Ібрагімовому палаці на Ат-Мейдані. Великий візир приголомшив посланника золотим доломаном, що мав на собі, величезним діамантом на одній руці й ще більшим рубіном па другій. Луїджі Гріті, з пальцями, обнизаними коштовностями, пещений і нахабний, виступав, як уповноважений радник у справах Угорщини. Великий драгоман Юнус-бег, гігантський похмурий турок, про якого йшли чутки як про найдовіренішого султанського дипломата, покликаний був Ібрагімом лиш як перекладач, а начальник його особистої канцелярії хроніст Мустафа Джелал-заде зготовився записувати кожне мовлене слово.

Шепер поцілував полу Ібрагімового доломана, так ніби мав у перед собою самого султана, але великий візир сприйняв те як належне і повів мову про свою необмежену владу в цій державі, про всемогуття османського війська і про благородство турків.

— Ще недавно,— казав він,— султани платили яничарам по пів-аспри на день, сьогодні ми вже платимо їм по цілих п'ять аспр, можемо виплачувати аж до восьми аспр на день. Для доблесного флоту взагалі грошей не шкодуємо, скажімо, нещодавно я видав для озброєння свого флоту проти Італії два мільйони цехінів, але те ніяк не позначилося на державній скарбниці — така нона багата. Османське військо непереможне, у цьому мали нагоду переконатися вже повсюди, але ми можемо навіть не підіймати всієї своєї сили, бо самих тільки п'ятдесят тисяч кримських татар могли б спустошити цілий світ. Двічі водив військо проти Відня, але обидва рази пощадив це славне місто, при наступі багато тисяч жінок і дітей ховав у лісах, щоб їх не захопили в рабство. Так чинив не тільки я, а й багато інших добрих турків, бо не всі вони варвари, нелюди й хижі звірі, як їх називають християни.

Шість годин вихвалявся Ібрагім перед посланником Шепером. Пажі приносили частування. Поряд із східними ласощами лилося вино, заборонене для всіх мусульман, але не для Ібрагіма, для якого не існувало в цій землі ніяких заборон.

— Усе, що я роблю, вважається найліпше зроблене,— хвалився великий візир.— Звичайного конюха можу поставити нашою. Можу, як захочу, ділити землі й

королівства, і мій володар не перечитиме. Коли він щось велить, а я не згоден з тим, то не стану викопувати його веління. Коли ж я щось надумаю, а він буде не згоден, то станеться по моїй, а не по його волі. Мир і війна в моїх руках. Перемоги османської зброї залежать тільки від мене. Це я переміг угрів. Падишах не брав участі в бою під Мохачем. Він тільки сів на коня та прискакав на поміч, коли я послав йому вість про звитягу. Всі блага розділяю тільки я. Султан навіть не одягається краще за мене, а лиш так, як я. Половина коштовностей, які мають падишах і його жона, колишня рабня Роксолана, подаровані мною. Ось цей діамант був на тіарі римського папи. Я купив його за шістдесят тисяч дукатів. А погляньте на цей рубін. Він був на пальці у французького короля, коли той попав у полон до імператора Карпа. Імператор не зміг купити цей рубін, а я купив. І не трачу ні на що жодної акча, бо все платить за мене султан. Його земля, державна скарбниця, все, від найбільшого до найупослідженішого, довірено мені. Я порядкую усім, як хочу. З султаном росли вкупі змалку. Навіть народжені з ним у той самий день. Що таке володар? Це мовби кровожерний лев. Люди приборкують лева не тільки силою, а й мудрістю, харчем, який приносить йому доглядач, і покриками. Доглядач носить із собою палицю, щоб лякати лева, але ніхто, крім нього, не може подати їжу левові. Володар— це лев, його доглядачі — радники й міністри, а палиця — істина й правда, якими треба керувати володарем. Так і я приборкав і упокорив свого повелителя, великого султана палицею істини й правди.

Ібрагім прийняв од Шепера листи імператора й Фердинанда, лист від Карла П'ятого він поцілував, притиснув до чола, поглянув на імператорську печать, хвостовите сказав:

— Мій володар має дві печаті. Одну тримає у себе, другу віддав мені. Він не хоче, щоб між нами була будь-яка різниця.

Луїджі Гріті підтакував Ібрагімові, Джелал-заде незворушно записував, великий драгоман Юнус-бег перекладав, намагаючись бути спокійним, хоч усе в ньому кипіло від обурення до цього нахабного грека. Куди дивиться їхній султан? У чиї руки віддав він імперію? І як це можуть терпіти справжні османці?

І знов, хоч як це дивно, усі сподівання свої мали покладати справжні османці на ту, яку ще вчора називали відьмою й чарівницею і насилали всі нещастя на її голову. Бо хто ж, крім Роксолани, міг внести у вуха султанові правду про знахабніння великого візира і кому б ще міг повірити Сулейман так, як своїй улюбленій жоні? Між двома найулюбленішими людьми мав би вибрати когось одного, а що жінка завжди ближча серцю чоловіка, то вже ніхто не сумнівався у перемозі султанші.

Гасан-ага, з яким Юнус-бег мав кілька потаємних розмов, мерщій прибіг до султанші, переповів їй усе, що довідався про грека, дивився на Роксолану віддано, захоплено, з нетерпінням у погляді.

— Гарзд, іди,— сказала йому спокійно.

— Ваша величність, а як же?..

— Іди,— повторила вона що спокійніше й холодніше.

Не втручатися! Стерпіти, не пробувати прискорювати подій, чекати й чекати, поки цей грек сам ускочить у ластки, які розставляє для інших. Бо хіба ж не пробувала вже

відкрити очі султанові на його улюбленця — і що мала за те? Ібрагім разом із валіде створили їй нестерпне життя, а Сулейман не поворухнув і пальцем, щоб її захистити. Сказав тоді: "Я не маю часу думати над цим". І вона мала стерпіти все, тимчасом як грек вивищувався щодень. Уже звертався до Сулеймана "брате", а позаочі звав:

"Отой турок!" Валіде називав "паніматка" або "стара мати", султанських сестер — "сестрами". Хатіджа народила йому сина, і тепер тільки її мови було, що про того малого Мехмеда, ніби він мав успадкувати престол. Роксолані належали ночі Сулейманові, зрідка дні, але все те залежало від його настрою і незбагнених примх, найчастіше ж від волі великого візира, з якою вимушена була миритися, переконавшись у безплідності опору. Тільки ждати, сподіваючись на всемогутній час! Ясна річ, могла б щоразу турчати султанові на вухо про великого візира. Крапля довбе камінь. Та вже не хотіла бути краплею, вважала те для себе принизливим, ждала, поки краплі зіллються в потік, у ріку, в море і затоплять грека навіки!

А султан, чи то вже так віддавшись душею своєму улюбленцеві, чи, може, потай підштовхуючи того до неминучої загибелі, проголосив несподівано великий похід на кизилбашів і очолити той похід доручив своєму великому візирю. Він звелів підкорятися фірманам сераскера так, як і його власним, назвав Ібрагіма — "прикраса держави й цього світу, захисник царства і верховний сераскер". Ібрагім, вирушивши в похід, став видавати фірмани, підписуючись нечуваним титулом "сераскер султан". Фортеці відчиняли перед ним брами, як перед справжнім султаном. Паші, беги, вожді племен виходили назустріч із багатими дарунками. Двір Ібрагіма своєю пишністю уже перевершував навіть султанським. Стривожився сам Скендер-челебія, який, за звичаєм, супроводжував Ібрагіма, забезпечуючи його похід. Скендер-челебія став висміювати вигаданий великим візиром титул "сераскер султан", серед своїх наближених вів розмови про те, що грек наміряється скинути Сулеймана з престолу й захопити владу в свої руки. Ті розмови дійшли до Ібрагіма, і вперше за своє багатолітнє знайомство ці два спільники тяжко посварилися, хоч хитрий грек звинуватив Скендер-челебію не в розповсюдженні чуток, а в тому, що той намагався зодягатися багатше за сераскера і мав більше пажів довкола себе.

Вісті про ці незгоди дійшли до султана в Стамбул, але султан мовчав, так ніби ждав, коли Ібрагім сам понищить опори, на яких досі тримався. Тим часом другу опору Ібрагімову — Луїджі Гріті — з трьома тисячами яничарів султан послав в Угорщину, щоб той простежив, як там шанують султанські права. Навздогін Гріті було послано звідомлення султанського дивану про те, що венеціанець винен у державну казну двісті тисяч дукатів за відкупи і дві п'ятих цієї суми має негайно заплатити. Гріті вимушений був продавати свій золотий і срібний посуд, знаючи, що за несплачені борги в цій землі не щадять нікого, а сам тим часом кинувся грабувати Угорщину. Жах супроводжував його кривавий похід. Янош Запойяї прислав Гріті 200 тисяч дукатів, щоб порятувати землю від розорення, але не допомогло й це. Венеціанець перевершував жорстокістю усе досі чуване. Не зупинявся ні перед якими злочинами. Та коли вбив старого петроварадинського єпископа Імре Джибака, його покинули навіть найближчі

помічники й спільники. Трансільванський воєвода Стефан Майлат підняв народне повстання проти Гріті. Покинутий усіма, венеціанець з двома своїми синами, перевдягнений, утік до молдавського господаря Петра Рареша. Рареш негайно видав Гріті уграм. Ненависному султанському посіпаці відрубано голову, а його тіло кинуте і [сам.

Кишені в Гріті були набиті коштовним камінням, яке розграбували угорські вельможі. Три вози коштовностей послані були в Буду Яношу Запойяї. Синів Гріті задушили при дворі Рареша.

Вість про смерть Гріті наздогнала Сулеймана уже в Персії, куди він пішов, стривожений тим, що шах Тахліасп ухиляється від боїв з Ібрагімом, здає йому місто за містом, тим часом ховаючи десь у горах своє грізне військо.

Але ще перед тим у Стамбулі мав пережити втрату, може, найтяжчу. Зруйнована, задушена власною злістю, умерла вночі в своєму розкішному гаремному покої валіде Хафса, умерла мовчки, не вимовивши своєї останньої волі, не прикликавши до себе в останню хвилину жодної живої душі, і коли наляканий євнух прибіг до кизляр-аги Ібрагіма з цією страшною вістю, той теж злякався : і розгубився, не знаючи, як повідомити султана. Звернувся за порадою до великого муфтія Кемаль-паші-заде, і хоч той теж тяжко. нездужав, але підвівся з постелі й пішов до султана, щоб донести до його царственного слуху цю печальну вість.

Сулейман, вислухавши великого муфтія, схилив голову і вимовив слова про повернення:

— Інна лілахі ау інна ілайхі раджі уна — воістину ми належимо богу і повертаємося до нього.

Тоді звелів, щоб останки величної господині, Високої Колиски, царственої валіде поклали на ноші почесті, накрили коштовним покривалом поваги і щоб улеми, вельможі, знатні люди Стамбула, вийшовши назустріч, поховали благословенні останки в скарбниці могили біля підніжжя могили султана Селіма, як скриню з коштовностями, і щоб пом'янули благословенну душу її величності молитвами та величанням і дотрималися добрих звичаїв оплакування у такому вигляді, щоб вони відповідали законам шаріату й суні.

Сам же чи й зронив бодай сльозину і на небіжчицю навіть не пішов глянути. Хоч яка ненависна була ця жінка для Роксолани, але навіть її вразила поведінка Сулеймана. Не кинути останнього погляду на рідну матір! Не закрити її очей! Боже! Що це за світ, що за люди, що за жорстокість?

Та простила султанові його дивну холодність, коли за місяць по смерті валіде він повів її в Айя-Софію, де вже чекав на них головний кадій Стамбула. І перед тим суворим чоловіком, без свідків, але з належною урочистістю заявив:

— Я беру цю жінку собі в жони.

Кадій уклонився султанові й султанші — так було скріплено цей дивний шлюб. Роксолану про згоду ніхто не спитав, бо для шаріату голос жінки не має ніякого ваги, усе сталося так несподівано, що вона й не збагнула величі тої події, і тільки згодом,

коли султан вирушив до Персії, а вона лишилася сама в Стамбулі, коли люд прокричав її султаншею і вже супроводжував її ім'я не прокляттями, а хвалою і славою, усвідомила нарешті, що сталося неймовірно. Хай не було весілля, не супроводжувався їхній шлюб урочистостями, навпаки, вражав буденністю майже обурливою, але був же то шлюб, освячений шаріатом, піднесений до найвищого мусульманського закону— і вона тепер вознесена, возвеличена! І до цього османські султани брали шлюб із чужинками, серед яких траплялися й слов'янки, але все то були доньки володарів, князів і королів, а вона ж тільки рабиня, куплена й продана, безрідна, незнана, мала й упосліджена! Хто тепер посміє назвати її рабинєю? Хто піднесе голос проти неї, замахнеться на неї, на її рід і походження? Відчувала з собі голос крові легендарних амазонок і нескорених скіфів, знала, що не втримає тепер її ніхто й ніщо, не буде більше ні супротивників, ні перепон. І всі колишні страхи й нещастя видавалися такими змізернілими, такими нікчемними, що хотілося сміятися.

Навіть султанська сестра Хатіджа схилила голову перед султаншею і прийшла до неї скаржитися на свого мужа. Ібрагім, поки зимував у Халебі, завів собі підлу наложницю, якусь Мухсіну, тоді відправив її до Стамбула, де спорядив для неї тайкома дім, і ця хвойда писала йому навздогін любовні послання. Тільки послухати, що вона мала нахабство виписувати: "Доки плачу й тужу, зболена й засмучена, несподівано пролунав милий звук ранкового вітру й доніс дорогу серцю мову вашого чарівного тіла і солодких уст". Хвала аллахові, що султанські улаки перехопили цей лист і принесли їй. Як смів цей мерзенний чоловік протиставити султанській сестрі якусь повію! І якої кари заслуговує він за свою зрадливість?

Роксолана мовчала. Що їй Ібрагім, що їй усе? Що має завалитися, завалиться тепер само. А вона має ще більше зміцнювати будівлю свого життя, зміцнювати сама, дякувати тому, хто ВОЗВИСИВ її возніс, поставивши поруч із собою, може, й над усім світом. Матусю рідна, бачила б ти свою дитину!

І знов летіли слідом за Сулейманом її листи до нього. "Мій великий володарю! Припадаю лицем до землі і цілую порошок від Ваших ніг, притулку щастя. О сонце моєї снаги і благо мого щастя, мій повелителю, коли питаєте про Вашу послушницю, що їй через Ваш від'їзд печінка, як дерево, зуглилася, груди стали руїною, очі — як висхлі джерела; коли питаєте про сироту-утопленицю в морі туги, яка не розрізняє дня від ночі, котра страждає від любові до Вас, яка збожеволіла дужче за Фархада і Меджнуна, відколи розлучена з своїм володарем,— то тепер зітхаю, немов соловей, ридаю безперервно і після Вашого від'їзду перебуваю у такому стані, якого не дай боже навіть Вашим невірницьким рабам".

Султан відписував їй, повідомляючи, як брав кизилбашські фортеці, як увійшов у столицю шахову Тебріз, як рушив далі шляхами, якими ходив сам Іскандер, як пережив страшну ніч коло полишеного древнього міста Султани. Кілька днів ішло військо в холодній імлі й чорних туманах, тоді опинилося у темній гірській ущелині, і втомлені воїни поснули в наметах, між якими запалено тисячі вогнищ. Зненацька перед північчю над табором закрутився джінівський смерч. Мовби величезна повітряна

п'явка всмокталася в землю, усі намети, крім султанового, були вмить розшарпані й рознесені навсібіч, смерч усмоктував у себе людей, тварин, зброю, усе, що траплялося на його шляху. Коли ж промчав над ущелиною, то за ним зринули туди потоки крижаного повітря, град і лід. З надр гір долинув зловісний рик, ніби там прокинулися всі демони пекла, і гук пройшов між людьми, віщуючи загрозу і несучи жах.

Люди замерзали на смерть. Гинули, жалібно ревучи, верблюди. Сніг не падав, а засипав воїнів, коней, мулів і все довкола. Люди перелякано тулилися одне до одного і просили в аллаха порятунку від гірських демонів, пробуджених кизилбашами. Сам султан перелякано щулився у своєму розкішному наметі, думаючи, що вперше в боротьбі за чисту віру небо подає йому такий зловорожий знак. Коли на ранок встало сонце, всі побачили, що сніг червоний, ніби политий кров'ю, і вцілілі кинулися утікати з тої страшної ущелини. Йшли непрохіддям, бачили більше змій, ніж рослин, з гір потрапили на трясовини Євфрату, тонули в них, гинули тисячами.

Великий візир звинуватив у всьому Скендер-челебію, хоч хто б же міг боротися із стихіями?

Султан не став на захист великого дефтердара. Коли перед ним без опору розчинив брами великий Багдад і на першому дивані Ібрагім виступив із вимогою стратити Скендер-челебію за зраду, Сулейман не став слухати думку візирів Аяса-паші й Касима-паші і підтримав свого сераскера.

Скендер-челебію і його зятя Гусейна-челебію повішено на багдадському Ат-Мейдані, сім тисяч їхніх рабів пущено на продаж, пажів дефтердара, зодягнутих у золото, забрано до султанського двору, і згодом семеро з них стали візирами у Сулеймана, а двоє навіть великими візирами: Ахмед-арбанас і Мехмед з боснійського роду Соколовичів, званий Узун — Високий.

Уночі, після страти, Скендер-челебія приснився Сулейманові. Ніби душив його хусткою, допитувався: "За віщо мене повісив невинного?" Султан прокинувся, перестрашений у темряві й самотині, прокляв свого великого візира: "Бог дасть, Ібрагіме, незабаром і ти так само закінчиш!"

Знаходив порятунок і втіху лише в листах Роксолани, яка писала йому в Багдад:

"Всевишньому і його віттарю тисячократну хвалу возносячи, радуймося й веселімося! Весь світ вийшов із п'тьми, залитий світлом милості божої. Хвала господу за доброту, хвала Водителю! Нехай мій володар, мін падишах, мій високий поріг до Повелителя цього й того світу, благо світла моїх очей, якими дивлюся на цей світ, нехай мій шах і мій султан завжди веде святу війну, нищить своїх ворогів і здобуває землі, нехай заповонить усі сім сфер Джемшида, чоловік і джин хай упокоряться нашим велінням, хай бог боронить Вас від щонайменших нещасть і помилок, нехай pomoже здійснитися усім надіям, які зродяться у Вашім благословеннім серці, хай будете мені Хизиром, хай бережуть Вас усі пророки й святителі, цілий світ хай весело й щасливо проводить свій час у Вашім щасливім затінку. І коли Всевишній дозволить, о володарю світів! — знову благаю його, щоб дав можливість і долю для Вашого щасливого повернення, щоб знов побачила Ваше благословенне лице і занурилася

своїм обличчям у порох біля Ваших ніг!

Ніби сонце саме, проходиш і сяєш!"

У Стамбулі знов лютувала чума. Роксолана тулила до серця своїх діток, слала до султана гонців з листами: "Аллах змилується, і мор мине до прибуття мого володаря. Наші богоугодники кажуть, що смерть має щезнути, коли опаде осіннє листя".

І знов уписувала в листи рядок із свого вірша: "Ніби сонце саме, проходиш і сяєш!"

Султан повертався через Бітліс, Халеб, Антіохію, Адану, Конью. Цілих п'ять місяців ішов від Багдада до Стамбула, оглядав усе своє царство, творив суди, нагороджував усіх, хто відзначився, карав винних. Ніщо не вказувало на зміну його ставлення до Ібрагіма, його тепер звали тільки "сераскер султан", на долю Сулеймана лишався самий титул падишаха. Після повернення до столиці султан доручив Ібрагімові вести переговори із секретарем французького короля Жаном де ля Форс і дати Франціску капітуляції па право торгівлі й дипломатичні привілеї.

Тим часом, підкупивши двірських, до султана прорвався якийсь знавіснілий старий купець-мусульманин і став домагатися, щоб Сулейман повернув йому якусь рабіню, куплену в нього Ібрагімом за посередництвом венеціанця Луїджі Гріті. Згідно з шаріатом це був продаж, який підлягав затвердженню третьої особи, що була справжнім власником рабині. Цією особою був Гріті. Але тепер Гріті помер, тому його затвердження вважається недійсним, надто що рабіня вже перестала бути рабинею, а возведена в султанському гаремі в нову якість так само, як, скажімо, зерно може бути перемелене на борошно, а виноград перероблений на оцет. Тому рабіня має бути повернена купцеві, який її продавав, бо продаж її тепер став нікчемним.

Султан похмуро вислухав шаленця і мовчки махнув своїм дільсізам, щоб вони заткнули пельку цьому нахабі.

А ввечері покликав до себе Ібрагіма, щоб провести з ним, як бувало колись, цілу ніч у покоях Фатіха, розписаних італійцем Джентіле Белліні, за грою, бесідою, вином і спокійними роздумами.

Уперше Ібрагім прийшов до султана без своєї віоли.

— Хотів би почути твою гру,— спокійно сказав Сулейман.

— Настогидло! — недбало кинув Ібрагім.— Ліпше давай вип'ємо!

Не було вже поваги в його голосі, не запобігав перед султаном, не підлещувався, бо й навіщо? Сам був султан сераскер, рівний з падишахом, а то й вищий за нього в усьому.

Султан мовчки попивав вино, дивився спідлоба на чоловіка, якого він возвеличив, поставивши, може, й вище за самого себе. Знав про нього все. Може, шкодував, що не прислухався вчасно до голосу своєї Хуррем, яка тепер ухилялася від будь-яких розмов про Ібрагіма, ухилялася вперто, так, що навіть на його відвертість відповіла невизначенс:

— Я не можу нічого додати до сказаного колись, щоб не скаламутити священного спокою вашої величності.

А як можна не скаламутити те, що вже й без того скаламучене? Султан знав усі

звинувачення, які висували проти Ібрагіма його візири й наближені. Двічі водив військо на Відень і обидва рази невдало. Без волі султана обіцяв мир Фердинанду, тоді як будь-яке перемир'я з невірними суперечить волі аллаха. В перському поході втратив половину мусульманського війська через свою нездарність, а в шаха Тахмаспа тим часом не загинув жоден вояк. І вийшло так, що турецьке військо тільки приминало траву, а не витоптувало її, щоб більше ніколи не підвелася. Великий візир показав себе нікчемним мусульманином. Колись кожний коран, який потрапляв йому до рук, цілував і прикладав до чола на знак найглибшої шани, тепер дратується, коли хтось дарує йому цю священну книгу, і кричить, що має задосить цього добра. Без суду, увівши в оману султана, добився страти чесного мусульманина Скендер-челебії, тоді як гяура-здирцю Гріті всіляко підтримував. Вів зрадливу політику в переговорах. Вбив руських послів, загарбавши їхнє майно. Покрив злочин Хусрев-бега, відібравши в нього рубін, заради якого боснійський санджакбег убив таємного посла матері французького короля, зраджує своїй жоні, султанській сестрі Хатіджі, завівши собі підложницю. Бунтував стамбульський мотлох проти самої султанші, наміряючись, може, й знищити її.

Кожного з цих звинувачень досить було для Ібрагімової смерті, але жодного з них султан не згадав тої ночі. Він пив вино, хмурився більше і більше, впівока стежачи за своїм знахабнілим улюбленцем. Тоді зненацька сказав:

— До мене пробився якийсь купець. Кричав про рабиню, куплену тобою, тоді про мій гарем. Я нічого не міг зрозуміти. Ібрагім п'яно зареготав:

— Як же ти міг зрозуміти, коли ти турок!

— Купця страчено, тепер тільки ти можеш мені сказати...

— А що казати? — недбало відмахнувся грек, доливаючи Сулейманові вина.— Що казати? Було й нема. Всі мертві. Жодного свідка. Ні валіде, ні Гріті, ні цього старого ошуканця. Його звали Сінам-ага. Я заплатив тому негідникові дикі гроші. Тепер бачу — недаремно. Рабиня стала султаншею.

— Яка рабиня? — бліднучи, спитав Сулейман.— Про кого ти говориш?

— Про султаншу Хасекі. Про Роксолану. Це ми з Гріті так її назвали — і покотилося по всьому світі. Я хотів її собі, але глянув і не зміг покласти в постіль. Самі ребра. Щоб не пропадали гроші, вирішив подарувати в твій гарем. Валіде прийняла. Була мудрою жінкою.

Султан звівся на ноги, став перед Ібрагімом, стемнів лицем так загрозово, що той мав би схаменутися, але сп'яніння, а ще більше, мабуть, знахабніння зробило його сліпим.

— Як смієш ти так про султаншу? — повільно вимовив Сулейман, насуваючись на Ібрагіма, який недбало розлігся на подушках.— Вона мати моїх дітей, і її добре ім'я важить незрівнянно більше, ніж смерть не тільки твоя, а й моя власна.

— Ти, турку! — засміявся Ібрагім.— Хочеш вмирати за цю нікчемну рабиню, за цю відьму? Чи вже зовсім з'їхав з глузду? Аби ж хоч було заради чого! Бачив її голою — не пробудила в мені нічого чоловічого. А ти...

Не договорив. Султан сплеснув у долоні, миттю вскочило в покій кілька дільсізів.

Ібрагім, знаючи, які скорі на розправу німі, теж підскочив з свого місця, ховаючись за султана, бліднучи більше, ніж звичайно, зашепотів:

— Ваша величність, мій падишаху, то ж був тільки жарт, то ж...

— Взяти його! — гукнув султан, відсторонюючись од свого улюбленця.

— А-а, мене взяти? — скреготнув гострими своїми зубами Ібрагім. — Мене, великого візира? Не смієте! Ніхто не сміє!

Дільсізи мовчки йшли на нього. Він відбіг до стіни, притиснувся спиною до малювань Белліні, змахнув своїм коштовним кинджалом.

— Султане, схаменися! Мій повелителю! Я ж ваш макбул, ваш мергуб, ваш махбуб! — Я ж ваш милий, ваш бажаний, ваш улюблений!

— Будеш мактул! [68] — крикнув перекирвлений од люті Сулейман. — Кінчайте з цим зрадником!

— Не підходь! — засичав грек до німих. — Поріжу всіх! З вашим султаном поріжу!

Один із дільсізів, чорний жилавий велетень, вміло замахнувшись ятаганом, кинув його і пришили Ібрагіма до стіни, мов метелика шпилькою. Кинджал випав із грекових рук.

Він поглянув на стіну, ніби ще не вірив, що то його кров бризнула на малювання італійця, прошепотів:

— Сулсймане, я вмираю. Кров моя...

Німі накинулися на нього, відірвали від стіни, шовковий шнурок здавив йому шию.

Султан мовчки вийшов з покою. Розбудив Роксолану, не дозволив запалювати світла, сів на подушки так, щоб сяйво березневої ночі не падало крізь барвисті шибки йому на обличчя, глухо промовив:

— Убитий Ібрагім. Вона злякалася.

— Як? Де? Ким?

— Мною.

Їй стало страшно й легко.

— Що ж тепер буде?

— Нічого. Хіба ти не зі мною?

Їй чомусь згадалися давно читані слова. Ще з дитинства: "Хто побідить, не матиме кривди від другої смерті". Але не сказала їх султанові. Мовчала. Він попросив:

— Іди до мене.

І вона пішла. Бо й до кого б мала йти на цім світі?

Ібрагімове тіло закопане було в дворі дервішської текіє на Галаті. На могилі не було ніякого знаку, окрім дерева, що росло поблизу.

Двір колишнього великого візира на Ат-Мейдані перетворено на школу для молодих яничарів. Його сади на Золотім Розі стали місцем для гулянь стамбульців. Майно передано державі. Спадок від захланного грека зостався величезний. Понад вісімсот сільських садиб і будинків, майже півтисячі водяних млинів, два мільйони дукатів, не лічачи золотих і срібних злитків, тридцять два великі діаманти на одинадцять мільйонів аспр, безліч самоцвітів, п'ять тисяч багато гаптованих кафтанів, вісім тисяч тюрбанів,

тисяча сто шапок, прикрашених щирим золотом, дві тисячі кольчуг, дві тисячі позолочених панцирів, тисяча сто кінських сідел у золоті й коштовних каменях, дві тисячі шоломів, сто тридцять пар острогів золотих, сімсот шістдесят шабел у коштовних піхвах, тисяча списів, вісімсот золотом оправлених і діамантами й самоцвітами саджених коранів, тисяча сімсот рабів і рабинь, дві тисячі коней, тисяча сто верблюдів.

Хатіджу султан видав за молодого Лютфі-пашу, який відзначився у перському поході, бо не годилося, щоб така молода вдова жила сама.

Великим візиром став арбанас Аяс-паша, чоловік мужній, але дурний і обмежений, байдужий до всього, крім власної влади.

Стамбул завмер, упокорений і приборканий, лягав до ніг Роксолани, усе тепер тут стелилося їй до ніг, але не було радості в душі, не мала торжества в серці, хотілося вирватися звідси, втікати, втікати світ за очі, покинути Стамбул, щоб, може, й не повертатися сюди ніколи.

Коли сказала про своє бажання султанові, той здивувався:

— Але ж ти в цьому місті здобула велич!

— Велич? — Вона засміялася.— А що я тут бачила? Мури Топкапи, замкнені покої, нагляд євнухів, сади гарему та небо над ними? І весь світ — крізь кафису ,хіба що для султанші пороблено на вікнах коштовні мушараби. Мій повелителю, повезіть мене куди-небудь! Поїдьмо далеко-далеко!

— Куди ж? — не зрозумів султан.

— Хіба я знаю? Аби лиш далі від Стамбула.

— Султани можуть їздити тільки на війну і на лови.

— О прокляття влади! Повезіть мене хоч на лови! В ліси й у гори! Повезіть, мій султане!

...А тепер скакала у глибину лісу, маючи перед очима ту дивну стрімчасту вершину, схожу на високий білий ріг. Суркая. Ріг-скеля. Але по-турецьки "суп" означає не тільки "ріг", а й "весілля". Хай буде ця скеля мовби її весільним дарунком.

— Мій султане, я хочу, щоб ми з вами зійшли на цю вершину! Примха дика й незбагненна, але султанша дивилася на Сулеймана так благальне, мало не жебруючи, що він слухняно зліз з коня і, плутаючись у своєму широкому коштовному одязі, пішов слідом за цією жінкою, яка не втомлювалася його дивувати. Скеля здіймалася полого, так що йти на неї можна було без особливих зусиль, та однаково султан не встигав за Роксоланою, вона випередила його, ледь не бігцем подолала останній стрімчак, ступила па гостру білу вершину, тільки тоді озирнулася на Сулеймана, який тяжко чалапкав позаду.

Стояла над безмежними лісами, над царством гір, вознесена під саме небо, і дивилася в той бік, де мала лежати її рідна земля. У дикій пустельності цієї вершини мовби щось промовляло до Роксолани, щось живе, народжене безміром просторів, що розляглися внизу, таємною могутністю землі, поклик якої вона сприймала всім своїм еством, і поклик той був ніби втіленням і природою її душі, жадобою нових звершень і

добра, яке є істиною. А серце стискувалося від незбагненного нетерпіння, і та сама безмежна туга, що була в ньому з першого дня неволі, залягала там тяжко і безнадійно.

Зітхнувши, Роксолана перевела погляд униз, навстріч Сулейманові, який дерся на вершину повільно, втомлено, але вперто. Піт струмками стікав йому з-під високого тюрбана, заливав очі, скапував із прибитих сивизною довгих вусів, звивистими патьоками проорював сліди свої у бороді, як дощ на глиняних гірських схилах. Вона бачила султанове обличчя, його хижий ніс, жадібно розтулені уста, гострі зуби. Йшов до неї, дерся вище й вище, насувався на вершину, де вона стояла, вслухаючись у невідомий поклик.

І тільки тоді, глянувши собі під ноги, побачила Роксолана, що на білому гострякові вершини вистачає місця лише для одної людини

Книга друга

СТРАСТІ

КРОВ

Від Ібрагіма не лишилося навіть його улюблених дзеркал. Хатіджа не захотіла взяти жодного, бо кожне з них ще мовби зберігало в своїх таємничих глибинах бліде відбиття того, хто зганьбив її царський рід. Султанські еміни, яким звелено було забрати майно колишнього великого візира до державної скарбниці, зацікавилася тільки коштовними оправками. Навіть яничари, які загосподарювали в Ібрагімовім палаці, всупереч своєму звичаєнню, не стали трошити дзеркал, щоправда, не від забобонного побоювання лиха, а скорше від тверезого розрахунку, бо все це добро можна було відправити на Бедестан і розпродати там хоч і за півціни, але ж однаково мати зиск більший, ніж від потовченого скла.

Несподівано з-за моря припливло ще одне дзеркало для Ібрагіма. Вже для мертвого. Коло стамбульських причалів завжди повно було роззяв, які зустрічали кожне судно, так ніби сподівалися, що привезе воно для них щасливу долю. Посилав туди своїх людей і Гасан-ага, воліючи без прогайки мати вісті, які линуть з морськими вітрами. Ось так один з його Гасанів і довідався, що на щойно прибулій венеціанській барці привезено в дарунок Ібрагімові величезне дзеркало. Баркою тою приплив до Стамбула посланий самим дожем Венеції Андреа Гріті славетний художник Вечелліо з кількома своїми учнями. Дожд прислав свого улюбленого художника на прохання сина Луїджі Гріті, ще не знаючи, що син уже мертвий, так само, як не знав про смерть великого візира Ібрагіма той, хто посилав йому в дарунок рідкісне дзеркало.

Власне, про те дзеркало і про художника Гасан-ага негайно повідомив свою повелительку, випереджаючи навіть всюдисущих султанських улаків-донощиків. Він переслав Роксолані коротенького листа і ще того самого дня одержав от султанші повеління забрати з барки дзеркало і передати гаремним євнухам, які поставлять його в кйошку Гюльхане, оновленому Сулейманом для улюбленої своєї жони під час її останніх хворощів. Про художника Роксолана не згадала, не цікавилася й тим, хто прислав Ібрагімові дзеркало, але Гасан-ага однаково ж знав, що колись вона може спитати й поцікавитись, бо була не тільки султаншею, а передовсім жінкою —

примхливою, незбагненою і загадковою. Тому мав збирати відомості й про це.

Дзеркало було розкішне. Величезне, на півстіни, у важкій золоченій рамі, що вгорі мала вигляд стрілчатої арки, над якою зависли двоє усміхнених золотих янголят з оливковими гілочками в руках. Кому принесуть вони жаданий мир і чи принесуть?

Дзеркало прикрасило зал прийомів у Гюльхане, воно сподобалося самому султанові, але й Сулейман виказав стриманість, гідну володаря, не спитавши, звідки воно. Роксолана сказала йому про художника, присланого дожем Венеції.

— Я вже знаю. Це Луїджі Гріті попросив свого батька. Хотів, щоб було, як за великого Мехмеда Фатіха, коли Венеція теж прислала до Стамбула свого найкращого художника. Навіть мервий. Гріті робить мені послуги. Я повинен відомстити за його смерть, належно покаравши угорців і цього зрадливого молдавського воеводу Рареша.

— Ви знову підете в похід, мій падишаху? Заради якогось мертвого купця-іновірця?

— Він був моїм другом.

— Здається, він був ще більшим другом Ібрагіма.

— Гріті вбито, коли він виконував нашу високу волю. Цей злочин не може лишатися безкарним.

— Знов карі і знову кров? Мій повелителю, мені страшно. Чи не впаде колись ця кров на наших дітей?

— Це кров невірних.

— Але ж однаково вона червона. Людська кров. Скільки її вже пролито на землі? Моря цілі. А все мало? І тільки й думок:

як пролити ще більше? Ваша величність, не лишайте мене саму в Стамбулі! Зупиніть свій похід. Візьміть квітку в руки, як колись Фатіх, і хай той венеціанець намалює вас, як намалював колись Фатіха його попередник.

— Звичай забороняє зображувати живі істоти,— нагадав султан.

— Змініть звичай, мій повелителю! Заборонити живе — чи не це робить людей кровожерними, злочинно байдужими до живого життя?

— Чого варте людське життя, коли маєш намір змінити світ? — урочисто мовив Сулейман.— Винен не той, хто вбиває, а той, хто вмирає. Ворог ворогові не читає коран.

Роксолана дивилася на цього загадкового чоловіка, не знаючи, любити чи ненавидіти його за цю впертість, а він втомлено опускав повіки, лякаючись очей своєї Хасекі, очей кольору такого неосяжного і недосяжного, як і її серце.

— Прийми цього живописця,— милостиво всміхнувся він,— для нього це буде неймовірно висока честь.

— Він малював римського папу, імператора, королів.

— Але ніколи не мав честі говорити із всемогутньою султаншею.

Роксолана засміялася.

— Мій султане, ця поважність мене просто вбиває! Я б радше воліла бути безжурним дівчиськом, ніж всемогутньою султаншею.

Він теж спробував скинути з себе надмірну поважність, що межувала з загрозою скам'яніння.

— І моему серцю наймиліша завжди Хуррем розсміяна і розспівана. Чому б не мала ти сміятися й співати тепер? Ні перепон, ні перешкод.

— А може, тільки й смієшся та співаєш, коли є перепони й перешкоди? Хочеш їх пересміяти й переспівати, бо як ще інакше їх усунеш? Радістю збороти лихе.

— Я хочу, щоб у тебе тепер завжди була радість. Щоб ти користувалася радістю, як даром аллаха. І ніхто не смів стати па заваді. Ти приймеш венеційського живописця, може, приймеш і посла Пресвітлої Республіки, хай побачать, у якому щасті й багатстві ти живеш.

— Баїли пишуть про це вже десять років. Скільки їх присилала сюди Венеція, а всі однакові. Живуть плітками, як жінки в гаремі.

— Ти належиш тепер до світу чоловічого,— вдоволено зауважив Сулейман.

— Мала втіха,— гірко усміхнулася Роксолана.— В цьому суворому світі немає щастя, а тільки його марні замітники: слава, багатство, становище, влада.

Він спохмурнів: "А велич?"

Вона згадала слова: "І він упав, і падіння його було велике", але промовчала. Тільки подивувалася, що султан забув посилатися на спасенний коран, як то робив щоразу.

— Згадай, як ми приймали польського посла,— сказав Сулейман,— і який вражений він був, побачивши тебе поряд зі мною на троні, а ще коли ти звернулася до нього по-латині й по-польськи.

Роксолана засміялася, згадавши збараніння пана Опалінського.

— Я передав польському королеві листа, де було сказано:

"В якому щасті бачив твій посол Опаліпський Твою сестру, а мою дружину, нехай сам Тобі скаже..."

— Немає меж моєї вдячності,— прошепотіла Роксолана.

— І моєї любові до тебе,— глухо промовив султан.— Кожен спогад про тебе світиться мені в найгустішій п'їтмі, мов золота зоря. Я пришлю тобі свої вірші про це.

— То буде безцінний дарунок,— огорнула вона його шепотом, як шовком.

Перш ніж зустрітися з венеціанцем, покликала до себе Гасана. Попри своє видиме могуття, не мала іншого місця для таких зустрічей, окрім покоїв Фатіха у Великому палаці, затісних серед довколишньої розкоші, а тепер ще й обтяжених лихою славою після тої ночі таємничого вбивства Ібрагіма, яке сталося тут.

Щоправда, було в тих покоях і те, що приваблювало Роксолану, мовби повертаючи в навіки втрачений світ. Малювання Джентіле Белліні на стінах. Обриси далеких міст, людські постаті, бар-вистий одяг, голі тіла, невинність і гріховність, розкіш і марнота. В малюваннях венеціанця було відбито все людське життя з його долею й недолею. Чудо народження, перший погляд на світ, перший крик і перший крок, несміливість і зухвальство, радість і відчай, нудьга щоденності й шепоти захвату, а тоді несподіване лихо, падіння, майже загибель, і все починається заново, ти хочеш знов прийти на світ, який тебе жорстоко відкинув, але не просто прийти, а перемогти, подолати, підкорити, запанувати;

тепер перешкоди вже не дріб'язкові й нікчемні, ти кидаєш виклик самій долі, доля

покірливо стелиться тобі до ніг, возносить тебе до вершин, до небес — і все лиш для того, щоб побачила ти з височин падоли й урвища, темні безодні неминучої загибелі, яка судилася тобі від народження, почула прокляття, що темним хором супроводжують кожен твій вчинок. І захват твій, виходить, не справжній, а вдаваний, і світ, яким ти заволоділа, попри всю його видиму барвистість,— насправді сірий і безбарвний, і довкола пільма, пастки і вічна безвихідь. Як сказано: "Хоч де б ви були, захопить вас смерть, коли б ви були навіть у вознесених баштах".

Але то було в дні, коли вона ще задихалася од відчаю, коли безнадійна самотність і сирітство терзали її душу, і вона гарячково придивлялася до цих малювань, неначе до власної долі, і, може, бачила в них навіть те, чого там не було, і тільки її зболена уява населяла барвистий світ безжурного венеціанця химерами й жахами.

Тепер проходила повз них, не повертаючи голови. Могла дозволити собі розкіш неуваги, величавої знудьгованості, вже не було лякливо розкритих очей, нависали над ними повіки обважнілі, перлисто-тверді, султаншині повіки над султаншиними очима. Все однаково безвартісне, крім самого життя.

Сиділа на шовковому диванчику, підібгавши під себе ноги, з недбалою вишуканістю обстелившись широким яскравим вбранням, терпляче ждала, поки служебки розставляли на восьмигранних столиках солодощі й плоди, впівока стежила за навмисним швендянням євнухів, на яких могла б нагримати, щоб зчезли з-перед очей, але однаково ж знала, що позачаюгються довкола покоїв Фатіха, щоб стерегти її, пильнувати, наглядати, не довіряти. Принизлива очевидність рабства, хай і позолоченого. І Гавана, як і завжди, привів велетенський кизляр-ага, вклонявся перед султаншею до самої землі, не зводив з неї рабського погляду, а з покою не йшов, стовбичив коло дверей, хоч і знав, що, як завжди, буде ганебно вигнаний самим лиш киванням пальчика Роксоланиного. Але сьогодні Роксолана була милостивішою до боснійця, подарувала йому навіть два слова.

— Іди геть,— сказала йому ласкаво. Ібрагім, кланяючись, позадкував за двері, щоб зачайтися там з усіма своїми обшкрібками, яких час од часу впихатиме до покою, щоб швендяли туди-сюди, нагадували про невтомне стеження, про неволю в золотій клітці.

— Що на світі? — спитала Роксолана свого сповіреного, киваючи Гасанові, щоб сів і пригощався султанськими присмаками.

— Метушаться смертні,— безжурно мовив Гасан.

— Це видно й з гарему. Розкажи про те, чого я не бачу. Ще не хотіла говорити пі про які справи, шукала спочинку в бесіді, гралася голосом, примхливістю, безжурністю.

— Чом же мовчиш? — подивувалася, не почувши Гасанової мови.

Хоч був найближчим для неї після султана (а може, ще й ближчим, ріднішим!), але ніколи це забував, що вона повелителька, а він — тільки слуга, тому його мовчання не так подивувало, як стривожило Роксолану.

— Гасан-ага, що з вами? Чом не відповідаєте?

А він і далі мовчав і дивився їй за спину, дивився вперто, некліпно, стривожено чи

збентежено, дивився, забувши про поштивість, зухвало, ніби й далі лишався нахабним яничаром, а не був найдовіронішою людиною цієї володарки.

Найпростіше було б, простеживши напрямок його погляду, самій озирнутися, побачити те, що збентежило Гасана, посміятися з нього, покепкувати. Але прості вчинки вже не належали Роксолані. Якби була Настасею, тоді б... Але Настасі не було. Зникла, полетіла з птахами у вирій і не вернулася й ніколи не вернеться. О матуся не вернеться, і рідний панотець, і батьківський дім на рогатинському пагорбі. Закричали янголи на небі, ізбудили батечка во гробі. Вставай, вставай, батечку, до суду, ведуть твоє дитятко до шлюбу]

Озирнутися — не озирнутися? Ні! Сиділа закам'яніло, на устах владний усміх, а в душі жах.

— Гасане!

— Ваша величність,— прошепотів він,— кров... На стіні кров.

— Хіба яничара збентежиш видовищем крові?

— Це Ібрагімова кров, ваша величність.

— Лякаєшся, що ця кров упаде па мене? Але ж сказано: "Не ви їх убивали, але аллах убивав їх".

— Вони навмисне посадовили вас під цією стіною,— сказав Гасан.

— Хто вони?

Він вкрай розгубився.

— Хіба я знаю. Воші все хочуть, звалити на вас, ваша величність. І смерть валіде, і вбивство Ібрагіма, і смерть великого муфтія Кемаль-заде. Ви вже чули про його смерть?

Вона знов навела слова з коралу — не знати, чи всерйоз, чи хотіла відбутися жартом:

— "Щоб загинув той, хто загинув при повній ясності, і щоб жив той, хто жив при повній ясності".

А сама чула, як у душі щось скімлить жалібно й відразливо. Все тут у крові: руки, стіни, серця, мислі.

— Ібрагім мав убити султана, султан його випередив, а тепер вони хочуть звалити все на вас, ваша величність,— уперто вів Гасан-ага.

— Мені набридли гаремні плітки.

— Навіть смерть Гріті...

— Ще й Гріті? І цього теж убила я?

— Вони кажуть, що на молдавський престол Рареша поставили ви, а вже Рареш...

— Видав угорцям Гріті, сповнюючи мою волю? Всі тільки те й роблять, що сповнюють мою волю. І Петро Рареш так само. Цей байстрюк Стефана Великого. Він прислав дарунок для моєї доньки Міхрімах, для султанської доньки! Коштовну дрібничку, на яку тільки й спроможний був один з численних байстрюків великого господаря. А чи знає хто, що цей господар Стефан колись був у моєму рідному Рогатині з військом і пограбував церкву мого панотця? І чи міг би хтось у цій землі сказати мені, де моя матуся, і де мій отець, і де мій дім, і де моє дитинство? І на чиїх руках їхня кров!

Гасан мовчав. Переймався їй мукою, весь напружившись, страждаючи душею, готовий був перебрати на себе весь Роксоланин розпач, всю її тугу, так хотів би допомогти їй чимось. Але чим і як?

— Ваша величність, я зі своїми людьми роблю все, щоб...

— Навіщо! Мої руки чисті! Піди й скажи про це всім. Я сама скажу. Ось!

Вона скочила на рівні, заметалася по килимах, Гасан теж мерщій схопився з місця, притулився до стіни, здається, в напівпричинених дверях промайнула важка постать кизляр-аги. Повіяло кислим духом євнухів, невидимих, але відчутних і присутніх, Роксолана відбігла від стіни з плямами Ібрагімової крові, стала, дивилася на ті брунатні сліди смерті ненависного чоловіка, відчувала, як примари обступають її звідусюди, непорушні, мов закам'янілі символи користолюбства і нещастя: валіде — з темними різьбленими устами; два великих муфтії — з пісними лицами й очима фанатиків; буйнотіла Гульфем, напхана дурістю навіть після смерті; Гріті, який ще й мертвими руками гребе до себе коштовне каміння; Ібрагім, що, шкірячи гострі зуби, гостро шепоче до неї: "А що ти казала султанові? Що ти казала?" Падав тінь на тебе, хоч ти й безвинна. Досягла величі — і тепер падає тінь.

— Я знайшов того, хто прислав з-за моря дзеркало Ібрагімові,— несподівано сказав Гасан-ага.

Прості слова повернули Роксолані притомність. Примари відступили, криваві плями на малюваннях Джентіле Белліні втратили свою зловісність, видавалися плодом недбалства художникового, випадковим мазком сонного пензля, незбагненою примхою веселого, а то й п'яного венеціанця.

— Дзеркало? — Вона з радістю вхопилася за цей порятунок від примар, що терзали її й на вершиш величі ще з більшою люттю, ніж у рабському пониженні, якого зазнала колись, приведена вночі в султанський гарем.— Хто ж той благодійник?

Вспокоєна, вона повернулася до свого шовкового диванчика, вигідно всілася, навіть простягнула руку, щоб налити собі шербету зі срібного глечика. Мовби виступивши із стіни, з'явилася ' не знати як і звідки служебка в прозорім одязі, а за нею тіннями прокрадалися євнухи, і справді були б тіннями, якби не мали брудних, липучих од солодощів пальців, які мерщій намагалися витерти — один об шаровари, другий об тюрбан.

— Забирайтесь геть! — гримнула на них султанша. Служебку спровадила непомітним скиненням брови, аж навіть Гасан-ага подивувався такому високому вмінню.

— Якраз не належить до благодійників,— сказав Гасан, відповідаючи па Роксоланине запитання.— Це скорше улюбленець. Так само, як Ібрагім, був душею й серцем свого повелителя.

— Ти кажеш: був? Невже його теж немає, як і нашого грека? Мертвий послав дзеркало мертвому, а я опинилася між ними. Звелю прибрати його з Гюльхане.

— Ваша величність, цей чоловік живий. І, здається, пливе сюди, щоб знайти притулок, обіцяний йому Ібрагімом.

— Поясни,— втомлено відкинулася вона на подушки.

— Його звать Лоренцано. Він з роду Медічі, але не тих, що мають вплив і владу в Італії, а з безвартісних. Став душею й серцем флорентійського правителя Алессандро Медічі. Почув, яку владу обійняв Ібрагім над султаном, став листуватися з греком, питав порад, виявився здібним учнем. Далі вони вже змагалися — хто досягне більшої влади над своїм благодійником. Тоді стали вистежувати: хто перший позбудеться свого благодійника, бо улюбленцями стають лиш для того, щоб покінчити рано чи пізно з покровителями, усунути їх і зайняти їхнє місце. На випадок невдачі вони домовилися: рятувати один одного. Коли ж захоплять владу — теж спільність у всьому, поки й підкориться їм увесь знаний світ,— одному ісламський, другому християнський.

— Говориш страшно. Як міг про це довідатися?

— Ваша величність, листи. Я купив усі листи, які писав цей Лоренцано Ібрагімові. Грек не знав по-італійському, давав читати своєму драгоманові, тоді наказував нищити листи. А той продавав їх великому драгоманові Юнус-бегові, бо Юнус-бег заповзвся звалити Ібрагіма. Може, то він і відкрив очі султанові. Тепер Ібрагім мертвий, і Юнус-бег залюбки продав мені листи. В останньому з них Лоренцано повідомляє, що вбив свого благодійника під час ловів, але з Флоренції вимушений утікати, бо влади захопити не зумів. Сподівається на притулок у Стамбулі. Ще не знає, що Ібрагім мертвий.

— Де ці листи?

Він передав їй тоненький згорток у шовковій хустині.

— Так мало?

— Ваша величність, хіба величина підлоти залежить од кількості слів?

— Прийми цього Лоренцано, і хай живе тут, скільки йому треба.

— Його можуть убити флорентійці.

— Сховай од них. А тих венеціанців, які прибули до Гріті, приведи до мене. Я прийму художника. Де він мешкає? В палаці Гріті?

— Все майно Гріті забрано державою.

— А хіба держава — це не я? Хай відкриють для художника дім Гріті і забезпечать усім необхідним. Скажи, що це повеління падишаха.

— Ваша величність, ви приймете венеціанця тут?

— Не маю для цього іншого місця. Гасан знов мовчки дивився їй за спину.

— Лякаєшся цієї крові? Мертвих ворогів не треба боятися. їх треба любити і всіляко возвеличувати, бо тоді наші перемоги над ними набувають більшої ваги. Хай побачить той заморський художник кров. У кривавого султана — султанша теж повинна бути кривава!

— Ваша величність, навіщо ви це робите? Світ жорстокий, він не прощає нічого.

— А чим маю платити цьому світові? Сміхом і піснями? Чи не досить? Вже втомилася. Полетіла б туди, де народилася моя душа. Але де крила? Султан збирається в похід на молдавського господаря, піди з ним. І дійди до Рогатина. Подивись і розповіси. Бо я вже туди попаду хіба що мертва або в чутках. Султаншею не можу.

Султанша ступає тільки по своїй землі. А моя земля тепер там, де мої діти.

— Ваша величність, повірте, що моє серце крається від горя при цих словах.

— Гаразд. Забагато чуєш од мене слів. Іди.

Пробула в покоях Фатіха до смерку. Звеліла принести туди вечерю. Вечеряла з жахами й кров'ю. Здригалася від несвідомого передчуття. Плакала, не приховуючи сліз. Лишаю слідоньки по двору, а слізеньки по столу. Вслухалася в голоси невідомі, незримі, безмовні, таємничі, далекі, то ледь чутні, як шелест крові в жилах, то загрозливі, як кара небесна. Ждала відомщення за гріхопадіння, за пагубу, за чиїсь страждання, бо її страждань тепер уже ніхто не помітить, вони зникли, забулися, довкола запанували заздрість і ненависть, і нікому немає діла до того, як болісно-оголена її душа, голоси з лютою жорстокістю домагаються помсти і кари, так ніби то з її вини рушаться царства і гідь

розповідається по землі, заливає простори, вогнем і кров'ю значаться часи.

А хіба то не вона возсідає в центрі цієї злочинної світобудови і хіба не падає на неї кривава тінь пишного султана, па ложі якого вона проростала, мов молода безжурна трава?

Хотіла б ще того дня, тої ночі, не ждучи ранку, привести сюди того художника, вхопити його за руку, притягнути до цієї стіни зі слідами вбивства, показувати кров, кричати: "На крові намалюй султана Сулеймана, намалюй його на крові! Моїй, моїх дітей і мого народу!"

А зустріла назавтра художника стримано, у величавому спокої, вся обнизана коштовностями, оточена служебками, євнухами, що не могли й потовпитися в тісних покоях Фатіха.

Художник був старий, утомлений і якийсь мовби аж байдужий. Ніби неприсутній при діях світу. Ніякої цікавості ні в очах, ні в голосі, ні в постаті. Чи вже весь перелився в свої картини і нічого не позоставив для себе?

Роксолана, сміливо йдучи на злочинне порушення звичаю, відслонила тонкий яшмак, щоб показати венеціанцеві обличчя, але й це не подіяло на художника, не скаламутило його спокою. Тоді вона знов спустила на обличчя яшмак і сказала майже зло-втішно:

— Я не бачила ваших картин. Нічого не бачила. Не чула також вашого імені, хоч мені й сказано, що ви майже славетний художник. Але наша віра забороняє зображення живих істот, тому ваша слава в цій землі не існує.

Він спокійно вислухав ці жорстоко-зневажливі слова. Здається, ні зворушений, ні подивований був несподіваним знанням султаншею його рідної мови.

Роксолана надто пізно збагнула, що припустилася помилки. Коли хочеш принизити художника, не звертайся до нього його рідною мовою. Мала б звертатися до венеціанця по-турецьки, вдаючись до послуг драгомана-євнуха. Але вже сталося. Та чи й треба було принижувати цього чоловіка? Вже придивилася до його очей і побачила: те, що здавалося байдужістю, насправді було мудрістю і глибоко захованим стражданням. Може, художники найгостріше відчувають усю недосконалість світу і через те

страждають найбільше?

— Я сказала вам неправду,— зненацька промовила Роксолана,— я знаю про вас багато, хоч і не бачила ваших картин, бо світ, у якому живу, їх не може ні прийняти, ні спийняти. Найбільше мене зацікавило ваше славетне "Вознесіная". Чомусь уявляється воно мені все в золотому сяйві, і Марія возноситься на небо в золотій радості.

— На жаль, поряд з радістю завжди йде смуток,— зауважив художник.

— Це я знаю. В церкві мого отця ікони "Вознесіння" й "Страсті" висіли поряд. Тоді я ще була надто мала, щоб збагнути неминучість цього поєднання.

— Шість років тому померла моя кохана дружина Чечілія,— несподівано сказав художник,— і тепер я не можу успокоїти своє старе серце. Малював дожив, пап, імператора, святих, працював тяжко, запекло, шукав порятунку й розради, шукав того, що перевищує всі пристрасті, шукав вічного.

— А що вічне? Душа, мисль?

— Це субстанції невловимі. Я звик бачити все втіленим. Вічним усе стає лише тоді, коли зодягається в красу.

— А бог? — майже злякано поспитала Роксолана. І додала тихо: — А дияволи?

— Ні боги, ні дияволи не вічні, вічна тільки людина на землі, хоч вона й смертна,— спокійно мовив художник. Сказав без страху, так ніби прозиравав крізь роки і знав, що переживе всіх:

кількох венеціанських дожів і римських пап, імператора Карла і чотирьох французьких королів, п'ятьох турецьких султанів і цю молоду, схожу на тоненьке дівчисько султаншу, бо сам помре тільки в день свого столітнього ювілею, полишивши по собі безліч безсмертних творінь.

— Ваші слова суперечливі. Як може бути вічним те, що вмирає?

— Вмирає людина, але живо краса. Краса природи. Краса жінки. Краса творення. Якщо від мене лишиться для потомних бодай один удар пензля об полотно, то буде він присвячений жіночій красі.

Уперше за всю їхню розмову загорівся погляд у старого чоловіка, і вогонь з його очей був такий, що обпалював усю душу Роксолані.

— Але сюди ви прибули, щоб намалювати султана.

— І султаншу,— всміхнувся художник.

— Я ще не думала над цим. Моя вічність — не в мені, а в моїх дітях.

— Я проситиму дозволу написати також вашу доньку.

— Тільки Міхрімах? А синів?

Художник не відповів. Знов заховався за спокійну байдужість. Роксолані чомусь захотілося повірити в той спокій. Може, справді дарує цей чоловік велич і вічність бодай па той час, поки буде тут присутній і малюватиме султана, її саму й малу Міхрімах?

Венеціанець писав портрет Сулеймана в Тронному залі. Султан позував художникові весь у золоті на тлі важезних оксамитових запон, а Роксолані хотілося б заштовхати Сулеймана в тісний покійчик, розмальований холодною рукою Белліні,

який дивився на світ мовби крізь ясні хвілі Адріатики, і поставити коло стіни, заляпаної кров'ю."На крові намалюйте його! — знов хотілося кричати Роксолані.— На крові! Моїй, і моїх дітей, і мого народу!" —і

І венеціанець, мовби почувши той безмовний крик загадково-мудрої султанші, писав султана не в золотій лусці, як робив те ісламський мініатюрист, якого посаджено поруч з невірним, щоб не допустити осквернення священної особи падишаха джавуром, а всього в темній барві крові, в її страшному палахкотінні: тонкий шовковий кафтан, оксамитова безрукавка, гострий ріг ковпака — все криваво-червоне, і відблиски тої кривавості лягали на гостре обличчя султанове, на праву руку, що тримала парчеву хустину, на високий білий тюрбан, навіть на ряд золотих гудзиків на кафтані. Постать султанова чітко різьбилася на темно-зеленому тлі важких запон, вона стояла мовби осібно, відходячи від того тла, вся в кривавості, хижа й гостра, як ісламський меч, і Сулейман був вельми задоволений художником.

Творення портрета султанового належало до урочистих державних актів, тому в Тронному залі впродовж усього часу, який знадобився венеціанцеві для його роботи, присутні були Роксолана, новий великий візир, безмовний Аяс-паша, члени дивану, вельможі, нішанджії, хаваші, чухраї й дільсізи.

Коли ж художник мав приступати до малювання султанші, то за його спиною не стовбичив навіть кизляр-ага, тільки безупинно швендяли євнухи, то приносячи щось, то виносячи, аж Роксолані кортіло кишкати на них, як на курей, відганяючи, як мух, набридливих і нахабних. Знала, що це марно. Євнухи завжди тріумфують. Обкарнані жорстоко самі, обкарнують чуже життя немилосердно і невтримно.

Мов розуміючи душевний стан, султанші, художник накреслив на полотні обрис її обличчя. Кілька ледь помітних доторків вуглиною до туго напнутого полотна — і вже прозирнуло з білого поля примхливе личко, наставляючи на всіх зухвало підборіддя, обдаровуючи світ загадковим химерним усміхом, в якому обіцянка й загроза, хвала й прокляття, і не знаєш: радіти йому чи боятися його.

Цей малюнок став ніби свідченням якоїсь спільноти між ними. Він з'єднував, хоч і не знати чим. Ще не усвідомлювали вони цього, але відчували, що поєднує цей малюнок назавжди молоду всевладну жінку і літнього художника, з очима, повними уважливості й прихованого смутку.

Султан висловив волю, щоб Роксолана зодяглася в подароване ним після Родосу плаття і мала на собі всі коштовності. Може, несвідомо відчув, що венеціанець змалював його не у відблисках вогнів слави й перемог, а в тяжкому паланні крові, і тепер хотів відомстити художникові, примусивши його зображувати не живу султаншу, а її коштовності, сяйво діамантів, кривавість рубінів, зелений смуток смарагдів і рожеву білість перлів? Він і доньку Міхрімах теж звелів обнизати коштовностями так, що вони геть затьмарювали її тендітне личко. Незмірне багатство чи безглузда примха загадкового —деспота? Але художник був надто досвідчений, щоб розгубитися. Геній, як істина, дужчий за деспотів. Художник пробився крізь ті коштовності, він знайшов за ними Роксоланине обличчя, проник у його таємниці, викрив у ньому глибоко затаєні

страждання, гіркоту, біль і показав усе в її усміхові, в рожевому світінні щік, у трепетанні прозорих ніздрів, в упертому підборідді. Прозирали з того маленького лица жорстока нещадність нинішності, сором'язлива нерішучість майбуття, гіркий біль за навіки втраченим минулим, яке не вернеться ніколи, ніколи і тому таке болюче й прекрасне! Сказав-бо поет: "Брову намалював художник і завмер..."

Так і прийде Роксолана до далеких нащадків зі своїм гірким усміхом, але не з картини славетного венеціанця, існування якої засвідчить у своїх "Життєписах" лише Базарі, а з гравюри невідомого художника, який завбачливо зробив її з тої картини. Портрет Міхрімах загубиться навіки, а портрет Сулеймана опиниться в Будапештській національній портретній галереї під інвентарним номером 438, так ніби султан уже по смерті запрогнув притулку в тій землі, якій завдав за життя найбільше лиха.

БАРАБАНИ

Султан знов був далеко від неї зі своїми дикими вояками, розшалілими кіньми, смердючими верблюдами, з барабанами й знаменами.

Грюкіт барабанів заглушував живі голоси. Грюкіт холодний і мертвий, як залізо. Ляскуча луна від червоних султанських барабанів стояла над світом, вона всотувалася в землю, входила у її могутнє тіло, щоб знов і знову виходити гірким туманом невинно розлитої крові, червоною імлою пожеж, снуванням зловісних тіней убивць і загарбників. В людину цей звук не проникав ніколи, людським теж не ставав ніколи — удари зовні, катування, катування без надії на порятунок.

А барабани, може, єдині в тому світі почувалися щасливими. Безстрашно і бадьоро кидали вони заклики людям і вікам, не знали старощів і втоми. Вони гриміли в темряві і при сонці, не маючи жалю ні до кого, не маючи страху ні перед ким і самі без страху йдучи на спіткання зі смертю.

Вмерти перемагаючи! Вперед! Вперед! Вперед!

Геройством можна перевершити все на світі. Ось найвищий приклад не шкодувати себе. Почуття самозахисту чуже й вороже для мене. Бо я тільки барабан. Бий мене безжально, бий щосили, бий люто! Що дужче мене б'єш, то більше я живу. Те, що мало вмерти, вже вмерло, і я зродився зі смерті тварини, з якої здерто шкіру, щоб я став духом безстрашності й звитяги. Провіщаю "чиюсь смерть, безліч смертей, темний мій голос не знав жалю, йому чужі вагання, урочисто й зловісне, понуро й страшно хай лунає мій голос, гучить і гримить моя душа!

Роксолані хотілося кричати із стамбульських пагорбів у ті далекі далечі, куди знов пішов султан, цього разу взявши з собою синів — Мехмеда й Селіма: "Не вірте барабанам і знаменам! Не слухайте їхнього мертвого голосу! їхній поклін" — це кров і пожежі!"

Султан пішов через Едірне й Скопле аж до узбережжя Адріатичного моря, щоб налякати Венецію. Хоч як повільно розповсюджувалися тоді вісті, та лиха вість про вбивство Луїджі Гріті все ж дійшла нарешті до венеціанського дожа Андреа Гріті, той негайно відкликав із Стамбула свого художника, не давши тому змоги змалювати султанських синів, а тепер з почуття помсти Сулейманові мав намір приєднатися до

Священної ліги, очолюваної імператором Карлом, найзапеклішим ворогом турецького падишаха. Менших синів Баязида й Джихангіра Роксолана не пустила в похід. Змінила вихователя для Баязида — зробила ним Гасан-агу. Може, не без затаєної думки про те, щоб хоч один її сип перейняв щось дороге її серцю. Бо помітила, що прислухається він більше до її пісень, ніж до султанських барабанів. Та чи були ті барабани тільки султанськими? Ще недавно вони похмуро мовчали при появі Роксолани; тоді, кола вознеслася над гаремом і народила Сулейманові чотирьох синів, барабани гриміли їй навстріч, але барабанщики-дюмбекчі вперто тримали калатушки лиш у лівій руці, так ніби підкреслювали несправжність і неповноцінність султанші. Тепер стала всемогутньою і єдиною, без суперників і ворогів, дюмбекчі й тамбурджі гатили в барабани обома руками, натовпи стамбульські ревли від захвату, забачивши роззолочену карету Роксоланину, запряжену білими могутніми золоторогими волами. То чиї ж нині барабани — невже тільки султанові, а не її теж?

І чи мають прислухатися до тих барабанів її діти?

П'ЯТЕРИЦЯ

Самотності ще не було, вона лиш маячила на обр'ях снів, ще тільки загрозливо, потигрячому підкрадалась : до молоді жінки, раз по раз хижо шкірячись, коли одбирано й

Роксолани синів, щоб передавати їх наставленим султаном вихователям. Попервах не знала самотності навіть під час затяжливих походів Сулейманових, не помічала її за клопотами з дітьми. Та діти росли, відходили від неї далі й далі, як віддаляється пагілля від стовбура, і вона знала, що не може запобігти цьому, як не могла б, скажімо, зупинити ріст дерев. Бо ж і деревам

боляче. Бачила, як у садах Топкапи садівники-євнухи підстригали кущі й дерева, як вовтузилися серед зелених буйнощів незграбні й неповороткі, мов старі велетенські птахи, клацали безжальним залізом з байдужим залассям (яке незбагненне зіставлення!), з похмурою радістю від того, що коли й не вбивають життя зовсім, то бодай вкорочують його до тільки змога. Чи підстригають дерева в райських садах? І чи є справді десь рай? Коли пома його, то треба вигадати, інакше не знесеш тягаря цього проклятого життя. Та коли буде рай, то конче потрібне й пекло. Для порівняння. І для сперечання. Бо все на світі має свою протилежність. Коли є повелителі, мають бути підлеглі. Поряд з володарями повинні жити злидарі. А вона була і володаркою і злидаркою водночас. Бо ж чим заволоділа неподільно й упевнено? Хіба що неволею та цими садами над Босфором, оточеними непробивними мурами, пильнованими безсонними бостанджіями.

Султан знову був у поході, а вона нудьгувала в садах гарему, в очах у неї залягала тяжка туга бездомності, жив у них відчай людини, кинутої на безлюдний острів. Але хто ж міг зазирнути в ті очі? Покірливі служебки вловлювали тріпотіння в'ї, скинення бровою, посмикування кутиків уст — все, як колись всемогутньої Махідеван, все сталося, як мріялося колись маленькій рабині Хуррем, всі бажання здійснювалися, навіть найзухваліші. А чи стала вона щасливішою і вільнішою?

Птахи тріпотіли на гіллі й перелітали в повітрі барвистими клаптями, метелики, легкі й ніжні, як муслінові хустинки, випущені з недбалих рук падишахових, тішили око володарки, червоні мурахи метушилися, ніби султанське військо перед ворожою кріпостю, ящірки грілися на сонці, вигинаючись, мов молоді одаліски,— для неї те все чи для євнухів? Бо ж повсюди, хоч куди глянь, євнухи, євнухи, євнухи: лагодять мури, підстригають дерева, чистять чешми, посипають піском доріжки, зрізають троянди. Поки діти були малі, здавалося Роксолані, що довкола справді райські сади, бо ж їхня краса приносила стільки втіхи цим ніжним і беззахисним істотам. Але діти виростили і, здається, навіть переростили свою матір, полишали її в цих садах, а самі рвалися на простір, тягнулися до небес, до чужих для неї, але ж рідних для них османських небес. Чи й справді небо розділене між державами, як і земля, і є небо рідне, а є чуже? І кожне має своє сонце, свій місяць, свої зорі, хмари, дощі, тумани й вітри? Діти відгороджували її від минулого назавжди, навіки. І вже ніколи не вернеться вона додому, не зможе проникнути туди навіть її незгасна любов до матусі й жаль до вітця, ніщо, ніщо, лишиться вона розп'ята між тугою і відчаєм, | між суттю й виявом, між вічністю й щоденністю. Коли безпомічною рабинею потрапила в страшний гарем, мала в собі безмежні запаси мужності, але не володіла силою. Тепер мала силу, але мужність відібрано дітьми. Дрижала за них майже по-звірячому, затуляла собою, своїм майбутнім, своїм життям, пожертвувала для них душу, поміняла богів — одного віддала й забула, другого взяла, намагаючись зробити своїм (чи ж зробила й чи зробить?) — і все заради дітей. Діти народжувалися, і перше, що бачили,— це небо і море. Земля приходила до них згодом, і була вона безкрая. А життя? Чи й воно для них безкрає?

А які ж діти! Сини гінкі, мов кипариси, Міхрімах у дванадцять років уже така заввишки, як її мати, найстарший Мехмед — майже султан, перейняв од свого 'батька всю маєстатич-ність, всю владчість, закам'яніння й забронзовіння, так ніби вже з колиски готувався до влади. До влади чи до смерті? Поки живе Мустафа, найстарший Сулейманів син ще від тієї хижої черкешенки, над Роксоланиними синами нависав загроза понищення. Султаном стає найстарший, а всі молодші... Від жорстокого закону Фатіха не було рятунку. Може, й діти відчували це вже мало не від колиски і дитинство їхнє кінчалося в покої матері їхньої, бо щойно переходили до своїх вихователів, ставали мовби маленькими султанами, вчилися урочистих жестів, поважної ходи й слів, зарозумілості й пихи. Не знали справжнього дитинства, дитячих ігор, друзів. Не могли погратися в ховачка — гйоз юмуджу, в херле-терле з дерев'яною цурочкою, в довгого осла — узун ешек, не знали жартівливих примовлянь "калач-малач", "кішміш-мішміш", "чатал-матал". Всі довкола них були тільки підданими й слугами, тому малий Селім ніяк не міг повірити, що в нього, як і в звичайного простого хлопця, десять пальців на руках, а для Мехмеда його вихователь Шемсі-ефенді наймав за одну акча бідних хлопчиків, щоб султанський син бив їх, розвиваючи в собі силу, мужність і ненависть до ворога. Для матері всі вони були неоднакові, як і роки їхніх народжень. У Мехмеда після народження на лобіку висіялося волосся — прикмети вказували, що буде з норовом, як кінь, і чіплятиметься і до людей. У Селіма були жовтуваті очі — мав бути

хитрий, як шайтан. У Баязида родимка над пупиком вказувала на велике 1 майбуття хлопчика. Джихангір народився великоголовим, що вказувало на розум. Міхрімах сміялася вві сні — видно, бачила | себе в раю, а Баязид ночами плакав, може, бачачи когось із близьких у пеклі.

П'ятеро дітей. Шостого Абдаллаха прибрали вищі сили одразу після народження, може, саме для того, щоб ствердилося велике число "п'ять": Мехмед, Селім, Баязид, Джихангір, Міхрімах. П'ятеро дітей, як п'ять сил, що спрямовують людське життя: володар і народ — себто влада й покора; отець і син — тобто батьки й діти; муж і жона, тобто чоловік і жінка; старші і молодші брати, тобто покоління людські; нарешті — друзі, себто люди як такі. В числі "п'ять" найповніше втілена ідея цілності, як вищого вияву різнорідності. Все розпадається на частини, та над ним — злиття рік і морів — людське життя єдине і неповторне.

Але бачила вона, що діти її ростуть без друзів, і нічого не могла вдіяти. Помічала, що немає між ними братської любові, а тільки суперництво й ворожнеча, за якими маячила смерть насильницька, і не могла тому запобігти. Бо хіба й сама не жила в цьому непевному світі, де все було примарне, загадкове й загрозливе: пишні урочистості, вперті моління, розкіш, золото, коран, крики муедзинів, грюкіт гармат, яничарський лемент, страхи, брязкіт ланцюгів, ревіння звірів, пошепти, метушнява й тупотнява євнухів, загадкові слова, підслухи, наклепи, затаєна ворожнеча, зрадливість і насильство, насильство. Чи не тому у великого Навої перша поема з його "П'ятериці" зветься "Сум'яття праведних" і є там слова: "О ти, чию руку зміцнює влада, адже путь твоя веде до насильства, насильство твоє над людьми не поменшується, але ти твориш його й над собою самим". Як це гірко і як справедливо.

П'ять, десять, п'ятнадцять років життя в гаремі. Змагалася за себе, тоді думала тільки про маленьких діточок своїх, дні й ночі з'їдалися безсонням і клопотами, час її знищувався без остачі, тепер нарешті могла озирнутися, розпростатися, зітхнути вільніше, подумати про майбуття своє й своїх дітей, знову мала час для досконалення свого розуму, час для книг, може, й для величі. Мала час? Здивуванню її не було меж, коли виявила, що тепер часу ще менше, ніж тоді, коли клопоталася з малими дітьми. Тоді події наглили, вітри підганяли, якісь незримі сили штовхали вперед і вперед, і мовби самі дияволи підхльостували тебе, заповзівшись або ж покінчити з тобою, або стати свідками твого вознесіння над душами ницими й нікчемними. Мабуть, час має здатність ущільнюватися в найнапруженіші періоди твого життя, коли ж настає розслаблення, тоді та невидима пружина (а може, рука бога—тільки ж якого бога!), яка з розумною жорстокістю стискувала все: і час, і події, і життя довкола, теж розслаблюється, і вже не дмуть вітри, не наглять події, вгамовуються навіть дияволи неспокою, настає тиша, лінива розманіженість, нікчемність, мало не вмирання. А тому для справжньої людини порятунок тільки в напруженні, у вічному невдоволенні досягнутим і зробленим.

П'ятнадцять років оддала своїм дітям, а чого досягла, чого добилася для них? Страх і непевність супроводжували народження кожного з них, страх і непевність і далі

нависали над ними. Поки над Роксоланиними синами вивищувався їхній старший брат від черкешенки Мустафа, Роксолана не могла мати спокою. В степи брестиму, як голубка густиму. Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі...

Султан не виявляв своєї волі. Тримав усіх своїх синів у столиці, не посилав нікого в провінції на самостійне управління, не називав свого спадкоємця, хоч від нього ждали цього вирішення щодня й щогодини. Ждала валіде, ждав великий муфтії, ждали яничари, ждали візири, ждала вся імперія і передовсім ждали дві жони: колишня улюблениця Махідеван, зіпхнута в невідомість і пониження, і нинішня володарка Хасекі, яка заволоділа серцем Сулеймана, але виразно бачила своє цілковите безсилля перед жорстокою долею. Що принесе доля її дітям?

Перед смертю валіде вирвала в Сулеймана обіцянку послати свого старшого сина в Манісу, в ту саму провінцію Сарухан, куди колись послав його самого султан Селім, що був хоч і жорстокий, але, бач, справедливий, бо полишив для свого сина трон. Маніса відтоді стала першим східцем до трону для майбутнього падишаха. Провінція Сарухан не підлягала анатолійському беглербогу, вона вважалася мовби часткою султанського двору доти, поки сяде в ній майбутній наступник найвищої влад її.

Сулейман пообіцяв матері послати Мустафу в Манісу, але не встиг виконати свою обіцянку, валіде вмерла, Мустафа сидів у Стамбулі, Роксолана молила всіх богів, щоб султан змінив своє рішення, та втрутився великий муфтії Ксмаль-паша-задо, який теж був при смерті, він домігся, що султан заприсягнувся на корані виконати свою обітницю перед покійною матір'ю. І сталося: Мустафа зі своїми яничарами, з невеличким гаремом, з матір'ю, яка вже, мабуть, смакувала в душі, як стане вона колись всемогутньою валіде, урочисто виїхав із Стамбула, щоб сісти в Манісі, звідки батько його вирушав колись до Золотого султанського трону, бо ж звідки прийшли Османи, туди посилають своїх спадкоємців, щоб знов приходили тільки звідти. Сорок тисяч дукатів річного прибутку, самостійність і сподівання на престол — ось що вивозив із Стамбула Мустафа, розкішний і пихатий, як його мати, довгошій і поважний, як великий його батько. Коли б це сталося ще за життя валіде, не знати, що було б з Роксоланою, як перенесла б вона це і чи й пережила б, попри всю її твердість. Але тепер над Сулейманом не тяжіла незбагненна влада султанської матері, був вільний у вчинках, міг дозволити собі все, що може дозволити можновладець, то ж і повів він свою Хуррем Хасекі до стамбульського кадія в Айя-Софію і урочисто проголосив її своєю законною дружиною. Старшого сина Роксоланиного Мехмеда майже водночас з Мустафою було послано султанським намісником в Едірне, що не могло, ясна річ, дорівнюватися самостійному правлінню в Манісі, та водночас і по позбавляло Мехмеда великих надій, надто що султан так і не назвав досі свого наступника. Чи вичікував, який з синів виявиться спритнішим і сміливішим? Бо ж тільки такі пробиваються до влади. Хоч як там було, Роксолана лише тепер збагнула, що найбільші її страхи й терзання тільки починаються. Могла б заспокоїтися хіба що тоді, коли б її первісток, її улюбленець, її Меміш, який приніс колись їй визволення з

рабства, спокійно сів у Манісі замість Мустафи, хай не названий наступником тропу, хай не возвеличений перед усією імперією, але ж однаково в сподіванні найвищого, бо тільки з того далекого й загадкового города, в якому ніколи не була, чомусь ждала щастя для себе й для свого сина. Але в Манісі тим часом сидів Мустафа, а щоб усунути його, потрібна ціла вічність, бо в цій величезній державі все робилося всупереч здоровому глузду:

Те, що треба зробити негайно, розтягувалося на час невизначений, а те, що могло бути навіть злочинним, сповнювалося негайно.

П'ятеро дітей привела вона Сулейманові. П'ятериця. Мов п'ять зовнішніх чуттів людських: зір, слух, смак, нюх, дотик; мов п'ять почуттів душевних: радість, гнів, бажання, страх, горе; мов п'ять призначень держави: законодавство, виконання, суд, виховання, перевірка.

А чи буде щастя для її дітей? І чи стала б щасливішою, коли б народила султанові десять або й п'ятнадцять дітей — по дитині щороку? Он, розповідають, у Адільджовазі одна курдка одразу народила сорок дітей — двадцять хлопчиків і двадцять дівчаток, султан навіть звелів занести цю вигадану подію в літопис свого царства. Та коли б навіть таке могло бути правдою, то хіба щастя залежить від кількості?

Знову й знову поставав перед очима в Роксолани гостряк тої вершини в Родопах, на яку вони дерлися з султаном і на якій не виявилось місця для двох.

Лише тепер спізнала Роксолана, що таке справжній розпач. Не мала з ким порадитися, не знала, в кого просити помочі. Поки була маленькою рабинею в гаремі, їй могли й співчувати, тепер — хіба що ненавидіти. Досягнувши найвищої влади, побачила, що досягнула лише вершин безсилля. Призначення людини на землі — дати продовження своєму роду. Все інше — суєта й вигадки. А вона тільки й досягнула, що поставила своїх дітей Під смертельну загрозу, і що вище підіймалася, то більшою була загроза для її дітей, бо на тих висотах лишалася тільки влада, а влада не знає жалю.

Справжнього жаху зазнала Роксолана, довідавшись про те, що Сулеймана мало не вбито в поході. У Балоні на березі моря, куди прийшов султан із своїм військом (а йшов туди лиш для того, щоб випробувати сераскером свого нового зятя, мужа ненависної Хатіджі Лютфі-пашу!), вночі до османського табору прокрався сербський гайдук Дам'ян, який хотів убити султана в його шатрі. Гайдука видав тріск сухої галузки, на яку необачно наступив. Серба посікли яничари, султан уцілів, уціліла й Роксолана з своїми дітьми, бо ж інакше Мустафа першим прискочив би з Маніси до Стамбула, сів би на трон, і тоді — закон Фатіха й помста розсатанілої черкешенки і її торжество. А яка жінка знесе торжество суперниці? Вже ліпше смерть!

Мерщій написала Сулейманові розпачливу газель, яку хотіла б послати вже й не з гонцем, а з перелітними птахами, як Меджнун до своєї коханої Лейли:

Уже й не вірю, що ти вернешся колись.

Рятунку!

Чи ж дочекаюсь, щоб почути голос твій?

Рятунку!

Шукаючи до тебе путь, здолать змогла б я
Не тільки простір, а й безжальність душ.
Рятунку!

Німі світи в мій сон тривожний рвуться,
І я, прокинувшись, розпачливо кричу:
"Рятунку!"

Ніхто, крім вранішнього вітру, вже не стукне
В мої забуті двері, я стогну:
"Рятунку!"

Коли ж віддасть мені тебе війна ревнива,
Прекрасного, неначе світло й тінь?
Рятунку!

Терплячою хіба що стати, ніби камінь
Або кора старих дерев?
Рятунку!

Несила Хасекі чекати довше,
В розпуці кличучи тебе, султане мій,—
Рятунку!

Страх не за себе, а за дітей своїх водив її рукою, коли вночі складала цю газель для султана. Любила чи ненавиділа того чоловіка — не знала й сама, але молила всіх богів, щоб дарували йому життя, щоб був він живий,— і не так для неї, як для її дітей.

Істинно: "Зпайте, що ваші багатства і ваші діти — випробування".

СТОВПИ

Будівлі тримаються на стовпах, царства — па вірних людях. В Османів ніхто не знав, ким буде, яка висока (або й нікчемна) доля його жде,— і в цьому була вся принадність життя, його відкритість і приступність. Може, й ця держава стала такою могутньою завдяки незнанню людьми свого призначення. Бо в кожного — необмежені можливості, кожен міг дійти навіть до звання великого візира, аби лиш зумів першим крикнути "Аллах великий!", першим змахнути шаблею і опинитися на мурі ворожої фортеці. Надія і відчай, насолода успіху й передчуття катастрофи, голос здорового глузду і дикий шал пристрастей, тверезий розум і химерні примхи долі — все це, здавалося, було незнане й чуже османцям, які жили тільки війною, не відаючи ніяких відхилень, жодного кроку за її межі, так ніби мали шори вже й не на очах, а в свідомості. Про війну згадували, жили нею, наповнювала вона все їхнє існування, їхні думи, розмови, спогади, сни і безсоння. Знали, що для війни найперше потрібна нестримність, відчайдушна, божевільна хоробрість, і щоразу виказували її з такою несамовитістю, що могло видатися, ніби це вже й не людська мужність, а звіряче безрозсудство.

Але знали, що завжди над ними стоїть султан і все бачить і гідно винагородить хоробрість, поставивши заслуженіших на місце лінивих, бо всіх можна замінити, крім самого себе. До влади пробиралися не вмілі й досвідчені і навіть не багаті, а сміливі,

спритні й нахабні.

Після Ібрагіма великим візиром названо було арбанаса Аяса-пашу, чоловіка, який не міг стулити двох слів, зате в битвах був завжди перший, пайгогосніше вигукував "Аллах великий!", а шаблею міг перерубати навпіл коня з вершником на ньому і найтовщу пухову перину. Цей чоловік складався, власне, з самого тулуба. Враження ще посилювалося від того, що Аяс-паша носив широчезні шаровари, в яких геть потопали його коротенькі ніжки. В потужному, як кам'яний стовп, тулубі Аяса-паші було стільки звірячої сили, що він розтрачував її навсібіч з невтомністю просто лиховісною: в походах не злазив з коня, в битвах не знав перепочинку, в дивані міг засідати місяцями, так ніби не їв, не спав, гарем мав найбільший в імперії і дітей з наложницями й жонами сплотив понад сотню. Ставши великим візиром, він попросився па прийом до султанші, і вона милостиво прийняла його в кйошку Гюльхане на білих килимах, всадила великого візира навпроти себе, звеліла принести навіть вина. Сівши, Аяс-паша майже не поменшав, стирчав перед нею стовпом, дивився дурнооко, щось говорив, але що саме, Роксолана не могла збагнути.

Вона сказала Аясу-паші щось ласкаве, попросила його говорити спокійніше, але він забелькотів ще нерозбірливіше, і тоді султанша звеліла служебкам принести письмове приладдя для великого візира. Хай він напише все, що хотів сказати, щоб вона могла прочитати й не сама, а з його величністю падишахом, хай продовжить аллах його тінь на землі.

Арбанас захопив перо і, розбризкуючи блакитний атрамент, рвучи дорогий шовковий папір, став карлякати так само швидко, як говорив, і коли простягнув аркуш султанші, то вона не побачила там ніяких літер і ніякого письма, а тільки звивисті гадючки, які повзли навкіс по аркушеві, чіплялися одна за одну, намагалися проковтнути одна одну або хоч відкусити хвоста.

— Гаразд,— усміхнулася Роксолана до збаранілого Аяса-паші,— ми прочитаємо це з його величністю. Як сказано: "Аллах дає знати чоловікові через тростину для писання те, чого він не знав".

Коли розповідала Сулейманові про великого візира й показала його марлякання, султан сказав:

— Я знаю про нього все. Може, такий чоловік саме й потрібний для царства. Він справді дурень, зате вірний і непідкупний. А сказати тобі хотів, що саме він з великим драгоманом Юнус-бегом завалив Ібрагіма, викривши його підле нутро.

— Хіба то не ви, мій повелителю, без будь-чєїї помочі вчасно розкрили злочинні заміри Ібрагіма?

— На мене найшло засліплення. Але мені відкрили очі.

— Ви просто занадто довго терпіли поряд з своєю справедливою і світлою особою цього темного чоловіка, що нагадував фракійського царя Діомеда, який годував коней людським м'ясом. Аяс-паша не має ніяких особливих заслуг. Хіба можна в державі, де повно розумних людей, допускати, щоб великими візирами ставали або негідники або дурні?

— А як знайти розумних, як? — понуро поспитав султан. Старого Касима-пашу султан нарешті відпустив на відпочинок, а другим візиром взяв румелійського беглербега Лютфі-пашу, якого одружив з сестрою Хатіджею, щоб не дати їй сумувати за Ібрагімом. Лютфі-паша, в протигагу Аясу-паші, був чоловік обізнаний, воїн і дипломат, мав нестримний норів як у битвах, так і в пороках, любив хлопчиків, ненавидів жінок, коли згодом став великим візиром (Аяс-паша вмер од мору), велів виловлювати в Стамбулі зрадливих жінок і вирізати їм бритвою такі частини тіла, що соромно ї казати. Хатіджа назвала чоловіка безстидником, він побив її, султан довідався про все те, і Лютфі-пашу голим посаджено на віслиюка й вивезено за брами Стамбула. Ще багато літ проведе він у засланні в приморському місті Дімотиці й напише там Османську історію і "Асаф-наме" — книгу про посаду великого візира.

Місце Лютфі-паші займе євнух Сулейман-паша, якого султан прикличе з Єгипту. Сулейман-паша на той час мав уже вісімдесят років, був малий на зріст, але великої хоробрості й ще більшої грубості. Був такий товстий, що не міг сам підвестися з постелі, і його знімали четверо слуг. Сулейман-паша був лютий, як усі євнухи, з його появою в дивані там завирувало й заклекотіло, мов у казані з чорбою, євнух обгризався з усіма візирами, мало не гримав і на самого султана. Сулейман загадково усміхався, слухаючи колотнечу в дивані. Доповнював своїми візирами себе у всьому, чого був позбавлений від природи. Вважав, що наділений тільки всім високим, а позбавлений — низького. Був головою царства, яка завжди в небесах і в хмарах. Візири ж мали бути ногами, які глибоко вгрузають в бруд щоденності. Вже спробував піднести одного з них до своєї висоти. А що з того вийшло? Ібрагім замахнувся на найвищу владу — і його довелося усунути. З Ібрагімом боялися сперечатись, тому всі справи вирішувалися іноді з зайвою покvapливiстю, від чого поволі зникав необхідний спокій у державі й над усім нависала якась незбагненна загроза. Ібрагім набрався нахабства говорити й писати: "Я сказав", "Я вирішив", "Я вважаю", — тоді як таке право мав тільки султан, бо ж лише він наділений особистістю, всі інші — безликий натовп, підлеглі, піддані, раби. Ніхто не має права казати: "Моя думка", "Я вимагаю", "Я прошу", "Мені потрібно". Треба казати тільки: "Є думка", "Ми просимо", "Потрібно". Лише тоді людина може бути спокійною, бо її ніхто не звинуватить на випадок невдачі. Винні будуть усі, отже, ніхто. Також ніколи не треба квапитися з рішеннями, і що більше гризуться в дивані візири, то ліпше для імперії, бо все має, зрештою, залежати від султана. Рішучість потрібна лише при штурмі ворожих кріпостей і могильникам, які мають точно знати, де копати ваші могили, бо й у могильників і в тих, хто проливає кров, єдиний покровитель — Каїн, що, як відомо, без вагань убив рідного брата, приревнувавши його до своєї дівчини.

З життя була усунена будь-яка можливість особистого існування. Імперія — мов Топкапи, і Топкапи — мов імперія, а над ними султан з безмежною владою, яка унеможлиблювала навіть саму думку про приватне життя підданих. Ніхто не належав собі ні в постелі, ні в могилі. Султанський диван не становив винятку, бо ж візири були підняті лише над простим народом, а не вад султаном, були стовпами, на яких тримався Золотий трон падишаха, мертвим деревом і мертвим каменем, та й усе.

Лінощі, дурість і страх наповнювали душі візирів, і вони трепетали перед султаном. Але ж міг султан узяти собі й розумного помічника, щоб ще більше налякати дурнів?

Ніхто ще про те не знав.

РУЇНИ

Сулейман знов перемірював простори з своїм велетенським військом, наповнював надра небес грукотом барабанів, слави і влади, страхітливою величчю своєю жбурляв прах жаху в очі ворогам і самому Марсу. Він брав простори, як жінку, він гвалтував їх, весь світ довкола нього мав слугувати лиш знаряддям карі або ж насолод. Жінки не становили винятку. "Дай нам од наших жон і нащадків прохолоду очей".

Мала Хуррем була така сильна особистість, що він мимоволі вимушений був визнати існування поряд з собою ще когось. Перше бажання було: усунути, знищити. Після першої ночі з малою рабинею спробував не думати про неї, забути, але з жахом, а тоді з солодким вдовolenням переконався в марноті своїх зусиль, пронісши голос дивної дівчини по безмежних просторах слов'янських земель, які віднині мали стати османськими. Тепер уже не був єдиний і самотній на цьому світі, де все мало слугувати лиш вдовolenню його примх, бажань і надій. Була ще людина — це приголомшило, здивувало, роздратувало, а тоді настала якась розслабленість і навіть розчуленість, так ніби віднині він теж належав не до захмарних небожителів, а до звичайних людей. Люди ще не народжуються справжніми людьми, ними вони можуть або не можуть стати. Це велика наука, досягнути яку вдається далеко не всім. Якби Сулейманові хтось сказав, що ця жінка змінила його бодай у дрібницях, султан би тільки похмуро всміхнувся. Змінювати світ і людей міг тільки він, сам уперто триваючи в своїй високій неприступності. В його крові жив голос сельджуків, споконвічних кочовиків, які переміряли з своїми отарами й табунами півсвіту, і той голос крові гнав його далі й далі, і він не міг усидіти навіть у своїй велетенській столиці, в своєму розкішному палаці, коло жінки, яка стала найдорожчою істотою на світі, бо внесла в його життя те, чого він сам не мав,— серце, душу, пристрасть і навіть — страшно й дивно мовити — любов. Він, що знав тільки силу, спізнав теплу глибину любові, і не того тваринного почуття, що замикається в темних океанах плоті, а невловимого й незримого, ніби зітканого з небесних золотих нитей, які навіки прив'язали його до цієї загадкової жінки, до її голосу, до її очей, до її рубінового усміху. Коли після замаху на його життя одержав від Хуррем сповнену розтривоженості газель, склав їй у відповідь свою газель, яка починалася словами: "Нехай рубін твій од всіх лих мене рятує". Мав на гадці не той рубін, що носив на своєму тюрбані, а рубін її безсмертного усміху. Вірив, що житиме, поки живе на її устах той загадковий усміх. Ще писав своїй султанші: "Не дочекаюся, щоб побачити тебе, прекрасну, як божа мудрість".

Але сам був тим часом далеко і повернувся з військом, так нічого й не завоювавши, вже пізньої осені, щоб одразу ж заповісти новий похід проти молдавського господаря Петра Рареша. Куди, навіщо? Знов лелеки в болотах і військо на дорогах? Що більше загарбував султан земель, то більше виснажував державу, бо війна завжди коштує дорожче, ніж сподівана здобич від неї. Його слух повнився лихими вістями, яким не

було ні ліку, ні кінця: то засуха, то зливи, то чума, то недорід, то падіж скоту, то хтось убитий, то десь заколот, повстали племена, зрадив якийсь паша. Але яке до всього того діло султанові, над яким — ціла держава! І він знов і знов вирушав у походи, рятувався в тих походах од усіх ймовірних лих, страждав щоразу од розлук з Хуррем, але водночас мав од того якусь незбагненну втіху, бо розлуки були мов гіркий дим од опію, вони баламутили, одурманювали і щоразу обіцяли незбагненну солодкість зустрічі, коли Хуррем ішла до нього, граючи своїм рубіновим усміхом, а під тонким шовком її сорочки круглилися груди, мов двоє великих теплих голубів. Ось так починався колись світ, і так починатиметься він вічно!

Роксолана знала, що султан знов і знов ітиме в походи, бо не належав сам собі, а тільки якійсь темній і дикій силі, яка звалася османською державою, але щоб так швидко вирушав із столиці, щойно повернувшись туди? Затримати його не могла, безсилями були тут усі газелі, складені найбільшими поетами, тому заспівала султанові, коли вночі лишилися самі, своєї пісні, хай розуміє чи не розуміє, зате почує: "Привикайте, чорні очі, самі ночувати: нема ж мого миленького, ні з ким розмовляти. Нема ж мого миленького, рожевого цвіту, ой нема з ким розмовляти до білого світу".

Чомусь він вважав, що спів її зостався десь позаду, в тих перших їхніх ночах, до яких тепер не міг пробитися навіть спогадом. А вона несподівано відродилася так само юною, як тоді, коли співала йому й приспівувала, обплітала його поглядами, словами, обіцянками, крутієм, ніжністю, зітханнями, притишеним голосом. Час був безсилий проти неї. Маленькі жінки ніби й не старіють, час і стихії їх обминають. Маленька піщинка завжди залишається піщинкою, тоді як навіть могутні гори руйнуються під дією стихій, і що вищі вони, то тяжчі й страхітливіші руйнування на їхньому велетенському тілі.

— Ти, як гріх, що ніколи не має віку,— шенотів їй Сулейман.

— За гріхи доводиться розплачуватися,— так само пошепки відповіла йому Роксолана.

— Я готовий заплатити найвищу ціну. Я кину тобі до ніг весь світ.

Вона промовчала. Що їй світ, що їй рай і пекло? Була для себе цілим світом, рай і пекло носила в своїй душі. Народилася доброю, тепер її хотіли зробити злою. Кров цього чоловіка падала на неї і на її дітей, і не було рятунку.

Роксолана тяжко застогнала. Сулейман стривожено обняв її. Незбагненна жінка — зіткана зі співів і стогонів.

— Що тобі? Ти недужа? Чому не сказала?

— У мене зранена душа.

— Назви мені винних. Вони будуть негайно покарані.

— А коли винних нема?

— Такого не може бути.

— Мені страшно за своїх дітей.

— Поки я живий, вони всі будуть щасливі.

— Я молитиму аллаха, щоб ви жили вічно, мій повелителю.

— Але тільки разом з тобою.

— А ви знов підете в похід. І там, де ріс хліб, здійматиметься лиш пил від султанських військ.

— Щедрі плоди й хоробрі воїни не народжуються в тій самій землі.

— Мала втіха. Мені страшно жити серед руїн, ваша величність.

— Серед руїн? Моя Хасекі! Ти живеш у найпишнішій столиці світу! Найбільший зодчий усіх часів Коджа Сінан споруджує джамії, що перевершують усе знане, буде медресе, які змагаються своїми склепіннями з небесною банею, ставить мінарети, стрункі, як божа думка. А наші чаршії, паші палаци, наші мости — де ще в світі є щось подібне?

— Але й руїн таких, як тут, мабуть, немає ніде в світі. Без вас мені було тоскно й тяжко, я часто виїздила за мури Топ-капи і дивилася на Стамбул. І що ж я там бачила найчастіше?

— — Тебе хтось образив? Принизив твою султанську гідність? Вона тихо засміялася. Аби ж то! Яка то дрібниця — образа гідності чи маєстату. А коли інше? Коли перед твоїми очима порушується таємнича рівновага між духом і матеріальними масами, сили природи визволяються і в нестримних буйнощах своїх хоронять усі марні зусилля людські? Природа ніби мстить за насильство духу, який закував її в свої форми краси й доцільності,— і ворожнеча, ворожнеча повсюди, мов прірва бездонна. Так, вона бачила все: і мечеті, й медресе, і фонтани та акведуки, палаци й античні мури. Але бачила водночас і бездомних, які туляться попід мурами, і здавалося їй, що й сама вона живе на руїнах, бо має зруйновану душу.

— Хто насмілювався зробити це? — знов не витерпів султан, хоч уже й розумів усю безглуздість своїх запитань.

Чом би мала вона йому відповідати? Говорила про своє, не дбаючи, слухає її Сулейман чи ні, мовби говорила до самої себе, прислухаючись до власних слів, може, й не згоджуючись з ними.

Безглузда випадковість руїн і всього її життя. Тільки творення — людська річ, руйнування — це злі сили диявольчі. Одне позноситься ввись, друге тяжіє донизу і неминуче веде до приниження духу. Світ уже ніколи не зацвіте більше в руїнах — там тільки диявольські гримаси ув'язнених демонів природи, царство духів, нетривке, безплотне, без м'яких покровів краси, жорстоко оголене в мертвих зламах. Але, з другого боку, може, руїни потрібні для гострішого відчуття сили і безсмертя життя? Бо, зрештою, всяке буття має занепасти, щоб стати доступним тим силам, які здатні його відродити. І, власне, вся принадність життя зосереджена в тій миті відчаю і болю, після якої має настати нове народження. Тому, може, вічний мир тільки в руїнах, і їхня спокійна цільність змирила її з рабським становищем...

Він знов не стерпів і майже грубо нагадав їй, що вона вже давно не рабиня, а всемогутня султанша.

— Султанша над чим? Володарка чого? Розбитих дзеркал Ібрагімових? Чи садів гарему, підстрижених євнухами ще з більшою жорстокістю, ніж вони самі були

покалічені життям? Мені здається, що щастя людини — тільки в її дитинстві. Повернутися! туди бодай краєчком душі — і вже був би найщасливіший на світі. ? '

— На жаль, це неможливо, — глухо промовив Сулейман. — Ніхто цього не зможе зробити, і що вище стоїть людина, то менше в неї такої змоги.

— Боже, я знаю про це. А дитинство сниться золотими снами, після яких прокидаєшся в холоді й страхіві, і в душі якісь трепети. Ваша величність, помочіть мені, порятуйте мене!

Він тяжко й незграбно зворухнувся коло неї на широкому ложі, погладив її волосся, гладив довго й ніжно, аж диво брало, де стільки ніжності могло взятися в цього похмурого чоловіка. Не пам'ятала, щоб бодай один раз погладив голову комусь з синів. Коли вмерла валіде, не пішов востаннє поглянути на матір, закрити їй очі, поцілувати в чоло, звелів поховати з належною урочистістю — і все. Роксолана тоді вжахнулася. Невже вона могла любити цього нелюда? Держава, закон, війна. А життя? Чи беріг усю ніжність тільки для своєї Хасекі? Гріх було б не скористатися з цього, надто що й не для себе, а для добра своєї землі.

— Ваша величність, я хотіла б попросити вас.

— Немає нічого, що б я не зробив для тебе, коли бог буде милосердним до пас.

— Коли підете на Молдавію, візьміть з собою малого Ваязида.

— Я готовий узяти всіх своїх синів, щоб вони вчилися великої справи війни.

— Ні, самого лиш Баязида з його вихователем Гасан-агою, і дозвольте їм обом поїхати і побувати в моєму рідному Рогатині.

— В Рогатині? А що це таке?

— Ваша величність! Це місто, де я народилася.

— Ти досі його не забула?

— Як можна забути? В мене рветься душа від самого тільки цього слова. Але я султанша і не можу нікуди виїхати з цієї землі. Хай поїде мій син. Ви дасте йому супровід для захисту. Там зовсім недалеко від Сучави. Два чи три кінні переходи. А яка там земля! Вся зелена, зелена, як прапор пророка, і потоки течуть чисті, як благословення, і ліси шумлять, як небесні вітри. Коли б могла, то спала б, як ті ліси, і жила б, як ті ліси. Хай наш син побачить ту землю, ваша величність.

Він хотів спитати, чому саме Баязид, а не найстарший їхній син Мехмед або не Селім, найжвавіший з усіх дітей, але вирішив, що це нижче султанської гідності. Сказав тільки: "Я подумаю над цим" — і жадібно вдихнув запах її тіла. Це тіло осявало темний круг його життя, і хоч він щоразу вперто втікав од Хур-рем, але, мабуть, робив те лиш для того, щоб повертатися до неї знов і знов, зазнаючи дедалі більшого щастя спіткання й пізнання, окрім того, відстань між ними давала змогу для високих насолод духу, а тут уже не було духу — сама плоть, палюча, запаморочлива, солодка, як смерть.

Падала в його чіпкі, пожадливі обійми нага, як плід у сонних садах, віддавала тіло майже без жалю, а душу ховала, як правду від тиранів. Справжня правда ніколи до кінця не буває висловлена між людьми, надто між чоловіком і жінкою. Чи хотіла б вона стати чоловіком? Ніколи й нізащо! Може, справді зазнавала понижень від цього

чоловіка, випрошуючи в нього все в постелі і тільки в постелі (те, що вдень трудне, вночі стає легке), зате відчувала перевагу над похмурим чоловічим світом, який не знає щастя ніжності, якому чуже добродійство терплячості. Чомусь думала, що жінки розпромінюють світло, а чоловіки тільки поглинають його, вони темні самі, й темрява панує довкола них, і жінки осявають їх, ніби лампадки. Чи могла вона осявати цього великого султана і чи справді була теж великою султаншею, а чи зітканою з болючих снів маленькою дівчинкою, яка оплакує свою матусю, простягає в безнадії руки до свого дитинства і не може діткнутися?! Саме тільки слово "Рогатин" терзає серце. Як колись проклинала порання коло свиней, науку у вікарія Скарбського, п'яні вихвалки отця Лісовського, а тепер усе це згадувалося мов утрачений рай Світ нагадував перерізане яблуко: випуклий, об'ємний тільки з одного боку, а з другого — неіснуючий. І хоч султан ходив із своїм жахливим військом і на той другий бік, але їй здавалося, ніби провалюється щоразу в небуття. Бо життя існувало лиш там, де колись була вона, звідки прикипіла сюди. Там життя, пам'ять, майбуття, туди летіла душа. Ой пиймо ми мед-горілку, а ви, гуси,— воду, плив'те, плив'те, білі гуси, до мого роду. Ой не кажіть, білі гуси, що я тут зли-дую, ой не кажіть, білі гуси, що я розкошую! Або пошлю білу утку по Дунаю хутко: "Пливи, пливи, біла утко, до родини хутко! Ой не кажи, сива утко, що я тут горюю, ой не кажи, сива утко, що я тут паную!"

Чи й малого свого сина посилала в рідну землю, щоб сказав там, як розкошує його мати? Хіба вона знала? Для тринадцятилітнього Баязида то видавалося безжурною прогулянкою обіч великого золотосяйного батька-султана. Гасан-агу ніхто не питав про його почуття, він мав виконати веління султана й султанші, поїхати й вернутися і привезти неушкодженим малого шах-заде. Ох, як то все просто! А Роксолана не сміла навіть заплакати за сином чи за своїм дитинством, бо судилася їй тільки урочиста поважність, приречена була на скам'янілість і маєстатичність і тим платити за своє так зване щастя зватися султаншею. Тепер уже твердо знала, що щасливим можна бути лише за чийсь рахунок. Сума щастя на землі так само постійна, як кількість повітря або води. Коли тобі дісталось більше, так і знай: когось обділено, скривджено, обкарнано й покарано.

— Хай буде над тобою благословення аллаха,— прошепотіла Роксолана, прощаючись з Баязидом, який знетерпеливлено рвався від матері, бо вже відчував себе не дитиною, а воїном, мужчиною, може, й майбутнім султаном.

Вона тільки зітхнула. Який дивний світ! В ньому можливий навіть аллах.

Султан пішов із своїм залізним військом, з своїми дикими кіньми, слонами й верблюдами, з ревучими гарматами на маленьку Молдавію, щоб покарати Петра Рареша, якого сам же наставив господарем і який ще недавно вдавав вірного васала, щороку посилаючи в Стамбул десять тисяч дукатів податку і дарунки золотом, хутрами, кіньми й соколами. За вірність Сулейман двічі винагороджував Рареша тугами — бунчуками з кінського хвоста, які давалися тільки беглербегам.

І ось — зрада. Маленька Молдавія насмілилася повстати проти могутньої імперії. Рареш видав повсталим угорцям султанського посланця Луїджі Гріті, чим розсварив

Сулеймана з Венецією, тепер уклав таємну угоду з австрійським королем Фердіпандом, вів перемови навіть з далекою Москвою, шукаючи підтримки й опертя на випадок війни з Османами. Хоч Рареш був тільки незаконний син Стефана Великого, славного господаря Молдавії, якого колись боялися всі вороги, народ любив Петра, і па його заклик з усіх усюд збиралися всі, хто міг носити будь-яку зброю (здебільшого, щоправда, саморобну), під державний прапор цієї гордої землі: на полотнищі голова зубра й зірка з одного боку і хрест — з другого. Захистити три святині, проголошені що Стефаном Великим,— хрест, батьківщину і прапор. Хотинський пиркелаб привів свій ліпканський корпус, з Орхея прибули вершники, з гір спустилися лісоруби з своїми сокирами на довгих держаках, дрібні дворяни і знатні бояри виступали з добре озброєними власними дружинами, а до всього додавалося ціле море селянського війська, що налічувало понад двадцять тисяч, і особиста гвардія господаря — найманці, боярські сини і пажі,— всі верхи, в кольчугах, з дорогою зброєю, в бархатних кафтанах із срібними гудзами, в капелюхах з дорогим пір'ям.

В Буджацьких степах відбулася коротка й кривава битва. З грізним криком "Убий! Убий!", мов древні римляни, що, йдучи в атаку, кричали "Фері! Фері!", кинулися молдавани на залізну стіну султанського війська, але надто нерівні були сили, і мужність розбилася об численність, бо Сулейман привів триста тисяч спяхіїв, так що на кожного молдавського воїна припадало мало не по сотні нападників. Лишивши казну спустошеною, військо розбитим, землю почленованою, народ знеможеним, Рареш вимушений був утекти в Ердель, де його сховали угорці. Сулейман зайняв Акерман і Кілію, перетворивши Чорне море на османське озеро. Кримському хану Сахіб-Гірею він звелів привести татар в Ясси, і У вересня султан і хан зустрілися там. Город розорено і спалено. За тиждень султан без опору ввійшов у молдавську столицю Сучаву. Поставив воєводою Рарешевого брата Стефана з умовою двічі на рік особисто привозити в Стамбул харадж. Славетну кріпость на Дністрі Хотин, яку буцімто засновано ще за життя Ісуса Христа, перед тим захопив польський король Зигмунт, умовившись таємно з Рарешем, і Сулейман не став відвойовувати Хотин у сприяженого з ним короля, перейшов Прут і в славі й величаннях став спускатися по Дністру. Часто зупинявся, ходив по табору в супроводі візирів і яничарів, бесідував з воїнами, попиваючи шербет з їхніх бард, прощаючись, щоразу казав: "До зустрічі в Кизил-Елмі". Кизил-Елмом, себто Червоним Яблуком, називали Османи Рим, про здобуття якого мріяв кожен — від султана до найупослідженішого воїна. Бо на світі повинна панувати лише одна віра, простіше кажучи, двом завжди тісно хоч і в найпросторішому палаці.

В Сороках султан оглянув кріпость, поставлену колись генуезькими купцями, лишив там залогоу, пішов далі по горбистій молдавській рівнині понад Дністром.

Коло Тягина знов зупинився. Роздавав кафтани, коней, золото й чіфліки вельможам, тоді видав фірман про розбудову кріпості.

Дністер у тому місці робив закрут, насипав широку піщану косу під крутим правим берегом, що полегшувало переправу через примхливу річку. Ще з далекої давнини, коли жили в цих краях тиверці й уличі, вже існував тут город, коло якого перетягалися

через Дністер. Город так і звався: Тягин. Згодом генуезці, осідаючи на торговельних шляхах, які вели в безмежні землі над Чорним морем, поставили в Тягині восьмибаштову кам'яну кріпость, що замикала дорогу з Сучави через Ясси і Лапушну на Очаків.

Слухаючи яничарських поетів, які виспівували касиди на честь переможного походу, попиваючи з срібних чаш одобештське й котнарське вино, Сулеймаї повільно проказував нішанджію слова фірману про перетворення Тягина і вісімнадцяти довколишніх сіл на османський санджак, що мав утверджувати тут міць великої імперії так само, як очаківський санджак на Дніпрі. Кріпость звелено було розширити удвічі, продовживши мури, додавши до восьми генуезьких башт ще вісім, спустивши крило вниз, до самої ріки, де влаштовано водянні ворота для залоги, оточивши кріпость високими валами з глибоким ровом перед ними, обкладеним каменем, щоб не обсипався і не замулювався.

Через сто років славетний турецький мандрівник Евлія Челебі напише про спорудження кріпості Бендери: "Коли головний зодчий Сулеймана-хана Сінан-ага ібн Абдульменнан-ага будував цю фортецю, він застосував усе своє мистецтво. У відповідності з різними законами геометрії він спорудив такі продумані бастіони, хитромудрі кутові башти й стіни, що в описі їхніх якостей мова безсила".

Все це вимагало часу, але султан не квапився назад до Стамбула, так ніби ждав чогось, влаштовував полювання в довколишніх лісах, нагороджував кафтанамі, золотом і кіньми своїх воевод, розсилав гонців, складав поезії, відсилав султанші до столиці дарунки. Син Мехмед, якого лишив у Стамбулі своїм намісником на час походу, писав батькові: "Коли Ви зводите питати про мою матусю, то вона зовні мовби й гаразд, але всередині, через розлуку з Вами, немає в ній живого місця. Заполонена тугою за Вами, зітхає вдень і вночі і стоїть на краю загибелі".

Але й цей розпачливий лист не зрушив султана з місця, бо Сулейман знав, що Хасекі тривожиться не так за нього, як за малого сина, якого вони, порушуючи всі відомі звичаї, відпустили за межі своєї землі, не знаючи, що з того вийде. Тепер султан карався в душі, що так легко вдовольнив примху коханої жінки, але вже сталося, ніхто про те не знав і не мав знати, Баязид з Гасан-агою в супроводі загону відчайдухів з Сучави поскакав у невідомість, з якої міг і не вернутися, зарадити вже нічим не міг навіть він з усім своїм могуттям, тому треба було терпляче й спокійно ждати на цій чужій примхливій річці, тим часом надійно закувавши її в османський камінь.

Гнано звідусюди люд на спорудження небаченої в цих краях твердині, ламали й везли камінь — з кріковських кар'єрів, з Мі-лешт і Мікауців, пиляли дерево в кодрах, люди волоського воеводи Влада, який добровільно підкорився султанові, везли на будівництво харчі, прокладали дороги й мости.

Похмуре будівництво викінчено було мало не того дня, коли з таємних мандрів по слов'янських землях повернувся султанський син Баязид, повернувся вночі, втомлений і трохи подивований, бо не знайшов нічого з тих див, про які йому ще мало не з коліски нашіптувала й наспівувала матуся-султанша, немало зрадів, добравшись

нарешті до величезного султанського табору, ще більше зрадів, коли через великого візира Аяса-пашу прислано йому султанське запрошення бути завтра на урочистості відкриття кріпості Бендери, що значило: портове місто. Мабуть, жодна з твердинь османських не будувалася в такий короткий час ні в Болгарії та Македонії, ні в Сербії та Боснії, що, ясна річ, не позначилося ні на похмурості, ні на неприступності кріпості, яка відлякувала своїм сірим каменем (Евлія Челебі писатиме: "Кожний камінь її стіни — завбільшки з тіло менглуського слона, а шматки мармуру мають розміри шлунка корови або коняки"), непробивними мурами, зловісними, важкими, як прокляття, баштами. Але Сулейманові було замало швидкості, з якою він спорудив цю твердиню, звелів вибити на її стіні пам'ятний напис — таріх, що пишнотою своєю міг змагатися навіть з написами древніх перських царів: "Я раб божий, султан цієї землі, милістю божою глава Мухаммедової общини, боже можуть й Мухаммедові чудеса мої спільники, помічники й соратники. Я Сулейман, на честь якого читають хутбу в Мецці й Медіні, шах у Багдаді, цар у Візантії, султан у Єгипті, шлю свої кораблі на Європейські моря, в Магриб та Індію, султан, який заволодів короною й престолом Угорщини, а її підданих перетворив на понижених рабів. Воевода Петро Рареш мав нахабство збунтуватися, то я сам копитами свого коня затоптав його в порох і заволодів його землею Молдавією".

Новий великий муфтії Абусууд виголосив коротку молитву, вигукнув "Аллах великий!", провів долонями по обличчю, і всі разом з султаном упали на розстелені просто на холодній землі килими і надовго заклакли, уткнувшись лобами в той бік, де мала бути Мекка. Тільки малі грабіжники бувають безбожними. Великі завжди богомільні.

До столиці султан не повернувся. На цілу зиму заліг у Едірне, влаштовував лови, замикався в палацових покоях з великим муфтієм Абусуудом, думав над законами для своєї безмежної імперії. Сина Баязида відіслав до Роксолани ще з Бендер, мовби на знак того, що вдовольнив її примху, але невдоволенні! тим, що вимушений був порушувати споконвічний звичай, висилаючи малого шах-заде за межі держави та ще й гаючи згодом свій дорогоцінний час на ждання над чужою рікою. Може, вперше за всі роки любові до Хасекі в серце Сулеймана пробрався гнів на цю дивну жінку, тому, щоб погамувати той нежданий гнів, султан утримався від спокуси привезти Баязида до Стамбула самому і першим побачити, як сятимуть очі Хуррем. Хай час і відстань вилікують його від гніву, а султаншу — від примх. Сказано-бо:

"Насолоди світу минають, майбутнє життя є істинне благо для тих, хто боїться бога".

Коли Роксолана побачила Баязида, вона не витримала, розплакалася. Стояв перед нею в дорогому вбранні, гінкий, смаглявий, хижолиций, як султан, а очима грав, як вона, і усміх був її власний, може, й душу мав таку саму, як у матері. Вернувся звідти, де було її серце. Що там бачив, чого навчився, що скаже матері своїй владчій і чому мовчить? Спитати? Але не знала, що питати. Навіщо посилала його в Рогатин? Тоді й сама не знала. Лиш тепер, побачивши малого сипа перед собою, мало не крикнула:

"Чом вернувся? Чом не зостався там? Чом? Злякано затулила собі уста долонею, щоб не вирвався той крик, щоб не зрадив її найзатаєнішого. Несвідомо хотіла порятувати бодай одного з синів. Бо ж усі неминуче мають загинути, крім того, хто стане колись султаном. Всіх задушать разом з їхніми власними дітьми, коли ті народяться в них. А цей би unikнув насильницької смерті. Чому саме Баязид, а не Меміш, Селім або Джихан-гір? Сама не знала. Про Мехмеда ще зберігалася надія, що стане султаном, усунувши в якийсь спосіб Мустафу. А Селім і Джихангір? Хіба вона знала? Може, Баязид згодом порятував би й цих двох.

Всадила Баязида поруч з собою, Гасана — навпроти, довго мовчала, борючись з безумством, яке кипіло в неї в мозку, тоді спитала, сама не знаючи про що:

— Доїхали?

І не знати, куди: чи то до Рогатина, чи назад, до Стамбула.

Баязид по-дорослому стенив кістлявим плечем:

— А що? З коня на коня перескакуючи, з сідла в сідло переметуючись...

— Бачив Рогатин? Був там? Все побачив?

— А чи я там знаю! Он Гасан-ага хай скаже.

— Довго їхали,— сказав Гасан,— довго й далеко, ваша величність.

Так ніби вона й сама не знала. По торішньому чатинню, по старих мохах, по молодій траві, під смереками і яворами, перебрідаючи потоки, поминаючи ріки й тумани, топчучи роси й квіти, їхали вони туди, куди вона вже ніколи не повернеться, не долетить пі думкою, ні спогадом, де хміль лугами, пшениченька ланами....

— І що там бачили? Який тепер Рогатин? — мало не гукнула вона знетерпеливлено, забувши про султанську поважність.

— А ніякий,— похнюпився Гасан-ага,— суцільне погарище і руїна. Нема нічого.

— Як то нічого? А мури, брами, башти?

— Все в проломах, пощербинах, позаростало лопушнею.

— А церкви?

— Обідрані й поруйновані. Одна обгороджена оборонною стіною, але не врятувала її й стіна.

— Попіл тобі на уста! А моє золото? Хіба не відбудували церкви і город на золото, яке я передала королівським послом?

— Ваша величність, золото треба посилати з військом, щоб воно його оберігало.

— Хіба військо може будь-що оберігати? Воно ж тільки грабує.

— Ото ж. То не треба ні золота, пі війська. Люди якось проживуть і так. Пробували відбудувати Рогатин, і його церкви, і доми, й мури та брами, а налетіли татари — та й знов сплюндрували. Там уся земля сплюндрована й розшарпана, аж страшно по ній їхати.

— Чому ж я нічого не знаю? Чому не казав мені про це досі нічого?

— Ваша величність, ви не питали. Він вправно висмикнув з широкого рукава вузьку смужку паперу, став читати:

— "Року п'ятсот двадцять першого татари Белзьку, Любельську, Холминську землі

звоювали, розбили поляків під Сокалем, вивели полон незлічений. Року п'ятсот двадцять третього турки й татари Львовську, Слуцьку, Белзьку, Подільську землі жорстоко сплюндрували, з великим полоном пішли назад. Року п'ятсот двадцять шостого, за велінням султана Сулеймана, зайнятого війною а уграми, спустошили Волинь, Белзьку і Любельську землі. Взимку двадцять сьомого року знов кинулися на Україну, пішли на Полісся аж до Пінська по замерзлих ріках і болотах, сягаючи місць найнепрístupніших, вивели вісімдесят тисяч бранців, але при поверненні під Ольшаницею наздогнав їх великий гетьман литовський князь київський Костянтин Острозький, побив татар двадцять чотири тисячі, серед них турків десять тисяч, два литвини впіймали татарського мурзу Малая, Острозький звелів повісити царевича на сосні й нашпикувати стрілами. Але року п'ятсот двадцять восьмого знов ускочили татари на Поділля й забрали ясир. Року п'ятсот тридцятого дійшли кримчаки аж до Вільно й спалили його. Року..."

Роксолана підняла руку. Досить. Від цього моторошного переліку можна збожеволіти. Поки вона тут народжувала султанові синів та приміряла коштовності, за які можна купити півсвіту, її земля стогнала й спливала кров'ю. Чи знала вона? Хіба не казала їй про це, зловтішаючись, чорногуба валіде, хіба сам Сулейман не згадував про свою провину перед нею за дії кримських ханів? Усе знала, але була заклопотана тільки собою. Рятувала власне життя. Тоді взялася рятувати душу, боролася, щоб не втратити людської подоби, зберегти свою особистість. Тоді захотілося вознесіння над усією ницістю цього світу, над підніжками султанського трону, може, і над самим султаном, бо ніхто й ніщо не співмірне тут з ним, окрім неї. Попервах, може, хто й співчував їй, може, жаліли її, тепер тільки дивуються, заздять і ненавидять. Хай подивуються! ^.Але як могла вона забути про рідну землю? Пам'ятала тільки своє власне, батьківський дім стояв перед очима в сонячній сьйві, мов золотий сон, та матусин голос виспівував їй дитячих і колисанок і цінькала з густих батьківських вільх маленька пташка, звана "прилинь", а вся її велика земля мовби забулася, пойнялася туманом, відійшла кудись у небуття, згинула, пропала для і неї навіки, навіки:

— І що там — не зосталося вже й людей? — тихо спитала Роксолана чи то Баязида чи Гасана. Тоді повернулася все ж до сина:— Чув ти бодай одну нашу пісню там?

Баязид стелує плечем.

— Гасан-ага скаже. Він усе бачив.

— Люд тулиться до городів, там його й застрібають кримчаки,— сказав Гасан,— а справжні козаки йдуть у степи, підстерігають ворога там, щоб при нагоді улузати.

— Козаки? Що це за люди?

— Невпокорені. Вільні, як вітер. Лицарі. Бувають над ними й воєводи часом, як той же князь Острозький чи воєвода Претвич або якийсь Дашкевич, що сам, кажуть, схожий на татарина, і знає мову татарську й османську, день тут, день там, невловимий, як характерник. Та здебільшого козаки збираються в невеликі ватаги з безіменними ватажками. Кожен сам собі пан, сам собі свиня. Добираються вже й сюди. Палили не раз Сіноп. Доскакували й до Стамбула.

— Чом же я не знала нічого?

— Ваша величність, ви не питали, я не казав.

— І ви бачили тих... козаків?

— Бачити не бачили, а чути чули. Нас теж вважали за козаків. Бо які б це османці наважилися так вглибитися в чужу землю?

— Хіба вас було мало?

— Два десятки — та й уже!

— Боже милостивий! Баязиде, і ти не боявся? Шах-заде гмикнув. Ще б йому боятися, коли він султанський син!

— Що ж я можу зробити для своєї землі, Гасане? — забідкалася Роксолана, геть розгубившись від лихих вістей, які так несподівано звалилися на неї.— Чим тут зарадити?

— А що можна зробити? Полишити в спокої — ото було б найліпше. Та хто ж на цім світі дасть спокій землі або людині? Ваша величність питає царевича, чи чув він пісні на Україні. Може, мало ми там були, може, надто швидко скакали, що не почули пісень, але почути їх можна й тут, навіть ми, яничари, складали кожен свою пісню, хоч то пісні такі, що їх негоже й повторювати. А невольники? Ви чули їхні пісні, ваша величність?

Вона хотіла сказати: "Я сама невольниця і сама тужу й співаю, співаю її тужу". Але промовчала, тільки заохотила самим поглядом Гасана: ну ж бо, що то за пісні, хочу їх чути й знати, хай і син мій почує, може, згодяться йому па майбутнє. Глянула впівока на Баязида, той знудьговано вивчав саджену коштовними самоцвітами рукоять кинджала, подарованого йому султаном. Гасан відпив трохи з чаші, кашлянув, прочищаючи горло, сумною скоромовкою став переказувати страшну пісню невольників: "Не ясний сокіл квилить-проквіляє, як син до батька, до матері з тяжкої неволі в городи християнські поклон посідає, сокола ясненького рідним братом називає: "Соколе ясний, брате мій рідний! Ти високо літаєш, чому в мого батька-у-матері ніколи в гостях не буваєш? Полинь ти, соколе ясний, брате мій рідний, у городи, християнські, сядь-пади у мого батька й матері перед воротьми, жалобненько проквили, ще моему батькові й матері більшого жалю завдай. Та нехай мій батько добре дбає, ґрунти, великі маєтки збуває, скарби збірає, хай синів своїх з тяжкої неволі турецької викупає!" То брат-товариш тее зачуває, до брата-товариша промовляє: "Товаришу, брате мій рідний! Та не треба нам в городи християнські покони посилати, своєму батькові й матці більшого жалю завдавати: бо хоча наш батько й мати будуть добре дбати, ґрунти, великі маєтки збувати, скарби збирати,— та не знатимуть, де, в які тяжкі неволі синів своїх шукати; що сюди ніхто не захожає, і люд хрещений не заїжджає, тільки соколи ясненькі літають, на темниці сідають, жалібненько квілять, проквіляють, нас всіх бідних невольників у тяжкі неволі турецькі добрим здоровієм навіщають".

Роксолана знов поглянула на сина. Чи збагнув бодай слово? Той далі грався коштовною зброєю, а їй здалося: грається її серцем. Знесилено прикрила очі повіками.

Відпускала обох. У дверях одразу виникла могутня постать кизляр-аги Ібрагіма, промайнули сполохані тіні євнухів, вона гнівно метнула бровами: геть!

Ібрагім тупцявся в дверях, не зникав.

— Чого тобі? — непривітно поспитала Роксолана.

— Ваша величність, до вас посланець з-за моря. З листом.

— Хай жде! Завтра або за тиждень, може, за місяць. Скільки там тих посланців ще!

Кизляр-ага схилився в мовчазному поклоні.

— І поклич Гасан-агу. Мерщій!

Гасана завернули, що він не встиг вийти з довгого палацового переходу. Роксолана ждала його, стоячи посеред покою.

— Візьмеш золота скільки буде треба,— сказала похапцем,— і викупувай з неволі всіх наших людей, яких знайдеш у Стамбулі. Знайди всіх і всіх відпусти на волю.

Він мовчки кивнув.

— Коли треба буде бочку золота, я дам бочку. Султан хвалиться, що його річний прибуток складає цілих шістдесят бочок золота. Не збідніє. І нікому нічого не кажи. Мені теж.

— Ваша величність, вони відпускають невільників, а тоді знов ловлять, не даючи їм дістатися додому.

— Подбай про охоронні грамоти. В дивані треба мати розумного візира для цього. Там зараз самі дурні. Подумаю й про це.

Там ще якийсь заморський посланець. Довідайся, чого йому треба. А тепер іди.

Згадалися слова з книги, яка тепер переслідувала її щокроку й щомиті: "Але той, хто давав і страшився і вважає істиною нанирокрасніше, тому ми полегшимо до найлегшого".

Мала пережити самотню зиму. Чорний вітер караель прилітатиме з Балкан, битиме в брами Топкапи, може заморозити навіть Босфор, морозитиме їй душу, хоч який холод може бути більший за холод самотності? Блукала по гарему. Холод, протяги, сирість. Вікна засклені тільки в покоях валіде та в її власних, а в невольниць-джаріє затулені сьак-так, і нещасні дівчата марно намагаються зігрітись коло мангалів з вугіллям. Пригніченість, заздрощі, ненависть, плітки, темна хтивість, збочення. Тільки тепер збагнула всю ницість і бруд гарему, збагнула, вжахнулася, сповнилася відразу. Рятувалася в султанських книгозбірнях, але однаково ж мала знов повертатися до гаремлику, до велетенської проклятої клітки для людей, до в'язниці довічної навіть для неї, для султанші, бо вона жона падишаха, а чоловік, як сказано в священних ісламських настановах, повинен утримувати жону так само, як держава утримує злочинців у в'язниці. Мабуть, жінок замикають тут у гареми так само, як по всьому світу замикають правду, ховають і приховують. Випустити на волю жінку однаково, що випустити правду. І ту й ту ув'язнюють, лякаючись їхньої руйнівної сили, їхньої невтоленої жадоби до волі. Як сказано: страх охороняє виноградники. Може, й Сулейман уперто втікає од неї, наближаючись лиш на короткий час, щоб менше чути тяжкої правди, менше прохань і примх, прилітає, мов бджола до квітки, щоб випити

нектар, і мерщій летить далі й далі. Він ніколи не пробував зрозуміти її, подумати про неї, як про рівноцінну йому людину, думав тільки про себе, брав од неї все, що хотів, користувався нею, як річчю, як знаряддям, навіть до свого бойового коня ставився уважніше. Тяжко бути людиною, а жінкою що тяжче. А вона що далі йшла і що вище підіймалася, то більше відчувала себе жінкою. Не віддай звірині душі своєї горлиці. Шукати порятунку в любові? Чи хотіла вона, щоб її любили? А хто цього не хоче? Та чого варта любов хай навіть найвсемогутнішого чоловіка, коли довкола панує суцільна ненависть і ллється кров ріками й морями. Кров не може бути прощена ніколи, а тільки відплачена або спокутувана. Чим вона спокутує всі кривди, яких зазнає її рідна земля? Крижаною купіллю сповіді, каяттям і муками? Як прекрасно було б не знати душевного сум'яття і мук майже пекельних. Але праведним судилося сум'яття. Хіба ми не тимчасові гості на цім світі? І хіба не лякаємося минулого лише тоді, коли воно загрожує нашому майбуттю? Навіть сплативши данини всім пеклам, не здобудеш миру. Спокута, спокута. А в неї діти, і в них — майбуття, істина й вічність.

ЧУЖИНЦІ

Великий внуч Ібрагім знов набридав Роксо-лані. Тепер уже клопотався не за венеціанського посланця з листом, а за Єроніма Ласького. Супроводжував султаншу до медресе для її синів. Хотіла переконатися, що там не холодно. Швидко йшла довгим темним коридором, що вів од встеленого червоними килимами помешкання кизляр-аги до медресе для шах-заде. На широких мармурових сходах велетенський Ібрагім міг би наздогнати закутану в м'які хутра султаншу, але не наважувався, плентався позаду, великий і незграбний, за спиною показував євнухам, щоб подбали про лад у залі для навчань, хоч було вже й пізно щось зробити. Роксолана швидко оглянула кілька крихітних приміщень, призначених для усамотнення вельможних учнів, тоді перейшла до залу навчань, що являв собою велике просторе помешкання у формі кількох широких терас. Стіни його оздоблені були жовто-золотими фаянсами з зображенням квітучих дерев, навпроти входу картина: Мекка з чорним каменем Кааби і стрункими білими мінаретами. Посередині залу лискуча черевата жаровня, що пашіла теплом, величезний світильник у формі зорі, на ньому скринька, в яку ховали коран після читання. Скрізь перські столики, довгі низькі дивани, обтягнені шовком, на столиках сині глечики з квітами, високі вікна в різнобарвних шибках з зображеннями півмісяця й зірок.

— Тут тепло й затишно,— милостиво мовила до Ібрагіма султанша. Тут її сини осягали найпершу мудрість мусульманську — коран, найпершу і, на думку улемів, найголовнішу, тут вивчали літери, починаючи з еліфа, схожого на тонкий довгий дубець, а дубець, як відомо, прийшов з раю. Кожна літера, як людина, мала свій норів і свій вигляд: у "ба" запали здухвини, "сад" мав губи, як у верблюда, у "та" вуха, як у зайця. Сури корану мали своє особливе значення й призначення. Перша сура Фатіха читалася перед початком кожного важливого діла, також на упокій душі. Тридцять шосту суру Ясин читано на всі випадки, коли в медресе учні доходили до Ясин, то хором кричали:

"Ясин—ягли берек гелсин!"—"Ясин, масляний коржик неси!" Великим святом було, коли доходили до сімдесятого вірша вісімнадцятої сури — половини корану, але найбільше розчарування ждало малих у кінці навчання, коли ходжа казав їм, що передостання сто дванадцята сура Іхляс варта всього корану. Коли так, тоді навіщо було вчити цю величезну заплутану книгу,— адже варто було запам'ятати лише кілька віршів Іхляса?

Її сини вчили коран з п'ятирічного віку. Вже навіть найменший Джихангір докінчував цю тяжку й невдячну науку, щоб вивільнити час для знань, потрібних володареві, хоч і не було ніяких надій на те, щоб він став султаном: адже над ним стояли за правом первородства аж чотири брати. Навіть Селім, другий після Мехмеда, не покладав особливих сподівань на престол, вчитися не хотів уперто, майже войовничо, на докори матері зухвало відповідав:

— Хай навчається всіх премудростей той, хто стане султаном! А нам аби жити! Не сушити голову, не нидіти за книгами, бути на волі, під небом і вітрами, з кіньми, псами, соколами, бити звіра, роздирати тепле м'ясо, пити свіжу кров!

Коли викричав їй це в обличчя Селім, червоноволосий і зеленоокий, як вона сама, Роксолана нічим не видала себе, тільки знерухоміло її обличчя і зблідли уста. Селіма зненавиділа відтоді і вже не могла прихилитися до нього серцем, хоч зовні цього й не виказувала ніколи. Не могла простити йому завчасного пророкування страшної долі власної і його молодших братів і часто ловила себе на тому, що й сама думає так само. Може, й до свого наймолодшого ставилася з дивною байдужістю, не вірячи в його майбутнє, а Джихангір, мовби вичуваючи материну нехіть до нього, набридав їй, просився спати в її покої, канючив солодощі, іграшки, вбрання, не давав спочинку ні вдень ні вночі, так ніби мати була його рабинєю. З рабами й дітьми говорять однозначно: піди, стань, принеси, дай, не чіпай. Джихангір не визнавав такого способу мовлення, він домагався в матері, щоб вона розповідала йому казки й поеми, щоб не вмовкала ні на мить. Він рано осягнув таємниці людської поведінки, ще не спроможний усвідомити, все ж якось зумів відчути, що Роксолана має винагородити свого останнього сина, цю жертву долі, відплати чи прокляття за все зло, зібране в Османах, відплатити коли й не ніжністю, то увагою і покірливістю, і завдяки цьому зумів захопити владу над матір'ю й став справжнім деспотом. А маленький деспот набагато страшніший від великого, бо він дріб'язковий і не дає відпочинку ні на мить, від нього не сховаєшся, його не позбудешся.

Та хоч як там було, Джихангір дорогий її серцю так само, як Мехмед, Селім, Баязид і Міхрімах, і сьогодні вранці вона подумала, що йому тут, може, холодно, як холодно повсюди у велетенському незатишному султанському палаці, й прийшла сюди, щоб розвіяти свої побоювання.

— Гарзд,— сказала вона кизляр-азі.— Мені тут подобається.

— Може, покликати шах-заде Джихангіра, ваша величність?

— Не треба. Ти вільний. Тоді Ібрагім і сказав про Єроніма Ласького.

— Від кого він цього разу? — всміхнулася Роксолана, згадавши тихомовного,

улесливого дипломата, про якого французький король Франціск сказав: "Ніколи не служить одному, не обслуговуючи водночас іншого". Багатий краківський вельможа, прекрасно освічений і вихований, Єронім Ласький від служби в польського короля переметнувся до короля угорського, тоді перейшов до Яноша Запойяї, робив безкінечні послуги імператору Карлу, королю Франціску, Фердінанду Австрійському. Зрадливий і продажний, він без вагань перекидався на бік того, хто платив більше. Найдивніше ж: мав відвагу з'являтися в Стамбулі щоразу від іншого європейського володаря, не лякаючись гніву султанського або й розправи за невірність.

— То від кого він? — перепитала Роксолана.

— Не знаю. Він хотів до його величності султана, але Аяс-паша взяв його під охорону в караван-сарай на Аврет-базарі, і тепер він проситься до вас на прийом.

— Як же я можу його прийняти, коли його не випускають з караван-сарая? Не можу ж я поїхати до цього сама.

— За нього просить Юнус-бег. Ласького можна привезти до Топкапи під охороною.

Великому драгоманові Юнус-бегові вона не могла відмовити. Вірила, що завдяки йому повалено Ібрагіма. Ніколи не говорила з цим чоловіком, не знала, як ставиться він до неї (може, й ненавидить, як ненавидів Ібрагіма й усіх чужинців), але була вдячна йому за те, що став мимовільним її співником, поміг у її змаганні за волю.

— Гаразд. Привезіть цього чоловіка,— сказала вона великому євнуху.

Прийняла Ласького там, де й усіх. Пан Єронім, високий, виструнчений, у дорогих хутрах і яскравих сукнах, задерши пишну біляву бороду, обдарував султаншу вишуканим усміхом, тоді припав перед нею на одне коліно, розкинув руки.

— Ваша величність, недостойний слуга ваш припадає до ваших ніг!

— Підведіться з колін і сядьте.

— Я безмежно вдячний вам, ваша величність, за високу милість бачити вас і чути ваш ангельський голос.

— Коли ви доведете, що ангели володіли також і мудрістю, тоді я згодна й на таке визначення,— засміялася Роксолана.

— Ваша величність, ангели — це небесна краса! А що може бути мудрішим за красу?

— Переконали. Тепер я милостиво схиляю вухо уваги до ваших прохань. Але передовсім хотіла б знати, від кого ви прибули цього разу.

— Ваша величність! Хіба ви забули, що я прибував до Стамбула мало не щоразу, як ви дарували його величності султану прекрасних діток? Я щасливий, що мав щастя підносити свої скромні дарунки на честь народження принцеси Міхрімах, шах-заде Абдаллаха і Джихангіра.

— І щоразу від інших королів?

— Ваша величність! Я тільки простий чоловік — що я можу? Я пробував вірно .служити своєму королю Зигмунту. Це благородний король, він мудро править державою, відзначається великою віротерпимістю, покровительствує мистецтвам і наукам, але він страшенно нерішучий і боязкий, ваша величність. Він боїться султана,

московського князя, татарського хана. Коли боїться король, тоді піддані не бояться короля. А це погано. Страх зв'язує набагато міцніше, ніж любов. Ви тільки погляньте, до чого доводить брак страху перед володарем. За рік до походу його величності султана Сулеймана проти Петра Рареша король Зиг-мунт скликав шляхту, щоб і собі вдарити на молдавського господаря, засвідчуючи вірність своєму великому союзнику падишаху. Але згромаджена під Львовом і Глипянами шляхта стала колотитися і сеймикувати, а челядь її тим часом виловлювала курей по селах, через що виправу цю так і названо "курячою війною". Що то за король, який не вміє впоратися з своїми підлеглими? І чи міг я з своїми здібностями, які визнала вся Європа, віддати своє життя такому нерішучому володареві? Риба шукає, де глибше, птах — де вище, а чоловік — де ліпше.

— Ми обоє з вами зрадники своїх народів,— втішила його Роксолана.

— Але ви на волі, ваша величність, я ж ув'язнений.

— Ще й не знати, хто на волі, а хто ув'язнений.

— Я б не відмовився помінятися з вами, ваша величність.

— Для цього вам треба спершу стати жінкою.

— Даруйте, я забув про це.

— Ви хотіли мене про щось просити,— нагадала йому Роксолана.

— Так, ваша величність. У мене важливі вісті для його величності султана, а великий візир замкнув мене в караван-сараї і не випускає. Я повинен негайно добратися до Едірне й стати перед його величністю. Вся надія на вас.

— Але що я можу?

— Ваша величність, ви можете все! Хіба Європа не знає про це? Султан панує над імперією, ви — над султаном.

— Перебільшення. Але менше про це. Коли вже просити, то я маю знати, про що йдеться.

— Йдеться про Угорщину, ваша величність.

— То ви знов од Яноша Запойяї?

— Власне, я звідти, але, коли бути точним, то цього разу я мовби сам від себе, хоча цілком імовірно, що до деякої міри і від короля Фердинанда, але тільки в інтересах його величності султана. Хотів попередити. Надзвичайно важлива вість. Ще ніколи ні до кого мені не доводилося перебувати з вістю такої надзвичайної ваги.

— Що ж то за вість? Коли мені клопотатися за вас перед його величністю падишахом, то я повинна знати. Чи як ви вважаєте?

— Ваша величність! Які можуть бути таємниці від вас! Саме тому я просився до вас. Не можу ж я переповідати новини світового значення цьому без'язику Аясу-паші, який, як на мою гадку, існує на світі лиш для того, щоб тут не переводилися дурні. Справа в тому, що король польський Зигмунт збирається видати за Яноша Запойяї доньку Ізабеллу.

— Але ж Запойяї безнадійно старий! Скільки йому років? Може, шістьдесят? Старий і товстий.

— Ваша величність, королі не мають віку, а Запойяї король. Ізабелла залюбки піде за нього, щоб стати королевою. Яка б жінка відмовилася від такої честі! Але в мене є перевірені відомості, що австрійський двір не визнає за Ізабеллою прав на угорську корону, бо вона дитина неправого ложа: народилася всього лиш через шість місяців після шлюбу Бони Сфорци з королем Зигмунтом. Простіше кажучи, ваша величність, королева Бона приїхала з Італії до свого мужа непорожньою. Золота корона покрила її гріх. Власне, нікому до цього б не було діла, якби не коропа Угорщини. Фердінанд охоче віддав би за Яноша Запойяї одну з своїх доньок. Як сказано: хай інші ведуть війни, ти ж, Австріє щаслива, укладай шлюби.

— Ми захистимо бідну Ізабеллу,— поважно мовила Роксолана..

— Я вірив у ваше велике серце, ваша величність! — вигукнув Ласький, схоплюючись з диванчика і припадаючи на коліно.— Тільки ви, тільки ваше благородство!

— Гаразд, я напишу султанові й попрошу за вас.

— Як я шкодую, ваша величність, що не маю дарунка, рівного моїй вдячності. Я поспішав з цією вістю до падишаха, і моя посольська ноша була занадто легка.

— Немає ліпшої ноші в дорогу, ніж достатній розум, правда ж?

— О, так, ваша величність, стократно так!

Пригода з Лаським трохи розважила Роксолану. Передала кизляр-азі, щоб назавтра поставив перед нею посланця з Венеції. Однаково ж Ібрагім не відступить, нагадуватиме про посланця, бо той уже, мабуть, підкупив великого євнуха, сподіваючись мати від султанші щось більше. А що він міг від неї мати? І від кого посланець? І чому такий таємничий?

Коли побачила венеціанця, відкинула будь-які припущення про його таємничість. Бо таємничість аж ніяк не пасувала цьому грубому, велетенському чоловікові з чорною розбійницькою бородою, з забіяцькими очима, з громоподібним голосом, який він марно намагався притишити, відповідаючи на запитання султанші.

Сідати він не наважився, лишився стояти коло дверей, де його підпірав так само здоровенний кизляр-ага Ібрагім, послання від свого хазяїна передав Роксолані через служебку, яку султанша викликала клацанням пальців, вклонявся незграбно й смішно, але коліна не прихилив перед володаркою, хоч як гнув йому шию Ібрагім.

— Ваша величність,— гудів венеціанець,— я посланий до вас славетним і можновладним королем усіх поетів, володарем золотого й діамантового пера сеньйором П'етро Аретіно, званим оракулом істини й секретарем світу.

— Не чула про такого,— простодушно визнала Роксолана.— Як звати твого повелителя?

— П'етро Аретіно, ваша величність. Його знає весь світ, і мармурові сходи його дому в Венеції стерті більше, ніж бруківка Капітолію колесами тріумфальних колісниць.

— І чого ж хоче цей славний чоловік від мене?

— Він передав вам послання, ваша величність.

— Ти можеш запевнити, що в ньому немає нічого образливого для мене й для його

величності султана?

— Мені велено ждати відповіді, отже, там не може бути нічого поганого, ваша величність.

Тоді Роксолана клацнула пальцями, зродилася в покої молоденька служебка, підлетіла до велетня, той з складок свого широченного одягу видобув срібний, весь у мистецькому карбуванні футляр з привішеною до нього великою золотою медаллю і, поцілувавши медаль, передав дівчині.

Роксолана взяла футляр, якийсь час розглядала рельєфи на ньому на тему про Діану й необачного пастуха Актеона, який задивився на сплячу богиню і за це був перетворений нею на оленя й зацькований її псами. Робота була справді мистецька. Венеціанець помітив, що футляр султанші сподобався, пробубонів:

— Це робота неперевершеного Бенвенуто Челліні. Медаль так само.

— Наш друг Луїджі Гріті замовляв у маестро Челліні монети його величності Сулеймана,— сказала Роксолана,— вже тоді ми переконалися в неперевершеній його майстерності. Тепер, бачу, його рука стала ще впевненіша, а око гостріше.

На медалі був зображений бородатий, носатий чоловік, чимсь схожий на посланця. Він сидів з книгою в руках на різьбленому дзиглі, а перед ним стояв озброєний чоловік у супроводі слуг і подавав йому коштовну посудину з круговим написом: "Володарі, що збирають данину з народів, приносять данину своєму слугі".

— Хто цей бородатий? — поцікавилася Роксолана.— Це, мабуть, і є сеньйор П'етро Аретіно?

— Так, ваша величність, це сам маестро. Таку саму медаль, тільки бронзову, а не золоту, він посилав адміралові султана Сулеймана страховиську всіх морів Хайреддіну Барбаросі, і той відплатив щедрими дарунками.

Роксолана відкрила футляр, дістала звідти шовковий звоєць, розгорнула його. Написано було по-італійськи. Стала читати й не змогла втриматися від усмішки.

Аретіно писав: "Я почав видавати свої листи до найславетніших особистостей світу, вже видав один том,, але з великою душевною скорботою виявив, що досі не написав листа Вам, незрівнянна султаншо Роксолано. Коли б я не лякався збентежити повітря Вашої скромності золотими хмарами почестей, які Вам належать, я не міг би втриматися від того, щоб не розповсюдити на вікнах будівлі слави тих світових шат, якими рука хвали прикрашає спину імен, дарованих поговором прекрасним створінням. Ваш непереможний дух приваблює мене безмірно, бо, як і Ви, я пишаюся з того, що всім, чого досягнув у житті, я зобов'язаний самому собі і ні в чому не можу вважатися чийось боржником. Я писав імператорові Карпу й імператриці Ізабеллі, королям Франціску й Генріху Англійському, про мене говорять при дворі перського шаха, мене називають, божественним і дивовижним і бичем володарів. Джованні Медічі звав мене чудом природи, Мікеланджело — сеньйором братання, герцоги Мантуї, Флоренції й Урбіно — сердечним другом. Мої твори потрібніші для життя більше за проповіді, бо проповіді приводять на путь праведну людей простих, а мої твори — людей високопоставлених. Я приніс правду в палаці володарів, наповнив нею

їхній слух, попри лестощі і всупереч лжі. Моє перо, озброєне налякуваннями, досягло того, що люди могутні змирилися, а дотепники визнали його з вимушеною ввічливістю, яку вони ненавидять більше, ніж невгоди. Тому прості люди повинні любити мене, бо я завжди ціною крові воював за мужність, і лиш завдяки цьому вона нині зодягнена в парчу, п'є з золотих бокалів, прикрашається коштовним камінням, має гроші, виїздить, як королева, оточена слугами, як імператриця, і пошаною, як богиня".

Роксолана поглянула на венеціанця. Той навіть не стежив за виразом її обличчя — такий упевнений був у дії послання. Мабуть, уже не вперше возив отакі шовкові звойці, повертаючись, обтяжений коштовними царськими дарунками. Але ж вона не цариця! Чому цей Аретіно не писав їй тоді, коли вона ще пропадала в безвісті султанського гарему? Не знав про неї, бо не знав і весь світ? Тоді навіщо ж хвалиться своєю неперевершеною проникливістю розуму?

Аретіно писав:

"Які колоси з срібла й золота, вже не кажучи про колосів, зроблених з бронзи й мarmуру, можуть зрівнятися з тими статуями, які я воздвиг папі Юлію, імператору Карлу, королеві Катерині, герцогу Франческо? Вони вічні, як сонце.

Вершина радості існування — любов. Ви жриця любові, і я вітаю Вас так само, як найрозкішніших красунь землі й неба і як дівчаток-массаре, що вдовольняють усі мої бажання.

Я живу потом чорнила, світло якого не може бути погашене вітром злостивості, не може бути затемнене хмарою заздрощів. До підніжжя мого трону найбільші володарі складають золото, ланцюги, чаші, розкішні тканини, багатий одяг для мене й прикраси для моїх аретінянок, вишукані вина й райські плоди, все, чим багата щедрість. Але — для мого нестримного марнотратства не вистачило б монет усього світу. Коли б навіть єгипетські піраміди слугували мені рентою, я пустив би їх в обіг. Отже, аби нам жити, а все інше жарт.

Я в захопленні від вашого непереможного духу..."

Роксолана згорнула шовк, віддала служебці, кивнула посланцеві:

— Відповідь передасть вам Ібрагім.

Венеціанець позадкував з покою, а вона дивилася на його Широку чорну, як у Аретіно па медалі, бороду й сміялася в душі. Вже вигадала, як помститися хвалькуватому венеціанцеві і його посланнику. Сміються з усіх можних Європи, а вона посміється з них. Ще могла б зрозуміти й простити лестощі, викликані страхом, але за плату?! Бач, навіть султанів капудан-паша Хайреддін спокусився на лестощі й обдарував цього словохвальця награбованим золотом. Вона нікого не грабувала й не має наміру цього робити. Даремні сподівання. І даремно витрачав гроші на підкуп кизляр-аги слухняний посланець Аретіно.

Чомусь згадався Роксолані колишній султанський ібрахор Рустем з його похмурими дотепами. Той би сказав: "Ще річки не видно, а він уже штани підкачав". Рустем з малого, привезеного з Боснії раба дійшов до начальника султанських стаєнь, тоді даровано йому титул паші, і вже був би він, напевне, візиром, якби Ібрагім під час

перського походу не згадав про нього,— згадав, як любив Рустема султан за його безжальний гумор і нещадний язик, і мерщій дав Рустемові санджак на крайньому сході імперії, десь коло Вірменії, в диких горах, серед каміння й снігів. Хитрий Ібрагім усував усіх улюбленців султанових, щоб самому неподільно володіти душею падишаха. Коли б сила та воля, він і її усунув би й знищив. Але як вона могла забути про Рустема? Ось чоловік, народжений для султанського дивану! Гасана вже недосить, їй потрібні помічники впливовіші й могутніші, бо тепер її помічники — це помічники султанові.

Поки не забула, мерщій написала султанові в Едірне про Рустема-пашу, приклавши до листа пасмо свого волосся. Тоді сіла за лист до П'єтро Аретіно.

"Ми доводимо до відома сеньйора Аретіно,— писала вона,— що посланець Ваш прибув до нашої золотосяйної столиці і вручив нам Ваше послання, і Всевишній свідок тому, скільки радощів і втіхи принесло нашому серцю Ваше полум'яне слово. Ми уважно вивчили Ваш лист і сповнилися повагою до Ваших здібностей і до Вашої мужності, за яку Ви так доблесно змагаєтесь. Отож, це воля бога, якій Ви маєте скоритися і згодитися з його присудом і веліннями. Ось тому ми написали Вам цього дружнього листа і надсилаємо його до підніжжя золотого трону Вашої слави через слугу Вашого, який прибув до нас з божою поміччю і відбуде з божим покровительством здоровий і неушкоджений. Зрештою, я не знаю, що Вам ще сказати таке, що становило б таємницю для Вашого високого розуму. На знак дружби і для того, щоб цей лист не виявився пустим, що принесло б Вам душевну незлагодку, я надсилаю Вам дні пари штанів, гаптованих золотом ззаду й спереду, і шість носовичків з найтоншого шовку, а також рушник, все в одному згортку.

На цьому бажаю вам здоров'я і розквіту Вашого незвичайного таланту. Найпокірніша слуга Хасекі Султанша".

Відіслала з Ібрагімом листа й пакунок для П'єтро Аретіно, сміючись у душі над "секретарем світу" і уявляючи, як з'явиться він перед своїми мессаре в гаптованих золотом у місцях найнепривітніших османських шароварах. Посміятися над своєю вигадкою не мала з ким. От коли б справді був тут Рустем-паша, той би сказав: "Хай носить на здоров'я. Благочестя ховається в шароварах". Той чоловік насміхався над усім світом. Платив світові ненавистю за те, що його малим запхнув у сидельну суму османський емін і привіз до Стамбула, кинув на стайню між коней, де хлопець мав жити або вмерти, де він ріс, позбавлений усього людського. Виріс такий лютий, що, коли його вкусив султанський кінь, він укусив коня! Здавалося, з повагою ставився хіба що до падишаха та до Роксолани, і то не за те, що вона султанша, а завдяки її походженню. Сам запропонував султанові, що навчить Роксолану їздити верхи. Ще коли вона не мала влади, за життя валіде й Ібрагіма. Який галас здійнявся тоді при дворі! Навіть великий муфтії зауважив султанові, що такий вчинок султанської жони не узгоджується з шаріатом. А що їй до їхніх законів? Може, в леї в ігрові дикий шал скіфів і мужність амазонок? Може, народилася вона, щоб скакати на коні по степах, а не нідіти за дерев'яними решітками Топкапи, хай і позолоченими?

Рустем тоді сказав: "Звичай усіх злочинців — не питати людину про майбутнє і

ніколи не зважати на минуле. А що чоловік без минулого? Обідраний і голий, мов жебрак біля мечеті".

Він мав приїхати й навчити їздити на коневі Міхрімах. Від спілкування з такими людьми, як Рустем, відчутнішим стає сама суть життя. Як вона могла забути про нього, як могла?

РУСТЕМ

Так ніби він не звик до того, що його завжди забували. З ким був, ті пам'ятали, бо ненавиділи. Щезав з очей — викидали з пам'яті. З ненавистю так само, як і з любов'ю. Тільки й того, що одну викидають з пам'яті, а другу — з серця. Далекий боснійський рід Опуковичів, з якого він походив, мабуть, просто забув того окатого п'ятирічного хлопчика, якого тридцять років тому вхопив султанський емін, видерши з рук нещасної матері. Там коли хто й пам'ятав його, то хіба що рідна мати Івіца. Коли не вмерла від горя. А так — сам па світі, як місяць у небі.

Мабуть, йому пощастило, що кинуто було його до етапні. Згодом він навіть у згадках не хотів вживати цього брутального слова "кинуто", замінивши його почесним "приділено".

Там, серед тугих запахів султанської стайні, серед пирхання коней і лайок старших стайничих, минало його дитинство, і, здається, мало б проминути і все його життя. Поволі він звик до теплого, нудотного дихання стайні. Позбавлений волі і бажань, просякнутий власним і кінським потом, прикутий до цих чотириногих загадкових створінь, підпорядкований їхньому норому. Стайня пригнічувала, не даючи ніколи спочинку, але водночас і визволяла від загрозової влади величезного світу, який лежав за її цегляними порогами, відлякуючи боснійського хлопця своєю незбагненністю й жорстокістю. У стайні тільки ти й коні, і ти мовби дужчий за інших людей, завдяки дикій силі коней, і нічого людського вже тобі не залишилося. Стайня накидала свої обов'язки, але водночас звільняла від усього, що людину переслідувало, дратувало й мучило. Коні були завжди тільки кіньми, натомість люди, як відомо, стають усім на світі, і ніколи не знаєш, чого від них ждати.

Малий Рустем (бо так названо його, відібравши батьківську віру і материнське ім'я Драган) зовні незграбний, ведмедкуватий, як усі боснійські хлопці, коло коней мовби перероджувався, ставав меткий, вмільний, ніхто на стайні не міг з ним зрівнятися, і коні, здається, відчули це його вміння, а султан Сулейман, який, згадуючи свою молодість, Часом приходив на стайню кувати коней, похваляючись, що заробляє собі на хліб, помітив і виокремив Рустема, і незабаром того приділено (тепер уже справді приділено) для догляду за султанським вороним конем. І вже ніхто так не вмів одтоді догодити Сулейманові, ніхто не вмів так вичистити й засідлати султанського коня і так підвести його повелителеві, як цей похмурий боснієць, і Рустема зненавиділа стайня, тоді зненавидів султанський двір, зненависть, як вогонь по сухій траві, перекинулася на військо, мало не на весь видимий світ, бо світ ніколи не прощає успіху.

Попервах Рустем нічого не помічав. Жив серед коней, пильнував, щоб вони були вчасно розсідлані, вищітквані й витерті до блиску, мали звільглий овес у жолобах і

свіже сіно, виводив разом з іншими своїми товаришами коней на проводку, а ночами, коли ніхто не бачив, ганяли їх, щоб не застоювалися. Коні лякалися темряви, надимали животи під попругами, дрібно тремтіли, стригли вухами, шкірили великі жовті зуби, переступали з ноги на ногу, шулилися. Коли ж виривалися з задухи стайні, голосно й радісно іржали і несли своїх вершників у темряву, в безмежний простір, а ті сиділи на конях насторожені, чуйні, дикі від волі, вже й забувши, коли були людьми (бо позоставалися ними лише вві сні), і здавалося їм, що життя — це тільки отаке несамовите скакання на коні, а все інше — набридливі обов'язки, нудьга і нікчемність. Коні були слухняні, незрадливі, вони мчали у безвість, у темряві й у місячному сяйві, тугий вітер бив у обличчя вершникам, і вітер той мовби теж мав масть цих коней — вороний, як крило нічного птаха, жовтий, як лисячий хвіст, гарячий і смердючий. Кінські копита били в землю глухо й понуро, під такий перестук копит ці коні мчатимуть своїх вершників і в смерть. Рустемові часто вчувався той перестук навіть крізь сон, але він не лякався, не прокидався, облитий холодним потом, спав далі, а коли й пробуджувався, то лиш для того, щоб навести лад у стайні. Іноді коні не знати чого лякалися вночі в своїх стійлах, і тоді вгамувати їх можна було лише нелюдським криком, кинувшись безстрашно між них, завдаючи навсібіч ударів з жорстокістю, яка панувала лише між людьми. Коні втихали вмить і вже не тривожилися.

В султанській стайні Рустем найліпше вмів погамувати розшалілих коней і виявляв при цьому стільки жорстокості, що його мимоволі остерігалися всі інші стайничі, хоч ніхто з них не належав далєбі до ангелів, були люди шорсткі, кляті, ненависні. Серед цих самотніх, мовчазних людей Рустем ріс ще самотнішим і мовчазнішим за них. Високий, понурий, кривоногий, з якимсь засняділим обличчям, схованим у цупких чорних заростах, 'цей чоловік користувався такою загальною зневагою й нелюбов'ю, що прихильності до нього султанові ніхто не міг ні витлумачити, ні просто збагнути. Рустем бачив, якою ненавистю оточений, але не запобігав ні перед ким, не лякався ворожості довколишнього світу. В його непокірливій боснійській голові зродилася думка не тільки помсти цьому світові, а навіть його нищення всіма доступними засобами. Але чим він міг помститися? Зневагою, яку міг виказувати, вивищившись над усіма завдяки незбагненній прихильності Сулеймана? Та чи досить мовчазної зневаги, коли довкола торжествує жорстокість? До того ж прихильність і милість падишаха можуть минути так само несподівано й незбагненне, як і зродилися,— і тоді ти лишишся безпомічний, відданий на роздертя й пожертя, безсилий і беззбройний. Людина в цьому світі повинна мати свою зброю. Як хижак — ікла й пазурі, як змія — отруту, як бог — громи й блискавиці, як жінка — красу й поваб. Не треба думати, що Рустем прийшов до такого висновку свідомо. Опір народжувався в ньому мовби сам по собі, викликаний самим життям, неволею й недолею, надто ж довколишньою жорстокістю. Так само, як безстрашно кидався він поміж ошалілих коней, став Рустем встрявати в людську мову, кидаючи туди зрідка злі, насмішкуваті слова, коротку лайку, знущальні вигуки. Згодом відчув у собі справжній дар лайки. Він лаявся майже з геніальною грубістю. Ті, кого він лаяв, не могли йому цього простити і ненавиділи

Рустема ще тяжче, а він запалювався від того ще дужче, творив свої лайливі слова невтомно й щедро, викликаючи захват у сторонніх слухачів і ненависть у тих, кого лаяв.

— Аллах проти всіх, і я теж проти всіх. А всі проти мене,— казав Рустем.

Він був самотній, як аллах.

Може, відчув те султан Сулейман, який, власне, теж був безнадійно самотній на цім світі, і возвисив Рустема, зробивши його згодом начальником султанських стаєнь — ібрахором. Здається, було тільки троє людей у безмежній імперії, з якими падишах любив розмовляти: улюблена дружина його Хасекі, всемогутній Ібрагім і цей похмурий боснієць, просякнутий гострими запахами кінського поту й кінської сечі. Султанові подобався похмурий Рустемів гумор і нещадний його язик. Сам належав до людей похмурих, але вимушений був ту похмурість поєднувати з величчю, бо того вимагало його становище. Тому залюбки слухав чоловіка, не скутого ні обов'язком, ні становищем, чоловіка коли й не вільного до кінця, зате свавільного. Тридцятирічним Рустем уже мав звання паші, хоч не відзначився ні в битвах, ні в чомусь іншому, а вмів тільки доглядати коней, сідлати їх, скакати на них і жити з ними.

Ібрагім, який ревниво прибирав усіх, хто норотив зайняти бодай найменше місце в султановому серці, залишався безсилий лише перед двома: перед Роксоланою, чари якої перевищували його хитрощі, і перед Рустемом, може, єдиним чоловіком в імперії, який говорив усе, що думає, і просто вбивав своїми словами. Про Ібрагіма, коли той став всемогутнім великим візиром, а тоді вже й називався другим султаном, безжально винищуючи всіх супротивників, Рустем сказав: "Якби сам аллах прийшов на землю, то і йому б Ібрагім звелів накинути па шию чорний шнурок".

Ібрагім відплатив ібрахору, вирушивши в похід проти перського шаха. Коли зимував у Халебі, прислав Рустемові в Стамбул фірман, яким давав йому санджак Діярбекір, на самому краю імперії, коло кизилбашів. Височезні гори, вічні сніги, пустельність, свавільні ріки, що метаються по рівнині, міняючи свої русла, дикі племена, які ніколи не вгамовуються. Але названо тебе нашою — їдь на врядування. Рустем попросив султана, щоб його залишили в Стамбулі коло стаєнь, та Сулейман не захотів втручатися в дії свого всемогутнього улюбленця.

"Ось приїде Ібрагім з походу, тоді скажу, щоб тебе повернув назад".

Та, мабуть, забув, а може, й сказав, але Ібрагіма незабаром убито, і нікому було виконувати султанове повеління,— так Рустем залишався в Діярбекірі. Знав, що прихвоснів при дворі цілі хмари, тож продертися крізь них, щоб дістатися до султана, годі й думати. Хоч тепер, як санджакбег, Рустем вимушений був мати справу з людьми, але однаково не міг позбутися відчуття самотності, про яку забував лише тоді, коли залишався з кінськими, коли йшов до стайні, де було чисто, як у мечеті, а тяжкий запах кінської сечі й гною мовби відгороджував його від метушняви й нудьги світу.

Знов, як і колись, любив Рустем (тепер уже паша з пишним супроводом) їздити верхи на копі ночами, скакати по бездоріжжю під чужими зорями, не знати куди, не знати навіщо.

Самотній, як чужа зоря на вечірньому небі.

На все життя запам'ятав останню свою ніч в Діярбекірі. Як скакав увечері на коні, а між деревами гнався за ним вузький, мов ниточка, золотий серпик місяця-молодика, ковзав по небу нечутно, загадково, не відставав і не переганяв, але от дорога зробила закрут, і місяць опинився далеко попереду, і тепер уже він утікав, а Рустем доганяв його і не міг догнати. Тоді дорога вистрибнула зненацька на темну округлу вершину, всю в високих деревах, і місяць упав униз і тепер проковзував між стовбурами, мало не коло коріння, але тут дорога знову пішла в долину (Рустем відчував це, зсовуючись під вагою власного тіла на передню луку сідла), кінь ніс вершника вниз, нижче й нижче, земля під копитами вже не видавала повного звуку, як на вершині, а м'який, приглухий, копита не стукали, а мовби чалапкали, дерева розступалися ширше й ширше, внизу розлягалася безмежна тьмаво-голубувата рівнина і над нею — величезне, так само тьмаво-голубувате небо, і десь на страшній висоті, над самою Рустемовою головою, висів серпик молодика. Тепер місяць висів непорушне, але хоч як Рустем гнав коня — далеке мертве світило не наближалось, було недосяжне, як доля.

Рустем притримав коня, пустив його ступою, довго так їхав, як чоловік, що не має куди поспішати. І тут, посеред ночі, на незнайомій дорозі наздогнав його султанський гонець із Стамбула і вручив фірман од самого падишаха. Гонець з дев'ятьма охоронцями мав скакати з Стамбула вдень і вночі, роблячи лиш необхідні перепочинки в караван-сараях і ханах, щоб вручити султанський фірман паші там, де й коли його знайде, і фірман мав бути прочитаний негайно, і так само негайно мало виконуватися веління падишаха.

Чауші присвічували Рустемові запаленими сухими гіллячками, поки той ламав печаті на дорогоцінному посланні й, голосно дихаючи, повільно читав фірман. Султан кликав його до столиці, давав високе звання візира, вводив у свій диван і велів, кинувши все, прибути якомога швидше до підніжжя його трону.

Галузка згасла, і ніхто не бачив виразу обличчя похмурого паші після прочитання фірману. Рустем зітхнув, подумав сам собі: "Назовуть візиром — однаково, що дадуть змію в руки: втримати не зможеш, бо слизька, а випустиш — зітнуть голову". Але змовчав, поклав на знак покірливості фірман собі на голову, тоді поцілував султанську тогру, гукнув своєму супроводу майже жваво:

— На Стамбул!

З ненавистю згадував згаяні на краю землі кілька років свого життя. Лиш тепер відкрилося, що для його безпощадного ума немає належної поживи там, де самі підлеглі, де всі його слова сприймаються з рабською покірливістю. Земля і люди були тут у його неподільному володарюванні, вперше в житті своєму мав під орудою не самих тільки коней, але, хоч як це дивно, втіхи це не приносило ніякої, нудьга заповнювала всі Рустемові дні, нудьга незбагненна і безпричинна, і лиш тепер, прочитавши султанський фірман, яким кликано його до Стамбула, збагнув:

народжений, щоб насміхатися не з тих, хто нижче, дошкуляти не дріб'язкові й

безсилості, а тільки силі найбільшій, найгрізнішій. Там справжнє життя, бо там небезпека, гра з вогнем, і навіть коли загинеш через свій нестримний язик, то й тоді буде радісніше, ніж нидіння отут у чорта за пазухою, бо згинеш не остаточно, не безнадійно, зостанеться по тобі пам'ять, зостануться слова — злі, правдиві, неповторні.

І найжахливіша доля може обернутися несподіваним торжеством. Рустем повертався до Стамбула сповнений похмурої гордості. Згадали! Його згадали! Коневі за всі його страждання й терплячість у походах кидають оберемок сіна, а чоловікові що? Коневі — паші, а чоловікові — пашу?

Він вирушив до Стамбула, не гаючись, без жалю й спогадів покинув свій санджак, не злазив з коня так довго, що змучилися навіть звичні до переходів султанські гонці, а Рустем сміявся:

"Кого там за що роблять пашами, а мене зробили за те, що люблю на конях їздити!"

В Копї його ждав султанський дарунок: породистий кінь У коштовній збруї і перо з діамантом на тюрбан.

"Раю без мого султана я не знаю!" — сказав Рустем, але обличчя мав таке похмуре, що ніхто йому не повірив.

У величезному караван-сараї Султан-хан за Коньєю Рустема зустрів великий кінний загін, посланий Сулейманом, бо султанський візир мав подорожувати не самотою, а з військом. Рустем розумів, що його випробовують на відстані, ще й не підпускаючи до столиці та до підніжжя трону. Вимушений був прикусити свого злого язика і проголошувати слова, геть невластиві для нього.

— Хай продовжить аллах тінь на землі нашого великого султана Сулеймана,— звертаючись до вершників, промимрив Рустем.— Вісім літер його імені — мов криваві зорі, що посилають свої промені до самих країв всесвіту.

Легше було б проскакати, не злазячи з коня, місяць або й три, ніж таке сказати, але не було ради. "Ось засяду в султанському дивані,— понуро думав Рустем,— там уже скажу їм усім. А поки туди пробираєшся, треба наступати собі па хвіст. Переходячи через міст, і ведмедя дядьком назвеш, а свиню тіткою".

Він глав і гнав коня, не даючи перепочинку своєму візирському війську, їхав через Ілгин, Акшехір, Чай, Кютах'ю, переважну більшість караван-сараїв поминав, не зупиняючись, кепкував з тих, хто ласим оком позирав на притулки для подорожніх: "Понатикано тут цих караван-сараїв, мов гріхів людських. Але то все для верблюдів, а не для благородних коней!"

Ще раз виїхали йому навстріч султанські посланці з дарами. Султан жалує з пречистого і чесного свого тіла шаровари непорочності, халат доблесті і футуввет-наме — грамоту на владу. Рустем поцілував копито коня султанського посланця.

Змучився сам, змучив людей і коней, прискочив до Стамбула в сподіванні, що його одразу прийме сам султан і урочисто введе в диван, натомість йому звелено ждати в тому самому домі, який займав, ще коли був іраخورом, а тоді з'явився колишній яничар Гасан-ага і повів Рустема до султанші Роксолани.

Роксолану колись султанський іраخور учив їздити верхи па коневі. Наука була

недовга, бо учениця виявилася тямущою, Рустем, здається, лиш один раз підсадив султанську жону в сідло, ніякого спогаду в ньому від доторку до цієї вельможної жінки не зосталося, бо жінки взагалі в ньому не лишали ні спогадів, ні враження. Тепер не знав: дивуватися чи лютувати від такої химерної зустрічі, бо ж замість султана — тільки султанша. І для цього чоловік проскакав на коні через усю імперію? Може, щоб подивитися на султаншу? Але що в неї побачиш? У жінки, як і в коня, найголовніше — шия, коліна й копита (ці останні Щоб не кришилися і були високі). Проте в коняки все це відкрите, в султанші ж — закрите навіки від усіх сторонніх поглядів.

Все ж він трохи втішився від своїх думок і йшов за Гасан-агою по заплутаних переходах Топкапи, звеселяючи себе посміхом: "Ось поглянемо на султаншині копита".

Роксолана вразила його такою ласкавою неприступністю, що він остовпів, насилу зігнувся в поклони, а рота розтулити так і не зміг.

— Рада бачити тебе, візире,— лагідно мовила султанша. Незграбний боснієць хитнув головою, але на слово не здобувся.

— Ми з його величністю султаном хочемо просити тебе... Просити? Коли це султани когось просили?

— Просити, щоб ти взявся навчити їздити на коні нашу ніжну Міхрімах.

Рустем заляк. Названо його візиром лиш для того, щоб учив їздити верхи вельможну шмаркачку? Ну, скажімо, це вже не рабиня, як то було колись з її матір'ю, а високородна принцеса, і підсаджуватиме він у сідло вже не рабське м'ясо, а благородну султанську плоть, але що ж змінилося для нього? Був простий раб, стайничий, начальник султанських стаєнь, паша і санджак-бег (дикі племена мали тремтіти від самої згадки його імені, але щось він там не помітив того тремтіння), тепер має найвище звання візира, а лишається й надалі простим конюхом. Може, ця маленька загадкова жіночка жартує? Вона слов'янка, а вредніших за слов'янок у поводженні з чоловіками чи й знайдеш на світі. Учити принцесу Міхрімах їздити верхи? А кого ще вчити? І де ж диван, у якому мав засісти візир Рустем-паша?

Він стояв так довго і з таким збаранілим виразом на обличчі, що Роксолана засміялася й махнула рукою:

— Бачу, яка це для тебе радість, візире. Я передай його величності султану. А тепер можеш іти. Гасан-ага скаже тобі, коли маєш приступити.

Знову вів його Гасан-ага палацовими переходами, але тепер уже Рустем кепкував у душі з самого себе. Згадував, як у корані сказано про коней: завжди тільки благородні. А вершники — тільки вірні. Благородство вершникам і не снилося. Отак і йому. Навіть до конячого благородства не доросте ніколи. Завжди і вічно лишатиметься вірним.

Згадав, як їздив тоді з султаншею. Попервах біг поряд з її конем, не наважуючись триматися навіть за стремено. Тоді вона запрагнула їзди справжньої, він вимушений був теж сідати верхи, проте мав триматися завжди тільки позаду, так що кім'яхи землі з-під копит Роксоланиного коня летіли на нього, били йому в обличчя, заліплювали уста й очі, але пахли такою надією, що Рустем сміявся в душі. Тепер його названо візиром, а кім'яхи землі з-під копит коня султанської доньки знов заліплюватимуть

йому обличчя. Що ж змінилося? Як подумати, то мала втіха стати пашою або й візиром. За що тут стають тим або тим? Один став пашою за те, що вмів свистіти по-пташиному, інший готував, як ніхто, чорну квасолю, ще інший читав султанові перських поетів перед сном так занудливо, що султан засинав після першого бейта, ніколи, власне, й не чуючи читання. А він сам став пашою за те, що вмів розсмішити похмурого Сулеймана. Окрім того, ніколи нічого не просив у султана ні для себе, ні для будь-кого, ні в що не втручався і не викликав заздросів. Не викликав, поки не вилазив з конячих стійл. А став пашою, назвали його візиром — і вже все тут у столиці сколотилося, і, поки він доскакав од свого Діярбекіра, вже йому не диван, а самі кім'яхи з-під копит коня султанської доньки. Від кого тут залежить твоя добра слава? Від людей, які самі нею ніколи не відзначалися?

ПОЖЕЖА

Про столицю казали: "Якби Стамбул не горів, усі пороги в ньому були б золоті". Або ще: "В Стамбулі пожеж хоч одбавляй, а в Анатолії податків хоч одбавляй".

Рустем-паша вранці був з своєю сановною ученицею на Ат-Мейдані. Міхрімах не схожа була на свою матір. Та одразу збагнула науку молодого стайничого, а ця маніжилася й дурила голову новоспеченому візиру, так ніби заповзялася вивести його з терпцю. Марні сподівання! Рустем тихцем спльовував у жорстку під ноги коневі, терпляче вихекував, тюпаючи поряд з занудливою вершницею, тепер уже твердо знаючи, що в диван він в'їде коли й не на власному коневі, то слідом за конем, який везе на собі Міхрімах. Коли підсаджував на коня султанську доньку й відчував під твердою рукою своєю м'яку вельможну плоть, мовби аж здригалося щось у ньому. Дивувався й ненавидів себе. Помічати чиєсь тіло означало помічати й тіло власне. А він досі, здається, й не зауважував його, вигострюючи на бруску ненависті свій непокірний дух. Він сердито сплюнув від неприємного відкриття і зробив це так одверто, що Міхрімах помітила й стала вередувати ще дужче, ніж завжди. На щастя, Рустема порятувала того ранку пожежа.

Загорілося далеко, аж по той бік Халіджі на корабельних верфях і в єврейській дільниці Хаскйой, але вогонь одразу перекинувся через затоку, а ще швидше полинув по Стамбулу розпачливий крик: "Янгуйн! Янгуйн!" — "Пожежа! Пожежа!" — і все живе бігло в той бік, де панувало полум'я, одні бігли з обов'язку, другі — з цікавості, треті — позловтішатися. Гасити пожежу мали право тільки яничари. Хоч коло кожного дому повинна стояти велика діжка з водою і хазяїн зобов'язаний був тримати драбину заввишки з свій дім, що згідно з приписами не міг перевищувати двох поверхів, лити ту воду на вогонь могли тільки яничари, що наглядали за міською дільницею. Вони прискакували на пожежу перші, оточували палаючий будинок, відганяючи шаблями навіть господарів, коли бачили, що в домі є щось цінне, мерщій тягнули з вогню, а так ждали, поки згорить, знаючи, що срібло й золото перетвориться на зливки, які легко знайти в попелі, а все інше не мало для них вартості.

Щойно зачувши крики про пожежу, Рустем збагнув, що може відкараскатися від примхливої принцеси, і сміливо притримав коня Міхрімах.

— Ваша високість...

— Що тобі?

— Дозвольте сьогодні припинити нашу науку. Міхрімах зиркнула на нього поверх яшмака своїми очиськами, в яких зібрано було все найлихіше і від султана і від султанші. В Рустема засмоктало під ложечкою від того погляду, на яzikові йому так і крутилися слова тяжкі, як каміння, але загнав ті слова в такі глибини, звідки не могли видобутися. Намагаючись надати покірливості своєму грубому голосу, понуро сказав:

— Пожежа.

Гадав, що цим пояснив усе. Але Міхрімах була іншої думки:

— Пожежа? То й що? Погорить і перестане.

— У себе в Діярбекірі я звик...

— Тут Стамбул. А в Стамбулі є кадій, який за все відповідає. Рустем не стерпів:

— Ваша високість! Ви не знаєте цього старого ошуканця? Йому хай згорить хоч і весь Стамбул, він дутиме в одіту дудку:

"Нічого не бачив. Нічого не знаю".

Йй усе було байдуже. Як то сказано: і каші не хоче і по воду не йде.

— Згорить, то хай і згорить.

— Ваша високість, а хасси!

— А що це таке?

— Дільниці Стамбула, які належать султанові й султанській родині.

Вона задумалася на короткий час.

— Належать? А що належить мені — ти можеш сказати? Ну, гаразд. Тобі так кортить на ту пожежу?

— Я взяв би своїх людей. Все ж я візир його величності.

— Там є ще кілька візирів. Та коли вже так хочеш... Відпровадь мене до Топкапи.

Так Рустем здобув собі волю.

З пожежею було тяжче, ніж з султанською донькою. Перше, що в Стамбулі стояла страшенна липнева спека. А друге: видати з усього, не обійшлося без зловмисників. Бо як би інакше пожежа переметнулася через Золотий Ріг, гігантськими перескоками помчала по столиці, захоплюючи нові й нові дільниці? Кілька дільниць вигоріло на попіл, пожежа знищила поставлений ще Фатіхом палац Ескі-Серай, згорів наповнений в'язнями зіндан, пішов димом великий дерев'яний базар, загинула бібліотека Матяша Корвіна, вивезена Сулейманом з угорської столиці, вогонь добрався навіть до кам'яного Бедестану, на якому розтопилася олов'яна покрівля.

Слідом за пожежею, ніби принесений таємничими злими силами, вповз у столицю чорний мор, і смерть косила людей тисячами, не спинялася й перед порогами палаців — так помер великий візир Аяс-паша, залишивши гарем з ста двадцятьма дітьми і згадку про себе, як про найдурнішого з усіх знаних візирів. А що дурні завжди мстиві, то багато хто зітхнув полегшено, почувши про смерть Аяса-паші. Навіть Роксолана не стримала своєї радості перед Сулейманом, хоч і знала, що гріх радіти чужій смерті.

— Може, й ліпше, що мор прибрав Аяса-пашу, мій султано.

— Він був вірний мій слуга,— зауважив Сулейман.

— Та й того! Слугувати можуть і речі неживі. А паша і за життя був мовби мертвий, бо не мав у собі слова. Людина ж, позбавлена слова,— гірша за звіра. Нащо їй жити?

— Своєю шаблею він показав, що живіший за живих.

— Кому ж показав? Убитим?

— Коли приходив до тебе, то хотів сказати, що то він розкрив мені очі на зрадливість Ібрагіма. Хотів, але не вмів сказати.

— То й ліпше. Однаково б я не повірила. Хіба то не сам падишах розпізнав мерзенного грека? А цей нещасний Аяс-паша ніби належав до тих, кому доручено, щоб дурість не вичерпувалася на сім світі. Хоч, може, дурні теж потрібні, щоб видно було розумних. Кого тепер поставите великим візиром, мій повелителю?

— Найрозумнішого. Лютфі-пашу.

— А хіба Рустем не розумніший?

— Ще молодий. Має час.

— Ви досі не ввели його в диван.

— Не було нагоди. Смерть Аяса-паші дала нагоду.

— Ще й пожежа,— нагадала Роксолана.

— Мені передали, що Рустем-паша виловлює зловмисників. Він не мав можливості відзначитися на війні, хай спробує зробити це на пожежі.

— Хіба не можна погасити?

— На все воля аллаха. Що горить — має згоріти.

— А коли весь Стамбул?

— Тоді аллах подарує нам ще кращий Стамбул. Як сказано: "Бог купив у віруючих життя і їхнє майно, платячи їм за них раєм".

Диван коли й не налякав Рустема, то геть розчарував. Здалеку загадковий, таємничий, загрозливий і неприступний, зсередини диван видався Рустемові зібранням набундючених баранів. Аяса-паші вже не було, але ще мовби жив його дух серед цих килимів, притишених голосів, гнітючого мовчання. Султан мовчки споглядав кам'яними очима на своїх візирів, нікого не впізнаючи, нікого не допускаючи ні до мови, ні до думання, і під тим поглядом чоловік почував себе ніби бараном, чи що. Не диван, а купка баранів. Аяс-паша був дурний, як баран. Лютфі-паша впертий, мов баран. Євнух Сулейман-паша жирний, як баран. А він сам, Рустем, хлялий, мов баран після сніжної зими. Щастя, що в Стамбулі лютувала пожежа, і він знову кинувся туди, захопивши з собою яничарів, метався серед попелищ, когось ловив, кидав у зіндани, за кимсь ганявся, когось переслідував, падаючи з ніг від втоми й запопадливості, весь закіптюжений, мов кюльханбей, з якого глузує дітлашня. Тепер уже не мав часу на свої глузи, зате глузували з нього стамбульські нероби-левенди: "Старається, ніби хоче понести два кавуни під пахвою".

А пожежа, мов лютий небачений звір, вгамувавшись у великому Стамбулі, несподівано перелетіла вночі через Босфор, запалав Ускюдар, здійнялася там безладна стрілянина, так ніби ввірвався туди ворог, хоч звідки б міг він узятися в самому серці

грізної імперії.

Рустем з яничарами і кінними чаушами негайно переправився на той берег і пропав на кілька днів, мовби загинув у вогні, але зродився з попелу живий і здоровий, тільки ще закіптюженіший і геть захриплий. Пожежа нарешті відступила, тепер тільки дотлівало те, що не згоріло остаточно, погорільці розгрібали попелища, мостилися ставити нові доми, кожен при цьому мріючи захопити ділянку більшу, ніж мав, або ж присунутися ближче до головного стамбульського водоводу, що йшов уздовж Киркчешме.

Рустем з'явився перед Міхрімах так само слухняний, як і досі, притримував повіддя її коня, тьупачив слідом, коли султанська донька їхала скоком.

— То як, загасив пожежу? — поцікавилася вона.

— Само погасло.

— Чому ж гибів там стільки?

— Ловив паліїв.

— І впіймав?

— Трохи.

— Хто ж вони?

— Козаки.

— А що це таке?

— Ніхто не знає. Звуться так, ось і все. Прискочили з-за моря на човнах. У Сінопі попалили все, пограбували, захопили коней — і сюди.

— Не злякалися Стамбула? — А чого їм боятися?

Міхрімах зупинила коня, довго дивилася на візира. Бачила багато спокійних людей, серед них найспокійніший — батько її султан Сулейман, але такого чоловіка, як цей колишній султанський конюх, чи й знайдеш ще на світі.

— Чом же не розповіси про них?

— А що розповідати? Вони доскочили до Ускюдару, а я наскочив на них. Нас було більше — ми й зверху. Сімдесят і двох одвіз в Еді-куле. Ватажка їхнього теж. Тепер гризе свої кайдани.

— Як то гризе?

— Зубами. Лютий чоловік і силу має несамовиту. Міхрімах вдарило в голову: це з України, з матеріної землі! Розповісти їй! Негайно! Але ж була не просто дівчиною, а султанською донькою, настрої мінялися в неї з такою швидкістю, що й сама не встигала дивуватися. Вже наступної миті загукала:

— Поведи мене туди!

— Куди, ваша високість?

— О аллах, який ти недотепа! До того козака! Я хочу його бачити!

— Козак — поки на волі. А в Еді-куле ні козака, ні чоловіка.

— Хочу його бачити!

— Ваша високість, навіть імам не допоможе повішеному.

— Сказано тобі! Піді скажи моїм євнухам — вони проведуть мене й без тебе.

Євнухи стовбичили на Ат-Мейдані, не спускаючи з ока Рустема-пашу й Міхрімах, так ніби візир був кіт, а принцеса — пташка або миша.

— Ці проведуть,— промурмотів Рустем.— Ці проведуть і заведуть куди хоч. А вам би, ваша високість, не треба в те паскудне , місце.

— Не твоє діло!

— Я тільки до того, що коли віз розбився, то завжди знайдуться охочі вказати дорогу, та тільки ж їхати нема на чому. | У Міхрімах знову змінився настрій:

— Не хочу я туди їхати. Це, мабуть, так страшно. І цей козак... Як його звати?

— Козак та й усе.

— Ім'я!?

— Що ім'я? Для мертвих — все однаково. Сьогодні його ще звать Байдою. А звелить його величність султан — і...

— Байда? Що це?

— А хто може знати? Мабуть, чоловік, який любить пити та гуляти, ну й знічев'я помахує шабелюю.

— Я пошлю йому ласощів.

— Ваша високість, які ж ласощі для чоловіка, що йому завтра відрубають голову? Вже коли посилати, то меду та горілки.

— Що це таке?

— Напої, які вживають християни, щоб піднести дух.

— Хіба не підносить духу молитва?

— Молитва — для правовірних. Від неї вони навіть п'яніють так само, як від крові.

— Як ти смієш? Правовірні п'ють тільки воду.

— Ваша високість, водою вони вже запивають. А п'ють кров. Від неї й п'яні. Як сказано: "Купайтеся в крові їхній".

— Пошли тому козакові все, що треба. І скажеш мені завтра. А в самій знов колотилася думка: "Розповісти її величності султанші! Негайно розповісти матері! Бо це ж з її землі! Чи всі там такі?"

А до Рустема знов прискіпливо:

— Хіба ніколи не було більше козаків у Еді-куле? Чом я не знала?

Він був спокійний:

— Ваша високість, вони не добиралися до Еді-куле. Занадто далеко. А цей добрався. Забув про мудрість: перш ніж украсти мінарет, приготуй для нього сховок.

БАЙДА

Що починається нещастям, кінчається тож нещастям. Завжди довідуєшся про найважливіше занадто пізно. І хоч вість про козаків у Еді-куле, мовби змагаючись, принесли їй Гасан-ага, Міхрімах, навіть сам султан, Роксолана знала, що вже пізно, що нічим не зарадиш, та ще й цей неповороткий і незграбний Рустем цього разу виказав недоречну меткість і дав Су-лейманові прекрасну нагоду виставити перед усім Стамбулом винуватців страхітливої пожежі, яка зжерла мало не половину столиці, звинуватити цих нещасних, не питаючи їхньої провини, бо переможений завжди

спровинений і завжди платить найвищу ціну. Гасан приходив до неї щодня, вона допитувалася:

— Як вони там? Що робить той, якого ти називаєш Байдою?

— Ваша величність, він співає.

— О боже! Що ж він співає?

— Пісні. Складає собі сам. Остання така: "Ой п'є Байда мед-горілочку, та не день, не нічку, та й не в одиночку!.."

— Це Міхрімах послала йому їсти й пити. Моя дитина!

Гасан-ага сумно всміхався самими очима. Якби ж то султанша могла бачити, як їсть і п'є Байда в підземеллях першого ката імперії Джюзел-аги.

Та жінці не завжди треба знати, бачити — вона наділена незбагненим умінням відчувати. Несподівано весь світ для Роксолани замкнувся на тому дивному Байді з його товаришами, жила тепер у якомусь лихоманковому напруженні, ждала щодень вістей з Еді-куле, ганяла туди Гасана, двічі кликала до себе Рустема-пашу і обидва рази проганяла з невластивою для неї злістю, бо нічого іншого не міг викликати в ній цей незграбний і так по-дурному запопадливий босняк, який прагнув перевершити всіх султанських візирів на чужому лихові. І це ж вона повернула цього нелюда з забуття, прикликала до столиці!

Роздиралася від затаєних думок, лякливих домагань, невисловлених просьб, які готувала для султана. Що вигадати, як підійти до Сулеймана, що просити? Чомусь здавалося їй, що не зможе жити в цих палацах, коли не скористається цього разу своєю владою, щоб допомогти людям, у жилах яких тече рідна кров, голоси яких стогнуть десь у підземеллях так само, як стогнав тут у рабстві її голос, в очах у яких ті самі вишневі зорі, що і в її очах.

Султан, ніби вичувши посягання на свою владу, в ці тривожні дні уникав Роксолани. Може, стривожився, коли побачив, як заблищали в неї очі від звістки про ув'язнених козаків, може, донесено йому, що Міхрімах посилала тим розбишакам напої і їжу,— він допустив до себе Рустема-пашу, розпитував, як той упорався з такими зухвалими нападниками, обдарував його кафтанами, тоді ввів у диван і звелів переповісти про своє геройство на пожежі візірам, щоб ті змогли належно поцінувати його вірність султанові, якої самі не зуміли виказати в такий каламутний час. Візири зненавиділи Рустема одразу й дружно, але він тим не вельми переймався, посміюючись собі в шорсткий вус: "Хто має цілі штани, сідає де хоче". Вважав, що сумління його чисте, бо виконав свій обов'язок перед султаном. Сказали б йому, що султаном названо вороного жеребця з його стайні, він так само старався б і для жеребця. Бо як подумати, то жеребець так само правовірний, як і султан.

Трохи турбувала Рустема султанша, але вважав, що тут справа залагодиться сама собою, бо мав у руках принцесу Міхрімах, з якою щоденно вправлявся в кінній їзді на Ат-Мейдані, вдовольняючи її ліниву цікавість щодо бранців у Еді-куле. Коли вже чоловіка вирвали в чорта з зубів і з краю світу прикликали до столиці, то навіщось він тут знадобиться. Головне тут: встряти в гурт, прилаштуватися де-небудь, бодай з

краєчка велетенського придворного колеса, а вже воно само тебе закрутить і кудись викрутить, колесо крутилося невпинно, розмірене, незважаючи ні на що. Султан молився в мечеті, засідав з візирами в дивані, разом з великим муфтієм Абусуудом, схожим на вченого чижа, щодня думав над законами, молився в мечеті, султанша десь сиділа в глибинах гарему, принцеса Міхрімах училася їздити верхи, українські бранці надійно сиділи в підземеллях Еді-куле, євнухи пліткували по всіх закопелках Топкапи, намагаючись замінити свою чоловічу неповноцінність бодай язиками, якими вони володіли так само вміло, як яничари зброєю.

Єдине, що змінилося в ці дні у великому палаці, але чого Рустем через свою недосвідченість ще не вмів помітити,— це те, що султан не кликав до себе Роксолани, а вона не озивалася до нього, не просилася, не посилала листів через кизляр-агу Ібрагіма, сховалася в глибинах палацу, ніби вмерла.

Топкапи повнилися настороженістю, очікуванням, пересудами, підозрами. Може, впаде всемогутня султанша або хоч захитається. Мовляв, султан розгнівався на свою жону, всі підземелля Еді-куле забиті зловмисниками, яких султанша прикликала з своїх загадкових степів з-за моря, провела, сприяла, намовляла, помагала, мало не сама палила з ними Стамбул. І тепер буде розплата й відплата. І не минути карі й самій Роксолані.

Чорні чутки вирували довколо Роксолани, лизоблюди, дармоїди, лакизи й ошуканці купалися в тих чутках, як у райських ріках задоволення, сама тільки султанша нічого того не чула й не знала, забула й про султана, і про підступну челядь, і про своє. Про біль свій душевний, про свою недолю, про свій народ. Не бачила тих козаків, що мучилися десь у підземеллях Еді-куле, не уявляла їх живими, не чула їхніх голосів, навіть пісня отого дивного Байди не розлунювалася в ній, бо слух її наповнений був піснями власними, болісними згадуваннями про свої початки, недосяжні тепер ні для пам'яті, ні навіть для рдзпуки. Ой летить ворон з чужих сторін, та ножки підібгавши. Ой тяжко ж мені та на чужбині, родиноньки не мавши. Ті перші п'ятнадцять літ її життя на волі в рідній землі розросталися в ній, мов казкова папороть, дедалі буйніше, мабуть, мала бути на них і ота чарівна квітка, якої ніхто ніколи не бачив, але віра в яку тримала людину на землі. О квіте папороті, народе мій.!

Думала про свій народ. Тисячі літ жив він на плодючій прекрасній землі. Розметаний по широких степах, між велетенськими ріками й лісами, розірваний між нападниками, загарбниками, володарями, без міри, без пуття, без віри, але єдиний, дужий і добрий до всього живого, ростучого й текучого, до сонця, зірок, вітрів і роси. Скільки було задрісних, охочих, ворожих, які хотіли зіпхнути цей народ з його землі, погнобити, зігнати, знищити. Здавався він усім чужинцям таким добрим, лагідним і безпомічним, що сам упаде в руки, як перестиглий плід. А він стояв непохитно, вперто, тисячолітньо, вороги ж гинули безслідно, аки обри, і над їхніми могилами лунали не прокляття, бо народ її не вмів ненавидіти, і не молитви, бо вірили там не в богів, а в жито-пшеницю, в мед і бджолу,— линула до самого неба пісня:

"Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?.." Довколишні забіяки лічили свої перемоги, а

її народ міг лічити хіба що кривди, завдані йому то тим, то тим, але не скаржився, терпляче переносив горе і біду, ще й посміювався: "Чорт не вхопить, свиня не з'їсть".

Майже двадцять літ ниділа Роксолана в стамбульському гаремі, не гаючи часу марно, перегорнула цілі гори зжовклих рукописів у султанських книгозбірнях, читала поеми, хроніки, описи сурнаме [69], похвалання й вихвалання — і скрізь тільки звитяжні походи, дзвін мечів, посвист стріл, стогін конаючих, кров озерами, страхітливі круки над тілами повержених, черепи, як каміння, мурашва, черва, гаддя. Сурнаме були мовби продовженням війни, тут теж убивано простий люд, але не мечами й гарматами, а недоступною для убогих пишнотою, незносною урочистістю, галасом, тупотнявою, топтанням, тіснявою.

Розгнуздані в убивствах і загарбанні, водночас незрушно трималися установлень, винесених ще їхніми предками, може, й з далекого Турана, записаних огузькими ханами:

"Отець огуз-ханів проголосив і визначив тюре — путі й настановлення його синам. Він сказав: зважаючи на те, що ханом згодом стане Кайї, хай проголошений він буде бейлербеем правого крила. Але згідно з тюре бейлербей повинен бути також у лівого крила. Хай буде ним Байіндир. Тюре частування теж повинно мати такий порядок, о брате мій: спершу має сидіти Кайї, тоді Байяи, тоді Алкаєвлі і Караєвлі, після них хай сідає Язир, а за ним Дюкер, а вже тоді, ясна річ, Тудирга, Япурлу, Явшар, Кизик, Бекделі і найостанніший на правім крилі Каргин.

Ось у такому порядку треба сідати, і Перед ними мають класти подарунки, ставити кумис і кумран. І як п'ються згідно з старшинством кумис і кумран, так хай роздаються посади й звання беїв між колінами й родами, а коли щось залишиться, можуть скористатися і? інші".

І все те: дикість, безглузді звичаї, обожнювання кожної літери тільки за те, що записана вона предками,— зливається в цих людей у поняття батьківщини. З сльозами на очах вони вигукують: "О ватан, ватан!" — "О батьківщино, батьківщино!"

А що виніс її народ із сивої своєї давнини, з золотого Києва, з пишноти й слави, яка вмерла між уламками соборів, поруйнованих ордами диких ханів? Таємні письмена, захищені за монастирськими мурами, тужливі пісні та барвисті думи про неміряне багатство Дюка Степановича та небачену красу Чурила Пленковича. Не похвалювався і не скаржився, пересміював та переспівував усі свої кривди й свою долю, ніс у своїй крові сум степів, а в пам'яті красу й невмирущість золотого Києва, оберігав свою душу — і так перетривав віки.

А вона? Чи вберегла душу свою? Не віддай звірині душі своєї горлиці, не віддай. Вона віддала, бо була безсила, власне, мертва. Але ж воскресла і здобула силу. А чи згадала про свій народ на захмарних вершинах султанського могуття, чи ворухнула бодай пальцем, щоб поменшити ного кривди, завдані османськими розбишаками? Тепер вони впіймали її братів і називають розбишаками їх лиш за те, що ті хотіли відомстити бодай крихту. А що вона, можновладна султанша? Що вдіє тепер, що робила досі? Посилала гроші в Рогатин, посилала недорослого сина в Рогатин, ще б сама

поїхала в роззолоченій кареті до Рогатина, щоб відродити в пам'яті батьківський дім на узгір'ї, росяні ранки й зозулю на вільшині! Народе мій, чом не зуміла зробити тобі добра?

Знеможена від дум, розгублена, безпорадна, як ніколи досі, з раннього ранку Роксолана йшла в сади гарему, блукала там, уникаючи зустрічей, проганяючи з-перед очей набридливих євнухів і слухняних служебок, слухала голоси птахів і дзюркотіння води у водограях, шукала заспокоєння в голубому сянні моря, в перешіптуванні дерев, у зойках і спалахах яскравих квітів, але не було рятунку і там, хотілося живого слова, співчуття, поради, заохочення, та тільки де ти його знайдеш, де почувеш, коли довкола все мовчить, убите рабством, знищене страхом, задушене насильством.

Несподівано в якийсь там день її мук пролунав у помаранчевому гаю, коло якого спинилася султанша, молодий дівочий голос. Євнухи метнулися туди, щоб заткнути рота порушниці спокою, але Роксолана порухом руки спинила їх, прогнала геть, а сама стала залякло й слухала, слухала. Молода болгарка-рабиня тужливо співала, як із білого моря виросло дерево, вершина якого сягала неба, гілля стелилося по землі, цвіт на нім срібний, плоди перлові, а маленька пташка соловейко сиділа на дереві, плакала, вищипувала на собі пір'я і кидала в море. Проходив цар Костянтин, спитав пташку, чом вона так тяжко тужить. І відповіла пташка:

Царю-ле, царь Костадине!
Тебе са царско свършило,
Земя ште турска да стане,
Та ми е білко й жалко,
Вів турски ріце шта падне.

Султанша швидко пройшла попід помаранчевими деревами, так швидко, що чорнява тоненька рабиня-дівча не встигла не те що втекти, а й злякатися, наблизилася до болгарки, обняла її, поцілувала, заплакала, сказала: "Будеш вільною", і так само несподівано зникла, дивуючи навіть збайдужілих до всього на світі євнухів.

І вже не знати, хто кого просив, хто кому простив, а знов були один коло одного Сулейман і Роксолана, і Топкапи завмирили від райських захватів, забувши про всі свої пророкування, відкинувши недоречні побоювання, сховавши якомога глибше зловтіху.

Роксолана попросилася до султана, прийшла в його піч, а йому здалося, що то він нарешті прийшов до неї, як обезвладнений раб, як покопаний воїн, як вигнанець і жебрак. І коли подала йому милостиню, коли приголомшила його поцілунком, поглядом і мовчанням, розхил її єдиних на світі уст видався йому дорожчим за всі його перемоги, за безмір покорених просторів", могутнішим за велетенську державу. Здолати міг найгрізніших ворогів, та тільки не самого себе, не своє поклоніння перед цією жінкою.

Він щось говорив їй розгублено й недоладно, здається, посилався на державні справи і державні вимоги, а вона мовчала покірливо, як колишня маленька рабиня, так само маленька я тоненька, мов дівчисько, мов билинка, аж страшно ставало: ну ж зламається в його важких і чіпких обіймах, султанських обіймах. Обіймав увесь світ, а

перед очима стояла ця загадкова жінка. Що в ній? І нащо, і чому, і доки? Споконвіку рабинь своїх султани обдаровували коштовностями, щоб сяяли золото й самоцвіти в сутінках султанських ложниць, нагадуючи про багатство, пиху й могуття. А в Хуррем сяяло тіло. І як же сліпучо!

— Ваша величність,— прошепотіла Роксолана так тихо, що він чи й почув.— Чом ви мене покинули? Чом забули? Може, я немила вашому султанському серцю? Але ж коли жінка набридла, досить вимовити тричі по-арабськи ритуальне "Талак, талак, талак!" — "Ти вільна, ти вільна, ти вільна!" — і вже по всьому, мене не буде, я зникну, умру, полечу, як маленька лелечка у вирій.

Він усміхнувся майже болісно.

— Вільна? Я згоден. Ти справді вільна, найвільніша з усіх. Але не від мене, а для мене. Вільна для мене.

— У вас імперія, держава.

— Вона не тільки моя, а й твоя.

— Нащо жінці держава? Держава — це тільки слово, а жінці не досить слів. Вона все хоче перетворити на вчинки, бо належить світові речей дотикальних: носить воду й дрова, розпалює вогонь, щоб 'зігрівати житло і варити їжу,— це для неї дім і родина. Держава для неї не вигадані закони, які ніколи не застосовуються, не безліч безіменних людей, а народжені нею діти, воїни ж, які вмирають у битвах, не просто безстрашні борці, а теж її рідні діти. Жінка створена, щоб давати життя і оберігати його, а це так тяжко в цьому світі, де її усувають і відсторонюють від усього, відмовляють їй навіть у звичайному людському розумі, вже не кажучи про свободу. Але ж однаково мав вона сповнити своє призначення, подбати про лад у безладі й

насилстві держави, видобути вигоду з влади, якою заволодів чоловік, дорівнятися з ним у розумі, коли їй заборонено перевищувати чоловіка. Ваша величність, я хотіла б бути жінкою!

— Але ж ти жінка над жінками! Ти султанша.

— А що султанша? їй судилися урочистість або любострастя. Султан поблажливо погладив її золотисте волосся.

— Ти забула про святість.

— Святість? Для кого ж? Для натовпів, які ніколи мене й не бачили?

— Для мене. Навіть коли я в походах, коли я далеко від твого голосу, ти лишаєшся коло мене, твоє серце поруч зі мною, твій розум теж поруч зі мною.

— А я, навіть відчуваючи вашу руку на своїх грудях, не забуваю про відстань, яка нас завжди роз'єднує.

Сулейман зсунувся з ложа, обгортаючись широким шовковим халатом, пройшов до водограю посеред ложниці, присів над водою, пригорблено вдивлявся поперед себе. Спитав, не приховуючи роздратованості:

— Що треба зробити, щоб знищити відстань, яка тобі докучає?

— Ваша величність, пожалійте мою тривогу. Він затаївся десь у глибинах покою, не долинав звідти шерех, тільки вода жебоніла безжурно, з байдужістю вічності.

— Мій султане, ви знаєте, за ким я тривожуся! Прийміть цих заблуканих дітей волі під покровительство своєї істини. Сулейман пошелестів шовком, зітхнув гнівливо:

— Що спільного у великої султанші з цими невірними?

— В моїх жилах тече така сама кров, як і в їхніх.

— Важить не кров, а віра. Хіба султани дивляться, яка кров тече в жилах їхніх героїв?

— Але ж, ваша величність, ці люди — герої над героями! Рустем-паша не зміг їх поконати, навіть маючи вдсятеро більше людей. Він узяв їх підступністю, і вони повірили його слов'янській мові. Мій народ довірливий.

Султан уперто тримався на віддалі, так ніби сподівався на підтримку темряви. Поки не бачив Роксолани зблизька, міг опиратися їй.

— Вони зазнають належної кари. Це розбійники і палії. Я накинув би зашморг навіть на шию власного сина, якби він став палити Стамбул.

— Фатіх починав з цього, мій повелителю. Він спалив Царгород на попіл, щоб відродити його ще прекраснішим. Султан навіть підвівся від обурення.

— Зрівняти великого Фатіха з безіменними розбишаками? Фатіх був воїн!

— Вони теж воїни, а не палії, ваша величність! Пожежа тривала цілий місяць перед їхньою появою в Ускюдарі.

— Вони запалили Ускюдар!

— Але ж, ваша величність, вони хотіли присвітити собі.

--Присвітити для грабування?

— Вони надто благородні, щоб уживати таке грубе слово. Вони кажуть: "Доскочити".

Султан уже був коло неї. Ця жінка приголомшувала його, як спалах блискавиці. Єдиний порятунок: утікати від неї.

— А що це таке — доскочити?

Вона засміялася тихо, приховуючи глумливість:

— Це означає: наблизитись до чогось так, що воно стає твоїм.

Він простягнув руку. Рука була важка і пожадлива. Ще й не знаючи, які будуть слова Хасекі, які прохання, готовий був на все відповісти: "Так! так! так!" Аби лиш мати під рукою це полохливе тіло. Може, полюбив її колись саме за те, що нічого не просила, не вимагала, не виказувала примх, була легка в поводженні, як і її тіло, а тоді навіть не помітив, як ставала схожою на інших жінок, що набридають у своїх домаганнях, бо ж однаково не могла уподібнитися нікому на сім світі, була єдина, єдина, єдина!

— Ніхто не уникне своєї долі на сім світі, навіть аллах,— ще пробурмотів Сулейман, мовби намагаючись виправдати свою непоступливість. Але Роксолана вже знала, що султан готовий сказати "я подумаю", треба тільки дати йому час для відступу з належною честю. Вона довго лащилася до суворого володаря, вміло чергувала чари своєї душі і свого легкого й слухняного тіла, аж тоді прошепотіла йому в тверде вухо, так ніби лякалася, щоб хтось не підслухав:

— Мій повелителю, повезіть мене в Еді-куле, щоб я побачила цих загадкових

лицарів!

Він ще пручався, спробував одсторонитися від неї, відслонитися, бодай одхилитися, але вона не пустила, руки, хоч і тоненькі, були дужі, обіймали Сулеймана з такою силою, що він здався і притиснувся до Роксолани ще міцніше.

— Мене і наших дітей Баязида і Міхрімах, ваша величність. Султан все ж зробив останню спробу опору:

— Міхрімах? А навіщо їй це видовище?

— Вона вже чула про козаків. Навіть посилає їхньому ватажкові Байді їжу. В неї добре серце.

— Негоже для доньки султана.

— В такому віці я подарувала вам сина Мехмеда, мій падишаху. Але Мехмед в Едірне, Селім в Кютах'ї. Джихангір занадто малий для таких видовищ. Тому й прошу вас, щоб з нами поїхали Баязид і Міхрімах.

Що може дати любов, крім клопотів?

— Я подумаю,— сказав султан.

Кожний виїзд султана з Топкапи — державна подія. Чи то виїздить він на молитву, топчучи конем широкі малинові сукна, які простеляють від брами Баб-і-Гумаюн до Айя-Софії, чи то їде на війну, чи на столичні урочистості сурнаме — щоразу розставляються від самих брам Топкапи уздовж усього шляху султанового наймані крикуни, які ревуть щосили: "Падишах хим!" — "Слава султанові!" Юрба, рада видовиську, гуде й клекоче: "Гу, гу, гу!" Біжать дурбаші, готові вбити кожного, хто трапиться на дорозі, дзвенить коштовна зброя на конях, стукають мідні золочені колеса султанської карети, в якій Сулейман сидить з султаншею Хасекі, ховаючись за шовковими завісками, і чиясь легка рука щоразу ледь піднімає завіску, і натовпи ревуть що натхненніше, здогадуючись, що то рука чаклунки Хуррем, яка навіки впіймала серце їхнього падишаха в тугий зашморг свого бурштинового волосся.

Як прекрасно відчувати любов свого народу за таку невисоку ціну!

Сліпучо-біле, мов жіноче тіло, повітря, буйні барви витанцьовують і несамовитіють на домах, мінаретах і деревах, велетенські житла аллаха — джамії, гробниці-тюрбе, де в мовчазній величі під розкішними мармурами й тканинами сплять султани Фатіх, Баязид, Селім, палаци вельмож, дерев'яні халупи бідноти, хамами, водограї-чешме, криті базари, вузькі вулички і брудні площі — а над усім велетенське сонце, мов вогняна куля.

За султаном їхали його діти — Міхрімах у закритій кареті, Баязид з Гасан-агою і збройним супроводом, їхав великий муфтії з імамами, великий візир з візирами, кадї Стамбула зі своїми ясакчі, мухзірами, дідобанами й шехір-емінами, ішли охоронці, музиканти, яничари, тоді придворна челядь, чашнігіри, шербетчі й хельваджі з солодощами для султана і його супроводу, меткі міскчібаші розбризкували навсібіч мускус і бальзами, щоб сморід натовпів не турбував священні ніздрі падишаха і його великої султанші. І все це сяяло золотом, коштовним камінням, одяг на вельможах, на воїнах, на челяді вигравав такими дикими барвами, що хотілося затулити очі, і

Роксолана опускала завіску, відкидалася на шорсткі парчеві подушки, крадькома зиркала на закам'янілого в султанській величі Сулеймана. Нічого страшнішого немає на світі, ніж завойовники. Тепер готові рубати голови кому попало за те, що згоріло десяток нужденних халуп, а самі ж спалили півсвіту! Фатіх, захопивши Царгород, не пощадив ні притулків людських, ні домів божих. Літописець, здригаючись серцем, писав: "Пожжъен бысть град ѿ церкви несказ'ьны лепотой, им же не може число съповедати>>".

Православного патріарха вигнано з Софії і накладено на нього пешкеш у три тисячі дукатів, а собор перетворено на джамію, забіливши вапном безцінні мозаїки. Поруйновано найславетніші будівлі Царгорода і там поставлено джамії на честь султанів. Джамію Фатіха — на місці церкви Апостолів, джамію Баязида — де була церква Божої матері Халконстант, джамію Селіма — де стояв монастир Спасителя. З церкви Іоанна Богослова зробили звіринець. Нескоримий воїн християнський Юрій Побідоносець щоночі з'являється в Айя-Софії і веде невидиму війну. Вранці на стіні знаходять сліди крові. Мусульмани витирають кров, але плями проступають знов і знов.

Чи знала вона про все це? Знала! Про все знала! Чом же не стала на поміч Юрію Побідоносцю?

Іновірцям заборонено будувати нові церкви, ставити будинки, вищі від мусульманських, заборонено носити яскраве вбрання, зодягатися в хутра, в атлас, франкську камку і шовк. Завойовники знущалися з них: "Заплатіть за дозвіл носити голову на плечах!"

Християни приречені були на найтяжчу, найбруднішу роботу. Вони топили підземні печі хамамів, били камінь і лагодили бруківку, під наглядом чюплюкбаші вивозили сміття з Ат-Мейдану, яничарських кишласі, критих базарів.

І про те вона знала! Але не пробувала будь-що змінити, бо що може навіть всемогутня жінка супроти за давнених звичаїв, які обступають людину, мов непробивні мури Стамбула. На боці того, хто хоче бути самим собою, лише нещаслива свідомість, на боці загалу — міць, сила. Там — мисль, а там — сліпа віра. Мисль у зіткненні з вірою завжди програє. І сьогодні, хоч і виблагала у султана цей незвичайний виїзд, цю подорож до найнижчих надолів людського горя, так і не знала, що це їй принесе, па що сподіватися, чого дождити.

Ніхто, за винятком найвтаємниченіших, не знав, куди їде султан, а коли й здогадувалися, що їде до Ссмибаштового замку, то ніхто не знав, чого саме. Бо Еді-куле для розледащілих стамбульських натовпів — це передовсім державна скарбниця, це сім неприступних кам'яних веж, набитих багатствами, яким задрить увесь світ. Там золото нетлінне і ясне, як сонце на небі, як лани заколошені й лани скошені. Там срібло зсленкувато-сизе, як соколине крило, темне, як земля, стоптана військом, ніби засмагли воїни після походу. Там золото фараонів, імператорів, шахів і царів. Срібло фінікійців і вавілонян — людей, яких уже немає і ніколи не буде. Там коштовне каміння Індії, Персії, Хіджазу. Там тканини з загадкових міст і хутра ще загадковіших звірів. Там слонова кістка і горючий камінь латир, перли, небачених розмірів і кольорів, пахучі

смоли, шкіри крокодилів і бегемотів, пір'я страусів і райських птахів. І все те належить султанові, отже, мовби їм усім теж.

— Падишах хим! Хим!..

А урочистий похід вглиблювався в надра Стамбула. Побіля городських мурів уздовж Мармари, на південь, до Золотої брами Царгорода, па якій колись прибив свій щит київський князь Олег, що за півтисячі літ до Фатіха перевіз свої кораблі по суші і зненацька вдарив на імператора. Князь із золотого Києва, і ворота названо Золотими, ще з тих часів.

Та ні золото у вежах Еді-куле, ні Золота брама, ні спогади про давню велич не могли порятувати Роксолану від думок про те страшне місце, до якого вона їхала хоч і добровільно, але з відчаєм у душі.

Чорна тужлива зелень кипарисів, пекуча кропива в глибоких ровах, темна заслона моря в проломах і пощербинах старих мурів, яскраво-рожеві квіти юдиного дерева, спокійна громада Семибаштового замку, де їх ждали зовсім не там, куди вони мали намір зазирнути, ждали вгорі, а не в підземеллях, затінок під арками з винограду й гліциній, обтяжених фіолетовими гронами квітів,— не вірилося, що тут поряд, лиш ступнути кілька разів,— і вже людські падоли, недоля, безнадія і вмирання.

Султан зупинився в затінку гліциній, не виходячи з карети, звелів великому візиру Лютфі-паші привести до себе головного наглядача підземель Еді-куле Джюзел-агу.

Той прибіг задиханий, весь у липучому спітнінні, бив поклони перед каретою, стукався замотаною в брудний тюрбан головешкою об тверду землю, крутив вирлами, намагаючись прозирнути за шовкові завіски султанської карети, але нічого не бачив і від цього впадав ще в більший відчай і ще дужче стукався головешкою об землю, аж Роксолані стало гидко дивитися на це блазнювання, і вона скривилася.

Джюзел-ага був товстий, брудний, весь у густому колючому зарості, шкіра на обличчі в нього була ніби засняділе молоко — шкіра чоловіка, який ніколи не бачить сонця. Такого б навіть пожалів, коли б не знав, що це перший кат держави.

Султан помітив, який неприємний для Хасекі Джюзел-ага, і повів бровою, підкликаючи Рустема-пашу. Той вмить опинився коло стража підземель, доволі брутально підхопив його за комір і поставив на ноги (Роксолана тільки тепер помітила, що в Рустема шкіра на обличчі має барву так само мертву, як у Джюзел-ага, і безмірно здивувалася цьому).

— Маєш випустити козака Байду! — гримнув на ката Рустем-паша.

Той, навіть забувши про султана, роззявив подивовано чорного рота.

— Випустити? О аллах! Навіщо ж? Хіба йому тут не надійніше? Якби мене так оберігали, о аллах!

— Ваша величність, — несподівано промовила Роксолана, — хіба не було б виявом найвищої милості повелителя, якби він сам поглянув на головні підземелля столиці столиць?

Султан заворушився, готуючись заперечити, але вона вже вчепилася йому в руку, гладила ту руку, гладила плече в шорсткій золотій лусці, обпікала диханням його

обвітрену щоку!

— Мій повелителю, світло очей моїх!

Сулейман дав знак, заметушилися придворні, звідкись узялися золочені ноші для султана і султанші, дванадцять здоровил умить перенесли високе подружжя з карети до володінь Джюзел-аги, який біг збоку, не наважуючись ні випередити носіїв, ні відстати, завивав, ніби аж скімлив од страху, захвату й несподіванки, ще й досі не вірячи, що сподобився такої небувалої честі він єдиний у діях Османської імперії, хай великий аллах дарує їй вічність і процвітання!

Не знав, куди попровадити султана з султаншею, його метанням поклав край Рустем-паша, буркнувши коротко й жорстко:

"Показуй Байду!"

За султаном ішли його діти й члени дивану, великий муфтій з імамами відстав, мабуть, вважаючи за ліпше триматися осторонь від місця, де ув'язнено невірних, бо не імам повинен іти до невірних, а вони до імама, коли хочуть порятуватися й очиститися у вірі єдино справжній і прекрасній.

Величезне похмуре приміщення з дикого каменю, в яке привів своїх високих гостей Джюзел-ага, не мало в собі нічого людського, в найдальшому кінці воно перегороджувалося брудною запоною, яку на знак Джюзел-аги поквапливо віддерли набік його помічники, так само засмальцьовані й обважнілі від неробства, як і їхній ага. Відкрився дощаний щит, замшілий, весь в іржавому залізі. Щит теж умить був чи то піднятий, чи то опущений, чи відсунений набік, зник, мовби його й не було, а за ним клубочилася брудна холодна імла, страшний морок, мовби жила там смерть сама. Чауші метнулися вперед, не наважуючись ступити в глибини мороку, присвітили туди смолоскипами, червоне світло впало па каміння в зеленій плісняві, па глиняне місиво внизу, на людські кістки, черепи, гапчир'я, шмаття, шкураття. Смолоскипи здригалися в руках звичних до всього лихого чаушів, які злякано щулилися на краю падолу смерті. Підеш — не вернешся. Попадеш — не випустять.

Найжахливіше ж було те, що поміж отих кісток, черепів, запліснявілого каміння, поміж безнадійного мороку смерті жили люди! Жили чи вмирили, ниділи, мучилися, проклинали всіх, хто нагорі, на поверхні, під сонцем і вітром, не мали ні змоги, ні надії визволитися, але жили далі! Жах і чудо людського буття. Невичерпність і незламність людська, що дається взнаки тут яскравіше й виразніше, ніж будь-де: на полі бою, в державних діях, в думаннях мудреців і в спалахах обдарованості найславетніших співців.

Найближче до краю підземелля був могутній, оголений до пояса чоловік у широких, здається, з м'якого, але міцного сап'яну шароварах, весь у тяжких ланцюгах, з кайданами на руках і на ногах. Перед ним поставлений був посеред покидьків довгий стіл, збитий з неструганих обапелів, а на столі в срібному й золотому посуді повно було присмаків із султанського палацу: громадилися смажені на рум'яне ягнята, куріпки й курчата, вабили зір волотисті плоди, стояли прозорі карафи з чистими, як сльоза, напоями.

Та чоловік не міг узяти з столу навіть крихти, бо прикований ланцюгам й до кам'яної стіни був так, щоб тільки дивився на всю ту розкіш, але дістатися до неї не міг ніколи й нізащо. Ось як зумів скористатися дарами султанської доньки Джюзел-ага.

Роксолана вмить упізнала чоловіка, хоч ніколи його не бачила. Байда! Ватажок зухвальців, казкових лицарів, брат їй по крові, та тільки чи вона йому сестра тепер, чи сестра? Іржаві кайдани і страшні ланцюги, а тіло молоде, гнучке, потужне, прекрасне й вільне, як вітри над степами! Ось який цей Байда, ось які козаки! Кас ' — недовірливий, сторожкий, пильний, з вигостреним оком. Сак — твердий, непокорений, вільний і до смерті і в самій смерті. Два тюркські слова злилися в одне, задзвеніли голосніше, ніж у своїй первооснові,— козак, козак, козаки! Люди, що не бояться самого чорта. Які поклялися один одному вмерти, але стояти за свою землю, оберігаючи її від загарбників. А того, хто порушить клятву, хай покарають земля, вогонь, вода, вітер, хліб, горілка, шабля, бог і мати божа.

Вперше в житті пошкодувала, що народилася дівчиною. Ніколи не хотіла стати чоловіком, а тут закортіло мало не до крику. Поглянула на Рустема-пашу з такою суворістю, що той аж клацнув зубами до Джюзел-аги:

— Розбий ланцюги, ти, сину пекла! Незграбні постаті заметушилися довкола Байди, дзвеніло глухо залізо, йшла тяжка луна в підземеллях, хтось подав козакові бараняче стегно, але той відіпхнув, ухопив глек з вином, пив довго й смачно, витер вус брудною рукою, проспівав молодим басом:

Ой п'є Байда мед-горілочку, Та не день, не нічку, та й не її одиночку.

Побачив Джюзел-агу, зареготав:

— Хоч би з цього барана натопили лою та намастили мої кайдани, щоб не іржавіли. Добро ж султанське пропадає! А де мої товариші? Коли вже розкували мене, то розкуйте їх.

Він ступнув нагору, заточився, прикрив очі долонею, побачив вельможний натовп, чи то здогадався, хто перед ним, чи то щоб позбиткуватися, знов затягнув хрипко:

Гей, у синім залізачку Та й у білім ремінячку.

Султан закам'яніло сидів у критих ношах. Мабуть, карався в душі, що пристав на вмовляння Хасекі й прибув сюди, сам не відаючи навіщо. Зате Роксолана вже не могла більше сидіти коло Сулеймана, виступила з лєктики, сяйнула коштовностями, тонкі шовки лякливо затріпотіли на її зграбному тілі, легка постать гнучко схитнулася, мов рідкісна рослина, що не знати як попала з казкових садів у це понуре приміщення, безстрашний козак гучно ляснув себе по ремінних шароварах, з удаваним переляком у голосі вигукнув:

— Така фурія, ще й гості несподівані й недискретні! Шана! І ледь вклонився, виграючи м'язами шиї й спини.

Етимологія казахського письменника Ануара Алімжанова.

Роксолана поглянула на криті ноші, де вперто залишався султан. Тоді на Баязида й Міхрімах, які стояли поперед усіх вельмож. Баязид дивився на козака з неприхованою хлоп'ячою цікавістю. Міхрімах переблискувала з-над білого шовкового яшмака

великими, чорними, як у Сулеймана, очима, і не знати, що творилося в її душі. Зате добре знала Роксолана, що діється у її власній душі. Намір несподіваний, як одкровення, ударив їй у серце, вона в безсиллі піднесла руки до грудей, але не притиснула їх безпорадно, вчасно оговталася, показала обома руками Рустему-паші, щоб він вивів Байду з падолу, поставив його перед нею. Сам кинув цього лицаря в підземелля, сам мав видобути.

Дивилася, як легко ступає, наближаючись до неї, Байда. Щойно був у ланцюгах, ще й досі вони мовби дзвеніли на його потужному тілі, але не став рабом і на мить, дух його не погнобився, не зламався, не впокорився. А вона колись не мала в собі такої сили. Вона не боролася, не змагалася, її продавали на рабських базарах, відбираючи в неї все людське, кидаючи в світ тваринний. Раб, якого продають і купують, не має вибору. Але має пам'ять і глибоко заховано прагнення помсти. Воно приголомшує, воно вбиває, ніби знищує, а тоді народжує тебе заново і гримить у твоєму серці, як мідні дзвони на сполох.

Роксолана знов поглянула на Міхрімах. Сини — для султана, для влади, для боротьби за владу, а донька — для неї. Вона відомстить своєю донькою! Сама вже не могла повернутися назад, зате могла вернути народові своєму доньку. Сама не зігріється ніколи чужим сонцем і чужим щастям — знала це напевне, відстані між втратами щодалі зменшуватимуться для неї, байдужість zalиватиме душу, тож треба долати байдужість, поки ще є сила. Помста і милосердя, милосердя і помста!

Рустем-паша підштовхнув Байду в спину, неголосно муркнув щось йому.

— Ова! — подивувався козак.— Сам султан турецький? Прийшов подивитися й почути? А ось я! Козак Байда, а там мої товариші! Збили кайдани з мене, то збивайте й з них. Бо де я мірю, там я вцілю, а де важу, там я вражу. Та тільки не випускай нас живими, султане, бо й матір твою я убив би, і батька рідного б спалив, і брата твого б зарізав, і доньку твою б украв, і над сестрою надругався б!

Тепер уже Роксолана знала напевне, що султан не вийде з лектики, щоб образливі слова козака не вразили його високої гідності. Так було ліпше й для неї. Сулейман мовчки віддавав Байду їй. Великий візир Лютфі-паша зворухнувся був, щоб підійти до неї, вона спинила його порухом голови. Рустема-пашу відігнала від козака суворим поглядом. Стояла перед оголеним до пояса велетнем безстрашно, з викликом у тендітній постаті, сказала йому неголосно своєю (і його!) рідною мовою:

— Підійди.

Він удав, що недочув, закрутив головою. Дивувався чи знущався?

— Кажу, підійди ближче. Він ступнув до неї.

— Я султанша сеї землі.

— Даруй, жінко, за мою обшарпаність. Козак душа правдива — сорочки не має.

Вона повторила:

— Я султанша сеї землі. Турецької землі. Це він почув. З жалем промовив:

— Струснути б її всю нещадно. Шкода — не вийшло. Роксолана вперто пробивалася до його свідомості.

— Я — султанша.

Лиш тепер він схаменувся:

— О! Шана! Шана й ганьба!

— Але в моїх жилах тече кров така, як і в твоїх.

— Чорт тобі брат, а люципер — дядько, вельможна жінко!

— Я не слухатиму твоїх образ. Але прошу тебе уважно вислухати мене. Ти бачиш: сюди прибув сам великий султан Сулейман, перед яким дрижить півсвіту.

— А я з тої половини, яка не дрижить!

— З нами наш син Баязид і паша донька Міхрімах.

— Оте мале та погане?

— Ми з великим султаном даємо тобі свою доньку в жони.

— З кайданів та в родичання? Чорт йому й рад!

— Не перебивай, коли говорить жінка.

— Аби ж то!

— Тебе зроблять нашою.

— А що воно таке?

— Дадуть тобі санджак окраїнний на Дніпрі чи на Дністрі. В Очакові чи в Акермані.

— Запалися б вони вам усі в сиру землю!

— Дамо тобі воїнів. Велику силу матимеш. І за все це — захищатимеш нашу землю від кримчаків. Байда насторожився.

— Яку землю? Чию?

— Нашу. Українську.

— Та вона ж не ваша і ніколи вашою не буде!

— Моя земля. Така, як і твоя. Сказала вже тобі, що я — з України.

— Чом же не захистила досі України, коли так? Чом допустила, щоб витоптувала орда маленькі діти?

— Не вміла. Не мала змоги. Боролася за себе.

— За себе? Ну!

— От вигадала з тобою.

— А якби мене не було? Якби той утопленик не обдурив мене та не вловив?

— Тоді й не знаю.

— І ото ж так уже штучно, матері його ковінька: і султанська донька, і паша, і військо, а ти лиш стій та бережи свою землю. Що ж мушу за це? Сорочку останню? Так уже здерли! Шаровари ці ремінні, так і вони ж турецькі, бо доскочив їх на турецькому ж господареві галери. Тоді що?

— Повинен ти змінити віру.

— Потурчитись та побусурманитись? Та хай мене сира земля по прийме!

— Я прошу тебе, лицарю, іменем нашої землі прошу! Байда рвучко ступнув на маленьку Роксолану, мовби хотів задушити цю кволу жінку.

— На віру твоєї поганую, на всіх вас! — І плюнув їй під ноги раз і вдруге.

Роксолана зойкнула і відсахнулася. Але не від розсатанілого козака, а від холодного

голосу, що твердо пролунав з-за шовкових завісок султанської лектики: "Емір батишахум! Ченгеллемек!"

Веління султанові виконувалися негайно. "Емір батишахум!"—"В'яжіть його!"—і довкола Байди вмить завирувало. Навіть імами підступили ближче, повторюючи вдоволено султанові слова, бо ж вони були мовби прочитані з книги книг — корану: "Візьміть його і зв'яжіть! Бо він не вірив у аллаха великого".

Та не від цих слів зойкнула Роксолана. Не вони були страшні. Зв'язаного можна розв'язати. Ув'язненого — визволити. Але мертвого не воскресити. Ніколи, ніколи.

А "Ченгеллемек!" означало: "Повісьте на гаку!" І нема рятунку. Вже Байду сповили сирицею і потягнули геть. І мерщій відвезуть на Галату й кинуть з високої вежі, в стінах якої стирчать величезні іржаві гаки, і він конатиме на одному з них день, і два, і три, і вже не знімеш його звідти, бо ж однаково вмере, загине, кінець. Боже, боже, нащо він так, нащо плюнув їй під ноги, а вже коли й плюнув, то хай би в лице, вона для того ще і яшмак відслонила б. Так їй і треба, так їй і треба.

Роксолана знесилена похитнулася, мовби зламалась. Здоровенні євнухи, які несли лектику, підхопили султаншу, допомогли їй сісти поряд з Сулейманом. Той махнув, щоб прямували до карети. Все мовчки. Не озивався до Хасеки жодним звуком. Вона до нього теж. Не благала милосердя для нерозумного козака, не благала і не вимагала нічого. В постелі, в обіймах, на самоті з зорями й темрявою могла просити у султана хоч цілий світ, обіймаючи Сулеймана руками ласкавими, як шовк, знетямлюючи його, перетворюючи з володаря на раба. Але все те затаєно, в прихованості, у своїх жіночих володіннях на ложі своєї любові й ганьби, а не прилюдно, не при візирах, при муфтієві, при імамах і яничарах. Тут султан мав бути не приступним навіть для неї, тут всемогутній повелитель тільки він єдиний і завжди, і хай вірять у це всі і передовсім він сам. А вона? Мала б упасти перед ним на коліна, ридати, битися об брудний камінь, вимолювати помилування для того лицаря, для себе самої, для свого народу — і не могла. Народе мій, прости мене, хоч і не можеш! Бо вже я потурчилась, побусурманилась для розкоші турецької, для лакомства нещасного!

Все ж мала заплакати бодай у кареті, де ніхто не міг побачити. Але сиділа з сухими очима. Випрямлена, закостеніла, ніби й не дихала. Султанші не плачуть. А вона лишалася султаншею. Бо мала що синів. Не стримаєш сліз — наплачеш лиха на себе.

Сулейман читав суру Аль-іхляс з корану. Очищення віри. Повторював вірші сури кільканадцять разів. Тоді глухо промовив:

— Я звелю відпустити всіх, хто був з ним. Цього вже не вернути, а вони хай ідуть у свою землю. Роксолана гірко зітхнула.

— Що ж понесуть із собою? Хіба що пісню про мужнього Байду? Ой п'є Байда мед-горілочку, та не день, не нічку, та й не в одиночку. Прийшов до нього сам цар турецький: "Що ти робиш, Байдо, Байдо молодецький? Кидай, Байдо, Байдо, байдувати, бери мою дочку, та йди царювати".

У давніх греків було: тим, хто пропав безвісти, кого проковтнули хвилі океану або вогнедишні вулкани, розірвали дикі звірі, склювали хижі птахи, всім цим нещасним

споруджували кенотафи, могили без тіла, бо тіло — це вогонь, земля або вода, а душа — це альфа і омега життя, і їй слід возвести святилище. Хай буде святилищем безстрашному Байді пісня, розпочата ним самим, продовжена, може, й нею, докінчена її народом, який навіки збереже мужнього козака в своїй пам'яті. Так дух убитих воскресає і перемагав убивць. Тіло куди похнеш, туди й похилиться, а дух вистоїть. Ось сила і безсмертя духу! А той, хто вбиває інших, убивав передовсім себе. Повільно, жорстоко, неминуче.

Султан і в гадці не мав, що в Роксоланиній голові клубочаться такі безжальні думки. Розбундючений від самовдоволення, упивався своєю владою, своїм могуттям, мабуть, шкодував, що тим часом може виказувати все це лиш перед одною жінкою, хай і найдорожчою, найвище піднятою.

— Хай ці люди повернуться в свої степи і розкажуть усім, яка недоторканна священна особа султанші.

— Моїй особі нічого не загрозувало, мій султане.

— Я повинен був захистити твою гідність.

— Але ж не ціною чийогось життя! Хіба я просила коли-небудь аж такої ціни, ваша величність? Він не слухав її.

— Ти хотіла просити за Міхрімах.

— Мені здається, що це було тисячі літ тому. І вже минули всі часи. І тепер пізно і безнадійно.

— Але ти хотіла, щоб ми видали її за слов'янина. Здригнись — і не стане мрії. Все життя в здриганнях. Як вона ненавиділа цього чоловіка! Нопередавано і безмежно ненавиділа і водночас прикута була до нього навіки золотим ланцюгом. Як у легенді про початий світу — боги звисили з неба золотий ланцюг, здоб поєднати навіки небо і землю. Так поєднані й чоловік із жінкою. Золотий ланцюг хтивості, продовження роду, вічності. Любити й мовчати — як це тяжко. Та стократно тяжче ненавидіти й не мати змоги, не сміти виказати свою ненависть!

Все ж сьогодні вона не могла стриматися. Хоч почуття усунено, може, й назавжди, ще лишилося місце для слів. Словами не своїми, а взятими з священної книги відповіла Сулейманові, не приховуючи гіркоти в серці:

— "А коли хто з вас бере їх собі в друзі, той і сам з них". Стояло за цими словами все: і її походження, і дика туга за минулим, за ріднизною, за народом своїм, але водночас і натяк на темні чутки про походження Сулейманове від сербкині, на його османську неповноцінність і навіть випадковість на троні.

Однак султан удав, що не зрозумів натяку. Він був упертий у своїх намірах, не звик слухати ні порад, ні заперечень, щось почавши, не зупинявся, поки й не закінчував, тож, завівши мову про Міхрімах і давши Роксолані зрозуміти, що прислухався до її слів, коли зверталася вона до Байди, прислухався і не пропустив жодного слова і все збагнув,— тепер мав договорити своє.

— Я подумав,— твердо мовив Сулейман.— Хай це буде Рустем-наша.

Роксолана задихнулася.

Ой доненько ж моя! Як ти пригнула мене к землі! Ти ж то й занастила мій супокій! Хотіла відомстити тобою за своє рабство і неволю довічну, а відомщено мені. Чи ж так буде завжди?

Роксолана ніколи не ждала від султана такої, сказати б, невгадної поквалливості, ще менше сподівалася вона почути ім'я вчорашнього султанського ібрахора, цього чоловіка, що тільки й здатен навчити її та її доньку їздити верхи на конях і геніально лаятися. Сама ж подала думку султанові про те, щоб повернув Рустема до столиці, сама й калялася, коли побачила, як незграбний босняк щосили виявляє запопадливість, щоб пробратися в диван, розштовхуючи ліктями візирів. І смерть Байди, цього святого лицаря,— хіба не на сумлінні Рустемовім? А тепер султан хоче зробити його своїм зятем.

— Ваша величність, але ж він недужий!

— Недужий? Ніхто мені цього не казав.

— Згадайте, яке в нього обличчя. Він схожий на мерця. На утопленика.

— Хто придивляється до чоловікового обличчя? Адже сказано: "Що приховують їхні груди і що виявляють". Рустем-паша вірний. Може, є здібніші, але високі здібності не ходять у парі з послушливістю й вірністю.

— Жіноче чуття підказує мені, що Рустем-паша безнадійно хворий. Може, в нього невігойна виразка і він стікає кров'ю.

Щодень він стає блідіший, аж синій, так ніби з нього ночами висмоктують кров якісь страшні потвори.

— Я звелю перевірити,— сказав султан, наче цим і вичерпувалася вся справа. Думки Роксоланиної не питав, ніби Міхрімах і не її донька і сама вона — не його жона, не султанша. Та після того, як не змогла порятувати Байду, якого, може, сама й занастила своїм відчаєм, Роксолана збайдужіла до всього, навіть до власних дітей. Хіба не однаково? Рустем, то й Рустем. Принаймні чоловік не криводушний, відвертий іноді аж до дурості, не приховує, що вірить у хитрість, силу й жорстокість і в те, що все новинен робити сам. Цей укусить і ще пальцем тицьне в те місце, де вкусив, а не лащитиметься, як потайний собачка, з такими легше.

Кілька днів по тому Сулейман сказав Роксолані, що в Рустемовій постелі слуги знайшли вошку. Від безнадійно хворих людей вошка втікає, отож... Султанша гидливо скривилася. Не хотіла більше слухати про цей бруд. Та султан, видно, заповзявшись відомстити їй до кінця за пригоду з козаками, безжально промовив:

— Буде ліпше, коли про нашу волю повідомиш Рустима-пашу ти, моя Хасекі.

— Але ж це ваша воля, мій повелителю.

— Наша,— з притиском сказав Сулейман.— Так само як принцеса Міхрімах — паша донька.

— її прийму Рустема-пашу,— схилила голову Роксолана.

Для більшого приниження босняка вона зволіла кизляр-азі Ібрагіму і всім прибічним своїм євнухам не відходити від неї упродовж усієї розмови з молодшим візиром. Прийняла того холодно, не приховуючи насмішки, довго розглядала його

високий візирський тюрбан з діамантовим пером, навмисно принохувалася до напахчених Рустемових шат, навіть поцікавилася, якими бальзамами вдається йому забивати гострий дух стайні, але понурий босняк не зважав ні на які глузи, спокійно сидів навпроти султанші, запускав міцні пальці в золоті блюда з плодами, смачно плямкав, облизував вуса.

Роксолана підвелася. Скочив на ноги візир. Владним голосом султанша повідомила йому про високу волю падишаха.

Рустем упав па коліна. Промовив чи то схвильовано, чи й глузуючи:

— Мені сьогодні спилися аромати, ваша величність. Тепер я опинився серед них. Хай продовжить аллах ваші дні і дні великого султана і хай над вашими днями завжди світить сонце. Несправедливість і зло, які я содіяв, ви замінили добром. Молюся на вас і навіки раб ваш, ваша величність.

— "Намаз ягана чикмаз".— "Лицем до пустині не моляться",— кинула Роксолана.

— Хіба ви пустиня? Що може бути паповненіше всім найдорожчим, ніж ви, моя султанша!

— Буду рада, коли даси підтвердження своїм словам. Його величність султан за місяць влаштовує урочистий суннет шах-заде Баязиду і Джихангіру, в час суннету відбудеться також ваше весілля з принцесою Міхрімах. Ми подбаємо, щоб це сурнаме перевершило все відоме досі.

Рустем зрозумів: доля зв'язує його з молодшими султанськими синами. Хто з них буде султаном: Баязид чи Джихангір? Кому починати служити вже сьогодні? Підвів від килима напружене своє, безрадісне навіть у таку хвилину обличчя, глянув на Роксолану і гострим своїм розумом збагнув: їй!

ЗАКОНИ

Ще ніколи Османська імперія не була такою безмежною. Сулейманові дісталися в спадок Анатолія і Румелія, Сирія і Єгипет, Мекка з Медіною і Греція, тепер став він володарем Угорщини і Паннонії, Чорного моря, Вірменії, Грузії, Іраку, Йємену, всієї Північної Африки аж до Марокко, його царство охоплювало майже все Середземне море, сягало Каспію, Перської затоки і Червоного моря. Необмежена влада, яку мав султан над військом, помагала йому долати всіх своїх ворогів, тримати в послуху народ власний і всі завойовані землі. В одній руці шабля, в другій — закон. Сулейман був переконаний, що істина — тільки одна і він її пророк, світ — розпутний, і його обов'язок оновити, очистити й порятувати його. Недарма ж у корані записано, що весь світ розділено на дар аль-іслам — країни ісламу, і дар аль-харб — країни війни. Неспинно й невтомно мали йти сини ісламу в країни війни, завойовувати і підкоряти їх і наводити там лад. А лад — це закони, це звичаї й настанови, яких ніхто не може уникнути. Залізний порядок, вироблений протягом цілих століть володарювання, та ще й помножений на тисячолітній досвід кочових орд, де все було доцільно, де утримувалося лише корисне й потрібне, а все несуттєве, обтяжливе, шкідливе відкидалося послідовно й жорстоко, неминуче має призвести до того, що османська держава своєю міцністю перевершуватиме все знане в діях людства. Все мало відповідати своєму призначенню в

цій державі. Від султана до найостаннішого раба, до найнікудишпішого пса, який плентається за караваном.

Система провин і визнання була така заплутана, що людські істоти, налякані й знеособлені, почувалися знікчемними й безсилями, як муха в павутинні. Тут діяла доктрина, яку проголосив колись ще Платон,— про необхідність у державі гонінь і знущань. Окрема людина не являє собою ніякої цінності. Головне — держава, якій має підкорятися все живе й неживе. Народжуються діти, будуються городи, гинуть герої, ріки течуть, ліси шумлять, трави зеленіють, збіжжя колоситься, сонце сяє, місяць світить — усе для держави.

Султан вів своє військо на захід, південь, на схід, урочисто проголошуючи при цьому, що несе новим землям, які лежать мовби в заціпенінні, закони, закони й закони. Чи впливає війна з якогось права—це ніколи його не обходило. Війна просто розпочинається — ось і все. Справедливість повинна опиратися на силу. Безсилі мають приймати закони великих із вдячністю й покорюю. Кожній землі, краю, провінції, місцевості, кожній групі віруючих, племені, ремісникам і землеробам — свій окремий закон, званий рішучим словом "канун".

Ще на початку царювання Сулейманового нішанджія Сейді-бег склав "Канун-наме султана Сулеймана", майже цілком переписавши цю книгу з "Капун-наме" Мехмеда Фатіха, завойовника Царгорода, найвищого візиря для Сулеймана. Згодом великі муфтії Алі Джемалі й Кемаль-паша-заде поповнювали Сулейманову книгу законів, а його останній великий муфтії Мехмед Абусууд, який утримувався при султанові до самої його смерті, разом із своїм падишахом невтомно доповнював і уточнював "Канун-наме", так що Сулейман увійшов у історію під іменем Кануні, тобто Законодавець.

Майже тисячолітня мудрість зібрана була в праві, утверджуваному Сулейманом. Мудрі пояснення правил шаріату імама Абу-Ханіфа, гробницю якого відшукав і відбудував Сулейман у час завоювання Багдада; учнів Абу-Ханіфа Абу Юсофа і Шейбані;

"Мохтасар" багдадця Кодурі, "Хідає" Бурханеддіна Марагінського, "Мольтан аль-абхор" Ібн-Ібрагіма Халєбського — на ці великі й мудрі зібрання опирався султан, у кожному своєму фір-мані неодмінно зазначаючи, що фірман узгоджений з шаріатом і давніше усталеними канунами. Водночас він розумів, що людей слід заспокоювати не так справедливими законами, як обіцянками створити ці закони, бо обіцянки завжди привабливіші за дійсність. Для бідних закон — це втіха в тих лихах, які виникають від сили й гніту. Для завойованих — це обіцянка, що нові володарі будуть милостивіші за попередніх.

В законі — або ж божество, тобто забобони, або ж насильство, тобто завоювання народів вогнем і мечем. Царство аллаха досягається терпінням, земні царства завойовуються силою. Вміло пов'язати потрібні султанові закони зі звичаями, корисними для життя людей,— це дає оманливе відчуття справедливості, як мовиться в приказці: "Обіцяти свічі всім угодникам, щоб позбутися напастей". Звичаї лишалися незмінними, кануни множилися. Султан не відміняв попередніх законів, а невтомно

вигадував нові, мовби намагаючись ствердити істину, що, коли невігластво панує в суспільстві, а безлад — в умах, тоді закони плодяться з такою силою, що їх незмога не тільки застосовувати й виконувати, а навіть прочитувати. Тільки чорний люд і дрібні власники підкоряються закону. Багаті керуються власними вигодами, а не законами.

Держава слабне через тривалість зла. Люди попервах вважають його безкінечним, та досить їм один раз знайти вихід — і вже незмога їх зупинити. Держава, безмежно розростаючись, водночас ослаблюється. А людина? Будь-яка велич відносна. Хто захоплює лев'ячу частку, оздоблює й озброює проти себе всіх інших.

І тут запановує сила, вища за всі закони, і зветься вона:

страх. Він найперший спільник султанської влади. Страх перед султанським всевладдям тримає в покорі всіх — од великого візира до спахіїв. Але й влада падишаха завжди обмежена страхом перед можливістю двірпегового перевороту, яничарського бунту і тими межами, до яких доходить готовність підданих покорятися й платити податки.

Сулейман щосили вдавав справедливого султана, охоче посилаючись на приклад великого Фатіха. Мехмед Завойовник ніколи не звинувачував неправедних суддів, а просто велів здирати з них шкіру, говорячи: "Якщо обростуть знову шкірою, то проститься їм їхня провина". А шкіри велів вичиняти, набивши ватою, прибивати гвіздками в судах і писати на них: "Без такої суворості правду в царстві ввести неможливо. Як кінь під царем без узди, так царство без грози".

Фатіх ввів правило винним пити шербет, перехилившись через гострий меч, наставлений на горло. Жадібному меч горло перетне, а праведний доведе свою мову до кінця. Нагих злочинців кидали в темницю, де схована була бритва. Хто знайде бритву й заріже іншого, той і правий, так захотів аллах.

І син Фатіха султан Баязид так само був безжальний у справедливості. Одна з його дочок Феррахшах, яка відзначалася великою побожністю, володіла поетичним талантом, була першою серед красунь, виказала раз небачену жорстокість, її чоловік якось замилювався білими руками служебки, яка подавала страви до столу. Феррахшах з ревності звеліла відрубати служниці руки, а саму кинула в Босфор. З тих рук приготовано їжу. По обіді Феррахшах спитала чоловіка, чи сподобалася йому страва. Чоловік відповів, що сподобалася. Ще б пак, сказала Феррахшах, це ж руки служниці, від яких ти не міг відірвати очей. Чоловік вжахнувся і кинувся до султана Баязида. Падишах, довідавшись про жорстокість доньки, негайно послав ката, щоб той відрубав їй голову, хоч де б знайшов. Феррахшах їхала на моління до дервішів Мевляна. Кат наздогнав її й виконав повеління султана, щоправда, давши принцесі скласти перед смертю вірші про справедливість, яка наздоганяє навіть на небі. Все це переповідалося, мов казки Шехрезади, і найохочіше тими, хто першим порушував закони.

Вельможі гризлися за власність і розкіш, нехтуючи навіть свободою, плазуючи перед султаном і візирами. Жити з честю означало платити за розкіш, а платити можна було лиш крадучи. Крадіжки набули неймовірних розмірів. Що вищі особистості, то більше крали. Султан знав про це, але запобігти не міг. Ловили дрібних злодіїв,

жорстоко карали. Робили це злодії великі, в душі жорстоко примовляючи: "Не попадайся!" Багатство несумісне з милосердям.

Самі тільки Топкапи з'їдали за рік на 70 тисяч дукатів м'яса, на 30 тисяч дукатів риби, спалювали на 20 тисяч дукатів олії в світильниках. Яка держава могла витримати такі видатки?

Майже всі вважали своє становище занадто низьким для себе, тому, мов отруйне зілля, розросталося доносительство, бо кожен хотів зіпхнути того, хто вище, і посісти його місце.

Всі посади продавалися. Продавали всі, починаючи від великого візира. Султан теж продавав би, але в нього боялися купувати.

За все мали розплачуватися завойовані!

Коли Сулейман після смерті Яноша Запойяї знову прийшов до Угорщини, щоб, нарешті, захопити під свою владу всю цю багату землю між Дунаєм і Тисою, він спитав свого великого муфтія:

— Хто найбільший добродієць на цім світі?

— Його величність падишах,— відповів мудрий Абусууд.

— Ні, найбільший добродієць на сім світі — райя, яка сіє і жне і всіх нас годує плодами свого труда.

За вказівкою султана Абусууд негайно склав фірман про народ Угорщини:

"В ім'я бога, володаря небес і землі і всього, що є на них,— а він всемогутній—їхня Величність, володар лиця Землі, халіф посланника господнього всіх світів, розповсюдник правил ясного божого закону, утверджувач основ істинної віри, проголошувач найвищих слів, той, що підніс знамення ісламської віри до найвищих вершин, володар держав сього світу, тінява тінь божа над усіма народами, завойовник земель Сходу і Заходу, переможець з поміччю безцінного бога, носій звання великого імама і пресвітлий повелитель, садівник великого халіфату, найстарший між найстаршими, найсправедливіший між законодавцями, десятий між османськими султанами, караючий меч в руках тих, хто карає, володар арабів, персів і ромеїв, могутній захисник шановних двох святинь, возвишених і сьйливих Двох Міст — Мекки і Медіни, султан син султана, султан Сулейман-хан, син султана Селіма-хана — нехай протриває його володарська парость до дня воскресіння і хай користується його справедливими законами по всіх країнах населення чверті Землі!

З божою поміччю зволили завоювати область Буди. І коли настала потреба виявити справедливість, проголошено цю блискучу заповідь і фірман прекрасних наслідків для всієї райї і всієї берайї.

Всі жителі названої області залишаються на своїх місцях. В їхнє життя і челядь ніхто хай не втручається. І рухоме майно, яке в їхніх руках, і їхні дома, крамниці й інші будівлі, які є в городах і селах, і виноградники, й сади, які вони розвели,— є їхній мульк (приватна власність). Можуть чинити з ними що завгодно: продають, дарують, відчужують іншим чином. Усе це в їхніх руках. А коли вони помруть, все переходить у мульк їхнім синам. Згаданого майна хай ніхто не чіпає, окрім законної данини од їхніх

виноградників і садів.

І ниви, які вони орють і сіють, також хай лишаються в їхніх руках. Але вони не є їхній мульк, як згадане майно. Вони поряд з іншими державними землями в богоспасенній імперії, відомими під назвою мірійська (оподаткована) земля, перебувають під верховною владою державної мусульманської казни. В володінні райї земля перебуває у вигляді позички (оренди). Вони з різних злаків сіють і жнуть усе, що хочуть, дають з того харадж, званий десятиною, та інші данини, а самі використовують землю як завгодно. І щоб земля не стала пустошнюю, хай орють, сіють і обробляють і справно платять данину, і ніхто їм хай не заважає і не чіпає їх. І так хай триває до їхньої смерті, а коли помруть, на їхнє місце стають їхні сини й утримують землю, як сказано вище,— а Всевишній бог знав найбільше і його настанови найстаріші".

Була, мабуть, лиш одна-єдина людина в цій величезній імперії, якої не зачіпали Сулейманові закони, були для неї мов марево в пустелі, ніби морок над морською пучиною, ніби хвиля над мороком, а над нею хмари або птахи, що летять рядами, недсяжні, незліченні й невловимі, як прах розвіяний.

Роксолана. Велика султанша Хасекі.

Що їй усі Сулейманові кануни, коли не можна знищити найстрашнішого, зоставленого Фатіхом: хай владу успадкує найдостойніший, для збереження єдності, порядку і миру в державі убивши всіх своїх братів з їхніми дітьми, онуками й правнуками чоловічої статі. А найдостойнішим, мов у давніх євреїв з біблїї, неодмінно вважався первонароджений, найстарший. Мустафа. Її ж сини мали бути вбиті. І ні знищити, ні забути, ні змінити закон Фатіха, бо він став уже звичаєм, а за звичаєм — давність і найбільша сила.

Роксолана ждала, коли зможе переважити навіть ту страшну силу. Іноді ловила себе на думці, що стає схожою на валїде. Згірклий усміх на устах, смага, майже чорногубість. А в душі? Темрява клубочиться дедалі більше й густіше. Невже султан не бачить її тривоги?

А Сулейман уперто не хотів навіть слухати про будь-які зміни в законі Фатіха, але й не проголошував спадкоємця трону. Час од часу вів обережні бесїди з великим муфтієм, ждав, щоб той дав якусь пораду, виходячи з очевидності і дійсного стану справ. Мустафа первонароджений, але й тільки. Відколовся від свого отця, тримає коло себе свою матір, мовби хоче зробити виклик падишахові, виказати перед усіма свою незгоду з його діями. Своєю поведінкою він сам позбавив себе будь-якого права на спадок. Право на трон мають сини Хасекі, яка стала душею і серцем султана. Він не хоче бути схожим на того грецького бога, який пожирав своїх синів, але водночас не може знехтувати заковом великого Фатіха. Де вихід? Як узгодити закон з очевидністю?

Абусууд так само обережно, натяками, притчами, давав зрозуміти султанові, що право все ж за Мустафою. Закони несумісні з серцем. Вони не мають серця. Вони вищі за все, навіть за державу, яка існує тільки завдяки існуванню законів. Мустафу вже знають усі правовірні, всі бейлербеї, бейлербеги, паші, яничари, доблесне мусульманське військо. Не саме лиш первородство, але й особисті гідності

промовляють за шах-заде Мустафу. З трьох років — у занедбаності й пониженні, у відокремленості від Топ-капи, власне, вигнанець разом із своєю матір'ю, але став відомий своїм розумом, поведженням, благородством, здобув повагу вельмож, яничарів, війська, всіх чесних мусульман.

Султан не заперечував високих гідностей свого найстаршого сина, навіть пишався ним (його кров, кров Османів!), але водночас не переставав сподіватися, що в Мустафі озоветься гідність вайвища: благородство й самопожертва,— і він добровільно відмовиться від трону на користь синів Хасекі.

Але Мустафа затявся. За нього стояв закон, і хто хоче скривдити його — хай змінить закон, а там ще видно буде, що з того вийде. Між сином і батьком наростала тяжка ворожнеча, за якою, з страхом стежили дві жінки — Роксолана і черкешенка Махі-деван,— і обидві не наважувалися втрутитися ні дією, ні словом, одна проклинаючи в душі закон, а друга всією душею по-кладаючи на той самий закон усі надії.

Та коли непоступливим був Мустафа, то Сулейман теж виявляв твердість, притаманну Османам. Він уперто не називав спадкоємця трону, хоч шейх-уль-іслам і натякав, що це треба б зробити для спокою в державі.

Роксолана мовчала. Непевність роздирає її серце, та ліпше непевність, у якій ще зберігається крихта надії, ніж безнадійність, ніж приреченість.

Біль, жалість, жах і почуття тяжкої провини. Нащо привела синів своїх на світ, щоб тепер так каратися? Рятувала себе, своє життя, сини були для неї ніби щаблі золотої драбини, по яких видобулася з безодні потойбіччя.

А що тепер? Що? Будь прокляті всі закони, встановлені цими міднолицими султанами!

ДАМАТ

Де знайти вірного і водночас здібного? Сулейман першим з султанів підняв посаду великого візира на височинь мало не султанського трону, сподіваючись, що цим возвеличить владу падишаха, мовби побільшуючи її. Як на небі сонце і місяць ходять у парі, так і на землі коло султана мав ходити чоловік, що відбивав би сяйво свого володаря, не даючи йому марно розсіюватися в просторі. Здавалося, що вірний Ібрагім буде незамінним супутником на все життя, але тому закортіло самому стати сонцем, місяцем бути набридло, вважав те принизливим і нижчим своєї гідності — Ібрагіма довелося прибрати. А де взяти місяця для свого султанського неба, чим заповнити порожнечу, яку сам утворив і яку всім видно? Аяс-паша не був світилом. Якийсь темний клубок на небосхилі влади, без сяйва, без розуму, сама тільки вірність. Чи вірність завжди темна?

Після смерті Аяса-паші великим візиром став Лютфі-паша. Справжній османець, до того ж султанський зять, він мав перевагу і над вісімдесятилітнім євнухом Сулейманом-пашою, і над свіжоспеченими візирами Рустемом-пашою і Хусревом-пашою, вчорашнім румелійським беглербегом. Усі, крім Лютфі-паші, були рабами, чужинці-еджнемі, люди неповновартісні, випадкові, і він, презирливо кривлячись, назвав зал засідань візирів

Куббеалти невольничим ринком. Не лякаючись присутності самого Сулеймана, великий візир ні з того ні з сього процитував слова сина Румі, Султана Веледа: "Безрідні будуть великими, а посади найзначніші дістануться людям нікчемним". Султан за своєю звичкою удав, що не чує, візирі вимушені були змовчати. Тільки Рустем пробубонів собі під ніс:

"І я б був такий розумний, їздячи на султанській сестрі, як на лисій кобилі".

І зненацька — весілля Рустема-паші з султанською донькою Міхрімах, і в дивані стало одразу два царські зяті.

Лютфі-паша, чи то піддавшись намовлянням жони своєї Хатіджі, чи то без нічиїх намовлянь, попри свій доволі гострий розум, запалився наміром перевершити Рустема-пашу, який, щойно приїхавши з далекого Діярбекіра, з такою рішучістю пірнув у надра Стамбула, пірнув з голими руками, а вже виринув, маючи в руках султанську доньку.

Лютфі-паша приписував Рустемові якості, яких той ніколи не мав. Попервах той керувався зовсім не наміром будь-що вислужитися, вискочити нагору, а просто піддався звичці, що виробилася в ньому під час кількарічного сидіння в далекому санджаку, повному непокірних племен. Там завжди щось колотилося, горіло, бунтувалось, повставало. І молодий санджакбег, проклинаючи все на світі, хапав своїх головорізів і кидався туди, де були найбільший вогонь, найбільший гамір, найбільша колотнеча. Коли прибув до Стамбула і побачив пожежу, не роздумуючи, кинувся туди, ще й не сподіваючись, що видобуде з вогню й полум'я не тільки султанську хвалу, але й султанську доньку. Сам дивувався своєму везінню, похмуро кепкував з самого себе: "Молодець прагне туди, де родився, собака — туди, де ситий". Про Лютфі-пашу він сказав, щойно засівши в дивані поміж трьох інших візирів, за кожним з яких стояли цілі кладовища і текли ріки крові: "Крізь збільшувальне скло він міг би видатися навіть величним". Кожен з візирів вимахував шаблею мало не з дитинства і от домахалися аж до султанського дивану, а цей маслакуватий босняк тільки й заслуг мав, що вмів догодити Сулейманові, сідлаючи його коня, та тепер вчасно прискочив на стамбульську пожежу, щоб вихопити з жару й попелу доньку самого падишаха.

Великий візир Лютфі-паша з усією нестримністю, що була йому властива в справах розумних і в ділах дурних, занурився в темні глибини столиці, відтручуючи і головного кадія Стамбула, який наглядав за порядком у місті, і ефенді румелійського беглербега, поставленого для нагляду за кадієм. Мусульманська душа великого візира вжахнулася від видовища стамбульських пекел. На дивані Лютфі-паша, здіймаючи руки, вигукував:

— О шаріат! О віра!

Він виявив, що шаріат порушується постійно, повсюдно, злочинне. В дільниці Коджа Нішаджі варили бузу, якою впивалися правовірні. В Псаматї була ціла вулиця Шарап Сокаї, де непристойні танцівники кйоребе затягали правовірних у бузні, там же таємно продавали п'янливу гаміз ве арак, і між п'яницями — о аллах! — з ранку до пізньої ноні вешталася гулящі жінки! Субаші, який мав наглядати за порядком, коло мечеті Еюба ховав злодіїв, повій, там теж — безчинства, вино, розпушта.

Сулейман-паша і Хусрев-паша мовчки прикривали повіками очі, чи то поділяючи

обурення великого візира, чи то пускаючи його слова поза увагою, Рустем неприховане насміхався з такої запопадливості. Треба бути останнім дурнем, щоб повчати самого султана тільки тому, що ти одружений з його сестрою. Між султанами немає родичання. Май голову на плечах. Усі знали, що бузу варять споконвіку, тому бузні були дозволені султаном і для нагляду над ними приділений шехір субаші. Знали, що по Стамбулу розвозять у бурдюках вино, яке мали право пити її продавати тільки іновірці, що платили султанові особливий податок. А вже коли чоловік платить податок і зміцнює державу, то користі від нього більше, ніж від візира, що рубає гілку, на якій сидить. Рустем навів хадіс: "Бог стримує більше число людей завдяки султанові, ніж завдяки коранові". Але цим розлютив Лютфі-пашу ще більше.

— Думаєш, коли спиш з султанською дочкою, то дозволено тобі топтати все святе? — кричав великий візир.

— Та яке там спання? — невесело віджартовувався Рустем.— В час весілля гашник так закрутив мені шаровари, що я цілий місяць не міг нічого мати з своєю молодою жоною.

— Я не дозволю сміятися в дивані! — насувався на нього розлючений Лютфі-паша.

— Та хіба я не знаю, що це гріх? Туркам ніколи сміятися — вони воюють.

Лютфі-паша лютував не тільки в дивані. В Стамбулі почалося справжнє пекло. Судна, що привозили вино з Мореї і Кандії, палили разом з залогою. П'яницям заливали горлянки розтопленим свинцем. Зрадливих жон кидали, зашитих у шкіряні міхи, в Босфор. Чоловіків, упійманих на чужолозстві, страчували без суду. Виловлювали повій і дико знущалися з них, прилюдно вирізуючи в них таке, що соромно й мовити. Лютфі-паша дійшов у своїй запопадливості до того, що склав список найславетніших повій Стамбула і передав його султанові. Сулейман не вірив власним очам. Араб Фаті, Нарін, Карат, Нефесе, Етлі Асес, Маруфе Камар, Бататлу Гініч. Як сміє цей чоловік втомлювати пресвітлі очі падишаха якимись підлими іменами? Може, він переплутав султанський диван з театром Кара-Гйоз, де імам, ха-тіб, муедзин і бекчі завжди збираються до купи, щоб упіймати зрадливу жону? Гнів і зневага султанові були такі безмірні, що він не схотів навіть бачити великого візира, а передав Хатіджі, щоб вона вгамувала свого чоловіка. Ось тоді Лютфі-паша й кинувся з кулаками на султанську сестру, так що його насилу відтягнули євнухи.

На дивані державну печать у Лютфі-паші було відібрано і передано євнухові Сулейману-паші. Рустем став другим візиром. Лютфі поїхав у довічне заслання. Хатіджа знову була чи то вдовою, чи розлученою.

Так у дивані лишився тільки один султанський зять, і відтоді вже ніхто позаочі не звав Рустема-пашу інакше, як тільки дамат — зять. Його зненавиділи вельможі, яничари, простий люд, як колись ненавиділи Роксолану, приписуючи їй чари. Тепер злим чарівником вважали цього вчорашнього конюха. Казали: спить на конюшні, а вві сні бачить себе великим муфтієм. До нього все це доходило, він сміявся: "Не великим муфтієм, а великим візиром. Переробимо туркам приказку. Бо хіба в них не починається все з коня та з конюшні? Кінь завжди поперед воза, султан — поперед

люду, отожд султан як кінь, а конюх коли й не поперед султана, то вже поряд". Поети писали й розповсюджували на нього в'їдливі епіграми й сатири. Рустем навіки зненавидів поетів і будь-яке письмо з укороченими рядками. "Пусті слова черева не наповнять", — зневажливо цідив він крізь зуби. Його не любили, але боялися, бо нікого не щадив, і горе було тому, хто попадав Рустемові на язик. Цей чоловік не знав доброти, не відав жалості, не вірив у красу або, може, й у самого бога, знаючись тільки з шайтанами.

Султан колись обідав здебільшого тільки з Ібрагімом та візирами, тоді з Хасекі, тепер став влаштовувати обіди з султаншею, на які щоразу кликав когось з найнаближеніших. Для цього всі придворні мали збиратися у великому залі прийомів, найвищі державні мужі товпилися у вузькому переході, наступаючи один одному на ноги, сопучи, стиха лаючись, обливаючись холодним потом страху. Кизляр-ага викрикував імена тих або тих щасливців, тоді з грюкотом зачиняв двері перед носом у решти. Навіть візирів не всіх кликали, зоставляючи перед дверима то того, то іншого.

— Ну, кого сьогодні забудуть? — потирав руки Рустем, про-товплюючись наперед, бо знав, що без його дотепів султанові й ложка в рот не полізе.

На обідах присутні були шах-заде Баязид і Джихангір, яких султан ще тримав при собі. Іноді приїздив з Едірне Мехмед, улюбленець Роксолани й Сулеймана, сідав коло падишаха, тонкий вогненноокий, нервовий. Зиркав на всіх так гостро, що вмовкав навіть Рустем. Селім і Мустафа приїхали з своїх провінцій під новруз. Селім скрізь возив з собою Мехмета, якого взято в Топкапи ще малим, щоб бити, коли шах-заде Селім лінувався у вивченні корану. Так той Мехмет і жив коло султанського сина, отримавши прізвисько "Мехмет для биття". За обідом його саджали навпроти Селіма, той кидав у обличчя Мехметові кістки, жбурляв посуд, реготав, кричав слугам: "Приберіть з-перед очей цю мармизу!"

Мустафа був поважний, пещений, білотілий, тримався, ніби султан, і Рустем одразу пустив шпильку: "Головне не в тім, що він каже, а в тім, що дуже гарно ворушить губами, коли говорить".

Султанський зять мовби намірився перевершити в своїй безкарності улюбленого Сулейманового блазня Інджірлі-чауша, який дійшов до того, що якимось, підстерігши султана в темних палацових переходах, кинувся обіймати й цілувати його, а коли той обурився, сказав на виправдання: "Даруйте, мій падишаху, я думав — це султанша Хасекі!"

Але то ж простий собі блазень, а це візир Високої Порти. Та що а нього взяти, коли він — зять? Одним словом — дамат. Ненавиділи позавіч, ненавиділи й у очі, але охоче сміялися з його нещадних дотепів. Ліпше сміятися ще до того, поки він щось скаже, бо опісля сміятися, може, й не захочеться.

Всі сподівалися, що Рустем зламає собі шию в першому ж серйозному ділі, бо ламалися й не такі шиї. А що найсерйознішою річчю вважалася для османців передовсім війна, то й очікувано з нетерпінням, коли ж султан знову вирушить у новий похід з своїми новими візирами.

Поки султан сидів у столиці, його санджакбеги і великий капудан-паша, пострах морів Хайреддін Барбароса вели невпинні війни в Сербії, Славонії, Боснії, проти Алжіру, Провансу, Венеції, Португалії й Іспанії. Замість одної великої війни Сулейман оточував свою імперію вогнищами війн маленьких, щоб його вірні акинджії мали де погріти свої загребуші руки і не обростали жиром зледащіння.

Мчали до Стамбула гонці з радісними вістями про звитяги, пливла здобич, тисячі рабів наповнювали невольницькі ринки, розросталася безмежно і безмірно імперія, але похмурий

погляд султанів уперто зосереджений був тільки на одній землі, яка притягувала його, засмоктувала, мов та дунайська трясовина під Мохачем, де він потопив угорське військо з його недолугим королем. Земля та була — Угорщина. Націлена в саме серце Європи, здавалася Сулейманові золотим ключем, яким відімкне він нарешті таємничий замок володіння над цим континентом, і тоді хвиля османська залле всі його піднебесні гори, родючі долини, багаті городи, над якими плавають тисячоліття слави, багатства і краси. Повторював у думці вигаданий Султаном Веледом (але ж який грізно-привабливий!) хадіс: "У мене є військо, яке я поставив на сході і назвав турками. Я вклав у них мій гнів і лють, і скрізь, де якийсь чоловік або народ порушить мої закони, я напускаю на нього турків — і це буде моя помста..."

Вся провина угорців була в тому, що вони зайняли таку серцевину землі і зробили це задовго до турків, хоч, як свідчили перекази, в сиву давнину разом з турками вийшли з Турану в пошуках щастя і просторів.

Наставлений над Угорщиною Сулейманів король Янош За-пойяї так і не зміг навести ладу в цій почленованій, розтерзаній землі. Все своє життя згаявши на вперте просування до найвищої влади, Запойяї навіть одружитися не встиг за свої шістдесят років, і тепер несподівано став одним з найжаданіших женихів. Австрійський король Фердинанд норотив видати за старого Запойяї одну з своїх численних принцес, щоб прибрати до рук всю Угорщину, а з другого боку пильно стежив за Австрією мудрий і обережний польський король Зигмунт, який встиг випередити Фердинанда і віддав Яношу Запойяї свою доньку Ізабеллу, сподіваючись зласкавити цим султана і укласти з ним вічний мир.

Проти Запойяї збунтувався ердельський воєвода Стефан Майлат, який не побоявся самого Сулеймана, давши два роки тому притулок розбитому султаном молдавському господарю Петрові Рарешу. По дорозі на Ердель Запойяї смертельно занедужав. Напівмертвий, довідався він од гонця, що в Буді королева Ізабелла народила йому сина. Ще встиг невдалий король звеліти, щоб назвали сина Яношем Сигізмундом, і послав канцлера Стефана Вербеці до Стамбула просити султана взяти під свою високу руку малого короля.

Сулейман прийняв Вербеці, всупереч своєму звичаю, не гаючись, бо гонці, випередивши угорського канцлера, вже принесли вість про смерть Запойяї. Він сказав, що визнає за сином Ізабелли всі права, які мав його батько, коли впевниться, що той справді народився, а не вигаданий уграми. Послано було султанського чауша до Буди,

який відвідав королеву, і королева, заливаючись слізьми, подала османцеві загорненого в шовкові пелюшки і горностаєві хутра сирітку-короля. Турчин приклав руку до грудей, упав па коліна, поцілував дитяті ногу і в ім'я великого султана запрягнувся, що ніхто інший, крім сина короля Яноша, ніколи не володітиме Угорщиною, бо так хоче аллах.

Султан збирав військо для походу в Угорщину. Розскачилися навсібіч гонці, звідомляючи спахіїв, у султанських зброярнях виливали гармати і ядра до них, яничари наточували шаблі, дюмбекчі сушили барабани, шилися тисячі нових зелених і червоних знамен. Ніщо не могло зупинити страшної сили, яку Сулейман мав намір знов посунути на зелені поля Угорщини, на її сади й виноградники. Але тут із сходу стали напливати тривожні вісті про неспокій серед кочових племен. Плем'я герміян коло Ладика зайняло прохід у горах і грабувало каравани й усіх подорожніх. Туркменські кочовики набралися такого нахабства, що викрали коней під Манісою у принца Мустафи, коли той виїхав із своїм двором на лови. В Діярбекірі збунтувалися племена курдів, цих дивних людей, що, попри свою бідність, яка межувала з убогістю, нікому не підкорялися, вперто домагаючись незалежності.

Виходило так, що в Діярбекірі для приборкання повстання джіврі — мерзенного зборища дикого люду, мав вирушити один з султанських візирів, а що Рустем-паша ще недавно був там санджакбегом і, як видно, не зумів приборкати курдів, то найостаннішому дурневі було ясно: дамат повернеться туди, звідки прибув!

Неприхована радість запанувала навіть серед тих, хто ніколи в очі не бачив Рустема. На дивані байдужий до всього Хусрев-паша, який страждав якоюсь невиліковною хворобою, мляво спитав Рустема: "Тебе справді посилають в Діярбекірі?" А великий візир Сулейман-паша, помітивши, як Рустем поглядом шукає лускач, щоб роздавити грецький горіх, вхопив повну жменю горіхів, набив ними рот, став трошити зубами, примовляючи з виряченими від задоволення очима: "Ось як треба! Ось як!" Рустем мав тридцять п'ять років, Сулейман-паша вісімдесят. Але дамат не збентежився.

— У мене маслаччя міцніше за горіхову шкаралуцу, — понуро посміхнувся він.

А сам, власне, був зготовлений на добре і зле. Спиш із султанською донькою — так і знай, що доведеться за це розплачуватися. З насолоди виникає обов'язок. Та ще й не знати, де воно ліпше: при боці в султана, який щедрий на милості, але ще, мабуть, щедріший на карі, а чи в самого чорта в зубах.

Вирушаючи в походи, Сулейман ніколи не брав на себе командування військом, призначаючи сераскером великого візира. Це було доволі зручно, бо всі невдачі падали на сераскера, успіхи належали султанові. З Ібрагімом він зазнав більше невдач, ніж перемог, Аяс-паша так і не очолив війська жодного разу, Лютфі-паша, готуючись до звання великого візира, пробував виказати свої здібності в поході проти острова Корфу, але, крім ганьби, не здобув нічого. Тепер, з усього видати, сераскером мав іти проти Угорщини старезний євнух Сулейман-паша, який усе своє довге й каламутне Життя провів на Сході, знав підступи, хижість, кровожерство, але ще жодного разу не стикався з лицарством, відвертим аж до самозабуття, і відвагою не сліпою, не фанатичною, а просвітленою розумом і любов'ю до рідної землі. І хоч ніхто не вірив у

таланти старого товстого євнуха, але говорилося про нього співчутливо, навіть з повагою, бо він своєю грубезною тушею заступив, відіпхнув ненависного дамата, і тому вже не було місця поряд з падишахом, тож хай їде, звідки приїхав, хай згине в голих курдських горах, серед гострого кремення й чорторіїв, де витанцьовують його брати — шайтани.

Ось тоді покликала Рустема до себе султанша Роксолана.

Як став султанським зятем — даматом, ще по лишався вічна-віч з всемогутньою султаншею жодного разу, хоч і думав про це, бо була тут, здається, єдиною людиною, якої побоювався, надто пам'ятаючи свою незграбну запопадливість на пожежі. Через нього загинув тоді цей молодецький Байда, і Рустем знав, що Роксолана не простить йому тої смерті ніколи. Все можна відшкодувати, але смерть — чим ти її відшкодуєш? Хоч і сказано, що в мертвих — ні друзів, ні товаришів, та з усього видно, що султанша назавжди взяла в своє серце того Байду, не питаючи навіть його згоди, бо ж був для неї живим втіленням навіки втраченої батьківщини. Соловейко зітхатиме за вітчизною навіть у золотій клітці. Це він, Рустем, міг забути і рід свій, і землю, промінявши все не знати й на які вигоди, успокоївшись ліниво від думки, що двох баранячих голів не зготуєш в одному горщику. Але ж не зрівнятися йому з цією вельможною жінкою, загадково-непрístupною для всіх, всемогутньою, як сам султан, але водночас ніжною, як сонячний промінь, і вразливою, як закоханий соловейко.

Незграбно, боком, чіпляючись за одвірки своїм шорстким од золотого шиття візирським халатом, мало не відштовхуючи невідступного кизляр-агу Ібрагіма, всунувся Рустем у маленький покій Фатіха, майже задихнувся, побачивши на білім атласнім диванчику Роксолану, обстелену розметаними барвистими шовками, лякаючись, що ніжна її шия зламається від ваги пишого червоного волосся і коштовних прикрас на ньому. Мерщій упав на коліна і так поповз по килимах, коли ж підвів перед султаншею голову, то побачив, що тут є ще хтось. Поряд з ним був ще чоловік у химерних, визивно багатих шатах, так само молодий, як Рустем, але набагато зграбніший, з пишними яничарськими вусами, гарнолиций, гостроокий.

— Знаєш Гасан-агу? — спитала султанша.

Рустем нахилив уперту голову. Ще б пак не знати! Простий яничар врятував султаншу під час заколоту, в нагороду отримав звання яничарського аги, яке дається тільки ціною великої крові, тоді вигадано для нього химерне звання особистого посланця султаншиного, став аталиком — вихователем шах-заде Баязида. З султанського ложа подаровано йому в жони білотілу одаліску, — вже не така й радість, як на Рустема, бо це однаково, що оженитися на білій корові. Якби це не при султанші, візир неодмінно прискалив би око й познущався з цього яничарика:

"То що, вже отелилася твоя біла корова?"

Але тут мав мовчати і щосили виказувати увагу й слухняність.

— Гасане, — спокійно мовила Роксолана, — подай йому оте. Гасан-ага неквапливо взяв з низенького столика невеличкий згорток, замотаний у зелену шовкову хустку, подав Рустемові. З належною шанобливістю, треба сказати, але до кого — до візира чи

до султанші найперше?

Рустем тримав згорток і не знав, що з ним робити.

— Розгорни,— звеліла Роксолана.

Він довго розмотував хустку, плутаючись кістлявими своїми, більше звиклими до реміняччя пальцями у тонкому шовку. Розмотав — напери. Якись послання, грамоти. Дорогий папір, дороге чорнило, печаті. Мовчки глянув на султаншу. Що воно?

— Почитай,— звеліла вона.

Рустем полопотів одною грамотою, другою, третьою. На всіх — печаті царевича Мустафи. Листи до санджакбегів Сівасу, Діярбекіру, Болі, Конї. Всуціль із запитань. Які зміни вітали б ви в імперії? Як ви ставитесь до мене? Чи будете мені вірні? Проти кого найперше треба спрямувати силу ісламського війська? Що ви думаєте про чужинців у Стамбулі?

Все це важко було втямити навіть Рустемові з його метким розумом. Він розгублено поглянув на султаншу.

— Читай ще,— звеліла вона.

Він читав далі. Мустафа питав у начальників племен мін-баші, яка потрібна їм зброя. Писав яничарам до Стамбула, називаючи імперію оскопленою (натяк на великого візира-євнуха), і питав, чи довго вони таке терпітимуть.

Зухвалі листи, за якими вчувався брязкіт зброї. Коли це не підробка, тоді що ж?

— Страшно, візире? — шорстко спитала Роксолана.— Ти зблід, читаючи ці послання? А що ж робити мені? В мене зблідла душа! Мої сини не ждуть смерті великого султана, вони насолоджуються життям під його благословенною тінню, а син цієї черкешенки вже змалечку очікує смерті свого батька і всіх братів, бо тільки ця смерть відкриває йому шлях до престолу, а його матері дає змогу повернутися в Топкапи і зайняти покої валіде. Син черкешенки втратив терпець, він почав вірити, що султан Сулейман не помре ніколи, і він не помилився, бо так воно й буде, принаймні для самого Мустафи! І ця нікчемна Махідеврэн ніколи не ступить за брама великого палацу, бо вигнані султанші не повертаються, не повертаються! Але де ж були ви, візири, опора трону, найвірніші люди падишахові? Чом не впіймали злочинної руки, чом не помітили, не викрили, не перехопили, не захистили? Чом?

Рустем не звик, щоб на нього нападали. Захищатися не вмів, не любив, а тут і захищатися не виходило. Завжди вважав усіх довкола дурнями, тепер не вадило удати дурника й самому. Та й було перед ким — перед самою султаншею.

— Ваша величність! Ну які ж з нас візири? Сулеймана-пашу слуги півдня підводять з постелі, а Другу половину дня він думає лиш про те, як влягатиметься в постіль своєю тушею. Хусрев-паша не встигав з'їсти якийсь шматок, як воно з нього виходить, не затримуючись і не лишаючи ніякого поживку. Він жде, коли вже вмере від голоду, а ми ждемо, коли він помре, щоб звільнив місце для когось іншого. Четвертого візира султан називати не хоче, вагаючись між двома молодими пройдисвітами, яких узято ще з пажів покійного Скендер-челебії після його страти в Багдаді: між Ахмедом-пашою і Мехмедом-пашою Соколлу. А я — погляньте на мене, ваша величність. Хоч я й зять

ваш, але голова в мене з самих кісток, як у коняки, тільки в коняки й кістки розумніші, бо вона вміє підставляти спину, я ж не вмію й того.

— Не вмієш підставляти спину, то доведеться підставити голову,— жорстко мовила Роксолана, не піддаючись на Рустемові похмурі жарти.— Як це так, що при дворі тисячі дармоїдів, а рятувати султанську владу від загроз має один Гасан-ага?

— Гасан-ага? — Рустем лиш тепер згадав про султаншивого довіреного. Виходить, цей чоловік тут не для того тільки, щоб подати йому згорток з листами Мустафи. Подає те, що сам і роздобув.

— Як же Гасан-ага роздобув усе це добро, ваша величність? Вона кинула на Рустема погляд, від якого холоде в серці.

— Як? А ти не знаєш? За золото, яке ви гребете з султанської скарбниці і все ховаєте під себе. А його треба пускати на справи державні. Платити там, де треба. Все купується і продається. Продаються навіть оракули, що довели колись лідійські царі Мемнади, підкупаючи дельфійську піфію.

Що це за дельфійська піфія, Рустем, ясна річ, не знав. Знав коран, якого його вчили ще малим хлопчиком, вбиваючи в його стрижену голову вірність ісламові й новим хазяям, знав зброя", жорстокість, неволю, тверде життя і коней. Щоправда, Піфією звали кобилу, на якій він колись учив султаншу їздити верхи. Кобилу назвала так султанша, а вибирав її ще лошицею вія. Знався на цьому досконало. Гарну коняку бачив з льоту. Очі поставлено близько, лоб округлий, як склепіння в мечеті, погляд ясний, вогнистий. Вузькі храпи, довгасті рожеві ніздрі, мов у породистої жінки, лебедина шия, сухорлява морда, шовковиста грива, коротка лиснюча шерсть, довгий хвіст, а груди, груди? Як у султанші, що рвуть усі найпросторіші шовки. І ця жінка — його теща? Чи надовго? На щастя чи на безголів'я?

— Гаразд,— зітхнула Роксолана,—хто чого не вміє, того вже й не навчиться. Не для того тебе покликала. Хочу, щоб ти ці листи передав його величності султану.

— Я? Султану? Але ж не я їх роздобув.

— І скажеш, що роздобув їх ти, бо знаєш усіх анатолійських санджакбегів, жив між тими дикими племенами, вмієш знаходити з ними спільну мову, ось тому й потрапили всі ці листи до твоїх рук.

Тепер Рустем уже не мав сумніву, що його таки відішлють назад у дикі гори,— хай далі знаходить спільну мову з непокірливими племенами. Але перед султаншею не станеш ні зітхати, ні скаржитися. Він схилив свою маслакувату голову в поклоні, дочекався, поки Роксолана милостиво кивнула їм обом з Гасаном, мерщій позадкував до дверей, пропихаючись поперед султаншиного довіреного, якого б з великою охотою роздер на Дрібненькі шматочки за його небачену здобичливість.

І ще не знати, як прийме ці клятві листи султан!

— Хоч розкажи, щоб я знав, як ти їх добував! — кинув Рустем Гасан-азі, коли вони вийшли від султанші.

— Розповісти легше, ніж добути,— усміхнувся той.

Чи просила Роксолана падишаха за Рустема, чи Сулейман і сам не захотів

наражати зятя на людський осуд, він прийняв рішення несподіване, але, може, єдино правильне. Мустафі в Манісу негайно посланий був фірман, згідно з яким шах-заде переводився в далеку Амасію, а на його місце володарем провінції Сарухан ставав Мехмед, найстарший син Роксолани і, виходило тепер, не названий, але ймовірний спадкоємець трону. Фірман про вигнання Мустафи з Маніси повіз сам великий візир Сулейман-паша, який ішов з військом проти повсталих курдів і водночас мав наглядати за шах-заде.

Рустем посміювався собі у вус: "Мене з Діярбекіру висмикнули, євнуха посадили туди, як ріпу. Та хіба ріпа виросте на камені?"

Самого Рустема названо було сераскером походу на Угорщину, і тепер уже над ним насміхалися яничари: "Все вже було, але конюх ще ніколи не водив нас на війну!"

Війни, власне, ніякої не було. Австрійці, що кинулись були па Буду, злякалися османської сили і відкотилися. Заколотника Майлата видали султанові нікопольський санджакбег Ахмед і Петро Рареш, який сподівався знов завоювати Сулейманову прихильність. Закованого в ланцюги ердельського воєводу відправлено до Стамбула, де його поглинули підземелля Еді-куле. Тим часом велетенське османське військо обступило Буду, і Сулейман послав до Ізабелли гонців, яким звелено було передати, що мусульманський закон не дозволяє султанові відвідати її особисто, тому хай пришле до нього сина в супроводі вельмож, які хоробро обороняли столицю від австрійців.

Ізабелла пережила страшну піч. Сльози, метання, хапливі наради. Наставав день п'ятнадцятої річниці битви під Мохачем. Що він принесе для малого короля, для цього невинного дитяти? Врешті вирішено було виконати султанову вимогу. Дворічного Яноша Сигізмунда в золоченій колисочці дві няньки в супроводі перших людей королівства — Стефана Вербеці, Валентина Терека, Джордже Утешеновича — привезли до розкішного султанського шатра. Малий король ревів щосили. Сулейман сказав шах-заде Баязидові, щоб той поцілував короля. Рустем-паша шанобливо підтримував султанського сина. Як знати: може, підтримуєш майбутнього султана? Сьогодні двоє дітей — одне ще немовля, друге, хоч і більше, а теж дитя, а завтра один король, а другий падишах. Чи не був і він колись отаким шмаркачем (тільки не в золоченій колисочці і не в шовковому шатрі), а сьогодні візир, сераскер, державний муж, і від його слова залежить доля цієї землі. Диво!

Не кажучи й слова, Сулейман дав знак забрати малого і вернути матері.

На дивані прийнято думку Рустема-паші: Угорщина між Дунаєм і Тисою лишається турецькою землею (великий муфтії Мехмед Абусууд негайно почав складати султанський фірман про долю угорського райя), а Угорщина на схід від Тиси з Ерделем передається під владу Яноша Сигізмунда, як султанового ленника з щорічною даниною в десять тисяч дукатів. Великий нішанджія Мустафа-челебія Джелал-заде написав блакитним і золотим чорнилом фірман, який був вручений малому королеві. Султан присягався пророком, своїми предками і своєю шаблею, що триматиме Буду, охороняючи малолітнього короля, і віддасть столицю, щойно настане відповідний час. Коли мав настати той загадковий час, ніхто не знав, а допитуватися боялись. Обіцянок

Османи не дотримували ніколи, завжди сповнювали тільки погрози. Тим часом Ізабеллу з сином вміщено в Липі над Марошею: безпечніше для всіх.

В табір до Сулеймана прибули послы від короля Австрії Фердинанда: син захисника Відня Нікола Сальм і прославлений посол Сигізмунд Герберштейн, який об'їздив усю Європу, двічі добрався аж до далекої Москви, про що написав велику книгу.

Султан сидів під золотим чадором, щит, булава, лук і стріли лежали коло його ніг, як символи могуття, вельможі півколом стояли з одного боку — Рустем попереду, з другого боку — імами на чолі з великим муфтієм Абусуудом.

Молодий Сальм шанобливо пропустив наперед старого поважного Герберштейна, той опустився на коліна перед султаном, нагинався, щоб поцілувати золоту полу падишахового кафтана, але ніяк не міг дотягнутися, скопив наліті кров'ю очі на купу вельмож, наставив свою широку сиву бороду на Рустема, прокректав:

— Та поможи ж, ради бога!

Султан, який розумів по-слов'янськи, ледь помітно усміхнувся, нахилився над послом і простягнув йому для поцілунку руку.

Герберштейн, який хвалився тим, що всі його посольства були успішними, подумав вдоволено, що й цього разу вій вийде переможцем, хоч ще нікому цього не вдавалося з упертим турком.

Дванадцять слуг на увитих позолоченими гірляндами ношах піднесли султанові великий годинник, зроблений за накресленнями самого покійного імператора Максиміліана. Вчений майстер показав, як треба заводити годинник і доглядати механізм. Про це ж говорилося і в книжечці, прикладеній до подарунка. Годинник показував години, дні, місяці і рух небесних тіл. Подарунок справді був рідкісний і цінний, але все ж не вартий аж цілої Угорщини, яку взялися виторговувати у султана послы, обіцяючи виплачувати щорічну данину в сто тисяч дукатів.

Сулейман підкликав Рустема, звелів йому:

— Скажи їм, що, коли прийшли тільки для цього, хай ідуть геть. А не підуть — прожени.

— Ти ж слов'янин, соромився б! — спробував докорити Герберштейн Рустемові, коли той, додаючи ще дещо від себе, переказав послам падишахове веління.

— Ти теж слов'янин, а кому служиш! — огризнувся Рустем.— Обидва ми зрадники, тільки ти зраджуєш за платню, а я—за гріхи свої, бо я не просто візир і сераскер, а дамат, царський зять!

Сам не відаючи про те, Рустем майже повторював слова султанші Хасекі, сказані колись австрійському послові Лаському. А може, розповів йому про ту розмову Ласький, якого султан віз із собою до самої Буди і тільки звідти, старого, змученого, хворого, відпустив помирати в рідний Краків, проявивши неочікуване милосердя. Ніхто не зміг витлумачити такого султанового вчинку, надто що французький король домагався видачі підступного посланника для розправи. Тільки Рустем-паша знав, чому Сулейман так розм'як душею. Вночі після того, як прогнані були австрійські послы, гонець привіз із Стамбула два листи. Один— від султанші, другий — від її найстаршого

сипа Мехмеда.

МЕХМЕД

Уже змалку уява вела його на широкі простори. Він — у тріумфальній золотій колісниці (або на чорному коні, а кінь весь у золоті й рубінах). Барабани б'ють: там-там-та-та-та. Велетенське блакитне небо. Там-там-та-та-та. І недосяжні гірські вершини в пречистих снігах. Тум-тум-тум. По дикій пустелі — тисячі вершників, тисячі верблюдів, чорні слони в золотих пополах. Трум-трум-трум. Мармуровий палац (червоний мармур) па краю пустелі, дзюркіт води, гнучкі одаліски. Там-там-та-та!

Від свого вихователя занудливого Шемсі-офенді відмахнувся, щойно вилетів на волю з клітки гарему, з-за брам Топкапи і переїхав до Едірне, де був всевладним валі — намісником самого султана. Султанові Сулейману пощастило від народження. Був єдиний син у Селім-хана, мав міцне здоров'я, вихователя приділено йому було ще султаном Баязидом — мудрого Касима-пашу, який згодом став навіть візиром, утримавшись у дивані до глибоких старощів.

Кожному з шах-заде, коли вони покидали Топкапи і вирушали до визначених їм султаном провінцій, одразу давався свій власний двір: візир, імам, дефтердар, нішанджія, поет, астролог-мюнеджім, хаваші, яничари і, звичайно ж, гарем, одалісок до якого добирала сама султанша. Все, ніби воїнам суджук у похід. Візиром у Мехмеда став один з колишніх пажів блискучого дефтердара Скендер-челебії теж Мехмед, названий Узун, тобто Довгий. Він відзначився разом із своїм товаришем Ахмедом під час суннету Мустафи, Мехмеда і Селіма, коли ці пронозисті вихованці Скендер-челебії влаштували на Ат-Мейдані небачене вогняне свято. Тоді султан помітив обох здібних юнаків, дарував їм титули беїв, після того вже не відпускав їх од себе, мав нагоду переконатися в їхній мужності й жорстокості, яку виявляли до ворогів у битвах, і, коли треба було дати для Мехмеда візира, покликав сина і спитав, кого б він хотів узяти: Мехмеда-пашу чи Ахмеда-пашу. Шах-заде вибрав Мехмеда. Ахмед-паша був обережний, хитрий, може, навіть підступний, як вода під тонкого кригою. А Мехмед Довгий брутальний, рішучий, неприховано-жорстокий, кровожерний, мов хижий звір, і розум мав гострий, несхибний, точний — усе, про що мріяв би для себе шах-заде. Довгий не приховував ні від кого свого узвичаєння. Не для того вчився в школі молодих яничарів, не для того проходив науку жорстокості й підступності у Скендер-челебії. Топтати, рвати, метати і вперед, вперед, проламуватися крізь хащі, крізь живих людей, не зважати ні на що, хай летять голови, хай ллється кров, хай крики й стогони — не озирайся, вперед, вперед, життя належить відважним, безжальним і не тупоголовим зарізякам, а мудрим і мужнім. Щастя тоді, коли життя в твоїх руках, коли тримаєш повіддя натягнутим. Над самим краєм Прірви не заплющуй очей, не зупиняйся, ні хвили вагань і перепочинку, зірке око, тверда рука, незламна воля.

Маломовний, грізно насуплені брови, гучний голос, жилаве тіло, яке не знає втоми, доведене до меж неймовірності вміння володіти будь-якою зброєю, витривалість у походах, в обжиранні, в пиятиках, подвиги на любовному ложі, де красуні заламували руки від розпачу, що ніч не триває півроку,— здавалося б, Мехмед Довгий мав

пишатися тим, що був своєрідним взірцем османської доблесті, а тим часом він зневажав людську природу й породу так відверто, ніби ту зневагу поширював і на самого себе.

Ясна річ, до шах-заде Мехмеда молодий візир ставився з належною поштивістю, був його тінню, твердим наміром, оголеною шаблею, караючою рукою.

Обидва звалися Мехмедами — шах-заде і його візир. Один повелитель, другий — його слуга. Та хоч Довгий вважався слугою султанського сина, той незабаром став мовби його відлунням, блідим повторенням, безсилим наслідувачем, гнався за своїм візиром і ніколи не міг наздогнати, мав перед Довгим переваги народження і становища, але бракувало йому звичайних можливостей, які може дати чоловікові тільки природа і яких не придбаєш ні за які скарби.

Над Мехмедом від народження тяжіло переконання, що він спадкоємець трону і тому мав вирости грізним і могутнім, як султан Сулейман. Про Мустафу не думав, сподівався, що якісь сили — небесні чи земні — неодмінно усунуть, приберуть того, звільнять і очистять дорогу до престолу йому, Мехмеду, бо він — спадкоємець. Раб спадкоємства з самого дитинства. Зачатий у насильстві, народився кволий, нікчемний тілом, не тіло, а схлип. Ріс улюбленцем султана й султанші, про синів казано: "Синів називано по іменах, тільки Мехмеда завжди — "наш Меміш". За ним був найпалкіший і найдбайливіший догляд. Учителі, лікарі, імами, порадики, астрологи й знахарі оточували малого Мехмеда, та однаково шах-заде ріс кволий і хоч схожий був на Сулеймана обличчям і постаттю, але було то лиш бліде і жалюгідне відбиття султанове, який теж, як відомо, не відзначався надмірною міцністю.

Характер у Мехмеда так само був далекий від досконалості, настрої змінювалися в ньому незбагненними перескоками, міг бути то надмірно добрим, то злим до жорстокості, хвилини прозрінь поступалися місцем цілим дням тяжкого душевного занепаду. Та найбільше докучали Мехмеду тілесні немочі, так ніби справджувалася саме на ньому гірка істина, що диявол, обравши собі жертву, забирає в неї не саму душу, а й тіло, знаючи, що з тілом забирає все.

Але в цьому кволому тілі жив залізний/ дух Османів. Мехмед відчував, як близько до смерті вже від народження він і його брати тільки тому, що належали до парості Османів, над якою нависав нелюдський закон Фатіха. Окрім того, йому дісталася ще немічне тіло. Порятунком бачив тільки у втечі від своєї немочі, в знуцанні над плоттю, в загартуванні тіла, в непокірливості долі, в подоланні слабості. Не давати собі перепочинку, мчати вперед і вперед, задихаючись, викрешуючи іскри, як коні пророка: присягаюся тими, що мчаться, задихаючись, і викрешують іскри. Він — спадкоємець. Імперію буде віддано йому, людські долі й життя, то хіба ж не владен він над життям власним?

Зрадів безмірно, отримавши собі помічника, прибічника, слугу й повірника в особі Мехмеда Соколлу. Жили, як звірі, як хижаки, як розбійники і грабіжники. Шах-заде рвався на війну, але війни для нього не було, зате міг замінити її ловами. Однаково вбивство, кров, гонитви, переслідування, знемога, безмежжя просторів. Ніяких

зручностей, простота, груба їжа, спати на камінні, підклавши долоню під шок, грітися коло вогнищ, просмердітися власними нечистотами, чути довкола прокльони й лайки і самому лаятися й проклинати, бачити зелену зорю над головою, мокнути під доїдливими дощами — ось твоє життя, бо ти спадкоємець трону, ти спадкоємець!

В палаці не знав гарему, весь час згаював серед соколів і беркутів, любив обідати з яничарами, шанобливо вклоняючись казанові з пловом, бо казан у яничарів вважався найвищим божеством.

Ще хотів, щоб його боялися. П'ять синів росло у султана, і всі були неоднакові і мали неоднакові бажання. Мустафа хотів, щоб його обожнювали. Мехмед — щоб боялися. Селімові було все однаково. Був то гордий, то привітний, то марнославний, то ледар, а найбільше — п'яниця і розпусник уже з чотирнадцяти років. Баязид був просто добрий і страшенно непосидючий. Джихангір усе б віддав, щоб його тільки не тривожили і не заважали мріяти.

Мехмед знав, що султана повинні боятися. А він спадкоємець, тому має подбати, щоб усі боялися також і його. Але не мав на те часу, заклопотаний змаганням з тілесною неміччю, і тому все відкладав свій намір стати жорстоким, як султан Селім, як великий Фатіх або хоча б як його візир Мехмед-паша Соколлу. До того ж хоч і вважав себе спадкоємцем, починав тривожитися впертим мовчанням султана Сулеймана, який не називав свого наступника.

І тільки того дня, коли в Едірне прийшов султанський фірман про переведення шах-заде Мехмеда з його двором до Маніси, найстарший син Роксолани зрозумів: сталося!

Тепер мав під своєю владою цілу провінцію Сарухан, мовби маленьку імперію. Стамбул лежав за кілька днів кінної їзди, тільки приготуйся належно, будь твердий духом і тілом, передовсім тілом, бо воно твій найбільший ворог, а ти ж — спадкоємець!

Слав гонців до султанші-матері. Хотів знати про кожний прожитий нею день. Бачив уже себе султаном, а матір свою, роз-сміяну і мудру Хасекі,— всевладною валіде, повелителькою Топ-капи, найпершою опорою молодого падишаха. Любив її так само щиро й гаряче, як ненавидів своє нікчемне тіло. Оточував себе дервішами, святими людьми, знахарями, ошуканцями. Йшли звідусіль, напливали, мов темні хмари на ясне небо, зроджувалися з загадкових велетенських просторів Азії, з Персії й Індії, з Єгипту й Сирії, виникали нізвідки. Продавали зрозпаченому шах-заде ліки, амулети, давали поради, чаклували, провіщали його долю. Одні казали пити вино, другі забороняли, одні радили їсти баранину, інші — лише дичину. Були такі, хто геть відкидав природу, вбачаючи порятунок у діянні сил окультних, таємничих і всемогутніх. Мовляв, той, хто не лякається розлиття людської крові, здатен з допомогою окультних сил досягти розмірів слона і розтоптати людей, як билинки.

Мехмед не вірив нікому, але нікого й не мав спитати, окрім свого візира, який навіть спав під порогом свого шах-заде. Соколлу тільки лаявся:

— Шкіра цих негідників не годиться навіть на барабани, ваша високість! Чоловік живий, поки відчуває в руках шаблю та між ногами боки свого коня. Все інше — не варте й згадування. Як на мене, то до жирної баранини кисле молоко, тільки сквашене

по-болгарськи,— і все буде: довголіття, тверда рука, чоловіча сила!

Возив те молоко в бурдюках вовною всередину повсюди, поїв ним Мехмеда замість води й вина, але не помагало й воно.

І коли писав шах-заде Сулейманові про свою матір Хасекі, що вона вся зчорніла в душі від розлуки з султаном, то сам уже давно зуглився і не горів, а дотлівав, смерть жила в ньому, розросталася, розпростувалася, але він не хотів того помічати, не вірив, приховував од усіх. Ще зовсім малим отримав од султана в подарунок коштовний ятаган, спав з ним у колисочці, підкладав його під подушку й підрісши, тепер теж тримав у постелі, мовби сподіваючись, що відіб'ється від смерті коли не здоров'ям, то зброєю.

Однак не відбився.

Довідавшись про сміливі перемоги султана в Угорщині, звелів Мехмедові-паші готувати пишній бенкет. У палацових садах, під обважнілими від соковитих плодів деревами, над басейнами з прозорою водою з гірських джерел, покладено на траву шовковисті килими, на них парчеві покривала, поверх яких постелено скатерті з єгипетського полотна. Рої хавашів закружляли по саду, носячи на простягнутих руках дерев'яні тарелі, срібне й золоте начиння, дороге скло, наїдки, напої, солодощі, наставляючи все те вже не рядами, а стосами, одне на одне, так що перед шах-заде і його співтрапезниками громадилися цілі гори ласощів. По праву руку в шах-заде сидів його візир Соколлу, по ліву руку — імам і поет. Імам благословив трапезу, Мехмед дав знак, ударили барабани, заграли зурначі, забриніли струни сазів, полилося вино, хоч і не дозволене пророком, але незамінне в час великого торжества ісламської зброї й прославляння великого султана Сулеймана, хай продовжить аллах тінь його величі, поки змінюються дні й ночі. З цієї ж Маніси колись вийшов султан Сулейман. Маніса для нього — це молодість, але й вигнання, очікування престолу, але й щоденний страх за життя. Для шах-заде Мехмеда — це останній східець до трону, золотий східець, над яким, як у раю, нависають золоті яблука щастя й надії, бо ж він спадкоємець!

Змагалися у вихваляти, в славленні, у величанні, учті не було кінця, тривала цілий день, продовжувалася увечері, вночі хаваші запалили ліхтарі, світильники, смолоскипи, далі лилося вино, обгризалися баранячі реберця, тік по бородах солодкий сік під плодів, ніхто не наважувався підвестися, хто встане — той навіки втрачений для шах-заде Мехмеда, доводилося терпіти, тріщали шлунки, мало не лопалися сечові міхури, з'їдене й випите підступало до горла, а візир Мехмед-паша вигукував нові та нові слова на честь великого султана і його високогідного спадкоємця, Соколлу не знав втоми, як не знав втоми і вутлий тілом, але залізний духом шах-заде, музиканти рвали струни на сазах од запопадливості, придворний поет читав безкінечну "Ішрет-наме" славетного Ільяса Ревані, тут лилося вино, там розповідалося, як виноградна лоза потрапила в цю благословенну землю. Один арабський вождь побачив якимось, що змія хоче з'їсти голуба. Вождь убив змію, на знак вдячності голуб приніс своєму рятівникові лозу і порадив давити ягоди і пити сік. Кола надавили соку і дали вмираючому, той одужав. Він розповів, що після першої чаші відчув, як веселощі входять йому в душу, а після другої

зрозумів, що став падишахом.

Мехмед пив і пив, мовби передчасно прагнучи відчути себе падишахом, не п'янів, тільки йшло йому все перед очима перекидом, вже не впізнавав нікого, не відчував свого тіла, не знав навіть, де він, чи живий, чи мертвий. Звик до поганого самопочуття, але так погано ще не почував себе, мабуть, жодного разу за всі двадцять два роки життя, і все ж тримався, сидів рівно, не хилився, не кликав на поміч, так що навіть вічно насторожений, як дикий звір, візир Соколлу не відчув нічого і стривожився тільки тоді, коли помітив, як Мехмедова рука сліпо шукає щось у повітрі, не може знайти, мертво падає, знов хоче здійснитися, ледь здригається і...

— Ваша високість,— нахилився Соколлу до шах-заде,— мій принце, мій повелителю!..

Мехмед ще сидів, і очі ще мав розплющені, але невидючі. Та й сам — живий чи вже мертвий.

Візир, попри всю свою безстрашність, не наважувався доторкнутися до шах-заде. Доторкнешся — впаде і вже не підведеться.

— Ваша високість,— гостро зашепотів Соколлу,— ваша... Мехмед несподівано заговорив. Так само з мертвими очима, в загрозовій непорушності, він повільно промовив:

— Коли Іскандер відчув, що вмирає, а мати його плакала, він, втішаючи її, сказав: "Подеколи буває радість, іноді печаль. Так повелося, так і буде" — "Гяхі сюрур гяхі недер, бйойле гелміш бйойле гідор".

Сказавши це, він став хилитися на візира, і вже ніщо не могло його втримати на цім світі.

Лікарі були безсилі. Мехмед помер, не встаючи від учти. Імам прочитав суру Фатіха за упокій душі шах-заде. Мехмед Соколлу, цей жорстокий, безжальний чоловік, заплакав, мабуть, уперше в своєму житті і став тертися обличчям об ногу небіжчика. Тоді згадав, що колись чув, як слов'яни, коли хочуть зберегти тіло небіжчика, кладуть його в мед, а був усе ж таки слов'янином бодай за походженням, бодай у щонайглибших закапелках жорстокої своєї душі,— отож негайно звелів роздобути велику бочку, наповнити її медом анатолійських бджіл, який так любив шах-заде, бо мед той викликав гарячку в його холодній крові і сни про вогонь; тіло вмерлого поклали в мед, і сам Соколлу повіз його до Стамбула.

Жовтий вітер з далеких пустель гнався за ним, отрута кипіла в зміях на розпеченому камінні Анатолії, сумний караван був ніби доля самого Соколлу, мов згусток його далекого боснійського дитинства, мов його шорстка душа, що зачерствіла в цій землі, повній каміння, розпачу і мук. Вмирають навіть султани, вмирають їхні сини і найніжніші красуні, а муку лишають на землі, і не меншає її, а щодалі більшає, і падає вона на плечі отаких колишніх хлопчиків, взятих у рабство за податок крові, і душі в цих хлопчиків стають камінними, і в них кипить отрута, як в анатолійських зміях. Яке їм діло, чи згорить земля від вогню, чи згине трава від вола.

Соколлу жорстоко гнав свій караван, кваплячись до Стамбула, так ніби віз радісну

вість, не знав, що чекає його самого в столиці, може, й смерть за те, що недогледів шах-заде, злостиво кривлячи тверді свої губи під чорними вусами, шепотів сам собі: "Присягаюся тими, що мчаться, задихаючись, і викрешують іскри".

Вість прилетіла в Стамбул поперед страшного каравану. Роксолана не повірила гонцеві, а сама вже знала, що то правда. Султан був далеко, біля неї тільки Міхрімах та дванадцятилітній, так само кволий, як був Мехмед, Джихангір, чорна вість припадала їй самій. Чорна вість і чорний біль. Ще не ховала своїх синів. Абдаллах помер, щойно народившись, маленького його табута вона тоді й не бачила, а тепер приречена була вдивлятися в мертве лице обмитого, набальзамованого, спокійно-прекрасного, але мертвого Мехмеда, і світ повивався для неї непробивним туманом. Сама колись учила Мехмеда дитячої приспівки, коли наповзала з Мармари на сади Топкапи густа імла: "Аламин ількиїм, караджа ількиїм, килинан боарим, килиджинан кесерим! Вар, гіт, кйор, дурман!" — "Я первенець своєї матері, я темно-бурий лис, я задушу туман волосиною, порубаю мечем! Геть забирайся, проклятий тумане!"

Хто тепер поспіває, проганяючи страшний туман смерті?

Болісний стогін рвався з неї, як у вівці, яку кусає ягня, коли ссе, бо воно єдине з усіх ссавців народжується з зубами, так само як народилися зубатими всі її сини, щоб мати чим гризтися за владу, яка для кожного з них була життям. Щасливі люди, які можуть жити без влади.

Темрява вповзала Роксолані в душу, заливала душу безнадійно. "Серце моє обгоріло і всохло. І стала я, мов сова на руїнах, мов одинока пташина на крижі". Порушилося велике число "п'ять", вирвано з нього найдорожчу ланку, розсипалося воно крихтами на вітрі. Крихти хіба що кинути птахам, щоб жили хоч вони, бо вже люди тут усі мертві, а може, мертві й ангели, Людиною тут бути не варто, ангелом бути не варто, треба бути богом або нічим.

Вся в чорному, під чорним чарчафом, тоненька й квола, мов дівчинка, стояла тридцятивосьмилітня султанша над тілом свого найстаршого сина, над своєю вмерлою найпершою надією, і ні звуку від неї, ні зітхань, ні поруху, тільки падав на неї небесний вітер, тяжкий і мертвий, мов тіло мертвого сина, — ні тріпотіння ластів'ячих крил, ні дрожу від доторків долонь, ні буйних вод, які зносять і заносять безвісти. Вмирають найкращі. Сину мій, моя ж ти дитино, чи м'яка твоя дерев'яна постіль, чи м'який білий камінь в узголов'ї?

Була мати — самотня і безсила, але була й султанша, і від неї ждали повелінь.

Покликала великого будівничого Коджа Мімар Сінана, який уже докінчив джамію султана Селіма і тепер споруджував найбільшу з османських мечетей — Сулейманіє, дивуючи всіх величчю будівлі, а ще більше — впертою повільністю в роботі.

Сінан прибув до султанші без пишноти, в простому робочому одязі, мовби на знак жалоби по вмерлому шах-заде. Був старий, як завжди втомлений, з байдужими, мов у венеціанського художника, очима. Роксолана прийняла його ласкаво, попросила сідати, почастивала солодощами, помовчавши, спокійно сказала:

— Треба поставити тюрбе для тіла шах-заде Мехмеда.

— Я раб ваших велінь, ваша величність,— вклонився Сінан-паша.

— Зробити це без загайки. Я стежитиму за роботою сама.

— Буду там удень і вночі, моя султаншо.

Сінан не питає, де ставити тюрбе, бо це належало султану, а Сулеймана в Стамбулі немає. Але Роксолана, дивуючи досвідченого будівничого, сказала:

— Ставитимеш коло старих яничарських кишласі, де нещодавно знайдено могилу барабанщика великого Фатіха — Мустафи. Хай нашого сина й після смерті надихає гриміння переможних барабанів Мустафи.

Сінан міг би подумати, що султанша вибрала те місце в надії, що незабаром ляже там ще один Мустафа — найперший СЕТИ Сулейманів, та був надто обережним у поводженні з володарями, щоб пускати в голову такі думки. Мовчки вклонився, і султанша відпустила його.

В темному візку щоранку приїздила Роксолана на сумну будівлю, сиділа, затулена щільними запонами, зрідка позираючи назовні. Стежачи за тим, як везуть і перетягають камінь, готують розчин, добирають барвисті ізнікські плитки для оздоблення стін, думала, сама не знаючи про що, бо не могла ні вловити, ні затримати жодної думки. Іноді кликала до себе Сінапа-пашу, який трудився нарівні з своїми помічниками і простими рабами, допитувалася не питаючи: "Як жити далі? Де порятунок? Де?"

Сінан розумів безмовні запитання молодої зрозпаченої жінки, обережно розповідав їй про свої будівлі, про таємниці світу, які відкриваються його очам нез'ясовне, як осяяння. Сам у молодості немало потрудився для розширення меж османської держави, тоді несподівано видалася йому вся імперія схожою на коня: передні ноги відірвалася від землі, але нікуди не дострибнули, а задні навіки прикуті до каменя, не відірвуться, не ввійдуть у той камінь, самі ставши каменем, піднесеним над світом у відчайдушному замаху. Так він збагнув своє призначення: камінь. Але камінь прямолінійний, як нудьга походів, він кінечний, в ньому не відчувається простір, який наповнює душу людини відчуттям безконечності й вічності. Тоді де ж вічність? У подоланні просторів, в їх підкоренні? Простір можна підкорювати мечем, але це омана. Є спосіб надійніший. Людський талант, талант будівничого. Людство завжди лишало по собі храми, палаци, великі міста, гробниці, колони, обеліски. Вічність можна вловити лише людським талантом. Вона летить над землею, як небесне сяйво, а чоловік повинен залишати її на землі. Що більше залишить, то більша його заслуга. Вічність уярмлена, закута, зодягнена у форми нашої сутності душевної. Бо сама вічність не має форми, вона всемогутня й жахлива, як морок і хаос, і тільки ми надаємо їй форми й суті.

Ще ніколи не мав такої уважної слухачки мудрий Коджа Сінан, ще ніхто так не розумів його думок, але, мабуть, ніхто й не прозирає у глибини його задумів, коріння яких ховалося й від самого будівничого.

Слухала про закутий у камінь простір, а самій перед очима розстелялися незмірні бірюзово-голубі простори і над ними місяць кривавий, як рубін на Сулеймановім

тюрбані, безконечно намножувалися кам'яні соти в наверхнях колон, менші й менші, малі куполи довкола великих, знесених над ними, клубочилися, мов дим пекельний, що розповзається по землі дедалі більше і білбше. А може, то закам'янілі хвилі хмар? Лягли на землю і рвуться до неба тільки гостряками мінаретів і зойками замучених, вмираючих і її безмовним зойком, від якого несила звільнити душу, бо ти — султанша.

Тюрбе для Мехмеда було закінчене ще до повернення Сулеймана з походу.

Султан був невтішний. Звелів коло тюрбе спорудити велику мечеть Шах-заде, їздив разом з Роксоланою дивитися, як під старими горіхами Сінан-паша закладав камінь у підвалини будівлі, яка має слугувати вічній пам'яті їхнього сина.

В Топкапи все завмерло. Не скликався диван. Не приймано іноземних послів. На султанські обіди не допускався ніхто, крім Хасекі. Сулейман розігнав усіх поетів і співців, звелів спалити величезне зібрання дорогих музичних інструментів. Не було мови ні про веселощі, ні про війну, і майже п'ять років султан не ходив у походи. Єдине, що зробив, не відкладаючи,— послав у Манісу на місце його вмерлого брата другого сина Роксоланиного — Селіма, схожого обличчям, волоссям, очима, усміхом па свою матір так, що Сулейман не міг без солодкого здригання дивитися на нього і не надавав йому переваги за життя Мехмеда тільки тому, що той був первородний.

Але життя брало своє. Треба було годувати Стамбул, збирати податки в розкиданих на величезних відстанях землях імперії, карати й милувати. Мехмеда Соколлу відправлено до старого Хайреддіна Барбароси — хай послужить на морі, коли на суші не встеріг султанського сина. Мовби щоб показати Соколлу, як багато він утратив, візиром названо його колишнього товариша, обережного й хитрого Ахмеда-пашу, якого Рустем одразу назвав "намиленим" і зненавидів неприховане, чого Ахмед-паша не міг собі дозволити, ненавидячи султанського зятя потай, що, як відомо, набагато небезпечніше. В дивані візири лаялися, здирали один з одного чалми, великий візир, не стерпівши глузувань Рустема-паші, кинувся на нього з кулаками. Рустем вихопив шаблю, але замахуватися нею не став, зневажливо заявивши, що він би відкабетував великому візиру все найцінніше для нього, але, на жаль, воно вже давно відрізане, а голова старого євнуха на являв ніякої цінності.

— Ти, рабе слов'янський,— харчав і пінився череватий євнух,— покажу тобі, як я володію шаблею! Одпанахаю тобі все зайве на пиці, обчищу її, як помаранчу.

— Мов лице — вхід до раю, крізь який увійде лиш моя душа, нікчемний обрубку,— реготав Рустем. — Твоя ж шпетна морда — вхід до нужника. Ти здихатимеш у такій смердючій ямі, що навіть сколопендри й жуки-гноювики не кинуться на твій труп!

Великий візир, розлючений, кинувся до султана і став кричати, що він віддає державну печать і хай його величність вибирає: він або цей босняк!

Султан вибрав Рустема. Сулеймана-пашу зіслано в Геліболу, де він, лютуючи від безсилля, дожив до дев'яноста років і помер смертю не насильницькою, що могло вважатися неабияким щастям. Другий візир Хусрев-паша незабаром помер голодною смертю від своїх невиліковних хворощів. Помер і великий Хайреддін, звільнивши місце для Мехмеда Соколлу, який несподівано для себе став капудан-пашою. Султан

обставлявся людьми, мало не вдвічі молодшими за нього, і вже не міг далі сидіти в столиці.

На східних окраїнах імперії бунтували племена, мабуть, підбурювані кизилбашами, була прекрасна нагода дати змогу новому великому візиру Рустему-паші виказати свої полководські здібності, надто що він знав ті краї досить добре, тим часом шах-заде Селім замінив би султана в Стамбулі, при звичаючись потроху до непростого мистецтва володарювання, бо ж тепер він — спадкоємець, хоч і не названий.

Так Сулейман, оточений хмарами свого непереможного війська, знов вирушив у великий похід, бо султан найбільше думає про землю, найбільше за неї терпить, найбільше для неї трудиться і найбільше може для неї зробити, бо все зло світу перемагається й знищується священною особою султана. І кожна війна, яку веде падишах, теж священна, бо знищення всіх ворожих султанові людей однаково, що дощ на спраглу землю. Як сказано: "Істинно, неправедні не будуть щасливі".

А як же султанша — праведна чи ні? І для кого й перед ким?

КОЛО

Коли стояла над мертвим сином, відчула, що розверзається в неї під ногами безодня, яка лягла зянням між її дотеперішнім життям і днем завтрашнім! І не загатити, не заповнити, не подолати цієї прірви, бо нею стало все її життя.

Коли босу ввів її колись чорний кизляр-ага до султанської ложниці, а тоді гинула вона на зелених султанських простирадлах, була безодня плоті, глибша, ніж морська. Тепер, у сорокалітньої, на вершині могутності й розпачу, розверзлася перед нею безодня духу, глибша, ніж усі пекла, обіцяні в погрозах вгорьованим людям, і протяжність її вже не вниз, а вгору; перевернута, вона сягає зірок.

Безодня була вже й не коло ніг, не під ногами — вона оточувала звідусіль, брала в мертвий зашморг, як оте коло, зображення якого переслідувало Роксолану, хоч де б ступнула: в хамамах і мечетях, на арках і на вікнах гарему і султанських покоїв, на світильниках і дощечках з сурами корану, на дерев'яних решітках і камінних плитах, на барвистих настінних панно і ручках дверей.

З дитинства лишився спогад: коли гримів грім і блискавиці краляли небо, вдаряючи в ліси поза Гнилою Липою, душа в неї злякано шулилася, а тоді відкривалася з вільною радістю, бо блискавиці вражають завжди когось, а не тебе, не тебе. Тепер усі блискавиці били тільки в неї, несхибно й жорстоко, а вона була замкнена в колі свого найвищого в імперії (а може, й у всьому світі?) становища, самотня, покинута, і не так через людську жорстокість і байдужість, як через свою неприступність. Приступна тільки для страждань і для величі, од якої страждання стають геть нестерпними.

Хотіла залишити коло себе Баязида, але султан вирішив узяти його з собою в похід. Узяв також і Джихангіра, щоб показати молодшим сином безмір споконвічних османських земель. Коло султанші був тепер Селім та ще її довірений Гасан-ага, який мав оберігати її спокій або ж, як вважали всі придворні, виконувати всі забаганки, іноді найдивніші, надто що завжди таємні.

Ніхто не знав, чим наповнені дні султанші. Сип Селім? Такий схожий на матір, з

такою самою непокореністю в зеленкуватих очах, може, й душею однаковий? Не єдило їх ніщо. Якби можна було забути голос крові, то охоче забула б і це. Селім марнував дні в учтах, на ловах, в розпусті. Наставлений при ньому візиром Мехмед Соколлу був гідним напарником для шах-заде в усьому лихому, бо доброго від них не ждав ніхто, а самі вони давно вже про нього не згадували. Топкапи схожі були на якесь дике пристанище ловців. Скрізь порозкидана зброя, десь виють мисливські пси, валяються свіжозідрані шкури оленів і вепрів. В палацових садах серед мідно-червоних скель Селім влаштував собі розвагу. В кам'яній стіні видовбали заглибини, закрили їх міцними дерев'яними решітками й посадили в ті сховки диких орлів. Під кожним з орлів — підпис. Названо хижаків іменами ворогів султанових — імператора Карла, римського папи, шаха Тахмаспа, короля Фердинанда, дожа Венеції. Селім любив приходити з своїми гуляй-братами вночі до орлів, з п'яним реготом вицілювався з мушкета, бив під низ їхніх кліток, гримів постріл, розбризкувався камінь, величезні птахи з клекотливим злобним криком хижо зривалися з місця, пробували вдарити крильми, але в заглибинах було занадто тісно для цього, крила зоставалися згорнутими, тільки кресали об камінь, аж летіло пір'я. А Селім торжествував:

— А що, імператоре, як тобі, негіднику! А ти, папо, чом репетуєш? А шах? Чи заснув? Ну ж бо, Мехмеде, подай мені мушкета!

В кінці літа знудьгована султанша заблукала до тої скелі з орлами, довго стояла, дивилася на ув'язнених велетенських птахів. Позирали на неї з вбивчою байдужістю, мовби її вже давно не було на світі. Не існувало для них нічого, крім жертв, а тепер самі стали жертвами людської підступності й хижості, тому мали всі підстави дивитися на людей зі злобною зневагою. Пригорблені, чорнокрилі, якісь брудні, мовби вмерлі, смерть у всьому — в сталевих пазурах, у кам'яному дзьобі, в осклілих очах, у барві пір'я, ніби посипаного перстю. Сидять, дримають, нічого не хочуть знати, тільки сні про польоти, про висоту, про волю.

Тоді вона, сама не знаючи навіщо, стала відчиняти клітки, одну за одною, йдучи вздовж кам'яної стіни, відчинила всі, відступила, змахнула руками, неначе на курей: а киш, киш! Орли сиділи непорушио. Чи то не вірили, чи не бажали отримувати волю від цієї слабої істоти, чи то не хотіли покидати її в самотині? Однак жалість була все ж чужа їм. Один, за ним другий, третій, важко вибиралися вони з своїх темниць, незграбно злітали на вершки дерев, мовби очікуючи всіх інших, а чи впевнюючись, що тут не приховується якась підступність. Тільки після того вдарилися вони у височінь, усі вріднобіч, але всі вгору, вгору, аж поки й зникли з очей.

Роксолана сіла на траву, тихо заплакала. Така пустота в душі, такий відчай.

Згадалося, як вивозила синів, коли ще були малими, за Едірне-капу, щоб по першому снігу ловити на пустельних глиняних полях куріпок,— у тих підмокали крила, й вони не могли літати. Годували куріпок цілу зиму в золотих клітках, а після новруза знов виїхали за Едірне-капу, де все вже зеленіло й цвіло. І кожен з малих її синів випускав пташку, приказуючи: "Азат, бузат, дженнеті гйозет!" — "Ось ти вільна, то стережи рай!"

А її ніхто ніколи не випустить з велетенської золотої клітки, званої життям, султанші, матері султанських синів, і мав вона до смерті стерегти тут рай, але не для себе.

І нізвідки ждати рятунку, треба жити, вдовольняючись добродієм, милістю й величчю, їздила по Стамбулу. Супроводжували її цілі хмари двірських лакиз, вона підкликала до себе тільки старого Коджа Сінана. Пояснював, як просувається будівництво мечетей Сулейманіє і Шах-заде. Вона знов кружляла й кружляла заплутаними вулицями величезного міста, минала мусульманські базари, візантійські площі, акведуки, цистерни, не могла зупинитися, чогось шукала й не могла знайти. Кілька разів поверталася до маленького невільницького базару між форумами Константина і Тавра. Яке глумлення над людьми! На одному форумі візантійські імператори з'являлися в усій своїй пишноті, на другому — імператорські кати випікали очі полоненим болгарам. А тепер між цими пам'ятками християнської жорстокої величі мусульмани продають людей у рабство, бо ж, мовляв, у хадісі пророка сказано: "Узи рабства продовжують життя".

Врешті зупинилася на Аврет-базарі, де був найбільший невільничий ринок Стамбула. Висіла з карети, обійшла весь базар, де вже було повно рабів, захоплених султаном у кизилбашів, мусульмани продавали тепер мусульман, але ж однаково люди і однакова ганьба!

Будівничий Сінан, якого султанша тримала коло себе, байдуже спостерігав те, що діялося на невільницькому ринку. Вже давно перестав перейматися метушнею світу, зосередившись на своїх задумах, що перевершували можливості людської природи. Роксолана іноді поглядала на будівничого, не приховуючи цікавості в очах. Хотіла б проникнути йому в душу, розгадати її незвичайну будову. Ось чоловік! Прийшов на світ і пішов, а будівлі стоять цілі віки, величні, як його душа. Але, й вони не передадуть глибинної суті. Стануть тільки оболонкою його душі. А чим була наповнена? Ніхто ніколи не довідається. Горе, страждання, захват? Невже пристрасті не зникають, не розвіюються, як пилу в полі, а можуть набрати закам'янілих форм і стати красою навіки? Сінану сказала:

— Хочу, щоб на місці цього ринку була поставлена мечеть, коло неї — велике медресе, притулок для бідних і лікарня.

— Слухаю ваших велінь вухам уваги, моя повелителько,— слухняно схилив голову будівничий.

— Я хотіла б розпочати це не відкладаючи. До повернення його величності падишаха всього, ясна річ, не зробити, але й затягувати на довгі роки чи ж слід? Так не встигнеш нічого й докінчити 'за життя.

— Життя довге, ваша величність. Добрі діла завжди доходять до кінця навіть самі собою. Як сказано: поки дім будується, хазяїн не вмере.

— Тоді я побажаю вам прожити сто літ,— усміхнулася Роксолана.

— Хай аллах продовжить дні ваші, моя султаншо.

Тими будівлями на Аврет-базарі султанша Хасекі полишила ПО собі пам'ять. І вся

дільниця Стамбула між Аксараєм і Фатіхом названа була Хасекі, й назва та збереглася на цілі віки, назавжди.

Чи думала про те Роксолана, стоячи осіннім ранком на Аврет-базарі, де продавали в рабство бранців Сулейманового походу, і радячись з великим Сінаном про споруди, якими хотіла виявити милосердя до простого люду, сподіваючись на милосердя до самої себе?

Султанові писала в далекі далечі:

"Мое щастя, мій повелителю, як Ваше благочестиве і благословенне самопочуття, як Ваша доброзичлива глава і як Ваші благословенні ноги? Чи не болять від далекої дороги, чи не занадто далеко відійшли від своєї раби? Мій володарю, очі мої, обіцяйте, що повернетесь в скорім часі.

А ще, мое щастя, якому пожертвувала обоє очей своїх, пам'ятайте, що Ваш раб Рустем-паша — то найвірніший з рабів Ваших, не відтручайте його від свого чесного погляду, мое щастя, не слухайте більше нічиїх порад, мій падишаху, ради Вашої святої глави, ради мене, Вашої рабині, мій щасливий падишаху..."

Угорська королева Ізабелла спробувала була перед тим визволитися з-під Сулейманової опіки, уклала таємну угоду з Фердінадом, згідно з якою зрікалася сану, отримувала для себе Себежське князівство, а Яноша Сигізмунда обіцяла одружити з одною з Фердінадових дочок. Хай інші воюють, а ти, Австріє щаслива, знай укладай вигідні шлюби! Рік товклося понад п'ятдесят тисяч австрійців під Будюю, але вали її лишилися неприступні, Сулейман із своїм зятем ще раз пройшов по Угорщині, розбив австрійців, покарав угорських старшин, багато з них одвезено до Стамбула й кинуте в темниці. Мабуть, не було каменя в підземеллях Стамбула, де не лишилося б угорської крові, угорського стогону й прокляття. Тільки сліз там ніхто б не знайшов, бо угорці ніколи не плакали.

Королева Ізабелла звернулася до султанші Хасекі з проханням помилувати бодай тих угорських витязів, які ще лишилися живі.

Гасан-ага сам обстежив усі зіндани, пройшов катівні, зазирнув до пекел, вивів на світ божий уцілілих, перелічив до одного, пригрозив наглядачам, щоб не впала з полонених і волосина, доповів султанші. Роксолана зажадала у Селіма фірман про звільнення угорців і забезпечення їхнього повернення додому. Шах-заде махнув рукою:

— Хай Мехмед-паша подбає! Він усе вміє. Щоправда, йому більше до смаку ловити, ніж відпускати. Але коли така воля великої султанші, то він зробить!

Роксолана звернулася з листом до Ізабелли. "Ваша величність, — писала вона, — найдорожча дочко, обидві ми народилися від тої самої матері — Єви..."

Дивна річ, що більше поширювалося коло її обов'язків, то тісніше стискувалося коло інше — безвиході, якоїсь занедбаності, забутості. Світ знав її дедалі більше і більше, а для тої землі, з якої вирвано було Роксолану майже тридцять років тому, ставала невідомішою й невідомішою, не було там живої душі, яка б її пам'ятала, ніхто не линув до неї думкою, не озивався словом, і не допоможе ніхто й ніщо — ні султан з своїм смертоносним військом, ні її сльози й благання, ні молитви і найбільші чудеса на

світі.

І відходила від неї рідна земля, відходила далі й далі, відлітала нестримно, як дитинство, як молодість, і вже ледь мрів дім батьківський за чужою зорею, і забувала, як сивіють жита за Чортовою горою, як порочить у шибки сухий сніг, як пахне торішне листя і весняна земля під ним, хоч до самої смерті знатиме, що так не пахне земля ніде в світі. Ой заіржали копії ворони на стани. Ой забриніли ковані вози на дворі...

Прийшли вісті про смерть польського короля Зигмунта. Королем став його син Зигмунт Август, народжений, здається, того самого року, що її покійний Меміш. Отож годилася королеві в матері. Ще знала про шлюб Зигмунта Августа. Перша його жона, австрійська принцеса, вмерла, він обрав собі жону по любові, взяв дівчину не з королівського роду, литвинку Барбару Радзі-вілл, усі магнати повстали проти короля, погрожували позбавити його трону, коли не прожене він цю спокусницю. Лічили, скільки до шлюбу мала Барбара коханців. Канонік краківський Владислав Гурський називав королеву "виборною курвою". Воевода сандомирський Ян Тенчинський, той самий, якого Роксолана колись ганяла з Стамбула до Рогатина, казав, що охочіше бачив би в Кракові турка Сулеймана, ніж мати в Польщі таку королеву. В Німеччині розповсюджували сороміцькі малюнки Барбари, у якої рамена й шия, замість улюблених нею перлів, здоблені були чоловічими соромними тілами.

Такого не зазнала навіть Роксолана, бо ж принесла з собою чистість, перед якою вмовкали найбільші злоріки.

Покликала до себе Гасан-агу.

— Збирайся в далеку дорогу. Він вклонився. Знав: ні питати, ні відмовляти не слід.

— Повезеш моє послання польському королеві. Не передавай ніким, добийся прийому і вручи самому королеві. І скажи йому те, про що в листі писати не можу. Він не питатиме тебе, скажеш йому сам. Що ми вітаємо його шлюб. Що стежимо за ним хоч і здалека, але уважно і доброзичливо. Що годилося б йому, як і його батькові, клопотатися перед султаном про укладення вічного миру. Що я обіцяю поладити через султана всі спірні й запутані справи. Що миру хай жадає не для частини своїх земель, а для всього королівства, бо досі Ягеллони східні землі українські приносили в жертву, заслоняючись ними від Кримської орди, яку напускали на них султани, щоб тримати у вічному страхі. Хай домагається у султана, щоб той приборкав кримського хана. Я помагатиму королеві. Без нього мені тяжко, без мене він так само безсилий, але хай знає, що я — його помічниця в цім ділі. Скажи йому все це і повертайся.

Про свій рідний Рогатин не сказала нічого. Що казати? Тепер могла вже охопити уявою всю свою покинуту землю. І вжахнутися: нещасний мій народе!

Але в посланні до короля Зигмунта Августа не зрадила себе бодай словом. Було витримане в тоні урочисто-холодному, як і годилося в її високому становищі.

"Ми доводимо до відома Його Королівської Величності, що, дізнавшись про Ваш вступ на королівський престол після смерті Вашого отця. Ми вітаємо Вас, і всевишній свідок тому, скільки радощів і задоволення принесла нашому серцю ця приємна вість. Отож, це воля бога, якій Ви маєте скоритися і згодитися з його присудом і велінням.

Ось тому Ми написали Вам цього дружнього листа і надіслали його до підніжжя трону Вашої Величності через нашого слугу Гасан-агу, який прибув з поміччю бога;

і тому Ми настійно просимо Вас до всього того, що він висловить усно Вашій Величності, поставитися з повною вірою і довір'ям, як до такого, що безпосередньо передано нашому представникові. Зрештою, я не знаю, що Вам ще сказати таке, що становило б таємницю для Вашої Величності. Найпокірніша слуга Хасекі Султанша".

Прилетіли гонці з вістю про те, що доблесний і благородно мислячий султан Сулейман під захистом благополуччя прибуває до раєподібного Стамбула.

Роксолана мерщій послала назустріч падишахові коротке вітання: "Я, нікчемна, завдяки буйному саду потойбічної щедрості удостоїлася квітки блаженства — великої вісті про повернення його величності, притулку влади, знявдя правосуддя, володаря й повелителя раю на землі..."

А вона стерегла той рай. Не випущена з клітки, в темному колі довічної муки й неволі, стерегла рай!

Сулейман за два роки, які провів у поході, завоював тридцять один ворожий город, розорив тринадцять провінцій, спорудив двадцять вісім кріпостей. Він був вдоволений своїм зятем, сераскером Рустемом-пашою, син Баязид учився в свого великого батька долати безмежні простори, а сина Джихангіра, щоб не наражати на небезпеку його слабке здоров'я, падишах залишив намісником на березі моря в Трабзоні, щоб був неподалік од Амасії, де сидів шах-заде Мустафа,— так наймолодший син наглядатиме за найстаршим і таким чином мир у державі буде ще міцніший.

Султан повернувся постарілий, утомлений, хворий. Увесь зжовк, скам'янів, став ще маломовніший і загадковіший, ніж давніше. В'їздив у столицю верхи, а коня під собою майже не відчував. Закам'яніла поясниця, задерев'янілі крижі, онімілі руки, під грудьми порожнеча й тоска безмежна, як простори, що їх полишив позаду. Що йому простори, що землі впокорені, сплюндровані, знищені? Сплюндрованість землі веде за собою сплюндрованість душі. Хто нищить землю, нищить також і себе. І не допоможе ніщо: ні коштовні прикраси, ні пишні будівництва, ні марнота величі. Він вважав, що добував велич мечем, а тепер переконався, що мечем усе тільки нищиться. Був на неосяжній височині, а дрібні страхи обсідали його, як малі пташки старе дерево. Старість розсипалася по жилах, мов сухий пісок. Пісковий годинник часу, віку, вмирання. А світ тим часом жив, не мав наміру зменшуватися, не хотів умирати.

Витоптуючи своїм залізним військом півсвіту, сам султан завжди керувався неписаним правом збереження життя, незнищеною силою інстинкту, пожадання тілесного, яке, зрештою, веде до продовження роду. В походах приводили йому молодих рабинь, і він радів, коли випадок посилав йому істоту, яка нагадувала залишену в Стамбулі кохану жінку, що уособлювала для нього красу й привабу життя. Обсилав ласкою й щедротами таку жінку, одружував з нею якогось із своїх наближених, а сам знов і знов марив про Хуррем.

Якою ж мала бути ця жінка, коли заслонила такому всемогутньому чоловікові всі скарби й розкоші земні й небесні? Поєднувала в собі все, що жінку досконалою і милою

могло зробити: чулість серця, велич душі, солодкість у спілкуванні, оздобний розум, чарівливу поставу.

І в цьому поході Сулейману привели молоденьку рабіню — кизилбашку. Тоненьке дівча, тонше за султанову брову. Але вразило і вжахнуло його своєю невичерпною життєвістю. Танцювала цілу ніч, побувала в султановій постелі, знов танцювала. Він хотів бути великодушним, дарувати їй спочинок, вона здивувалася:

— Спочинок? Утома? Від чого ж? Я ще й не натанцювалася!

Тоді лиш збагнув, що для нього Хасекі. Волів би втратити імперію, все на світі, ніж свою загадкову Хуррем Хасекі. Досі не знав, чи любить вона його, чи любила, згоден був на все, лиш би вона була коло нього. Не важили душа, почуття, настрої, все, що сховано від поглядів,— батин, лиш її зовнішність — захір, тіло, голос, погляди, вічне лукавство і ще щось, для чого ще не знайдено слів. Іноді це було саме тіло, іноді тільки душа, метався між цими загадковими сутностями загадкової жінки і знав, що визволення йому не буде ніколи.

Ще ніколи так довго не був у поході султан. Може, востаннє випробовував своє почуття до Хасекі, сподівався на визволення з-під її владі!, поволі позбуваючись бажань? Бо найнебезпечнішою з пристрастей, не лічачи страху перед богами і перед смертю, є любов до жінки. Статева потреба для Сулеймана була так само природною, як літання для птаха, плетіння павутини для павука, линяння шкіри для змії. Але перед полохливим тілом Роксолани, яке лишалося незмінним упродовж десятиліть, мовби зачароване, ніколи не почувався владним самцем, а мав у собі щось ніби аж рабське. І не зникало воно, не знищувалося ні відстанями, ні часом, ні його старінням і знесиленістю.

Повертався до Стамбула і думав лише про Хасекі. Послав їй багаті дарунки. Тоді виїхали наперед, всупереч усім відомим звичаям, візири й імами, щоб вклонитися великій султанші від імені падишаха. І вона, теж всупереч дотеперішнім установленням, виїхала з брам Топкапи до Айя-Софії разом із шах-заде Селімом, звеліла простелити навстріч султанському коневі червоні сукна і радісні килими повітання, і так вони зустрілися після дворічної розлуки. Обіч султана тримався син Баязид, усміхався матері ще здалеку, не дбаючи про вимоги султанської поважності. Був такий схожий на султана, що здалося Роксолані: молодий Сулейман повертається з походу па Белград, на Родос чи ще там куди. Здригнулася — і зникло видіння. Два їхні сини були з ними й між ними, ще третій десь зоставлений був обіч Мустафи, свого і своїх братів смертельного ворога. Як то воно буде? Страшне коло звужувалося, обхоплювало її горло, незмога була дихати, ноги їй підламувалися, ось упаде й не житиме, але не впала, жила далі, твердо йшла назустріч султанові, гордо піднісши маленьку свою голівку, легка, тоненька, струнка, мов та п'ятнадцятилітня Хуррем по білих килимах чорногубої валіде.

Доторкнувшись до величі, вона не злякалася, не втекла, не загинула, а сама пішла шляхом величі і навіть досягла неможливого: пододала велич.

Султан знову сів у столиці, але султанша і далі їздила по Стамбулу, наглядала за

будовами, приймала послів, писала листи володарям Європи.

Гасан-ага привіз послання від польського короля. Зигмунт Август прислав султанові бурштиновий ціпок з золотою голівкою, а Роксолані хутра такі пишні й теплі, що вона не знала, коли й носитиме їх у беззимному Стамбулі.

Гасан був утомлений дорогою, але вдоволений, бадьорий, готовий хоч і знов вирушати в землю, куди султанші не було вороття.

— Мав бесіду з королем? — спитала вона його.

— Як було звелено, моя султаншо. Розпитували мене без кінця про Стамбул, про султана, про вашу величність.

— Все там сказав?

— Все, ваша величність. Ще й од себе додавав, коли виникала потреба.

— І що ж король?

— Дякував за вашу доброту і приязнь.

— Просив щось?

— Про мир говорив. Обіцяв написати.

— Написав. Та не так, як я казала. Може, не збагнув твоєї мови?

— Ваша величність! Усе він збагнув. Але боїться. Затулялися давніше Україною від орди, затулятиметься й він. Так спокійніше. Та й що він може, коли шляхта йому кожне слово з рота виймає і назад укладає.

— Але ж він король!

— Король — не султан. То тільки султан не боїться нікого, а його бояться всі. Дрож їх проймає від самого слова "Стамбул". Вже я наздогад буряків, що султан тепер далі від Стамбула, ніж вони самі,— вірять чи й не вірять. Тоді я вже їм навпростець. Мовляв, усі ісламські воїни, які віддаленість від його величності падишаха вважають жахливими тортурами, а розлуку з війною — джерелом всіляких страждань і неприємностей, слідом за ангустійшим стременом вирушили в безконечну путь. Нема, кажу, в Стамбулі ні війська, ні султана, і можете полякати Крим, ніхто йому не допоможе. А вони мені: а султанша? І поки я там з ними розбалакував, татари перекопські вторглися, набрали безліч люду й завели до своєї землі в рабство. Казали, якогось князя їхнього Вишневецького теж поїмали й завели з собою.

Роксолана заломила руки.

— Поїдеш до короля ще раз. Поговорю з султаном — і поїдеш знов. Розкажеш там усе. Бо ніхто ж нічого не знає.

— Там ще ці послі понабріхували,— зітхнув Гасан.— Шкода й мови! Я їм, мовляв, у нас тут усе належить султанові, окрім душі, яка — власність аллахова. А вони мені: а султанша? Хіба султан не належить їй? А коли так, то хто ж у вас вище? їй зринув на пам'ять улюблений отців псалом: "Окропити мя иссопом, й очищуся, омыеша мя, й паче сніга убелюся". Останні слова мало не повторила вголос. "Й паче сніга убелюся". Очиститися? Як очиститися, захистити своє добре ім'я, свою неспривиненість? І де взяти сил, коли треба ще їй захищати синів своїх, з якими не знати що й буде.

— Повезеш послання до короля,— сказала Гасанові твердо.

Знов писала від свого імені:

"Хай Всевишній оберігав Його Королівську Величність і дарує Йому довгі роки життя. Найпокірніша слуга цим повідомляє, що Ми отримали Вашого дружнього листа, який приніс нам надзвичайну радість і задоволення, які ні з чим неможливо зрівняти, щоб описати його. Отже, зі змісту листа Ми довідалися, що Ви в доброму здоров'ї і прагнете дружби, яку Ви засвідчуєте Вашій щирій подрузі, так само засвідчуєте і Вашу щиру дружбу і прихильність до Його Величності Падишаха, який б опорою світу,— як бачите, я неспроможна зрівнятися з Вами у висловах. Хай бог Вас оберігає і щоб Ви завжди були радісні й задоволені. Як свідчить Ваш величний лист, а також донесення, зроблене моїм слугою Гасаном, прояви дружби, які виказала йому Ваша Величність, зобов'язують моє серце до вдячності. Я повідомила про все Його Величність Султана, і це принесло йому відчутне задоволення, яке я неспроможна Вам висловити. І він сказав: "Ми зі старим королем жили, як два брати, і, якщо угоднo всемілостивому богу, ми житимемо з цим королем, як батько й син". Ось що він сказав і з радістю звелів написати цей султанський лист і надіслати його до підніжжя Вашого трону з моїм слугою Гасаном. Отже, хай Ваша Величність відає про те, що будь-якою справою, яку Вона матиме до Його Величності Падишаха, я зацікавлюся і скажу своє слово хоч і десять разів на добро і прихильність до Вашої Величності, зобов'язуючи себе в цьому вдячністю моєї душі.

На знак дружби і з тим, щоб лист цей не виявився пустим, я надсилаю Вам дві пари сорочок і штанів з поясами, шість хусточок і рушник, усе в одному згортку. І хай Ваша Величність дарує мені, що я надсилаю Вам ці рядки, які не заслуговують Вашої уваги, та, коли угоднo богові, я і далі хочу надсилати їх Вашій Величності.

На цьому бажаю Вам здоров'я і розквіту під час Вашого правління. Найпокірніша слуга Хасекі Султанша".

Знову з'явилися в Стамбулі баїли Пресвітлої Венеціанської Республіки Бернардо Наваджеро, Доменіко Тревізано, доносили своєму сенату про силу, якої набрала в Стамбулі Роксолана, про її владу над Сулейманом. І довго ще переповідатимуть це донесення і, повіривши в необмежене могуття Роксолани, в галереї Пітті у Флоренції вмістять її портрет, серед зображень османських султанів — єдина жінка між цих вусатих чалмоносців! — та чи міг хто-небудь зазирнути в душу султана й султанші, цих двох таких неоднакових, власне, ворожих одне одному людей, які водночас не могли жити одне без одного. І хто знає, кому було більше радості в ті найнапруженіші роки їхнього співжиття: Роксолані від перемог над султаном чи Сулейманові од поразок перед цією незамінною жінкою?

Вона поєднала в собі лагідність звичаїв цивілізованих країн з гостинністю первісних народів. Полонила всіх своєю ввічливістю, щирістю, чарівливістю в бесіді, даровитістю, щедрістю, любов'ю до наук, мистецтва й розкоші, добротою, чуттєвістю і вдячливістю. Ішла до цього довго й тяжко, звідусіль оточена ворогами, беззахисна проти загроз і спокус, позбавлена будь-якої опори, крім власної душі та ще рідних пісень; які нагадували пре минуле, про її корені, про народження я походження, ними мовби

виліковувала киплячий свій мозок, на який наповзав безум.

Султан полюбив її — уярмлену, понижену, пригнічену. Співбесідниця, сповірниця, знаряддя насолоди, іграшка. Страждала, рвалася я того приниження і тим жила і, виходить, була щаслива.

Поки була пригнічена — жила надіями. Перемогла — і стала нещасною, бо побачила, що нічого не досягла, а тільки стала над прірвою, а на шиї — волосяний аркан. Як у нашого свата на петрушці хата. Як петрушка підогнила, хата ся завалила.

В молодості криводушила, нещиро запобігала перед султаном заради власного збереження, тепер — заради своїх синів. І не було кінця, а душа ж не беадонна. Не можна щодня співати хвалу султанові, присягатися в любові й вірності, бо тоді відлітав щось з душі, мов листя з дерева, і запановують у тобі оголеність, пустота й мертвота, а тоді приходять зневага й ненависть.

З примусової любові виростає тільки ненависть.

Усі люди рівні в нещасті й смерті, та тільки не султани й не сини султанські. Адже навіть у апокаліпсисі за кінцем світу спостерігають сто десять тисяч попечатаних — і кінець світу не для всіх. Її сини були Османами, але мовби несправжніми, бо запізналися прийти на світ, їх випередив Мустафа так само, як Роксолану випередила в гаремі черкешенка. Так ніби хтось рвався у той проклятий гарем! Але вже сталося, і тепер вона має спокутувати не знати й чиї провини. Вона і її діти. Всемогутня — і безсила до розпачу. Ненавиділа султана все життя і мав благати всіх богів, щоб продовжили його життя, бо то життя її синів, над якими висить жахлива загроза, ім'я ж тої загрози — Мустафа.

Якби вона була підступною й кровожерною, як зображують її в своїх плітках посли й мандрівники, хіба б не прибрала вже давно, не усунула всі перешкоди для своїх синів? Хіба б не змінила свою стать, не розтоптала б природний жаль, не затулила для жалоців усіх входів і отворів душі, не розбудила б усіх демонів убивства, які чутливо дрімають у султанських палацах? Чи є в них доля влади, і тоді вони не дадуть людям і борозенки на фішковій кісточці?

Але була жінкою-слов'янкою, не оголювала своїх ран, а ховала їх дбайливо й чуло. То тільки султани встеляють землю трупами, вважаючи, що невинні тільки мертві. Для неї ж невинні — всі живі. Навіть Мустафа. Навіть він.

МУСТАФА

Смерть прибрала його братів. Був наймолодшим сином Махідеван, став найстаршим. Але був тоді ще занадто малий, щоб радіти, так само, як не знав ні страху, ні суму, коли матір його вигнано з Топкапи. Незнання врятувало його від зропачення, яке могло б неминуче настати з часом.

Коли верблюдия зітхає, верблюденя ричить. Махідеван не приховувала від сина своєї ненависті до султана, і Мустафа, щойно зіп'явшись на ноги, вже знав: султан не такий, як треба. Справжнім султаном буде тільки він. Не ховався ні від кого з цим, охоче повторював слова, за які будь-кого задушили б без суду: адже він був султанський син і син первонароджений! Його ніхто не смів зачепити, до слів дитини

ставилися поблажливо, посміювалися, вдавали, що не чують. Бо винним може стати не той, хто говорить, а той, хто слухає.

Вихователя Мустафі вибирала валіде. Взяла не улема, не мудреця, не юнака й не вельможу, а старого яничарського агу Керіма, для якого весь світ зосередився в яничарських казармах, а вся мудрість — в умінні володіти шаблею. Керім-ага повів малого Мустафу до своїх колишніх братів раз і вдруге, жорстокі ці люди, які не знали ні родини, ні дітей, прийняли шах-заде, мов свого сина, можна б сказати, навіть полюбили це вельможне хлоп'я, коли б слово "любов" відоме була їхнім зачерствілим од убивств душам.

Так Мустафа і виріс серед яничарів. Сам ніби яничар і водночас маленький падишах. Оволодів усім жорстоким умінням яничарів вести війну, але оберегли вони його від свого бруду. Тільки прості люди здатні на таке. І коли збунтувалися проти самого султана і проти його улюбленців — Ібрагіма й Роксолани,— то ніхто не згадав імені Мустафи, хоч було воно у всіх на гадці:

лякалися бодай словом накликати небезпеку на свого юного улюбленця, хотіли оберегти його од усіх лих, бо бачили вже незабаром своїм султаном. А валіде Хафса, намовляючи яничарів до кривавого заколоту, теж мовчала про Мустафу, бо хотіла й далі бачити Сулеймана па троні, лише прибравши Роксолану і зміцнившись, у своїй владі. Кожен дбав про своє — і Мустафа знов опинявся між суперниками, мав стояти, дивитися, ждати. Так і минало його життя.

Коли нарешті валіде, вже вмираючи, все ж примусила Сулеймана заприсягнутися, що пошле він Мустафу намісником у Манісу, де сам колись ждав престолу, і Махідеван з своїм єдиним сином нарешті покинула злидений старий палац і опинилася серед багатства і розкошів, вона вже не мала ніяких сумнівів, що поряд з нею — справжній і єдиний спадкоємець султанського трону.

Шістнадцятилітній Мустафа вже мав у собі все від справжнього мужа. Все досягнув, усього навчився, мав прекрасне, досконале тіло, точний розум, що виявлявся в ще точнішому вислові, безмежно мужній і граничне зжіночений, він підхоплював усіх, мов ріка, і ніс за собою нестримно й свавільно. Вражав усіх величчю, якої досягнув не за правом народження й спадку, а власними здібностями, які означали, що його обрав сам аллах. Єдина вершина, на яку ще не ступив,— султанська влада, але стояв перед нею з гордо піднесеною головою, не приниженим прохачем, а законним спадкоємцем — або досягне, або загине. Любив повторювати слова римлянина Помпея: треба перемогти, а не жити! Говорив це часто й охоче, мовби знав, що смерть призначена для інших, а не для нього, дотримувався думки, що смерть, як і все на світі, треба було заробити. Сулейман не був схожий на давніх султанів, які з однаковою жорстокістю розправлялися з ворогами і з наближеними людьми. Жодного з великих візирів він не стратив, а відпускав з миром, як Пірі Мехмеда, або ж висилав із столиці, як Лютфі-пашу і старого євнуха Сулеймана. Не було при цьому султанові таємних убивств у гаремах. Навіть яничарський бунт Сулейман не подавив великою кров'ю, а купив покору за золото. Водночас жоден з султанів не поклав трупом стількох невірних, як

Сулейман. Він вибудовував своє життя з чужих смертей. І що більше було тих смертей, то пишніше розросталося дерево його життя, і самого султана повсюди прозвали Пишним. Мустафа прагнув дорівнятися султанові в пишноті, а то й перевершити його, і коли в є в пишноті зовнішній, для якої не мав таких можливостей, як Сулейман, то в поведінці, у способі мислення, в почуваннях.

В Манісі мав для урочистостей золотий кафтан, як у Мехмеда Фатіха, одяг носив з шовків, тканих у Брусі, Манісі, Анкарі, Діярбекірі. За його одягом, як і в султана, стежив хаваш, що мав плату в шістдесят акча золотом і п'ять облачень на рік. Взятий з яничарських аджемів, Тулбент-агасі мав обов'язок доглядати за тюрбанами шах-заде і намотувати їх йому на голову.

Все мало слугувати пишноті й величанню. Одяг, постава, слова, вчинки. Голову тримав Мустафа, мов коштовний посуд, повертав до співбесідника, ніби дар небесний. Враження складалося таке, ніби тільки довкола нього можливе справжнє життя, а поза ним — нудьга, безглуздя, нікчемність. Наслідуючи султана Селіма, який любив зелені камені, носив на руці перстень з великим діамантом кольору морської трави. Знав тільки одне: піднятися над світом диханням потужності. Гнався за пишнотою, за славою, за владою, летів у відчайдушний ризик, вірячи в любов до нього яничарів, в їхній захват ним, у прославляння й обожнювання. Легко обіцяв усім своїм прихильникам владу й добро, не дбаючи про наслідки. Може, став би другим Іскандером — дай тільки йому трон. Тим часом не шкодував обіцянок. Не шкодував слів, бо мав тільки слова, а що не володів більшим, в тому провина султана Сулеймана.

Розпорядник держави повинен бути один, бо незгода в думках порушила б лад. Але для збереження порядку потрібно багатьох. Володарі мають творити закони й установи, а люд — зберігати їх, бо люд розумніший і постійніший у звичках, ніж один чоловік. Султан Сулейман занадто дріб'язковий в управлінні. Вирішує все сам, нікому не вірить, тому щодня вигадуються нові й нові закони, щоб зв'язати всім руки, щоб ніхто ні ворухнувся, ні писнув. Мустафа не знав, яким султаном буде він. Знав тільки, що Сулейман — не такий, як треба, і невтомно повторював це, а слухачів йому ніколи не бракувало. Сам Ібрагім, який дійшов навіть до того, що нехтував Сулейманом, підпав під чари Мустафи і з останнього свого походу слав шах-заде в Манісу листи з запевненнями у відданості, так ніби той уже був султаном. Чи стали відомі ті листи Сулейманові, чи перехопили його улаки відповіді Мустафи, які він посилав Ібрагімові в Халєб і Багдад, — ніхто ніколи про те не довідався, все вмерло разом з Ібрагімом, а султанського сина не зачеплено було навіть підозрою.

Не відбилася на становищі Мустафи й неждана смерть валіде Хафси, смерть, про яку з таким сумом писав йому тоді великий муфтії Кемаль-паша-заде:

"Суть цього ходу мови — обпалююча душу, переповнена печаллю подія з її величністю, Високою Колискою, великою господинею валіде, хай упокоїть аллах її душу і розсипле по царству небесному її милостиню, бо ж вона, розпрощавшись із земною обителлю, упокоїлася в місці перебування божественного милосердя і притулку господнього благовоління. Преславне естество її сотворене було для вищої

благосклонності й турботливості до всіх створінь людських. Якщо хтось виносив ногу несправедливості за межі свого килима, тому вона сковувала ноги насильства ланцюгом покарання, кожного, хто шанував її, вона саджала на подушку почесні й поваги".

Незабаром помер і сам Кемаль-паша-заде, здавалося, вмерли всі, хто клопотався про долю Мустафи, але в житті шах-заде не ставалося ніяких змін на гірше, він і далі мав змогу й час досконалити своє тіло і свій дух для найвищої влади, і єдине, на що міг поскаржитися,— так це на те, що влада чомусь барилася.

Інший на його місці давно втратив би терпіння — Мустафа був незворушний, ніби закам'янів у своїй пишноті. Про султана говорив охоче і багато, про султаншу Хасекі і її синів — ніколи, так ніби не було їх на світі. Він первонароджений, він спадкоємець, він майбутній султан, про жінок він не говорить, він бере їх на ложі, де лежать вони перед ним, мов гади неторкані, дрижать, напружені, ніби туго напруті тятиви луків, коли він виймав з зелених шовків своє дивовижне тіло, як меч з піхов.

Звиклий до безкарності, Мустафа став розсилати санджакбе-гам таємні послання, вірячи, що, коли заходить сонце, люди відвертають од нього очі, всі погляди спрямовуючи в той бік, звідки має з'явитися сонце нове. Над Сулейманом уже спускалося смеркання, тридцятирічний Мустафа мав зійти, як повноликий місяць, як молоде ранкове сонце!

Однак чиясь невидима рука перехопила всі листи шах-заде і поклала їх перед очі султанові, і Мустафа з своїм пишним двором, з постарілою, але повною надій на повернення в Топка-пи матір'ю Махідеврэн опинився в далекій Амасії. Там уперше пролунало ім'я султанського дамат Рустема, але вирвалося воно з спопелілих од ненависті уст Махідеврэн, Мустафа не опустився з своїх висот до дріб'язку підступності. Втішав себе тим, що в Амасії народився його грізний дід султан Селім. Добрий знак побачив Мустафа й у тому, що султан посадовив неподалік від нього наймолодшого свого сина Джихангіра. Колись султан Баязид так само посадовив тут свого сина Селіма і онука Сулеймана — і що з того вийшло? Влада опинилася в руках старшого з них — Селіма, а старий султан умер від розпачу, викликаного синоюю зрадливістю.

Дочекавшись, коли Сулейман повернувся до Стамбула, Мустафа запросив Джихангіра в Амасію. Махідеврэн у всьому вбачала підступи ненависної Хуррем. То ж така жінка, що дріт пряде і пальців не слинить. Джихангіра теж вважала улаком своєї матері, та коли їй розповіли про цього сина несправедного ложа, навіть вона успокоїлася.

Джихангір, попри свої дев'ятнадцять літ, видавався хлопчиком, хирлявий, зсутулений, з свинцевим обличчям, з очима зболеними, благальне розплющеними, так ніби хотів через них передати світові свої страждання. Запізнілий плід похмурого Сулейманового любострастя, останній сплеск невичерпної, здавалося б, життєвості ненависної всім чесним мусульманам слов'янки, Джихангір мовби зібрав у своєму слабому тілі всю злобу, всю ненависть, яка напливала звідусіль на Топкапи, ріс без

любіві, занедбаний, приречений на загибель уже самим своїм народженням, бо ж був останній, а над ним вивишувалися, громадилися брати старші — сильні, вправні, доблесні, справжні спадкоємці.

Ніхто не зважав на Джихангіра, покинутий усіма, поринув у книги, в мудрослів'я, намагався проникнути в таємничу суть давніх поетів, часто бував у розпачі, що не мав а ким поділитися ні своїми сумнівами, ні знаннями, ні припущеннями. Мати, хоч мала б, здавалося, вкласти всю любов і все дбання в свого найостаннішого, до того ж найслабшого сина, відходила від Джихангіра з кожним роком, замикаючись у своїй незбагненності й неприступності. Рідні брати зневажали його, мабуть, з огляду на приреченість Джихангіра в жорстокій боротьбі за трон. Навіщо прийшов на світ? Кому тут потрібен?

Тож як мав схвилюватися Джихангір, коли в місце його довічного, як вважав, вигнання, в Трабзон, прибули посланці від шах-заде Мустафи з припросинами відвідати Амасію. Джихангір здригнувся вже від самого слова Амасія. Знав той город, ще й не бачивши його ніколи. Стояв йому перед очима на високій горі, оточений п'ятьма рядами мурів. Славетні печери Амасії, в яких жили ще християнські угодники, тоді — мусульманські дервіші. Довкола города — тутові плантації, сади, в городі безліч медресе, а в них тисячі софта. В Амасії колись жив син султана Баязида Коркуд, поет, мудрець, може, в чомусь схожий з ним, Джихангіром, при Коркуді прославилася там велика поетеса османського народу Міхрі-Хатун, або, як її тут називали, Міхрун-Ніса, тобто Сонце серед жінок. Вона писала колись: "Що це, чи сповнилася доля моя чи моє призначення, що я на ложі своїм побачила народженого ніччю Меркурія?"

Мустафа постав перед упослідженим Джихангіром справді як бог з давніх часів, як Марс і Меркурій,—розкішний, великодушний, блискучий, оточений так само блискучими людьми, в яких тяжко було впізнати підданих, а скорше видавалися вони друзями шах-заде. І Джихангірові Мустафа сказав, щойно вони сіли на килим гостинності:

— Сподіваюся, ми станемо справжніми друзями, бо байдужі один до одного, і ніхто не жде нічого від іншого, а кожен жде своєї години.

Сказав це з спокійною впевненістю, так ніби вже давно забув, що йому судилася година найвища.

Мустафа був сповнений захвату власною особою, але саме це найбільше подобалося Джихангіру, який звик взагалі не помічати себе і не знав, власне, живе він чи ні, існує на світі чи взагалі не народжувався. Він завжди лякався самотності й прагнув самотності, а довкола Мустафи вирувало бурхливе життя, крутилося безліч людей, і всі були закохані в шах-заде, всі змагалися за його увагу, з ранку до вечора повторюючи: "Привіт тому, в кого діамантова душа", "Хай дарує аллах благоденство тілу, мові, розуму нашого шах-заде".

Мустафа без кінця дивував Джихангіра, водночас не було нічого, що могло б здивувати його самого. Коли Джихангір завів мову про книги, Мустафа засміявся: "Гарна книга — щирий друг. Коли вона тобі набридла, вона не гнівається, як жінка. І

коли ти їй віриш, вона не обдурює тебе як жінка". Запросив читців і цілий вечір двом шах-заде читали з "Казок сорока візирів" і з "Гумаюн-наме" Бідпада. Джихангір згадав поетів, сказав, що він, як і дід їхній султан Селім, прихильник великих мусульманських містиків Ібн аль Арабі і Джеляледдіна Румі, як тут же виявилось, що Мустафа теж у захопленні саме від цих поетів, сам написав уже три дивани поезій під тахаллусом Мухлісі, себто Відданий. Далі він спитав Джихангіра, чи той уже читав "Мантіг ат-Тахр" — "Розмову птахів" — Ферід ед-Діна Аттара, переспівану віршами великим Мір-Алі-Шир Неваї', який жив у Самарканді й Мешхеді, помер у Гераті, але слово якого розійшлося по всьому мусульманському світі. Він прочитав уривок з "Розмови птахів". Як шукають птахи свого царя, мандрують через сім долин і сім морів до гори Каф, яка оточує землю. Не всі витримують труднощі путі, залишається тільки тридцять птахів, і тут виявляється, що ім'я їхнього царя — Тридцять Птахів, отже, кожен з них є царем і всі вони разом узяті — цар Сімург. Чи не наводить це на деякі роздуми? Як сказав пророк: "Слава тому, хто прочитав".

Для Джихангіра без кінця влаштовувано учти, а що вина він не пив через слабкість своєї натури, від солодощів його нудило, то Мустафа для зміцнення його природи велів готувати для молодого шах-заде кульки з товченого конопляного листа й меду, підставляв йому замість ласощів підсмажене й посолене конопляне сім'я, пив разом з ним підігріту джерельну воду, в якій розчиняно зеленкуваті кульки з макового соку.

Джихангір не впізнавав себе й свого тіла. Звичне, відоме йому марне тіло було й далі з ним, але позбулося набридливої земної обтяжливості, ставало легким, дужим, і хоч над розумом мовби нависала і згущувалася щільною запоною пітьма, тіло проривало її, лишаючи розум борсатися по той бік запони, б'ючись над загаданим Мустафою завданням: що таке тридцять, кому тридцять років минуло, а кому ще буде — Мустафі, Селіму, Баязиду чи йому, Джихангіру?

Так минали дні за днями. Султанські посланці, не знаходячи Джихангіра в Трабзоні, добралися вже й до Амасії, але молодий шах-заде нікого не хотів бачити, нічого не пам'ятав, забував, що він султанський син, взагалі був непам'яттю, небуттям, димом, імлюю, примарністю. Тільки б мати коло себе величного, велемудрого Мустафу, тішити свій розум неквапливими бесідами з ним, ковтаючи зеленкуваті кульки, які приносять блаженство. Як сказано: "Полиш же їх занурюватися і втішатися, поки зустрінуть вони свій день, який їм обіцяний".

Чи стривожився султан, довідавшись про дивну, протиприродну приязнь, яка запанувала між Мустафою і Джихангіром? Чи, може, намовила його султанша Хасекі негайно послати військо з Рустемом у ті краї і покликати в похід також Мустафу, щоб одірвати його від наймолодшого їхнього сина? Хто ж то знає? Мустафа, дотримуючись свого призвичаєння, жодним словом не згадував про Хасекі, так ніби її зовсім не було на світі, а про султана зронював недбало: "Той, хто лежить під жінкою, вже не мужчина". Джихангір чув і не чув. Одурманений опієм, бурмотів вірші корану, які всі були написані чи то про нього, чи про Мустафу. "Ви свої блага провели в житті близьким і отримали насолоду від них, а сьогодні будете винагороджені карою

приниження за те, що возносилися на землі без права... Адже людина створена для вагань".

Щойно спам'ятавшись, Джихангір знову хотів повернутися в непам'ять і в незнання, бо вийти на денне світло, де знов відкриється твоя неміч, бракло сили й волі. Прагнув зануритися в забуття так глибоко, щоб опинитися навіть нижче від власної свідомості, провалитися в прірву небуття.

Іноді переслідували його видіння, зодягнені в машкару неймовірності. Повертався йому зір, гостро працювала свідомість, бачив перед собою Мустафу, майже з плачем благав його:

— Скажи, що ти дав мені? Чим причарував? Чом так послужливо відкрив мені цей шовковий спокій, у який занурюється мій ДУХ?

Усмішка, як судома, перебігла по щеченому лицю Мустафи.

— Я не давав тобі нічого, крім чаші шербету. То, може, мій двійник.

— Двійник? Який двійник? Я нікого не знаю, крім тебе.

— Ми схожі так, що навіть я не розрізняю, де я сам, а де мій двійник.

— Навіщо тобі це? — дивувався Джихангір.

— У всіх султанів завжди безліч двійників. Щоб збити з пуття людей, а може, й саму смерть. Тільки аллах знає, де справжній султан. Може, й ти ніколи не бачив султана Сулеймана, а тільки його нікчемні повторення.

Після таких страшних розмов Джихангір і сам уже не знав, чи то він, чи хтось інший. Був і не був. Тут і не тут. Жив і не жив. Мов на пекельній гойдалці між цим світом і потойбічним.

Коли через багата днів у коротку хвилину прозріння знов побачив перед собою Мустафу і спробував заговорити з ним про "Мантіг ат-Тахр" і про загадкове число "тридцять", той засміявся:

— А що це таке?

— Як то? — здивувався Джихангір.— Ти ж сам розповідав мені.

— То не я.

— А хто ж?

— Шах-заде Мустафа.

— Мустафа? Тоді хто ж ти?

— Я його двійник. А шах-заде в Аксараї коло Конї готує військо для походу проти кизилбашів.

Джихангір налякало здійняв руки. Хотів одгородитися від світу, щоб не знати нічого, нічого, поринути в п'ятьму сновидінь, неземного блаженства. Знов вибухали сонця під його повіками, вогненні кулі лопалися й металися темні тіні, погрожуючи йому, порожнеча давила на вуха, а тіло скакало від радості, що ще існує. А тоді почав бити барабан, бив довго, жорстоко, так ніби заповзвся загнати Джихангіра в землю.

Хтось пробивався до його свідомості, брутально і безжально, морив голодом, мучив спрагою, не давав заспокійливих кульок опію, темно застував сонце й увесь світ, уперто повторював: "Султан кличе вас до себе, ваша високість! Його величність жде вас, мій

шах-заде! Благословенний падишах стурбований! Опора світу вимагає! Повелитель трьох сторін світу гнівається!"

Джихангір вирушив, сам не знаючи куди й навіщо. Кудись його везли, давали для заспокоєння те, що вимагав, щось обіцяли. Що мав знайти, побачити й спізнати? Не знайшов нічого. Не застав. Запізнився навіки.

Шах Тахмасп розпочав проти султана війну, щоб повернути назад втрачені три роки тому землі. Коли в Стамбулі стало відомо про це, султан послав фірман Мустафі, звелівши готувати військо в Коньї для відсічі шахові, поки прийде з столиці він сам. Це був уже дванадцятий похід, у який збирався Сулейман. Шістдесятилітній султан часто страждав ногами, в останньому поході три місяці не міг ні ходити, ні сидіти на коневі, і тоді його несли на ношах. Коли ходив у Європу, то хоч повертався того самого року, а походи в Азію щоразу розтягувалися на два роки, бо дороги були далекі, важкі й небезпечні. Роксолана вмовила султана послати військо на чолі з Рустемом, а самому лишатися в Стамбулі.

Рустем дійшов до Аксарая і став там на зиму. В поблиській Коньї з своїми яничарами і малоазійськими спахіями стояв Мустафа. Рустема султан призначив сераскером, отже, Мустафа мав підкорятися головнокомандуючому, але шах-заде виявив упертість, гідну султанського сина, і не захотів уклонятися вчорашньому рабу і джавуру. Рустем досить спокійно поставився до непокори шах-заде, але тут уже виходило, що Мустафа піднімає руку й на султана! А що султан далеко, то все окошилося на його зятеві. Гостроязичий босняк не втерпів, щоб не сказати про Мустафу: "Хто не має сили вдарити верблюда, б'є його сідло".

Він послав фірман Мустафі про те, як і куди той має йти з своїм військом, але якимсь чином фірман був прочитаний серед яничарів, і ті заколотилися: султанський дамад хоче потоптати їхнього улюбленця! Кричали про те, що султан уже старий і нікчемний, трава поросла йому з кісток, з очей вилітають мухи, у вухах засіла погана овеча хвороба — що це за султан! Ось Мустафа — це справжній султан, від бога даний, час уже, щоб Мустафа зайняв трон. Мустафу — султаном!

До Рустема прискакав переляканий спахійський ага Шемсі Ахмед, переповів усе, що чув у Коньї, але великий візир і тут не стривожився, тільки посміхнувся:

— Не все те горіх, що кругле. — Знав, що жоден з шах-заде не проголошений спадкоємцем престолу. То чом би мав клопотатися? А на тридцять тисяч яничарів мав триста тисяч спахіїв, вірних султанові до смерті, бо не Мустафа давав їм дирлики, а Сулейман. А сказано ж, що сокира не врубає свого сокирища. І осліпне той кіт, що з'їдає свічки в мечеті.

Ахмед-ага, окрім свого високого військового становища, був ще, як усі ті, хто намагався стати якомога ближче до Сулейманового трону, поетом. Він походив з тої самої місцевості, що й прославлений поет Ахмеді, і потай мріяв досягнути такого становища, як колись його предок. Ахмеді в Амасії підніс колись великому Тімуру хвалебну касиду, написану так вишукано, що Повелитель Світу зробив Ахмеді своїм недимом [70], в обов'язки якого входило розважати повелителя дотепними бесідами.

Власне, дотепність і позбавила Ахмеді всіх тих високих милостей, яких досягнув завдяки своєму поетичному таланту. В лазні Тімурові прислужували два хлопчики-раби. "Подобаються тобі?" — спитав Тімур свого недима. "О повелителю!" — приклав до грудей руки Ахмеді. "Чого вони варті, по-твоєму?" — "Один вартий Єгипту, а другий — усіх скарбів світу!" — вигукнув Ахмеді. "Дорого ж ти цінуєш моїх рабів. Тоді чого ж вартий я?" — спитав Тімур. "Ви, повелителю? Ви — вісімдесят акча". Тімур мало не задихнувся од таких зухвалих слів. "Вісімдесят акча? — закричав він.— Та в мене мейзар [71] на стегнах — і той вартий вісімдесят акча!"— "Ось я мейзар і оцінив,— спокійно промовив Ахмеді.— А ви самі, о падишах, не варті нічого".

Від гніву Тімура Ахмеді довелося втікати аж до Едірне, де його прийняв син розбитого кульгавим кочовиком Баязида Йил-дирима Сулейман. Через півтораєста років те саме повторилося з Ахмед-агою. Він написав сатиру на Рустема-пашу, в якій висміював його товсту шкіру, що її не може прокусити ніякий гедзь, і коли сатира дійшла до великого візира, то розлютило його не те, що в ній написано, а те, що спахійський ага виявився поетом, тобто представником того племені, яке сераскер ненавидів найбільше на світі. Він заприсягнувся відтяти голову Ахмед-азі, щойно той попадеться йому в руки, і невдалий поет вимушений був навіть в утечі повторити долю свого попередника: він кинувся в Стамбул до султана Сулеймана.

Там допросився до самого падишаха і заявив, що яничари в таборі шах-заде і в таборі самого сераскера колотяться мало не щодня, називають своїм султаном Мустафу, бо, мовляв, падишах Сулейман занадто старий, щоб водити військо проти ворогів. На престол має сісти законний спадкоємець, з чим усі згодні, а противиться єдиний Рустем-паша. Тому слід великому візиру зняти голову, а старого султана послати в Дімотику на спочинок. Шах-заде Мустафа, замість утихомирювати крикунів, з'являється перед ними в золотому кафтані, називає яничарів братами й синами, щедро обдаровує золотом із султанської казни, а сам таємно зноситься з шахом Тахмаспом. Єдиний Рустем-паша зберігає вірність престолу й кличе султана, щоб той прийшов і взяв військо в свої руки, поки не пізно.

Що старіший чоловік, то він повільніший, тільки не в ненависті. Султан одразу кинувся до Конї. З Роксоланою попрощався похапцем, вона й не пробувала затримувати його, відчуваючи, що нині має щось вирішитися.

Сулейман узяв з собою синів Селіма і Баязида, послано гонців до Джихангіра, щоб теж прибув до султанського табору. Але наймолодшого сина довго не могли знайти, тоді ще довго везли, і він запізнився, до того ж був у такому стані, що не розумів, де від і що діється навколо.

Султан зупинився на конак у Актепе коло міста Ергелі на осіннє рівнодення. Два тижні Сулейман відпочивав у своєму величезному шовковому шатрі, тоді покликав до себе Мустафу. Весь у золотій лусці сидів на троні в найдальших глибинах намету, розділеного прозорими мусліновими запонами на кілька приміщень. Мустафа приїхав на білому коні, одягнений був у все біле, мовби хотів показати чистоту своїх намірів і незацікавленість у тій метушні, яка відбувається довкола трону. Збираючись до

султана, мив руки. Впав у нього перстень з зеленим діамантом і не втонув — лишився на поверхні. Шах-заде зрозумів, що це йому знак: щастя його досягло найвищої точки, і тепер може настати падіння.

Але коли вже їхав, закаркала назустріч ворона, і сиділа вона на схід од нього — знак, що твої бажання сповняться.

Тому спокійно увійшов у султанське шатро, сам, без супроводу, бо й султан ждав його без нікого, щоб поговорити, як батько з сином. Мустафа виступав гордовито, поважно, високий, крутоплечий, величний, пройшов передпокій, де не було жодної живої душі, відгорнув завісу. Плуताючись у м'якій підступній тканині, ступнув у глибину намету, став здивований, бо й тут не було нікого, тільки зівсібіч звисали муслінові завіси, мов примарливі сіті, в які мала вловитися чиясь заблукана душа. І поки Мустафа стояв і дивувався, з-під нагромаджень і складок м'яких прозорих тканин, з найтемніших закутків кинулися на нього величезні чорні дільсізи. Шах-заде миттю оголив шаблю, махнув нею, відганяючи німих шайтанів, струснув двох чи трьох з плечей. Лише тоді в глибинах шатра за двома чи трьома прозорими завісами помітив султана, що саяв тьмавим золотом, застиглий у безруху, мовби вмерлий.

— Батьку, султане, допоможіть! — гукнув Мустафа, може, вперше в житті звертаючись з проханням, та й не до когось, а до чоловіка, смерті якого ждав мало не від свого народження, якого зневажав і не любив.— Ваша вел...

Готовий був кинутися під захист султанської руки, впасти до підніжжя трону, на якому так часто бачив себе вже й не в мареннях, а наяву, та в цей час ззаду, з-поза спин велетенських султанських тілохранителів підкрався до Мустафи придворний вельможа Зал Мухаммед-паша, вправно накинув шах-заде на шию тонкий шовковий шнурок, щосили стягнув його, і султанський син упав на килими.

Сулейман не зворухнувся. Дивився, як загортали тіло Мустафи в килим, як виносили з шатра. Тоді звелів покликати візирів, великого муфтія і великого нішанджію. Сказав писати фірман про спадкоємця престолу. Спадкоємцем проголошувався найстарший син султанський шах-заде Селім.

У справі вибору спадкоємця Сулейман не мав з ким радитися. Хасекі була далеко, та він і так знав її думку: схилилася серцем до Баязида, бо нагадував їй самого султана, єдиного чоловіка, якого мала любити. Власне, вибирати й не мав з кого. Було п'ять синів, залишилося два. За Селіма промовляло старшинство. Окрім того, в ньому в необхідна поважність, сказати б, султанська обважнілість, Баязид занадто легкий, меткий, здобичливий, невтомний, непосидючий, здавалося б, справжній воїн і зовні навіть схожий на свого батька в молодості, але не успадкував у султана глибоко захованої непорушності, здатності до впертого думання. Хто не вміє сидіти на місці — не вміє думати. Мудрість — у непорушності, у вмінні зосередитися. Він, Сулейман, умів це робити навіть у походах. Баязид не здатен до цього, навіть коли затримується на якийсь час на одному місці. Все в нього врозкид: думки, настрої, зацікавлення. Навіть гарем свій він якось примудряється розкидати так, що частина одалісок завжди опиняється там, де він виринає: то в Стамбулі, то в Брусі, то в Коньї. Вже встиг

сплодити чотирьох синів з своїми жонами, жде, здається, п'ятого в Брусі. Навіть у цьому мовби схожий з султаном, але водночас і одмінний, бо Сулейман тримав свій гарем (допоки тримав) у непорушності й царственій неторканності, як і належить для двору падишаха, а цей розвозить по всій імперії.

Селім не такий. Щоправда, не переймається державними справами, згаює час у ловах та пиятиках, пропадає в гаремі, знай вкладаючи свій виноград до кошиків улюблениць, але зате завжди на місці, не метається, знаєш, де його знайти, є в ньому внутрішня непорушність, така мила Сулеймановому серцю, ще ж миліша зовнішність Селімова, який мовби повторив свою неповторну матір лицем, волоссям, сліпучістю шкіри.

А спадкоємцями володарі завжди проголошували тих, хто наймиліший їхньому серцю. Так Чингісхан назвав своїм наступником Угедея, Тімур — Улугбека.

Військо довідалося про смерть Мустафи ще тої самої ночі. Крик і зойк стояв над табором до ранку. Яничари кричали, що все це підступи султанського зятя, і домагалися в султана Рустемової голови. Рустем і тут зостався вірний своєму похмурому гумору. "Миша, народжена в млині, грому не боїться",— спльовуючи собі під ноги, посміявся вів на дивані.

Сулейман надто добре знав своїх яничарів, щоб не вдовольнити їхніх вимагань. Все життя супроводжували вони його, були найвірніші, але водночас і найнепокірливіші, завжди невдоволені, завжди чогось вимагали, і він давав їм щоразу не те, чого хотіли, щоразу обдурюючи, але вміло вдовольняючи найбільших крикунів то ласкою, то підкупом, то обіцянкою. Обдурив і цього разу. На дивані відібрав державну печать у Рустема-паші, звелів йому негайно повертатися до Стамбула, а великим візиром назвав хитрого Ахмеда-пашу, хоч усі думали, що вже цього разу печать опиниться за пазухою в Мехмеда Соколлу, який стільки років догоджав шах-заде Селіму. Але султан розумів, що військо не прийме взамін шорсткого Рустема-паші, може, ще брутальнішого Соколлу. Вони могли вдовольнитися лише чоловіком м'яким, а саме такий був Ахмед-паша.

Після цього султан пішов у Халєб, де мав намір провести зиму, щоб рано повесні вдарити на шаха кизилбашів. Сини Селім, Баязид і немічний Джихангір їхали слідом за султаном. З Амасії вивезено гарем Мустафи і саму Махідеван, вони мандрували два місяці до Бруси, де кизляр-ага Ібрагім задушив єдиного сина Мустафи семирічного Мехмеда. Колишня Володарка Віку, Весняна Троянда Махідеван ще дванадцять років оплакувала сина й онука, жила всіма забута, мало не жебруючи, зате все ж діждалася смерті своєї суперниці й ворогині і цим мала вдовольнитися.

Роксолану ж згодом звинуватять у смерті Мустафи ті, хто був занадто далеко від тих подій, хоч керуватимуться у своїх звинуваченнях тільки здогадами та вигадками, звалюючи на худенькі плечі цієї згорьованої жінки ще й тягар смерті сина чужого, так ніби не заламувалася й не зламувалася вона від смертей синів власних.

Степами йтиму, як голубка густиму.

ДЖИХАНГІР

Вузькоплечий, як птах, безсилий і безрадний, виявляв дивну ворожість до людей і до речей. Не терпів коло себе нічого, крім килима на підлозі, навіть подушки викидав геть, метався, горів, падав у непам'ять, повертався до свідомості лиш на короткий час, але нічого не розумів, не хотів знати, не чув, не лякався навіть грізного імені султанового. Що йому султан? Йому сказали, що Мустафа вбитий. Він не — повірив, тоді забув про Мустафу, коли ж згадав, то засміявся від власної мудрості. Бо хіба ж не говорило йому передчуття, що найстарший брат буде вбитий? Про це сказано навіть у корані: "А бути йому вбитим! Як він передбачив! А бути йому вбитим! Як він передбачив! Тоді він подивився! Тоді спохмурнів і насупився! Тоді відвернувся і возвеличився!"

Все записано в книзі книг. І про нього, Джихангіра, так само. І вб'ють його, бо не жорстокий, а ще тому, що сам — не вбивця. Тужу за тобою, брате мій, Мустафа. Був ти добрий мені, любов твоя для мене перевищувала любов жіночу. Якщо бездонна пуста приховується під усім, то чим же є життя, як не розпачем? Коли немає ніяких святих уз, що з'єднують людей, коли покоління за поколінням щезає, мов листя в пущах, коли людина зникає, як спів птаха у лісі, як корабель у морі, як вихор у пустелі, коли вічне забуття чигає на свою здобич, то навіщо жити?

Щастя не є людською прикметою, тому глибоко-глибоко, в найдальших закутках цього щастя неодмінно живуть розпач і страх перед нічим. Тому глухий неспокій жив у його душі ще змалку, ніщо не подобалося, ні на чому не міг зосередитися, зненацька накочувалася дика туга, і він, знемагаючи, метався туди й сюди... Якись дивні видіння майоріли перед очима, срібло дзвеніло в душі, тоді наповзала туди густа нетеч, тоді... Кольори пливли крізь нього, крізь барвисті вікна Топкапи. Синє, зелене, найчастіше червоне, як сік граната, як кров, як барва життя. Тепло і захват. Біль і пожежі в душі. Може, горіло в ньому все не допалене султанами? І коли дав йому Мустафа від доброти великої зеленкуватих кульок забуття, Джихангір упізнав стан, в якому опинився, мов у знайомім домі, де жив давно, тільки не знав, що живе там. І завжди чув там веселу пісеньку: дем демі — хайдер, сахібі — календер, мюккіре — некір [72]. Не знав тільки, що таке "дем", хоч і чув, що навіть сам падишах вживає його для звеселення духу. "Дем" [73]— сумно-зелений, як світ ісламу. Напружена барва. Велетенські рівнини, могутні гори, палаючі небеса, блискавиці, бурі всесвітні. А що чоловік? Бездонними ночами мчать його вогненні коні. А куди? В країну сріблястих хмар, тонконогих скакунів і тонкостанних дів? А пил на дорогах — до неба. На яких дорогах він загубив себе? В яким маячінні загубив і згубив? І де його улюблений брат Мустафа, який має дати йому пучку дему, щоб усередині все гуло й горіло, і земля тоді теж загуде, як орган грецький. І тоді жорстокі сині звірі, які терзають його серце, стануть рожевими, і весь світ сповниться тонами рожево-прозорими, тепло-жовтими, м'яко-зеленими...

У Тімура був улюблений син Джихангір. Помер молодим. Чи всі Джихангіри мають умирати молодими? І вб'ють його, бо не жорстокий, бо не жорстокий, бо... Все довкола — зло. Перемогти його несила. Ніхто не може змінити своєї долі. Чоловік нічого не знає. Живе в порожнечі. Накинуть тобі на шию чорний шнурок, не ширший за лезо

ножа. Слава й п'ятьма — все сплелось в химерних бганках османських тюрбанів. Слава виблискує коштовними самоцвітами, а п'ятьма ховається в безлічі складок, виповзає з них, наповзає, як пекельний дим. Колись сидів він у золотій колісці й грався золотими яблуками, а тепер топтали душу коні. Дикі коні, дикі коні, не грайтесь душею, о не грайтесь! Далга, амма гечйорсун! [74] І знов птахи літали в ньому, і шуміли вітри насолоди в його невагомому тілі. В стані одурманення вже нічого не помічав, бачив тільки власні руки в безупинному русі. Дивувався, чому їх так багато і чому вони весь час рухаються. Руки здіймалися, ламались, кричали й плакали. Це було нестерпно. Якби став султаном, звелів би пообрубувати всім руки й ноги. Ноги, щоб до нього ніхто більше не прийшов. А то прийшли і сказали, що султан Сулейман НЕ дозволив давати Джихангіру ні крихти дему. Джихангір тихо засміявся. Що йому султан? Туди, де він був, уже не проникнуть ніякі султани. І сказано тиранам: "Спожійте те, що ви придбали". "І вранці спіткала їх кара, що стверджена". Проказував чи тільки хотів проказувати, а насправді тільки в думці кволо перебирав вірші корану, так само як перебирав пальцями ніг. Взуття мав з такого тонкого сап'яну, що видно було крізь шкіру, як ворухить пальцями ніг. Взуття таке саме, як у Мустафи. І халат на ньому теж з таких самих брусських шовків, і шаровари, й тюрбан.

І тоді прийшов до нього сам Мустафа. Сів коло узголів'я, задумливо дивився в простір, був величний і неприступний.

— Це ти? — поспитав Джихангір.

— Я,— відповів Мустафа.

— Але ж тебе вбито?

— Вбили не мене — іншого Мустафу.

— Звідки знаєш, що вбили не тебе, а іншого?

— Цього незмога пояснити. Знання дається від народження.

— Як це прекрасно! — прошепотів Джихангір. А Мустафа відповів йому рядками з корану:

— "Губить нас тільки час".

— А ненависть? — спитав Джихангір.

— Що ненависть? Любов дужче за неї стократ. Ось я полюбив тебе і прийшов, щоб допомогти.

— І ти допоможеш?

— Поможу.

І дав Джихангірові дему. І шовкова тиша обступила його звідусіль, наповнила йому душу, і аромати забуття заволоділи ним, він був ніби ангел, не розбирав, де живе, а де мертво, і Мустафу бачив чи й не бачив, той відпливав від нього, зникав нечутно, м'яко, тихо й повільно, поки й щез. Лишилося ім'я. Але що ім'я? Навіть воно розтануло з димом. Тільки в невидимому — найвищий ступінь реальності.

І ще безліч разів приходив до Джихангіра Мустафа, сідав коло нього, і вони цілими годинами вели неквапливі бесіди. Приставлені султаном люди метушилися довкола, прислухалися до голосів, що лунали нізвідки, але не бачили Мустафи, не володіли

даром проникнення в невидимість. Нещасні, жалюгідні люди!

Відходячи, Мустафа щоразу подавав на прощання Джихангі-ру свою сильну білу руку і непомітно вкладав недужому в долоню галька кульок дему. "Пам'ятай мою любов до тебе, брате",— казав тихо. Джихангір плакав од розчуленості, так на сльозах і запливав у світ, де червоними снами розцвітали маки, палали бахромчатими вогнями в солодко-обезвладнюючих мареннях, по-слухливо відкривали перед Джихангіром безміри безодень, де клубочили ядучі випари небуття, а над ними розлунював роззухвалений спів бюль-бюля.

Вже не повертався до свідомості.

Султанські прибічні лікарі були безсилі. Все в Джихангірі отруєне. Якби змога замінити його кров і його тіло, тоді хіба повернувся б до життя. Не шах-заде, а тільки його душа. Сулейман тяжко мовчав. Ніхто не може змінити даного аллахом. "Нема зернятка на землі, яке б не було записане в книзі очевидності". Тіла віддаємо землі. Душу забирає аллах.

Тепер для Джихангіра не було зупинки. Місячне сяйво мертво лилося на його путі, плоскогір'я, потоки, ріки, каміння, білий порошок,— і він, мов вічний паломник, бо все говорило про вічність, так ніби на землі не було смерті.

А тоді з найглибших надр землі зринуло потрясіння, і дроз став бити знищене тіло Джихангіра, дроз від страху перед неви-значеним, що наповзало на нього із склубоченої пітьми, з хаосу, з жаху. Він спробував відмахуватися від того жаху, замірився, здійняв ламливі, як у його матері, руки — і так умер.

Як десять років тому Мехмеда, Джихангіра покладено в посудину з медом, і Сулейман звелів везти синове тіло до Стамбула, щоб поховати поряд з братом коло мечеті Шах-заде.

Довго думав, кого послати супроводжувати тіло Джихангіра. Врешті сказав: "Хай їде Баязид". Сподівався бодай цим поменшити горе султанші Хасекі, якій судилося оплакувати вже третього свого сина. Послав їй листа, сповненого чулості й гіркого болю, але не безсонними гонцями, а разом з Баязидом. Щоб не поспішати з лихою вістю, а привезти її водночас з його султанським утішенням.

А сам сподівався втішитись у перемозі над ворогом.

Він вторгся в землі шаха Тахмаспа, нищачи все на своїй путі, Повелитель Віку, кара і меч трьох сторін світу. Його страхітливе військо не зустрічало ніякого опору, бо хитрий шах мерщій заховався за свої високі гори, тоді дика, сліпа сила вдарила на простий люд, на тих, хто жив на своїй землі тисячі років, розводячи сади, будуючи храми і пишучи книги,— на вірменів, азербайджанців, грузинів — і кривава імла затулила сонце.

Схований у неприступному гірському монастирі, вірменський хроніст Ованес Цареці писав про прихід султана-хондкара в його рідну землю: "Я, грішний Ованес, бачив ці гіркі дні своїми очима. О, душо моя! Скільки людей вмерло від мечів, від гармат і рушниць, від голоду, від боязні й дрозжу. Деяких убивали мечами, деяким відрізували руки, носи, вуха, бо їм нікуди було сховатися, і люди країни розбрелися в різні

боки, а інші вночі, поійняті жахом, переляком і трепетом, згорьовані серцем, у гірких сльозах, зітхаючи, відривалися одне від одного, і рідні й любимі з жалібними стогонами, а решта втікала, і країна стала безлюдною на цілий рік, і все те сталося з нами через наші гріхи, і вимушені ми були змандрувати на чужину, і стали жалюгідними і згорьованими".

А Сулейманів дієписець Печеві, вихваляючи перемоги падишаха над невірними і кизилбашами, перелічує здобич, особливо смакуючи тим, що "дісталися османським воїнам також юнаки-коханці, які мали тіло, як срібло, молоді й ніжні дівчата з трояндовими лицами, незрівнянні й чудесні невісти, кількість яких перо нездатне висловити. Не було жодного намету, де число коханців і коханок налічувало менше трьох, а тим, що мали понад п'ять і десять, не було й ліку".

Зруйновані були древні вірменські міста Єреван і Нахічевань, зрівняна з землею тисячолітня Гянджа, дика лавина посунула двома потоками — один на Грузію, другий на Курдистап. Сулейман мовби хотів жорстокістю заглушити сум'яття в похмурій своїй душі, викликане смертями двох своїх синів, найстаршого і наймолодшого, бо ті смерті звузили його власне життя до тоненького струмочка, який ледь жебонів серед нагромаджень часу і щомиті загрожував перерватися. Не жалко йому було ні вбитих ворогів, ні власних воїнів, що гинули не так у битвах, як од виснаження, від холоду й голоду, він небезпек тяжкої путі й суворих країв, у які заглиблювався султан. Непотрібні люди мають бути знищені. Коли при цьому загине якесь число воїнів — така воля аллаха. Хто загинув — теж не потрібен. Бо коли вмирають навіть сини падишаха, то чому не мають вмирати прості люди, які заповнюють такі манливі для нього простори. Найпорожніший, на перший погляд, простір завжди виявляється заповненим, і доводиться його завойовувати, платячи кров'ю воїнів і власним терпінням. Колись він вірив, що простір вимагає терплячості й терпіння ще більшого, ніж вимагає час. Бо час долається сам собою, він тече, як ріка, обтікає тебе, мов вода камінь, без уваги на тебе, а простір можна покорити, лише вирушаючи щоразу в походи.

Але тепер, коли старий Сулейман зрозумів нарешті, що йому потрібен тільки час, то побачив, що здобути його вже піде не зможе: ні завоює, ні купить, ні відніме, ні вкраде.

З цим гірким усвідоленням безсилля повернеться. він через три роки до Стамбула, щоб уже більше не вирушати в походи до смерті своєї улюбленої Хасекі, а коли нарешті вирушить, то у власну смерть.

БАЯЗИД

Один їхав по землі, другий плив над землею в океані холодного бурштинового світла, і дні; стелилася перед ними, мов безберега, хистка пустеля, то збрижена мертвими горбами, то перегороджена кам'яними пасмами гір, а то несподівано оздоблена зеленими оазами міст, оточених садами, в дзюркотінні й райському хлюпостанні пречистих джерельних вод. Так ніби справді здійснювалася обітниця про те, що праведні будуть введені в сади, де течуть ріки, де вічний затінок, чисті гурії і

благосклонність господа.

Тоді той, хто їхав по землі, давав знак утомленим носіям, вони спускали на землю тяжкі білі ноші, вкриті білим килимом і коштовними перлистими шаллями, і на кілька днів наставав спочинок для живих і для мертвого.

Баязид перепроваджував до Стамбула тіло вмерлого Джихангіра.

Султан велів одвезти. Баязид вирішив нести на руках. Більше шани до небіжчика і повільніше просування до місця вічного братового спокоєння. В столиці їхня мати, вона жде всіх синів живими, отож з мертвим до матері треба йти якомога повільніше. Якби й не дійти туди ніколи, Баязид охоче пристав би й на це. Несли білі ноші з тілом Джихангіра тяжко й повільно, часто змінювали носіїв, прикликаючи їх з людських поселень, які були на їхньому шляху, із стоянок юрюків, беручи людей на поміч навіть з купецьких караванів, бо ж умер син великого султана Сулеймана.

Дні, тижні, місяці. Повільне просування, тривалі зупинки, відпочинок для людей і коней, лови в горах, небезпечні виправи на ведмедів і пантер, дика гонитва за оленями і газелями. В такі дні Баязид забував про тіло Джихангіра, зоставлене десь у хані або в караван-сараї, вглиблювався із своїм супроводом у дикі гори або й розлеглі рівнини далі й далі, тільки кінська грива серед очима, гостро нашорошені кінські вуха, стукіт копит — туп-туп-туп — далі, далі, пил доріг, холод і спека, вітер і дощ, кінський піт і піт людський, міцний запах молодих немитих тіл, млюсть від свіжої крові вбитих звірів, насолода від убивання, смакування смертями тварин, бо ж ти сам зоставався безсмертний, поки володів життям і смертю цих доріг.

Занурювався в розбурхане море анатолійських племен кочовиків-юрюків, дивуючись їхній численності й різноманітності, од якої рябіло в очах. Калач, кангли, кайї, баят, алкаєвлі, язир, дудурга, афшар, кизик, бейділі, каргин, байіндир, печеніг, чавун-дур, бюгдюз, каник, ще далі — тава, чапні, салор, караєвлі — безземельні, бездомні люди, яким заборонялося зупинятися довше, як на три дні, займати ущелини й гірські проходи, їздити верхи, оперізуватися мечем, мати вогнепальну зброю, їх переслідували, примушували працювати в рудниках, на спорудженні святинь Стамбула й Едірне, на будуванні й лагодженні укріплень. Юрюк завжди вважався дармовою робочою силою, його навіть не годували, бо повинен був брати власних харчів на півроку, лиш іноді виділяли їм по дві перепічки на день. Непокірних убивали, великий муфтій давав фетви, які дозволяли вбивства юрюків так само, як і невірних, не вважалося богоугодним ділом на цім і на тім світі. Вождів збунтованих племен засилали на острови, де вони вмирили від туги за вільними степами, верблюдами, кіньми, вівцями.

Вічно голодні, юрюки охоче йшли з султаном па підбій світу, бо перед смертю хоч наїдалися. Тоді знов певерталися в свої кам'яні пустелі, іноді несучи в шкіряних хурджинах награвоване золото, частіше з порожніми руками, і знов перемірювали безконечні шляхи, ковтаючи білий пил доріг, який стояв над ними вже цілі тисячоліття. Вони вийшли з білих пустель, яких ніколи не могли забути, і смерть для них назавжди залишилася білою, як далекі пустелі їхнього минулого. Була смерть на

білих дорогах, мов оті сумні ноші з останками шах-заде Джихангіра, які з мовчазною шанобою передавав один юрюцький оджак [75] другому, одне плем'я — іншому.

Стародавні вівчарні, рештки кам'яних загонів, колючі чагарі, коріння спечених сонцем трав, розтріскане каміння — і над усім вітри, що не втихають тут, мабуть від дня сотворіння світу.

Для Баязида напинали шатро, але шах-заде хотів поглянути на житло юрюка і осілого селянина.

Зніжені, майже зжіночені стамбульські сановники, які супроводжували шах-заде, запобігливо сповнюючи всі його забаганки, гидливо зупинялися перед брудними купами з саману, не наважувалися навіть зазирнути в отвір, звідки бив гострий запах тварин або ж смердючий кізяковий дим. Бризкали бальзамами, відвертали носи, невдоволено перешіптувалися. А Баязид не лякався нічого, поринав у пітьму цього первісного житла, слухав гостинне вітання господаря, мова якого, здавалося, не мала нічого спільного з стамбульською, зберігала ще первісну свою незайманість і грубість, при якій слова нашттовхуються одне на одне, мов каміння в гірському потоці, не втратила ще своєї жорстокої повільності, яка так пасувала до цих міцних кістлявих людей, незграбних, нековирних, але надійних, як їхній примітивний побут. Тут не було нічого зайвого. Халупа з саману. Внизу — люди і кози, вгорі — комірчина для припасів. Два отвори. Один слугує дверима, другий — вікном. Вогнище посередині, дим може виходити в будь-який отвір, може лишатися всередині — так тепліше. На земляній долівці солом'яна мата, під стіною на дерев'янім полу вовняні матраци і ватяні ковдри, нефарбована дерев'яна скриня, кілька мідних посудин, кам'яний кухоль для води — ось і весь набуток. А що треба людині? Підтримувати вогонь у вогнищі, мати воду й нічліг, затишок і прихисток, о аллах!

Кладовища поряд, їх видко від кожної халупи,— мов нагадування про неминучість. Камені, поставлені в головах і в ногах небіжчиків, стерлися від негоди — це чи свідчення марноти марнот, чи байдужість перед долею, чи великий спокій життя, яке вивіряв і вимірює свою силу єдиною мірою — смертю?

Смуток тут починається від дня народження. Може, тому так багато чорного в одязі, і лиш червоне, мов удари крові, пробивається крізь суцільну чорноту і цвіте вічним цвітом життя й нескореності. Ритм життя визначається тут змінами пір року, погодою, стихіями, відлік часу ведеться від одної події до другої:

лавина, розлив ріки, загибель скота, укус змії, напад грабіжників і війна, війна, війна.

На сонце тут не дивляться, бо воно засліплює, пече, палить, зате люблять місяць і його срібliste прохолодне сяйво, живуть під ним, зітхають, складають пісні, моляться. Як мало треба людині, щоб жити, і як безмежно багато треба для цілого життя! Живуть тут під місяцем і вітром, серед овець, самотності й нужди такої, перед якою безсила людська уява.

У своїх безладних мандрах і метушняві Баязид натрапляв і на стійбища юрюків. Йому назустріч виїздили старійшини племен — іхтіяри, вклонялися, підносили чаші з

верблюдячим молоком. І кожне плем'я мало свій одяг, свою мову, навіть чаші неоднакові — то дерев'яні, то з коштовного металу, то череп'яні, то видовбані з каменя. Дивно, як могли Османи об'єднати всіх цих людей, усі ці землі, звичаї й звички? Баязид ще міг зрозуміти силу меча, яким завойовують землі. Але що втримує їх, яка сила? Єдність, про яку вперто говорить султан, а за ним повторюють імами? Але ж хіба можна єдність плутати з одноманітністю, на яку людська природа ніколи не пристане? Коли й було тут щось справді однакове, то це убогість і нужда.

І житла юрюків, здається, схожі були саме завдяки їхній убогості. Три стовпи, на них натягнуто рідку чорну попону з козячої шерсті. Тканина сягає землі тільки з двох сторін — з півдня й заходу. З півночі й сходу, замість стін, невисока загорожа з циновок, покрівля піднята й відтягнута довгими віршовками, закріпленими віддала за каміння. Циновками встелено й долівку, залишено незакритий шматок для вогнища. Глиняні глеки для води, мідний таганок, коло входу попони, зброя для віслюків або верблюдів, за наметом купка сухого верблюдячого кізьяка для палива.

І так усе життя, століття, тисячі років, усю історію! Чи можна таке бодай уявити? А люди мають жити.

Найдивніше для Баязида було, що люди ці не зачерствіли душею, не мали злоби, відзначалися добродушністю, вражали до сліз своєю гостинністю, а наївністю перевищували, мабуть, і дітей. Самі ж і сміялися над своєю наївністю, переповідаючи султанському синові химерні пригоди кочовиків. Як ішли два юрюки, а назустріч вельможа з самого Стамбула. Вклонився їм — і поїхав собі. А юрюки стали сперечатися. Той каже: вклонився мені, той — мені. Догнали вельможу. Кому вклонився, бейефенді? Той каже: забув. Тоді кинулися до каді. Суддя вислухав їх, подумав, сказав:

хто з вас дурніший, тому й уклонився.

Або йшли якось два юрюки і знайшли кавун. Стали думати, що воно таке. Вирішили: пташине яйце. Покотили його поперед себе, кавун ударився об дерево, за яким сидів заєць, і розбився. Заєць від страху дременув навтьоки. Юрюки вигукнули: "Ах, коли б знали, що в тім яйці заєць, то самі б його розбили!"

Баязидові показали колодязь, з якого Ходжа Насреддін витягав місяць і, не витягнувши, заповідав вичерпувати воду, поки у відрі в когось все ж опиниться небесне світило. Так юрюки й досі черпають звідти воду для своїх овець та верблюдів.

Нічого не здобуваючи, крім найпростіших засобів для підтримання життя, юрюки водночас і не розгублювали нічого з того, що мали, жили міцною пам'яттю, передавали з покоління в покоління тяжко здобутий досвід, призбирували по крихті мудрість, якою пишалися не менше, ніж своєю волею.

Іхтіяри племені караєвлі — чорнодомних, мабуть, найбільшого з бачених Баязидом, погладжуючи сиві бороди, розповідали шах-заде про юрюка, який перевершив усіх вельмож Стамбула. Зібрав, мовляв, їх султан і загадав загадку: в двадцять — тигр, у тридцять — лев, у сімдесят — корова, у вісімдесят — курка, а в дев'яносто — яйце. Ніхто не міг відгадати. А юрюк з-під Коньї, почувши про султанську

загадку, приїхав до Стамбула, з'явився в палац до падишаха і пояснив, що його величність султан, зображаючи перебіг людського життя, натякає на свої старощі. Султан обійняв юрюка і зробив його великим візиром.

Баязид не без затаєної думки переповів іхтіярам хадіс пророка. Спитав пророк правовірних ось так, як спитав би він їх: як ви будете вести себе тоді, коли емір буде як лев, суддя як обліз-лий вовк, купець як гарчливий пес, а правовірний між ними як налякана вівця в отарі, що не знаходить собі ніде притулку? Що має робити вівця між левом, вовком і псом?

Іхтіяри мовчали. Тоді прикликали бідного чабана, сказали йому про Баязида і спитали, що б він міг повідати султанському синові. У чабана не було з собою ніякого майна, окрім герлиги. Він притиснув її до грудей і заспівав: "Ох герлиго, герлиго, сумно нам з тобою. Сорок трав і квітів зірвав я по горах, я шукав медоносні квіти, на які сідають бджоли, я шукав трави, з яких Лукман [76] Хекім виготовляв цілющі ліки. Я хотів тебе, овечко, нагодувати, як невісту, я так трудився — а що заробив? Не овець, а вошей".

Тоді іхтіяри спитали шах-заде, чи відомо йому, що османці вважають найгіршим між людьми, плодами й тваринами. Юрюк, ярік і каз, тобто кочовика, сливу й гусака.

Баязид посміявся й сказав, що саме про це він і веде мову. Хіба правда на цьому світі неминуче має злидувати? Навіть верблюди смердять і реве, коли його довго не годують і не поять.

Іхтіяри мудро погладжували бороди. Цей шах-заде справді не схожий на всіх тих, хто будь-коли забивався у ці забуті аллахом землі з пишного Стамбула. Він не прагне, щоб його боялися й ненавиділи, він хоче, щоб його любили. Але він син володаря і сам колись може стати володарем, отож добре знає, що верблюда, коли він реве або не слухається, б'ють завжди по шиї, бо то місце найвразливіше. А бідняків, коли вони збунтуються, б'ють по голові. Хіба не приходили до бідних юрюків святі люди, кожен з яких об'являв, що він пророк Махді, цар, який ховався і тепер повертається? Їхні імена збережені в пам'яті простого люду назавжди. Нур Алі, шейх Джеляль, Баба Зюннун, Донуз-оглан, Вели-Халіфе, Календер-шах, Шюглюноглу Коджа. Багато їх було, а де вони? Повішені в Сівасі, в Токаті, в Коньї і Кайсері. Тому юрюки кажуть:

"Ліпше нападати на караван, ніж бунтуватися проти султана". Він султанський син, їхній почесний гість, вони нічого не мають, щоб пошанувати його належно, тому хотіли б піднести йому дарунок, щоб запевнити у своїй відданості великому падишаху, хай продовжить аллах його дні на землі.

Баязид поцікавився, що вони хочуть йому піднести.

Іхтіяри сказали, що в них є гарам-заде, себто пройдисвіт, ошуканець, якого вони купили всього лиш кілька днів тому в племені тава, бо тава на дзвін золота повертаються, ніби там Мекка. Цей гарам-заде хотів сколотити племена —проти всемогутнього султана, він пробував це робити навіть тут, уже куплений за гаман старого срібла, мабуть, то дуже небезпечний злочинець.

Баязида повели до овечої загороди, і там у кутку, серед овечих бубуришків, у

холодній багнюці він побачив сповитого брудним реміняччям чоловіка, мов дві краплі води схожого з убитим шах-заде Мустафою. Навіть повержений у бруд, сповитий сирицею, в подертому, але ще з залишками багатства одязі, він був величний, по-своєму пишний, і не знати, як здійнялася рука в цих убогих людей на таку позірну могутність.

— Чом же ви його так, між вівці? — спитав Баязид.

— А де берегти? — відказали іхтіяри.— Плем'я завжди в путі. Зінданів у нас немає.

— В Токаті в'язниця для державних злочинців. Можна б послати його туди.

— До Токата далеко. Та й не віддамо його нікому, бо він наш. Сказано ж, що купили у тава.

Баязид обійшов загін, наблизився до зв'язаного.

— Хто ти? — спитав Баязид.

— Мустафа,— відповів той.

— Мустафа мертвий.

— А хто бачив його мертвим?

Справді, крім султана, дільсізів і Зал Мухаммеда-паші, ніхто не бачив. Ніхто навіть не знає, де поховані останки шах-заде, інакше яничари викопали б тіло й зробили своїм султаном мертвого.

— Не знаю, хто ти й звідки, але діло ти затіяв дурне,— спокійно промовив Баязид.

— А я знаю, що ти шах-заде Баязид, і дивуюся, як можеш допустити, щоб я лежав перед тобою в цьому бруді та ще й зв'язаний.

— Якби я сюди не заїхав, ти лежав би, мабуть, ще довше.

— Але ти заїхав і стоїш наді мною.

Баязид повернувся до іхтіярів і сказав, щоб розв'язали гарам-заде. Ті відповіли, що розв'язати, ясна річ, можна, чом би й не розв'язати, коли велить сам шах-заде, хай благословить аллах його добре серце і хай очі його ніколи не бачать людської неволі і людських страждань, бо хіба ж і так не прийдуть до кожного після смерті чорні ангели Мункір і Накір і не стануть катувати, допитуватись про гріхи. Та й для них самих споглядання чоловіка, позбавленого змоги й здатності вільно пересуватися, чоловіка, так тяжко поневоленого й знедоленого,— хіба не найтяжча кара? Для їхніх очей це така сама мука, як побачити той день, коли небо розколеться і стане жовтим, як шкіра, і коли гори зсунуться і стануть, як вовна, а тоді розвіються і стануть маревом. Але ж вони добре знають, які вчинки слід вважати дозволеними людині, себто халал, а які забороненими — харам, або й негідними — мак-рух. Цей чоловік хотів підняти племена проти його величності султана, хай аллах дарує йому многоліття і благополуччя. І колії ж? Коли могутній падишах із своїм непереможним військом стоїть поряд і його караюча рука нависає над усіма синами доріг і мандрів, хай ніколи не вкорочується ця рука і хай захистить нас од страху. Тому цей чоловік перебуває в стані законному, а розв'язати його буде беззаконням.

— Гаразд,— сказав Баязид, терпляче вислухавши хитрих аксакалів,— я куплю його у вас. Ви заплатили за нього гаман срібла. Я даю гаман золота.

Старі пожвавшали. Адже сказано: "Чи знаєш, що є вершина доброчинства? Викупити полоненого, нагодувати в дні голоду сироту ближнього і жебрака безвісного".

Баязид узяв у свого хазнедара шкіряний кисет з золотом, кинув їхтіярам. Кисет зник десь у таємничих складках широких брудних халатів, але ніхто не кинувся розв'язувати гарам-заде.

Баязид уже не радий був цій пригоді. Десь далеко звідси в караван-сараї при дорозі лежить мертвий Джихангір, якому тепер уже все байдуже, а його цікавість загнала аж так далеко, що не знав тепер, як і виплутатися. Хитрі юрюки мовби навмисне підклали йому на путі цього загадкового ошуканця, який видає себе за шах-заде Мустафу, вони добре знають, що султанський син не зоставить цього гарам-заде тут, а забере його з собою або ж звелить негайно вбити. Загалом кажучи, останнє було б найліпшим виходом для всіх, крім самого гарам-заде. Але Баязид не відчував у собі такої жорстокої рішучості, до того ж стояли обабіч дві смерті його братів — чи не задосить? Залишати гарам-заде в руках юрюків теж не міг. Щастя, що вони показали цього Лжемуста-фу йому, а не відвезли тихцем яничарам. Ось тоді було б справжнє лихо.

— Ну,— знетерпеливися Баязид,— чом же досі ніхто не розв'язав цього чоловіка?

Іхтіяри караєвлі пояснили, що вони передають його достойному шах-заде в такому вигляді й стані, як придбали у племені тава, тобто зв'язаним, а вже справа його високості султанського сина, чи звеліти розв'язати гарам-заде, чи забрати зв'язаним.

Баязид звелів своїм огланам звільнити від пут гарам-заде. І коли той став перед ним, сказав йому:

— Тобі дадуть інший одяг. Простого оглана. І поїдеш зі мною.

— До Стамбула? — спитав той.

— Там видно буде. І забудь про те ім'я, що ти ним мав нахабство називатися.

— А коли я справді Мустафа? Скільки разів ти бачив мене в Стамбулі і ніколи не мав сумніву в моїй справжності. Чом же тепер не віриш?

— Хто ти? — вже тривожачись, тихо спитав його Баязид.— Я мав би вбити тебе ще там, у овечім загоні.

— Але ти розв'язав мене і зробив добре діло. Бо коли я справді шах-заде Мустафа...

— Хто ти? — знов перепитав Баязид.— Мустафа вбитий. Я сам бачив його тіло.

— А коли вбили не того Мустафу? Хто може знати, де справжній, а де несправжній!

— До султана прийшов справжній. Мав прийти. Чоловік засміявся. Голос, сміх — усе, як" у Мустафи.

— Ти кажеш: мав прийти. А коли цього разу сталося інакше? Ніхто не знає, що навіть у свій гарем Мустафа ходив не завжди сам, часто посилаючи свого двійника, може, тому сплотив тільки одного сина.

Баязид зрадів. Нарешті впало це слово: двійник!

— То ти був двійником Мустафи?

— Хто це може знати? А може, вбитий був моїм двійником? Але Баязид уже не відступався.

— Як твоє справжнє ім'я?

— Мустафа.
— А до цього?
— А до цього — не знаю. Забув.
— Пригадай. Коли хочеш жити, пригадай.
— Димитр.
— Ти християнин?
— Так само правовірний, як і ти.
— Народився християнином? Де народився?
— Це було давно.
— Не так уже й давно, щоб забути. Де?
— Під Серезом.
— Грек?
— Болгарин. Названий іменем святого Димитра з Солуня.
— Хто тебе знайшов?
— Взяли в девшірме.
— А далі?
— В Бейоглу серед аджемів побачив мене кизляр-ага.
— Ібрагім?
— Ні, чорний. Привів до валіде, показав їй. Тоді вночі відвезли мене в Ескі-серай, віддали Махідеван.
— Ріс з Мустафою? Усі останні тридцять років?
— Так.
— Всього навчився разом з ним?
— Мав час. Часто жартували ми з ним. З'являвся я замість нього. Обдурювали всіх. Тебе, шах-заде, так само кілька разів. Мустафа не наважувався обдурювати лише султана.
— Смерті теж не обдурив.
— Ніхто того не знає. Навіть я не знаю, кого вбито насправді: мене чи Мустафу? А хто ще може сказати па цім світі?
— Не дратуй мене, бо я згадаю, що давно мав би тебе вбити.
— А я хочу тебе розізлити, щоб довідатися про твої наміри щодо мене. Тільки в злі ми щирі, а не в добрі. Переконався ще раз у цьому з юрюками. Хотів сколотити їх проти султана — мені не повірили. Та й, видати з усього, Мустафа їм не потрібен. Голодранці вірять тільки голодранцям.
— Мав би знати, кому ти потрібний,— обережно натякнув Баязид.
— Яничарам? Боюся їх. Вони однаково легко люблять і вбивають. До того ж володіють звірячим чуттям. Завжди відчували, що я не Мустафа. Мовчали сторожко, загрозливо? і я знав, що чужий для них. Для юрюків теж чужий. Показали мені це досить одверто й щиро.
— Для кого ж міг би стати своїм?
— Хіба що для людей, серед яких колись народився. Мабуть, слід було б утікати

туди одразу.

— Тепер пізно,— сказав Баязид.— Якби я на тебе не натрапив, тоді все могло бути інакше. А так — не можу тебе відпустити. Доведеться везти тебе до Стамбула і повідомити султана.

— А чи й не відпускаяй — просто дай мені змогу втекти. Знаю тебе: ти з синів Хасекі найдобріший.

— Доброта тут ні до чого. Ти державний злочинець, я повинен одвезти тебе в Едікуле.

— Здасться, ти везеш до Стамбула свого мертвого брата? Як же можна везти мертвого і злочинця водночас? Хіба не великий гріх? Найліпше все ж дати мені змогу втекти. Буде спокійніше для всіх — і для мертвих, і для живих.

— Сказав тобі: не можу.

— Я втечу без допомоги, сам. Ти тільки не помічай цього. А коли помітиш, пошли погоню назад, бо ніхто ж не повірить, що я побіжу до Стамбула.

— Що ти робитимеш, добравшись до рідних місць? — спитав Баязид.

— А що маю робити? Спробую жити, хоч це й тяжко. Досі був не самим собою, мовби й не живим чоловіком, а тільки чужою тінню. Не знаю, чи мені вдасться жити, як усі люди. Коли ж справді вдасться, то, може, ще стану в пригоді й тобі, шах-заде.

— Ну, навряд.

Так вони поїхали далі, і Дмитр був серед Баязидових огланів, двом з яких шах-заде звелів пильнувати за ним, але під час ловів коло Ісхаклу той зник разом із своїми охоронцями. Ганяючись за джейранами, ловці порозскакувалися па великі відстані, довго збиралися докупи, так що втечу виявлено тільки наступного дня. Чи то Дмитр підмовив молодих огланів тікати разом з ним, чи знищив, чи купив свою волю за гроші, які потай дав йому Баязид,— ніхто того не знав. Баязид послав погоню, спрямувавши її назад, але погоня вернулася за тиждень, ніде не натрапивши на слід. Тоді шах-заде відправив до султана Сулеймана і гонця з листом, у якому описав пригоду з Лжемустафою, змовчавши про свої розмови з ним і про його походження. Робив це несвідомо свідомо, як багато чого в своєму житті, бо повністю успадкував характер своєї матері: був добродушний, трохи легковажний, веселий, як його мати в молодості, наївність і недбалість завжди переважали в нього над почуттям відповідальності й завбачливості. Чом би мав клопотатися тим дивним чоловіком? Забув про нього одразу, щойно написав султанові, лише згодом, прибувши до Стамбула, згадав випадково і переповів про двійника Мустафи своїй матері.

ДИЯВОЛИ

Цього разу султан забарився в поході найдовше за всі роки. Мовби хотів дати своїй улюбленій Хуррем якомога більше часу для втішання незалежністю й волею. Мабуть, і всі ті, хто оточував султаншу, дотримувалися такої думки, одні чимдуж догоджаючи їй, інші заздрячи, ще інші тяжко ненавидячи. Її або й зневажаючи. Бо де це бачено, щоб жінці, та ще й чужинці, давати таку необмежену владу, таку силу і волю, од яких вона неминуче зледащіла б і розбестилася, навіть будучи святою.

І ніхто не вмів побачити того, що було приховане і навіки мало бути приховане від усього світу: коли й справді мале Роксолана волю, то тільки для страждань, і що більшою волею могла користатися (і втішатися? — яке глумління!), то більші страждання очікували її в кожному дні прожитому і ще не прожитому.

Щастя теж буває тягарем незносним.

Налякана поштивість оточувала Роксолану повсюди, але не було ні любові, ні поваги, ні співчуття, її ніколи тут ніхто не любив, попервах тому, що була всім чужа, тоді через те, що всі були чужі їй,— ось так і мала жити серед страждань і невпокореності, ненависті й невдоволення, без любові й милосердя, завжди самотня, наодинці зі своєю долею. Сама у всьому світі — цього незмога уявити! Кинута між диких звірів, як Данило в рів з левами. Що врятувало її? Доля? Але навіть доля губить свою сліпу силу там, де гримлять гармати і ллється кров. Вже понад тридцять років Роксолана була свідком найбільших злочинів па землі, їхньою жертвою, а натовпам видавалося, що вона причина тих злочинів. Темний поговір ставив Хуррем над самим султаном, царство Сулеймана звали "царством жінки". Османські хроністи писали про Хасекі: "Стала всемогутньою, а султан всього лиш звичайна лялька в її руках". І ніхто не знав, як хотілося Роксолані відмити руки від пролитої султаном крові, в якому розпачі була вона від тих незмивних слідів.

Стояла, знесена над світом, самотня, мов храм на площі, як велика джамія, відкрита всім поглядам, беззахисна, безборонна,— видно з усіх боків і всім треба подобатися, приваблювати, впокорювати й перемагати своїм існуванням. Може, тому любила ходити до Айя-Софії, вибираючи час між двома денними молитвами, коли велетенський храм стояв порожній і таємничий, як віки, як історія, як усе життя.

Не для зцілення душі ходила до Софії, ні! Не почувала себе винною ні перед людьми, ні перед богом, а коли вже й мала б що зцілювати, то хіба що своє тіло. Бо тіло щодалі вимагало більшої уваги й дбання. Зовні мовби й не змінювалося ніщо: була так само тоненька, зграбна, легка, як і тої ночі, коли приведено її з Ібрагімового дому до султанського гарему. Коли б збереглося вбрання, в якому тоді була, то вільно надягла б його на себе ще й сьогодні. Та. то тільки зовні, для ока стороннього лишалася такою, як і тридцять п'ять років тому. Сама ж відчувала, як руйнується її тіло десь у глибинах, непомітно, повільно, але невпинно, і ніяка сила не може запобігти тому жахливому руйнуванню. До тридцяти років не помічала віку, навіть не задумувалася над його існуванням. Народила шестеро дітей, а сама в душі ще лишалася дитиною теж. Сорок років зустріла з острахом, сприйняла, як перехід в інше життя, сповнене загроз прихованих, таємничо-незбагнених і тому стократно небезпечніших, ніж загрози явні, бо з тими бодай знаєш, як боротися. П'ятдесят років налетіли на неї мов орда — вгинається степ, дрижить небо, стогне простір і немає рятунку, немає втечища. П'ятдесятилітня жінка нагадує зів'яле осіннє листя: ще зберігає воно форму, пахне ще пронизливіше, ніж молоде, ще живе і хоче жити, але вже ніколи яв вернеться до нього весна, як річка не поверне своєї води, що витекла в море; як дощі не здіймуться більше в хмари, впавши на землю; як місяць не опуститься на землю, навіки вознесений па

небо.

Тому мало не половину її часу поглинало в Роксолани тіло. Годинами цілими могла сидіти в мармурових своїх купальнях, розглядала себе зусбіч у венеціанських дзеркалах, натиралася мазями, бальзамами, пробувала купелі, яких вживали колись єгипетські цариці, імператриці Риму, вавілонські богині; служителі таємничих східних культів, китайські імператори. Рятувалася від старіння, хапалася чимдуж за молодість, хотіла втримати її коло себе, не піддавалася рокам, всю владу свою кидала па відвойовування у жорстокого часу своєї молодості і, знесилена, вичерпана марною боротьбою, вимушена була визнавати себе переможеною і відступати. Як кораблі, що не припливають, як квіти, що не розквітають, як губи, що не поцілують, як діти, що ніколи не виростуть,— ось чим ставала тепер молодість для Роксолани. І не заплачеш, не поскаржишся нікому — ні людям, пі богіві.

Йшла до Софії, коли знесильовалася в боріннях з часом і з світом, і йшла не за милістю й милосердям, а щоб відчути велич і з новою силою стати на змагання з долею.

Велич починалася там уже з майдану перед святинєю, з майдану, який своєю безмежністю просто пригнічував людину. Жовтогаряча брила собору могутньо здіймалася до самого неба, заповнювала весь простір. Дев'ять монументальних дверей, чудово розділених заокругленнями стін, провадили до нутра святині. Безконечний випуклий карниз поєднував усі входи в гармонійну спокійну цілість, і тільки величезні імператорські двері, закриті шкіряною пурпуровою запоною, були мов виклик і загроза простому смертному. Султани, надаючи перевагу величі, сказати б, таємничій, не стали користуватися великими дверима, якими входили до Софії всі візантійські імператори, починаючи від Юстиніана, при якому споруджено собор, і від Феодосія, що поклав широкі мармурові сходи перед головним входом, аж до останнього з них нещасного Константина Палеолога, затоптаного розшалілими кіньми Фатіхових зарізак. У східній стіні Софії навпроти брами Великого палацу Фатіх звелів пробити вхід для султанів, а всередині святині поставлено для них коло стіни міхрабу мармурове підвищення на колонах, де й творили намази сам Фатіх і всі ті, хто успадковував його трон,— Баязид, Селім, Сулейман.

Роксолана любила входити до собору крізь імператорські двері. Не затаювалася, не ховалася, йшла відкрито й вільно, легко ступаючи по високих мармурових сходах. Хай затаюються мерзенні євнухи, що простежують кожен її крок, самі намагаючись не попадати на очі султанші, заскакуючи до Софії поперед неї, зачаюючись там за стовпами й колонами. Кого стережуть? її від світу чи світ від неї?

Того сонячного ранку вона приїхала на подвір'я Софії і, за своїм звичаєм, махнувши рукою супроводу, щоб ніхто не смів іти за нею, тихо пішла по кам'яних плитах. Дзюркотіла заспокійливо вода у великому круглому басейні з кам'яними лавками, на які сідали правовірні для омовень перед молитвою. Від бічних дверей служка, здіймаючи руки так, що оголювалися води щоразу з широких рукавів темного халата, відгадав набридливих голубій. Старий ходжа чистив віничком червоний килим,

простелений перед головним входом. Голуби тріпотіли крильми біля самого обличчя у Роксолани, обвітали її хапливим вітром, сміливо падали до ніг, визбируючи невидимі крихти.

Османи, завоювавши Царгород, знищили не тільки його люд і святиш, але навіть легенди, понавигадували легенд власних. Так виникла й легенда про голубів коло мечетей. Мовляв, султан Баязид купив у бідної вдови пару голубів і пустив їх у дворі своєї мечеті, спорудженої славетним Хайреддіном, який уперше застосував для прикрашення капітелей кам'яні сталактити і щільники. Відтоді, мовляв, голуби розплодилися біля всіх мечетей Стамбула. Так ніби до султанів не існувало ні цих птахів, ні оцього тріпотіння крил у кам'яному затишку нагрітих сонцем дворів і над дзюркітливою водою, проведеною в місто з довколишніх гір по древніх акведуках.

Служка, здійнявши руки, щоб проганяти далі голубів, заляк, забачивши султаншу, ходжа мерщій заховав віничок за спину і низько вклонявся, поки Роксолана проходила повз нього. Ці люди не заважали їй — зливалися з мовчазною гармонійністю святині, з голубами, з небом і сонцем. З шанобливою поштивістю, не наважуючись навіть доглянути вслід, супроводжували султаншу покірливими поклонами, і вона на якусь мить ніби аж повірила, що ввійде до Софії сама, без нікого, і заховається там бодай на короткий час од всевидячих очей, загубиться в огромі мечеті так, що не знайде її навіть лиха доля. Переживала це відчуття щоразу, хоч і знала, що воно оманливе, що розіб'ється воно на друзки, щойно помине вона схиленого в поклоні ходжу, наблизиться до велетенського порталу — маленька піщинка в хаосі світобудови перед цими кам'яними масами, об які вже тисячі літ б'ються крики й шепоти перед цим велетенським кам'яним вухом бога, що слухає молитви, благання, скарги й прокльони і нічого не чує.

Думала не про бога. І не про тих, від кого хотіла сховатися за товстими стінами Софії. Що вони їй? Навіть найчистіші її наміри витлумачують по-своєму, щоразу вишукуючи в них щось затаєне, мало не злочинне. Коли віддавала Сінану свої коштовності для забудови дільниці Аврет-базару, весь Стамбул загудів, що зробила те навмисне, щоб перешкодити Сулейманові відновити Фатіхів Ескі-серай, який згорів під час останньої великої пожежі. Мовляв, Сулейман, вбачаючи в тій пожежі руку бога, хотів відновити перший палац Завойовника і переселити туди весь гарем на чолі з Хуррем, замкнути її за височезними Фатіховими стінами, за які по зазирає —навіть сонце, а самому сховатися в Топкапи від її чарів.

Коли й цього видалося замало, зродилися нові чутки. Нібито Сулейман хотів вибудувати для себе у Топкапи окремі покої, куди заборонено було б входити навіть Хуррем, але вона намовила його взятися нарешті за спорудження його мечеті Сулейманіє, і тепер Сінан вкладає в ту будову всі державні прибутки, а сам султан для поповнення державної скарбниці вимушений ось уже третій рік гібіти десь у кизилбашських землях.

Вірний Гасан, хоч як страждав, дбайливо зносив їй усі чутки, вона приймала все добре й лихе зовні незворушно, іноді навіть розвеселено, а сама поволі наливалася

отрутою і гіркотою. Не було нічого святого на сім світі і не відчувала ніяких святощів, входячи навіть до цього найбільшого храму, в якому поселився суворий аллах. Але поряд з ним і далі жили боги християнські, і, коли пильно вдивитися в глибоку півсферу абсиди, видно ніби крізь жовтогарячий туман постать з розпростертими руками, постать Оранти, Панагії, покровительки Царгорода, яка й далі живе, захована в тайниках великої церкви, і молиться за рід людський, як той священик, що увійшов у стіну, коли турки вдерлися до святині, і має вийти колись, щоб відправити службу за всіх настражданих.

Роксолана знала, що за неї ніхто не молиться. І сама, здається, теж не молилася в душі. Хіба що біла поклони та промовляла слова корану, але то не для себе, а для інших, для тих, що стежать за нею, наглядають, вивчають, вичікують: ану ж не так ступне, ану ж викаже себе, ану ж... Входила до цієї найбільшої в імперії мечеті, до цього житла аллахового, прикривала повіками очі, так ніби відчувала трепет побожності, а в самій розлунювалися слова найбільшого мусульманського богохульника Насимі, якого фанатики колись безжально вбили, може, саме за ці вірші: "Чи входжу я в мечеть, чи йду побіля храму, чи вб'ю я заверну, чи йду сміливо прямо, я думаю завжди, я вірю в те завжди, що бог — це кожен з нас, синів отця Адама".

Про Насимі довідалася десять років тому, на перший погляд, цілком випадково, але коли згодом думала про цього поета і про випадок, який одкрив її існування великого богоборця, зрозуміла, що це просто одна з тих подій, які неминуче мали статися. : Вже багато років лякала Роксолану її здатність всезнання, мало, не ясновидіння. Знання про все, що діялося в світі, про науки, мистецтва, таємні культу, про геніїв і еретиків, про вознесіння, й переслідування, падіння й кари,— все входило в неї мовби само по собі, промовляло таємничою мовою, якої вона ніколи не знала, але розуміла в якийсь незбагнений спосіб, так ніби приходили до неї з незнаних земель і незміримих відстаней щоразу нові вісники і помагали не тільки —все розуміти й знати, а ще й жити разом з усім. світом — бачити ті самі сни, радіти й плакати, народжуватися щоразу й страждати, долати перешкоди й гинути, заламувати руки у відчаї і виявляти незламну волю до життя.

Воля до життя. Десять років тому султан звелів старому тезкіристу [77] Лятифі зібрати для нього все найліпше з османської поезії за всі віки.

Лятифі на кілька місяців засів у старій книгозбірні султана Баязида, перегортав рукописи, шарудів папером, рипів каламом, бризкав чорнилом сам, гримав на підлеглих-язиджі, приділених йому для переписування. Невтішна в материнському горі після смерті Мехмеда, Роксолана металася тоді, не знаходячи собі місця від розпуки, ніхто ніколи не знав, чого забажає султанша, куди захоче піти або поїхати,— так опинилася вона в книгозбірні Баязида, не давши ні часу, ні змоги наляканому Лятифі зникнути з-перед очей.

Розсипаючи рукописи, загортаючись у свій широкий темний халат, старий схилив негнучке кістляве тіло в низькому поклоні, намагався непомітно просунутися до виходу, вислизнути з приміщення, щоб не накликати на себе високого гніву, але

Роксолана показала йому рукою на його місце, сама підійшла до старого, ласкаво привіталася, спитала, як просувається його робота.

— Я знаю, що його величність султан доручив вам укласти тезкіре славетних османських поетів "Мешахір-уш шуара",— сказала вона,— і мене теж цікавить ваша благословенна робота.

Лятифі приклав пальця собі до ока — жест, що мав означати: "Ваші бажання для мене дорожчі від мого ока". Тоді став перелічувати поетів, яких він уже вніс у свою тезкіре,— Румі, Султан Велед, Юнус Емре, Сулейман Челебія, автор божественного "Мевлюда"...

— Але я, нікчемний раб Всевишнього, зіткнувся з деякими труднощами, ваша величність, хай дарує аллах вам щасливі й довгі дні.

Роксолана усміхнулася.

— Я думала, труднощі бувають тільки в поетів, коли вони складають свої пісні,— сказала вона.

— Моя султаншо,— вклонився Лятифі,— над поетами тільки бог, а наді мною великий султан, хай подовжаться його дні і хай його могуття розіллється на всі чотири сторони світу. Султан же заклопотаний високими державними справами й законами. Чи ж смію я турбувати його своїми дрібними клопотами?

Вона хотіла сказати: можеш спитати в мене, я передам султанові. Але суто жіноча цікавість штовхнула її поговорити з цим старим мудрецем докладніше. Звелівши принести солодощі й напої, Роксолана примусила Лятифі сісти на подушки навпроти себе, уважно проглянула вже переписані розділи тезкіре, тоді ласкаво спитала:

— То в чому ж ваші труднощі, шановний і предмудрий Лятифі?

— Ваша величність,— сполошився старий,— чи ж смію?

— Коли султанша питає, треба відповідати,— грайливо погрозила вона йому пальчиком. Лятифі зітхнув.

— Коли я брався за цю справу, то все здавалося таким простим. Тепер сумніви шматують мою старечу душу, розум скаламутився, розгубленість запанувала в серці, від першого й до останнього намазу, бесідує з аллахом, щоразу допитуюсь, кого включати в мою тезкіре, кого вписувати для найясніших очей великого султана, кого вибирати, допитуюсь і не маю відповіді.

Роксолана навіть не здивувалася.

— Кого включати? Хіба не ясно? Всіх великих!

— Моя султаншо,— молитовне склав худі свої долоні Лятифі,— а хто великий?

— Той, хто славний.

Тоді старий тезкірист і назвав ім'я Насимі.

— Хто це? — спитала Роксолана.— Я ніколи не чула його імені.

— Я вчинив гріх, потривоживши ваш царствений слух цим іменем. Цей чоловік був боговідступник.

— Тоді навіщо ж?..

— Але й великий поет,— квапливо додав Лятифі.

— В чому його боговідступництво?

— Він ставив людину вище від бога.

— А в чому його велич?

— В тому, що возвеличував людину в прекрасних поезіях. У нього є такі вірші:

О ти, хто називає камені й землю перлами,

Хіба людина в своїй привабливості — не перлина?

О ти, що прагнеш досконалості, дбай про душевну красу.

Душевна досконалість в людині — хіба не перлина?

І ще багато подібних віршів.

— Чому я ніде не зустрічала його поезій? — поспитала Роксолана.

— Вони не проникають у палаци, хоч увесь простір наповнений їхньою музикою.

— Деся вони є записані?

— Так, ваша величність. При султані Баязиді Ахмед Хараві почерком талік переписав увесь диван Насимі. Я знайшов рукопис у цій книгозбірні.

— Чому ж ніколи не давали мені тут читати цих поезій? Мені здавалося, що я перечитала всіх поетів.

— Моя султаншо, вам давали тільки рукописи, загорнуті в шовк, себто найцінніші. Диван Насимі зберігався незагорнений, як усе безвартісне.

— Але ж ви стверджуєте, що він великий поет?

— Моя султаншо, ви можете переконатися в цьому, коли дозволите вашому рабові Лятифі прочитати бодай один вірш Насимі від початку до кінця.

— Читайте,— звеліла вона.

Старий став читати таке, від чого здригнулася Роксоланина душа. Ніколи не чула вона таких віршів і навіть у гадці не мала, що людина може написати щось подібне:

В мені живуть обидва світи, та я в світах цих не вміщусь. Я суть, та місця я не маю і в сутності я не вміщусь. Все те, що є, було і буде, в мені вже втілилось давно. Не жди пояснень, йди за мною,— в поясненнях я не вміщусь. Для мене всесвіт — передвісник, твого життя — початок я. Мене впізнаєш ти в цих знаках, та я і в знаках не вміщусь. Ні сумнів, ані здогад істин нікому ще не принесли. Хто ж істину відкрив, той знає, що в здогадах я не вміщусь. Ти вглянься в образ мій і спробуй збагнути тайнощі мої. Хоч поєднав я душу з тілом — в душі і в тілі не вміщусь. Я перл безцінний, міст коштовний, я путь блаженства в райський сад. Та знайте, що з моїм багатством я і в раю вже не вміщусь. Усіх скарбів скарб найдорожчий, я очевидність всіх світів. Я джерело багатств найбільших, в морях і надрах не вміщусь. В безмежній величі лишаюсь людиною, Адамом я. Усіх світів я сотворіння, хоч в сотворінні не вміщусь. Усі часи в мені й століття, душа і світ — усе це я. Та чи не дивно всім вам буде, що навіть в них я не вміщусь. Я дерево в вогні, я камінь, що досягнув аж до небес. Ти полум'ям моїм милуйся, бо в полум'ї я по вміщусь. Солодкий сон я, місяць, сонце, я душу й дихання даю. Та навіть в диханні солодкім цілком ніколи не вміщусь. Я атом речовин, я сонце, я шість сторін землі всієї. Мерщій поглянь на мою ясність, бо в ясності я не вміщусь. Старий і вічно молодий я, я туго напнутий, як лук. Я влада, вічності принада, та в

вічності я не вмещуся. Хоча сьогодні Насимі я, я хасиміт і корейшит ', Від власної я меншій слави, та я і в славі не вмещуся.

Лятифі задихався, поки читав вірш. Роксолана підсунула йому чашу з шербетом.

— Яка доля Насимі?

— Його вбито за віровідступництво, ваша величність.

— Коли і як?

— Сто тридцять років тому в Халебі. Про смерть Насимі розповідається в арабському джерелі "Кунуз-аз-захаб". Там говориться, що Насимі був страчений в часи правителя Халеба Яшбека. В той рік у Дар-уль-адлі — в палаці правосуддя, в присутності шейха Ібн Хатіба ал-Насирі і намісника верховного кадія шейха Ізуддіна аль-Ханбалі розглядалася справа про Алі аль-Насимі, який збив з путі істини деяких безумців, і вони в ересі і безбожності підкорилися йому. Про це повідомив кадіям

І богословам города якийсь Ібн аль-Шангаш Алханафі. Суддя сказав донощику: "Коли це брехня, ти заслуговуєш смерті. Доведи, що сказане тобою про Насимі правда, і я не страчу тебе".

Насимі промовив: "Келме-і-шахадет", себто заприсягнувся, що мовитиме правду, і заперечив усе те, що про нього казали. Але в цей час з'явився шейх Шихабуддін Ібн Хіلال. Зайнявши почесне місце в меджлісі, він заявив: "Насимі безбожник і повинен бути страчений, навіть коли захоче покаятися". І опитав:

"Чому ж не страчуєте?" Аль-Малікі відповів запитанням: "А ти напишеш вирок власноручно?" Той відповів: "Так". І негайно написав вирок, з яким тут і ознайомив присутніх. Але вони з ним не погодилися. Аль-Малікі заперечив: "Кадії і богослови не згодні з тобою. Як я можу його стратити тільки на підставі твоїх слів?" Яшбек сказав: "Я його не страчу.. Султан звелів ознайомити його з цією справою. Почекаємо наказу султана".

Так меджліс розійшовся, а Насимі лишився в темниці. Про справу Насимі доповіли султану Єгипту Муайяду, від якого прийшов наказ ще жорстокіший, ніж очікували судді. Султан звелів зідрати з Насимі шкіру і його тіло виставити на сім днів у Халебі, окрім того, відрубати йому руки й ноги і відіслати Алібеку Ібн Зульгадару і його братові Насруддіну, яких Насимі теж збив з пуття своїми віршами. Так і зроблено. Автор "Кунузаз-захаб" пише, що хоч Насимі був гяуром і боговідступником-муехідом, але, боронь боже, кажуть, що в нього були тонкі вірші.

— Отже, навіть його кати не мали сумніву в його величі?

— В цьому немає сумніву, моя султаншо. Але чи можна вважати його османцем? Він походив з Шемахи. Це азербайджанська земля, і люди, які на ній живуть, називають її "вогняною", бо там у багатьох місцях з надр пробивається на поверхню вогонь, і ніхто не може сказати, коли це почалося, чому так діється і коли буде цьому кінець. В долинах між гір рясні сади й виноградники, гранатові й горіхові гаї, а міста завжди славилися ремісниками такими вмілими, що з ними не могли зрівнятися навіть мудрі вірмени. В тій землі народився незрівнянний Нізамі і ще безліч поетів. Може, народжувалися вони для того, щоб славити багатство й красу своєї землі, а може, щоб

плакати над її долею, бо багатство завжди приваблює нападників. Так сталося й з Азербайджаном. У часи Насимі його земля стала здобиччю жорстокого Тимура. Все зламав і понищив володар світу, але дух людський виявився дужчим за силу зброї. Тебрізький поет і філософ Фазлулах Наїмі, мовби заперечуючи Ненависть, яка панує в світі, написав кілька книг про велич людини, серед них книгу любові "Махаббат-наме", де ставив людину на місце бога. Учні Фазлулаха звали себе хуруфітами.

— Я чула про хуруфітів,— зауважила Роксолана.

— Хуруфітом став і Насимі. Він звався Імадеддіном, а взяв собі ймення Насимі, по-арабськи "душа", "ніжний вітерець". Означати мало — чоловік сердечний, душевний. Фазлулаха за наказом Міраншаха, Тимурового сина, було страчено, його учні розійшлися по світу переслідуючі. Насимі теж вимушений був утікати з рідних місць. Багато років, під чужим іменем, вдаючи з себе то погонича верблюдів у каравані, то купця, мандрував він по османських городах, був у Іраку, Сирії, бідував тяжко, не мав притулку й спокою, але скрізь ніс своє слово, яким прославляв людину. В Халебі спостигла його нелюдська смерть, але й умираючи, він уперто повторював: "Аналхагт!" — "Я істина, я бог!"

Багато легенд складено про цього поета. В одній з них, зітканий мовби із сліз, любові й горя, розповідається, ніби Насимі на ранок після страти вийшов живий з усіх семи брам Халеба, з зідраною з нього шкірою в руках, промовляючи: "Дивись на нещасного ашика [78]: з нього шкіру здирають, а він не пliche!"

— Хіба така мужність не може запалювати османський дух? — спитала султанша.

— Стало вже звичаєм не вимовляти його імені серед правовірних, ваша величність.

— Хіба ніхто з правовірних не захоплювався поезіями Насимі?

— Від них був у захваті великий Алі-Шир Неваї, а незрівнянний Фізулі, якому падишах Сулейман, вступивши в Багдад, дарував берат [79], навіть наважується писати назіре на газелі Насимі. В поезіях самого Насимі зустрічаються імена великих поетів і вчених Сходу — Алі Ібн Сіні, Хагані, Нізамі, Фелекі, Халладж Мансура, Шейха Махмуда Шабустарі, Овхаді Марагінського.

І він знов прочитав вірші:

Я — той, що прямує до висот захмарних, Мій посох там, де сяє зоряна колія. Ти, о розумнику, не блукай у віках. Я суть минулого й майбутнього і його суддя.

— Син Сходу має належати Сходу,— промовила роздумливо султанша.— Хіба не можна змінити звичай, коли він застарів?

— А що скаже великий султан на мою зухвалість? — боязко спитав Лятифі.

— Ви піднесете своє тезкіре мені, а вже я піднесу його падишаху.

Так найбільший еретик ісламу знайшов своє прощення в царстві найвеличнішого з султанів лиш завдяки зусиллям і сміливості слабої жінки, бо жінка ця намагалася служити істині, а хіба ж істина — не бог усіх еретиків?

Тепер, пишучи листи своїй Хуррем з надто зтяжного походу проти шаха Тахмаспа, Сулейман щоразу пересипав їх рядками,, які вона легко впізнавала: "З вітром шли пахощі свого волосся щоранку", "Вітер од пахощів твого волосся став запашним". І вона

теж відповідала йому словами Насімі: "Жадаю зустрічі, о живе джерело, прийди! Не спалюй мене в розлущі, прийди, душе моя, прийди!"

Писала, ще не знаючи, що тіло її наймолодшого сина в сумному поході наближається до Стамбула.

Баязид ніс брата повільно, метався десь серед мертвих пустельних анатолійських пагорбів і падолів, заточував дивні кола, всіляко відтягуючи жахливу мить, коли його мати, султанша Хуррем Хасекі, побачить, нарешті, те, що має побачити, і заломить тонкі руки над мертвим сином своїм, тепер уже третім.

Вона повинна була коли й не забачити здаля той розпачливий похід Баязида з тілом Джихангіра, то бодай відчутти на відстані, ще того дня, коли найменший син її востаннє розпачливо скинув догори свої тонкі, як і в матері, руки і червоно-сині звірі проковтнули його серце.

Не відчула нічого, мабуть, тому, що вже й у самої почало вмирати серце, з кожною смертю вмирала й частка її самої, вмирала разом із своїми синами, а ліпше б відмирала частками ця нелюдська імперія, в якій вона стала султаншею.

Сулейманові написала: "Аллах покарав нас за те, що ми не любили Джихангіра. Ріс забутий нами, мало не зневажений, а коли вмер, то виявилось, що він найдорожчий".

Він знав, що втішити Хуррем не зможе нічим, але вперто допитувався, що б міг для неї зробити. Ішов далі й далі в землю шаха Тахмаспа, полишав по собі руїни й смерть. В листах про це не писав. Коли й згадував узяті городи й місцевості, то виходило щоразу так, ніби прийшов туди лише щоб уклонитися пам'яті того чи іншого великого поета, якими так славні землі кизилбашів. Назвати це блюзнірством ніхто не міг, навіть Роксолана удавала, що вірить султанові, надто що час і відстані помагали їй приховувати справжні почуття.

А султан, сплюндрувавши Вірменію, яку перед тим три роки витоптували війська шаха Тахмаспа, перейшов через гори, прямуючи в долину Кури, де серед широкої рівнини стояв тисячолітній город Гянджа. Те, що лишилося за гірськими хребтами, Сулеймана не цікавило. Не чув стогонів, не бачив сліз, дим пожеж, не проникав у його розкішний шовковий намет, його старі очі не вчитувалися в гіркі рядки вірменських іштакарнів [80], в яких писалося: "Цього літа написано святу книгу в гіркий і тяжкий час, бо в гіркоту й печаль повержений багатостраждальний вірменський народ. Щороку нові й нові біди падають на вірменський народ: голод, меч, полонення, смерть, землетруси".

Сулейман стояв перед Гянджею, дивився на її високі червонясті стіни, на неприступні башти, на гігантські чинари, що здіймалися над мурами, баштами й домами города, мов зелені донебесні шатра, і вельми дивувався, що цей город досі цілий, що не став він здобиччю ні шахського війська, ні безжальної османської сили.

Безмежні виноградники довкола Гянджі й поля, що родили сам-сімсот, були витоптані султанським військом в один день, вікові горіхові дерева порубано для вогнищ, на яких готувався плов для яничарів, річку Гянджа-чай перегороджено, щоб лишити оточений город без води. Сулейман послав глашатаїв до стін Гянджі з вимогою

впустити його в місто без спротиву, бо він прийшов, щоб вклонитися пам'яті великого Нізамі, який прожив усе життя в Гянджі й там був похований.

Гянджинці не відчинили воріт перед султаном. Не вірили в таке злочинне поклоніння їхньому генієві, бо хто ж приходить до Нізамі з тисячними ордами, які витоптують усе живе довкола? Не пробували відкупитися шовками, якими славилися їхні ремісники, бо вже робили те колись при монголах, але однаково не порятували свого прекрасного міста.

Султан скликав диван, і на дивані йому розповіли про те, як Гянджа захищалася колись від Тимура. Воїни вийшли з города і стали перед його стінами. Билися, поки за ними не впали стіни. Тоді вони перейшли до своїх домів, сховали в них жінок, дітей і старих і все запалили. Самі ж упали мертвими коло рідних порогів, нікого не давши в руки ворогу. Тоді над понищеною Гянджею височів тільки мавзолей Нізамі та здіймалася на далекому обрії пощерблена гора Алхарак, вершина якої колись відколосалася під час землетрусу й, загородивши ущелину, дала початок перлині цих місць — озеру Гей-Гйоль. Відтоді гянджинці не перестають повторювати: "Навіть мертвим нам належить Нізамі неподільно".

Коли Сулейману розповіли цю легенду, він проказав рядки з Нізамі:

Хто наважиться стояти перед генієм твоїм? Хай осліпне той під сяєвом твоїм!

І похмуро махнув рукою над рівниною, на якій лежала прекрасна Гянджа з її мечетями, медресе, ринками, славетними рядами ремісників, буйними чинарами, подібних до яких, мабуть, не було ніде в світі, з горіховими й гранатовими садами, тихими вуличками і дзюркотом прозорої води. І город за три дні був зметений з лиця землі, спалений, поруйнований, потоптаний султанськими слонами.

Тільки округло здіймався над руйновищами мавзолей Нізамі, мов кам'яний палець долі, що вперто вказує на небо, але ніколи не відривається від землі, з якої виріс.

Султан поїхав до мавзолею. Там уже поставлено було для нього похідний шовковий намет, устелено землю килимами, коло яких, не сміючи ступати туди, зібралися вельможі, імами, улеми, поети, мудреці.

— Хай лунають тут тільки вірші великого Нізамі,— сказав Сулейман.— І хай віднині завжди буде так. Тут ніщо не може існувати, крім величі Нізамі.

Для султана й гостей було розіграно "Сказання слов'янської княжни" з "Семи красунь" Нізамі, і Сулейман вельми втішився цим, щедро обдарував читців і побажав провести ніч коло Нізамі. І тої ночі написав Хуррем про все це, навівши в листі рядки з Нізамі про слов'янську княжну:

Бо вона в усіх науках господинею була, Розумом крилатим здивувати будь-кого могла. Всі глибини руху тіл небесних осягла, Таїну таїн арканом думки сповила.

"Хіба я? то не про мою безцінну Хуррем сказано у великого Нізамі!" — вигукував султан.

Удосвіта, коли він вийшов з намету, щоб дихнути росою, його спокій порушила якась колотнеча серед бостанджіїв. Султан спитав, що там сталося. Чауш доповів: затримано якогось обідранця, що не знати як проник на віслиюкові крізь усі рубежі

охорони й опинився мало не коло намету його величності.

— Приведіть його сюди,— звелів Сулейман.

Бостанджії поставили перед султаном невисокого гологрудого чоловіка, досить пошарпаного, з наполовину вискубаною борідкою, в пошматованому одязі, але з очима роззухваленими й непокірними.

— Хто ти? — спитав султан.

Чоловік мав би впасти на коліна і їсти землю, благаючи пощади, але він стояв і сміливо дивився завойовникові у вічі. Відповідати теж не квапився. А коли відповів, то коротко, одним словом:

— Каймакчі.

— Як смів сюди проникнути? — знов спитав Сулейман. Тоді чоловік заговорив гаряче, швидко, майже сердито. Він каймакчі. Хто знає, що це таке, той знає, а хто не знає, той ніколи й не знатиме, бо тільки в Гянджі вміють робити справжній каймак і тільки тут його належно цінують. Цілу ніч він кип'ятить буйволяче молоко, знімає з нього жирні шкуринки, розстеляє їх, накладає одна на одну, щоб удосвіта в особливому посуді привезти в город, де в нього є постійні покупці, як вони є в кожного гянджинського каймакчі, бо гянджинці ось уже тисячу років щоранку після першого намазу споживають свій неповторний каймак, і ніяка сила не завадить їм це робити.

— Але ж немає ні Гянджі, ні гянджинців! — мимоволі озирнувся на поруйнований город султан. Чоловік не збентежився анітрохи.

— Коли є мій каймак, будуть і гянджинці,— твердо мовив він.

Султанські дурбаші покірливо поглядали на Сулеймана, ждучи його поруху, щоб умить обезглавити цього нахабного чоловіка. Але султан несподівано сказав:

— Відпустіть його.

І дописав у своєму листі до Хуррем про те, як помилував він дивного каймакчі.

Її серця не зворушив той лист. Ні похвала її гідностям, висловлена рядками з Нізамі, ні султанське милосердя.

Якби він був так само милосердний до її синів і до неї самої! Він і його бог.

То хто ж панував над її долею? Бог? Але чом він був такий немилосердний? Диявол? Але навіщо він дав їй вознестися? Люди? Вони заважали всім силам добрим і злим і робили це нерозумно й злочинно. Ангели? Їх вона ніколи не бачила і не вірила, що існують. Тоді що ж лишалося? Випадок? Ні, вона сама, її воля, її відчай. Примха долі? Султан ішов усе життя через кладовища, вона вимушена йти через могили своїх дітей і могили свого народу. Неминучість, від якої вона хотіла порятуватися, навіть помінявши віру, ніби султанський одяг і прикраси, які вона міняє по п'ять і по десять разів на день. А чого досягла? Нікуди не подінешся, не втечеш од своїх початків, від витоків, бо людина починається, як ріка, але від води різниться тим, що мав пам'ять — цю найбільшу насолоду, але й найтяжчу муку водночас.

'Може, й до Софії ходила, щоб порятуватися від спогадів, сховатися серед величі й святощів. Ішла сюди вперто, несла свою самотність, хоч і знала, що Софія не ховає від просторів землі й неба, від вітру й хмар, від дзюркоту вод і людських голосів, від

клетотання крові й тихих смертей,— тут усе ніби продовжується, згущається, набуває ще більшої сили, але все це для тіла, а не для душі; бо душа все ж знаходить тут бодай короткий опочинок і ремствує, коли її знов пробують відкинути в пережите, не хоче безумного повернення в минуле, де юрмляться примари й переборені страхи, безтілесні, з'їдені іржею часу, але однаково й досі жадібні, з роззявленими зажерливо пащеками в очікуванні нових жертв. Вона не хотіла давати більше жертв і знала, що доведеться їх давати знову й знову, бо що таке все її життя, як не суцільна жертва?

Могутні промені світла текли скісно на велетенський червоний килим, простелений у мечеті. На міхрабі сяяли зеленим, жовтим, блакитним, рожевим, бірюзовим вітражі. Все тут було знайоме і все таке незвичайне, ніби бачила вперше.

Безмежний простір всередині святині. Чотири головні стовпи утворюють славетний чотирикутник, на який покладено вгорі арки з критими кутами. Купол тримається на тих арках, нависає над мечеттю божественною сферою. Ритм заокруглень підноситься вище й вище, охоплює тебе непереможно й піднімає в центральну сферу, широку, як баня зоряного неба, як саме творіння. Бічні нави й абсиди відділені від центрального простору шістнадцятьма колонами з зеленого крапчастого мармуру. На одній з них — слід від копита Фатіхового коня високо над підлогою, ще вище, майже на недосяжній височині, слід від руки Завойовника і косий шрам на колоні, як стверджують імами, слід від удару Фатіхової шаблі. Що то за кінь був, що лишив слід від свого копита на мрамурі, і що за рука і з якої сталі шабля — чи правда, чи вигадка, хіба не однаково? Може, церква була так завалена трупами, що Фатіх їхав по них мало не попід склепінням, а жорстокий і немилосердний до всього суцього був такий, що рубав навіть камінь? Яке їй тепер до всього того діло?

Поволі йшла по червоному, як кров, безмежному килиму, шулилася боязко від лавин світла, що падали згори з такою силою, ніби заповзялися знищити і все живе в храмі й самий храм, блукала навмання, майже з заплющеними очима, натикалася на могутні чотиригранні стовпи, йшла далі, обходила зелені колони й поставлені в глибині абсид червоні порфірові. Якої барви її спогади? Коли Гасан повернувся після своєї другої подорожі до польського короля, він говорив тільки про барви. Так ніби наслано було на чоловіка. Султанша ждала, що скаже її посланник про перемови з Зигмунтом Августом, а Гасан бурмотів про якісь сапфіри, які міняють свій колір при заході сонця, про діаманти й смарагди, що сяють навіть у темряві, про барву золота і світіння срібла в королівському скарбці.

— До чого це ти? — перебила Гасана Хасекі. Але він уперто повертався до того, як сам каштелян краківський за велінням короля цілий тиждень показував йому замки, обставу, гобелени й клейноти коронні, і справді було там на що поглянути, бачив він усі п'ять золотих королівських корон, яблука, берла, шати коронаційні, трони, безліч хрестів, аксельбантів коштовних, ланцюгів, ношень дорогоцінних, перснів, мечів, щабель, пасів, збруї, шишаків, штурмаків, стилетів, пугіналів, пуклерів, шкатул, тарелів, злотогловів, коберців.

Вона все ж уврала той безглуздий перелік і спитала, чи сказав він королеві все те,

що вона веліла.

— Моя султаншо,— сказав Гасан,— король показував мені всі свої скарби.

Вона гнівно змружила очі.

— І все?

— Ваша величність, король убитий горем.

— Горем? Яким? Від чого?

— Вмерла його кохана жона королева Барбара, і світ для нього потьмарився.

— Від чого ж вона вмерла? — тихо спитала Роксолана, в якій ця звістка відбилася болем, так ніби йшлося про її власну смерть. Бо ж так багато спільного було в неї з тою Барбарою Радзівілл, хіба що більше мук і більше величі, сумнівність якої знана тільки їй самій. А Барбара вмерла, власне, й не зазнавши справжньої величі, не маючи для того достатньо часу, бо для всього, виявляється, потрібен час.

— Якась загадкова хвороба. Ніхто й не знає. Хоч злоріки сичать, що вмерла від того, чим грішила. Король не відходив від неї кілька місяців, на руках у нього й померла. Тепер невтішний у своєму горі. Хотів бодай мені дати якусь розраду і ото велів показувати клейноти та добра свої. Ще в нього тепер сила на півночі появилася. Великий князь московський Іван назвався царем і домагається, щоб король визнав за ним той сан, а король затявся. Шлють послів один до одного, борюкаються за те слово, як малі діти, так ніби неоднаково, хто як називається. Важить не назва, а сила. Сила ж у московського царя, кажуть, зродилася така, як грізний вітер,—усе змітає. Шах Тахмасп послав Іванові в дарунок слона, і коли ту тварюку поставили перед тронем молодого царя, то цар запрагнув, щоб слон вклонився йому, а слон як стояв, так і стояв. То цар, розпалившись, звелів порубати звірину на дрібненькі кавалки і розкидати навсібіч. Ось тепер королеві й поподумай. З одного боку, султан, а з другого,— цар. А він посередині, та ще й У горі.

Вона не спитала навіть Гасана, чи не заїхав він по дорозі до Рогатина. Кволо махнула йому рукою, відпускаючи, хотіла зостатися наодинці зі спогадами, які зродилися від самого вигляду Гасанового, від його мови, а може, від тих вітрів, які приніс у складках свого одягу. Згадувалося все тільки велике: великі дощі, великі вітри, великі сніги. Тільки спеки, здається, ніколи великої не було в її дитинстві. А ще цілі хмари птаства, журавлі над весняною хатою і лелеки, які прилітали з-під сонця, вибираючи найтепліші дні весни. Гніздилися на хаті в Теребушків. І яке ж те все було болючо-близьке й незабутнє: і клетотнява лелек на хаті в Теребушків, і сині блискавиці ластівок у надвечір'ї, і скрип журавля над колодязем, і золотий пил від череди, що повертається з пасовиська через Львівську браму, і ліниве бомкання дзвонів у церквах Богородиці й Святого духа. Чомусь згадалося ще, як повісився Савка з ринку. Качав у склепах бочки, скільки його й знали, все тягав ті бочки, а тоді взяв і повісився. Від образи. Хазяїн нагримав на нього, обізвав бидлом, і горда душа Савчина не витримала. Взяв шматок сириці, пішов уночі в ліс, довго блукав там, поки вибрав розлогого дуба на узліссі, й на нижній гілці повісився. Тоді було страшно, жаліла нещасного Савку, а тепер згадала і позаздрила його твердості. Смертю власною зміг перемогти кривду. А

вона живе серед переможців, які розплачуються за свої перемоги тільки смертями чужими. Нагадують тих могильників, що живуть на Еюбі. За півгодини викопують могилу, летить сухе жовте груддя, каміння, і вже чоловіка немає, тільки камінь в узголів'ї, а вбивці живуть далі, величаються й красуються, прекрасні для самих себе і зловісні для всього світу. Падає тінь від них тяжка, як свинець, накриває і її, і люди проходять повз неї, як тіні,— ні запам'ятовуються, ні згадуються, і забуваються навіть ті, яких бачила вчора або й годину тому. І навіть дивно стає, як може ще в ній зберігатися якась пам'ять, як може вона бути обтяжена життям дотеперішнім і сягати аж у дитинство.

Нагадувала сама собі казкового птаха шебавіза, що вночі, звисившись униз головою, стогне, тужачи по дню, а вдень не може дочекатися ночі, щоб знову віддатися своїй тузі. Рвалася душею до минулого, а сама вгрузла по саму шию в цьому житті, ранила своє тіло. Світ понурого султанства. Суцільні гостряки вершив, бездонні урвища, пишні ями нічного зла. Слугувала нічному злу, була його полонянкою, рабинею, хоч здавалося іноді, що служить красі, стоїть над нею так само, як султан стоїть над своїми яничарами й гарматами. Що її зв'язувало з Сулейманом? Страх, залежність, доля, бог? Чи тільки сини? Людей об'єднують забобони, а хвилюють тільки пристрасті, її пристрастю були її діти, її сини. Тепер уже три з них лежать у глиняній стамбульській землі, покояться в розкішних гробницях коло розкішної мечеті, поставленої в пам'ять про них, може, ліпше було і їй лягти з ними і не мучитися більше? Однаково ж минулого вже не повернеш, а майбутнє від тебе не залежить. В минулому горе, таємничість і незбагненність, а в майбутньому — ще більша таємничість і загрозливість, якої не здолає і щонайбільший розум. Розум тільки тоді стає твоєю зброєю, коли знаєш ворога, якого маєш здолати, бо й життя, власне, це не що інше, як уміння розпізнати ворога і перемогти його, знищити, запанувавши над ним. Але смерть не той ворог, якого можна перемогти. Шість разів нахилила Роксолана будучину до своїх дітей, мов гілку дерева життя, а вже тричі виприсала та гілка, і лишалася молода вельможна жінка, мов жебрачка на паперті в лахмітті марних надій і невисловлених скарг, приречена лиш споглядати і ждати нових смертей. Імами вчать, що страждання — вищий дарунок аллаха. Люди, які жертвують усім для інших, творять святу справу. А ті, хто приймав ці жертви, чи творять вони щось святе? І хто вона після всього того, що сталося з нею в житті, і що зробила вона незалежно від своєї волі, а що зробила свідомо, з намірами обдуманими? Султан поведився з нею, як з рабинею, як з коханкою, тоді — як з султаншею, тепер уже мовби із святою, бо нещирість у їхніх взаєминах, в розлуках і листах сягнула крайніх меж. Він перелічував їй своїх вигаданих ворогів, нищачи мирний люд, а вона вдавала, що вірить кожному його слову, і писала Сулейманові: "Що більше буде ворогів, мій падишаху, то більше їх стане поживою для мусульманського меча. Присягаюся золотими сандаліями, що так само радітиму Вашим великим перемогам, які даруватиме Вам аллах, як зраділа тоді, коли Ви, сяйво моїх очей, з раби зробили мене своєю жоною". Раби найбільш ображаються, коли нагадують їм про їхнє рабство. Воліють жити в самозасліпленні і готові навіть знищити

того, хто захоче їм відкрити очі. В ній жили дві сили — одна рвала дух до воді й самопожертви в ім'я чогось великого, а Друга пригинала до землі, до нікчемності й рабського пониження, і та друга весь час зраджувала першу, і Роксолана ненавиділа ту силу і саму себе за те, Що дає притулок у своїй душі почуттям низьким і підлим. Земля встелена людськими трупами, а вона пишається з того, що сидить на троні поряд з найбільшим убивцею і ще й припадає йому до ніг.. А мала б поєднати свій голос з голосами замучених, знедолених, убитих, кинутих між ворогів, разом з ними кинути в обличчя світові страшну скаргу болю, і хай би світ здригнувся від тої скарги і вжахнувся від проклять! На чужині, без вітчизни, гноблені й уярмлені, блукаємо й поневіряємося, не маючи ніякої утіхи, крім надії, ніякої покрепи для душі, крім гніву й болю, ніяких сподівань, крім жадоби відплати. Зійдемо до могил, наповнених кістками замучених, струснемо ними, розбудимо великих мерців і малих, поставимо їх перед світом німими свідками наших нещастя, нашого горя і наших терпінь.

. А вона прислухалася лиш до власних терпінь, чула тільки свій голос, виборювала волю для самої себе, а коли вознеслася, то розпочала безглузду змаганину з часом, намагаючись затримати свою молодість, вірячи, що тільки там — чистота й незатьмареність. І лиш коли зрозуміла, що не затримає свого віку, що час безжально руйнуватиме її далі, що від неї вимагатиметься більше і більше жертв, знову вчепилася серцем за далеку ріднизну, за свою землю, яка лежала молода й зелена, і єдино вона могла дарувати їй і вічність, і успокоєння від усіх підступів і злочинів.

Як допомогти своїй землі й чим?

Іноді зринала божевільна думка, що земля її мала б мир і спокій, якби загорнув її султан у свої володіння, взяв під свою тяжку руку і хоч би й погнобив, але захистив би від шарпання і плюндрувань, яких зазнавала протягом усієї своєї історії. Кликкала Гасана, допитувалася:

— Чому султани досі не захопили нашої землі? Чом? Шарпають кримчаками, плюндрують, витоптують, хапають людей у ясир, продають у рабство, а в свою імперію не беруть. Чом?

— Ваша величність,—уникав її погляду Гасан,—хіба ж я знаю? Може, занадто пісна земля наша для султанів?

— Що ти говориш таке, попів тобі на уста! Хіба ж наша земля не найжирніша в світі? Де ти бачив такі степи і такі чорноземи, такі пшениці й трави, і стільки птаства, й звіра, і риби у водах, і сонця над головою?

— А може, заважка вона для них? Бояться, що не втримають у руках?

— Жадібність і зажерливість ніколи не знають міри.

— Тоді й не знаю вже, моя султаншо.

— Ти ж їздив туди і раз, і вдруге, й утретє. Посилала тебе. Бачив усе. Розпитував. Мене вивезено звідти дитиною. Що я могла знати? А тебе посилала, щоб про все довідався. Маєш казати, коли тебе питає султанша.

— Сказати не штука, моя султаншо. А чи воно гак буде сказано як слід?

— Кажу, як думаєш.

— Коли подумати, то виходить, що не народила, дякувати богу, наша земля чоловіка, який би продався султанам, побусурманився, став підніжком стамбульського трону і занапастив свою землю.

— Ну, гаразд. Але ж могли султани послати своїх санджак-бегів у наші степи?

— А коли ніхто не хоче туди їхати?

— Чому ж не хочуть?

— Бояться.

— Чому ж не бояться йти в інші землі?

— Цього вже я не знаю, ваша величність. Може, для того й землі всі неоднакові, і мова в людей різна, і норів теж, щоб одних ворог не лякався, а других обходив десятою стороною.

Вона втомлено махала рукою Гасанові, відпускаючи його, а сама знов і знов думала про кривди своєї землі, і здавалося їй, що навіть загарбаною й погнобленою мала б вона життя спокійніше, ніж нині. Але тут усе кричало в Роксолані: що спокій, коли немає волі? Хіба ж не зазнала вже сама цього оманливого спокою, хіба не переконалася? Душа кричала, а впертий розум гнув своє, і вона набридала Гасанові, аж той, мовби не витерпівши, з'явився недавно перед султаншею і повідомив:

— Ваша величність, знайшовся чоловік.

— Який чоловік? — не зрозуміла Роксолана.

— Та такий, що ніби й готовий прислужитися султанові.

— Де ж ти його взяв?

— А він сам прибився до Стамбула. Хотів до султана, та султан же в поході. То я подумав: може, хай стане перед вами, моя султаншо?

— Хто він?

— Каже, князь. Князь мовби литовський, підданий короля польського, а походженням то ніби й з нашого народу. Така мішанина в одному чоловікові, що й сам нечистий не збагне, що воно й до чого. Ще коли я вперше їздив до короля, то чув про цього князя. Він там усе судився за образи, яких завдавав кому попадає. Страшенно меткий і зухвалий князьок.

— Як зветься?

— Вишневецький.

— Здається, ім'я відоме.

— А що йому ім'я? Князеві самого імені не досить. Йому ще добра потрібні та влада. До своїх маєтностей хотів додати багатства Гальшки Острозької, яка має, здається, найбільший посаг у королівстві, та на додачу ще домагався у короля староства Канівського й Черкаського, щоб прибрати до рук, може, й половину України. А коли ні того, ні того не отримав, то прибіг в Акерман до паші й зголосився служити його величності султану. Мої люди й припровадили його до Стамбула.

— Приведеш його до мопс,— звеліла Роксолана.

— Ваша величність, може, я потримаю цього князя, як рибу в розсолі? Бо це ж йому така честь: не встиг ускочити в Стамбул — і вже перед ваші світлі очі? Хто б то не

мріяв отак одразу потрапити до Топкапи, та ще й стати перед великою султаншею, спізнавши за одним замахом усі таємниці й легенди!

— Додай сюди ще жахи,— усміхнулася Роксолана.— Гаразд, потримай трохи князя, щоб мав час подумати, на що зважається, а тоді приведеш його сюди, але проведи крізь усі брами Топкапи поволі, щоб наївся страху, а розмовлятиму з ним у султайській Диван-хане, і хай євнухи тримають його міцно попід руки, як то роблять перед султаном, тільки не підпускають до мого вуха, бо я ж тільки султанша та й не люблю шепотів, а надаю перевагу звичайному людському голосу.

Гасан протримав Вишневецького в повному бліх брудному караван-сараї на Довгій вулиці. Коли ж привіз до Топкапи, то справді вів князя з вбивчою повільністю, перепускаючи його крізь усі три страхітливі брами, обставлені зарізяками, готовими зітнути чоловікові голову на одне змигнення брови своїх чаушів, щоразу зупиняючись, щоб розповісти, де збираються яничари, де султан годує своїх придворних і гостей, де живуть придворні мудреці, а де кати, які рубають голови. Ліворуч від других воріт Баб-і-Кулелі, названих так завдяки двом баштам обабіч, була гарна мармурова чешма, до якої Гасан підвів князя, сказавши, що тут миють голови злочинцям, перш ніж відрубувати ті голови. Тому й ворота іноді звать Соук-чешме.

Князь відступив від дзюркітливої води, бридливо кривлячись.

— А ось з другого боку Баб-і-Кулелі,— спокійно мовив Гасан,— лежить широкий білий камінь, на якому виставляють голови страчених за зраду й злочини. Сьогодні камінь порожній, бо султана немає в Стамбулі, хоч відрубати голову можуть і без султана.

— Нащо пан мені це розкажує? — обурився князь.

— А може, пригодиться,— безжурно кинув Гасан. Перед другою брамою в князя відібрали шаблю й лук, два чорні велетні взяли його міцно попід руки й повели в двір з чинарами й кипарисами, наповнений смачним димом із султанських кухонь і дикою музикою, яка лунала весь час, поки князь з його не вельми поштивим супроводом ішов до третьої брами Баб-ус-сааде, Брами блаженства, за яку ніхто, крім султана і його наближених, не ступав.

Зал прийомів був одразу за третьою брамою, князя майже внесли туди, він опинився в якихось золотих сутінках перед широким тронем, що нагадував канапу, теж у тьмавому сяянні золота, над тронем під склепінчастою, в чудернацьких арабесках стелею був червоно-золотий балдахін, з-під якого звішувався на крученому золотому шнурку величезний криваво-червоний рубін, що зблискував з хижою ворожістю, мов жива істота, а під тим рубіном, на широкому троні, зграбно й вишукано обгорнувшись дорогими тканинами, облита потоками діамантів, уся в зеленому сяєві небачених смарагдів, сиділа маленька жіночка з ласкавим усміхом на милому личку і з такою добротою, розлитою по всій її постаті, що здобичливий князь навіть засумнівався, чи туди його приведено, і мовби аж смикнувся, щоб іти кудись далі, але був досить брутально поставлений там, де мав стояти, а тоді ще й негайно нахилений у такому глибокому поклоні, що тільки й міг бачити свої червоні сап'янці, якими хіба ж так

пишався, а тепер мав би їх проклинати. Та навіть на свої чоботи не дано йому надивитися, а поставлено одразу ж па коліна й пригнуто голову до самого килима, так ніби ці мовчазні велетні хотіли примусити його їсти вовняний ворс коло підніжжя трону.

Роксолана мимоволі здригнулася, побачивши цього чоловіка, в чорному з золотими гудзами кунтуші, з пещеним лицем, з вогнистими очима. Байда! Отой козак нерозумний, що десять років тому загинув через її ще більший нерозум. Яка подібність! Тільки цей старіший, в аж занадто багатому одязі, і з поглядом і виглядом якимсь пронозливым — навіть неприємно дивитися. Тому, поборовши перше здригання свого серця, султанша вже не заважала своїм євнухам збиткуватися над ясновельможним зайдою, даючи тому змогу випити всю чашу принижень і ганьби, які ждуть кожного запроданця.

Однак князь, видно, не вельми збентежився принизливою церемонією, якій був підданий, і, щойно зіперся на коліна, мерщій метнув погляд своїх чорних, блискучих, як у собаки, очей і соковитим голосом мовив:

— Припадаю до ніг великої султанші!

Вона не мала звички тримати людей перед собою на колінах і вже розтулила була уста, щоб звеліти йому підвестися і стати вільно, але сказала зовсім інше:

— Хто ви? Скажіть про себе.

— Єстем Димитр Корибут князь Вишневецький. Рід мій веде свої початки від самого святого Володимира, що охрестив Русь, ваша величність.

— Так далеко? — подивувалася Роксолана.— Хіба можна простежити свої корені аж у таку далеч?

Князь смикнувся плечима, всією постаттю.

— Ваша величність, цього не дано людям підлого стану, але люди шляхетні прозирають назад крізь цілі віки!

— Назад — не наперед,— зауважила лагідно султанша.— Бо й хто може знати, що жде його завтра або ще й сьогодні до заходу сонця.

Натяк був досить похмурий, коли згадати оту Соук-чешме, в якій миють голови перед тим, як їх відрубати, і плаский камінь, на якому ті голови виставляють, мов глечики для сушіння. Та султанша одразу перевела мову на інше, щоб князь не вловив у її словах ніяких погроз, од яких вона завжди була безмежно далека.

— Чи вас гаразд утримують у нашій столиці? — поспитала вона.

— Дяка, ваша величність,— схитнув круглою головою князь.— Я знав ласку і від хана кримського, ленника великого султана, і обдарований датком у вашій преславній столиці, де маю свій двір, своїх вірних людей і помічників і все, потрібне для підтримки мого маєстату.

— Мені сказано, що ви проситеся в службу до великого султана?

— Так, моя султаншо.

— Хіба вважаєте, що султан мав замало вірних слуг? Вишневецький знов стріпнувся, випнув груди.

— Але не таких, як я, ваша величність!

— Можете пояснити? — поцікавилася вона.

— Мене високо ставлять і сам король польський Зигмунт Август, і цар московський Іван, ваша величність.

— Чи ж цього досить, щоб стати перед великим падишахом?

— А ще я маю те, чого не має нині ніхто, моя султаншо.

— Що ж має таке світлий князь?

— Маю всю Україну в цій руці!

І він тріпнув правицею, і Роксолана зауважила, що рукав його кунтуша обнизаний на кінці великими перлами. Ніби в жінки.

— Здається мені, ця рука порожня тим часом,— всміхнулася султанша.

— Але вона вміє тримати меч!

— Що ж то за меч, що його злякатися може ціла земля?

— Ваша величність! Меч — у вірній руці! Султан Сулейман мав би давно вже забрати всю українську землю в своє володіння, щоб не лежала вона пустошнюю, але не робить цього. Чому ж? Усі питають, а ніхто не може відповісти. Тоді скажу я. Султан не бере моєї землі, бо немає чоловіка, який сповняв би там його волю. А таким чоловіком можу стати я, Дмитр Корибут князь Вишневецький. Dixi [81]

Ясновельможний волоцюга виказував ще й свою латинську освіченість, мовби хизуючись перед султаншею і натякаючи на її занадто просте, як для її нинішнього неймовірного становища, походження. Ясна річ, вона могла б належно відповісти на ту куцу князівську освіченість,— але не цим була заклопотана цієї миті — вжахнулася збігові думок своїх і цього зайди, майже повторених ним у словах, які ще недавно мовилися між нею і Гасаном. Тому мерщій самими очима спитала вірного свого Гасан-агу: невже передав князеві її думки, прикликавши того до Стамбула? Той так само очима безмовно відповів: ні, не казав нічого нікому, а цього не кликано, не приманювано — сам прибіг, як бездомний пес.

Та це не заспокоїло Роксолану. Мабуть, є речі, про які заборонено думати. Бо подумаєш ти — прийде до цього і хтось інший. Жорстоке життя навчило її нікому не вірити. Навіть богів, хоч до цього привчена була від народження. Люди гинуть найчастіше не через слабкість, не за браком сил, а через надмірну довірливість. Вона вчинила непростимий гріх, довіривши ті небезпечно-вогнепальні думки про свою землю навіть самій собі. І ось розплата! Вони вже перестали бути її власністю, право на них заявляє цей зайда.

Хотіла все ж виказувати найвищу справедливість навіть до такого чоловіка, тому ледь помітним порухом показала євнухам, щоб підвели князя з колін і поставили перед нею, як рівного.

Вишневецький витлумачив це як заохочення і став розправлятися й пиндючитися в межах дозволеної дужими його стражами свободи, а Роксолана з безнадійною цікавістю, змішаною зі страхом, розглядала цей загрозливий примірник людської породи, який зовні міг видаватися мало не досконалим, хоч у душі в нього клубочилася

пільма майже пекельна. Такими пройдисвітами наповнені нині, либонь, усі землі. Коли в них в ще сякі-такі здібності, тоді вони можуть прославитися і навіть замахуються на те, щоб зрівнятися з геніями й титанами, але не підіймаючись до їхніх висот, а підступно стягуючи геніїв до своєї нікчемності. Де вони беруться, які матері їх народжують, і чому вона має стати жертвою одного з таких пройдисвітів з темною душею?

Але ніхто не мав знати, як кипить її розум. Спокійна, ледь усміхнена, сиділа на пишному троні, майже ласкаво позирала на Вишневецького, від чого той бадьорився більше і більше, трохи подумавши, спитала, як же князь зможе виконувати султанську волю в такій великій і, наскільки їй відомо, непокірній землі. Князь з бадьорим нахабством заговорив одразу про Дніпро. Мовляв, до всього на світі є ключ. Треба його тільки знайти, добрати. Ключ до всієї України — Дніпро. Ним вона витікає в широкий світ, а широкий світ нині — це Османська імперія. Отож, хто стане на цій великій ріці, той матиме в руках усю землю, наглядатиме за нею, мов сам господь бог. Думка в нього яка? Стати на Дніпрі, укріпитися на низу ріки, вхопити Україну за горло — і ось так захистити від козаків Крим і Стамбул.

Так само спокійно султанша урвала князівські вихваляння і спитала, кого й від кого він хоче захистити.

Вишневецький знов повторив: імперію від козаків. Ага, сказала вона, як їй тут намагаються довести, Україна нападає на османців і на кримців? Може, князь ще не знав, що вона, султанша, теж походить з України. Досі в неї було трохи інше уявлення про стан речей. Тепер ясновельможний князь пробує відкрити їй очі. Мовляв, нападає її народ, а не на нього нападають людолови й грабіжники. А як же тоді з отою піснею?

Зажурилась Україна, що нігде прожити, Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти, Он, маленьких витоптала, великих забрала, Назад руки постягала, під хана погнала.

Може, тоді й вона колись малою нападала на орду, а не орда на неї в рідному Рогатині?

Князь не вельми й збентежився на таку недвозначну мову, від якої іншому заціпило б. Мерщій кинувся виправдовуватися. Падав то на одне, то на друге коліно перед великою султаншею, просив милостиво дарувати йому надто запальні висловлювання. Завжди стає він жертвою своєї натури. Назвав козаків, а мав на гадці не цих лицарів свободи, з якими, власне, й хотів би послужити великому султанові, а отой людський мотлох, що труїть життя всім достойним людям. Хіба б він і сам не сидів спокійно в своїх маєтностях, коли б той мотлох не колотився безупинно і, сказати б, обурливо-злочинно?

Роксолана мовби тільки й ждала цих слів. Князь має намір оберігати від мотлоху великого султана? — спитала вона. Але як же може зробити це той, хто не вмів оберігати самого себе?

І коли князь, смикнувшись, розтулив рота для нових пояснень, вона втомлено сказала, що вже не хоче знати більше, ніж знав від нього. Хай князь спокійно жде в їхній преславній столиці, а вона тим часом звелить написати про нього падишахові,

якому, єдиному, належать тут усі вирішення.

Руки поцілувати князеві не дала. Сховала руки під себе, як то вмiла колись робити валiде Хафса, сiпнувши бровою, показала бостанджiям, щоб вивели цього чоловiка. Вишневецькому ледь кивнула головою, а може, тiльки вдала, що кивнула, а в того хитнувся свiт у очах. Але був занадто впевнений, щоб вiдчути свою поразку й загрозливiсть у поведiнцi султаншi. Загрозливiсть була хiба що в отому велетенському рубiновi, який висiв над тронем i нагадував згусток тигрячої кровi. Та й то ще не знати, кому загрожує той кривавий камiнь.

Вишневецький виходив з Баб-ус-сааде роззухвалений i сповнений пиhi. Не мав сумнiву, що зачарував цю славетну султаншу, перед якою дрижить уся Європа. Ось так кинувся вiд свого короля, порвав з ним, прибув до цiєї чужої столицi, став перед владчою жiнкою, приголомшив, знетямив.

Тiльки опинившись за другою брамою на величезному яничарському дворi, до вже нiби й не вiдчувалися мури Топкапи, а вцiлiла вiд вiзантiйцiв церква святої Iрини свiтилася таким заспокiйливим рожевим сяйвом, Вишневецький згадав про те, що забув поскаржитися султаншi на нестерпнi умови свого життя в Стамбулi. Йому мали б негайно подарувати розкiшний палац над Босфором, а тим часом вiн, Димитр Корибут князь Вишневецький, нидiє в пiдчерев'ї брудного стамбульського ринку. В жахливому караван-сараї, бiля ворiт якого дрiбнi злодiї продають крадене взуття, розпатланi циганки з ранку до вечора викрикують непристойностi, в мангалах безперервно смажать смердючу жирну баранину, гамiр не втихає нi вдень, нi вночi, а довкола ще ж бруд, сморiд, нечистоти. Та ще й нудьга очiкування султанського слова, якого не знати коли й дочекаєшся i чи й дiждешся.

Все це князь мерщiй викричав у обличчя Гасановi, який мав супроводжувати його аж до караван-сарая на Довгiй вулицi, але Гасан вислухав те незворушно.

— Де звелено, там князя й помiстили,— сказав спокiйно.

— Образа маєстату! — закричав Вишневецький.— Я мав би сказати султаншi, i все б змiнилося, як належить моїй гiдностi.

— Треба ж було й сказати. Сказаного не вернеш, але неказаного теж не вернеш,— зауважив Гасан.

— Нехай пан довiрений передасть султаншi про моє обурення,— домагався князь.

— Султанша слухає лиш те, що хоче почути,— пояснив йому, майже вiдверто знущаючись, Гасан.— Тепер ясновельможному князевi, коли хоче дiждатися султанського слова, треба сидiти смирно там, де сидить, бо тут дуже не люблять, коли чоловiк крутиться, нiби на нього напала овеча хвороба крутець.

Князь не довго й витерпiв. Сидiв уже в Стамбулi кiлька мiсяцiв, до того ж в умовах обурливих i принизливих, тепер мав сидiти в умовах не кращих ще стiльки, а то й довше, бо коли ще напише султанша про нього Сулеймановi, скiльки йтиме той лист i чи буде на нього вiдповiдь i коли.

Вишневецький покрутився ще мiсяць .чи два i звiявся. Гасан прийшов до Роксолани i повiдомив майже радiсно: "Як прибiг сюди князь, так i побiг собi. Як приблудний

пес".~

І вона теж зраділа в душі, ніби позбулася смертельної небезпеки. Думала вперто про улюбленого сина свого Баязида. Згадувала, як проводжала колись його до Рогатина, а тоді розпачливо зустрічала, дивуючись, чому він не зостався там, не сховався в степах чи лісах; щоб не знайшла його османська смерть. Тепер був коло неї, життя й далі мав загрожене кривавим законом Фатіха, а вона без надії сподівалася, що якось воно станеться так, щоб саме Баязид сів на султанському троні і мав би він серце таке добре й щедре, що захистив би її Україну, нікому б не дозволив кривдити. Вона була б валіде при своєму синові і підказала б йому, а він прихилив би вухо уваги. Стане султаном Селім — вона однаково буде при ньому валіде, але Селім знікчемнілий від пиятики й розпусти, він не захистить нікого, ним не покеруєш, бо він мов мертвий. Баязид, тільки Баязид має; стати султаном, прийти й сісти на Золотий троп!

А він прийшов не султаном, а з тілом наймолодшого брата. Попереду прибіг зять Рустем, бився до султанші, щоб повідомити про смерть Мустафи, але вона вже й так про це довідалася, Рустема ж перед очі не пустила. Йшов у похід садразамом [82], тепер прибіг простим візиром? І це після того, як вона десять років захищала його перед султаном? За Рустема пробувала просити Міхрімах, але Роксолана була впертою. Лагідна впертість, якої всі боялися більше, ніж султанського гніву. Бо гнів швидко минає, а лагідна зневага може тривати роки й десятиліття. І тоді тебе мовби й немає.

Що приніс їй Рустем? Вість про смерть Мустафи і про своє власне падіння? Вжахнулася тій смерті, хоч у глибині душі, може, й ждала її вже багато років, сподіваючись на вибавлення своїх синів. Порятувати дітей своїх — для цього жила. Але ж не ціною чийогось життя! Не смертю чужою! А тепер виходило так, що ця смерть пов'язана з її іменем, раз підозра впала на Рустема, її зять і улюбленця.

Замкнулася в собі, в своєму власному світі, в який нікого не хотіла впускати, так ніби сподівалася відгородитися від безмежних довколишніх світів, повних горя, страждань і нещасть. І не відгородилася. За кілька місяців слідом за Рустемом прибув до Стамбула син Баязид з мертвим Джихангіром. Як же так могло статися? Чому мовчало її серце — ні знаку, ні поштовху, ні скрику? Тепер коло неї були і Баязид, і Рустем, і Міхрімах, нікого не відганяла, нікого й не впізнавала. Якийсь з імамів (чий він — Джихангірів, Баязидів чи котрийсь із стамбульських?) бурмотів про вмерлого її сина: "Ще до повного розквіту весни молодості вітер наперед визначеної смерті розвіяв пелюстки буття його високості шах-заде з трояндового куща його часу". Наперед визначена смерть. Усе наперед визначене. Приреченість. Усі приречені. Вона і її сини. Мов спалахи на чорних хмарах над Босфором, з'явилися і зчезли її сини один за одним — Абдуллах, Мехмед, Джихангір — і не зазолотилося повітря, і світ не став барвистіший, як колись здавалося їй після кожних народин, тільки зступався світ високими стінами довкола неї і гримів султанським залізом, яке несло смерть усьому живому. Завжди є нещасні, беззахисні землі, які всі приносять у жертву, так само, як і люди. Вона принесена в жертву ще від свого народження — і вже нічим не зарадиш. Слухала Баязида, а сама думала про свою приреченість. Сумно усміхалася, а сама

думала про те, що треба вміти плакати і мати змогу це робити.

Несподівано спитала Баязида:

— А де Селім?

— Селім коло падишаха. Тепер він старший.

— Старший? — здивувалася вона. — Але ж не для правди й не для істини? Який його колір?

Тепер настала черга дивуватися Баязидові:

— Колір? Не розумію вашої величності.

Вона й сама не розуміла. Коли її сини були ще зовсім малими, вони виспівували, побачивши в небі над Стамбулом барвисту райдугу: "Али — бана, ешіль — тарлалара!" — "Червоний колір—мені, зелений—полям!" А Селім бігав і, дратуючи братів, вигукував: "А мені чорний! А мені чорний!" Уже всіма забулося, а вона пам'ятає. І орли в нього в клітках були чорні. Нащо вона випустила їх? Чорних орлів на білих лелечок.

Імам бурмотів молитву: "Цуганляї, цуганляї, гоммілер, ікманляї". Де кінчається марення й починається дійсність? Баязид щось розповідав про роздвоєного Мустафу, який роздвоювався попервах для Джихангіра, тоді вже й для нього самого. Про що він і чого хоче? Щоб вона з'єдналася з синами живими й мертвими навіть у їхніх мареннях? Одному синові Мустафа роздвоювався в покаламученій свідомості, другому — завдяки його надто гострому розуму.

— То де ж той Мустафа? — спитала вона майже роздратовано, хоч ніколи не вміла до пуття дратуватися.

— Той утік.

— А хто вбитий?

— Мустафа.

— Тоді хто ж утік?

— Виходить, теж Мустафа, але не справжній. Двійник.

— Двійник? А навіщо це? Хто вигадав? . Аж тоді зринуло ім'я валіде Хафси. Зоставалася мудро-підступною навіть по смерті. Все передбачила наперед. Ага, наперед визначила. І смерть її синів теж наперед визначила валіде? А для Мустафи вигадала двійника, щоб заплутати всіх, може, й самого аллаха. Божевільна думка струснула Роксолану. Знайти двійника для Баязида і порятувати свого улюбленого сина! Негайно знайти для нього двійника! Валіде, бач, здогадалася зробити по для Мустафи. Геніальна злочинність. Чом же вона не зуміла? Покликати Гасана і звеліти йому? Пізно, пізно! Треба було з дитинства, як для Мустафи. Тепер ніхто не захоче розділити свою долю з долею її сина. А той другий Мустафа — де він?

— Де він? — перепитала вона вголос. І Баязид зрозумів, про кого йдеться, відповів майже безжурно:

— Відпустив його.

— Як же ти міг це зробити? Цей чоловік ще страшніший і загрозовіший за справжнього Мустафу. Він оволодів усім тим, що й Мустафа, але він скривджений своїм походженням і тепер спробує все відшкодувати.

— Чом же не спробував одразу?

— Бо занадто близько був султан з військом. А яничари б одразу відчули несправжнього Мустафу. Він, мабуть, ніколи до них і не ходив.

— Казав, що ходив іноді, але вони завжди чомусь мовчали. Може, відчували, що то не Мустафа, і вперто мовчали. І нічого страшнішого за ту мовчанку той чоловік ніколи не чув.

— Тож-бо. Чоловік той мав розум і тонке чуття. Ще небезпечніший за справжнього Мустафу.

Десь за півроку її слова ствердилися. Баязид прийшов до матері блідий від розгубленості.

— Ваша величність, він об'явився!

— Хто?

— Лжемустафа. Виринув аж коло Сереза в Румелії. Здається, звідти родом. Румелійський беглербег повідомляє про заколотників у тих місцях.

— Як же знаєш, що то самозванець?

— Прислав до мене чоловіка.

— Де той чоловік?

— Відпустив його.

— Знов відпустив?

— То був купець. Нічого не знав.

— На сім світі немає таких людей. Чом той самозванець пише тобі?

— Дякує за те, що я дарував йому життя. Тепер хоче віддячити тим самим. Має намір підняти всю імперію проти султана, але згоден поділитися владою зі мною. Собі хоче Румелію, мені віддає Анатолію.

— Віддав — ще не маючи?

— Має певність, що матиме. Пише так: "Я скажу всьому світові, що я думаю про їхніх богів, ангелів, про їхню справедливість і тугу за свободою в душах людей, позбавлених майбутнього, людей, єдине багатство яких — ненависть".

Роксолана вимушена була визнати, що Лжемустафа не позбавлений гострого розуму.

— Ти не відповів йому?

— Чому б мав відповідати заколотникові?

— Треба подати йому якийсь знак.

— Ваша величність!

— Слухай мене уважно. Силою цього чоловіка не слід нехтувати. Я повідомлю про самозванця падишаха, а ти подай вість заколотникам. Знайди спосіб.

Згодом, нікому не кажучи, спорядила Гасана з його людьми знов до польського короля. Веліла будь-що схилити короля вдарити на орду, поставити свої заслони, може, й коло Очакова та перед Акерманом. Султан далеко, в Румелії колотиться самозванець, величезна імперія може не сьогодні-завтра розвалитися. Коли ще буде краща нагода?

— А коли король знов злякається, ваша величність? — спитав Гасан.

— Подайся до московського царя, кинься до тих невловимих козаків, знайди відважних людей, але не вертайся до мене з порожніми руками!

І лишилася сама, вже й без вірного свого Гасана.

Відтоді душа її замерзла. Так ніби війнуло на неї з аз-Замхарія, того відділення пекла, де панує такий холод, що, коли Випустити бодай краплиночку, все живе на землі загинуло б. Вона овіяна пекельним холодом аз-Замхарія. Туга обіймала її така безнадійна, що не допомогли б навіть найдорожчі на світі султанські ліки — розтерті на порошок коштовні камені, за кожен з яких можна купити цілий багатолюдний город, її знерухомлено серце кривавилося від болю за синів. Шалена її душа закам'яніла від туги. Думала про своїх дітей. Малими прив'язувано їх до чорної, як нещастя, дощечки. Щоб не дихали занадто жадібно й не захлинулися повітрям. А вже обступали їх демони смерті, які ждали, коли захлинуться її сини власною кров'ю. Який жах! Усе, що вона ціною свого життя відвойовувала у демонів, ставало тепер перед загрозою понищення, нищилося з жорстокою послідовністю в неї перед очима, і не було рятунку. Може, і султан тому так часто втікав од неї в походи, відаючи, що нічим їй не допоможе? Поїхати — однаково, що вмерти. Він умирав для неї більше і більше, але вертався все ж живий, а синів приносили на ношах смерті.

То хто ж панував над її життям?

Сонце затоплювало безмежний простір Софії, снопи світла падали згори, щосили ударяли в червоний килим, і мовби червоний дим здіймався в соборі, все тут клубочило, рухалося, оберталося, йшло хвилями, від яких наморочилося в голові.

Роксолана, ховаючись від того несамовитого обертання, зайшла за один з чотиригранних велетенських стовпів, спробувала знайти заспокоєння в холодних мармурових площинах, розпачливо вчепилася поглядом за мармурові плити, якими обкладений був стовп па всю свою височінь. Червонясті плити були в якихось химерних візерунках. Мов забуті письмена давнини, ніби послання до потомних від тих геніїв, що споруджували цю святиню. Безконечність простору мовби повторювалася в примхливих візерунках каменя, що довгі-довгі віки промовляв до кожної заблуканої душі своїм барвистим голосом, заплутаністю, причаєністю. А може, це тільки гра її зболеної уяви або ж торжество злих сил, які навіть чисту поверхню мармуру зуміли скаламутити, ніби невидючі очі долі? Блукала по килимах поза стовпами, стривожено розглядала візерунки. Зненацька на лівому стовпі виступила з мармуру відразлива машкара. Ніби дельфійський ідол з гнівливим, молодим ликом, повним жахливої гордості і неземної сили. Гамуючи стогін, який рвався їй з грудей, Роксолана відхитнулася в сутінки бічних нав, пішла до другого стовпа, але назустріч їй з древнього мармуру вже виступав новий передвісник пекла — женоподібний, любострасний, чарівливий у своїй підступності, гріховно-привабливий. Далі, далі від спокус! Вона мало не бігцем кинулася до третього стовпа, долаючи безмежне поле червоного килима центральної пави, тоді до четвертого, металася зацьковано між цими могутніми стовпами, що тримали на собі найбільше склепіння в світі, і повсюди зустрічали її червонясті потвори дияволів, на всіх плитах пробивалися крізь мармур

страхітливі машкари, похмурі й відлякуючі. Там сухий костистий чорт з жорстоким поглядом, з бровами, мов ламані блискавиці, там геть звіряча голова: щось булькاته, широкоморде, волохате таке, що ледь стирчать з заросту коротенькі ріжки сатанинські. Ще далі — справжній люцифер з рогатинської ікони страстей господніх: з розкритої пащі витикаються білі гострі ікла, вогнисті очі пронизують до кісток. Злий дух, символ всілякої жорстокості й кривавих злочинів.

Зграйка голоногої, замурзаної дітлашні випорскує з-за одного з стовпів, оточує султаншу, з подивом зупиняється, ловить погляд цієї вельможної жінки, втуплюється й собі в мармур.

— Що це? Що це? Самі ж відповідають:

— Шайтан! Шайтан!

Махають руками, сміються, кричать, витанцьовують. Що їм шайтани, що їм дияволи? Від головного входу біжить ходжа в зеленому широкому одязі, тримаючи черевики в руках, замахується тими черевиками на дітей: "Геть! Геть!" Діти ховаються за стовпами, дражнять ходжу звідти, але він натикається на султаншу й закликає в поклони. Від погляду на її султанську величність у слуги божого посковзнулася нога витривалості й здригнулася рука сміливості.

Роксолана чи й помітила ходжу. Пішла просто на нього, і, коли б не усунувся їй з дороги, може, так і наступила б на слугу божого. Майже вибігла в притвор, мерщій звідси, до виходу, на вільне повітря! Але й у притворі на всю широчінь зовнішньої стіни — знов кипіння чортячих машкар, дияволи злобні, хтиві, чорно-багряні, зажерливі, як і оті двоногі дияволи, сім'ятечиві самці, зарізяки й кахиперди стамбульські.

Боже, хто ж панував над її життям?

Коли вискочила з головних дверей, вдарило їй у обличчя потоками голубого вітру, задихнулася від безмежності простору, і сонячний блиск летів понад світом такий, що мала б забути щойно пережитий кошмар, згадати, що вона всемогутня султанша, повелителька землі, народів і стихій. Гордо смикнула головою, примружилася, пустила на уста свій звичний усміх, ступнула па широкі сходи, вкриті килимом, і тільки тоді побачила внизу коло сходів, де вже кінчався килим, на білих кам'яних плитах розпластаного, як той ходжа в Софії, чоловіка. На чоловікові був забруднений, понищений одяг. Обнизаний був чоловік суворою зброєю. Ще кілька таких самих, так само озброєних, тримали віддала коней з витертими сідлами, змучених, спітнілих. А той, що розпластався коло сходів, піднімав на витягнутих руках над головою шовковий згорток з золотими султанськими печатями.

Фірман від великого султана Сулеймана. її величності султанші Хасекі від повелителя трьох сторін світу, захисника віри, меча правосуддя.

Султан заповідав своє повернення. Уклав у Амасії мир з шахом Тахмаспом. Два роки виснажували султан і шах землю і війська, цілий рік вели переговори, тим часом далі плюндруючи нещасну землю. Султан поступався Східною Вірменією, Східною Грузією і всім Азербайджаном, лишивши собі Західну Вірменію і південні городи її Ван, Муш, Бітліс. У договорі було передбачено, що між османськими й кизилбашськими

володіннями область города Карса зоставалася безлюдною і в запустінні, ніби нагадування про цю страхітливу і безглузду війну. Може, султанські нішанджії напишуть, що Сулейман плакав, молячись у мечеті після підписання миру? Більше підстав для плачу мали вбиті, але вбиті не плачуть.

Тепер султан повертався і за кілька місяців мав бути в своїй столиці. Слав про це вість своїй Хуррем і цілував повітря, цілував простір від радості, наближаючись до неї. Яке лицемірство!

ЗУСТРІЧ

Вимушена була покликати до себе Рустема. Але не як зятя, не як дамата, а візира. Був у Стамбулі єдиний з візирів його величності падишаха, тож мав подбати про належну зустріч переможного війська, від чисельності якого в повітрі з'являється задущливість, землю охоплює страх землетрусу, а небо — небезпека плачливого зойку.

— Маєш нагоду повернути собі султанські милості,— шорстко мовила до Рустема.— Влаштуй його величності зустріч, якої ще не знав Стамбул.

Рустем мовчки схилив голову. Хочеш, гнідку, жити, їж зелену траву. Перед володарями відкривай вуха, а не уста.

Два роки сидів у Стамбулі, як той кіт із дзвінком па шиї серед мишей. Візир без влади, султанський зять без султанської милості. Багатства, яких нагріб за час, поки був великим візиром, могли втішати хіба що Міхрімах, сам Рустем був до них майже байдужий. Несподівано згадав своє дитинство, далекі гори Боснії, білий пил на дорогах, шумкі ріки, густі ліси. Дав грошей і послав людей, щоб спорудили в Сараєво велику чаршію коло Мечеті Хусрев-бега, і міст через річку його дитинства, і караван-сараї на шляхах його слави і його минулого. Сам не знав, що то — благочестя чи сподівання повернутися знов до слави і Влади. В Стамбулі примусив Сінана поставити джамію свого імені, вибравши місце коло Золотого Рогу, нижче від мечеті самого Сулеймана. Поки Сулейманіє ще будувалася, поки сама велика султанша забудовувала дільницю Аврет-базару, джамія Рустема-паші вже здійнялася над кривулястими торговельними вуличками столиці, вражала око небаченою яскравістю ізнікських і кютах'ївських плиток, якими великий Сінан прикрасив її зсередини. Випередив у своїх будованнях самого султана, перекрив султаншу, а все було йому мало, намовив Міхрімах, щоб і вона покликала Сінана й звеліла будувати джамію її імені коло Едірне-капу, і її мечеть була споруджена швидше за мечеть самої Хасекі, хоч, щоправда, так само невеличка, з одним мінаретом, власне, й не мечеть, а мовби месджід, ні мати, ні донька, здається, не змагалися в благочесті, відкупалися від суворого аллаха незначною подачкою, як на султанські розкоші, просто мізерією. Але хіба пожертвування мали вимірюватися кількістю? Це тільки люди, які мали нечисте сумління, намагалися задобрити бога своєю щедрістю, і виходило так, що Рустем теж попав в їхнє число, хоч і не знав, що таке сумління. Зате знав, що таке неласка султанші, його великої матері, і тепер мав би зрадіти, отримавши можливість заслужити прощення. Коли несеш мед, облизууй собі пальці.

Він кинувся по Стамбулу. Оточений вірними чаушами, об'їздив усі дільниці,

метався по столиці вдень і вночі, придивлявся, чим і як вона живе, вперто думав, чим міг би здивувати й вразити самого султана, чоловіка, який побачив півсвіту й заволодів тією половиною світу, володаря, що тримав у руці всі багатства й дива земні. Здивувати Стамбулом, цим безладним велетенським містом, цими тисячними натовпами, де немає жодного світлого ума, жодної доброї душі, тільки тисячні орди дармоїдів, гультаїв, які все запаскуджують, перетоптують, запльовують? З собачого хвоста шовкового сита не зробиш. Та що далі їздив вулицями й провулками столиці Рустем-паша, то пильніше придивлявся він до Стамбула незнаного, схованого від невтаємничених, поглинутого своїми щоденними клопотами, тяжкою мозольною працею. Що, коли він покаже султанові цей Стамбул? Чого чоловік не знає, того не любить. Султан знав молитви імамів на повітання, постріли гармат із стамбульських мурів, барабани й зурни, залізну ходу свого війська. Але чи бачив він коли-небудь увесь Стамбул перед собою? Та й увесь світ — чи бачив коли і чи має уявлення про справжній Стамбул?

І того серпневого дня, коли султан, переправившись з анатолійського берега Босфору, в пишноті й грукоті барабанів проїхав крізь ворота Топкапу, коли ревнули йому назустріч з мурів Стамбула гармати, коли по обставлених з обох боків тісними шерезами звіролютих яничарів крутих вуличках піднявся на своєму чорному коні не до садів Топкапи, де він волів би знайти спочинок після виснажливого, найтривалішого свого походу, а до Софії, де був зустрінутий самою султаншею з сипом Баязидом і з вельможами, а тоді далі до Іподрому, де ждала його відкрита навсібіч золота альтана, встелена килимами, — ось цього серпневого дня й відбулося те, що мало або ж прославити Рустема-пашу на віки, або ж назавжди засипати порохом забуття.

Сулейман, якого після цього походу названо Мухтешем, себто Пишним, попри всю свою пишноту і своє могуття, не міг почуватися вільним, ступивши в свою столицю, навпаки, — став мовби полоненим Стамбула, рабом тих високих умовностей, задля яких жив, які невтомно вигадував протягом усього свого володарювання. Тому мав покірливо зсідати з коня і разом з султаншею в супроводі великого візира Ахмеда-паші і великого муфтія Абу-сууда, з синами Селімом і Баязидом пройти до золотої альтани, де його з Хасекі зустріли музиканти й слуги з золотими блюдами, повними плодів і солодоців, тоді як придворні поети, перекрикуючи один одного, читали привітальні касиди на честь падишаха і його переможного війська, а імами завивали в молитовному екстазі, прославляючи вершителя божої волі на землі, посланця справедливості й порядку.

Сулейман був старий і втомлений. Роксолана — змучена смертями синів своїх і страшним відчуттям повільного вмирання власного. Вони зустрілися ще коло Софії — він па султанським коні, вона — в роззолоченій білій султанській кареті, і так поїхали поряд до Ат-Мейдану, до поставленої там Рустемом золотої альтани, мов двоє чужих байдужих людей, безмежно далеких одне одному, мало не ворожих. Сіли в альтані, серед золота, килимів, розкоші, сіли поряд, глянули одне одному в очі, і в очах їхніх не було жаги, вперше за їхнє спільне життя не було. У султана очі вилинялі і байдужі, в султанші — стражденно-мученицькі. Як прекрасно, що людині посланий дар любові, але чому він отруений лжею? Душа Роксоланина, може, ще й була близька душі цього

всемогутнього чоловіка, що сидів коло неї, але серце вже було далеко-далеко. Щоразу при поверненні його з походів при зустрічах вона цілувала йому руку від вдячності за все, що він зробив для неї, цілувала й тепер, легко схилившись до закостенілого від старощів і маестатичності Сулеймана, і зненацька відчула, що рука султанова холодна, як лід. Чи завжди були в нього такі холодні руки? Тоді чому ж вона не помічала? Може, це й не близький їй чоловік, не батько її синів, а найлютіший її ворог? Холоднорукий. Підвела очі на Сулеймана. Сидів непорушний і закам'янілий. В носі, у вухах пучки сивого волосся, посивілі брови, ніс загострився, мов османський меч. Меч справедливості й порядку. Невтомно йшов у походи проти християнського світу, проти болгар, сербів, угорців, молдаван, вважаючи, що має справу в людьми злочинними, з філософією нікчемною, з державністю підривною і мораллю мерзенною. Мірявся очистити світ деспотизмом. Тільки сильний вітер змітає все сміття. І не він перший. Колись так само заповідали всезагальне очищення безстрашно молодий Іскандер, таємничо-похмурий Чингісхан, кривавий Тимур, слідом за ними османські султани, імперагор Карл. Щоправда, Карл, вичерпаний тривалою боротьбою, поступився престолом своєму синові Філіппу, а сам пішов у монастир. Чи міг би так вчинити Сулейман?

Султан, мовби відчувши терзання Роксоланиної душі, зворухнувся, намагаючись виказати ласкавість до султанші, повторив слова із свого останнього листа до неї:

— Я цілую повітря довкола тебе, Хуррем!

Молодий поет Баки, пробившись крізь щільну стіну віршописців увінчаних і шанованих, викрикував вітальну касиду на честь Сулеймана:

Проміння сонячне з небес встелило світ шовками, Весну проголосивши, немов свого султана.

Сулейман, ніби змагаючись з пишнослів'ям Баки, промовляв до Роксолани:

— Нарешті з'єднаємося душею, думкою, уявою, волею, серцем, усім, що я покинув свого в тобі і взяв з собою твого, о моя єдина любов!..

Їй хотілося вигукнути: "Ваша любов? Поговоримо про неї. Я вмю любити, і я це довела. А ви?.." Але сказала інше:

— Ваш візир Рустем приготував вам зустріч, мій падишаху. Стамбул хоче показати своєму великому султанові все, що він робить, чим живе під вашою благословенною владою.

Султан не спитав, де Рустем, чому не вийшов його вітати, знов закляк у своїй золотій непорушності, виляло став дивитися на безконечні людські потоки, що обтікали зусібіч золоту альтану, зминаючи навіть султанських охоронців, наближаючись до падишаха на відстань небажану й загрозливу.

Рустема ніхто не бачив, ніхто не знав, де він, але в усьому відчувалася його рука, султанський зять невидимо спрямовував усі ці могутні потоки, які йшли десь уздовж акведука Валента, повз мечеті Шах-заде і Баязида, вулицею Яничарів і вулицею Дивану, проходили по Ат-Мейдану і зникали у вузьких спадистих вуличках, що вели до Золотого Рогу. Понад тисячу стамбульських цехів і гільдій ішли повз свого султана,

намагаючись показати все, що вони вміють робити, прагнучи перевершити один одного вбранням, вигадкою, чисельністю, зухвалістю. Всі цехи й гільдії ішли пішки або ж їх везли на просторих платформах, де вони розташувалися із своїм знаряддям і з великим галасом виконували свою роботу. Теслі ставили дерев'яні будинки. Будівельники викладали кам'яні стіни. Дроворуби тягли цілі дерева. Пилярі пиляли їх. Малярі розводили вапно й вибілювали собі лица. Майстри іграшок з Еюба показували тисячі цяцьок для дітей. У їхній процесії безліч бородатих чоловіків були одягнені то як діти, то як няньки. Бородаті діти плакали, вимагаючи іграшок, або ж забавлялися свищиками.

Грецькі кушніри утворили окрему процесію. Вони були одягнені в хутряні шапки, у ведмежі хутра й хутряні штани. Інші вкрилися шкурами левів, леопардів, вовків, мали на головах соболеві ковпаки. Деякі одяглися мов дикуни і мали жахливий; вигляд. Кожного дикуна, закованого в ланцюги, вело по шість-сім чоловік. Інші зображали дивних істот, у яких замість рук були йоги і навики.

Пекарі проходили, випікаючи хліб і кидаючи в натовп невеличкі "перепічки". Вони наготували величезні короваї завбільшки з куполи, мечетей, обсипали їх зверху кунжутим насінням і солодким кропом. Ці короваї тягли на возах, запряжених буйволами. Б жодній печі не вміщалися такі короваї, і їх пекли десь у великих ямах, викопаних для цієї нагоди. Верх короваїв покривали вугіллям, а з чотирьох боків розводили повільний вогонь.

Усі ці гільдії проходили перед альтаною султана, показуючи ,тисячі хитромудрих винаходів, які незмога описати. За ними йшли їхні шейхи із слугами, що грали турецькі мелодії. Били барабани, мекали зурни, свистіли флейти, дзвеніли сази, вимотував кишки тягучий марш Санжара. Крики і зойки, безконечні потоки одурілого від стиску й жароти люду, лайка погоничів, сморід тварин, коні, воли, буйволи, верблюди, віслюки, мули, бруд, поквап, озвіріння. Вірні яничари і особиста охорона султана насилу справлялися з натовпами, намагаючись не підпускати близько до падишаха цього ошалілого люду, який від палкої любові міг задушити свого повелителя. Роксолана з відразу дивилася на тих, хто щільно оточував їхню альтану, на одурілих від спеки й від пишного вбрання султанських наблизених. Обличчя візирів, вельмож, імамів мали на собі неприхований відбиток угодиництва перед султаном і звірячості до всіх, хто нижче. Тупа звірячість і собачий блиск покірливості в очах водночас. Як це могло поєднуватися в тих самих людях і ким поєднувалося? Невже все султаном, невже він винен був у всьому довкруз, а не тільки в нещастях пригноблених народів і в її власних нещастях?

Тим часом поміж стамбульських цехів, які ще тільки наближалися десь до Ат-Мейдану, виникли суперечки, кому першим проходити перед султаном. Не міг навести ладу навіть Рустем із своїми людьми, посланці від гільдій пробилися до самого султана, стамбульські м'ясники хотіли йти поперед капітанів Середземного моря, а ті домагалися першого місця для себе. Султан спитав Роксолану, як би вирішила вона.

— Не надавайте переваги м'ясникам, ваша величність,— сказала вона.— Пускайте

першим будь-кого, тільки не м'ясників.

Султан милостиво змахнув рукою в бік посланців од моряків, промовивши поважно:

— Справді, вони постачають столиці харчі, і їхній покровитель — Нух. Це поважна гільдія людей, які борються проти невірних і обізнані з багатьма науками.

Капітани каравел, галеонів і інших суден, давши потрійний салют коло палацового мису, де висадився перед тим сам Сулейман, витягли на берег сотні маленьких суден і човнів, вигукуючи: "Ая Мола!" Хлопчики, одягнені в золото, слугували хазяїнам суден і розносили напої. Музиканти грали зусібіч. Щогли й весла були прикрашені перлами й коштовностями. Паруси зробили з дорогої тканини й гаптованого мусліну. А на верху кожної щогли сиділо двоє хлопчиків, які насвистували мелодії Сілістрії. Наблизившись до султанської альтани, капітани зустріли кілька кораблів "невірних" і вступили з ними в бій. Від пострілів гармат дим заволокав небо й усе довкола. Нарешті мусульмани перемогли. Вони вдерлися на кораблі "невірних", захопили здобич — прекрасних франкських хлопчиків — і повели їх від бородатих гяурів, яких закували в ланцюги. Тоді спустили прапори з хрестами на суднах "невірних" і потягли захоплені кораблі за кормою своїх власних.

Мехмед Соколлу, великий візир шах-заде Селіма, голосно, щоб почув його султан, вигукнув:

— Могуття великого падишаха таке, що ми можемо всі свої кораблі робити з золота й діамантів, а паруси на них — з парчі й атласу!

Великий візир Ахмед-паша недобрим оком позирнув на свого колишнього товариша, осудливо заворушилися вельможі, невдо-волені цим вискочкою і водночас заздрили його нахабству. Зате султан милостиво кивнув винахідливому Соколлу і знов відтрусив м'ясників, які просилися пройти перед ним, надавши перевагу купцям з Єгипту, що показали в своїй процесії золото й коштовні камені, чорних рабів і чорне дерево, слонову кістку й дивні плоди, провели велетенських слонів у дорогих попонах, везли в дерев'яній клітці двох страхітливих бегемотів, тягли довжелезні шкури, зідрані з крокодилів.

Нарешті опинилися на Ат-Мейдані м'ясники. Вони пройшли поперед різників і дрібних єврейських торговців м'ясом. М'ясни-ки-касаби майже всі були яничарами. На платформах, які тягнули воли, вибудовані були крамниці, прикрашені квітами, повні туш жирних овець. Касаби пофарбували м'ясо шафраном і позолотили роги. Вони рубали м'ясо величезними ножаками, важили на терезах жовтого кольору, вигукували: "Візьміть одну окку за одну аспру! Це прекрасне м'ясо!"

За м'ясниками йшли ті, що виготовляють солодощі. Вони прикрасили свої крамнички, встановлені на ношах, безліччю таких речей, від самого погляду на які текла слина не тільки у малечі, а й у дорослих. Вони обкурювали роззяв ароматом амбри й показували цілі дерева, зроблені з цукру, з солодощами, які прикрашали гілля. Слідом ішли султанські хельведжі й шербетчі, а за ними їхні підмайстри, виграючи на зурнах і сазах.

Люд ішов і йшов, процесії обтікали султанську альтану, як звировані води, десь

поза натовпами, в надрах велетенського міста, вже займалися пожежі, зчинялися сутички, розгорялися бунти. Вперше за тисячу літ свого існування великий город зрушений був з місця, вийшов з берегів, мов свавільна весняна ріка, погрожував затопити все довкола. І де могла знайтися сила, що вгамувала б його розклекотані води?

Мовби натякаючи на те, що може статися з кожним невдовзі, хоч би як високо він був вознесений над натовпами, п'ятсот могильників з Еюба пройшли повз султанську альтану із своїми лопатами й мотиками в руках, допитуючись у вельмож, де копати для них могили. Це було ніби похмуре попередження для багатьох. Могильники вважали своїм покровителем Каїна, Адамового сина, який убив свого брата Авеля через дівчину. Він поховав Авеля на горі Арарат, на тім місці, де стояла Адамова кухня. Відтоді Каїн став покровителем усіх, хто проливає кров і копає могили, а також усіх ревнивців.

Навіть божевільних вивели показати султанові. Триста хранителів божевільень проходили в цій процесії. Вони вели кількасот шаленців у золотих і срібних ланцюгах. Деякі сторожі несли пляшки, з яких поїли ліками божевільних, і штурляли їх, щоб навести лад. Деякі з божевільних ішли голі. Вони кричали, реготали, лаялися, нападали на охоронців, наводили страх на глядачів.

Корпорація стамбульських жебраків, яка налічувала понад сім тисяч чоловік, пройшла на чолі з своїм шейхом. Натовп дивовижних постатей, у смердючому вовняному одязі, в тюрбанах з пальмового листя, вигукував: "О милосердний!" Серед них були сліпі, криві, безрукі, безногі, деякі босі або голі, деякі верхи на віслюках. Вони несли свого шейха на золотому троні, мов султана, і вигукували: "Аллах! Аллах! Амінь!" Крик із семи тисяч горлянок здіймався до самого неба. Коло альтани вони проголосили молитву за здоров'я падишаха і отримали багату милостиню. Сморід від них бив такою густою хмарою, що не помагали ніякі бальзами, розбризкувані довкола султана й султанші, і Сулейман уперше за весь день мовби зблід, але того не помітив ніхто, крім Роксолани.

А тим часом повз султанську альтану йшли злодії й грабіжники з великих доріг, ошуканці й пройдисвіти, за ними — стамбульські блазні й фіглярі, які випили сімдесят чаш життєвої отрути і негідної поведінки. Остання гільдія складалася з власників закладів розпусти і пиятики, яких налічувалося в столиці понад тисячу. Вони не наважувалися показати повелителеві правовірних, як виготовляється вино, але показували, як воно п'ється. Хазяїни таверн з Бейоглу були одягнені в лати. Хлопчики, служки таверен, усі безсоромні п'яниці, йшли, виспівуюча гультайських пісень.

Рустем перестарався. Чи слід втомлювати великого султана таким неподобством? Навіть Роксолана стривожилася й поглянула на Сулеймана мало не винувато.

Султан сидів закам'яніло, і блідість на його завжди смаглявому обличчі розливалася така, що Роксолані стало страшно. Обличчя мерця.

— Ваша величність! — тихо скрикнула вона.— Мій падишаху! Султан не зворухнувся. Дивився на неї і не бачив нічого. Може мертвий?

— Ваша величність! — гукнула вона розпачливо і вхопила його за руку. Рука була

холодна й мертва. Невже його міг убити сморід натовпів? Чи не зніс надмірної любові Стамбула?

— Мій султане!

їй стало по-справжньому страшно. Зоставалася сама на цілім світі. Все своє життя ховалася за цього чоловіка, а тепер він позоставив її без захисту, на розтерзання цим натовпам, чужим, ворожим, немилосердним. Все життя він утікав від неї, йшов і йшов у свої безглузді походи, але щоразу вертався, заприсягаючись більше не кидати її саму. Цього разу пішов у свій найбільший похід, прислав їй вість про смерть суперника її синів, тоді прислав тіло одного з її синів, тепер вернувся й сам, але мертвий.

Прискочили візири, меткий Баязид, розштовхавши всіх, кинувся мерщій не до мертвого батька, а до матері, так ніби хотів захистити її від імовірних нападників, десь мляво майнули червоняста борода сина Селіма, його бліде одутлувате від пиятики обличчя, але й зникли. Селім був спокійний, знав: його прокричать султаном, щойно лікарі переконаються в тому, що Сулейман не живе. Особисті лікарі падишаха араб Рамадан і грек Фасиль клопоталися коло недужого (чи мертвого), щось півголосом говорили до султанші. Чи вона їх чула? Чи могла розібрати бодай слово?

Сідала в роззолочену султанську карету, коло якої на конях гарцювали її сини Селім і Баязид, один завтрашній султан, а другий — жертва кривавого закону Фатіха, неминуча жертва жорстокої султанської долі, а тим часом непритомного султана в золотих ношах велетні-дільсізи бігцем понесли в Топкапи. У смерть чи в воскресіння?

ЗМОВА

Коли проходила вночі темним безконечним мабейном, здалося, що наступила на жабу. В старих покоях валіде під килимами кублилися гадюки. У вибиті шибки влітали кажани й сови, по запустілих приміщеннях гарему никали голодні дикі звірі, що повтікали з кліток.

І вона — як зраний звір.

Стогін і плач вмерлих синів був у неї в душі, не вгавав, не давав спочинку, до нічного зеленкуватого неба возносила вона свою пам'ять про своїх дітей і прокляття до місяця, до його сяйва, що снувало тонку примарливу сіть, яка навіки поєднує мертвих і живих, безнадію небуття і всемогутню вічність суцього.

Султан помер передчасно, і вмерли всі її надії, і пустота жахлива й повсюдна запанувала тепер, а посередині, мов клубок золотого диму, плавав вітцівський дим — недосяжний, навіки втрачений не тільки нею, а й усім людством, пам'яттю, історією, віками. Ось де жах!

Може, і все її життя — суцільне зло. Тільки в злі ми щирі, а не в добрі. Відкрилося їй тепер, коли відчула султанову смерть. Востаннє в житті була вона прекрасна і єдина в тій золотій альтані поряд з неприступним падишахом, востаннє для самої себе, а для нього — назавжди. Коли вічна жіноча любов, то ненависть теж вічна. Тепер ненавиділа Сулеймана, як ніколи досі. Не могла простити йому, що покинув її в таку хвилину. Хай би вже сам доводив до кінця смертельні чвари між своїми синами. Але скинути це на неї? За що така кара? Стояла перед султанськими покоями безпорадна і безпомічна.

Мов младенець безмовний, мов стрілець невидючий. Коли чоловік між життям і смертю, жінці нема там чого робити. Навіть султанші, навіть найвсемогутнішій. Куди їй подітися, де сховатися, де шукати рятунку? Чи, може, й правда, що для жінки завжди знайдеться місце і в раю, і в пеклі, і там, де живуть ангели, і там, де ховаються злі духи? Де її рай, де її пекла нині! Ненависть пожирала її. Ненависть до чоловіка, який її возвеличив підняв, поставив над усім світом. Поставив? Втоптавши в бруд і кров? Кинувши в рабство, щоб згодом піднести до небес? Але навіть мить рабства не забудеться ні на яких висотах і ніколи не проститься.

Ніч над садами Топкапи, над пагорбами й падолами, над водами, над Стамбулом, над світом, падають зорі, кажани в темному теплому небі літають, ніби загадково-тужливі езани муедзинів з високих мінаретів. Муедзини, викрикуючи молитву, затикають собі вуха пальцями. Заткни й ти, щоб не чути голосів світу і суворого голосу долі. У цих палацах правді й чулості ніколи не було місця. Всі Сулейманові спроби чулості до неї були незграбні й нещирі, її веселощі, пісні й танки — теж були несправжні, удавані, оманливі. Бо хіба людина може проспівати все життя, ніби безжурна пташка? Пристанище звірів, сховище катів, притулок розпусників, кровожерних упирів, молодих і старих відьом — ось що таке Топкапи. Султан, замотаний у свій величезний тюрбан, був захищений від людей і від самого себе, а вона була мов його невідкрита душа і все життя намагалася творити добро, а тепер втомилася від добродійств.

Темні постаті перестрівали султаншу в поплутаності гарему, просили йти на спочинок, намагалися втішити, але про султана мовчали, про смерть казати боялися, інших же вістей не мали.

Вона виходила в мощені білим мармуром двори, вслухалася в дзюркіт фонтанів, ставала під деревами, вдивлялася в летючий серпанок блакитної нічної імли, ввижався їй примарливий танон заблуканих душ, які прагнули тихого притулку серед цього непевного, оманливого, золотистого мерехтіння, не відаючи того, що тут ніхто ніколи нічого не міг знайти, а всі тільки губили/ втрачали навіки. Місце вічних втрат, прокляття, прокляття!

Ніч неждано складалася в дивні вірші.

Серпень. Падали зорі.

До мене звертались степи неозорі:

"Коли ми ішли, долаючи орди,

Пошесті, зло,— тебе з нами не було!"

Не вірю. Стріла вилітає з лука.

Дорога — з порога. Людина — з печери.

Я все пам'ятаю.

Усі ваші муки. Усі ваші лаври. Усі ваші терни.

Я все пам'ятаю.

Хай час замітає сліди ваших мук і плоди ваших рук.

Я з вас виростаю.

Я все пам'ятаю.
Я все із собою в дорогу беру.
Я все пам'ятаю.
Напругу хребта, коли, розігнувшись, високою стала
І в душу мені пролилась висота безмежного неба.
Я все пам'ятаю.
Найперше безсилля своє перед небом,
Найперше зусилля дивитися в себе.
Я все пам'ятаю.
Світанок сумління. Світанок любові в жорстоких очах.
Коли виминав мені мозок, мов глину, безжалісний час.
Я все пам'ятаю.
Степів первозданність. Орлів клекотання.
Задуже страждання — коли повернувся мій владар,
Мій воїн, султан на щиті бойовому.
І з ним мене, молоду, поховали живою.
Боги не вступились. Мовчали сини.
Я все пам'ятаю.
Султанські гареми. Громи нестихаючі дум кобзаревих.
Ревіння і стогін дніпровських порогів.
Гаки між ребер. І чаші калин —
Так щедро налитих козацькою кров'ю,
Що вже ні краплини не можна долить.
Я все пам'ятаю,
Я з вами була. А доля не шовком торкалася тіла.
На ціле життя — тільки рабський халат, шорсткий і смердючий.
Бо я так схотіла! Не треба ні щастя, ні втіхи мені.
Для них, для синів моїх — всі мої дні.
Я все пам'ятаю.
І те, як мовчала, мовчала, мовчала, кати аж сичали.
Моя рідна земле, тебе не зреклося тоненьке дівчисько золотоволосе.
Лиш мамі моїй не кажи, пожалій...
Минають роки, я живу, я розкута.
Та не заростають у серці моїм спливаючі кров'ю рани спокути.
Серпень. Десь давно вже відцвіли черешні.
Кажуть мені прийдешні:
"Коли ми ітимем, долаючи наші шляхи в майбутнє,—
Тебе із нами не буде..." Не вірю.
Стріла долетить до цілі.
Не можна їй впасти. Не можна звернути.
Я з вами ітиму, я вірна і сильна.

Я вам поможу у печалі і скруті.
Що знала я, діти, про ваші шляхи?
Та серце говорить (а серце правдиве),
Що доля судилась вам, діти, предивна.
І буде щасливим великий похід.
Я з вами — крізь терни до зір золотих —
Ітиму повік, бо не зможу не йти.
Дійдемо — так серце мені промовляє.
А серце все знає .

Султан не оживав, але й не був мертвий, як уперто твердив його головний лікар Рамадан. Був занадто обережний, щоб одразу казати страшну правду. Роксолана пішла в приміщення Куббеалти, покликала туди великого візира і Баязида. Кизляр-азі Ібрагімові, щоб не стовбичив коло входу за звичкою, веліла приносити їм вісті про султана. Баязид рвався поглянути на батька, вона не відпускала його від себе. Здавалося: відпустить — і вже не побачить живим.

Сиділи до самого досвітку, мовчали, ждали. Чого?

— Може, скликати диван? — несміливо спитав обережний Ахмед-паша.

— Навіщо? — холодно поглянула па нього Роксолана.— Це зробить султан. Може, новий.

— Хай всемогутній аллах дарує життя великому султанові Сулейману,— пробурмотів садразам.

— А коли його величність падишах поставить престол свого царственного існування в просторах вічного раю? — жорстоко мовила Роксолана.— І коли султаном стане шахзаде Селім, а його великим візиром названий буде мерзенний Мехмед Соколлу, цей убивця мого сина Мехмеда, призвідця безлічі чвар, грабіжник і відступник? Що станеться з вами, шановний Ахмед-паша?

— Ваша величність,— озираючись злякано, прошепотів обережний царедворець,— що я маю зробити? Ви радите усунути цього босняка?

У відповідь вона прочитала з вірша Муханнаббі:

Коли задумаєш якесь діло. Не шукай малого, бо для мужа В ділі нікчемнім — страх смерті, І в ділі великім — смак смерті!

Ранок не приніс їм нічого, день так само. Вони виходили з Куббеалти, тільки щоб справити природну потребу, про сон забули, їсти їм носили з султанських кухонь просто в залу засідань дивану. Вісті були невтішні. Султан був мовби й живий, але до притомності не повертався, отже, існував і не існував. Ця непевність не давала змоги вдатися до рішучих дій, тим часом Роксолана мала зламати нерішучість Ахмеда-паші. Не героїзм, не благородство і не підступність, а тільки відчай штовхав її на змову проти султана. Не могла змиритися з думкою, що султаном стане Селім, а не її улюблений Баязид. Селім байдужий, а всі байдужі — жорстокі. Він сповнить кривавий закон Фатіха, уб'є свого брата і всіх його маленьких синів, і в нього не здригнеться серце. А Баязид послухає свою нещасну матір. Він би не вбивав свого брата, навіть ставши

султаном. Адже він такий добрий. Навіть собаки відчують його доброту і завжди біжать за ним цілими, зграями, варто йому виїхати на вулиці Стамбула.

Ахмед-паша лякливо шепотів:

— А воля великого султана?

— Вона могла б ще змінитися, якби не така нагла смерть його величності. Ця смерть може принести незліченні страждання для всіх. Я вже бачу кров, яка тече між тюрбанами й бородами. І вашу, садразам, кров теж. Чи вона вас не лякає?

Але Ахмед-паша вагався, допитувався, канючив. Коли шах-заде Баязид стане султаном, то що ж тоді буде з шах-заде Селімом? Вона глузливо підводила брови на цього чоловіка, терпляче пояснювала йому. Йдеться найперше про нього. Про те, щоб він залишався і далі великим візиром. Це можливо тільки тоді, коли буде усунений назавжди Соколлу і коли Баязид стане султаном, Шах-заде Селіма тим часом треба буде відправити під надійною схороною (щоб йому ніхто не завдав лиха) в літній султанський палац на Босфорі. Рустем-паша? Він дамад, цього досить. Віднині вона вже не султанша, а валіде. І не султан над нею, як було досі, а вона над султаном, бо він її син, а вона його мати. Влада їй байдужа, але добро держави і всіх земель та люду в них — вад усе.

Так минули ще день і ніч. А на ранок прийшов головний султанський лікар Рамадан і повідомив:

— Великий падишах повернувся до життя!

— Неправда,— тихо промовила Роксолана, відчуючи, як світи валяться на неї, хоронячи її маленьке тіло під своїми уламками.— Цього не може бути!

— Султан попросив пити і спитав про вас, ваша величність, Вона довго сиділа заціпеніло, тоді сказала:

— Султан уже не може повертатися до життя. Чуєте? Слід вважати його мертвим!

Підвелася і пішла з Куббеалти. На порозі зупинилася, прикликала до себе Баязида, гостро зашепотіла йому в обличчя:

— Бери своїх людей і мчи до того самозванця. Привезеш його голову султанові — будеш помилуваний. Не гайся, поки ще можеш вийти за брами Топкапи і Стамбула. О, коли б у тебе теж був двійник! Послати двійника до двійника — і хай б'ються. Але нема ради — маєш їхати сам.

— А ви, ваша величність? — злякався він за неї.

— Зостануся тут. Захищати твоє життя. І своє. Він ухопив матір за руки.

— Як же? Як?

— Так, як робила це досі. Бо потрібна дітям тільки в муках моїх.

Ахмед-паша геть розгубився. Спробував затримати коло себе Рамадана, мовби розпитував про стан здоров'я падишаха, а сам сподівався, що без мудрого араба там усе зробиться само собою і султан покине цей світ остаточно. Однак і затримувати довго лікаря не наважувався, щоб не здогадалися про його злочинний намір, надто що велетенський кизляр-ага, провівши султаншу до її покоїв, зирив на садразама без особливої доброзичливості в босняцьких вирлах. Такий самий босняк, як і Мехмед

Соколлу, Від цих людей не жди милосердя.

Нарешті великий візир прийняв рішення самому піти до султанських покоїв, щоб привітати, коли надається така змога, його величність падишаха з одужанням і негайно розіслати гонців по столиці з благою вістю.

Його ніхто не затримував, а він не затримував більше коло себе султанського лікаря.

І ще минуло три дні й три ночі після того, як султан розклепив повіки і спитав про Хасекі. Вона не прийшла до нього, і він більше не кликав її, хоча смерть і відступила від нього остаточно. Чи був ще занадто немічний, чи вже вичув її зраду? Може, тепер думає над тим, як покарати її? Однак легко судити зраду державну. А як судити зраду людську? І хто б міг йому розкрити її невірність?

Шкодувала, що немає коло неї вірного Гасана. Той приніс би їй усі вісті, добрі й лихі, а при потребі захистив би її від загроз, коли б виявився і він безсилий, то бодай вчасно попередив. Але тепер мала покладатися тільки на власні сили та на щасливу долю.

ВИПАДКОВОСТІ

Ніщо в світі не може загубитися, тільки іноді буває тяжко його знайти.

Ось так зберігся в людському сум'ятті Топкапи євнук Кучук, той самий нікчемний поварчук, якого двадцять років тому впіймано на Босфорі з краденими баранами й поставлено вночі перед нещадними очима великого візира Ібрагіма. Давно вже зникла навіть пам'ять про всемогутнього колись грека — скільки загинуло людей прекрасних, цінних, благородних, рушилися міста, поневолювалися цілі землі, знищувалися держави великі й малі, а цей жалюгідний людський огризок не загубився й не згубився, не щезнув, не став жертвою жорстокості, яка панувала повсюдно, а жив далі в надрах султанського палацу, перетривав усе, вижив, як черв'як у яблуці, тримався міцно, наче кліщ у овечій вовні. Сказати, що Кучук вижив — не сказати нічого. Якби воскрес Ібрагім, свідок найбільшого Кучукового пониження й приниження, він ніколи б не впізнав того маленького зашмарканого євнуха в нинішньому поварові великого візира, пещеному, загорнутому в шовки, вичищеному й напахченому, ніби султанська одаліска. Тепер у заплутаній ієрархії султанських кухонь над Кучуком стояли тільки мюшеріфи — вельможні наглядачі цих солодких пекел і доглядачі падишахового здоров'я. Все інше було нижче Кучука, підкорялося йому, слугувало, слухняно виконувало його веління, примхи й забаганки. Мов справжній паша, поважно ходив Кучук між своїми підлеглими, повчав, якими мають бути ті, хто готує їжу для найвищих осіб імперії,— чисті й охайні, з головами виголеними, руками вимитими, нігтями обстриженими, тверезі, не сварливі, покірні, меткі, беручкі, смак гаразд розуміти, потреби до потрав добре знати, вміти слугувати всім, хто вище. їжа для людини те саме, що й мова. Словом можеш проломитися крізь найміцніші мури, куди не проб'ється ніяке військо, так само через шлунок можна добратися до серця навіть такого чоловіка, який і сам не знає, що в нього в те серце. Коржик з медом зробить лагідним навіть яничара. Кучук дякував випадкові, який привів його на султанські

кухні й там залишив, а ще вдячний він був тій випадковій ночі, яка почалася колись для нього смертельним жахом, але обернулася несподіваною таємною владою над усім, що бачив і чув.

Тоді він перелякався несамовитості Ібрагімової. Коли ж його відпущено, коли розширювався він довкола, а після смерті великого візира розширювався ще раз, то збагнув, що в цьому жорстокому світі можуть вижити, вціліти тільки люди несамовиті. Повсюди точиться запекла, смертельна боротьба: між богом і дияволом, між чоловіком і жінкою, між володарями і підлеглими, між благородним і підлим,— і скрізь поконані, повержені, знищені, розтоптані, а над ними ті, хто вміє рвати собі, кусатися, бити й трощити, йти по трупах, торжествувати перемогу.

Кучук розумів, що ніколи не зможе бути переможцем. Але жертвою теж не хотів бути, надто що видавалося йому, ніби стоїть біля початків життя, коли вважати, що життя справді починається коло казанів, у яких вариться плов.

То що ж залишалося цьому нікчемному чоловікові? Знов прийшов па поміч випадок, який підказав: триматися середини, бути ні тим ні сим, стати пильним спостерігачем запеклої боротьби, яка триває довкола, прислухатися, вистежувати, вловлювати найзатаєніше, уперто призибувати, як бджола нектар, і нести своєму повелителеві. Великий візир Ібрагім сказав тої ночі: вистежувати султанську улюбленицю Хуррем і все про неї — в його власні вуха.

У Кучука тої ночі не було вибору. Або згоджуйся, або смерть. Якби не той нещасний випадок, який поставив малого раба перед всемогутнім садразамом, Кучук так і прожив би в своїй рабській непомітності, нікому не чинячи ні добра, ні зла. Але йшлося про його власне життя. Нікому не можна дорікати нелюбові до шибениці. У таких, як Кучук, в житті не було іншої мети, крім самозбереження. Тому вони легко прощають тим, хто чинить їм кривду, так само, як забувають добродійство. Такі раби не бувають ні мстиві, ні вдячні. Вони байдужі, ніякі. Коли б Кучука спитали, чи любить він султана і султаншу, він заприсягнувся б аллахом, що любить їх більше, ніж усіх інших людей і навіть увесь світ. Водночас власний мізинець на носі Кучук любив більше, ніж усіх султанів колишніх і майбутніх. Чи ненавидів він Роксолану? Смішне запитання. Чом би мав її ненавидіти, надто що була тоді ще майже такою самою рабинею, як і він. Ну, щоправда, стояла ближче до султана. Може, пам'ятала своє походження ліпше, ніж Кучук, який не знав про себе нічого, окрім невиразних спогадів про якусь далеку землю, і про овець у горах, і про дзвіночки в овечій отарі "тронь-тронь", аж за душу бере, і море б'є в скелі, лупає береги, і сиплеться каміння, і пил стоїть водяний і кам'яний. Ото й усе. Ще пам'ятав біль. Од болю як стиснулося серце, то вже й не відпускало. Але до чого тут Роксолана? В його нещасті її вини не було ніякої.

Однак випадок вказав йому саме на Роксолану. І Кучук підкорився випадковості. Непомітно збирав про Хуррем усе, що міг вивідати. Підкладав євнухам жирніші шматки, підохочував до жартів, до пліток, до пересудів, до злостування. Готовий був бігти до того казкового колодязя, де сидять два ув'язнені злі ангели Харут і Марут і

навчають людей магії й чар. Звалити на худенькі плечі султанської улюблениці всі чари, все загадкове, все лихе й незбагненне! Звинуватити її у всіх гріхах, і що більше він принесе Ібрагімові таких звинувачень, то вільніше почуватиме себе, розкутішим і владнішим. Смак влади. Навіть таємнича влада все ж вабить. Коли в світі панують несамовиті — а він не може виявити несамовитості відверто — що ж, він обере несамовитість тиху, приховану, затаєну, і ще й не знати, чия виявиться більшою.

Але знов випадок, дикий, безглуздий, страшний: великого візира Ібрагіма вбито, ні згадки про нього, ні пам'яті, а Кучук лишився сам — без повелителя і покровителя — і тепер не знав, чи й далі мав вести своє підле стеження за Роксоланою, чи тихенько зачaitися між велетенськими мідними казанами султанської кухні і жити так, як жив до тої ночі, коли приведено його до садразама. Згадував те своє давнє життя й зітхав. Як усі придворні, намагався тоді втриматися між живими і мертвими, і був щасливий. Але тоді що не знав смаку влади — тепер уже був отруений її чарівним зіллям і з жахом відчував: назавжди, навіки. Щоправда, попервах по смерті Ібрагіма жив не так відчуттям таємної влади над життям Хуррем, як страхом: ану ж великий візир ще когось звелів приймати звідомлення малого султанського кухарчука, і той невідомий у першу-ліпшу мить з'явиться й гримне: "Викладай-но що маєш, паскудний обшкрібку, сину свині й собаки!" Як сказано: "Істинно, господь твій скорий у покаранні".

І ось так, щодня й щогодини очікуючи того, кому Ібрагім передав його куцу душу, Кучук далі вистежував і винюхував, збирав по крихті все, що міг зібрати про Роксолану,— що їла, як спала, що сказала, як ходила, як зодягалася, з ким говорила, кому всміхалася, що подумала і що надумала. Вікна в гаремі були подвійні і з такими широкими проміжками між кольоровими шибками, що там могли залягати євнухи, підглядаючи й підслуховуючи, самі невидимі й незнані. Всю свою здобич євнухи мали відносити до свого повелителя кизляр-аги. Але хто ж міг знати, чи все принесено, чи все сказано, тому Кучук за ласий шматок завжди міг собі купити затаєне від кизляр-аги, від самого султана, і розкошував своїм знанням, своєю безкарністю і прихованою владою.

Живучи між постійним страхом і усвідомленням таємної влади над султаншею, очікуючи і ніяк не можучи дочекатися загрозового посланця від мертвого Ібрагіма, Кучук поволі починав ненавидіти Хуррем. Перші свої доноси на неї робив байдуже, не маючи ніяких почуттів до султанші, навіть не заздрячи їй, як інші, сам не вірячи ні в її чаклунство ні в підступність. Але що далі, то більше переймався тупою і тяжкою зненавистю до тієї неприступної жінки, вважаючи, що всі його нещастя почалися з її вини і нинішній його загрозовий стан — це теж її вина. Холодна й терпляча ненависть переживає будь-яку іншу пристрасть. Вже давно збагнув Кучук, що ніхто не прийде по його душу, бо Ібрагім, видати по всьому, нікому не сказав про свого особистого донощика з султанських кухонь, вже змінився після грека і один великий візир, і другий, і третій, і, як почалося це ще за Ібрагіма. Кучук готував для них їжу і сам простежував, як подається вона садразамові, вже сміявся з колишні? своїх страхів і часто, замкнувшись у своїм закутку, клав перед собою білий баранячий череп,

глузливо промовляв до нього: "Ох, Ібрагіме, Ібрагіме, минулося твоє м'ясо! Очі тобі вискочили, вуха твої одкабетовано, зосталася сама кістка!" Мав би ще додати:

"Колись і з нами таке буде!" — але вчасно уривав свою мову. Хай вмирає хто завгодно, а він житиме, він хоче жити! Повнився підслухами, плітками, знанням, обмовами, з роками набув хіба ж такого сприту в своєму проклятому ремеслі стеження, збирання, накопичення таємниць, іноді почував себе мало не всемогутнім, який знає про всіх приховане й відкрите, без кінця повторював сам собі 59-й вірш з шостої сури корану: "У нього — ключі тайного; знає їх тільки він. Знає він, що на суші і на морі, лист падає тільки з його відома, і немає зерна в мороку землі, немає вологого або сухого, чого не було б у книзі ясній".

Якийсь час Кучук розкошував прихованим змаганням з людьми Гасан-аги, які збирали звідусюди вісті, щоб нести їх султанші, не відаючи, що живе у величезних Топкапи маленький непомітний ахчі-уста, який тихо, але вперто збирає вісті про султаншу. Навіщо, для кого, для якої потреби? Тепер уже не знав і сам. Насолоджувався своїм знанням, тоді відчув якийсь ніби неспокій, тоді настала розбентеженість, а згодом прийшли справжні хворощі. Все, що потрапляє в людину, повинно перетворюватися, засвоюватися, лишати по собі поживу, а непотріб має видалятися, інакше смерть.

Кучук з жахом усвідомив, що він тільки збирає, ховаючи в собі, збирає вже довгі роки, ні з ким не ділячись, нагромаджує в своїй пам'яті мовби для самого себе, для власної втіхи, у безмежній гордині своїй порівнюючи себе з самим аллахом: "Не осягають його погляди, а він осягає погляди". Багато років нерозумно пишався він тим, що вистежує кожен крок наймогутнішої жінки в імперії, розкошував од думки про свою винятковість, несхожість з усіма, хто його оточує, про свою вищість. Живився вістями рідкісними, особливими, відкидаючи загальнодоступне, так само, як султан і вельможі дозволяють собі їсти м'ясо, смажене на вогні, бо воно має смак нещоденний, ход і втрачає половину своєї цінності від того вогню. А варене м'ясо, хоч і зберігає в собі всю свою поживність, споконвіку вважалося їжею рабів і чорного люду — тож він надавав перевагу смаженому, обпаленому диким вогнем м'ясові таємних знань і жадібно горнув їх до себе, не знаючи ні міри, ні впину.

Але ніщо не виходило з Кучука, не виділялося й не видалялося, осідало в ньому, як камінь, як свинець, труїло, душило, смерділо нечистотами, чаділо, клубочилося пекельним димом, Накопичені в ньому підслухи рвалися назовні, як рветься а людини вся зайвина і непотріб. Уже й не почував себе живим чоловіком, а якимсь мертвим чи що. З тугою позирав на своїх помічників по кухні, заздрих їхньому спокою і безтурботності. Зовні мовби нудьга обов'язків, остогидла щоденна робота, а насправді яке ж це все благородніше порівняно з тим, що було у нього в душі!

Може, так і кінчився б цей чоловік, власне, й не почавшись для життя і світу в своїй безглуздій затаєності й безцільній злочинності, коли б не випадок з султаном Сулейманом в час пишної зустрічі, підготовленої йому султаншею і зятем їхнім Рустемом-пашою.

Султан лежав непритомний у своїх покоях, може, навіть мертвий, султанша з сином Баязидом і великим візиром Ахмедом-пашою замкнулася в Куббеалти і нікого туди не впускала, хоч усі здогадувалися — радиться з сином і садразамом, як захопити владу, кого усунути, кому стягти голову, на кого покластися, кому не вірити.

Та хоч які б таємниці були в людей і хоч якими високими справами заклопотані ті люди, вічно не сидітимуть вони без їжі, вимушені будуть допустити до себе тих, хто має їх нагодувати,— так Кучук, за правом ахчі-уста великого візира, все ж пробрався в Куббеалти з носіями наїдків і напоїв, порядкував там, гримав на своїх помічників, виказував поштивість до високих осіб, перед якими став, і хоч був раз і вдруге ганебно вигнаний Баязидом, все ж вловлював то слово, то погляд, то навіть мовчанку, і, додаючи із своїх безмежних запасів таємного знання, підозр і підлот, уже не мав сумніву: "Змова". Власне, він не чув жодного слова. І ніхто з євнухів не міг прийти йому на поміч. Понюхтів носом в Куббеалти — ото й усього знання. Але хіба диявол не знає про бога стократно більше, ніж усі святі? Кучукові вже вчувалися слова навіть не мовлені, з простої розмови Роксолани і Ахмеда-паші про сади Топкапи самі собою стелилися слова загрозливо-злочинні: "Треба звалити старе дерево і посадити нове". Змова, змова! Ніщо не існує, поки воно не назване. Кучук був упевнений, що султанша чинить змову проти падишаха, спільників не треба й шукати, вони коло неї, тепер слід тільки назвати це, розкрити, донести до його величності — і роздвоєне життя Кучукове знайде своє виправдання так само, як винні знайдуть нарешті своє покарання. Адже сказано: "Знайте ж карі!"

Ще нічого не знаючи, Кучук уже мав певність, що розкрив змову. Тепер належало негайно повідомити про це. Але кого? Султана? Султан лежав чи живий, чи мертвий, жодну живу душу до нього не підпускали. Тоді кого ж? Куди кинутися? До великого муфтія? У того тільки молитви та прокляття, а тут треба сили. До шах-заде Селіма? Але чи ж проб'єшся до нього і чи стане він тебе слухати, надто коли йдеться про його рідну матір.

Кучук метався в мовчазному нетерпінні, ні з ким порадитися, ні в кого попросити помочі, а час летить, кожна хвилина несе йому або ж поразку, або ж перемогу, а він волів тільки перемагати. Інакше навіщо всі його мало не двадцятилітні страждання!

В розпачі й безвиході Кучук кинувся до султанського зятя Рустема-паші. Слугував йому цілих десять літ, знав, який лихий тепер дамат на Ахмеда-пашу, що забрав у нього державну печать, вирішив сказати візиріві не всю правду, а тільки половину — про Ахмеда-пашу, а вже там хай як знають. Коли все закінчиться лише тим, що дамат зіпхне Ахмеда-пашу і знову стане садразамом, то й тоді він, Кучук, матиме свою вигоду, бо, може, вважатиметься найдовіренішим чоловіком у султанського зятя.

Рустема-пашу Кучук знайшов одразу. З іншими візирами той тинявся по Топкапи, сподіваючись, що буде допущений у Куббеадти, тому, коли зіткнувся в другому дворі з куцим своїм ахчі-уста, мало й подивувався.

Кучук вклонявся до самої землі, мало не плазував перед Рустемом-пашою.

— Тобі чого? — похмуро спитав той.

— Хочу внести в преславні вуха вість.

— Вість? — здивувався Рустем-паша.— Таких, як ти, вештається тут знаєш скільки!

— Вість про державну зраду,— прошепотів Кучук. Рустем ухопив його за комір, підняв, стукнув об землю.

— Про що, про що? Ану кажи до кінця. Та коли брешеш, то найбільшим шматком од тебе лишаться вуха.

Кучук зашепотів йому про Ахмеда-пашу. Про вбивства, які мають бути. Про загрозу життю султана. Про...

Султанський зять загорнув своєю могутньою рукою нікчемного євнуха і поволик за собою.

— Будеш зі мною,— бурмотів Рустем,— будеш, де я. Не шукай мертвих коней, щоб зняти з них підкови. Всякий птах од язика гине.

Тоді несподівано гримнув своїм людям, які його супроводжували:

— Взяти цього обшкрібка і вирвати йому язик! Так зімкнулися над нікчемним чоловіком усі випадки, які були й мали бути, і поховали його під своїми уламками. Бо в цьому житті немає нічого ймовірнішого за смерть.

ВІДОМЩЕННЯ

Оточила себе жіноцтвом — старими, молодими, поважними, владчими й просто без ніякого значення. Ховалася між ними, оточилася ними, мов хмарою, стояла в нетривкій цій хмарі, а мала б стояти на хмарі, мов вседержитель.

Але султан ожив, уся сила стікалася до нього, світ лежав зачаєний на його долоні, і знов та долоня мала обернутися для Роксолани долонею долі.

Цілий день провела в садах Топкапи. Ті, що під гаремом, дивилися на Золотий Ріг, на Стамбул. Рожево-синє місто і попелясті купи мечетей над ним — Баязид, Фатіх, Селім, а між Баязидом і Фатіхом горб Сулейманіє — найбільшої з усіх джамій, яка мовби здійсмається, розкрилюється над Стамбулом, злітає в небо, і цей велетенський город, попелясто-синій, горбистий, мов спина дракона, теж летить нізвідки й нікуди, і вона, всівшись на шорсткій спині, що круглиться куполами мечетей, їжачиться шпичаками мінаретів то рожевих, мов дитяче личко, то незвичайно білих, мов примари, теж летить, але падає й падає в сади гарему, між кипарисами й платанами, між залізним і юдиним деревом, деревом для туги, для ридань, для розпачу.

День не приніс їй нічого. Султан ожив і молився в мечеті за своє спасіння. Чи молилася й вона? Тільки вітцівською молитвою:

ущедри зовущою со страхом. Ущедри...

Султан не кликав її, може, й не згадував, може, забув. І всі забули. Навіть кизляр-ага Ібрагім десь щез, пропали всі євнухи, не пильнували, не стежили, усунулися всі враз, так ніби казали:

"Втікай! Виривайся па волю!" А де її воля, за якими мурами, просторами і безмежжям часу?

Сиділа в своїх мармурових роззолочених покоях, не спала до ранку, не склепила навіть повік, мимоволі прислухалася до кожного шереху, до шарудіння води у водограї,

до зойків свого вистражданого серця, втомлено споглядала на розметані в чорних настінних колах золоті літери священних написів, що тріпотіли, як птахи у вікнах. І серце їй у грудях тріпотіло так само в очікуванні неминучого.

Чому ніхто до неї не йшов? Десь щез великий візир Ахмед-паша, пропав кизляр-ага, і мовчить, тяжко мовчить Сулейман. Уже довідався, що хотіла його смерті? Але ж бачить бог: не вбивала його і не посилала вбивць, бо ж лежав мертвий. А хіба можна хотіти смерті для мертвого?

Вдосвіта негадане прийшов зять Рустем. Шкрябався в двері, як пес, вигнаний хазяїном, всунувся на білі килими прийомного покою султанші похнюпленіший, ніж завжди, обличчя під чорним заростом було синюшне, ніби в утопленика.

— Що з тобою? — мляво поцікавилася Роксолана.

— Ваша величність, я знов великий візир.

— І так рано прибіг похвалитися?

— Ваша величність...

— Якою ж ціною? Когось убив?

— Якби ж то...

Вона поглянула на нього уважніше. Надто добре знала цього чоловіка, до якого колись була прихильна, тоді зненавиділа його, згодом знов вимушена була йому покровительствувати, щоб знову збайдужіти, може, й назавжди.

— Ага,— сказала, не приховуючи зловтіхи.— Вже знаю: маєш когось убити. Може, мене? Тому й прибіг удосвіта. Не міг діждатися ранку.

Рустем упав на коліна, тупо мукаючи, поповз до неї по килиму.

— Ваша величність! Мамо!

Роксолана гидливо відсунулася від свого зятя.

— Яка я тобі мати! Хочеш нагадати, що віддала тобі свою доньку? То знай же: не я віддала Міхрімах, а султан. Убивця хотів мати своїм зятем теж убивцю. Хіба не ти вбив Байду? А я коли й мала ще після того якісь сподівання на твоє очищення, то тільки тому, що маєш слов'янську душу. Та тепер уже знаю: чоловік може говорити тою самою мовою, що й ти, а бути найбільшим негідником. Мова не важить. А душа? Хіба ж побачиш її в людині? Була сліпою і тепер маю розплачуватися. То за чим прийшов — хвалитися чи вбивати?

— Ваша величність, благаю вас, вислухайте свого раба!... Справді раб, і всі тут раби, може, й сам султан теж раб, тільки вона вільна, бо не піддавалася нікому й нічому і не піддалася. Не лякалася ніяких погроз і передвіщень. Коли сонце буде скручене, і коли зорі облетять, і коли моря переллються, і коли зариту живцем спитають, за який гріх вона була вбита,— може, лиш тоді довідається душа її, що приготовано їй на цім світі. Але ж ні! Клянусь тими, що рухаються назад, течуть і ховаються, і ніччю, коли вона темнів, і зорею, коли вона дихає,— змагатимуся навіть з безнадією, щоб самій смерті нав'язати високий сенс життя, як зерно, яке вмирає, щоб жити знову й знову, незнищено, вічно.;

— Кров на тебе й на твого султана падає, як листя на землю! Сказала це чи тільки

подумала? Хоч як там було, Рустем завовтузився незграбно, ладен був би зіщулитися від її погляду і

її слів.

— Ваша величність! Чи ж моя вина? Сліпим дзеркал не продають. Прийшов чоловік, сказав, доніс.

— До кого прийшов?

— До мене. До султанського вуха не був допущений. Ну, а без провозатого не дійдеш навіть до пекла.

— Вибрав тебе в провозаті?

— Мерзенний євнух з кухонь. Я відпровадив його до пекла. Але вість уже була в мені. Що я міг, ваша величність? Такий злочин. Зрада. Я був вдячний аллаху, що він вибрав мене знаряддям. Аби ж то знаття. Серце, як скляний палац: лопне — вже не стулиш.

Вона скривилася.

— Міг би не згадувати про своє серце.

Але Рустем мав виговоритися, так ніби сподівався очистити Душу.

— Коли стоїть велика мечеть, не треба молитися в малій. Я кинувся до його величності султана. Бо той підлий донощик сказав, що змову проти падишаха затіяв Ахмед-паша.

Змова проти падишаха. Змова, змова, змова... Не треба було брати їй Ахмеда-пашу. Не об кожне дерево обіпрешся.

— І що ж? — мимоволі спитала зятя.

— Ахмед-паша спробував хитрувати й тут. Поставлений перед султаном, узяв усю вину на себе, впав на коліна, благав покарання й прощення. Мерзенні хитрощі, як завжди, в цього чоловіка. Та коли спустили його в підземелля Топкапи, прийшов туди сам падишах, та стали трощити цьому крутієві кістки, Ахмед-паша виказав...

Рустем-паша вмовк і став витирати піт на обличчі.

— Кого ж виказав? Мене? — спокійно спитала Роксолана. Рустем-паша мовчав.

— Кого ще? — жорстоко допитувалася вона.

— Шах-заде Баязида, — пошепки відповів дамат. /

— Більше нікого?

— Більш нікого, ваша величність.

— І тебе прислано мене вбити?

— Я прибіг сам.

— Убити?

— Ваша величність, сказати!

— Не злякався, що будеш покараний? Він мовчав і корчився па килимі.

— Про Баязида що знаєш? Не було ніяких велінь?

— Не було.

— Гаразд. Бережи Міхрімах. Може, хоч моя смерть допоможе тобі.

— Ваша величність, я поможу вам!

— Іди геть! Сама зустріну султана і його вбивць.

— Ваша величність!

— Іди!

Аж тепер нарешті могла визнати, що лишилася сама в цілім світі. Ще день-два тому здавалося їй, що може стати всемогутньою і здійснити все, про що думалося й не думалося, і ніщо вже не стояло па заваді, але нізвідки не було й помочі. Два сини, які zostалися в неї, вже їй не належали. Один мав рятуватися від гніву падишаха, другий байдуже ждав трону. Вона кликала своїх мертвих синів, а вони відповідали їй мовчанням. Ще вчора вірила, що вона єдина зряча і розумна істота серед довколишнього озвіріння, не підвладного розуму, заповненого злочинними інстинктами, але — о жах! — тепер мала переконатися, що її теж якась незнана сила жене разом з цими звірами до загибелі — видовище жалюгідне й принизливе.

Перебирала роки, згаяні в неволі, в золотій клітці султанського палацу, бачила себе зрозпаченим дівчиськом, яке намагалось відспіватися й відтанцюватися від жахів життя і покорило молодого султана грою і принадливістю. Тоді стала взірцевою самицею, яка щороку дарувала падишахові по синові і стелилася на зелених покривалах його ложа немов молода трава, яку топчуть з безжальною насолодою. Нарешті мудрість, яка була завжди з нею, винесена ще з вітцівського дому, запанувала і стала давати щедрі плоди, а плоди мудрості бувають і солодкі й гіркі. їй випало випити до дна чашу гіркоти. Що ж, вона не злякається, не відступить. В ночах ми блукаємо по колу і згораємо у власнім полум'ї. Проклинати ворогів? Нехай щезнуть, як вода розлита, бодай стали немов той слимак, що в своїй слизоті розпускається, бодай би вони, як недорід жіночий, ніколи не бачили сонця. А що прокляття? Вітер, який летить і не вертається. Вона ж сама тепер, як трепетання вітру, як переблиск думки в п'їтмі небуття, не стане її, а думка житиме, битиметься, злітатиме над усім сущим на невидимих крилах її страждань і чутливості її серця.

Несподівано для самої себе Роксолана ляснула в долоні і служебці, яка виникла в покої, звеліла принести приладдя для письма. Тоді геть забула про своє веління, довго купалася в теплій трояндовій воді, вигладжувала перед дзеркалами ледь помітні зморшки в куточках очей, повільно проводила долонями по своїх шовковистих стегнах, милувалася стрункими міцними ногами. Постарайся обрести ноги, які помогли б тобі порятуватися в день страшного суду. Сміх і гріх! Невже вона має вмерти ще сьогодні? І не житиме більше це тіло, мов гіацинт із самотніх султанських снів; і це лоно, мов топаз вогненний; і ці очі, мов сапфіри немочі та болю; і ці уста, мов холодний рубін? Зате визволиться її душа, вознесеться, мов діамант, що був кинутий у бруд вулиць і доріг, а тоді піднятий звідти рукою найвищою. Чуєш, султане? Запалюй вогнища, щоб висушити свої барабани, промоклі від сліз, пролитих за вбитими тобою, сліз жіночих і дитячих, сліз землі, неба і самого бога! І я теж згорю па тих вогнищах, і тільки наша любов, переживши всі твої злочини, відвідає нас у п'їтмі наших могил!

Гірко всміхаючись, шепотіла Роксолана слова давнього арабського поета: "О друзі! Чи бачили ви коли-небудь в житті жертву, яка плакала б од любові до вбивці? Ми обое

плакали або готові були заплакати від любові одне до одного, і її сльоза скотилася перш, ніж моя".

Аж тепер згадала про свій намір написати султанові і злякалася, що не встигне. Розбризкуючи воду, лишаючи на мармуровій різнобарвній підлозі мокрі сліди маленьких вузьких ніг, відтручуючи служебок, які кинулися її витирати, нага вискочила в купальні, скулилася па диванчику в своєму оновленому будівничим Сінаном покої (перед смертю, перед смертю!), вкидаючи вільною лівою рукою собі до рота солодкі горішки, стала хапливо писати, не дбаючи про склад і лад, аби лиш сказати тому похмурому чоловікові в золотій лусці, що вона хоче йому сказати. Виливався в тих словах увесь її дух, що витончувався, загострювався і гартувався в протиборстві з найбільшим ворогом її життя, з ворогом, якого сліпа рука долі зробила її найближчою людиною:

Мій відчаю, мій тяжкоокий вороже! Твій дух отруйний, сила згубна. Диявол а чи бог твої помічники — Та будь-чия потуга ламлеться об тебе. Ти грізний, дужий, бажаний і званий Однаково в ненависті й любові, На відстані руки чи в дальніх мандрах Мене тримаєш, наче змії нещасну здобич. Знаєш про мене більше, ніж всі боги світу, Бо оточив мене очима всюди. Не приховаю ані слова, ні зітхання, Ні погляду, ні туги, ні розчарування. Знаєш мої ночі і чекання, Знаєш стежки в садах і сни над морем, Але, засліплений могутністю, не бачив Яка ненависть розрослася в моїм серці. Злочинцю, вбивцю, фальшивий законнику! Неправедно збираєш славу і данину моїх зітхань. Твої спяхії йдуть під грюкіт барабанів, І валиться світ, як зруйновані гори. Смієшся з мого бога, з моїх пісень і чулостей, Зневажаєш землю і все живе, крім себе, І не бачиш гострого списа в моїй руці, Занесеного над тобою безжально й грізно. О вороже любий! Не можу без тебе! Глухі будуть ночі без твого зітхання, Німі й посивілі дороги без твоїх кроків, Небо й води темні без твоїх очей.

Довго сиділа, втупившись в аркуш фіалкового паперу, по-мережений її почерком. І оце її відомщення? За кривди власні, землі своєї і всього світу? А що їй до світу і що світові до неї? Була жінкою, а жінці для повного відчуття щастя треба бодай іноді відчутти слабкість і беззахисність. Бодай перед лицем смерті. Вхопила калам, дописала внизу: "Я хотіла сховатися від сонця в затінку золотої хмари, але холодний вітер відігнав хмару. Ваша нещасна Хуррем Хасекі".

Як була, гола, побігла до дверей. Мертві сорому не мають.

— Ібрагіме!

Кизляр-ага стояв там. Уже стеріг султаншу, щоб нікуди не зникла. Хай проковтнуть шербет помсти з чаші нашого могуття.

— Ввійди! — звеліла кизляр-азі султанша. Навіть головний євнух вимушений був заплющитися від сліпучого сяйва Роксоланиного тіла. Не насмілювався поглянути на те, на що ніхто не омів поглянути, не ризкуючи втратити голову.

Вона запечатала лист своєю печаттю, вклала в руку кизляр-аги.

— Віднесеш його величності падишаху! Але квапся! Я хочу бути ще живою, поки султан читатиме це.

Ібрагім мовчки вклонився. Мовби не почув її останніх слів або ж не хотів запевняти султаншу, що їй нічого не загрожує. Метучи килим широким своїм одягом, посунув з покою.

Вона залякло стояла на тому місці, де віддала Ібрагімові свій лист. Віддала все, що мала. Світ кінчався для неї. Ось так кінчається світ. Як молився її отець у великий четвер на страснім тижні? "Да молчит всякая плоть человекья, й да стоит со страхом й трепетом, й ничтоже земное в себе да помышляет".

А сонце, здійнявшись над Босфором, розсипало золоті бризки по той бік різнобарвних вікон, і Роксолана мимоволі повернулася обличчям туди, і далекий, ще з дитинства, усміх з'явився на її зблідлих устах. Зненацька батькова церква припливла до неї з далекої далечі, і сміх пройшов по церкві, і задрижала золота павутина в далеких кутках, куди ледь доблизкують кволі вогники свічок, і серце їй рвонулося з грудей — жити! Серце, як дитина, хоче всього, що бачить, а бачить воно життя. Сонце, небо, дерева й пташки на гіллі, навіть цей холодний мармур — усе це життя. Невже ж не для неї і чому не для неї?

А до життя був лиш короткий палацовий перехід. Від покоїв Роксолани до пишних покоїв Сулеймана.

Султан сидів у своєму просторому приміщенні, вслухався в дзюркіт води в мармуровому мереживі триступінчатого водограю, дивився на покладені на коліна свої старі великі долоні, дивуючись і жахаючись водночас, які вони безнадійно порожні. Здобув стільки земель, а єдиної жінки не зміг утримати. Простяглася йому перед очима зелена й холодна земля без вітрів і без сонця, місячне сяйво, спалахи зірниць, грози, ранкові роси — все це він пам'ятав, як пам'ятав каламутні лінивці слов'янські ріки, болота й острови, завжди завузькі мости, зайця, що перебіг йому дорогу перед переправою, безконечні дощі. Які дощі він витерпів! Потоки й потопа, кінець світу, захлинався в тих дощах, як мала дитина в купелі, як захлинаються словами нещирості недорікуваті придворні поети, здригався від холодних доторків води, але щоразу зігривався думкою про жінку, яка чекає його десь у столиці, мріяв покласти свою голову їй між груди, що нагадували йому двох теплих білих голубів.

Тепер, одержимий первозданним відчуттям необмеженої своєї влади, мав метатися між величчю і безумством, відкинувши свою любов до тої жінки, забувши про почуття, які вже давно не подають голосу і не освітлюють йому темної путі, яку належить пройти. Путь до життя чи до смерті?

Він ніколи не давав життя, а тільки смерть, звикнув робити це спокійно, байдуже, йому здавалося, що вдосконалює життя смертями, очищає його і визволяє для вищих цілей, бо ж ліпше мати своїми підданими покірливі трупи, ніж живих невірних. Тепер мав вибирати між життям і смертю, тримав у руках меч і закон і не бачив порятунку. Меч і закон. Зрада карається мечем. Відрубати голову і виставити її перед Баб-і-Кулелі. А тіло пустити кам'яним колодязем до Босфору, до пекла. Бо за спробу напасти на султана, позбавити його життя — тільки закон і меч. Сина він стратити не може, це зробить його брат, коли стане султаном і виконає закон Фатіха. Але цю жінку, що

прожила, як обраниця долі, не маючи на те ніяких заслуг, він повинен покарати, бо вона замахнулася на престол.

Коли з уст мерзенного зрадника Ахмеда-паші впало ім'я Хуррем, Сулейман не повірив, а тоді зрадів і мерщій показав своїм дільсізам, щоб навіки заткнули пельку тому нікчемному викажчику. Ану ж передумав і відмовиться від своїх слів! І зіпсує султанові радість від того, що нарешті має перед собою справжнього ворога. Бо де ж ті вороги? Шах унікав сутичок, ховаючись у своїх горах. Папи вмирали один за одним і тільки потрясали повітря прокльонами, які не долітали до султана. Імператор Карл, знесилившись у змаганні з падишахом, віддав Іспанію синові Філіппу, а імператорську корону дріб'язковому Фердинанду. Польський король лякливо щулився від самого імені Сулейманового. Цар московський Іван? Був надто далеко. До кінця життя не дійде сюди, хоч би й захотів. Без ворогів же людині не жити, а могутньому володареві — й поготів. Та нарешті він мав ворога справжнього, відданого, такого близького, що не розділяв їх навіть подих.

Його Хуррем, його Хасекі — ворогиня. Зрадниця. Замахнулася на його життя. Хотіла його смерті.

За смерть — тільки смерть. Вона буде страчена отут на чотирикутному шкіряному килимку, розстеленому на розкішних султанських килимах. Найвправніший кат імперії зітне їй голову швидко, вміло, без болю, таємниці буде дотримано, ніхто не бачитиме і не знатиме, голову не виставлять перед брамою Соук-чешме, тіло віддадуть землі — не опалять, не кинуть стерв'ятникам. Так запанують закон і меч.

Спокійно, з холодним серцем Сулейман обдумував усе, що має зробити. Користався султанським правом і привілеєм роздумувати навіть тоді, коли рішення вже прийнято. Так, він удовольнить закон і меч. А що ж залишиться йому? Перебирати свої самотні старечі сни, лічити краплі крові, що витікають йому ночами з носа, слухати крик сови десь за вікнами? І не засяє ніколи йому безсмертний усміх Хуррем, не задзвенить її єдиний голос, не задзвенить, не продзвенить. Машалла [83]! Ні меч, ні закон не замінять любові. І ніщо не замінить. Хто сказав, що він має стратити єдину дорогу людину на землі? Хто сказав, що вона винна? Може, то він сам винен? Поки ти султан, маєш жити. Вмирають хай інші. Помер сам — зрівнявся з усіма. Вмирати султани не мають права. До того ж він не вірив у злочинні наміри Хуррем. Міг дозволити собі розкіш вірити тільки в те, що хотів. Надто, що тут усе було таке хистке й непевне. Замах на його життя? Але як можна замахуватися на життя мертвого? Адже він лежав мертвий день і два й три. Чули про змову Хуррем і його наймолодшого сина? Хто ж? Коли й міг хто чути, то єдиний аллах, всемогутній, милостивий і милосердний. А сказано ж у книзі книг: "О ви, які увірували! Істинно з-поміж ваших жон і ваших дітей є вороги вам, бережіться ж їх! А коли пропустите, пробачите й простите, то аллах — прощаючий, милосердний!"

Вчора, молячись у Айя-Софії за своє воскресіння, султан ще не знав про зраду Хуррем, тому не міг порадитися з великим муфтієм Абусуудом. А коли б порадився? Цей учений нащадок ассірійців був упертий, як п'ять тисячоліть історії. Він чухав би

свою бороду і вперто виставляв поперед себе шаріат. А шаріат — це справедливість, яка не знає ні милосердя, ні пощади. Для спокою в державі зрадники повинні бути знищені — так твердить шаріат. І муфтії повторюватиме ці слова, бо над ним — аллах. Але ж аллах і над султаном? А що каже аллах? "Ми не возлагаємо на душу нічого, крім можливого для неї". Для його душі неможливо вбити Хуррем. Що це дасть? Спокій у державі? Але закон не забезпечує спокою, бо він не здатен до роздумів. Муфтії, як і закон, захоче тільки султанової ганьби. Стратити таку жінку — ганьба довічна, її знав увесь світ: королі й королеви, славетні художники й учені, посли й мандрівники, воїни і простий люд — хіба можна вбити таку жінку? Перед нею має схилитися навіть закон. Його, Сулеймана, назвали Кануні, себто Законником, бо він уперто давав світові нові й нові закони, не сподіваючись, що може колись стати їхньою жертвою. Він здобув велич своїми походами і своїм розумом і знав, що найперша ознака величі — підкорятися закону, як простий смертний, хоч і знаєш, що закон не дає вибору. Але як султан, він мав ще меч, а меч давав вибір. Він або ж карає, або ж покоїться в піхвах. Хто завадить йому лишити свій меч у піхвах? Велич можна здобути і в любові. Недарма ж славетний італійський художник сказав про нього: "У великого чоловіка і любов бував велика, коли його серцем заволдіє незвичайна жінка".

Він був несправедливий до своєї Хуррем і жорстокий. На довгі роки лишав її в холодних стінах гарему. Байдуже споглядав на смерть її синів, тішачи себе думкою, що спадкоємців для трону ще задосить. Не запобігав її старінню, хоч і помічав, як змінювалося її обличчя з роками. Там зжовклість, там плямочка, там пересохла шкіра, там зморшка. Зморшку на обличчі коханої жінки не розгладить своїми поцілунками навіть мільйон ангелів. Роки полишали в ній жорстокі свої сліди, але він втішався тим, що Хуррем стає для нього ще дорожчою, а її тіло — мовби ще ніжнішим, у ньому зникали дикість і недосконалість, і було воно мов райський дарунок. Чи казав їй про це, чи вмів сказати в своїй султанській закостенілості?

Все віддавав своїм законам і своїм воїнам. А його закони і його воїни жили тільки тим, що ждали війни, ждали смертей. Пил па обличчях його воїнів, на їхній зброї, в їхніх очах, в їхніх душах. Сірий пил смерті, яким він хотів засипати увесь світ.

І його Хуррем, єдина жива істота в цьому царстві вмирання, — невже й вона повинна віддати своє життя?

Пробував уявити її. Чи знає про його знання і про його вагання між її життям і смертю? Впливало з золотої сутіні її обличчя, але було замкнене, не промовляло до нього жодною рисочкою, не озивалося, не відгукувалося. Як фортеця, що її ти хочеш узяти приступом, обличчя замкнуло всі брами, прибрало мости, виставило незламних захисників — твердість, несхитність, і не зазирнеш за вали, палісади й мури.

Чомусь згадався султанові каймакчі з Гянджі. Чому не віддав того досвітку свій каймак султанові, який дарував йому життя? Повіз каймак від переможця і повелителя, а куди, кому? Невдячність. Усі невдячні, може, тому так мало милосердя на світі.

Ох, як хотілося йому впокорити Хуррем! Щоб прийшла сюди, впала йому до ніг, плакала і благала, благала й плакала, а він виказав би свою великодушність, відомстив

би за зраду великодушністю, лишаючись здоров'яніло-непритступним, хоча і без звичного самовдоволення, яке завжди відчував од свого високого становища. До кінця вдоволений був лиш тоді, коли покірливість виказувано йому з якнайбільшою старанністю, без будь-якої винахідливості й, сказати б, вишуканості, а грубо, крикливо, майже нахабно. Жив серед нахабної покірливості і тепер дивувався, чому та жінка затялася і замкнулася перед ним, як неприступна фортеця. Чому? Як сміє? Чи не розуміє, перед яким страшним вибором стоїть він, її повелитель і її раб?

І не знав, що фортеця розчинила брами і випустила вершників "на білих конях, і золоті сурми, блиснувши проти сонця, заграли радісний марш прощення й прокляття, прокляття й прощення.

Велетенський кизляр-ага, всунувшись боком у просторий султанський покій, поставив на восьмигранний столик перед падишахом золоте блюдо зі згортком фіалкового паперу, попечатаного печатями Роксолани, і щез, як дух. Ніч змішалася з днем, а день — з ніччю. Скільки днів минуло відтоді, як він замкнувся в своїй самотині?

Сулейман простягнув до згортка руку і налякано відсмикнув. Знов попхав її до столика, але рука налилася свинцем і не слухалася. Тоді він подався наперед усім тілом, притиснувся до столика грудьми, насилу підносячи руки, тремтячими пальцями зламав багряні печаті й задихнувся, побачивши знайоме письмо. Квапливий, гнучкий, сповнений чуттєвості почерк, де кожна літера здавалася йому завжди відбиттям її чарівливої, покірної і вічно невловимої душі. Він долав безмежні простори, і не було з ним ніколи нікого, крім бога, меча і скакуна, а тоді прилітали оці листи, написані гнучким, квапливим почерком, і ставав він найбагатшим чоловіком на світі, і щастя його не мало меж. І тепер, коли сидів і карався своєю жорстокою старістю, як суха тополя, що від неї ні затінку, ні плоду, і вже не ждав нізвідки порятунку, прилетів цей лист з найдорожчим письмом, і смак життя повернувся до нього, хоч здавалося щойно, що вже не повернеться ніколи. Невже він любив те, що вона писала, більше, ніж її саму? Може, це тільки старість, коли вже не побачиш більше ніжних згинів і заглибин на тілі коханої жінки, і забута жага не з'явиться в тобі, не прилине з минулого солодка сила, не приголомшить, як удар барабана, не заяскріє в мозку темною зорею жадоби. Бо вже й мечеть завалилася, і міхраб у ній не стоїть [84].

Кинув погляд на перший рядок листа, і чи то стогін, чи то гарчання вирвалося йому з грудей.

Мій відчаю, мій тяжкоокий вороже...

Обпалювало його світло від неї, тепер обпалила ненависть. Вони забиралися на гору любові разом, але коли досягли вершини, він лишився стояти там непорушне, а вона зслизнула донизу.

Твій дух отруйний, сила згубна...

Чи лишала вона йому надію в своїх словах? У відчаї й стогонах він уперто пробивався крізь жорстокі рядки, сподіваючись на зблиск світла, вірячи у великодушність Хуррем більше, ніж у свою власну.

І був винагороджений за віру й терпіння, знов сяйнула йому її безсмертна душа, її

доброта й милосердя:

О вороже любий! Не можу без тебе!

Валилися стіни палацу, тряслася земля, море поглинало суходіл, холод уже давно заливав султана крижаними хвилями, а тут ударило різуче світло, впала на нього яскрава зірка, прокотилася в ньому й покотилася, засліпила, приголомшила та водночас і висвітила в ньому останнє зернятко живого життя, яке ще могло прорости над неминучістю й часом і з'єднати небо і землю, як райдуга.

Тяжко звівшись на ноги, загортаючись у широкий свій шовковий халат, навіть не всунувши ніг у сап'янці, босий пішов по короткому переходу, який вів до нових покоїв Хасекі.

Ніхто не зустрівся — йому, все зникло, завмерло, зачаїлося, дрижало від нетерплячки й розчарування. Султан ішов до султанші сам, без суддів і катів, нікого не кликав на поміч, навіть не взяв з собою меча або хоч ножа. Чи хотів задушити її голими руками?

Мабуть, і Роксолана подумала те саме, бо, побачивши султана з лихоманковим блиском у очах, схитнулася йому назустріч, так ніби підставляла під його чіпкі холодні пальці свою ніжну шию.

А він, знов чи то застогнавши, чи то загарчавши, тяжко впав перед нею на коліна, аж вона відступила перелякано, і навіть євнухи, що позаягали в своїх сховищах за вікнами Роксолани, нажахано заплющували очі, щоб не бути свідками видовища, за яке кожен мав би поплатитися головою. Ніхто нічого не бачив, не чув, не знав.

Роксолана дивилася на султана, бачила його жилаву засмаглу шию в широкому комірі халата, чомусь на могла відірвати погляду від однієї жилки, горбатої, мов вершник на коні, що у вічному поквапі біжить, біжить, не знаючи куди. Чомусь видалося зненацька, що жилка та стала крихкою — ось-ось зламається, розсиплеться прахом і нарешті зупинить свій вічний біг.

І несподівано їй стало жалко цього старого чоловіка, і щось заплакало в ній, подало голос милосердя й надії. Як зозуля, що кує над ліщиною в сережках.

Захлинаючись од ридань, упала Роксолана назустріч Сулейманові, а він обережно гладив її тепле волосся і глухо бурмотів вірш Румі:

Хіба я не казав тобі, що я — море, А ти риба — хіба я не казав тобі? Хіба я не казав тобі: не ходи в ту пустелю? Твоє чисте море — це я, хіба я не казав тобі?

СЕЛІМ

Дні були переповнені пустими й дріб'язковими церемоніями. Моління в Айя-Софії. Відвідини султаном і султаншею джамії Сулейманіє, яку вже докінчував Коджа Сінан. Малі й великі переїзди султанського двору то в літній палац на Босфорі, то назад до Топкапи. Придворні мали зголошуватися в супровід Сулеймана, тоді султан сам переглядав списки і вибирав лиш тих, кого хотів узяти з собою. І скрізь мала бути з ним Хуррем. Він мовби хотів показати, як високо ставить свою Хасекі, як міцно пов'язані вони обов'язком, любов'ю, майбуттям. Нічого не сталося, нічого не було, все вмерло в таємничій неприступності Топкапи. Цілі хмари дармоїдів, які оточували султана, мали

перекопатися в непорушності трону, в сталості почуттів падишаха, в твердості його намірів завжди захищати добре ім'я султанші, яка стала мовби його другою суттю. Була з ним повсюди. Мала виказувати поважність, нудьгувала в час безконечних церемоній, сміялася разом з султаном на відкритих вечерях у Топкапи, які влаштовувано після вечірньої молитви Сулеймана в Айя-Софії. Коли султан приїздив з молитви, двері до залів під куполами відчинялися і всі придворні, аж до евнухів гарему, відштовхуючи один одного, наввипередки бігли до низеньких столиків, щоб зайняти місце та ще й проштовхатися якомога ближче до падишаха. Сулейман з Роксоланою вже сиділи за своїм столиком і не без насмішкуватого вдоволення спостерігали за цією марнотою.

Ті, хто ждав Роксоланиної загибелі, найперші повірили в нове вознесіння султанші і мерщій запобігали її милості, звертаючись до неї з безліччю дріб'язкових прохань, і вона вдовольняла їх, мовби для того, щоб переконатися в своїй силі. І робила це щоразу через султана, випробовуючи його терпіння, до Рустема-паші не звернулася жодного разу, бо зять став бридкий для неї, може, й назавжди.

Щоліта Стамбул задихався без води. З дванадцяти сіл ішла до столиці вода — і все було мало. Коло чешм завжди юрмилися водовози, які постачали воду тим, хто їм платив. Бідноту відтручували і відганяли султанські суйолджі. Воду перепродували, її крали, тихцем відводили в свої сади, в городи, ставили фонтани для пиття, тягли до власних хамамів, нехтуючи законом, за яким для приєднання до головного стамбульського водоводу Кирк-чешме потрібен був дозвіл самого султана. Стамбульські купці поскаржилися Роксолані на великого візира Рустема-пашу, бо той забрав майже всю воду з Бедестану і тайкома провів її в сади свого палацу, який поставив на краю Ат-Мейдану.

Вона пішла до султана і домоглася, щоб той наклав на дамата сто тисяч акча виплати за вкрадену воду.

Стамбул заговорив про справедливість Хасекі.

Два сірійських купці привезли в Стамбул брунатні зернятка, з яких варили напій, що мав барву і гарячий дух тіла чорних невільниць. Зернятка звалися кахве. Сірійці відкрили в Тахтакої кахве-хану, і народ повалив туди валом, так що мулли перелякалися і мерщій кинулися зі скаргою до шейх-уль-іслама. Абусууд видав фетву про заборону нового напою. Сірійці, за порадою мудрих людей, написали скаргу султанші, додавши до скарги торбинку з кахве. Роксолана запросила до себе Сулеймана і почастувала його сірійською кахве.

— Що це? — спитав султан. — Я ніколи не пив такого.

— А хто пив? — засміялася Роксолана.

— Цей напій повертає людині молодість.

— Я рада, що ваша величність так думає. На жаль, великий муфтії заборонив цей напій.

— Заборонив? Чому ж я нічого не чув і не знаю?

— Вам ніхто не сказав. Шейх-уль-іслам у своїй фетві посилається на коран. Але в корані немає жодного слова про цей напій.

— Як він зветься?

— Кахве?

— Аз чого виготовляється?

— Звичайні зернята з деревця, яке росте в Аравії. Розмелені, варяться з водою. Що тут недозволеного?

— Справді. Я подумаю.

Султан примусив великого муфтія відмінити фетву. Кахвехане охопили пів-Стамбула, мов пожежа. Незабаром їх було вже близько півсотні в Бейоглу, в Бешікташі і навіть у султанському Стамбулі, по цей бік Золотого Рогу.

Від Фердинанда, який після добровільного зречення Карла став імператором, прибув посланник, молодий фламандець Ож'є Гізлен Бусбек. Привіз багаті дарунки султанові й султанші, а ще сподівався вразити таємничого східного володаря не так дарунками, як своїми знаннями, бо вчився в кращих університетах Європи, багато подорожував, збирав старожитності, кохався в історії, мистецтвах, у всьому рідкісному й незвичайному.

Сулейман влаштував пишний прийом імператорському послу. Перед брамою Соукчешме на велетенському зеленому килимі поставлено Золотий трон з Диван-хане, і на троні сидів падишах у червоно-золотому кафтані з відпашними рукавами для цілування, що звисали до самого килима, а поряд з ним султанша Хасекі — блакитне атласове плаття в золотій сітці, шия, руки, голова залиті потоками діамантів і смарагдів, і очі в причаєній зеленості, мов усе її життя.

По праву руку від султана у білому з зеленим широчезному халаті стояв великий муфті Абусууд, коло нього, в зеленому, три головні імами імперії. По ліву руку, де сиділа Роксолана, — у багряному з золотом кафтані великий візир Рустем-паша і три візири дивану. За тронем — серед семи султанських тілохранителів — великий драгоман імперії Юнус-бег, лівобіч і правобіч під аркадами — темнолиці яничари, а ближче до султанського килима — ряди дільсізів у золотих латах і золотих високих шапках. Весь палацовий двір з трьох боків обставлений був вельможами у високих тюрбанах, у золотих, червоних, зелених, синіх, залежно від становища, кафтанах, а позад вельмож непорушно стовбичили на білих конях вершники з султанської охорони, готові знести голову кожному, хто переступить дозволена межу.

Посла, зодягненого в риті оксамити, буфасті коротенькі штани, в якийсь чудернацький берет з пером (усе безвартісне, порівнюючи з тяжкою султанською розкішшю), підвели до трону вельможі з золотими ціпками, і щойно Бусбек ступив на зелений килим, два велетенських дільсізи міцно вхопили його попід руки і майже піднесли до трону, не давши мовити бодай слово, нахилили до султанського рукава, щоб поцілував.

Жилавий фламандець спробував був пручатися, але його ткнули обличчям у шорстку, проткану сутим золотом тканину і потягнули назад, так що він не встиг навіть здивуватися.

Згодом Бусбек, проживши цілих сім років у Стамбулі, напише свої "Legationis

turcicae ehistolae", в яких спробує розвіяти уявлення європейців про жахи, що нібито панують в Османській імперії. Але про свій перший прийом, найпишніший і водночас найгалебніший для гідності посланника самого імператора, він не скаже всієї правди, зазначивши: "Вів переговори з Сулейманом".

Зате мав щастя, може, єдиний з іноземців бачити, в якій пишноті живе султанша Хасекі, а згодом був допущений до неї в покої, тепер уже не з її примхи або просьби, а з веління самого падишаха. Сулейман хотів, щоб увесь світ бачив, у якій злагоді живе він з цією мудрою і незвичайною жінкою, заради якої зламав уже не один усталений звичай і готовий був зламати все, що стане на заваді в його любові до Хуррем.

Роксолана прийняла Бусбека в покоях валіде, які найбільше надавалися для цього,— перше, що були одразу за неприступною брамою гарему, а друге — вважала, що європейцеві приємні будуть малювання Джентіле Белліні на стінах прийомної зали.

Посол уже не викрасовувався в своїх фламандських штанцях, мав на собі широкий, схожий на османський, одяг, але вклонявся не по-османськи, без рабського плазування по килимах, а легко, граціозно, мовби потанцювуючи.

Роксолана всадила його на подушки, запросила пригощатися плодами. Шкодувала, що не мав коло себе Гасана. Знов обставлена була прокислими євнухами, яких соромно було показувати сторонньому чоловікові, знов відчувала на собі гніт рабства і ганьби. Всміхалася послові хоч і владно, але водночас якось болісно. Добре, що той не помітив цього, приголомшений несподіваним щастям бесідувати із всемогутньою султаншею в неприступному гаремі.

Вони обмінялися словами без значення, говорили по-латині, тоді Роксолана перейшла на німецьку, здивувавши посла, який не дуже вправно володів цією мовою.

— Здивуванню моему немає меж, ваша величність! — вигукнув Бусбек.— Ви знаєте стільки мов.

— Що ж тут дивного?

— Ви велика султанша великої імперії. А імперії ніколи не визнають ніяких інших мов, окрім своєї власної.

— А вам відоме таке поняття, як велика душа? — поспитала Роксолана.— Здається мені, що велич душі не має нічого спільного з розмірами держави.

— Ви дали мені належний урок, ваша величність. Але повірте, що я сумлінний учень. Власне, все моє життя — це навчання. Дипломат? Це недавно і не головне для мене. Приваблюй мене історія, її свідчення, пам'ятки людського вміння і генія. Може, задля цього і рвався до Стамбула.

Роксолана втомлено опустила руки на диванчик.

— Сюди всі рвуться задля цього.

— Я готовий був одразу кинутися збирати старовинні речі! — вигукнув Бусбек.— Мало не в перший день свого прибуття я вже знайшов рідкісну грецьку монету! А які манускрипти продаються під руїнами акведука Валента. Я дивився й не вірив власним очам.

— Що ж, книги живуть довше за камінь. Про людей уже й не кажу.

— Але книги — це люди! Це пам'ять, яка перетривала тисячоліття.

— Ви гадаєте, що жінку можуть обходити тисячоліття? — засміялася Роксолана.— Для жінок дорога тільки молодість. І більше нічого. Але я не жінка, а султанша, тому залюбки познайомлюся з усім цікавим, що вам вдасться знайти в Стамбулі. Я теж люблю старовинні рукописи. Але тільки мусульманські. Інших у султанських бібліотеках це тримають.

— Ваша величність, у ваших руках цілий світ! При вашій освіченості, ваших знаннях...

— Що спільного між моїми знаннями і тими багатствами Стамбула, про які ви говорите?

— Але ж, ваша величність, ви вже давно могли б стати власницею зібрань, яких не знав світ!

— Не думала про це.

— Але чому ж? Дозвольте зауважити, що це... У ваших руках — найвища влада...

— Влада не завжди спрямовується так, як це може видаватися сторонньому оку.

— Про вас говорять: всемогутня, як султан!

— Цілком можливо, цілком. Але у визначених межах, у визначених і означених. Хай вас це не дивує.

— Мене все тут дивує, коли не сказати більше! Під час прийому ви сиділи на троні поряд з султаном. Перша жінка в історії цієї велетенської імперії і, здається, всього мусульманського світу. Я щасливий, що був свідком такого видовища. А якою щасливою маєте почуватися ви, ваша величність!

— Ви тільки чоловік, і вам ніколи не зрозуміти жінку.

— Даруйте, ваша величність. Я знаю, що ви не тільки султанша, але й мати. Я чув про ваших синів — це наповнює моє серце співчуттям і сумом. Дозвольте сказати, що мене трохи подивувала відсутність під час прийому шах-заде Селіма. Адже він проголошений спадкоємцем трону. І кажуть, нині перебуває у Стамбулі. При дворах європейських володарів принци...

— Шах-заде Селім зайнятий державними справами,— швидко сказала Роксолана.— Так само, як і шах-заде Баязид. Держава вимагає...

Не могла підшукати належного слова, дивуючись із своєї безпомічності, крадькома позирнула на посла — чи помітив він її збентеження? Навряд. Був надто молодий і недосвідчений, до того ж ніяк не міг повірити, що розмовляє з самою султаншею.

— Ваша величність, даруйте за зухвалість, але мушу вам сказати, що я не вірю... Не можу повірити, що у вас дорослі сини. Мені здається, ніби я старіший за вас. Ви така молода. Таємниця Сходу?

— А що таке старість? Може, її й немає зовсім, а є тільки зношеність душі. В одних душі зношені вже замолоду, в інших — незаймані до високих літ. Що ж до моїх синів... Мій найстарший Мехмед був би нині такий, як ви... А Селім тільки на рік молодший.

— То це вже зрілий мужчина!

— Так, зрілий.

Могла б ще сказати тоді: Perezрілий. І не тільки для трону — для життя. Чому султан обрав його спадкоємцем? Тому, що був старший за Баязида? Чи через його дивну зовнішню схожість на неї? Хоч ніщо не єднало його з матір'ю, крім народження. Байдушій до всього на світі, окрім пиятики і розпусти, а тупим, одутлуватим обличчям, цей червонобородий чоловік не викликав у ній нічого, крім страху й відрази. З усіх відомих їй бід тільки ненависть була гіршою за байдужість, але Селім, здається, ніколи б не зумів розрізнити цих почуттів, хіба що спромігся б покликати свого вірного Мехмеда Соколлу і сказати:

"А глянь-но, що воно там". Коли його дід султан Явуз сам зрізав коштовні камені в тюрбанів убитих ворогів, а султан Сулейман бодай дивився, як це роблять для нього яничари, то Селім хіба що спромігся б послати когось і сказати: "Піди лишень принеси сюди оте". А сам не зворухнув би й пальцем.

Про Селіма розповідали байку, як почав пити. Роксолана й сама ладна була повірити в ту байку, бо й звідки ж на нього найшло? Мовляв, ще недорослим прогулювався по столиці з своїм почтом і зустрів на одній вулиці молодого османця, який повівся з ним дуже зухвало.

— Ти знаєш, що я шах-заде? — закричав Селім.

— А ти знаєш, що я Бері [85] Мустафа? — не зляпався той.— Коли хочеш продати Стамбул, я куплю. Тоді ти станеш Мустафою, а я шах-заде.

— Та за що ти, нещасний, купиш Стамбул?

— За що? А тобі яке діло? А багато розбазікуватимеш, то куплю й тебе, бо хто ти, як не син рабині, себто раб, а раб — це й не чоловік, а проста річ, яку слід продавати на торгах.

П'яного замкнули в зіндан, а на ранок поставили перед лихим Селімом. І той затупотів на Бері Мустафу:

— Як посмів ти, сину шайтана і свині!

— О сину володаря всемогутнього,— впав на коліна Бері Мустафа.— Якби ти опинився в стані, в якому я перебував учора, то віддав би за це панування над усім світом.

Селім спробував і залишив коло себе Бері Мустафу, щоб пити вдвох. Змінив йому ім'я, згодом оточив себе ще гіршими харцизьяками і згаював час у гульбищах, в пиятиках, в ловах, пропадав у своєму гаремі, не дбав ні про що, окрім задоволень. Потрапляючи на урочистості султана, Селім або говорив дурниці, або варнякав щось на ловецькому жаргоні, їв, як ненажера. На ловах біг поперед собак. Проголошений спадкоємцем трону, влаштував учену суперечку з улемами і шпурляв чоботом у обличчя тому, хто наважувався з ним не згоджуватися. Найбільше любив перегони вершників на віслюках, переможцям вручав золотий прут. Нічим не клопотався, ні про що не думав, у всьому покладався на Мехмеда Соколлу, який до свого природного сприту вміло і дбайливо додавав уперте навчання всюди, де був, і з роками виріс на царедворця, воїна і державного мужа, що міг би вдовольнити і найвимогливішого володаря, а не тільки цього байдужого, отупілого від влади і багатства спадкоємця

трону.

Може, все змінилося б, якби вдалося прибрати цього лиховісного Соколлу, але він мовби володів звірячим передчуттям небезпеки і щоразу виприсав з пасток, які наставляно на нього. Врятувався навіть під час Роксоланиної змови. Ахмед-паша послав тоді своїх людей, щоб привели Соколлу до нього й по дорозі вбили за непослух, бо марно було сподіватися, щоб той ішов до садразама, як овечка. Але Соколлу в столиці не знайшли — разом з шах-заде Селімом він вирушив на лови не знати й куди. На лови в той час, як султан лежав мертвий! На це здатний був тільки Селім, а Соколлу навіть не зробив спроби відраяти шах-заде, нагадати йому на неприпустимість такого вчинку. Хоч як там було, але вже сталося. Соколлу вцілів, а султан, довідавшись про Селімов учинок, мовчки похвалив сина за те, що вчасно втік від змовників, щоб не встрявати в цю богопротивну справу, і відтоді ще впертіше виказував свою прихильність до нього, не помічаючи розбещеності й зіпсуття свого спадкоємця.

Роксолані здавалося, що тільки душа Баязида, єдиного з її синів, не піддавалася розтлінню ні владою, ні пристрастями, ні насолодами, ні пожадливістю. Чому ж не помічав і не міг зрозуміти цього султан?

Навіть тепер, коли над імперією нависла загроза від бунтівника, який проголосив себе султанським сином Мустафою, і коли саме Баязид кинувся рятувати трон, а Селім і далі пиячив у літньому палаці на Босфорі, Сулейман не змінив свого ставлення до синів.

Стара хазнедар-уста якось сказала султанші, що для гарему куплена в адмірала Піяли-паші молода невільниця.

— Хіба я не веліла не купувати людей! — суворо поглянула на неї Роксолана.

— Ми просили Піялу-пашу, щоб він подарував дівчину, та капудан-паша затявся. Привіз її тільки для гарему його величності, але неодмінно за золото, бо те, що куплене, завжди цінується вище, а дівчина варта того, бо обдарована неземною красою.

— Ти смієш говорити це мені?

Роксолана ніколи не виставляла своєї вроди, не хвалилася нею, нікого не примушувала захоплюватися своїми жіночими гідностями, бо належали тільки їй, але ж у цих палацах панувало неписане правило: ніколи не восхваляти при султанші інших жінок — чому ж його мали порушувати саме при ній?

— Ти вихваляєш вроду якогось дівчиська? — повторила Хуррем.

— Ваша величність,— схилилася в поклоні стара туркеня,— це створіння належить до див, на які спроможний тільки всемогутній аллах.

— Вона мусульманка?

— Так, вона прийняла справжню віру. В гаремі її прозвали Нурбана.

— Отже, ця володарка світу народилася не в царстві аллаха?

— Аллах всемогутній і всюдисущий.

— Тому ви мерщій нарекли її володаркою світу?

— Ваша величність, кизляр-ага хоче показати її падишахові.

— Гаразд. Покажеш її мені.

Коли Нурбану поставили перед нею, Роксолана мимоволі піднесла руку до очей. Дівчина засліплювала своєю неземною красою, своїм небаченої ніжності лицем, величезними синіми очима, якимсь сяйвом, що струменіло від неї, мов загадкове зодіакальне світло.

Ще дужче вражена була Роксолана, коли довідалася про життя цієї шістнадцятилітньої дівчини. Вона була марранка, належала до народу, гнаного з Іспанії упродовж цілих віків. Рештки марранів вигнав Філіпп, а тих, хто не хотів кидати своєї оселі, хапала в свої немилосердні руки інквізиція. Батьки Нурбани разом з кількома сотнями родин таких самих вигнанців осіли на Сіцилії, але місцеві фанатики прогнали їх і звідти. На старенькому паруснику нещасні попливли на схід, сподіваючись порятуватися—о диво!—у володіннях султана Сулеймана. Але на морі їх узяли в рабство венеціанці й продали на Мальті. Звідти хазяї повезли їх до Франції, але по дорозі жахлива буря розстрошила корабель, і всі маррани знайшли свою смерть на морському дні. Нурбана, єдина з усіх, чудом врятувалася, вхопившись за уламок корабля. Непритомну, її виловили турецькі корсари і, вражені її красою, привезли до Стамбула.

Роксолана тримала дівчину в гаремі два роки. Вчила її мови, співу й танцю, обходження, готувала для Баязида. Через кілька місяців після того, як привіз він до Стамбула тіло Джихангіра, показала йому Нурбану. Але Баязид тільки посміявся на материне захоплення.

— Це не для мене!

— Але чому?

— Занадто вродлива. Ніби й несправжня. Мов намальована гяуром. Такій потрібні раби, а я люблю волю.

Роксолана спробувала його вмовляти, а сама торжествувала в душі: і тут він виявився справжнім її сином, не поклонявся видимості краси, одразу прозирає у сутність. А що можна побачити в цій засліплюючій дівчині, окрім обіцянки поневолення її вродою?

Але тепер, як гадала султанша, саме настав слухний час нарешті віддати Нурбану одному з її синів, та не Баязидові, а Селімові — хай втупить у цю небачену красу і забуде про все на світі. Може, хоч тоді султан зрозуміє, кому слід передати троп у спадок.

Вона послала Нурбану з євнухами й старою хазнедар-уста в літній палац на Босфорі, де вперто сидів Селім, не їдучи навіть у свою Манісу, передала синові й листа. Писала: "Вродливішої дівчини ще не бачено в Топкапи. Синку, прийми її в свій гарем. Не будеш каятися".

Нурбану приведено саме тоді, коли п'яний Селім насолоджувався співом і танцями своїх одалісок. Кільканадцять геть голих дівчат під звуки бубна і тарбук кружляло довкола шах-заде, який мляво покизував головою і водив пальцем згори-вниз, згори-вниз, хитаючись, мов ганчір'яний божок. Листа від султанші читати не став, кинув його

набик, як це робив навіть з фірманами самого султана. В гаремі не мав коло себе свого сповірника й порадника Мехмеда Соколлу, тому робив що хотів. Але хазнедар-уста мала веління передати Нурбану в руки самого шах-заде, тож, хоч як упиралася дівчина, незвична до таких видовищ, стара все ж проштовхалася з нею крізь вервечку голих танцівниць і підвела до Селіма. Той кліпнув почервонілими очима на дивну дівчину, загорнуту в шовк, тоді як усі тут були нагі.

— Хто ти, красуне? — спитав непевно. Хазнедар-уста відповіла замість Нурбани:

— Це рабиня, яку прислала вам мати-султанша, мій шах-заде.

— Коли прислала султанша, то я беру тебе,— сказав Селім і показав дівчині, щоб сіла поряд з ним.— Вмієш танцювати? Дівчина злякано озирнулася.

— Хіба в корані не записано, що правовірні не сміють оголюватися один перед одним? — прошепотіла вона.

— То ж правовірні, а ти рабиня! — п'яно зареготав Селім і шарпнув з неї шовкове покривало.— Скидай це ганчір'я! Миттю!

Вона скочила на ноги, мовби для того, щоб виконати його веління, а сама, затуляючись від сорому й обурення, вибігла з залу, Розлючений Селім став жбурляти в голих танцівниць чаші з вином і шербетом, гукаючи:

— Геть звідси, паскудні шлюхи! Всі забирайтесь! До єдиної! Вранці, протверезившись і прочитавши материн лист, Селім звелів привести до нього Нурбану.

Вона ввійшла, вклонилася, сьйнула на нього величезними своїми очима з німим докором, аж Селім відчув щось мовби ніяковість, хоч і не відав, що то таке. Дивуючись сам собі, ласкаво припросив дівчину:

— Підійди ближче, Нурбана!

Поки вона йшла, в нього було таке враження, що земля під ним розступається і він зависає на хмарі блаженства.

— Сядь! — майже крикнув їй, а тоді заплющив очі й простогнав: — Ти справді жива чи, може, мана?

— Мабуть, жива,— тихо відповіла дівчина.

— Тоді тебе не можна показувати нікому із смертних, бо ти найбільший скарб на цьому світі.

— Мій володарю, я не згодна з вами,— заперечила Нурбана.

— Ти не згодна? Гаразд. Коли так, то найдорожче на світі — моя любов до тебе! — палко вигукнув Селім і простягнув до неї руку.

Нурбана ледь помітно відсунулася, ухилиючись від його доторку, і тихо промовила:

— Справді, твоя любов, мій володарю, буде для мене найбільшим скарбом, якщо лишиться тривалою і коли очі твої не спочиватимуть на інших красунях.

— Не май клопоту,— засміявся Селім.— Не знайдеться красуні ні на цім, ні на тім світі, яка б змогла відірвати мене від тебе!

Чи знала Роксолана, що послала Селімові дівчину, яка стане колись так само всемогутньою султаншею, як і вона сама? Коли б знала, мабуть, ніколи б не зробила цього. Сподівалася, що Селім геть одуріє коло Нурбани, а в нього мовби влилася

нечувана сила, яка заволоділа ним так, що вже не випустить до самої смерті. Селім прикликав свого вірного Соколлу, нагримав на того, чом бариться в Стамбулі, тоді кинувся до султана, попросився відпустити його до Маніси, на що Сулейман відповів коротко:

— Ми вважали, що ти вже давно там.

А Баязидові припала проклята Амасія, місто вигнання й смертей. Прислав султанові голову Лжемустафи в шкіряному мішку, але йому назустріч полетів фірман не з запрошенням до столиці, не з помилуванням, а з суворим велінням: їхати до Амасії, минаючи Стамбул.

І це після тої смертельної небезпеки, на яку він наражався заради спокою в імперії.

Батькові послав голову смертельного ворога, матері писав листи. Про всі темні години й дні його путі. Як скакав на коні із своїми вірними людьми (а біля нього завжди тримаються бездомні люди і бездомні собаки, вичуваючи його вільну й добру душу). Як струменів час у долинах рік і над гірськими вершинами. Як розлякували вони все стрічне, а тоді відчули, що вже ніхто їх не лякається, бо цілий гірський край перед Серезом був повний заколотників. До Мустафи зібралися, мабуть, найбільшні люди з усіх усюд. Брудні, немиті, відчаєві, в драних кожухах, з нечесаними бородами, без зброї, з самими кілками та камінюччям, ішли до нього, так ніби був спаситель Махді, якого ждуть у тисячному році хиджри. Пекли на вогні баранів, шматували м'ясо, пили кисле Вино або просто воду з гірських струмків, гомоніли глухо, загрозово, численність давала їм силу, вважали, що злякають султана самим лиш своїм виглядом, бо хіба ж не злякався той всемогутній султан колись на Дунаї простої жаби, яка вистрибнула йому з-під ніг, і не переніс переправи на інше місце?

Мали вже свою грізну молитву: "Отче наш, іже в Стамбулі еси, не святиться ім'я твоє, воля твоя не сповнюється ні на небесі, ні на землі, трон твій хитається і падає. Дай нам хліб наш насущний, тобою віднятий, не вводь себе в спокусу привабами Хасекі, але позбав нас од твоїх клятих посіпак. Амінь".

Пам'ять людська була глибшою за книги. Бо в книги не завжди зазирають, а пам'ять з людиною нерозлучно. Сидячи коло вогнищ, повстанці згадували шейха Бедреддіна, який сто років тому в цих самих місцях підняв бідний люд проти султана Мехмеда Челебі, обіцяючи відібрати у вельмож і розділити між тими, хто нічого не має, їжу, одяг, скот, майно і навіть землю. У шейха було слово, але не було ніякої зброї. Його схопили султанські воїни і привели до мевляни Хайдара. Той, натякаючи на хадіс пророка, спитав: "Чого заслуговує чоловік, який прагне розколоти мусульманську общину, згуртовану довкола чоловіка достойнішого?" Бедреддін твердо відповів: "Меч очищає всі гріхи!" Султан Мехмед помилував Бедреддіна. Йому не стали відрубувати голову, бо немає гіршої кари для мусульманина, ніж позбавляти його тіло цілості, дарованої аллахом. Шейха повісили на дереві в Серезі. Мюриди таємно зняли й поховали його, а згодом поставили тюрбе. І ось тепер простий люд згадав Бедреддіна, і його ім'я було у всіх на устах.

Баязид із своїми людьми вимушений був перебратися в простий одяг. Сховав свій

золочений панцир під темним брудним халатом, не розчісував бороди, не вмивався, обдимівся біля вогнищ, забув про все, що позаду, вглиблювався у безмежний край повстанський, прагнучи добратися до самозванця. Той був невловимий. Його берегли, десь ховали, не підпускали нікого чужого. Треба було стати своїм для цих людей, добра слава для яких ліпше від золотого пояса. Таємно зносячись з румелійським беглербегом, він домовився, щоб той вислав проти повстанців незначну силу, а сам, знаючи про це, підняв тих беззбройних і розбив султанське військо. Стаз своїм для тих людей. Вони допитувалися: "Хто ти?" І хоч не мав доволі часу, все ж не квапився, уникав прямої відповіді, віджартовувався: "Той, що свині дядьком не називає".

І ще вчив їх, що, коли хочуть поменшити якийсь злочин, слід його тільки вдало назвати. Не різанина, а сутичка. Не втікати від погоні, а збунтуватися проти переслідування. Так і султанові міг би сказати, що не замахувався на його життя, а тільки страждав від несумісності крові з Селімом відтоді, як того названо спадкоємцем трону.

Самозванець почув про Баязида і прислав спитати, хто такий. Як він міг себе назвати? Сказати: шах-заде, султанський син? Був би негайно вбитий повстанцями, які визнавали тільки одного султанського сина — того, що називався Мустафою.

Він сказав: "Товариш вашого Мустафи з овечого загону". Цим людям, які все життя пасли овець, сподобалися такі слова. Вони переказали їх Мустафі, а той теж згадав овечий загін і зрозумів, хто до нього прибув. Він покликав Баязида до себе і влаштував йому пишну зустріч, для якої засмажено було цілого оленя, впольованого в горах. Оленя принесено на сплетених з білої лози ношах, в його спині стирчав гострий мисливський ніж. Самозванець показав на той ніж Баязидові і промовив привітно: "Хай шановний гість перший почне учту". Жодного з своїх людей Баязид не мав коло себе. Був сам серед найвірніших прибічників Лжемустафи. Але що таке вірність? Хіба вона не має меж? Вона кінчається на березі тих рік, в яких тече кров, не вміючи споруджувати мостів. До того ж і сам Лжемустафа не покладався навіть на своїх найнаближеніших. З ніг до голови був у сталевих кольчугах, на голові мав сталевий шолом, сталевими пластинками закрив собі вуха, шию, на колінах, на ліктях, на плечах мав товсті мідні місюрки, не було видно ніде жодної смужки шкіри, жодної щілини, крізь яку можна б прорубатися мечем. Кому ж вірив цей чоловік?

— Ти так і спиш? — спитав Баязид.

— А що? — спокійно відмовив той.— Пересторога, поки сяду на трон у Стамбулі.

— Хотів же розділити зі мною царство.

— Хотів.

— Тоді як же Стамбул?

— Стамбул зостанеться столицею Румелії. Тобі все, що по той бік Босфору.

Баязид засміявся.

— Мені Стамбул ні до чого. Люблю Бурсу. Єшіль Бурса. Що може бути краще на світі?

Баязид примірявся до оленя. Вибрав найсоковитіший шматок. Здається, там, де

бугряться шийні м'язи. Взявся за вичовгану ручку мисливського ножа, спробував лезо. Гостре, як міст, по якому душі правовірних мають потрапляти в рай. Впівока глянув на самозванця, і при світлі вогнища блиснула в того вузька смужка шкіри під підборіддям між кольчугою і захисною сіткою шолома.

— А чи ти чув,— приміряючись до оленячого сідла, поволі мовив Баязид,— чи чув ти, як колись Пір Султан Абдал підняв повстання селян проти падишаха Сулеймана, об'єднавшись з кизил башами, і за це був повішений у Сівасі? Або про те, як давно-давно самозваний син сельджуцького султана Кей Кавуса Лжесіявуш підняв бунт у Мунке?

— До чого тут Лжесіявуш? — невдоволено спитав самозванець.

— Його впіймали, зідрали з нього живцем шкіру, набили соломкою і возили по городах для страху. Так буває з усіма самозванцями.

Кажучи це, ввігнав Лжемустафі ножа в горло, і той захрипів, заклекотів кров'ю, став валитися просто у вогнище.

— Я султанський син Баязид! — крикнув шах-заде.— А це мерзенний самозванець, який ошукував усіх вас!

І рвонув свій халат і показав їм золотий панцир. Але золото не засліпило тих людей, їх вразила смерть того, за ким вони йшли, кому вірили. Тепер він був мертвий, і вони стали безпорадні, мов діти.

Мовчки розходилися по своїх горах, а Баязид, відіславши султанові голову самозванця, поїхав до Едірне ждати помилування з Стамбула.

Замість помилування йому визначено Амасію.

Щоб хоч трохи втішити улюбленого свого сина, Роксолана написала Баязидові, що Амасія славиться своїми яблуками. Могла б ще додати: і смертями.

Згадувала назву того далекого міста із здриганням. Чому не залишився Баязид у Рогатині, коли посилала його туди ще "малим"? І чому не послала його з Гасаном знов у свою землю? Може б, загубився там, як Гасан, про якого немає ніяких вістей уже три літа.

ДНІПРО

А Гасан лежав край дніпровського берега (може, край дніпровської води?), і червоне сонце, яке сідало над очеретами, сумно світило на його обличчя і його кров.

Дніпро тік повз нього до моря, не витікаючи, пливла вода, пливла земля, і Гасан теж плив повільно й невпинно, і здавалося, що сидить поряд з дяком Матвієм Івановичем на лавці, прикритій червоним московським сукном, а тяжара їхня впливав на вільні води, і весла грають до сонця, і молоді веслярі, покидавши свої стебновані ватяні кафтани, лишившись у самих сорочках, дружно виспівують:

Пойду, пойду,

Под Царь-город подойду,

Вышибу, вышибу,

Копьем стенку вышибу!

Выкачу, выкачу,

С казної бочку выкачу!

Вынесу, вынесу,

Лисью шубу вынесу!

Земле рідна! Бачу тебе щедрю і заквітчану, бачу степи твої широкі і ріки, повні спокою й смугку, і лебедіння ранків над ночами, і ліси, що тріпочуть, мов пташині крила, і небо високе, мов усміх моєї матері, якої я не знаю.

Згубив лік дням і місяцям то в короля польського, то в московського царя, серед снігів і морозів. Чи ще згадувала його та нещасна вельможна жінка, яка послала його в цю безнадійну виправу?

У короля він так нічого й не висидів. Може, йому й вірили, але збували всі його намовляння шанобливими усміхами й неувагою. Султан уже три роки воює з шахом і виснажений до краю? Всі народи зітхнуть з полегкістю. Чи не хоче пан посол взяти участь у полюванні на зубра? Це ж така нещоденна забава. Імперія ослаблена? Стамбул без війська, окраїнні санджаки розгублені й налякані? То було б вельми корисно для християнського світу. А чи пан посол не хоче здійснити невеличку подорож до садиби їхнього першого архієпископа? Мав би що розповісти в Стамбулі.

Так з ним поводитись. Могли тримати хоч і до кінця світу, а він терзався душею і з страхом думав: що ж привезе тій, яка його послала. Волів би й не повертатися ніколи, ніж знову стати перед нею з порожніми руками і пустими словами.

Відчайвшись, метнувся до московського царя. Пристав до їхнього посольства, яке привезло королеві вже не перше послання свого загадкового володаря, що домагався визнати за ним царський титул, не знав, як себе назвати, махнув рукою: якось воно обійдеться. "Послом називатися в Москві не міг, бо не мав ні листів до Івана Васильовича, ні грамот, ні повноважень. Розпачливі слова Роксолани про те, щоб намовив чи то короля, чи то царя пошарпати султанських васалів і санджаки на Дніпрі та на Дністрі? Але що слова? Хто їх стане слухати, хто повірить? Порадившись із своїми Гасанами і з московськими послами, вирішив сказати все, як воно було насправді. Він султанський посол до короля, але походження християнського, тобто полонений. Тепер відбігає од султана, щоб повернутися до свого народу, і має для московського царя важливі вісті про самого султана і його васала — хана кримського.

Посли в ті часи міняли своїх володарів, як прибудні пси — хазяїв. Бігали від одного до другого, вибирали, який більше платить, іноді слугували одразу двом або й кільком можновладцям, як то робив Єронім Ласький, ніхто й не дивувався тому, а коли хто страждав од цього, то найперше самі ж послы, які важили власним життям, надто коли вирушали до якого-небудь деспота. Селім Явуз, батько Сулейманів, стратив кількох іноземних послів, а коли великий муфтії зауважив йому, що шаріат не велить убивати посла не в його землі, султан відповів: "Тоді хай повісять його на вірвовці, сплетеній у його ж землі,— і ми дотримаємося шаріату!"

В Москві Гасанові приділено було за плату дім з приставом, який стеріг турецьких людей від усіх охочих. Дано було їм ще писаря, що дбав про їжу і все необхідне, а також помагав зноситися з великими людьми, як звано царських вельмож і дяків з приказів.

До царя Гасан пробитися не міг, йому сказано про це твердо й недвозначно. Бо й хто він? Утікач і зрадник? Вибіг од турецького султана — ось і все. Має щось сказати важливе? Хай скаже. Має просити милості в царя, але боронь боже набридати йому своїми домаганнями. Чи заявив про свої товари, які ввіз у Москву, і чи сплатив мито? Не має товарів, а тільки золото для прохарчування? Золото теж товар. З рубля сплатити по сім денег мита.

Люди Гасанові мерзли серед снігів і вмирили від нудьги й непорушного сидіння. Він писав і писав до царя, знаючи, що далі дяків його писання не йдуть, але не мав іншого виходу. Погрожував, що султан незабаром повернеться до Стамбула, і тоді хан, який нишкнув у Криму, поки його високий покровитель бився з шахом, знов почне шарпати країни Московської держави і спробує вдарити й на саму Москву. В своїх листах Гасан посилався на власний досвід служіння при султанському дворі і знання узвичаєнь усіх українних санджаків Османської імперії. На султаншу посилатися не наважувався, брав усе на себе, давно змирившись з думкою, що принесений у жертву справі набагато вищій, ніж його власне життя.

Врешті цареві сказано про Гасана і про тривожні вісті, які він приніс, на щастя, провідчики, послані вниз по Дону, теж принесли відомості про лихі наміри кримчаків,— і нарешті сталося: Іван Васильович послав дяка Ржевського з людьми далеко за московські застави на Оці й на Дону аж до Путивля, щоб наготував там за зиму стругів і спустився по Пслу, а тоді по Дніпру на низ аж попід улуси кримські для провідництва і взяття "язиків", тобто полонених. Так далеко на південь московське військо ще ніколи не ходило, люди Ржевського наражалися на небезпеки неznані й великі, тому за провідника визначено було їм Гасана, але всіх його людей zostавлено в Москві як заложників, та й самого звелено всіляко пильнувати впродовж усього походу, щоб не допустити до зради, не дати йому втягнути військо в заготовлену пастку.

Хто він був? Без роду, без племені, без спогаду, без історії, навіть ім'я чуже. В літописі лишитьсЯ згадка: "Вибіг з Криму полонений і сказав..." Немає імені, і не всю правду сказано — так поплутані шляхи людські.

Цілу зиму нудьгував у хатині коло дяка Матвія Івановича, пробував помагати його людям збивати струги, але не вмів, тільки заважав. Єдине, чого міг навчати,— рубатися на шаблях та стріляти з мушкетів, які звано тут пищалами. Тут він був неперевершений, а що вогненного припасу в дяка було більше, ніж харчів для війська, то Гасан мав змогу передати своє яничарське дивовижне вміння і здобув хіба ж таку пошану навіть у самого Матвія Івановича.

Той по-своєму жалів безрідного цього вусатого чоловіка, ночами, сидячи в темряві коло затухаючого вогню, розіпрівши від підігрітих медів трав'яних, хвалився дяк своїм родоводом, що сягав у найглибші часи, мало не до початків держави Київської. Походив од князів Смоленських. Його предок Федір Федорович був удільним князем города Ржева. Ще й досі частина Ржева на правім березі Волги так і зветься — Князь-Федорівська. Найщасливіший з князів Ржевський Родіон Федорович убитий в битві Куликовській. Стояв, захищаючи плече Дмитрія Донського, поліг, не відступивши, бо

то було поле честі всієї землі Руської. І після битви Куликовської татари відкотилися аж за Перекоп.

— Щоб шарпати Україну,— зауважив Гасан.

— А ось ми їх шарпнемо аж ну! — ляснув його по плечу дяк. За зиму наготували з сотню стругів. Дерево було сире, Гасан не вірив, що ці посудини триматимуться на воді, але набивалося в струги по двадцять і по тридцять воїнів, і вони пливли. Військо не викликало особливого захвату в колишнього яничара. Зброя: луки, списи, сокири та басалики, пищаль одна на десятох, щоправда, вогненного припасу достатньо. Шаблі — тільки в дяка та в боярських дітей, у них же — сталені лати й кольчуги, а то все — стебновані ватяні кафтани, які чи й захистять від татарських стріл. Вражала Гасана нужденна їжа цих людей. Хоч і сам, скільки пам'ятав, жив упроголодь, бо яничари наїдалися лише під час грабувань захоплених городів, але все ж звик мати щодня жменю рису в казанку. Ці ж люди могли не їсти день і два і терпіли, не скаржилися, ще й виспівували своїх веселих пісень:

Ах ви, девки, девушки, Голубины гнездышки! Много вас посеяно, Да не много выросло...

Ловили рибу, били звіра, здобували де що могли здобути, іноді крали, іноді знаходили припаси на пасіках, розкиданих по берегах Псла; на той випадок, коли вже ніде нічого не змогли б улузати, кожен мав торбинку пшона й дрібку солі, щоб зварити собі такого-сякого "хльобова" і перебути тяжкі дні. У боярських дітей були з собою запаси солонини. В дяка до м'яса малася навіть приправа — цибуля й перець.

Гасана часто розпитували про Стамбул, про султана, про палаци й багатства, він розповідав, іноді обережно згадуючи й про свої зустрічі з султаншею, його слухали з захватом, і ніхто не вірив тому, що він розповідає. Надто неспівмірним було їхнє життя з тим далеким і недосяжним світом заморським.

Воїнам плачено по півтори деньги щоденно, але ні купити ніде нічого не могли, ні навіть показати кому-небудь те своє нужденне срібло — хіба що один одному. Земля лежала принишкла, налякана ордою, люди порозбігалися, ховалися десь у кріпостях — у Києві, в Канові, в Черкасах, сюди спускалися хіба що на літні уходи, та й знов утікали на зиму до сховку.

Так і бачив Гасан, як утікають навіть ці найвідчайдушніші, зачувши страшну ходу орди, поперед якої летять хмари птаства, круки висять у тій стороні, звідки вона насувається, ночами тривожні згуки дрижать у повітрі, і земля струшується від страху.

Але тепер сила йшла на орду, і хоч невелика, але міцно зібрана в кулак, тверда, найнесподіваніше ж: ішла плавним походом, чого тут ще ніколи не чувано.

Сотня тяжар військових розтягнулася на таку відстань, що не охопиш і оком, дяк Матвій Іванович, прикладаючи долоні до рота, погукував на сусідній струг, щоб не відставали, перегук котився далі й далі, гримів весело й могутньо: "Гей-гей-ого-го-го!"

Так впливли в Дніпро, поминули Келебердянську забору, ріка розливалася могутня й безмежна, як небо, що далі пливли, то ширшали води, крутий правий берег знову раз і вдруге насунувся на ріку кам'яними замшілими скелями, а лівий стелився

полого аж до обрію, зеленів молодими лозами і вербами, чорнів могутніми дубами, які ще не одяглися листям, хлюпостався у водах велетенської ріки розлоге, вільно, первозданне.

Вода в Дніпрі була холодна й солодка. Може, саме цю воду пив Гасан у забутім дитинстві? Хто ж то знає.

Закидали сіті, ловили велику рибу — осетрів, сомів, пудових сазанів. Тріпотіла між ними стерлядь, тяжко сплескувала білорибиця. Качок падало на воду стільки, що їх ловили руками. Сторожкі гуси не підпускали до себе людей, їх діставали стрілами.

Пливли повільно, часто зупинялися, вибираючи не затоплені весняними водами острови, іноді приставали й до берега. Виставивши дозори, від'їдалися й відсипалися, щоб набратися сили, бо дорога була далека, небезпечна й тяжка.

Гасан сказав дякові Ржевському, що, здається, він має знати черкаського старосту князя Вишневецького, то чи не послати до нього людей, щоб дав він провідників по Дніпру і перевозчиків на порогах. Але тут у дякові ожили підозри, він став випитувати в Гасана, звідки та як він знає того князя, і що то за чоловік, і чому конче треба їм зноситися з ним оце тепер. Гасан тільки рукою махнув.

— Ех, Матвію Івановичу, ти ж не в царському приказі, де треба морду надувати та напускати на себе неприступність! Ти чоловік з поля та з бою, мав би більше вірити людям, які хочуть добра цій землі. Звідки я знаю того князя Вишневецького? Живеш на світі, то й знаєш те чи се. Прибігав князь до Стамбула, хотів служити султанові. Ну, султана не застав, а султанша стріла його не вельми привітно. Потримали ми його в найпаскуднішому караван-сараї, погодував він бліх і не витерпів: побіг назад до свого короля. Чув я, що вициганив собі староство Черкаське.

— Коли то такий непевний чоловік, що бігає туди й сюди, то як же можемо покладатися на нього?

— Не на нього, а на козаків. Попросити, щоб дав козаків для супроводу. А сам князь — шкода й мови. Бігав і бігатиме ще. І навіть не від слабшого до дужчого, а до того, де побачить вигоду для себе. Ось почує, що царське військо пройшло вже й по Дніпру, — ще й до царя набіжить.

Але дяк уперся на своєму:

— Царське веління було взяти для супроводу тебе, а більше нам не треба. Нащо тобі ці козаки? Маю своїх — путивльських. Теж козаки, вміють стріляти, воюють і пішо й кінно. Чого ж іще?

— Я проведу тебе, Матвію Івановичу, на бусурмана, коли ми його побачимо. Покажу, де, і як, і кому стати, щоб дошкулити найбільше, бо знаюся на їхніх військових звичаях і хитрощах. Але шляху туди знати не можу.

— Дніпро й приведе.

— Дніпро великий. Його треба знати. А я, вважай, уперше тут, як і ти, дяче.

— Сказав же: з Стамбула вибіг. Хіба не знав там доріг?

— Стамбул не Крим. Ти, коли б сидів тільки в Москві, знав би всі дороги на Сіверщині чи на Дону?

Та балачки ті не привели ні до чого. Ржевський твердо дотримувався царського веління: йти без розголосу, ні з ким не зноситися, за перекинчиком турецьким наглядати пильно, від себе не відпускати, зайвої довіри не виявляти.

Пливли далі й далі, ріка ширшала, могутнішала, наливалася весняними водами, вночі соловейки били в лозах своїми піснями, аж виляски йшли, сонце світило ясніше і ясніше, пригрівало дужче та дужче, гребці розстібали свої товсті кафтани, тоді й геть їх скидали, лишалися в самих сорочках, молоді, ясноволосі,— не воїни, а добрі мандрівники в цьому зеленому тихому краї.

Вже перед порогами, не знаючи, як пробиратимуться далі, зупинилися коло двох островів посеред ріки. Дяк з Гасаном та боярськими дітьми отаборилися на меншому острівцеві, струги пристали до великого довгастого острова, що був трохи вище по течії.

Ще й не розташувалися як слід і не роззирнулися, коли до меншого острова, не знати й звідки, пригреблося кілька вутлих на вигляд човників, з них повистрибували на пісок високі дебели чоловіки з шаблями й рушницями, в грубих білих сорочках і киреях наопаш, у високих шапках, вусаті, як Гасан, якісь мовби надто суворі, але й добродушні водночас.

Дякові люди вхопилися за пищалі, але прихідців це не злякало, йшли собі спокійно, підходили ближче, один з них застережно підніс руку.

— Хто такі? — гукнув дяк.

— А козаки ж,— сказав той, що піднімав руку.

— Звідкіля? — допитувався Ржевський.

— Та звідсіля ж, бо й звідки ще? Я отаман Мина, або Млинський, а оце отаман Михайло, або Єськович. Люди наші там, на березі, а ми це перескочили до вас, щоб сказати про себе.

Пищалі довелося опустити, бо козаки вже підійшли впритул і люди були, з усього видно, мирні.

— Як же не боялися сюди пливти? — ніяк не вірив дяк.— Бачили, яка в мене сила?

— Та бачили,— сказав Мина,— якби бусурманська сила, то ми б її вже давно шарпнули. А так дивимось: богу моляться, говорять по-нашому,— ото ж, люди добрі, треба їм допомогти. Привели ми з Михайлом трохи вам своїх козаків. У мене сто та в Михайла двісті, а тільки в мене такі, що кожен за сотню справиться, бо то козаки-перевозики, не знаю, чи й чули про таких.

— Я чув,— сказав Гасан,— та ти на мене не зважай.

— Ти ж голомозий, хто на тебе зважатиме? — засміявся Ми-на.— Бусурман чи потурнак? Впіймали тебе чи сам прибіг? Та вже однаково, коли ти тут. Ну, то ось. Козаки наші воюють з бусурманами не тільки на суші, а й на морі. На море не всі йдуть, а тільки відважні та здатні зносити його запах. На човнах виходять у море, йдуть берегом вправо, аж до турецьких околиць, доскакують і до Царгорода. Коли натрапляють на турецькі галери, вважають зовсім за ліпше згинути, ніж безсоромно тікати або піддатися, через те часто побіждають, попавши і в розпучливе положення.

Човни в нас хоч і невеликі — на двадцять чи на тридцять чоловік,— та, щоб їх зробити, треба якийсь час, то, допоки довбають було козаки чи на Томаківському острові, чи на Чортотлицькому, вже кримчаки й пронюхають і коло Кизи-Кермена виставляють сторожу і на берегах і на воді, бо там Дніпро перегороджений залізними ланцюгами, привезеними з Стамбула, і тримаються ті ланцюги на поплавках, коли ж ждуть козаків, то на поплавках ще й засідає сторожа. Ну, то ми як? Стружемо свої човни деінде ось тут, а тоді збираємося на отому острові, де ваші тяжари пристали, звемо його Становим, а вже оцей ваш, де стоїте, можемо тепер назвати й Московським, бо чого ж? Від Станового ж і починаємо плавбу. І мої хлопці-перевозики проводять, як то сказано, через пороги. Ніхто цього не вміє, крім них, і щоразу ждуть тут од козака або життя, або смерті. Воно можна й по суші, хто страх має перед водою, так тяжко ж і довго, кримчаки побачать, і тоді чи й проберешся до моря тайкома. Опріч того, хочеться козакові з долею погратися ще перед турком.

— І скільки тут порогів? — поспитав дяк.

— Порогів самих дев'ять, та ще забори, лави та камені крутьки [86], бучки [87] і просто шипи, є ще щітки [88] та черені [89], є уподи [90], одміті [91], прорви, ну та це не при всякій воді. Нині вода велика на порогах обритається, і ще вона прибуватиме помалу до святого ієрарха христового Миколая, а після празника святого Миколая через неділю то вже ниспадати почне скоріше, ніжлі прибувати. У нас як кажеться: хочеш жить — не напийся.

— А переправляєте ж як? — поцікавився дяк.— З людьми чи порожняком?

— Люди йдуть по берегу, а вже з стругами тільки ми. Хто й на судні, інші утримують його на косяках [92], другі спускаються у воду, піднімають судно над гострим камінням і обережно спускають його па чисте. Та вже побачите самі. Як то в нас співається:

"Та гиля, гиля, сірі гуси, до води, та дожилися наші хлопці до біди. Та гиля, гиля, сірі гуси, не літять, доживуться козаченьки ще й не так". Ми то своїх човнів переправляємо скільки? Ну, десять од сили. А щоб аж сотню, та ще таких тяжких — то й не бувало. А спробувати треба. Страху наженемо на самого султана, коли вправимось. Ось глянете на пороги — то й самі побачите.

Вже перший поріг, до якого підійшли назавтра, перегороджував усю течію Дніпра кам'яним пощербленим гребенем, чорні похмурі зубці стирчали над водою, повороніла вода з диким шалом кидалася на ті зубці, клекотала і бучала, закручувалася в одміті, в несамовитому перестрибі мчала вниз, так ніби хотіла пробити кам'яне дно, провалитися на той світ.

Дяк мовчки перехрестився. Гасан тільки свиснув. Навіть у його багатому на пригоди яничарському житті не траплялося такого.

— Це ще й по поріг,— втішив їх Мина.— Тут широчінь, є куди кинутися, обійти. А є й страшніші, Вовніг, скажімо,— то там з водою таке виробляє, як вовна стає зачумлена. Над усіма ж Дід стоїть, або Ненаситець, то вже всім порогам поріг. Вже як його перейдеш, то й перехрестишся. Ми там і кашу останню варимо на острові. Хоч

скільки лишається припасу, все вкидаємо в казан. Так і острів зємо: Кашоварниця. А плав оце відсіля й починається. До Кам'янки-річки пішов, балка Трояни остається вліво, нижче вп'ять камінь Горбатий, бо в нас усе має назву. Хто став, того й камінь. Розбився козак на камені — ось уже й зветься він Родич. Потайний так і зветься Потайний. З горбом — Горбатий. Жеребець — як пійма, то ожеребишся на ньому, хоч ти й не кобила. Ось хоч би й Кам'янецький поріг. Тут і річка Кам'янка і острів Кам'януватий. Воно ніби від того, що багато каміння. А чому? Довкола пісок, а тут камінь. А було, кажуть, так. Впіймали татари козака-переправщика та й заставили переправити їх через поріг уночі, щоб козаки не бачили. Козак повів човен прямо на поріг, потопив ворогів, утонув і сам. А Дніпро повернув течію і виніс шапку козакову до ніг його дівчини, яка його ждала. Дівчина від горя скам'яніла. Ото й річка та острів. А сестра козакова, залившись слізьми, стала річкою Самарою. Таке воно буває. Ну, то ото після Горбатого попадаємо в Кучерову яму, а після направляємо човни, щоб по ходу йшли. Далі під степом — привал перед Сурським порогом. Тоді Сурський поріг. При малій воді треба йти в захід — це невеличкий поріг такий, як забора. Ну, тепер вода велика, підемо прямо. Після Сурського — Лоханський поріг. Коли з-під степу відпливаєш, накриваєш Бабайошний вир, там на бабайках, по-вашому весла, поробить прийдеться. Далі упад від Буцівого каменя. А збоку з-під Лоханського порога — хід на Кулики. Під Богатирем привал знову. Легенда така. Наш силач кинув камінь, а татарський не докинув. От і Богатир той камінь. У Звонецький ідемо в поріг, в канаву не ходимо. Як допливем до Кізлевого острова, привалимо. Як вода тиха, пускаємо який-небудь предмет: кошовку чи кусок дерева, куди попливе — туди в пороги йти, бо так показує слог води.

До рівної води йшли так тяжко й довго, що Гасанові здавалося: ніколи не дійдуть, навіки зачепляться на цих кам'яних щітках, що перегороджували Дніпро, ніби наслання нечистої сили.

Але людина забуває небезпеку, щойно полишає її позаду. Дяк Ржевський, забачивши неприступні скелі Хортиці, забажав стати там і розпочати закладення кріпості для царя московського, бо ліпшого місця не знайдеш у цілій землі. Гасан кілька разів нагадував дякові, що ' мають вони йти далі, бо про кріпость мови не було, недвозначно натякали про дальший похід і козацькі отамани Млинський та Єськович, які повели своїх козаків самочинно, заохочені силою Ржевського, головне ж — його сміливими намірами.

— Поки бусурмани не пронюхали нічого, треба на них вдарити! — напосідав Мина-Млинський. Єськович мовчки крутив вус, але стояв завжди за спиною в Млинського, так ніби підпирав його слова і своєю силою і мовчанням.

Врешті дяк звелів пливти далі.

Що то була за плавба!

До Іслам-Кермена доскочили зненацька, татари насилу встигли втекти з кріпості на лівий берег і звіялися до свого хана з розпачливою вістю про небачену силу на Дніпрі.

Козаки зайняли татарських коней і худобу, частина дякових людей тепер ішла

верхи разом з козаками, тим часом струги, майже не пристаючи до берега, швидко пливли на низ. Козаки з берега виспівували:

Як нас турки за Дунай загнали, Більш потопали, як виринали;

А ти, мій пан, і чобітка не вмочив, Ні чобітка, ні стременочка Ні стрем'яночка, ні сіделечка, Ні поли жупана, ні чобітка-сап'яна.

Під Очаків, де мав сидіти турецький санджакбег, підпливли так само несподівано, як і під Іслам-Кермен. Турецький ага встиг утекти, оборонці замкнулися в острогу, але Гасан так поставив козаків і московитів, що кріпость взято одним приступом. Забравши багато "язиків" і "доскочивши" чимало майна, попливли назад. Не втікали, пливли, як переможці, бо ж заволоділи всією рікою до самих її витоків, і ось тут їх наздогнали з великим, понад десять тисяч, військом санджаки з Очакова і Бендер.

Козаки порадили не втікати, а зробити засідку в очеретах, які були тут, ніби море, і, коли вороги підійшли, вдарено по них з рушниць і пищалей. Стрільба була страшна. Горіли очерети, гамір, зойки, молитви й прокльони — все це тривало цілий день, покладено трупом чи не половину турків, решта стала відходити. і ось тоді Гасана вдарило в груди. Він і не збагнув, що поцілений, ще вистрелив сам і мав силу відгукнутися на заклик дяка Ржевського: "Доганяй, Гасане!" Аж тоді опустився на землю і тепер лежав боком край дніпровської води, споглядаючи на червоне сонце над очеретами.

Очерети ламалися, тріщали далі й далі від нього, дві сили розходилися врізнобіч, одна з перемогою, друга розбита, а він лишався посередині, на нічийній землі, сам нічий, не приставши ні до чийого берега. Кров витікала з нього широким струмком, життя відлітало, зоставалися смуток і жаль за всім, чого не зробив або не зумів зробити, надто жалко було йому оту далеку зрозпачену жінку, що б'ється в кам'яних стінах султанського палацу, прагнучи щось зробити для рідної землі, і заламує руки від безсилля. Ніхто ніколи не довідається ні про її наміри, ні про її душу. Мав би він розповісти цим людям про Роксолану, та не встиг, все ждав слушного часу, а час той не настав — прийшла смерть.

Гасан заплющив очі і лежав довго-довго. Сонце вже висіло над самим краєм очеретів, тиша огортала вмираючого, наче на тім світі, і з тієї тиші зненацька зродилися для Гасана запах і барви Туреччини, її стоголосся, гамір базарів, зойки муедзинів, стрункі чорнокосі дівчата, червона черепиця покрівель, сади такі зелені, що незмога передати словами, сонячна чіткість краєвидів, пахощі лавра і водянистий дух конюшини, табуни коней і зоря над ними, золоторогий місяць у високому небі і білий пил на дорогах, білий пил, наче висіялися на землю всі небесні зорі.

І він збагнув, що вже ніколи не зможе жити без тої ворожої й рідної водночас землі, але знав також, що й повернутися туди не зможе ніколи, бо вмирає.

Хто визначає, де тобі вмерти,— бог чи люди?

ЧАС

Ні років, ні місяців, ні днів. І так усе життя. Тільки перші п'ятнадцять років жила Роксолана, а тоді мовби вмерла і час зупинився для неї. Точка відліку часу ув'язнена в

гаремі разом з нею, пори року, тижні, місяці, роки відмічаються тільки залежно від дрібних гаремних подій та змін погоди. Так ніби стріла часу, не маючи ні спрямування, ні сили, зависла в просторі і для тебе настала якась непорушна тривалість, вільна від послідовності руху і від будь-якої змінності. Час зупинився для тебе, він не дає ні надій, ні обіцянок, він розгалужується, мов гілляста блискавиця, над іншими й для інших, але не для тебе, бо про тебе він забув, збайдужів до твого існування, і зникла в ньому навіть тривожна небезпека повернення всього найгіршого, коли зватиметься він уже й не часом, а містичним перським словом "црван".

Та хоч як непорушне сиділа Роксолана за непробивними мурами Топкапи, хоч яких обмежень зазнавала для тіла і духу, хоч як намагалися невидимі сили зупинити для неї час, відгородити її під нього, кожна прожита мить приносила усвідомлення нерозривного злиття з усім сущим, відчуття своїх початків і своєї кінечності, і це давало сили і відбирало сили. Рух зоряних тіл, обертання землі, течія рік, шум лісів, гамір натовпів, народження і вмирання, геній і ницість, благородство й підступність — хіба це не час і не саме життя?

Змінилися королі в Франції, Іспанії, Англії, Швеції, Данії, Польщі, Угорщині. Німеччина, Швеція, Данія, Швейцарія, Англія, Нідерланди поміняли віру, московський цар завоював Казанське царство, Бабур захопив славнозвісний діамант Кох-і-Нур і вивіз його з Агри. Парацельс почав по-новому лікувати людей. Жан Нікот привіз до Франції зілля, зване людьми тютюном, поклавши початок повільному їхньому труєнню. Меркатор сконструював перший глобус. Леонардо да Вінчі винайшов маховик для прядіння і мотання шовку. Пісарро розбишакував у Новому Світі. Один землетрус знищив Лісабон, інший — найстрахотливіший у діях людства — в китайській провінції Шеньсі викликав загибель 830 тисяч людей. Мікеланджело написав фреску "Страшний суд". Коперник опублікував працю про геліоцентричну систему. Нострадамус почав свої пророкування про кінець світу. Мусульмани ждали тисячного року хиджри. Християни, не дочекавшись кінця світу, який мав настати в семитисячному році від сотворіння світу, стали малювати свого бога у восьмигранному німбі, сподіваючись протривати ще тисячу літ. В Італії лунала музика Палестріни. Маргарита Наваррська написала "Гептамерон", Єлизавета, донька Генріха від страченої ним Анни Бoleйн, стала англійською королевою, в Данії королевою стала Христина, нещасні Нідерланди теж було віддано під регентство жінки — Маргарити Пармської. Брейгель і Босх лякали своїми химерними видіннями, і їхні картини подобалися навіть іспанському королеві Філіппу. Московський цар Іван звинуватив своїх бояр у смерті улюбленої жони Анастасії.

Чи ж звинуватить когось у її смерті султан? Адже й вона — Анастасія, і її день святкується 12 вересня, та тільки хто ж його святкуватиме?

У Франції геніальний Рабле написав "Гаргантюа й Пантагрюель", а на зміну безпутному Війону, який знущався з усіх святинь, прийшли суворі поети Плеяд."Жоакен Дю Белле і П'єр Ронсар, і Ронсар писав: "О книго, не ридай! Судилось, певне, так, щоб у житті зазнав я від богів лиш карі. Та тільки я помру — і зникнуть злі

примари, дістанеш ти вінок, хвали почесний знак. О книго, не сумуй! Поки живе людина, заслуг не визнають... Та як вона загине — тоді по смерті нас вшанують, мов богів. За все життя у нас лише про кривду згадки. Та смерть зупинить глум підступних ворогів, і шану віддадуть тобі в віках нащадки".

В Іспанії прийшов на світ Сервантес, незабаром мав з'явитися в Англії Шекспір. Які матері народжували їх? Чи й для їхніх убрань награбовано коштовностей з усього світу, платячи за них сотнями тисяч людських смертей?

Падали на нещасну жінку події, на які не могла впливати, запитання, на які не було відповідей, пробувала боронитися, відстояти бодай свою душу, захистити хоч своїх дітей, і все валилося довкола неї, час гримів над нею стосильне, як чорний вихор, який усе змітає.

Відчувала себе в самому центрі світобудови, бачила, яка недосконала то споруда, хистка, коли й не злочинна. Розгородилися кордонами, богами, ненавистю, а хто може відгородитися від часу?

КАМІНЬ

Баязид тоді їхав без поквапу, мовби вагався. Іноді кінь ставав, а його вершник сидів закам'яніло, бездумно, пустооко дивився поперед себе. Куди їхав, од чого втікав?

Тисячолітній пил, руїни від землетрусів, занесені пилом і вітром люди, убогі селища, мазар невідомого святого з стрічечками, які чіпляють неплідні жінки: червоні, хто хоче сина, білі — на дочку. Білих мало. Залишки від давно вмерлих народів. Святині в скелях. Викуті в камені богині врожаю з пухкими черевами, богині любові й материнства зі звислими грудьми, з розсунутими колінами.

Торкав коня стременами, їхав далі.

Мати нахилила його серце до своєї землі за морем, а йому любя була тільки Анатолія, не міг без неї, без цих просторів, без суворих гір і глибоких долин, налитих сонцем, з їх всеплодющістю, як у його улюбленої Хонді-хатун, яку завжди в час небезпеки полишав у Бурсі, а тоді забирав з собою у безконечні свої мандри.

В Бурсі ладен був прожити хоч і все життя: І тоді, коли послав султанові з-під Сереза голову самозванця і отримав веління їхати в Амасію, завернув до Бурси. Переправився через Мармару до Муданьї, там піднявся в гори, проїхав над урвищами Улудагу, побіля виноградників і оливкових гаїв і задихнувся од видовища велетенської безмежної долини, в яку скочувалися з Улудагу прозорі потоки прохолодного повітря, обвіваючи високі зелені чинари, віковічні горіхові дерева і славетні персикові сади. Єшіль Бурса — Зелена Бурса!

Там у кам'яних розкішних гробницях, прикрашених яшмою, мармуром і мистецькими плитками з Ізніка, Ізміра й Кютах'ї, спочивають шість перших султанів з роду Османів. Там у Челік-Сераї над теплими джерелами Каплиджа Хонді-хатун доглядає його синів Мехмеда, Баязида і Селіма. Може, слід було б називати синів, починаючи з його батька Сулеймана, і тоді султан був би милостивіший до нього?

Однак коли Хонді-хатун уже в Амасії народила четвертого сина і Баязид назвав його Сулейманом, султан однаково ж не змилювався і не перевів шах-заде навіть у

Бурсу. Не допомогла Баязидові вельможна його мати. Мріяла про якусь безмежну імперію для нього, де панувала б справедливість, мов на небі, а тим часом не могла для улюбленого сина випросити в суворого султана бодай одного османського города.

Що ж йому залишалося? Сидіти, ждати, коли помре падишах і на трон сяде брат Селім, який приїде до нього вбивців і вб'є всіх його маленьких синів і навіть Хондіхатун, коли та буде вагітною? Дев'ять безумств переслідують чоловіка: самохвальство, жага до чужої жони, відсутність жони власної, передавати владу жінці, прокляття доброзичливого, звичка позичати те, чого не зможеш віддати, нелюбов до своїх братів... Його брати були мертві, лишився один, і вже й не брат, а ворог, загроза його життю. Щоб зберегти власне життя і життя своїх синів, треба було усунути загрозу. Чи важила тут любов або нелюбов до брата? І чи було це безумством? Баязид ні з ким не радився, нікому не казав. Навіть його далека мати нічого не віддала ні про його намір, ні про те, що сталося незабаром.

Якби не юрюки, Баязид, може, й сидів би спокійно в Амасії, хоч як вона йому була не до вподоби. Але юрюки їхали і їхали до нього звідусіль, осідали довкола нього, мов бджоли біля матки, несли свої скарги і свою нужду, так ніби він був султан або й аллах. А як вони жили? Крик і зойки б'ють аж під небо, але ніякої справедливості для бідного і надій теж ніяких. Втікали з селітряних заводів у Марраші і з рудників Акдагу, з ливарень Біледжика, де лили ядра для гармат, і з срібних рудників Ергані. Їх, людей волі, султанські субаші і лябаші заганяли під землю, заливали водою, тримали в холоді й голоді, загрожували зсипати на кювете кашіла [93].

Чому вони прийшли до нього? Бо так їм сказали софти з амасійських медресе, які розбігаються щовесни по всій державі, щоб знайти собі прохарчування, і ведуть боротьбу з лихом. Софти знаються на високих науках, і вони сказали, що шах-заде Баязид ібн-ель-Гаїб — син тайни. Написана у безконечній вічності доля незмінна, і боже призначення має бути сповнене саме ним.

Чи вони це справді казали, чи він слухав лиш самого себе? З-під Сереза привів з собою кількох відчайдухів, які перескочили до нього, коли вбив самозванця, тепер вони збирали для нього з усіх усюд всіх невдоволених, а їх у всі часи було задосить.

Хмари люду прямували до Амасії, Баязид з такими незліченними натовпами міг би йти хоч і на Стамбул, але не хотів виступати проти султана, послав гонців у Манісу до Селіма, кликав того зійтися під Коньею, в серці Анатолії, і хай битва між ними вирішить, кому зайняти трон, коли настане відповідний час.

Мабуть, все ж тяжіло над Баязидом прокляття імені, бо два султани, які перед ним носили це ім'я, воювали з рідними братами і обидва вмерли не своєю смертю. Баязид Блискавичний на Косовім полі вбив старшого брата Якуба, зайняв престол, царствував у славі, але загинув від жорстокого Тимура, Баязид, прозваний Справедливим, довгі роки вів несправедливу війну з своїм братом Джемом, поки й добився його смерті, а сам загинув од власного сина Селіма. Чи ж і йому судилося зазнати прокляття цього імені? Був тут безпорадний і беззахисний, як тебрізький килим перед брудом.

Пішов до Конї, перемирюючи пів-Анатолії зі своїм строкатим військом, яке могло

налякати когось хіба що своєю численністю, та, здається, лякалося тієї численності й само.

Селім не побачив ні Баязида, ні війська. Був надто байдужий до метушняви світу, щоб устрявати в таку дурну справу. Послав до Стамбула свого великого візира Мехмеда Соколлу, той став перед самим султаном, був допущений до царственного вуха, ніхто не знав, що він сказав Сулейманові, ніхто не відав, куди вирушив Соколлу з столиці, одержавши від падишаха три тисячі яничарів і сорок гармат.

Три тисячі піших яничарів проти незліченної сили кінних юрюків, проти диких вершників, одчайдушних харцизьяк,— що вони важили? Коли на полі під Коньєю Баязид побачив тісно збитий гурт виснажених тяжким переходом яничарів, він засміявся. Знав:

махне рукою, пустить своїх диких вершників — і зметуть вони все безслідно, чи й знайде він бодай слід якийсь од Селіма.

А Мехмед Соколлу, розглядаючи безладні натовпи Баязидово-го війська, став перед яничарами, вилаявся так, як умів лаятися тільки він, а тоді виголосив коротку промову, бо вмів промовляти до загрубілих сердець.

— Діти мої! — сказав Соколлу.— Те, що ви бачите, недовго затулятиме вам сонце. Ніхто там не знає про наші гармати, які ми зараз викотимо наперед і влупимо їм у самі кишки, в тельбухи, в печінку і в серце. А вже тоді підете туди ви, і ніхто не сміє повертатися до мене без голови ворога, коли хоче зносити свою власну. Не стачить вам, чоловічих голів, стинайте жіночі або й дитячі, та тільки приносьте їх мені поголеними, діти мої!

Вірменський хроніст Вардан Багішеці записав: "1559 року сини хондкара Сулеймана Селім та Баязид почали війну між собою біля Коньї. Селім примусив брата до втечі аж до Ерзерума, звідки той пішов до шаха з трьома синами..."

Баязид утікав з-під Коньї, хоч за ним ніхто й не гнався. Не гналися, але поженуться, знав це напевне. Селім примчить до Коньї, розіпне намет з атласу й шовку, роздаватиме дарунки на золотих блюдах, блаженствуватиме, пожинаючи плоди перемоги, вихвалитиме свого Соколлу, називаючи його Іскандером. Бо хіба ж не погромив він незліченні брудні орди Баязидових юрюків, як колись великий Іскандер з тридцятьма тисячами розвіяв порохом триста тисяч воїнів Дарія.

А тоді з Стамбула прийде суворий султанський фірман про погоню за зрадливим шах-заде.

Тому Баязид хоч і вагаючись, все ж їхав далі й далі.

Кінь під ним у золотій вуздечці, сідло золоте, чепрак і нагрудник у бірюзі, бо бірюза захищав вершника: його не скидає кінь і не стягне на землю ворог. Окрім того, бірюза приносить щастя, здоров'я, береже від пошесті. Володіє чарівною здатністю вбирати в себе нещастя й хворощі, тоді блідне, міняє колір, і її викидають, беручи свіжу. Баязид пильно придивлявся до своєї бірюзи: чи не блідне?

Слідом за ним сунули цілі хмари нужденного, зрозпаченого люду. Позаду не мали нічого, крім голоду і блукань, попереду ждала їх невідомість, але, раз повіривши цьому

здобичливому шах-заде, вони вже не відставали від нього. Готові супроводжувати хоч і на край землі, мандрувати й до самої смерті, бо що таке все їхнє життя, як не мандри, туляння і поневіряння? Родини з усім скарбом. З вівцями, віслюками, верблюдами. Безладна, безмежна валка, яка ні зупинитися, ні просуватися вперед як слід не може. Ні відігнати назад, ні попровадити вперед. Сунуться, сунуться, не військо, не помічники, не спільники — зайвий тягар і нещастя.

Вночі розводили вогнища, доїли овець і кіз, жінки годували дітей і мостили їх спати, чоловіки знаходили розвагу в биятиках півнів.

Яким чудом зуміли зберегти півнів, везти їх з собою, готувати для цих чудернацьких бойовиськ? Півнів було багато. Мало не кожен приносив свого, мало не всім кортіло дістатися в коло, тому обмежувався час для сутичок, стояли в черзі, мов до стамбульських повій, нетерпляче дихали один одному в потилиці, відпихали й відтручували передніх, проштовхуючись туди самі. Хто дочі-кувався своєї черги, готував перед тим півня. Лизали півням дзьоби, плювали їм під крила, смикали за ноги, струщували одурілих птиць, обкручували довкола себе, а тоді пускали в коло і мовчки, не дихаючи, стежили, як ошалілі бійці залізно дзьобають один одного, як тече з гребенів кров, вискубується пір'я на шиї й на грудях, викльовуються очі.

Найдивніше: щодосвіта Баязида будили півні. Ці закривавлені, побиті, напівживі птиці ще співали!

Чи заспіває ще він коли-небудь, як співала колись його мати в гаремі, велика султанша Хасекі? Чом не спитав поради у матері, перш ніж кинутися в змагання з Селімом? Вона б не допустила його згуби.

Колись вважав: сонце над головою, здоров'я і життя — ось і все щастя для людини. Тепер збагнув: щастя тільки там, де є надії. В безнадії людина жити не може. Було в нього сонце над головою, але якесь ніби несправжнє. Розстилався довкола безмежний світ, але якийсь мертвий, без рослинності, без барв і звуків, і тиша така лежала повсюди, що чутно було шурхіт змії, яка проповзає по каменю. Так ніби ти давно вмер, вийняли з тебе душу, і тільки твоя марна оболонка мандрує без пуття, без цілі й надії.

Може, тому їхав він без поквапу, вагаючись, мовби хотів повернути коня, хоч і знав, що вороття немає. Тепер мав їхати далі й далі, до крайньої межі великої імперії султана Сулеймана, не зупинятися й там, переступити ту межу, поставити себе назавжди поза османським законом, для якого він тепер був утікач, зрадник, запроданець, і відмірювалося йому за це єдиною мірою — смертю, і мав він бути убитий стільки разів, скільки разів буде впійманий.

Відступу не було, і Баязид попровадив свого коня вперед. Він провів багатотисячні натовпи через гори, неприступними тропами попід самим небом і нарешті вивів на схили, звідки спускалися тропи в схожу на рай Араратську долину. Потoki нещасних вигнанців ринули в безмежжя долини. Земля гуділа під їхніми босими ногами, як барабан.

Після дикого холоду на засніжених перевалах тут саме повітря кричало від розпеченості і аромати від плодів літали, як птахи.

Сорок днів пробув Баязид гостем вірменських князів. Нарешті від шаха Тахмаспа прийшов дозвіл перейти йому Аракс і прийти до Тебриза, але тільки з синами, полишивши весь свій супровід бажаний і небажаний там, де він є. Так він пішов за Аракс, а ті розвіяні по світу люди далі покотилися за вітром, не знати й куди, не знати як і навіщо. Не міг сам ніколи зупинитися, і всі, хто йому мав нещастя довіритися, теж були приречені на те саме.

Через Хой Баязид прибув до Тебриза, шах зустрів його привітно, надарував йому золота, одягу, худоби, безліч речей і послав жити в своєму палаці в Казвін, куди переніс столицю ще покійний шах Ісмаїл, прославлений у народі, як поет Хатаї.

Через Ардебіль і Султанію Баязид їхав до Казвіна. Сто сімдесят коней і дванадцять верблюдів везли поклажу. Скелясті шляхи, гори й гори, вузькі проходи, долини бездонної глибини, далі кам'яниста рівнина від Султанії до самого Казвіна. Султанія була вся в руїнах ще з часів Тімура. Залишки царської кріпості з чотиригранними вежами, страхітливе каміння повержене, як життя Баязидове. Шах-заде занедужав, не мав сили триматися на коні, його покладали на носі, які прилаштували між двома мулами, так продовжував свою скорботну подорож. Його супроводжували шахські слуги і слуги ханів Тебриза й Султанії, в тигрових шкурах на плечах, мовчазні, але запопадливі. А може, сторожки? Вже пильнували, щоб не втік?

Перед Казвіном їх зустріли молоді вершники в різнобарвних шовках, з золотими покривалами на волоссі, з відкритими вродливими лицями — найкращі співачки столиці. Перед ними їхали флейтисти, зурначі й барабанщики. Зустрічали султанського сина музикою й співами. На головному майдані Казвіна теж зустрічали його музики і натовпи роззяв.

Казвін стояв на сухім піщанім полі. Не мав ні стін, ні сторожі, ні війська, бо до ворога ж однаково далеко. По широких вулицях котилися хмари пилюги, щоб прибити порох, майдан перед шахським палацом цілий день поливали водою.

Шахські палати сховані були серед садів. Ворота й стіни в плитках, розписаних золотом, перед ними гармати й чотири воїни. Баязидові сказали, що вночі кількість сторожі збільшується до п'ятнадцяти, а біля шахських покоїв — деке, де він житиме, щоночі чергуватиме тридцять ханських синів. Сторожовий писар-кішкіджі щовечора називатиме йому імена його охоронців і знайомитиме його з багатствами і походженням їхніх батьків-ханів.

Праворуч од головної брами була ще одна брама, яка вела у великий сад з баштою посередині. Баязиду пояснили, що це Алла-капі — божі врата, втечище для злочинців. Хто встигає сховатися там, той може жити там доти, доки зможе себе утримувати.

Знайомство з Аллакапі виявилось пророчим. На новруз шах прибув до Казвіна, пишно приймав Баязида в Табхане і в Диван-хане, а тоді несподівано вночі султанського сина брутально розбудив один з ханських синів і сказав, що, коли він хоче зберегти життя своє і своїх синів, то ще до ранку має сховатися в Аллакапі, подбавши про припаси і запаси, бо ж їхній звичай про втечище йому вже відомий.

Баязида обмовив якийсь з вельмож — вніс у вуха шахові вість, нібито Баязид разом

з сестрою Тахмаспа задумали його вбити і зайняти трон Ірану.

Це було ніби в легенді про Сіявуша, про якого розповідається в "Шах-наме" і співається в піснях. Сіявуш, син царя Кавуса, втік од свого батька до туранського царя Афрасіаба. Той дав йому в жони свою доньку, тоді, повіривши наклепові, стратив Сіявуша.

Чи його теж спіткає така доля?

Тим часом Баязида з синами посаджено в залізну клітку, підвішену під високими деревами, так що до неї з землі незмога була й дістати.

Не знав Баязид, що султан Сулейман прислав до шаха своїх людей з вимогою видати втікача.

Тахмасп прийняв послів у Диван-хане і на всі їхні домагання відказував: "На моїй землі його немає".

Посли повернулися ні з чим, а шах уночі прийшов у Аллакапі, звелів звільнити Баязида, до ранку учтував з ним, сміючись з обдурених послів і запевняючи свого гостя, що з ним нічого лихого не станеться.

Дорога до Стамбула була далека, гонці скакали довго, але султан закам'янів у своїй упертості, гнав до шаха нових послів і знов домагався видачі бунтівливого сина, погрожуючи новою війною за непослух.

Шах любив сидіти з Баязидом у саду коло водограю в неквапливих бесідах, при плодах і вині, розважався музикантами й танцівницями, слухав поезії, навперемін складали з шах-заде свої власні вірші. Якось надвечір Тахмаспові видалося, ніби з басейну підскочила рибина, відкрила широко рот, засміялась голосно шахові в очі та й сховалася. Баязид не бачив нічого. Коли шах спитав мудреців, ті не змогли витлумачити цього чуда. Тим часом од султана вже втретє прибули послі з вимогою видати Баязида. Лиш тоді Тахмаспові відкрилося: навіть риба сміється з того, хто захищає цього заколотника.

Шах покликав султанських послів і сказав, що завтра вранці він видасть їм Баязида з синами, щоб сповнити волю великого султана. Але він обіцяв Баязидові притулок і не може зламати своє слово. Тому хай вони вб'ють шах-заде і його синів, щойно візьмуть їх у свої руки, одразу ж перед Аллакапі,— так буде дотримано вірності султанові і шахської обітниці.

Коли озброєна сторожа прийшла вранці в Аллакапі, Баязид зрозумів, що настав кінець. Йому пояснили, що його припаси вичерпалися, утримувати себе тут він далі не може, тому повинен покинути притулок.

Він ішов поперед своїх малих синів, що трималися на поштивій відстані, як і належало, за брамою Баязид не побачив ні шахського війська, яке обступило майдан, ні стамбульських послів, що очікували його з хижим нетерпінням, око його зачепилося на запилених каменярах, які тесали камінь неподалік од брами, не зважаючи на те, що діється довкола, заклопотані своєю тяжкою роботою.

їх було кілька, вже немолодих, виснажених безнадійним змаганням з твердим, неподатливим каменем. Чоловік схилений над каменем, мов знак безнадійної

самотності. Хто з них безсиліший: камінь чи людина? Та хоч найтвердіший, камінь однаково ж буде розколений, виймуть з нього душу, і вмере він, ляже підніжком, розсиплеться на скалки, на порох. Може, і він, Баязид, жив отак, носячи й переносючи камінь, не знаючи, як його розбити, де покласти, і тільки здіймав цілі хмари пилу? Пил вляжеться, і стане видно, що нічого на цім світі не зробив.

І йому так захотілося до тих каменярів. Бути з ними! Жити, щоб бити камінь! Камені будуть тобі подушкою, спатимеш на піску й кремінні, житимеш у п'тьмі, і навіть бог перестане бути твоєю надією. Але ж однаково житимеш! Жити!

Тонкий чорний шнурок з лиховісним посвистом обвив його шию. Баязид упав і вже не бачив, як душили його малих синів.

Їхні трупи повезено до Стамбула, щоб султан упевнився у виконанні свого жорстокого веління, але Роксолана вже не побачила тіла свого улюбленого сина.

Вирушила в мандрівку до найтемнішого сховища на людському шляху, і ніщо не могло її зупинити.

ЛАНЬ

Кат, який плаче над своєю жертвою. Який жах!

Сулейман прийшов до Роксолани вночі, весь залитий слізьми. Мокрі очі, мокрі вуса, мокрий слинявий старечий рот.

Глухим, понурим голосом чи то розповідав, чи то виправдовувався.

Що він міг? Закон стоїть вище. З загибеллю основного гине і все залежне від нього. Баязид поставив себе поза життям, так само поставив і своїх синів. Він султан, і в дні його августійшого правління виконання шаріату є найвище його бажання. Тому він послав великого євнуха Ібрагіма в Бурсу, щоб той привіз найменшого сина Баязидового Сулеймана, і кизляр-ага поїхав, і привіз, і поставив трилітнього хлопчика перед ним, і маля вказало пальчиком на нього, дивуючись, але впало мертве, задушене Ібрагімом, і так ніколи й не дано йому довідатися, що з ним сталося. Тому він такий безутішний і прийшов у час неурочний до Хуррем.

Кат оплакував свою жертву. Холодні слізи над ще теплим тільцем безневинного дитяти. Чому все валиться на її худенькі плечі і доки вона мав нести цю прокляту ношу? Стояла перед султаном зжовкла, як шафран, не могла вхопити віддиху, дивилася на нього такими очима, що він здригнувся, злякано вигукнув :

— Хуррем! Хуррем!

А вона й далі стояла заціпеніло, замкнута в собі, мов кам'яний вінок, і відчувала, як підкотилося щось під груди, під серце, і тисне, душить, не відпускає, і вже звала: не відпустить.

Так почалося її вмирання.

Життя вичерпалося. Світло зникло в неї з душі і вже не обіцяло повернутися. Нарешті настане кінець її вічній покинутості і безпритульності. Життя було занадто коротке для її душі, ворожі сили завжди оточували її навіть у хвилини найвищих злетів — хіба піддалася їм бодай раз, хіба відступила, злякалася? Зберегла себе серед стихій і ворожнечі, але найдорощчого — дітей своїх — захистити не зуміла. Бо все довкола так і

лишилося чуже: чужа земля, чуже небо, чужі дерева, чужі дощі. Заснувати рід свій можна тільки на рідній землі, заплідненій трудом предків твоїх. Не заснуєш роду на пустім місці.

Лежала в постелі, ніби висіла над прірвою. Нічого довкола. Порожнеча. Німі, безмовні світи валилися на неї, і темні пороги здіймалися перед затуманеним її поглядом.

Султанські лікарі відступали в розпачі. Сулейман не відходив від умираючої, готовий, може, й ціною життя власного затримати життя в Роксолані, але смерть не приймала обміну.

Завоював півсвіту, а втрачав найдорожчу людину і був безсилий запобігти смерті!

Сидів коло неї на низькому ложі, дивився на це дороге, єдино тіло, на груди, плечі, коліна — крізь тонку сорочку, гладив волосся, поглядом пестив обличчя і примхливі уста, і кожен навіть уявний доторк до цього шовковистого тіла викликав у ньому забутий дроз. І хоч не було давно вже колишнього повного життя тіла, а тільки марна оболонка, та ще лунав йому в вухах її милий голос, і пам'ять його вперто відшукувала молоду пристрасть, він згадував її обійми, її поцілунки, її шепіт, її уста, запах волосся, доторки долонь і тяжко плакав. "Ти вознесешся на небо, вознесешся! — гарячкове повторював він.— І я за тобою! Я знаю про це давно, вірив і вірю нині..."

Він ще сподівався на чудо, сподівався, що це неповторне легке тіло відродиться, і чоло посвітлів, і уста примхливо усміхнуться, і ніжні руки знов ласкаво доторкнуться до його шорстких щік, і йому з нею знов буде легко, радісно й прекрасно, мов на небі.

А Роксолана хоч відчувала його присутність, але була така безсила, що не могла навіть сказати султанові про свою ненависть до нього. Раділа, що нарешті між ними настали взаємини, не підвладні ніякому насильству. Визволяється з-під гніту, нарешті була вільна, нарешті! Нікого не хотіла пі бачити, ні чути. Просився Рустем. Мабуть, боявся, що зі смертю Хасекі знов буде усунений з посади садразама. Не пустила. Хотіла відвідати матір Міхрімах — ні! Селім ще, мабуть, не знав про материне вмирання, а коли й знав би, то навряд чи ворухнувся б у своїй Манісі. Хай сидить, жде свого султанства! Прогнала б від себе й Сулеймана, якби мала силу, але берегла її рештки для спогадів і останніх ДУМОК.

Нарешті вона може нікого не жаліти! Себе теж. Яке щастя і яка свобода! Як лине лань до водних потоків, так лине душа моя... Прикликає безодня безодню на гуркіт твоїх водоспадів...

Заплющила востаннє очі, щоб уже не дивитися на світ, віддалася останньому спогаду. Це був спогад про спогад, їх розділяли відстань і час, час струменів між ними перлистим маревом, виблискував у просторі сліпучим сяйвом, і їй на мить видалося, що могла б утекти від смерті, обдурити її, тільки б поїхати звідси далеко-далеко, щоб не зоставатися серед цих звірів. Лелеко-лелеко, понеси мене далеко... І знала, що не зможе зворухнутися. Жила в Топкапи, як у мармуровій корсті, тут мала й умерти, тут умовкнуть її пісні і пісні для неї. Задзвонили срібні ключі, понад морем б'ючи... Задзвонили та й віддзвеніли. Впізнавала свої спогади, як навіки втрачених людей, і дім

батьківський приходив до неї з-за вишневої зорі, може, розметала його буря, поточив шашіль, покрили мохи, а в пам'яті далі світився медом і золотом,— єдине місце для її безсмертя і вічності. І коли вже не буде її власної пам'яті і її спогадів, то з'явиться чиясь пам'ять про неї і спогади про її спогади — і в цьому теж буде запорука й обіцянка вічності, бо людина приходять на землю й під зорі, щоб навіки полишити свій слід.

Мулла читав над нею коран, а вона ще жила, ще зринув їй у пам'яті псалом з дитинства, і хоч не могла промовити й слова, згадувала безмовно. Там-бо захотіли від нас слова пісні і радості ті, що в неволю нас брали, знущалися над нами. Як же нам пісень господніх на чужій землі співати?

Вмирала, знала, що вже кінець без вороття, але воскресла, ожила в стогоні, в зойку, в останньому відчаї: "Мамо, порятуй свою дитину!"

Вона померла не від часу, а від страждань.

Султан звелів поховати Роксолану біля міхраба мечеті Сулейманіє і над її могилою спорудив розкішну гробницю. Кам'яна восьмигранна споруда під загостреною банею, яка опирається на колони з білого мармуру й порфіру. За горіховою масивною балюстрадою посередині мавзолею стоїть самотня кам'яна гробниця, вкрита білою дорогою шаллю. Стіни викладені мистецькими фаянсами. Ясні кольори — синій, червоний гранат, бірюзовий, зелений, квіти й листя на гнучких стеблах. Стебла чорні, як розпач, а вгорі під куполом алебастрові розети, білі, як безмежність самотності.

Тільки роси та дощі знаходять дорогу до захованої під ісламським каменем цієї дивної, тяжко самотньої й по смерті жінки, яка не загубилася й не згубилася навіть у вік титанів.

Київ — Стамбул,

1978—1979

ВТІШАННЯ ІСТОРІЄЮ

Авторське післяслово.

Цей роман не міг далі продовжуватися. Він вичерпався зі смертю головної героїні. Про що цей роман? Про час, страх і смерть? Цілком можливо, але не так безпредметно, бо автор не філософ і навіть не історик, а тільки літератор. Щоправда, чимало авторів історичних романів часто похваляються своїми відкриттями, які вони буцімто зробили вгадуванням документів, знайдених уже після їх опису в романах, знаходженням ланок, яких бракувало для цільності тої чи іншої теорії, проникненням у те, що лежало перед людством за сімома замками й печатями.

Автор цієї книжки далекий від таких амбіцій. Письменник — не вчений. Ми повинні щиро визнати, що наука дає літературі незмірно більше, ніж може їй дати література.

Письменникові слугує все: документи, легенди, хроніки, випадкові записи, дослідження, речі, навіть нездійснені задуми. А чим може прислужитися історикові сам письменник? Спостереженнями й дослідженнями непередаваності людського серця, людських почуттів і пристрастей? Але історія далека від пристрастей, вона позбавлена серця, їй чужі почуття, вона має "добру й злу внимать равнодушно", бо над нею панує неподільно сувера диктатура істини.

Єдине, що може письменник,— це створити істориків, як і всім іншим людям, той чи інший настрій, але й це, як мені видається, не так уже й мало. Пишучи історичний роман, ти вихоплюєш з мороку забуття окремі слова, жести, риси обличчя, постаті, образи людей або лиш їхні тіні, та й це вже так багато в нашому впертому і безнадійному змаганні з вічністю.

Людська пам'ять входить до історичного роману таким самим неодмінним знаряддям, як елемент пізнання до твору про сучасність. Історія в звичному для нас розумінні стала відомою стародавнім грекам у творіннях мілетських учених Анаксімена і Анаксімандра. Осмислювати історію, минуле людина стала тільки тоді, коли усвідомила себе істотою суспільною, себто навчилася судити про те, що відбудеться в майбутньому.

Питання про відношення минулого й сучасного не тільки актуальне в ідеологічних битвах дня нинішнього,— воно має величезне практичне значення для тих способів і масштабів, з допомогою яких досвід і культура епох минулих допомагає нам творити сьогоднішнє життя. Маркс зазначає з цього приводу: "Так званий історичний розвиток ґрунтується взагалі на тому, що новітня форма розглядає попередні як ступені до самої себе" (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 12, й, 688). Ленін прямо говорив: "...тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру" (В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 41, с. 290).

Можуть спитати: а чому автор обрав саме XVI століття і не когось із титанів Відродження, а слабу жінку? Справді: Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Тіціан, Дюрер, Еразм Роттердамський, Лютер, Торквемада, Карл V, Іван Грозний, Сулейман Пишний — скільки імен і яких! І зненацька проламається кризь їхні гущавини ім'я жіноче, стає на боротьбу з самою Історією, отримує навіть деякі перемоги, стає славним, але згодом стає здобиччю легенди, міфа.

П'ятнадцятилітню доньку рогатинського попа Анастасію Лі-совську захопила в полон татарська орда, дівчину продали в рабство, вона потрапила в гарем турецького султана Сулеймана, вже за рік вибилася з простих рабинь-одалісок в султанські жони (їх не могло бути згідно з кораном більше чотирьох), стала улюбленою жоною султана, баш-кадуною, майже сорок років потрясала безмежну Османську імперію і всю Європу. Венеціанські послы-баїли в своїх донесеннях із Стамбула називали її Роксоланою (бо так по-латині звано тоді всіх руських людей), під цим ім'ям вона зосталася в історії. Але зосталася лише тінню й легендою — то навіщо ж воскрешати тіні минулого? Хіба щоб поповнити пантеон українського народу ще й жіночим іменем? Мовляв, греки мали Таїс, римляни — Лукрецію, єгиптяни — Клеопатру, французи — Жанну д'Арк, руські — боярину Морозову, а ми — Роксолану? А може, слід, нарешті, поєднати історію цієї жінки з історією її народу, з'єднати те, що було так жорстоко й несправедливо роз'єднано, бо зведена до купи доля окремої особи і цілого народу набуває нового виміру.

Так багато запитань, так багато проблем, і все ж автор вирішив замахнутися на ще

значніше. Досі Роксолана належала переважно легенді, міфології — в романі зроблено спробу повернути її психології.

Досі постать Роксолани була безплотною, часто ставала об'єктом псевдопатріотичних захоплень, використовувалася деякими авторами як своєрідний рупор для їхніх розумувань, — тут вона, як принаймні здається авторові, віднаходить ті необхідні виміри і якості, які роблять її особистістю. Власне, роман — це історія боротьби нікому не знаної дівчини й жінки за свою особистість, за те, щоб уціліти, зберегти і вберегти себе, а тоді вознестися над оточенням, може, й над цілим світом. Бо, як сказав ще Гете: (Народи, раби й переможці завжди визнавали, що найвище благо людини — її особистість).

Буває життя таке жорстоке, що не лишається жодної хвилини для розмірковувань над абстрактними проблемами, воно ставить перед людиною тільки найконкретніші питання, тільки "так" чи "ні", тільки "бути" чи "не бути". Таким видалося все життя Роксолани. Навіть у каторжників па турецьких галерах, здається, було більше вільного часу, ніж у цієї жінки, нестерпно самотньої, виснаженої змаганням за своє життя, за свою індивідуальність. Тим цінніша й повчальніша її перемога над самою собою. Значення такої перемоги не втрачається і в наш час, на жаль, такий багатий спробами знищити людську особистість, знівелювати її, позбавити неповторності, затоптати, не зупиняючись для цього ні перед якими засобами.

І ось приходять з минулого великі тіні й дають нам моральні уроки.

Невже ми станемо відмовлятися від них?

Леонардо да Вінчі казав: "Гарний живописець повинен писати дві головні речі: людину і уявлення її душі".

В цьому романі два протилежні полюси — Роксолана і Сулейман. Як вони уявляються авторові? Коли зняти з них усі нашарування, всі соціальні оболонки, вони постають перед автором просто людьми, але людьми неоднаковими, бо над Роксоланою тяжіє археологія знання: "Що я можу знати?", а Сулейман перебуває під гнітом генеалогії влади: "На що я можу сподіватися?" Тільки третє запитання з відомої кантівської тріади поєднує їх:

"Що я маю робити?" Але й тут їхні шляхи розходяться: Роксолана йде за розумом, Сулейман — за силою.

Вся наша гідність і наш порятунок — у думці, в розумі. Тільки думка, мисль возвишає нас, а не простір і час, яких нам ніколи ні подолати, ні заповнити. В цьому відношенні Роксолана стоїть вище від Сулеймана, який змагався з простором і часом, тоді як вона змагалася тільки з стражданням і єдину зброю мала для цього — мисль, розум!

А як казав Паскаль, слід схилитися і перед тими, хто шукає істину, навіть зітхаючи.

Шістнадцяте століття для нас — це Сікстинська капела Мікеланджело і "Монна Ліза" Леонардо да Вінчі, Реформація і Селянська війна в Німеччині та "Утопія" Томаса Мора, великі географічні відкриття і безліч технічних винаходів, які знаменували настання ери прогресу. Однак не забуваймо, що автора "Утопії" англійський король

Генріх VIII стратив за те, що той став на заваді в його черговому одруженні, німецька реформація скінчилася тим, що Лютер зрадив простий люд, відступившись від нього в рішучу хвилину, а поряд з могутніми, повними життя творіннями Мікеланджело, Леонардо, Тіціана і Дюрера тоді ж таки з'явилися похмурі видіння Ієроніма Босха, що змогли розтривожити навіть черству душу Філіппа Іспанського, а Брейгель, прозваний Мужичьким, у своїх дивовижних картинах відверто знущався з безглуздої суєти довколишнього життя, висміював нікчемну метушняву і дріб'язок, та навіть цьому закоріненому в просте життя фламандцеві ставало моторошно в тих жорстоких часах безвиході й безнадії, і тоді він писав такі картини, як "Сліпці", де в кількох зрозпачених постатях зображено мовби все людство, яке наосліп мчить, спотикаючись, не знати куди й навіщо.

Коли ми сьогодні говоримо, що шістнадцяте століття було століттям титанів, то вимушені визнати, що титанізм той виявлявся, на жаль, не тільки в зверненнях корисних і плідних, але й у злочинах. Шекспірові, який своїм генієм мав завершити епоху Відродження, не треба було вигадувати ні кривавих королів, ні королев, які не могли відмити рук од людської крові,— для цього досить було озирнутися довкола. Скажімо, прототипом леді Макбет могла стати будь-яка з тогочасних королев Англії або Шотландії — Єлизавета, Марія Тюдор чи Марія Стюарт.

Сучасники, звиклі до жорстокості й підступності володарів, ставали занадто легковірними, коли йшлося про злочини й убивства. Не маючи точних свідчень, не сподіваючись на встановлення істини, іноземні послы, мандрівники, дієписці, полемісти мерщій хапалися за перші-ліпші чутки, ставали жертвами маловартісних і не вельми ймовірних поголосок. Так з непевності, таємничості, пліток і наклепів, якими щільно оточена була постать Роксолани в час її життя, вже для сучасників, надто ж для потомних, ця жінка постала не тільки всемогутньою, мудрою і незвичайною в своїй долі, але й незрівнянно злочинною, такою собі леді Макбет з України. Цьому сприяли неперевірені, часом вигадані донесення з Царгорода венеціанських послів Наваджеро і Тревізано, листи австрійського посла Бусбека, звістки французького посла у Венеції де Сельва, позбавлена будь-якого наукового значення компіляція бургундця Миколи Моффанського, видана у Франкфурті-на-Майні 1584 р., та ілюстрована праця Буасарда "Життя й портрети турецьких султанів" (Франкфурт-на-Майні, 1596 р.).

Ми не дивуємося османським історикам Алі-Челебі (XVI ст.), Печеві й Солак-заде (XVII ст.), які вільно й розлого переповідають неперевірені чутки про підступність Роксолани, бо не в традиціях мусульманських компіляторів було дошукуватися істини тоді, коли йшлося про жінку, та ще й чужинку. Відомо ж, що коли складається якась традиція, то ламати її вже ніхто не хоче. Вже в 1979 р. в Стамбулі вийшла книжка Зейнепа Дурукана "Гарем палацу Топкапи", де автор знову змальовує Роксолану-Хуррем як жінку підступну, злочинну і жорстоку, хоч, щоправда, й намагається пояснити цю жорстокість прагненням порятувати себе і своїх дітей.

Європейські письменники не відійшли від цього за давнього погляду на Роксолану, і ще польський поет Самюель Твардовський (1595—1661) у своїй поемі "Велике

посольство" повторив усі звинувачення проти Роксолани, хоч міг би спростувати бодай деякі з них, скориставшись своїм перебуванням у Стамбулі.

Про Роксолану написали романи німецький письменник Йоганн Тралюу і фінський Мікі Вальтарі. У Тралюу Роксолана стала чомусь донькою кримського хана, яку захопили в полон запорозькі козаки, а вже від них вона потрапляє в гарем турецького султана. Роман, власне, всуціль будується на таких анахронізмах і дивних вигадках і не заслуговує ні на яке серйозне прочитання.

Вальтарі в своїх історичних писаннях взагалі любить жахи, а ще більше — нехтування навіть відомими історичними джерелами. Це він продемонстрував, скажімо, в своєму історичному романі "Єгиптянин Сінух", в якому від відомого в науці папірусу Сінуха не залишилося ні сліду, зате панує невтримна і неконтрольована авторська фантазія. Те саме Вальтарі зробив і з Роксоланою, зобразивши її вже й не просто леді Макбет з України, а такою собі відьмою з Лисої гори.

Не вельми прислужилися мені у встановленні істини й писання українських авторів різних часів. Там теж панує незадокументована вигадка, щоправда, характеру вже всуціль апологетичного: Роксолана зображується мало не святою, вона бореться за свободу рідної землі, домагається у султана припинення татарських нападів на Україну (насправді їх було понад тридцять за час її панування), розбудовує й зміцнює Запорізьку Січ (насправді Січ постає тільки по смерті Роксолани) і т. д. Все це принижує і саму Роксолану і її невдалих славохвальців.

Автор цього роману вирішив піти шляхом якнайточнішого дотримання історичної істини, використовуючи для цього тільки вірогідні джерела і документи і жорстоко відкидаючи все непевне. Мимоволі виникала спокуса наповнити книжку якомога більшим числом документів, але знаючи, якими обтяжливими стають документи у багатьох сучасних книжках, автор намагався утримуватися від цієї спокуси, тільки вряди-годи включаючи в текст роману автентичні листи Роксолани (до Сулеймана і до польського короля Зигмунта Августа), уривки з деяких її віршів, взірці тогочасної стилістики з султанських фірманів, османських і вірменських хроністів та ще, ясна річ, зразки східної поезії.

Лише зрідка автор, не сподіваючись мати потрібний документ, ішов шляхом логічної вибудови, але й тут намагався підпирати свої будування фактами, які оточували б його й підтримували так само, як кам'яні контрфорси підтримують споруду готичного собору. Це можна було б проілюструвати на прикладі розділу "Дніпро". Про експедицію дяка Ржевського по Дніпру відомо з російських літописів, писали про неї всі історики, починаючи від Карамзіна і Соловйова, але ніде не знайдемо пояснень виникнення цієї незвичайної експедиції і майже не знаємо докладних подробиць. Є непевна згадка про полоненого, який "вибіг з Криму" і сказав про можливий напад кримців, хоч це не могло б стати причиною для спорядження такого великого походу. Хронологічно експедиція Ржевського припадає саме на ті каламутні часи, коли в Туреччині сталося повстання Лжемустафи, коли боротьба за султанський престол була в розпалі, коли Сулейман так виснажив свою державу, що вимушений був укласти мир

з перським шахом і відступити з порожніми руками після мало не трирічної війни. Мабуть, Роксолана саме в цей час слала й слала свого повіреного Гасан-агу (постать не вигадана, бо названа в листах Роксолани) до польського короля, намовляючи того вдарити по кримському васалу султана. Цілком імовірно, що, знаючи нерішучість Зигмунта Августа, могла Роксолана звеліти Гасанові в разі невдачі у короля кинутися до молодого й забіяцького московського царя Івана Васильовича, який уже завоював на той час Казанське царство і мірився зробити те саме з Астраханню. З історичних джерел відомо, що римські папи, вже починаючи з XV століття, зав'язують тісні дипломатичні взаємини з Москвою, намагаючись використати могутніх московських князів у своїй нестихаючій війні з османською Туреччиною. Флорентійський собор, шлюб Софії Палеолог з Іваном III—ось ті кроки (хай і невдалі), які робило папство в цьому напрямку ще в XV ст.

В XVI ст. значення Московії як політичної сили виросло неймовірно. "Изумленная Европа, в начале царствования Ивана едва замечавшая существование Московии, стиснутой между татарами и литовцами, была поражена внезапным появлением на ее восточных границях огромного государстваа (Цитую за виданням: Академия наук СССР. Институт всеобщей истории. Средние века. Сборник. Выпуск 34. М., "Наука", 1971, с. 206—207).

Папа Лев X намагався домовитися з російським урядом про церковну унію і спільну боротьбу з турками. Хоч йому це не вдалося, папа Климент VII продовжує політику перетягування Москви на свій бік. Відомий з тих часів великий лист астронома й теолога Альберта Піттїуса, що писав під псевдонімом Кампензе,— це фактично перша політична брошура про Московську державу. Цікавість до Московії була така велика, що на замовлення архієпископа Казенського італієць Паоло Джовіо робить опис Московської землі зі слів Дмитрія Герасимова, посла Василія III до папи Климента VII. Вся перша половина XVI століття — це наростання зацікавленості католицького світу своїм імовірнимспільником у боротьбі проти поганих, про що свідчать досить відомі посольства в Москву Сигізмунда Герберштейна, а також його славетні "Записки про Московські справи", так само, як "Трактат про дві Сарматії" Матвія Міховського (Краків, 1517, 1521).

Чи ж треба доводити, що в своїх пошуках сили, яка могла б виступити проти султана, Роксолана, що прекрасно знала політичну обстановку, теж могла б, зрештою, звернути свій погляд па далеку Московію, надто що там жили єдинокровні брати її нещасного народу? Таємний посол турецької султанші міг бути саме потрібним поштовхом для спорядження експедиції Ржевського, бо без цього поштовху ми не знайдемо для неї ніякого вірогідного пояснення. Історики й не пробували знайти це пояснення, бо їм бракувало документів. Романіст має право піти шляхом припущення. Література тим і приваблива, що в ній все можна вигадати. Окрім психології.

Автор доволі скептично ставиться до своїх писань, сумніви шарпали його серце і під час роботи над першою книгою Я не можу сказати, що написав занадто багато, історичних романів, зате можу з усією відповідальністю стверджувати, що списав уже

досить багато паперу на ці книжки.

І що ж?

Головне в літературі — написати. Але написати так, щоб люди прочитали, поєднати людські серця, примусити їх здригнутися. Бо коли немає отого здригання людського серця, немає й літератури, хоч що б там хто казав. Час можна приголомшити на якусь коротку мить, але підкорити, примусити схилитися перед фальшивими цінностями — ніколи не вдавалося і не вдасться нік "Роксолани". Втішання історією? Якби ж то! В написаній п'ять років тому "Євпраксії" я згадував книжку вбитого напівписьменним варварським монархом Теодоріхом католицького філософа Боеція "Consolatio philosophiae" ("Втішання філософією"). В першій книзі своєї праці Боецій писав: "Якої ж свободи ми могли ще сподіватися? О, якби хоч яка-небудь була можлива!" Я відчував дедалі виразніше, що "Роксолана", коли й лишає мені якусь свободу, то хіба що свободу для сумнівів і зневіри.

І ось я в Стамбулі і стою коло південної, поверненої до Мекки, стіни найбільшої стамбульської мечеті Сулейманіє перед гробницею-тюрбе жінки з України. Роксолана, Хуррем, Хасекі— все це її імена, під якими вона знана світові. Турки ще й сьогодні зуть її Хуррем. У Стамбулі велика міська дільниця носить ім'я Хасекі, на тій дільниці — збудована Роксоланою мечеть, притулок для убогих, лікарня — все це на місці Аврет-базару, на якому колись продавали людей у рабство. А тут, коло мечеті Сулеймана Пишного, поряд з його величезною восьмигранною гробницею,— теж кам'яна і теж восьмигранна усипальниця його жони Роксолани, єдиної султанші в тисячолітній історії могутньої Османської імперії, взагалі єдиної в усій історії цієї землі жінки, яка удостоєна такої честі.

Чотириста років стоїть ця гробниця. Всередині під високим куполом Сулейман звелів вирізьбити алебастрові розети й прикрасити кожен з них безцінним смарагдом, улюбленим самоцвітом Роксолани. Коли помер Сулейман, його гробницю гак само прикрасили смарагдами, забувши, що його улюбленим каменем був рубін.

Де ті смарагди? Надто багато тяжких часів було за ці чотириста років, щоб збереглися безцінні коштовності. Але гробниці стоять. І біля узголів'я Роксоланиного кам'яного саркофага лежить на потемнілій від часу дерев'яній підставці ветхий коран. Понад триста років читав тут ходжа священну книгу мусульман. У ній можна знайти чимало гірких слів про людське життя. "І коли похована живою буде спитана: за який гріх вона вбита?" На жаль, таких слів тут ніколи не читали, а тільки ті, де аллах великий і всемогутній і де він грозиться простій людині, де невтомно закликає: "Бийте їх по шиях, бийте їх по всіх пальцях!"

І ось там, стоячи коло Роксоланиної гробниці, автор чомусь подумав, що ця жінка мав допомогти йому в його намірах, хоч би які зухвалі (або й безнадійні!) вони не були.

Взагалі коли починаєш писати роман (надто ж історичний), створюється враження, ніби все тобі йде до рук, з'являється безліч людей, що готові прийти на поміч, несподівано виходять з друку потрібні тобі книжки, хоч досі вони могли лежати десь цілі віки, археології викопують те, про що ніхто й не мріяв, теоретики висувають теорії,

без яких твій роман був би неможливий. Чим це все пояснити? Містика, неприродність? Може, це те, що зветься осяянням? Ти відчув ту мить, коли можна братися за те чи інше, і тоді як винагорода за сміливість — злива несподіваних дарунків.

Ти син часів своїх і маєш відчувати їхній голос, їхній поклик.

Можна було б назвати безліч людей, які прийшли авторові на допомогу в його роботі над цим романом, чи то даючи поради, чи надсилаючи рідкісні книги, чи роблячи виписки з архівів і навіть таких славетних книгосховищ, як ереванський Матенадаран. Можна б перелічити праці великих наших тюркологів Кримського й Гордлевського, австрійського орієталіста Хаммера і югославського Самарджича. Можна б описати мандри авторові в усі ті землі, про які йдеться в книжці. Можна б просто укласти список джерел, як це водиться в учених публікаціях.

Але ж література — не наука і автор — не дисертант.

"Роксолана" — це тільки роман. Автор зробив усе, що міг. Тепер настала черга для читача. Може, йому буде часом тяжко над сторінками цієї книжки. Авторі теж було нелегко. Історією не завжди можна втішатися — в неї треба ще й учитися.